

UDK 37

ISSN 2545 – 4439
ISSN 1857 - 923X

INTERNATIONAL JOURNAL

Institute of Knowledge Management

KNOWLEDGE

Scientific Papers

Vol. 20.2

EDUCATION AND SOCIAL SCIENCES

KNOWLEDGE IN PRACTICE

KIJ

Vol. 20

No. 2

pp. 543-1111

Skopje 2017

Goal Impact & Quality Factor

1.322 (2016)

<http://globalimpactfactor.com/knowledge-international-journal/>

KNOWLEDGE

KNOWLEDGE - INTERNATIONAL JOURNAL
SCIENTIFIC PAPERS
VOL 20.2

Promoted in Bansko, Republic of Bulgaria

15-17.12.2017

INSTITUTE OF KNOWLEDGE MANAGEMENT

SKOPJE, MACEDONIA

KNOWLEDGE

International Journal Scientific papers Vol. 20.2

EDITORIAL BOARD

Vlado Kambovski PhD, Robert Dimitrovski PhD, Siniša Zarić PhD, Maria Kavdanska PhD, Venelin Terziev PhD, Mirjana Borota – Popovska PhD, Cezar Birzea PhD, Ljubomir Kekenovski PhD, Aleksandar Nikolovski PhD, Ivo Zupanovic, PhD, Savo Ashtalkoski PhD, Svetlana Trajković PhD, Zivota Radosavljević PhD, Laste Spasovski PhD, Mersad Mujevic PhD, Milenko Dzeletovic PhD, Margarita Koleva PhD, Nonka Mateva PhD, Rositsa Chobanova PhD, Predrag Trajković PhD, Dzulijana Tomovska PhD, Nedzat Koraljić PhD, Nebojsa Pavlović PhD, Nikolina Ognenska PhD, Lisen Bashkurti PhD, Trajce Dojcinovski PhD, Jana Merdzanova PhD, Zoran Srzentić PhD, Nikolai Sashkov Cankov PhD, Marija Kostic PhD

Print: GRAFOPROM – Bitola

Editor: IKM – Skopje

For editor

Robert Dimitrovski, PhD

KNOWLEDGE

International Journal Scientific Papers Vol. 20.2

ISSN 1857-923X for e - version

ISSN 2545-4439 for printed version

SCIENTIFIC COMMITTEE

President: Academician Prof. Vlado Kambovski, PhD

Vice president: Prof. Robert Dimitrovski PhD, Institute of Knowledge Management - Skopje (Macedonia)

Members:

- Prof. Aleksandar Nikolovski PhD, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Aleksandar Korablev PhD, Dean, Faculty for economy and management, Saint Petersburg State Forest Technical University, Saint Petersburg (Russian Federation)
- Prof. Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Antoanela Hristova PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Anita Trajkovska PhD, Rochester University (USA)
- Prof. Anka Trajkovska-Petkoska PhD, UKLO, Faculty of technology and technical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Alisabri Sabani PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Ahmad Zakeri PhD, University of Wolver Hampton, (United Kingdom)
- Prof. Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Branko Sotirov PhD, University of Rousse, Rousse (Bulgaria)
- Prof. Branko Boshkovic, PhD, College of Sports and Health, Belgrade (Serbia)
- Prof. Branimir Kampl PhD, Institute SANO, Zagreb (Croatia)
- Prof. Baki Koleci PhD, University Hadzi Zeka, Peja (Kosovo)
- Prof. Branislav Simonovic PhD, Faculty of Law, Kragujevac (Serbia)
- Prof. Bistra Angelovska, Faculty of Medicine, University “Goce Delcev”, Shtip (Macedonia)
- Prof. Cezar Birzea, PhD, National School for Political and Administrative Studies, Bucharest (Romania)
- Prof. Cvetko Andreevski, Dean, Faculty of Tourism, UKLO, Bitola (Macedonia)
- Prof. Drago Cvijanovic, PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjacka Banja (Serbia)
- Prof. Dusan Ristic, PhD Emeritus, College of professional studies in Management and Business Communication, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Dimitar Radev, PhD, Rector, University of Telecommunications and Post, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Daniela Todorova PhD, Rector of “Todor Kableshev” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Dragan Kokovic PhD, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
- Prof. Dragan Marinkovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Daniela Ivanova Popova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Dzulijana Tomovska, PhD, Dean, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Evgenia Penkova-Pantaleeva PhD, UNWE -Sofia (Bulgaria)
- Prof. Emilija Djikić Jovanović, PhD, High School of Arts and Technology, Leskovac (Serbia)
- Prof. Erzika Antic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)

- Prof. Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Prof. Helmut Shramke PhD, former Head of the University of Vienna Reform Group (Austria)
- Prof. Hristina Georgieva Yancheva, PhD, Rector, Agricultural University, Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Hristo Beloev PhD, Bulgarian Academy of Science, Rector of the University of Rousse (Bulgaria)
- Prof. Izet Zeqiri, PhD, Academic, SEEU, Tetovo (Macedonia)
- Prof. Ivan Marchevski, PhD, Rector, D.A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov (Bulgaria)
- Doc. Igor Stubelj, PhD, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Ivan Petkov PhD, Rector, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Isa Spahiu PhD, AAB University, Prishtina (Kosovo)
- Prof. Ivana Jelik PhD, University of Podgorica, Faculty of Law, Podgorica (Montenegro)
- Prof. Islam Hasani PhD, Kingston University (Bahrein)
- Prof. Jova Ateljevic PhD, Faculty of Economy, University of Banja Luka, (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Jove Kekenovski PhD, Faculty of Tourism, UKLO , Bitola (Macedonia)
- Prof. Jonko Kunchev PhD, University „Cernorizec Hrabar“ - Varna (Bulgaria)
- Prof. Jelena Stojanovic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof Karl Schopf, PhD, Akademie fur wissenschaftliche forchung und studium, Wien (Austria)
- Prof. Katerina Belichovska, PhD, Faculty of Agricultural Sciences, UKIM, Skopje (Macedonia)
- Prof. Krasimir Petkov, PhD, National Sports Academy “Vassil Levski”, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Kamal Al-Nakib PhD, College of Business Administration Department, Kingdom University (Bahrain)
- Prof. Lidija Tozi PhD, Faculty of Pharmacy, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Laste Spasovski PhD, Vocational and educational centre, Skopje (Macedonia)
- Prof. Lujza Grueva, PhD, Faculty of Medical Sciences, UKIM, Skopje (Macedonia)
- Prof. Lisen Bashkurti PhD, Global Vice President of Sun Moon University (Albania)
- Prof. Lence Mircevska PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Ljubomir Kekenovski PhD, Faculty of Economisc, UKIM, Skope (Macedonia)
- Prof. Ljupce Kocovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Marusya Lyubcheva PhD, University “Prof. Asen Zlatarov”, Member of the European Parliament, Burgas (Bulgaria)
- Prof. Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, South-West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Maja Lubenova Cholakova PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Mirjana Borota-Popovska, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Mihail Garevski, PhD, Institute of Earthquake Engineering and Engineering Seismology, Skopje (Macedonia)

- Prof. Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Mitko Kotochevski, PhD, Faculty of Philosophy, UKIM, Skopje (Macedonia)
- Prof. Milan Radosavljevic PhD, Dean, Faculty of strategic and operational management, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Marija Topuzovska-Latkovikj, PhD, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Prof. Marija Knezevic PhD, Academic, Banja Luka, (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Margarita Koleva, PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Margarita Bogdanova PhD, D.A.Tsenov Academy of Economics, Svishtov (Bulgaria)
- Prof. Mahmut Chelik PhD, Faculty of Philology, University “Goce Delchev”, Shtip (Macedonia)
- Prof. Marija Mandaric PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjacka Banja (Serbia)
- Prof. Mustafa Kacar PhD, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof. Marina Simin PhD, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)
- Prof. Mitre Stojanovski PhD, Faculty of Biotechnical sciences, Bitola (Macedonia)
- Prof. Miodrag Smelcerovic PhD, High Technological and Artistic Vocational School, Leskovac (Serbia)
- Prof. Nenad Taneski PhD, Military Academy “Mihailo Apostolski”, Skopje (Macedonia)
- Prof. Nevenka Tatkovic PhD, Juraj Dobrila University of Pula, Pula (Croatia)
- Prof. Natalija Kirejenko PhD, Faculty For economic and Business, Institute of Entrepreneurial Activity, Minsk (Belarus)
- Prof. Nikolay Georgiev PhD, “Todor Kableshkov” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Nikolina Ognenska PhD, Faculty of Music, SEU - Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Nedzat Korajlic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Prof. Nishad M. Navaz PhD, Kingdom University (India)
- Prof. Oliver Iliev PhD, Faculty of Communication and IT, FON University, Skopje (Macedonia)
- Prof. Oliver Dimitrijevic PhD, High medicine school for professional studies “Hipokrat”, Bujanovac (Serbia)
- Prof. Paul Sergius Koku, PhD, Florida State University, Florida (USA)
- Prof. Primoz Dolenc, PhD, Faculty of Management, Primorska University, Koper (Slovenia)
- Prof. Predrag Trajkovic PhD, JMPNT, Vranje (Serbia)
- Prof. Petar Kolev PhD, “Todor Kableshkov” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Pere Tumbas PhD, Faculty of Economics, University of Novi Sad, Subotica (Serbia)
- Prof. Rade Ratkovic PhD, Faculty of Business and Tourism, Budva (Montenegro)
- Prof. Rositsa Chobanova PhD, University of Telecommunications and Posts, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Rumen Valcovski PhD, Imunolab Sofia (Bulgaria)
- Prof. Rumen Stefanov PhD, Dean, Faculty of public health, Medical University of Plovdiv (Bulgaria)
- Prof. Sinisa Zaric, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade, Belgrade (Serbia)
- Prof. Sasho Korunoski, Rector, UKLO, Bitola (Macedonia)

- Prof. Sashko Plachkov PhD, Faculty of Pedagogy, University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Sofronija Miladinovski, PhD, University Hadzi Zeka, Peja (Kosovo)
- Prof. Sreten Miladinovski, PhD, Dean, Faculty of Law, MIT University (Skopje)
- Prof. Snezhana Lazarevic, PhD, College of Sports and Health, Belgrade (Serbia)
- Prof. Stojan Ivanov Ivanov PhD, Faculty of Public Health and Sport, SWU Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Svetlana Trajkovic PhD, High School of applied professional studies, Vranje (Serbia)
- Prof. Snezana Stoilova, PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Stojna Ristevska PhD, High Medicine School, Bitola, (Macedonia)
- Prof. Suzana Pavlovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)
- Prof. Saad Motahir PhD, High School of Technology, Fez (Morocco)
- Prof. Sandra Zivanovic, PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjacka Banja (Serbia)
- Prof. Trayan Popkochev PhD, Dean, Faculty of Pedagogy, South-West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Todor Krystevich, Vice Rector, D.A. Tsenov Academy of Economics, Svishtov (Bulgaria)
- Doc. Tatyana Sobolieva PhD, State Higher Education Establishment Vadiym Getman Kiyev National Economic University, Kiyev (Ukraine)
- Prof. Tzako Pantaleev PhD, NBUniversity, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Tosko Krstev PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Tihomir Domazet PhD, President of the Croatian Institute for Finance and Accounting, Zagreb (Croatia)
- Prof. Venelin Terziev PhD, University of Rousse, Rousse (Bulgaria)
- Prof. Violeta Dimova PhD, Faculty of Philology, University “Goce Delchev”, Shtip (Macedonia)
- Prof. Volodymyr Denysyuk, PhD, Dobrov Center for Scientific and Technological Potential and History studies at the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine)
- Prof. Valentina Staneva PhD, “Todor Kableshkov” University of Transport, Sofia (Bulgaria)
- Prof. Vladimir Tomošević, PhD dekan, Fakultet za inženjerski menadžment, Univezitet Union "Nikola Tesla", Beograd, (Srbija)
- Prof. Vladimir Lazarov PhD, European Polytechnic University, Pernik (Bulgaria)
- Prof. Vasil Zecev PhD, College of tourism, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Prof. Venus Del Rosario PhD, Arab Open University (Philippines)
- Prof. Yuri Doroshenko PhD, Dean, Faculty of Economics and Management, Belgorod (Russian Federation)
- Prof. Zlatko Pejkov, PhD, Faculty of Agricultural Sciences, UKIM, Skopje (Macedonia)
- Prof. Zivota Radosavljevik PhD, Dean, Faculty FORCUP, Union University, Belgrade (Serbia)
- Prof. Zoja Katru PhD, Prorektor, Euro College, Istanbul (Turkey)
- Prof. Zorka Jugovic PhD, High health – sanitary school for professional studies, Belgrade (Serbia)

ORGANIZING COMMITTEE

- Robert Dimitrovski PhD, Faculty of Management, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Venelin Terziev PhD, University of Rouse (Bulgaria)
- Maria Kavdanska PhD, Faculty of Pedagogy, South West University Neofit Rilski, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Sinisa Zanic, PhD, Faculty of Economics, University of Belgrade (Serbia)
- Snežana Milićević PhD, Faculty of Hotel Management and Tourism, University of Kragujevac, Vrnjačka Banja (Serbia)
- Evdokia Petkova, South West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Marios Miltiadou, PhD, Aristotle University of Thessaloniki (Greece)
- Azra Adjajlic – Dedovic PhD, Faculty of criminology and security, Sarajevo (Bosnia & Herzegovina)
- Misho Hristovski PhD, Faculty of Veterinary Medicine, Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Macedonia)
- Branko Boskovic PhD, College of Sports and Health, Belgrade (Bulgaria)
- Ana Dzumalieva PhD, South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad (Bulgaria)
- Georgi Georgiev PhD, National Military University “Vasil Levski”, Veliko Trnovo (Bulgaria)
- Isa Spahiu PhD, International Balkan University (Macedonia)
- Hatidza Berisha, Military Academy, University of Defense, Belgrade (Serbia)
- Violeta Dimova, PhD, University “Goce Delcev”, Stip (Macedonia)
- Mirjana Borota – Popovska, Centre for Management and Human Resource Development, Institute for Sociological, Political and Juridical Research, Skopje (Macedonia)
- Izet Zeqiri, PhD, South East European University, Tetovo (Skopje)
- Ekaterina Arabska, PhD, Vasil Levski National Military University, Veliko Tarnovo (Bulgaria)
- Nebojsa Cvetanovski, PhD, MIT University, Skopje (Macedonia)
- Rumens Valcovski PhD, Immunolab Sofia (Bulgaria)
- Miladin Kalinic, College of professional studies in Management and Business Communication, Sremski Karlovci (Serbia)

Contents

AUSTERITY OR FISCAL STIMULUS IN TIMES OF CRISIS – AN OLD DEBATE WITHOUT CONSENSUS	561
Gjorgji Gockov	561
Predrag Trpeski	561
BASICS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AT PRE-SCHOOL AGE	569
Delyana Chuhovska	569
CHALLENGES IN THE ACADEMIC ASSESSMENT IN MACEDONIA	575
Arta Bekteshi	575
Igballe Miftari	575
Blerta Demiri	575
A STUDY OF INTERVENTION STRATEGIES USED BY BULGARIAN MANAGERS IN SUBORDINATES’ CONFLICTS	579
Ivanka Mihaylova	579
MODEL FOR ANALYSIS OF THE QUALITY OF STUDY PROGRAMS AND THEIR CONTRIBUTION IN THE CAREER DEVELOPMENT OF STUDENTS IN SEEU - TETOVO.....	587
Agim Rushiti	587
AN INTEGRATIVE APPROACH TO TEACHING THE BULGARIAN ALPHABET TO INTERNATIONAL STUDENTS AT MEDICAL UNIVERSITY – PLOVDIV	593
Maria Genova,.....	593
Antoaneta Pavlova	593
ACTION PLAN OF EMPLOYMENT AT LOCAL LEVEL - CITY OF VRANJE	599
Ljiljana Stošić Mihajlović.....	599
Branislav Stanisavljević.....	599
BRAINSTORMING AS A WAY OF INCREASING VOCABULARY AND DEVELOPING WRITING SKILLS	613
Leandro Xhama.....	613
CONCEPT ANALYSIS OF INCLUSIVE EDUCATION IN SOME EU COUNTRIES AND KOSOVO	619
Vedat Bajrami	619
ANALYSES OF THE TRADE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF MACEDONIA AND THE REPUBLIC OF BULGARIA.....	627
Emilija Miteva-Kacarski	627
Vlatko Paceskoski.....	627
Blagica Koleva	627
ACTIVITY BASED COSTING AND ITS ITS APPLICABILITY IN THE HOTEL INDUSTRY	633
Gordana Stojmenovic.....	633
Tatjana Mrvic	633
BALANCED SCORECARD AS A STRATEGIC TOOL FOR MANAGING INNOVATION PROCESSES IN THE ORGANIZATION	641
Iva Bichurova.....	641
Georgi Toskov	641
“RENDEL MODEL” – A DIFFERENT APPROACH FOR CONTROL AND ASSESSMENT IN GEOGRAPHY TRAINING.....	647
Maya Vasileva	647
APPLICATION OF PROMOTION IN SMALL AND MEDIUM BUSINESS IN KOSOVO	653

Agron Mustafa	653
Afrim Loku	653
ADVANTAGES OR DISADVANTAGES OF THE SYSTEM OF COLLECTIVE SECURITY	661
Milenko Dželetovic	661
Hatidža Beriša	661
Aleksandar Ćiraković	661
A STUDY ON THE MIGRATIONS’ REASONS IN THE SOUTH WESTERN PART OF REPUBLIC OF MACEDONIA	671
Miranda Sabriu Bexheti	671
ACQUISITION OF PROPERTY BY FOREIGNERS	677
Afet Mamuti	677
ADMINISTRATION AND DISPOSAL OF THE JOINT PROPERTY OF SPOUSES IN REPUBLIC OF MACEDONIA	683
Albana Metaj-Stojanova	683
ADVANCING REPRESENTATIVE DEMOCRACY THROUGH ELECTORAL SYSTEMS	691
Sadik Haxhiu	691
Arbëresha Mehaj	691
APPLICATION OF PHONETIC KNOWLEDGE FOR FORENSIC PURPOSES	697
Nina Sudimac	697
AUDITING OF PERFORMANCE INFORMATION BY EXTERNAL AUDITORS	703
Bajram Lamaj	703
CERTAIN THEORETICAL ASPECTS OF ESTABLISHING INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS	711
Vida Popovska Kochishka	711
CHALLENGES AND THE PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF THE CAPITAL MARKET IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	717
Florije Miftari	717
CHARACTERISTICS OF DISASTER PROTECTION PLANNING	723
Nikolay Kamarashev	723
Daniel Manolov	723
CIVIL SECURITY IN KOSOVO AND CHALLENGES	727
Fatos Rushiti	727
Ardian Emini	727
COMMON AND RESPONSIBLE PARENTING - JOIN CUSTODY, de lege ferenda IN POSITIVE LEGISLATION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA	735
Irma Bajrami	735
COMMON EUROPEAN SECURITY AND DEFENSE POLICY	741
Venelin Terziev	741
Svilen Stefanov	741
Vanya Banabakova	741
Ilija Iliev	741
COMPARATIVE ANALYSIS OF PRICES OF AGRICULTURAL PRODUCTS IN REPUBLIC OF SERBIA AND EUROPEAN UNION	757
Tihomir Novakovic	757
CONCEPTUAL MODEL FOR DEFENCE PRODUCT LIFE CYCLE MANAGEMENT	765
Sevdalina Dimitrova	765

Nikolay Kamarashev.....	765
CREATING AN INFORMATION SYSTEM FOR A POLICE OFFICE AND CRYPTOGRAPHIC PROTECTION OF ITS INFORMATION.....	771
Ilhan Istikbal Ibryam.....	771
Byulent Mustafa Mustafa.....	771
Atti Rashtid Mustafa.....	771
CRIMINAL ACTS AS THE BASIS OF CRIMINAL LEGAL RESPONSIBILITY.....	777
Jetmire Zeqiri.....	777
CRIMINAL LEGAL ASPECT OF HUMAN TRAFFICKING AND MIGRANT SMUGGLING IN REPUBLIC OF MACEDONIA.....	783
Jasmin Kalac.....	783
Ersin Sulejmani.....	783
DETERMINATION OF ATTRIBUTES TO THE PRINCIPLES OF EFFICIENCY AND EFFECTIVENESS IN PUBLIC ADMINISTRATION AND DIFFERENTIATION/ DISTINCTION BETWEEN THEM.....	791
Dejan Vitanski.....	791
DEVELOPING SOCIO-EMOTIONAL SKILLS OF PROSPECTIVE TEACHERS THROUGH TEAM WORK ON STUDY PROJECTS.....	799
Krasimira Marulevska.....	799
Trayan Popkochev.....	799
Radoslava Topalska.....	799
DEVELOPMENT OF THE KEY COMPETENCES AT PRIMARY SCHOOL THROUGH TEACHING OF BULGARIAN LANGUAGE.....	805
Maya Sotirova.....	805
DIAGNOSTICS OF SOCIAL COMPETENCES IN TEACHERS AND STUDENTS-PEDAGOGES..	811
Trayan Popkochev.....	811
Krasimira Marulevska.....	811
Radoslava Topalska.....	811
DRAMA OF THE EU INTEGRATION PROCESS OF KOSOVO IMPLYING CERTAIN ECONOMIC IMPLICATIONS.....	817
Driton Sylqa.....	817
ELIGIBILITY OF PRECAUTION MEASURES FROM THE INFLUENCE OF BASIC PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE - ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE SECURITY MEASURES RELATED TO THE DETENTION -.....	823
Nikola Tuntevski.....	823
EMPIRICAL ANALYSIS OF INFLATION AND BUDGET DEFICIT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA.....	831
Jehona Musliu.....	831
Asllan Musliu.....	831
ENVIRONMENTAL KNOWLEDGE INFLUENCE ON UPGRADING THE CHILDREN'S PICTORIAL ART ACTIVITIES AT THE PRE-SCHOOL AGE.....	837
Gergana Bojurska.....	837
ESTABLISHMENT OF THE RIGHT OF PROPERTY OF REAL ESTATE IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA.....	841
Berat Aqifi.....	841
EUROPEAN LEGISLATION TO FIGHT CYBERCRIME.....	849
Nadezhda Krasteva.....	849

EXPLORING THE RADICALIZATION PROCESS – INDICATIONS, FACTORS AND STAGES... 857	857
Rumiana Budjeva.....	857
FACTORS AFFECTING THE GROWTH OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS IN KOSOVO.... 863	863
Afrim Loku	863
Bukurije Borovci.....	863
FACTORS DETERMINING INNOVATION: EVIDENCE FROM MACEDONIA 871	871
Besa Xhaferi.....	871
Gjilnaipe Bexheti	871
Fatime Idrizi.....	871
FAMILY AND JUVENILE DELINQUENCY 875	875
Ivona Shushak.....	875
Elena Tilovska Kecheqi	875
FEATURES OF JUDICIAL EXPERT EXAMINATIONS IN THE BULGARIAN LEGAL SYSTEM 881	881
Hristo Dochev	881
FIELD TRIPS (EXCURSIONS) – NEW POSSIBILITIES TO IMPROVE THE GEOGRAPHY	
TRAINING 887	887
Dessislava Poleganova.....	887
FOREIGN BANKS OPERATION IN KOSOVO 891	891
Muhamet Hajdari	891
Jusuf Fejza	891
FORMS OF COLLECTIVE CULTURAL RIGHTS (CCR) OR GROUP-DIFFERENTIATED RIGHTS	
(GDR) 897	897
Flora Kadriu	897
FORUM THEATRE IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS..... 903	903
Rositsa Penkova	903
FUNCTIONING OF THE DEFENDANT'S MENTAL DEFENSES OF THE ACCUSED PEOPLE IN	
THE CONDUCT OF INTERROGATION WITHIN THE CRIMINAL PROCESS 909	909
Hristo Popnikolov	909
GLOBAL STRATEGY - A REQUIREMENT FOR PERFORMANCE ON FOREIGN MARKETS ... 915	915
Sofronija Miladinovski	915
Skriejl Gino.....	915
Fejzulahu Beka.....	915
HIERARCHICAL LEVELS OF ANALYSIS OF GLOBAL TECHNOLOGICAL CHANGE IN THE	
ECONOMY 923	923
Iva Bichurova.....	923
HIGHER EDUCATION AND LONGLIFE LEARNING WITHIN THE KNOWLEDGE ECONOMY 929	929
Shenaj Hadzimustafa	929
Remzije Rakipi.....	929
HUMAN RESOURCE MANAGEMENT 935	935
Blerim Shehu	935
IMPACT OF SMALL BUSINESS DIFFICULTIES, IN ACCHIEVING COMPETITIVE ADVANTAGE,	
WITH PARTICULAR EMPHASIS ON THE SITUATION OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA . 941	941
Arjeta Amzai	941
Aida Yzeiri Baftijari	941
IMPLEMENTATION OF PMO IN TELECOMMUNICATION AND IT INDUSTRY IN REPUBLIC OF	
MACEDONIA 947	947

Baleski Nikola.....	947
IMPLEMENTATION OF THE COMMON EUROPEAN SECURITY AND DEFENSE POLICY "IN THE CONTEXT OF ITS MILITARY ASPECT	953
Venelin Terziev.....	953
Svilen Stefanov	953
Vanya Banabakova	953
Ilija Iliev.....	953
INCOME INEQUALITY AND THE (UN)FAIRNESS OF PROGRESSIVE TAXATION	963
Nada Petrusheva.....	963
Darko Iliov	963
INNOVATIVE COOPERATION INITIATIVES FOR FORESTRY IN CROSSBORDER REGION	969
Rossitsa Chobanova	969
INNOVATIVE INITIATIVES FOR CROSS-BORDER COOPERATION BETWEEN REPUBLIC OF MACEDONIA AND REPUBLIC OF BULGARIA IN THE FORESTRY DEPARTMENT	975
Zdravko Trajanov.....	975
Viktor Stojkoski	975
Ljupco Kocarev.....	975
INTERCULTURAL SENSITIVITY IN PRESCHOOL INSTITUTION.....	983
Snezana Jovanova-Mitkovska.....	983
Biljana Popeska.....	983
INTERNATIONAL CONFERENCES AS A TOOL FOR PREVENTING AND RESOLVING CONFLICTS WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE CASE OF THE FORMER YUGOSLAVIA	989
Veton Zejnullahi	989
Isak Sherifi	989
INTERNATIONALIZING KNOWLEDGE – THE GROWING IMPORTANCE OF THE INTERNATIONAL RELATIONS OFFICE FOR THE EUROPEAN UNIVERSITIES OF TODAY ...	995
Slaveyah Goranova	995
KEY SOCIAL COMPETENCES OF CHILDREN DURING THE TRANSITION TO SCHOOL LIFE	999
Yanka Vasileva	999
KNOWING PSYCHOLOGY OF COLORS IN THE TERMS OF BUSINESS	1005
Dragana Jovanović Kuprešanin	1005
Gabrijela Lilić	1005
KNOWLEDGE MANAGEMENT AND INNOVATION FACTORS OF SME DEVELOPMENT	1011
Gabrijela Lilić	1011
Dragana Jovanović Kuprešanin	1011
LEADERSHIP AND ITS IMPACT ON GOOD GOVERNANCE.....	1015
Ardiana Bunjaku	1015
Sofronija Miladinovski	1015
LEARNERS STYLES AND STRATEGIES- A CRUCIAL FACTOR IN THE ESTABLISHMENT OF CONTEMPORARY TEACHING	1025
Igballe Miftari	1025
Arta Bekteshi	1025
Blerta Demiri	1025
LEVELS OF SECURITY AND MODERN SOCIETY	1031
Venelin Terziev.....	1031

Svilen Stefanov	1031
Vanya Banabakova	1031
Ilija Iliev.....	1031
LIABILITY FOR DAMAGES CAUSED BY TERRORIST ACTS, PUBLIC DEMONSTRATIONS OR MANIFESTATIONS IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA - ANOMALIES AND SOLUTIONS.	1041
Betim Ameti.....	1041
LIDERSTVO I MENADŽMENT ZNANJA U FUNKCIJI KONKURENSKE PREDNOSTI.....	1047
Haris Bibuljica	1047
Husnija Bibuljica	1047
MANAGEMENT OF THE SCHOOL ENVIRONMENT: INCORPORATION OF STRATEGIC IDEAS INTO SCHOOL PLANNING.....	1053
Arbëresha Mehaj.....	1053
Sadik Haxhiu.....	1053
MANAGEMENT PROBLEMS IN THE ALTERNATIVE SCHOOL IN GREECE	1059
Anna Debrenlieva – Koutsouki.....	1059
MARKETING IMPLEMENTATION BY ACTORS OF SUPPLY CHAIN IN DAIRY INDUSTRY OF KOSOVO.....	1067
Isak Berbatovci	1067
Skender Buja.....	1067
MARKETING MANAGEMENT AND THE RIGHT TO PERSONAL DIGNITY OF CONSUMERS	1075
Temelko Risteski	1075
Vesna Sijic	1075
Emrah Mihtaroski	1075
MEASUREMENT RESULTS OF SOME ANTHROPOMETRIC ATTRIBUTES ATTAINED USING THE ACTIVE EXPERIMENT METHOD	1081
Mirjana Mađarević.....	1081
MENTORING AND INTEGRATED METHODOLOGICAL PRACTICE	1087
Snezana Jovanova-Mitkovska.....	1087
Biljana Popeska.....	1087
MENTORING AS A FACTOR TO MAINTAIN YOUNG TEACHERS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM.....	1093
Dora Levterova	1093
MOBBING IN THE WORKPLACES OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA	1099
SemraBujari	1099
Marinela Shkurta.....	1099
LEVEL OF DIGITAL COMPETENCE AND FUNCTIONAL SKILLS OF STUDENTS AND PH.D. STUDENTS FOR PERFORMING IN AN INTERACTIVE ENVIRONMENT	1105
Iveta Mitsova	1105
Ianko Rumenov.....	1105

AUSTERITY OR FISCAL STIMULUS IN TIMES OF CRISIS – AN OLD DEBATE WITHOUT CONSENSUS

Gjorgji Gockov

Faculty of Economics, UKIM – Skopje, Republic of Macedonia ggockov@yahoo.com

Predrag Trpeski

Faculty of Economics, UKIM – Skopje, Republic of Macedonia

Predrag.Trpeski@eccf.ukim.edu.mk

Abstract: The latest global economic and financial crisis has once again drawn the attention of economists to the debate whether it should be saved or spent in times of crisis. A number of more or less different concepts and schools have been developed in response to the role of the government and the character of the economic policy that needs to be implemented in times of crisis. Regardless of the differences between these concepts, they can all be grouped into two global approaches: interventionism and stimulating on the one hand and liberalism and saving on the other. The first approach, known as the Keynesian concept, advocates the idea of a necessity of fiscal intervention and increased consumption in times of crisis, while the second approach, known as neoliberalism or a monetary concept, is against fiscal intervention and argues that the government should create a stable environment, to refrain from excessive consumption and to stimulate austerity. These two global approaches represent two different perceptions of reality, given that they recommend the use of completely different economic policy instruments to achieve the same goals. Examples of economic crises through history and the stance and reaction of economic policy in such conditions unambiguously show that there is no universal macroeconomic concept that is applicable in all countries and at all times. On the contrary, economic history shows that classical school prevailed at certain times by favoring the concept of "liberal market" over fiscal intervention, while in others the concept of fiscal intervention and increased government consumption prevailed. That is, the past confirms that the liberalism and the concept of fiscal intervention changed after certain periods of time. Usually, the selected and applied concept initially yielded good results, but then it begins to generate serious problems and contradictions, which makes it untenable and requires a change in the direction of economic policy. The issue of choosing economic policy is particularly relevant for certain EU Member States, which, despite the consequences of the latest economic and financial crisis, face a debt crisis. One of the main dilemmas for these countries is whether to pursue an austerity policy that stabilizes public finances but deteriorate the economic growth or a policy of encouraging economic growth through increased consumption, but which additionally increases indebtedness and questions its sustainability and effect on economic growth in the future. The debate is further complicated taking into account Eurozone member states, where national fiscal policy plays a much larger role, given that member states cannot conduct their own monetary policy. The paper examines these two conflicting concepts, citing arguments for and against their application, and explores their practical application during the latest global economic and financial crisis.

Keywords: consumption, austerity, Keynesianism, monetarism

ШТЕДЕЊЕ ИЛИ ФИСКАЛЕН СТИМУЛ ВО УСЛОВИ НА КРИЗА – СТАРА ДЕБАТА БЕЗ КОНСЕНСУС

Ѓорѓи Гоцков

Економски факултет, УКИМ – Скопје, Република Македонија ggockov@yahoo.com

Предраг Трпески

Faculty of Economics, UKIM – Skopje, Republic of Macedonia

Predrag.Trpeski@eccf.ukim.edu.mk

Резиме: Последната глобална економска и финансиска криза повторно го сврте вниманието на економистите кон дебатата дали треба да се штеди или троши во услови на криза. Во одговорот за улогата на државата и карактерот на економската политика која треба да се спроведува во услови на криза досега се развиени бројни повеќе или помалку различни концепти и школи. Независно од разликите помеѓу овие концепти сите тие можат да се групираат во два глобални пристапи: интервенционализам и стимулирање од

една страна и либерализам и штедење од друга страна. Првиот пристап, познат уште како Кејнзијански концепт, ја застапува идејата за неопходност од државна интервенција и зголемена потрошувачка во услови на криза, додека вториот пристап, познат како неолиберализам или монетаристички концепт, е против државна интервенција и го застапува мислењето дека државата треба да креира стабилно опкружување, да се воздржува од прекумерна потрошувачка и да поттикнува штедење. Овие два глобални пристапи претставуваат две различни перцепции на реалноста, со оглед дека тие препорачуваат употреба на сосема различни инструменти на економската политика за постигнување на исти цели. Примерите на економските кризи низ историјата и поставеноста и реакцијата на економската политика во такви услови недвосмислено покажуваат дека не постои универзален макроекономски концепт кој е применлив во сите земји и во сите периоди. Напротив, економската историја покажува дека во одредени периоди преовладувала класичната школа со фаворизирање на концептот „слободен пазар“ над државната интервенција, а во други преовладувал концептот на државна интервенција и зголемена државна потрошувачка. Односно, минатото потврдува дека либералистичкиот и концептот на државна интервенција се менувале после определени временски периоди. Вообичаено, избраниот и применет концепт на почетокот давал добри резултати, но потоа истиот почнува да генерира сериозни проблеми и контрадикторности, со што постанува неодржлив и бара промена во насоката на економската политика. Прашањето за изборот на економска политика е особено актуелно за одредени земји членки на ЕУ, кои покрај последиците од последната економска и финансиска криза се соочуваат и со должничка криза. Еден од главните дилеми за овие земји е дали да следат политика што промовира штедење, која ги стабилизира јавните финансии но оди на штета на економскиот раст, или политика на поттикнување на економскиот раст преку зголемена потрошувачка, но која дополнително ја зголемува задолженоста и ја доведува во прашање неговата одржливост и ефект врз економскиот раст во иднина. Дебатата е дополнително искomплицирана кога станува збор за земји членки на еврозоната, каде националната фискална политика игра многу поголема улога со оглед на неможност на земјите членки да користат сопствена монетарна политика. Трудот ги разгледува овие два спротивставени концепти, наведувајќи ги аргументите за и против нивна примена, и посебно ја истражува нивната практична примена во услови на последната глобална економска и финансиска криза.

Клучни зборови: Потрошувачка, штедење, Кејнзијанизам, монетаризам.

1. ВОВЕД

Прашањето дали државата треба да штеди или да ја зголемува потрошувачката во услови на неповолни економски движења повторно се актуелизираше по избувнувањето на глобалната финансиска и економска криза од 2007/08 година. Оваа стара дебата сеуште е без консензус, односно не постои согласност во макроекономијата која политика да се следи во услови кога економијата е во криза. Дали државата треба да спроведува мерки на штедење со што би ги стабилизирала јавните финансии, но негативно би влијаела врз економскиот раст, или мерки на зголемена потрошувачка со што би го поттикнала економскиот раст, но со ризик зголеменото државно трошење да го проблематизира прашењето за одржливоста на јавниот долг и на тој начин дополнително да ја продлабочи кризата. Во одговорот за улогата на државата и насоката на економската политика во услови на криза развиени се бројни концепти и школи: Кејнзијанска школа, нова Кејнзијанска школа, Класична школа, Монетаристичка школа, Австриска школа итн. Сите овие повеќе или помалку различни школи воглавно можат да се групираат во две глобални групи: интервенционализам и стимулирање, познат уште како Кејнзијански концепт, и либерализам и штедење, познат уште како неолиберален (монетаристички) концепт. Овој труд ги анализира овие два доминантни спротивставени пристапи за улогата на државата во услови на криза и посебно ја анализира нивната примена и ефекти низ призмата на последната финансиска и економска криза.

2. КЕЈНЗИЈАНСКИ НАСПРОТИ МОНЕТАРИСТИЧКИ КОНЦЕПТ – ДВА СПРОТИВСТАВЕНИ ПРИСТАПИ ЗА УЛОГАТА НА ДРЖАВАТА ВО УСЛОВИ НА КРИЗА

Во економската теорија и практика доминираат два спротивставени пристапи за улогата на државата и карактерот на економската политика што треба да се спроведува во услови на економска криза: Кејнзијански наспроти монетаристички пристап. Кејнзијанскиот пристап се заснова на претпоставката дека репродукциониот систем во пазарна економија функционира под нивото на полна вработеност на факторите за производство, и како таков ја нагласува неспособноста на пазарниот механизам по автоматизам да го обезбеди потребниот обем на инвестиции за да се постигне полна вработеност без да креира макроекономска нерамнотежа. Според Кејнзијанците главната причина за цикличните флукуации во

економијата лежи во флукуациите на агрегатната побарувачка. Согласно ова, во услови на криза државата треба да ја зголеми агрегатната побарувачка, главно преку зголемување на државната потрошувачка. Во услови на рецесиони движења препорачливо е да се води агресивна фискална политика, во главно преку зголемување на јавната потрошувачка со што би се компенzirале недоволните приватни инвестиции и би се стимулирал економскиот раст. Тоа понатаму би резултирало во зголемени даночни приходи (поради зголеменото производство), намалени јавни расходи (поради зголемениот број на вработени) и непроменето ниво на јавен долг како % од БДП. Приврзаниците на Кејнз сметаат дека е штетно да се води политика на штедење во периоди на криза, бидејќи тоа би довело до намален доход (поради намалена потрошувачка) и влошување на задолженоста (поради зголемената невработеност). Стимулирање на агрегатната потрошувачка, покрај со зголемување на јавната потрошувачка, може да се постигне и со намалување на даноците, со што би им се оставило повеќе доход на населението, а со тоа и потенцијал за нова потрошувачка. Сепак, Кејнзијанците сметаат дека зголемувањето на јавното трошење има поголем ефект врз агрегатната побарувачка отколку намалувањето на даноците. Согласно Кејнзијанската теорија, во услови кога економијата се соочува со рецесиони движења, зголемената агрегатна побарувачка нема да доведе до позначително зголемување на стапката на инфлација. Имено, при нецелосно искористени фактори на производство, зголемената агрегатна побарувачка примарно би предизвикала зголемена економска активност, додека ефектот врз инфлацијата би бил незначителен. Иако Кејнзијанската теорија ја промовира фискалната политика како главен инструмент на макроекономската политика во услови на криза, сепак не се отфрла значењето и на монетарната политика за поддршка и стимулирање на економската активност (првенствено преку намалување на каматните стапки и зголемена кредитна поддршка). Актуелноста на ваквите ставови на Кејнзијанскиот пристап особено добија на значење за време на Големата депресија од 1929 година, кога на површина излегоа слабостите на само-регулаторниот механизам на пазарот. Ваквиот пристап беше особено доминантен до крајот на 60-те години од минатиот век.

Монетаристичкиот пристап се заснова на премисата дека слободниот пазар (без нарушување од државата) секогаш ја води економијата кон состојба на рамнотежа на целосна вработеност на производствените фактори, освен во случаеви на транзициони (привремени) шокови. Согласно монетаристите, транзиционите фази на нерамнотежа можат да се појават само на краток рок, како резултат на привремената неможност на пазарниот механизам со своите автоматски акции веднаш да го врати системот во рамнотежа. Во основата на монетаризмот стои претпоставката за постоење економска стабилност и целосна вработеност. Според нив, пазарниот систем не само што е стабилен, туку во себе содржи и механизми на апсорбери на шокови, кои секогаш настојуваат да ја стабилизираат економијата кога таа се наоѓа во криза која секогаш е предизвикана од иницијални шокови (пр. државна интервенција) кои привремено ја нарушуваат рамнотежата. Монетаристите ја нагласуваат монетарната политика како клучен фактор за стабилизирање односно дестабилизирање на економијата, додека фискалната политика ја сметаат за инфериорна која може да влијае врз економијата единствено доколку влијае врз понудата на пари. Во услови на нарушена монетарна рамнотежа, автоматски се активира пазарен процес кој ја носи економијата во нова рамнотежа, која се постигнува исклучиво преку промена на номиналното ценовно ниво. Во такви услови, било каква државна интервенција (зголемување на јавната потрошувачката) не само што нема да даде позитивни ефекти туку би дејствувала дестабилизирачки и би ја поттикнала инфлацијата. Затоа монетаристите се залагаат за политика на урамнотежен буџет наместо дискрециона фискална политика. Според нив ефектите од зголемената државна потрошувачка и зголемениот буџетски дефицит би исчезнале поради предизвиканото намалување на приватните инвестиции и личната потрошувачка. Големите државни интервенции би резултирале во нерационална алокација на ограничените ресурси и би ја ослабеле претприемачката иницијатива, поради што се контрапродуктивни. Поради тоа монетаристите подржуваат намалување на буџетски расходи, намалување на даночно оптоварување и намалување на државните трансфери со кои се настојува да се зголеми конкурентноста. Тие разликуваат краткорочни од долгорочни ефекти на економската политика, нагласувајќи дека експанзивна монетарна политика на краток рок предизвикува промена на реални и номинални варијабли, додека на рок рок предизвикува промена само на номинални варијабли.

И двата пристапи користат ист концептуален економски модел, со иста терминологија и пристап кон проблемите. Се разликуваат единствено во претпоставките за ефикасноста на државната интервенција од една страна и ефикасноста на пазарите од друга страна. Согласно приврзаниците на Кејнз, основен предуслов за здраво општество претставува целосната вработеност, додека монетаристите ја сметаат ценовната стабилност како предуслов за здрави пазарни основи (Dimitrijevic & Fabris, 2012).

3. ДВАТА КОНЦЕПТИ НИЗ ПРИЗМАТА НА ПОСЛЕДНАТА КРИЗА

3.1. АРГУМЕНТИ ЗА И ПРОТИВ – ПРЕГЛЕД НА ЛИТЕРАТУРА

Со избувнувањето на последната Глобална економска криза приврзаниците на двата водечки пристапи повторно дојдоа во судир застапувајќи различни ставови и гледишта. Од една страна, најголемите противници на мерките за штедење, Krugman (2009) и Stiglitz (2012), го нагласуваат значењето на фискалните стимулси, засновани на Кејнзијанскиот пристап на државна интервенција, како неопходни во услови на низок економски раст. Тие, не само што го поддржаа планот на американскиот претседател Обама за поддршка на економијата, туку дури и сметаа дека планот е недоволен и како таков е причина за спорото опоравување на американската економија. Zezza (2013), истражувајќи ги причините за последната криза во САД, доаѓа до заклучок дека на краток рок е потребно да се одржува буџетски дефицит во континуитет со цел да се намали невработеноста. Исто така, според Kinsella (2013) мерките за штедење на краток рок многу негативно би се одразиле врз малите и средните претпријатија, потенцирајќи го намалувањето на трошењето како главен проблем на бизнисот кој и онака има проблем со обезбедување на кредитна поддршка од банките. Американскиот економист Shiller (2011) укажува дека инвеститорите се премногу сконцентрирани на односот јавен долг/БДП, подржувајќи ја теоријата на Кејнс дека со мерките за штедење веројатно е растот да се наруши отколку да се поттикне. Дека мерките за штедење се штетни за економијата укажува и поранешниот главен економист на ММФ Blanchard (2013), кој како и Krugman смета дека строгите мерки за штедење за економии кои се во рецесија се штетни бидејќи го саботирале процесот на опоравување и се виновни за пролонгираниот период на траење на рецесијата од 2008 година.

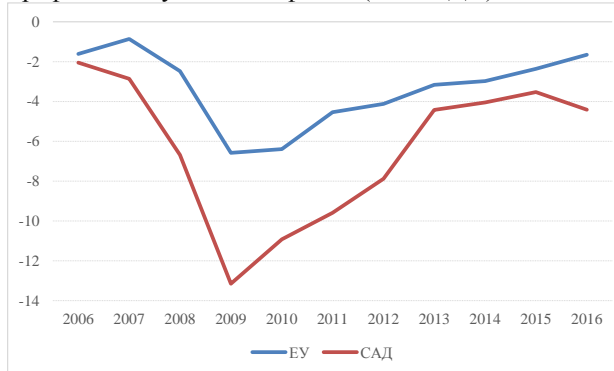
Од друга страна, како приврзаник на неолибералниот пристап, Taylor (2012) смета дека континуираното прилагодување на економската политика присутна во кејнзијанизмот создава несигурност и нестабилност, и дека главни причини за рецесиите се грешки во управувањето со економската политика. Последната економска криза според него е последица на државната потрошувачка и буџетските дефицити во претходните години, нереалистично ниските каматни стапки и несоодветната реакција на банкарската криза од 2008. Reinhart и Rogoff (2010) наоѓаат докази дека дефицитарната потрошувачка не само што го влошува проблемот при економски кризи, туку и пречи на економскиот раст. Во одбрана на штедењето е и мислењето на Alesina (1998) кој посочува дека економиите на многу земји кои примениле мерки за штедење набрзо повторно почнале нормално да функционираат. Друго истражување кое имаше големо влијание врз креаторите на економската политика во САД и Еврозоната, е онаа на Alesina и Ardagna (2009), која го сврти фокусот од избор на фискални стимулации кон примена на мерки за штедење за да се спречи континуираниот раст на јавниот долг во развиените земји. Истражувањето сугерира дека САД ќе излезе од кризата со дотогаш невиден (освен во војна) коефициент на јавен долг/БДП, и дека ќе биде малку веројатно дека буџетскиот дефицит и високиот јавен долг ќе исчезнат набрзо, поради што се потребни мерки за штедење и за намалување на државната потрошувачка со цел да се оневозможи покачување на даноците и следствено поништување на ефектот од стимулативните мерки. Alesina (2010), изненадувачки укажува дека земјите кои се соочуваат со висока невработеност најдобро е да превземат “големи, кредибилни и одлучни кратења на трошењата“, што би ги променило очекувањата на пазарните учесници, зголемила довербата на инвеститорите и следствено би се зголемиле инвестициите кои поради неизвесноста на политиките во време на рецесија беа воздржани. Слично мислење има и Blyth (2013), кој смета дека главен проблем во последните години е недовербата на дел од економските субјекти кои ја перцепираат фискалната политика како нездрава и неодржлива. Stratmann и Okolski (2010) ги истражуваат ефектите од јавната потрошувачка во период на економска криза, и доаѓаат до заклучок дека мерките на стимулирање кои се базираат на зголемување на јавната потрошувачка, не резултираат автоматски со повисок економски раст. Тие изнесуваат мноштво емпириски докази кои покажуваат дека зголемената државна потрошувачка во периоди на криза насочена кон стимулирање економијата често не ја остварува таа цел, па дури и во случаи кога целта е остварена, ресурсите не се искористени на ефикасен начин. Ваквата неефикасност ја поврзуваат со три групи на причини - информационен проблем, политичко влијание во одлучувањето и истиснување на приватната потрошувачка. Како друга причина против фискалниот стимул Hansen (2012) го наведува однесувањето на потрошувачите на мерките за стимулирање, кои тековно ќе го зголемат своето штедење за да можат да ги исплатат очекуваните зголемени даноци во иднина, поради што тековните стимулативни мерки немаат ефект врз производството и вработеноста. На оваа тврдeње се спротивставуваат приврзаниците на Кејнзијанското гледиште, сметајќи дека во пракса повеќето домаќинства нема да го зголемат своето штедење во период на рецесија, и дека нема правило кое вели дека сегашниот дефицит мора да се исплати некогаш во иднина, туку државниот долг најчесто се сервисира и се обновува. Теоретски,

мерките за штедење поврзани со фискалната консолидација треба да се спроведуваат во економски поволни периоди. Но во пракса тие вообичаено се спроведуваат кога економијата е соочена со депресија и висок јавен долг. Во зависност од карактеристиките на определена економија, мерките за штедење, кои се состојат од зголемување на даноците и/или намалување на јавните расходи, можат да делуваат контракциски или експанзивно.

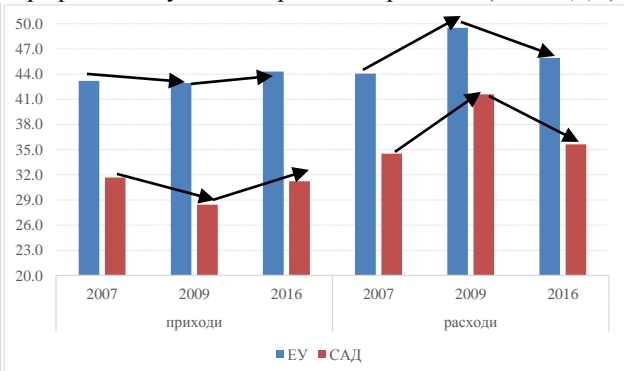
3.2. ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ – ПРИМЕНА И ЕФЕКТИ

Историски анализирано, праксата покажува дека либералистичкиот и концептот на државна интервенција се менувале после определени временски периоди, иако генерално може да се заклучи дека во кризни периоди воглавно преовладувала политика на државна интервенција. Научената лекција од големата депресија од 1929 година, кога превземените мерки (зголемување на каматните стапки, намалување на потрошувачката и зголемување на даноците) само ја влошија состојбата, детерминираше поинаков одговор на последната глобална криза од 2007 година - зголемена експанзивност на монетарната и фискалната политика. Особено монетарната политика беше многу експанзива, многу повеќе отколку во претходните кризи, што се огледа не само во значителното намалување на каматните стапки, туку и во превземањето на други неконвенционални мерки на интервенции на пазарите на хартии од вредност. Ова особено беше видливо во случајот на САД и со помал интензитет во случајот на ЕМУ. Во делот на фискалната политика, податоците покажуваат дека во периодот 2007-2010 година најголем дел од земјите примениле Кејнзијански фискален стимул, кој воглавно се состоеше од екстра државно трошење (а во некои земји и намалување на даноците), што доведе развиените економии да се соочат со релативно повисоки буџетски дефицити (Графикон 1). Анализите покажуваат дека најголем дел од зголемиот буџетски дефицит во тој период беше резултат на позначително зголемените државни расходи (Графикон 2).

Графикон 1 Буџетски дефицит (% од БДП)

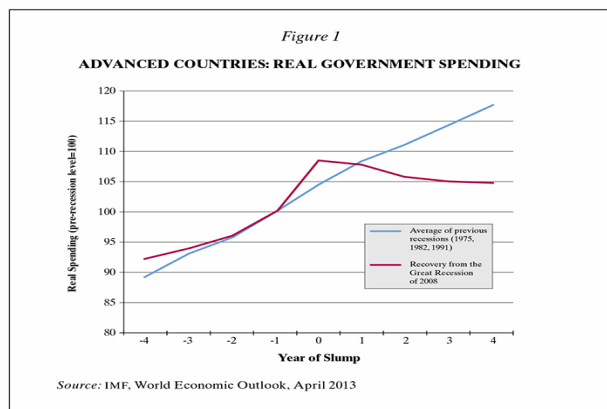
Графикон 2 Буџетски приходи и расходи (% од БДП)

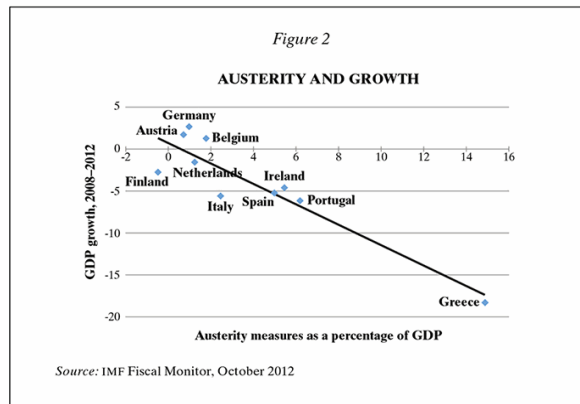
Извор: ММФ, ЕУРОСТАТ

Сепак, после краткото зголемување, државната потрошувачка во развиените економии започна значително да се намалува од 2010 година наваму (Графикон 2). Исто така, значаен дел од земјите превзедоа мерки за штедење засновани на зголемување на даноците, со што периодот после 2010 година може да се окарактеризира како период на штедење. Со тоа, беше прекинат дотогашниот Кејнзијански пристап на активно користење на фискалната политика за стимулирање на економијата. Ваквиот пресврт во економските и политичките настани, предизвикани во најголема мера од наглиот пораст на нивоата на јавен долг во Европа и САД, значеше крај за политичкиот консензус околу користите од зголемување на државната потрошувачка, и беше заменет со нова посветеност кон фискална консолидација и штедење.

Графикон 3 Јавна потрошувачка

Графикон 4 Врската штедење и раст

Графикон 3 го покажува движењето на јавната потрошувачка кај развиените економии за време на последната глобална економска криза наспроти нејзиниот тренд во претходните рецесии. Евидентна е опаѓачката тенденција на јавната потрошувачка во последната криза (после 2009 година) и сведување на ниво под трендот од претходните кризи, што се должи на значителните мерки на штедење кај овие економии. Голем број на економисти ова го користат како објаснување за релативно подолгото траење на последната криза иако нејзиниот интензитет не беше толку голем како во кризата од 1929 година. Графиконот 4 ја прикажува врската помеѓу мерките за штедење и економскиот раст во последната економска криза, и недвосмислено покажува дека земјите кои примениле построги и пообемни мерки за штедење (Грција, Португалија) се соочиле со поголеми намалувања на економскиот раст. Krugman (2013) дури заклучува дека врската е пропорционална – колку повеќе мерки за штедење толку поголем економски пад. Сепак, при ваквата анализа треба да се има во предвид и степенот на задолженост на земјата, односно најстроги мерки за штедење беа применети во земји кои се соочија со должничка криза и имаа неодржливи јавни долгови. Овие презадолжени земји (главно поради не водење здрави политики во добри времиња) немаат капацитет да финансираат дополнителна потрошувачка поради ограничениот пристап до домашните и странските финансиски пазари. Исто така, дебатата околу мерките за штедење е дополнително искомплицирана кога станува збор за земји членки на еврозоната, каде националната фискална политика игра многу поголема улога со оглед на неможност на земјите членки да користат сопствена монетарна политика. Покрај ефектот врз економскиот раст, значаен е ефектот на мерките за штедење и врз одржливоста на јавниот долг. Истражувањата покажуваат дека ефектите се разликуваат во зависност од типот на мерката за штедење. Така, фискален пакет кој содржи повеќе кратења на потрошувачката повеќе придонесува кон одржливо намалување на долгот и помалку веројатно е да предизвика рецесија, отколку фискален пакет кој повеќе се заснова на зголемување на даноците.

4. ЗАКЛУЧОК

Историјата на економските кризи недвосмислено покажува дека не постои универзален макроекономски концепт кој е применлив во сите земји и во сите периоди. Напротив, економската историја покажува дека во одредени кризни периоди преовладувала класичната школа со фаворизирање на концептот „слободен пазар“ над државната интервенција, а во други преовладувал концептот на државна интервенција и зголемена државна потрошувачка. Вообичаено, избраниот и применет концепт на почетокот давал добри резултати, но потоа истиот почнува да генерира сериозни проблеми и контрадикторности, со што постанува неодржлив и бара промена во насоката на економската политика. Анализата на примената на двата спротивставени концепти на последната глобална економска и финансиска криза покажува дека во годините непосредно по избувнувањето на кризата (2007-2009 година) во најголем дел од развиените земји беше применет Кајнзјанскиот пристап на фискален стимул, кој воглавно се состоеше од зголемување на државната потрошувачка и остварување на повисоки буџетски дефицити. Ваквиот Кејнзјански пристап на активно користење на фискалната политика за стимулирање на економијата траеше кратко и од 2010 година наваму беше заменет со фискална консолидација и зголемено државно штедење. Ваквиот пресврт во голем дел се должеше на значителното зголемување на јавниот долг на одредени земји и негово навлегување во зона на неодржливост на среден и долг рок, што го ограничуваше капацитетот на одредени земји да

финансираат дополнителна потрошувачка. Неминовноста од фискална консолидација на одредени презадолжени земји, која од своја страна има негативен ефект врз економскиот раст, јасно укажува на потребата од водење на здрави и дисциплинирани фискални политики во добри економски времиња со цел креирање на простор и капацитет за постимулативно користење на фискалната политика во кризни периоди. Во рамки на мерките за штедење, истражувањата покажуваат дека фискална консолидација преку намалување на државната потрошувачка има помали штетни ефекти врз економијата и повеќе придонесува кон одржливо намалување на долгот, отколку фискална консолидација преку зголемување на даноците. Она што се случува на европско тло во последните 6-7 години е “нелогична“ комбинација на преекспанзивна монетарна политика и фискално затегнување, која барем досега не дава задоволителни резултати. Консенсус на старата дебата дали фискален стимул или штедење во услови на криза не беше постигнат и на примерот на последната економска криза.

ЛИТЕРАТУРА

- A. Alesina. & S. Ardagna, Large Changes in Fiscal Policy: Taxes versus Spending, National Bureau of Economic Research, 2009.
- A. Alesina, Fiscal adjustments: Lessons from recent history, ECOFIN meeting, Madrid, 2010.
- C. Ban, Austerity versus Stimulus? Understanding Fiscal Policy Change at the International Monetary Fund since the Great Recession, Boston University, 2014.
- B. Dimitrijevic & N. Fabris, Ekonomska politika, Beograd, 2012.
- P. Krugman, The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008, New York: Penguin, 2009.
- P. Krugman, How the Case for Austerity Has Crumbled, New York Books, 2013.
- J.E. Stiglitz, The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future, New York: Norton, 2012.
- G. Zezza, Getting out of the Recession?, Levy Economics Institute of Bard College, Strategic Analysis, 2010.
- S. Kinsella, Is Ireland really the role model for austerity?, Cambridge Journal of Economics, vol.36, pp. 223-235, 2012.
- O. Blanchard, Fiscal consolidation: At what speed?, CEPR, 2013.
- C. Reinhart, & K.S. Rogoff, This Time it's Different: Eight Centuries of Financial Folly, Princeton University Press, 2009.
- C. Ban, C, Austerity versus Stimulus? Understanding Fiscal Policy Change at the International Monetary Fund since the Great Recession, Boston University: Frederick S. Pardee Center, 2014.
- J. Midgley, Austerity versus stimulus: Theoretical Perspectives and Policy Implications, Journal of Sociology and Social Welfare, 2014.
- M. Blyth, Austerity: The History of a Dangerous Idea, New York: Oxford University Press, 2013.
- S.J. Konzelmann, The Political Economics of Austerity, Cambridge Journal of Economics, 2014.
- J.B. Taylor, Getting off Track: How Government Actions and Interventions Caused, Prolonged and Worsened the Financial Crisis, Stanford: Hoover Institution Press, 2009.
- T. Stratmann & G.L. Okolski, Does Government Spending Affect Economic Growth, Mercatus Center Policy Briefs, 2010.

BASICS OF COMMUNICATIVE COMPETENCE AT PRE-SCHOOL AGE

Delyana Chuhovska

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria d.chuhovska@abv.bg

Abstract: The development of communicative and speech competences are key components of the educational process for 6-7 year olds. In the recent decades, the rapid development of science and social relations has led to substantial changes in the theory and practice of native language learning. The modern vision of pre-school education requires the development of an innovative philosophy to achieve adequate goals by continually building up knowledge and skills in order to maximize the development of each child and to expand its capacity for full social realization. The new educational paradigm reflects the requirements of a new society built around an organization based on the explicit acceptance of democratic values and the right of every child to equal access to education. In order to meet the higher public requirements, a new type of education orientation is needed - competence.

The communication in the pre-school age is considered an impulsive but straightforward gathering of information, thoughts, ideas and emotions within the children. The communication process gets activated by a certain impulse which causes pressure in the brain and results in an image. This leads to materialization through the codes of the language and its personalization according to the speech.

The communication competence is defined by the intellectual, emotional and social development in this age.

The communication competence is a dynamic system which includes linguistic, social linguistic, strategy, discourse and emotional competence.

A system of signs to discover the communication competence has been created based on an experimental research. It shows the communication competence in pre-school age.

The article focuses on issues related to the formation and development of communicative competence in the context of socio-pedagogical interaction in the kindergarten.

The system includes the following metrics:

1. Orientation in a communicative situation
2. Adequacy and integrity of the exhibition
3. Communicative-strategic skills
4. Initiatives
5. Expression
6. Empathy
7. I-messages
8. Cooperation

Keywords: communicative competence, preschool age, language, social development

ОСНОВИ НА КОМУНИКАТИВНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Деляна Чуховска

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, България d.chuhovska@abv.bg

Резюме: Развитието на комуникативната и речева компетентност са ключови компоненти на образователния процес при 6 – 7-годишните.

През последните десетилетия бързото развитие на науката и социалните отношения води до съществени промени в теорията и практиката на обучението по роден език. Съвременната визия за предучилищното образование изисква изграждане на иновативна философия за постигане на адекватни цели чрез непрекъснато надграждане на знания и умения с оглед максималното развитие на всяко дете и разширяването на възможностите му за пълноценна социална реализация. Новата образователна парадигма отразява изискванията на едно ново общество, изградено около организация, основаващо се на изричното приемане на демократичните ценности и на правото на всяко дете на равен достъп до образование. За да се отговори на по-високите обществени изисквания, е нужен нов тип ориентация на образователния процес – компетентността.

Статията поставя акцент върху актуални въпроси свързани с формирането и развитието на комуникативната компетентност в условията на социалнопедагогическото взаимодействие в детската градина.

Комуникацията в предучилищна възраст се приема за импулсивен, но целенасочен обмен на информация, мисли, идеи, позиции, емоции и оценки между децата. Процесът на комуникация се активизира от определен импулс, който предизвиква напрежение и извиква в мозъка съответстващ образ. Това явление води до материализиране на образа чрез кодиране на езикови единици и персонализирането му посредством речта.

Въз основа на особеностите на интелектуалното, емоционалното и социално развитие в този възрастов период са определени параметрите на комуникативната компетентност, която се приема като динамична система включваща лингвистична, социолингвистична, стратегийна, дискурсна и емоционална компетентност.

На база на експериментално изследване е изведена система от показатели за установяване нивото на комуникативна компетентност в края на предучилищния период.

Системата включва следните показатели:

1. Ориентиране в комуникативна ситуация
2. Адекватност и цялостност на изложението
3. Комуникативно-стратегически умения
4. Инициативност
5. Експресивност
6. Емпатия
7. Аз-послания
8. Сътрудничество

Ключови думи: комуникативна компетентност, предучилищна възраст, реч, социално взаимодействие

УВОД

Между шестата и седмата година настъпват динамични промени в развитието на детето. То изпитва потребност от себеизразяване на базата на личностно значима комуникация в социална система. Езикът и речта са добре формирани и са носители на индивидуалните интелектуални, емоционални и социални способности. Натрупаният жизнен опит и речников запас са предпоставки за по-високо ниво на комуникация.

Необходимостта от контакт във взаимодействието се превръща в значителен мотив за търсене на форми за реализация на личността и удовлетворяване на потребността за общуване.

В процеса на съвместната дейност, пред детето се откриват най-добри възможности да открие, сравни и представи своите способности чрез комуникация.

Актуалността на проблема за извеждане на основите на комуникативната компетентност в предучилищна възраст е обусловена от необходимостта от разграничаване на всеки компетентностен елемент и съотнасянето му към зададената възрастова рамка.

Целта на разработката е извеждане и детерминиране на система от критериите и показателите за установяване нивото на формиране на комуникативна компетентност при децата преди постъпване в училище.

Съдържателната характеристика на компетентностния подход в образованието е предмет на множество концептуализации от различни научни перспективи, най-вече в областта на психологията (White 1959:317, Foster&Ritchey 1979:625-638, Raven 2002:396,) и психолингвистиката (Chomsky 1980:332).

Предимствата на компетентностния подход при организацията и осъществяването на образователното взаимодействие са свързани с факта, че той допринася за йерархизиране, но и персонализиране на знанията, уменията и отношенията.

В предучилищна възраст компетентността може да се приеме за способност за самостоятелен трансфер на знания в преднамерени или спонтанно възникнали учебни или житейски ситуации, осъществени чрез практически умения на базата на емоционално-преживелищно отношение в настоящия момент.

За изясняване на основите на комуникативната компетентност е необходимо да се направи анализ на понятието комуникация.

Понятието комуникация засяга една широко експлоатирана област от научното познание в различните хуманитарни и социални науки. В Оксфордския речник¹ на съвременния английски език за напреднали думата „комуникация“ е дефинирана като:

- предаване на новини, информация, усещания, топлина;
- даване на знак;
- предаване на болест, разнасяне на зараза;
- осъществяване на връзка (например по телефона или между отделни помещения), както и актовете, дейностите по това комуникиране;
- пътища, железници, телефонни и телеграфни връзки;
- връзки от радио и телевизионно естество.

В областта на хуманитарните науки комуникацията се свързва с „обмен на идеи, информация, чувства, настроения, нагласи и позиции между хората“ [1].

Изследването на комуникацията не би могло да бъде ограничено в рамките на само една научна област.

Традиционно комуникацията се разглежда като интердисциплинарна област. „Универсалността на комуникацията в съвременния свят значително усложнява нейното осмисляне. Затова комуникацията е проблем, изучаван от различни науки, при това нито една от тях няма потенциала да обхване процеса във всички негови измерения“ [2].

Общото между теориите от всички изброени области на познанието е, че комуникацията се изучава като социално детерминиран обмен на информация.

Комуникацията като процес може да придобие личностни измерения и да се трансформира в комуникативна компетентност чрез персонализирането на „знанията за социалните норми и начините за комуникативна обработка на дискурса, които участниците в общуването трябва предварително да владеят, за да могат да се включват и да участват успешно в процеса на речевото общуване“ [3].

За да успее детето да реализира потенциалните си възможности в житейската си и предстояща учебна дейност, е необходимо да достигне до определено базисно ниво на развитие на комуникативната компетентност.

За определяне параметрите на комуникативната компетентност в предучилищният период, с цел постигане на съизмеримост с изискванията в началния етап на образование, се направи анализ на традиционните модели на Д. Хаймс, М. Кънали, Ян ван Ек, Л. Бачман, А. Палмър.

Дел Хаймс дефинира понятието комуникативна компетентност като „модел с езикови, психофизически и социални характеристики [4], като „съчетание от знания и умения за общуването“ [5].

Като доразвива идеите на Н. Чомски, той в действителност ги изменя, като разширява понятието за компетентността „от безмълвни знания за граматиката до говоренето като цяло“ [6].

Той разработва модел на комуникативна компетентност, в който включва езикови, психофизически и социални характеристики. Структурата на комуникативната компетентност според него включва „граматична, социолингвистична, стратегическа и дискурсна компетентност“ [6].

Американският социолингвист Дел Хаймс разширява обхвата на комуникативната ситуация, като включва още няколко елемента в класическия модел „отправител – съобщение – получател“.

Моделът на Хаймс е ориентиран към комуникативната страна на комуникацията. Друго важно теоретическо допълнение на Хаймс е свързано със съдържанието на термина „лингвистична компетентност“.

Впоследствие идеите на Дел Хаймс са дообогатени от М. Кънали, Ян ван Ек, Л. Бачман, А. Палмър.

В обучението по роден език по-предпочитан е четирисъставният модел на комуникативната компетентност на М. Кънали.

Той твърди, че „знанията са предимно приоритет на езиковата компетентност, а социолингвистичната, стратегийната и дискурсна компетентност включват най-вече умения“ [7].

Социолингвистичната компетентност включва умения езикът да се използва уместно (уместност на значението и на формата), т.е. в зависимост от особеностите на различни социални контексти;

Стратегийната компетентност включва умения да се преодоляват прекъсвания в общуването чрез използването на вербални и невербални стратегии, да се преодоляват „сривове“ в комуникацията;

¹ Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, 1987, p. 170.

Дикурсната компетентност включва умения да се създава и възприема устен и писмен дискурс с кохезия и кохерентност и да е подчинен на различни жанрови форми[7].

Ян ван Ек дефинира всяка една от компетентностите[8].

Лингвистичната компетентност е способността да се конструират граматически правилни форми и синтактични конструкции, а също да се разбират смислови отрезки в речта, организирани в съответствие със съществуващите норми в езика, и да се използват в това значение, в което те се употребяват от носителите на езика в изолирани позиции.

Лингвистичната компетентност е основен компонент на комуникативната компетентност. Вербалната комуникация е невъзможна без речников запас, знания за граматическите форми и структуриране на смислени изречения.

Социолингвистичната компетентност се изразява в уменията да се подбере нужната лингвистична форма в зависимост от условията на комуникативния акт: ситуация, комуникативна цел и намерение на говорещия, социална и функционална роля на участниците в комуникацията.

Под *дикурсна компетентност* се разбира способността да се използва определена стратегия за конструиране и интерпретация на текста.

Социокултурната компетентност включва запознаване с национално-културната специфика на речевото поведение на носителите на езика.

Социалната компетентност се проявява в желанието и уменията да се осъществи комуникативен контакт с други хора. Умението да се встъпи в комуникативен контакт изисква способност да се ориентираш в социалната ситуация и да я управляваш.

Стратегическата компетентност позволява да се компенсират някои недостатъчни познания за езика, а също липсата на речев и социален опит.²

Всяка една от посочените компетентности в структурата има свое самостоятелно измерение, но обединени в едно цяло, те се превръщат в части от комуникативната компетентност.

Общата Европейска референтна рамка за езиците обединява моделите на М. Кънали и Ян ван Ек и дефинира комуникативната компетентност като сбор от езикова (лингвистическа), социолингвистическа, стратегийна и дикурсна компетентност.

Комуникативна компетентност в предучилищна възраст

Като ключови умения за осъществяване на комуникация в периода на предучилищното детство могат да се определят:

- да планират своята реч;
- да я вербализират чрез използване на подходящи средства, за да бъде съдържателна;
- да осъществяват адекватна обратна връзка;
- да анализират реакциите на комуникативния си партньор и да действат отговорно и в съответствие с тях.

Въз основа на установеното за интелектуалното, емоционално и социално развитие на децата в предучилищна възраст биха могли да се диференцират пет компетентности, като съставна част на комуникативната компетентност.

Лингвистичната компетентност включва практически представи и достъпни знания за езикови единици (фонетични, морфологични, лексикални), езикови стилови норми и правилното им съчетание, владеене и прилагане в речта. Спецификата на детската психика в предучилищна възраст налага съобразяване с емоционалния елемент и паралелно усвояване на емоционални умения чрез назоваване, изразяване и споделяне на чувства и емоции. Ефективната комуникация между децата в процеса на формиране на езиковата и нейния устен (говорен) вариант - речевата компетентност, предполага себепознаване и себеизразяване с цел предразполагане към себепознание.

Социолингвистичната компетентност включва умения езикът да се използва в зависимост от особеностите на различни социални контексти. Тя се проявява при подбора и правилната употреба на речта в определени комуникативни ситуации и социални роли.

Стратегийната компетентност включва умения да се преодоляват бариери в общуването чрез използването на вербални и невербални стратегии във водещата за развитието дейност - игровата. Основава

² Van Ek, 1993, in Zerzová, 2012 ZERZOVÁ, J. *Interkulturní komunikativní kompetence a její rozvíjení v hodinách anglického jazyka na 2. stupni ZŠ*. Masarykova univerzita. 2012. 246 S. ISBN 9788021057258.

се на запас от представи и начини за изразяване на отношения чрез емоции и чувства в комуникативния процес.

Дикурсната компетентност включва умения да се създава и възприема устен дискурс и взаимното приемане на различните обществени групи и споделяне на отговорностите. Формирането на дискурсната компетентност предполага осъзнаване смисъла на езика и неговата емоционална и адекватна интерпретация. Основни моменти са: разбиране чувствата на персонажите, съпреживяване, критичен анализ на поведението и осъзнаване на промените, които настъпват вследствие на техните постъпки. Много важен момент при формирането на дискурсната компетентност е да се достигне до личностно значими изводи, основаващ се на съзнателен подбор на начини за изразяване.

Емоционалната компетентност включва способности за осъзнаване и изразяване на собствени чувства и емоционални състояния; умения за възприемане на чужди емоции; езикова комуникация във връзка с емоциите; съпричастно отношение към партньорите (емпатия); разбиране на собствените чувства; конструктивно отношение към стресови ситуации чрез регулиране на емоциите; осъзнаване на ролята на емоционалната комуникация в отношенията.

От направеният обзор на спецификата на комуникативната компетентност в предучилищна възраст могат да бъдат формулирани следните **изводи**:

1. Тя включва способностите за комуникация (комуникация на разбираем и ориентиран към партньора език) и готовността за комуникация (желание за обмяна на информация с другите, за споделяне на знания и опит).
2. Комуникативната компетентност притежава две основни характеристики – динамика и индивидуална специфика.
3. Комуникативната компетентност в предучилищна възраст притежава следните характеристики: ориентиране в комуникативна ситуация; съзнателен подбор на изразни средства за реализиране на комуникативната цел; диалог във взаимодействието; емоционален контакт.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Anderson & G. Shames (Eds.), Human communication disorders: An introduction. Boston, MA: Allyn & Bacon, 2002, p.436-470.
- [2] Р.Буркарт, Наука за комуникацията. – Велико Търново: ПИК, с. 2, 2000.
- [3] J.Gumperz, J. The Speech Community in D.L. International Encyclopaedia of the Social Sciences. London: Macmillan, p.p. 280, 1968.
- [4] D.Hymes, H. Models of the Interaction of Language and Social Life. // Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication. Eds. J. J. Gumperz & D. Hymes. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1972.
- [5] А.Петров, Дискурсният анализ в обучението по български език (5.-8.клас). София:Булвест, с.38, 2000.
- [6] D.Hymes, H. On Communicative Competence, Sociolinguistics. Selected Reading, hrsg. von J. B. Pride und J. Holmes, Harmondsworth, Penguin Education, S. 269-293, 1972.
- [7] M.Canale, From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy. // Language and Communication. Eds. J.C. Richards and R. W. Schmidt. Longman, p.p.6-15, 1983.
- [8] J. Van Ek, A. Foreign Language Learning. An Educational Experience. // Foreign Language Learning and Inter-Personal Tolerance and Understanding, 4, Thessaloniki, p.p. 374-380 1985.

CHALLENGES IN THE ACADEMIC ASSESSMENT IN MACEDONIA**Arta Bekteshi**University ‘Mother Teresa’- Skopje, Macedonia, arta.bekteshi@unt.edu.mk**Igalle Miftari**International Balkan University, Skopje, Macedonia, i.miftari@ibu.edu.mk**Blerta Demiri**University of Tetovo – Tetovo, Macedonia, blerta.demiri@unite.edu.mk

Abstract: In the last few years many changes have occurred with policy and standards of evaluation and assessment in all stages of education but in this paper we will give emphasis to standardized assessment in primary and secondary schools. These changes and the challenges that they have created in our country and the USA, will be the main discussion of this paper. It aims to describe the process of student assessment as a means of getting feedback on what they have learned and at the same time, it is a means of finding out whether you have achieved the pre-determined teaching goals. Furthermore, assessment does not only provide information about the teaching and learning process, it also helps in improving education policy, teaching curricula, etc. As Pellegrino, Chudowsky and Glaser (2001) state “Educational assessment seeks to determine how well students are learning and is an integral part of the quest for improved education. It provides feedback to students, educators, parents, policy makers, and the public about the effectiveness of educational services” (p.1). Through a descriptive approach we will give an insight to the present state of assessment in Macedonia and USA and a comparison will be drawn in order to find the similarities and differences between these two systems of education. In recent years, there have been two types of standardized examinations in Macedonia: the state matura and external examination. Due to the brevity of the paper we will only focus on external examination. Although there was a lot of scepticism from the beginning of this examination, the government decided to proceed with that project. It was first carried out as pilot testing, however after a couple of years the results of external examination influenced students’ GPA and the teachers were fined if their grades did not correspond with the grades of the external examination. Although the discontentment continued, external examination was carried out pro forma. However, after last year’s governmental changes, the external examination of 2017 was carried out without any consequences on the teachers or the students. Further changes are expected, even a complete removal of this examination. Is that the best option? Or a reformation and reorganization of the examination should be considered? Based on the application of external examination until now, most teachers and students are against it, nonetheless having in mind the low level of education in recent years, some steps must be taken, be it external examination or any other kind of assessment. The research questions were: 1. Which are the differences and similarities of the assessment process in Macedonia and the USA? 2. Which are the implications that come out of the external examination? The description of the assessment process, implications and challenges will be further presented in the paper.

Keywords: assessment, external examination, implications, challenges

INTRODUCTION

Assessment is a process that goes hand-in-hand with the process of teaching. At the end of each school term, all parties are interested in understanding how well they have done, how much they have achieved: students want to see their level of mastery of different subjects, as well as their parents, and teachers and schools on the other hand want a feedback of their work and commitment to their teaching. As Pellegrino, Chudowsky and Glaser (2001) state “Educational assessment seeks to determine how well students are learning and is an integral part of the quest for improved education. It provides feedback to students, educators, parents, policy makers, and the public about the effectiveness of educational services” (p.1).

In the last few years many changes have occurred with policy and standards of evaluation and assessment in all stages of education but in this paper we will give emphasis to standardized assessment in primary and secondary schools. These changes and the challenges that they have created in Macedonia as compared to the USA, will be the main discussion of this paper.

Through a descriptive approach we will give an insight to the present state of assessment in Macedonia and USA and a comparison will be drawn in order to find the similarities and differences between these two systems of education.

CHALLENGES OF STANDARDIZED ASSESSMENT IN MACEDONIA AND USA

In the last few years many states, including Macedonia, have made some reforms regarding standardized assessment. The aim of this kind of assessment is to test students all over the country using the same questions in order to have state-ranked results which will serve not only as the results of individual students, but they will also be the results of their teachers and schools in general.

In Macedonia, there were two basic standardized tests: The State Matura, which is still administered at the end of secondary school and External Assessment. However, this paper will only focus on External Assessment and its challenges.

In Macedonia the external assessment has been taken at the end of each school year by students starting from the fourth grade up to the ninth in primary schools, and from the first to the fourth year in secondary schools. It was first carried out in the school year 2010/2011 as a pilot test. In 2013, the results of the testing were published but no measures were taken against the students, teachers or schools. However, the external testing of 2014 was different – many teachers were fined because of the results of their students.

If we compare this system of assessment in Macedonia with the system of assessment in USA, we can say that external testing is similar to the '[National Assessment of Educational Progress \(NAEP\)](https://www2.ed.gov/about/offices/list/ous/international/usnei/us/edlite-evaluation.html)' which is an annual assessment of the knowledge gained by a representative sample of nearly 140,000 public and private school students in years 4, 8 and 12 in mathematics, reading, writing, the arts, natural science, U.S. history, civics, and geography' (<https://www2.ed.gov/about/offices/list/ous/international/usnei/us/edlite-evaluation.html>) under the No Child Left Behind Act which 'include(s) annual testing in reading/language arts and mathematics, in each of grades 3-8 and once at the high school level' ("Standardized Assessment: A Primer", p.11).

Nonetheless, we would say that NAEP has an advantage since it tests all students in the same two subjects: language and mathematics-which are the two basic disciplines for every individual, while External Assessment tests every student in two different subjects for instance: History and Biology, a foreign language and Geography, Mathematics and Chemistry, native language and IT and so on. So, although the testing and the results are state-ranked there is some kind of inequality because the students are not tested in the same subject and it may happen that a student who is excellent in mother tongue and Mathematics scores not very good results in two other subjects and it lowers his/her GPA.

Another thing that must be pointed out is that the USA now has a long tradition in applying standardized testing and obviously they do not have the problems that Macedonia is facing during these first years. In the last two years of External Assessment the students were 'victims' of inappropriately compiled questions and answers or there were questions which were translated wrong in Albanian (from Macedonian) and this created a great confusion among students, teachers and parents (E.Sh. "Dëshmi të përdhosjes së shqipës", 2013).

These kinds of high-stakes testing such as External Assessment raise another issue related to the process of qualitative teaching. According to Popham (2011) there are "teachers who focus their teaching and classroom activities on items that are similar to the test items: *item-teaching*, and there are teachers who focus on teaching knowledge and skills based on the curriculum: *curriculum-teaching*". This means that these kinds of standardized high-stakes tests have a bad impact on teaching if teachers use item-teaching instead of curriculum-teaching because the students do not gain the basic knowledge and skills prescribed in curricula. Unfortunately there is no conducted study on this issue in Macedonia, but from our personal experience in primary and secondary schools, we can say that most of the teachers dedicate the last few months of the school year to teaching students the items that will be in the test, meaning that they leave behind the units which have been planned in the curriculum.

Another challenge we must point here is the condition of some schools in Macedonia. There are schools that fulfill all the conditions of teaching, which are equipped with IT labs, Internet, Chemistry labs, etc. On the other hand there are some schools in remote villages that have none of these conditions and to make it worse they do not even have Internet on the testing day. So, these students are in a great disadvantage from the others that study in better schools although they are working with the same program and books.

Despite all these challenges and discontentment, the former government proceeded with their External Examination Project. However, following the elections of 2016 and the changes in government structure, changes were promised and after the governmental session of June 1, 2017, the Ministry of Education and Science stated that 'All initiated procedures regarding the external examination of students' knowledge are terminated' (<http://meta.mk/ministerstvo-za-obrazovanie-eksternoto-testirane-e-ukinato/>). As a consequence, the external examination of 2017 was carried out, since it was the end of the school year and all the testing procedures had already been initiated. However, the examination was pro forma, and it had no consequences for teachers or

students. Furthermore, an open question remains: Is External examination over? Or will there be a reorganization and reformulation of such an assessment?

These are few of the many challenges that students, teachers and even parents have faced when it comes to External Assessment.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Assessment in general, and External Assessment in particular are a clue point in concluding teaching and learning as a process. To sum up, the main challenges that students in Macedonia faced, as compared to USA, were: students were not tested in the same subjects – which creates inequality; there were a lot of spelling, content and translation mistakes in the questions – which affects students' GPA; External Assessment should not affect teaching (this is an issue that requires attention and study) – but if it does, then it has a bad effect; last but not least, not all the schools have optimal conditions for administering the test – and measures should be taken immediately in order to establish equality among all students.

However, apart from the difficulties in implementing it the right way, the main idea of such an assessment is more than welcome for everybody: the students would have an idea about the knowledge and skills that they have mastered, the teachers would have a feedback on their teaching and students' needs, parents would know about their children's progress as well as policy makers would have an idea about the disadvantages of the testing so that they can change and improve education policies.

Regarding the decision of the government whether to continue with such an assessment or not, we would suggest some of these changes in order to conduct the External Assessment in the right way and receive better results:

1. Education policies should change in the way that they should be adapted to the conditions and circumstances of our community/region, not just a mere copy of other countries' policies where education is at different levels and settings
2. Teachers of primary and secondary schools should be part of the preparation of tests, because they are in direct contact with the students, their needs, their background, their knowledge, etc.
3. The supervisors of testing should be external, not internal

REFERENCES

- [1] Doran, H., & Fleischman, S. (2005). Research Matters / Challenges of Value-Added Assessment. Assessment to promote learning, 63(3), 85-87.
- [2] E.Sh. (2013, July 2) Dëshmi të përdhosjes së shqipes. Shekulli. Retrieved from <http://grid.al/read/news/156224873/3226800/deshmi-te-perdhosjes-se-shqipes>
- [3] Pellegrino, J., Chudowsky, N. & Glaser, R. (Eds.)(2001) Committee on the Foundations of Assessment, Center for Education, Division on Behavioral and Social Sciences and Education, National Research Council.
- [4] Popham, W. J. (2001). Teaching to the test. Educational Leadership, 58(6), p.16-20. Retrieved from <http://greenbayhub.greenbaypressgazette.com/assets/pdf/U018904259.PDF>
- [5] Standardized Assessment: A Primer. (n.d.) Revised edition. Association of American Publishers. Retrieved from <http://publishers.org/attachments/docs/school/testingprimerrevised.pdf>
- [6] Structure of the U.S. Education System: Standardized Tests (2008) International Affairs Office, U.S. Department of Education. Retrieved from
- [7] <http://webcache.googleusercontent.com/search?qvcache:CqgFdtUaiYwJ:https://www2.ed.gov/about/offices/list/ous/international/usnei/us/tests.doc+&cdv1&hlven&ctvcInk>
- [8] Synopsis of Key Research Papers on Assessment. (n.d.) Office of learning and teaching. DE&T. Retrieved from https://www.eduweb.vic.gov.au/edulibrary/public/teachlearn/student/synopsis_assessment.pdf
- [9] http://www.mon.gov.mk/images/documents/eksterno/3uchilishna_komisija_sredno.pdf accessed on November 26, 2017
- [10] <https://www2.ed.gov/about/offices/list/ous/international/usnei/us/edlite-evaluation.html> November 26, 2017
- [11] <http://www.k12.wa.us/assessment/NAEP/default.aspx> November 26, 2017
- [12] <http://meta.mk/ministerstvo-za-obrazovanie-eksterno-testirane-e-ukinato/>, accessed on November 26, 2017

- [13] <http://www.dic.edu.mk/en/external-assessment/primary-schools>, accessed on January 10, 2015
- [14] <http://www.centerforpubliceducation.org/Main-Menu/Instruction/High-stakes-testing-and-effects-on-instruction-At-a-glance/High-stakes-testing-and-effects-on-instruction-Research-review.html>, accessed on January 10, 2015
- [15] http://www.pep.org.mk/en/assessment/assessment_index.html , accessed on January 10, 2015

**A STUDY OF INTERVENTION STRATEGIES USED BY BULGARIAN MANAGERS
IN SUBORDINATES' CONFLICTS****Ivanka Mihaylova**Faculty of Economics and Business Administration, Sofia University "St. Kliment Ohridski",
Republic of Bulgaria ivanka_mihaylova@feb.uni-sofia.bg

Abstract: Managers frequently play a third-party role in subordinates' conflict in attempt to reach a solution. Their interventions are considered as emergent or informal in order to be distinguished from the formal (professional) third parties because of the existence of significant differences between these two types of intervention. The paper presents the results of a study of managerial intervention strategies in subordinates' conflicts. Questionnaire data were collected from 300 Bulgarian managers from different organizational levels. For the purpose of the study six intervention strategies were examined: overlooking, autocratic intervention, providing impetus, mediation, arbitration and use of formal third party. Findings showed that mediation is the only third-party strategy that is frequently used by the majority of managers while intervening in conflicts. There is also a strong tendency to lean on autocratic power resolving subordinates' conflicts. The greater frequency with which Bulgarian managers use mediation than autocratic intervention reveals that they do not wish to exert control over the final outcome of the conflict by all means. They are more likely to intervene as mediators in the disputes of their subordinates helping them to find a solution on their own. The cross-tabulation of the frequencies with which managers use mediation and autocratic intervention showed that one-third of the respondents often use both strategies. Nevertheless, no positive correlation was found between the frequency of use of mediation strategy and the frequency of use of autocratic strategy. The correlation analysis revealed that there are statistically significant relationships between the frequencies of use of other combinations of strategies. These results indicate the need for further research to identify the factors that determine the combinations of different intervention approaches. The study found the following significant relationships between the frequencies with which managers use the different intervention strategies and the demographic characteristics of the respondents: men tend to provide impetus and to arbitrate subordinates' conflicts more frequently than women, older managers tend to resolve conflict with the help of a formal third party more frequently than their younger colleagues and managers with higher academic degrees tend to act as mediators in conflicts between their subordinates more frequently than those with lower academic degrees.

Finally, theoretical and practical implications of the findings are discussed.

Keywords: organizational conflicts, managers as informal third party, intervention strategies

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА УПРАВЛЕНСКИ СТРАТЕГИИ ЗА НАМЕСА В
КОНФЛИКТИ МЕЖДУ ПОДЧИНЕНИ НА БЪЛГАРСКИТЕ РЪКОВОДИТЕЛИ****Иванка Михайлова**Стопански факултет, СУ „Св. Климент Охридски“, Република България
ivanka_mihaylova@feb.uni-sofia.bg

Резюме: При наличието на конфликти между подчинени ръководителите често влизат в ролята на трета страна между конфликтующите в опита да се стигне до неговото разрешаване. Намесата на ръководителите като трета страна се разглежда като неформална (informal или emergent), за да бъде разграничена от намесата на формалните (професионални) трети страни поради наличието на значителни различия между двете форми на намеса.

Докладът представя резултатите от емпирично изследване на управленски стратегии за намеса в конфликти между подчинени. Изследвани са 300 ръководители от различни управленски нива от организации в България. За целите на изследването са избрани шест стратегии за намеса: пренебрегване, автократично решение, предоставяне на стимули, посредничество, арбитраж и използване на формална трета страна. Резултатите откриха медиацията като единствената стратегия, която се използва с голяма честота от ръководителите. Наблюдава се също и силно изявена тенденция към използване на автократичната власт

при разрешаване на конфликти между подчинени. По-голямата честота на използване на посредничеството в сравнение с автократичното решение показва, че ръководителите не държат на всяка цена да имат контрол върху решението за това как конфликтът е най-добре да бъде разрешен. Те са в по-голяма степен склонни да посредничат в споровете между своите подчинени, за да ги подпомогнат сами да стигнат до решение. Съпоставянето на честотите на използване на медиацията и автократичното решение показва, че една трета от българските ръководители често използват и двете стратегии. Не бе установено наличие на права зависимост между честотите на използване на двете най-предпочитани стратегии. Резултатите показаха, че съществуват различни зависимости между честотите на прилагане на други комбинации от стратегии. Изследването доказва също наличие на статистическа значима зависимост между: честотите на използване на предоставянето на стимули и арбитража и пола на респондентите; честотата на използване на формална трета страна и възрастта на ръководителите и честотата на използване на медиацията и образованието на ръководителите.

В заключението са обсъдени някои теоретични и практически аспекти на приложимостта на резултатите от проведеното изследване.

Ключови думи: организационни конфликти, ръководителите като неформална трета страна, стратегии за намеса

1. УВОД

Конфликтите между служителите в организацията са неизбежни, а последиците от тях оказват определено въздействие върху индивидите, групите или организацията. Изследователите на конфликтите споделят мнението, че при възникване на конфликти между подчинени, които застрашават груповото или организационното представяне, ръководителят трябва да се намеси с оглед разрешаването им по ефективен начин (Elangovan, 1995; Rue and Byars, 1995; Ворожейкин et al., 2004; Nugent, 2002; Димитров, 2004; Spaho, 2013). Заеманата позиция в организационната йерархия и произтичащите от нея отговорности не позволят на ръководителя да остане безучастен (Ворожейкин et al., 2004; Димитров, 2004). Той се намесва в конфликта по собствена преценка, защитавайки интересите на организацията, или когато е помолен от спорещите да го направи.

2. РЪКОВОДИТЕЛИТЕ КАТО ТРЕТА СТРАНА В КОНФЛИКТИ МЕЖДУ ПОДЧИНЕНИ

При възникването на конфликти между подчинени ръководителите често влизат в ролята на трета страна между конфликтующите в опита да се стигне до неговото разрешаване (Илиева, 1998; Ворожейкин et al., 2004; Димитров, 2004). Намесата на ръководителите като трета страна се разглежда като неформална (informal или emergent), за да бъде разграничена от намесата на формалните (професионални) трети страни поради наличието на значителни различия между двете форми на намеса:

1) Възможностите за намеса на ръководителите в конфликта са значително по-малко ограничени от тези на формалните трети страни. Арбитрите и медиаторите имат ясно дефинирана и ограничена роля, докато ръководителите разполагат със свободата да избират стратегия за намеса (или комбинация от стратегии) (Pinkley et al., 1995).

2) За разлика от формалните форми на намеса, за неформалните не съществуват предписани правила и принципи за работа в организационна среда и следователно познанията за конфликтите на отделния ръководител и опитът му в справянето с тях могат силно да повлияят върху начина му на намеса като трета страна (Kolb, 1986).

3) Обикновено формалните трети страни не са лично заинтересовани от конфликта и основната им задача се състои единствено в неговото разрешаване. За разлика от тях, ръководителите често са въввлечени в конфликта и са заинтересовани от процеса и разрешаването на конфликта (Kolb, 1986; Schoorman and Champagne, 1994; Pinkley et al., 1995).

4) В допълнение, ръководителите имат трайни взаимоотношения със страните, които са започнали преди конфликта и ще продължат и в бъдеще (Kolb, 1986; Pinkley et al., 1995, Jameson 1996).

3. УПРАВЛЕНСКИ СТРАТЕГИИ ЗА НАМЕСА В КОНФЛИКТИ МЕЖДУ ПОДЧИНЕНИ

За означаване на начина на намеса на ръководителите като трета страна в конфликти между подчинени в литературата се използва понятието „стратегия“ (Shapiro and Rosen, 1994; Sheppard et al., 1994; Elangovan, 1995; Jameson, 1996; Meyer et al., 1997; Kozan et al., 2014). Авторите използват понятията „интервенция“ и „стратегия за намеса“ като синоними на „стратегия“.

Изследванията на ръководителите като трета страна в конфликти между подчинени датират от средата на 80-те години на XX в. след осъзнаването на наличието на различия между тях и професионалните трети страни. Основополагащият модел за обяснение на управленската намеса е заимстван от американската съдебна система за разрешаване на спорове (Sheppard, 1983, 1984). Изследователският интерес стимулира установяването на множество и различни стратегии като **пренебрегване** (Shapiro and Rosen, 1994; Cropanzano et al., 1999; Nugent, 2002), **автократично решение** (Sheppard, 1983), **медиация** (Sheppard, 1983; Shapiro and Rosen, 1994), **арбитраж** (Sheppard, 1983; Shapiro and Rosen, 1994), **предоставяне на стимули** (Sheppard, 1983; Shapiro and Rosen, 1994), **интравенция** (Conlon et al, 1994; Elangovan, 1995; Jameson, 1996), **съвместно решаване на проблеми** (Kolb and Glidden, 1986; Elangovan, 1995, Nugent, 2002); **преструктуриране** (Kolb, 1986; Meyer et al., 1997) и др. Опитите за обединяване на различните идеи (Elangovan, 1995; Nugent, 2002; Kozan et al., 2014) са неуспешни - не съществува един единствен модел, който ги обхваща в цялостна рамка. Все пак по-голямата част от тях могат да бъдат описани посредством две основни измерения - степен на контрол върху процеса на разрешаване на конфликта и степен на контрол върху крайния резултат (решението) от конфликта, упражнявани от ръководителите.

4. ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТРАТЕГИИТЕ ЗА НАМЕСА В КОНФЛИКТИ МЕЖДУ ПОДЧИНЕНИ НА БЪЛГАРСКИТЕ РЪКОВОДИТЕЛИ

Основната цел на изследването е да се установят предпочитаните управленски стратегии за намеса в конфликти между подчинени.

Предмет на изследване са стратегиите, които ръководителите използват при намесата си като неформална трета страна в междуличностни конфликти между подчинени.

Обект на изследване са ръководители от различни управленски нива в организации в България.

В изследването са включени пет стратегии за намеса: **пренебрегване**, **автократично решение**, **предоставяне на стимули**, **посредничество (медиация)** и **арбитраж**. Към тях е добавена ситуацията, в която ръководителят преценява да не се намесва лично в конфликта, но **използва** помощта на **формална трета страна** за неговото разрешаване (таблица 1).

Стратегия	Описание
Пренебрегване	Ръководителят не обръща внимание на конфликта и оставя конфликтующите сами да преодолеят различията помежду си.
Автократично решение	Ръководителят събира необходимата информация за конфликта и взема подходящото за ситуацията решение, като изисква от страните да се съобразят с него.
Предоставяне на стимули	Ръководителят изслушва конфликтующите, за да определи причината за конфликта, и изисква от тях сами да го разрешат със заплаха от санкция, ако не го направят.
Посредничество (медиация)	Ръководителят помага на участниците в конфликта да преосмислят проблема, да идентифицират своите интереси, да открият допирните точки помежду си и да стигнат до взаимноприемливо споразумение.
Арбитраж	Страните в конфликта излагат позициите си пред ръководителя, той ги изслушва и оповестява решение в полза на една от тях.
Използване на формална трета страна	Ръководителят търси съдействието на трета страна за разрешаване на конфликта между служителите си (консултант, медиатор, арбитър и др.).

Таблица 1. Описание на управленските стратегии за намеса в конфликти между подчинени

Изборът на стратегиите се обуславя от следните причини: 1) изследователят счита, че така дефинирани те обхващат основните подходи за осъществяване на управленска намеса в конфликти между подчинени; 2) приложимостта им е доказана в емпирични изследвания (пренебрегване - Shapiro and Rosen, 1994; Cropanzano et al., 1999; автократично решение - Sheppard, 1983, 1984; Karambayya and Brett, 1989; Cropanzano et al., 1999; предоставяне на стимули - Sheppard, 1983; Karambayya and Brett, 1989; Shapiro and Rosen, 1994; Cropanzano et al., 1999; Kozan et al., 2014; медиация - Sheppard, 1983; Karambayya and Brett, 1989; Shapiro and Rosen, 1994; Cropanzano et al., 1999; Kozan et al., 2014; и арбитраж - Sheppard, 1983; Shapiro and Rosen, 1994; Cropanzano et al., 1999; Kozan et al., 2014); и 3) целесъобразността на използването на формална трета страна също е обоснована в литературата (Rue and Byars, 1995; Nugent, 2002; Spaho, 2013).

Изследването издига следните **хипотези**:

Хипотеза 1: При намесата си в конфликти между подчинени мнозинството от ръководителите често използват стратегиите медиация и автократично решение.

Хипотеза 2: Съществува статистически значима зависимост между честотата на използване на стратегията на медиация и стажа на ръководна длъжност.

Основание за издигане на хипотезите са резултатите от изследване на Карамбая et al. (1992), които установяват едновременно използване на медиацията и автократичното решение, както и че ръководителите с по-голям управленски опит се въздържат от налагането на автократично решение и са по-склонни да влизат в ролята на медиатор при намесата си в конфликти между подчинени.

5. МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изводката на изследването е съставена от единици от генералната съвкупност, които отговарят на предварително зададени критерии за избор на целевата група: да заемат ръководна длъжност (като не съществува ограничение за нивото, на което ръководна длъжност се намира в организационната йерархия) и ръководеното звено да се състои от повече от двама подчинени. Формирането ѝ е осъществено на два етапа чрез използване на комбинация от два вида извадки без случаен подбор: извадка по достъпност и извадка според отзовалите се.

По-значимите **демографски характеристики** на респондентите са: 1) почти равно е разпределението по пол: жени - 53,3% и мъже – 46,7%; 2) приблизително две трети от тях попадат в една от двете възрастови групи - от 31 до 40 години (33,3%) и от 41 до 50 години (31,3%); 3) по отношение на образователното равнище най-многобройна е частта на ръководителите, които притежават магистърска степен – 71,3%; 4) почти три четвърти (74,3%) от изследваните лица имат трудов опит от над 11 и повече години, а 33,4% - ръководен опит от над 11 и повече години; 5) респондентите от организации с над 500 човека съставляват най-многобройната група в извадката (21%), а общият брой на представителите от големите организации по численост на персонала над 250 човека е 34%; 6) според сферата на дейност най-голяма е групата на ръководителите, които са заети в сферата на услугите (61,3%); 7) 72,7% от респондентите работят в организации със седалище в гр. София.

За целите на изследването е разработен въпросник, който е разпространен в хартиен и електронен формат до целевата група. Събирането на въпросниците е осъществено в периода февруари – май 2017 г. Получени са 300 попълнени въпросника.

Изследването се характеризира със следните **ограничения**: при формирането на извадката не е приложен случаен подбор – тя е преднамерена за целевата популация и не е представителна; изследването се ограничава до изучаването на междуличностните организационни конфликти; ръководителите са разглеждани от позицията им на трета неутрална страна в конфликтното взаимодействие между техни подчинени; дефинираме „управленска стратегия за намеса“ като начина на съзнателна намеса на ръководителя като неформална трета страна в конфликт между подчинени с цел осъществяване на управленско въздействие в желаната посока; възможно е избраните стратегии за намеса да не отразяват всички приложими такива; изследването се основава единствено на самооценката на ръководителите за поведението им в условията на конфликт между подчинени, не е потърсено мнението на страните в конфликта относно начина на намеса на ръководителите.

6. РЕЗУЛТАТИ

Едва 6,3% от изследваните лица са посочили, че *често* или *много често* използват стратегията на **пренебрегване**. Една пета (20,7%) *понякога* пренебрегват възникналите конфликти между служителите си. Почти половината респонденти (46%) твърдо заявяват, че *рядко* използват стратегията. Ако добавим и 27%, които *никога* не го правят, можем да направим заключението, че за мнозинството ръководители пренебрегването не е предпочитана стратегия за намеса. По отношение на използването на стратегията на **автократично решение** данните не са така категорични. Общо 24% от респондентите твърдят, че *никога* не се опират или *рядко* се опират на своята власт, за да разрешат конфликти между подчинени. Близко една трета (31%) *понякога* използват стратегията, а общият брой на ръководителите, които правят това *често* или *много често*, е 45%. Този резултат показва силна склонност към налагане на автократично решение при разрешаването на конфликт между подчинени, но поради липсата на мнозинство в отговорите не можем да заключим, че стратегията е често прилагана. **Предоставянето на стимули** се използва *често* като стратегия за намеса от 13% от ръководителите и *много често* от едва 5,7% от тях. Раздвоените в прилагането ѝ са

17,3%. Общият брой на респондентите, които са посочили, че *рядко* използват или *никога* не използват стратегията, е 64%. Данните позволяват да обобщим, че при намесата си в конфликти между подчинени преобладаващата част от ръководителите рядко използват предоставянето на стимули. **Посредничеството** се използва *рядко* или *никога* не се използва от общо 5,3% от изследваните лица. Малък е и броят на тези, които го прилагат само *понякога*, - 16,7%. Повече от половината респонденти (51,7%) са посочили, че *често* използват тази стратегия при намесата си в конфликт между подчинени. Ако към тях прибавим и другите 26,3%, които я прилагат *много често*, процентът нараства на 78%. Следователно можем да заключим, че медиацията е често използвана стратегия за намеса. За разлика от посредничеството, **арбитражът** е рядко използвана стратегия. Едва 12,6% от респондентите *често* или *много често* изслушват позициите на конфликтующите страни и оповестяват решение в полза на някоя от тях, а 23% от тях *понякога* правят това. Преобладаващата част от ръководителите (общо 64,4%) заявят, че *рядко* използват или *никога* не използват стратегията. Ръководителите, които твърдят, че *често* или *много често* използват **формална трета страна**, са общо 8,7%. 23,3% са колебливите в прибягването до този начин за разрешаване на конфликти. 68% от респондентите *рядко* са се обръщали или *никога* не са се обръщали към консултант, медиатор или др. за помощ при разрешаване на конфликти между подчинени. Резултатите позволяват да направим заключението, че този подход също е рядко използван от мнозинството от ръководителите.

Честотата на използване на всяка стратегия е съпоставена с демографските характеристики на ръководителите. Установените зависимости са както следва:

- **Пол:** Съществува слаба статистически значима зависимост между честотата на използване на стратегията на **предоставяне на стимули** и пола на респондентите: $\chi^2(2, N=300) = 6,601, p < 0,05, \text{Cramer's } V = 0,148$. Установена е и слаба статистически значима зависимост между честотата на използване на стратегията на **арбитраж** и пола на респондентите: $\chi^2(2, N=300) = 10,641, p < 0,05, \text{Cramer's } V = 0,188$. По отношение на останалите четири стратегии не се наблюдават статистически значими разлики по пол.

- **Възраст:** По този демографски признак се установи наличие на слаба статистически значима зависимост единствено със стратегията на **използване на формална трета страна** - $\chi^2(6, N=300) = 17,975, p < 0,05, \text{Cramer's } V = 0,173$.

- **Образование:** Слаба статистическа зависимост е установена единствено между честотата на използване на **медиацията** и образованието на ръководителите - $\chi^2(2, N=300) = 6,776, p < 0,05, \text{Cramer's } V = 0,150$.

- **Трудов стаж и стаж на ръководна длъжност:** По отношение на тези демографски характеристики **не съществуват** статистически значими различия в честота на прилагане на шестте стратегии.

7. ПРОВЕРКА НА ХИПОТЕЗИТЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Могат да бъдат направени следните заключения относно хипотезите на изследването:

Хипотеза 1 се потвърди частично. Медиацията се използва често от мнозинството от респондентите (78%, n=234), но ръководителите, които често се намесват в конфликт между свои подчинени като се опират на своята власт и налагат решение, са 45% (n=135).

Съпоставянето на честотите на използване на стратегиите на медиация и на автократично решение показва, че 43,6% от често влизащите в ролята на посредник между подчинени са склонни и често да разрешават конфликтите чрез налагане на автократично решение. Или една трета от изследваните ръководители (34%, n=102) често използват и двете стратегии.

Приложен е корелационен анализ за проверка на наличието на зависимост между честотите на използване на двете най-предпочитани стратегии за намеса от ръководителите като резултатите показват, че такава не съществува (таблица 2). Анализът разкрива наличието на различни зависимости между честотите на използване на други комбинации от стратегии.

		Пренебрегване	Автократично решение	Предоставяне на стимули	Медиация	Арбитраж	Използване на трета формална страна
Spearman's rho	Пренебрегване	1,000					
	Автократично решение	-,044	1,000				
	Предоставяне на стимули	,032	,372**	1,000			
	Медиация	-,294**	-,050	-,045	1,000		
	Арбитраж	,061	,281**	,354**	-,060	1,000	
	Използване на формална трета страна	-,014	,110	,200**	,031	,174**	1,000

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Таблица 2. Зависимости между честотите на използване на управленските стратегии за намеса
Хипотеза 2 не се потвърди, тъй като не бе установена статистически значима зависимост между честотата на използване на стратегията на медиация и стажа на ръководна длъжност.

8. ОСНОВНИ ИЗВОДИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Медиацията е единствената стратегия, която се използва с голяма честота от ръководителите. Наблюдава се също и силно изявена тенденция към използване на автократичната власт при разрешаване на конфликти между подчинени. По-голямата честота на използване на посредничеството в сравнение с автократичното решение позволява да заключим, че ръководителите не държат на всяка цена да имат контрол върху решението за това как е най-добре конфликтът да бъде разрешен. Те са в по-голяма степен склонни да посредничат в споровете между своите подчинени, за да ги подпомогнат сами да стигнат до решение. Едновременното предпочитание към честото прилагане на двете стратегии обаче налага необходимостта от допълнително изследване на факторите, които определят избора на конкретен подход.

Изследването не установи наличието на положителна корелация между честотите на използването на двете най-предпочитани стратегии за намеса от българските ръководители. Резултатите показваха склонност към използване на други комбинации от стратегии и налагат необходимостта от задълбочаване на изследването в посока идентифициране на факторите, които обуславят съчетаването на различните подходи за намеса.

Изследването установи следните значими зависимости между честотите на използване на различните стратегии и демографските характеристики на ръководителите: мъжете са склонни по-често да разрешават конфликти между подчинени чрез предоставянето на стимули, както и по-често да влизат в ролята на арбитър, отколкото жените; с увеличаването на възрастта се увеличава и склонността към по-честото използване на помощта на формална трета страна за разрешаването на конфликти между подчинени; по-високата образователна степен предполага по-често влизане в ролята на посредник в конфликти между подчинени.

9. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В теоретичен аспект резултатите от проведеното изследване могат да послужат за обогатяване на знанието за управленските стратегии за намесата в конфликти между подчинени, както и да бъдат използвани като изходна точка за провеждането на бъдещи проучвания по проблематиката. В практико-приложен аспект резултатите могат да подпомогнат ръководителите в по-доброто разбиране на стратегиите за намеса и тяхното прилагане на практика. Обобщенията и основните изводи могат да стимулират преразглеждането на използваните стратегии и при необходимост да обособят избора на други, които да водят до по-желани резултати за конкуликуващите, звеното и организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Димитров, Д. Й. (2004) Конфликтология, София: Университетско издателство „Стопанство“

-
- [2] Илиева, С. (1998) Привързаност към организацията, София: Изд. „Албатрос“
- [3] Ворожейкин, И. Е., Кобанов, А. Я. и Захаров, Д. (2004) Конфликтология, Москва: ИНФРА-М
- [4] Conlon, D. E., Carnevale, P. J. and Murnighan, J. K. (1994) Invention: Third Party Intervention with Clout. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 57, pp. 387-410
- [5] Cropanzano, R., Aguinis, H., Schminke, M. and Denham, D. L. (1999) Disputant reactions to managerial conflict resolution tactics: A comparison among Argentina, the Dominican Republic, Mexico, and the United States. *Group and Organization Management*, Vol. 24 (2), pp. 124-154
- [6] Elangovan, A. R. (1995) Managerial Third-Party Dispute Intervention: A Prescriptive Model of Strategy Selection. *The Academy of Management Review*, Vol. 20 (4), pp. 800-830
- [7] Jameson, J. K. (1996) Why Managers “Can” Mediate: A Re-Examination of the Literature on Managerial Third Party Intervention. *Annual Convention of the Speech Communication Association*, San Diego, CA
- [8] Karambayya, R. and Brett, J. (1989) Managers Handling Disputes: Third Party Roles and Perceptions of Fairness. *Academy of Management Journal*, 32, pp. 687-705
- [9] Karambayya R., Brett J. M. and Lytle A. (1992) Effects of Formal Authority and Experience on Third-Party Roles, Outcomes, and Perceptions of Fairness. *The Academy of Management Journal*, Vol. 35 (2), pp. 426-438
- [10] Kolb, D. (1986) Who Are Organizational Third Parties and What Do They Do? In: Lewicki, R. J., Sheppard, B. H. and Bazerman, M. H. eds. *Research on Negotiation in Organizations*. Vol. 1, Greenwich, CT: JAI Press, pp. 207-227
- [11] Kolb, D. M. and Glidden, P. (1986) Getting to Know Your Conflict Options. *Personnel Administration*, Vol. 31 (6), pp. 77-90
- [12] Kozan, K. M., Ergin, C. and Varoglu, Kadir (2014) Bases of Power and Conflict Intervention Strategy: A Study on Turkish Managers. *International Journal of Conflict Management*, Vol. 25 (1), pp. 38-60
- [13] Meyer, J. P., Gemmel, J. M. and Irving, P. G. (1997) Evaluating the Management of Interpersonal Conflict in Organizations: A Factor-Analytic Study of Outcome Criteria. *Revue Canadienne des Sciences de l'Administration*, Vol. 14 (1), pp. 1-13
- [14] Nugent, P. S. and Broedling, L. A. (2002) Managing Conflict: Third-party Interventions for Managers [and Executive Commentary]. *The Academy of Management Executive (1993-2005)*, Vol. 16 (1), pp. 139-155
- [15] Pinkley, R.L., Brittain, J., Neale, M.A. and Northcraft, G. B. (1995) Managerial Third-Party Dispute Intervention: An Inductive Analysis of Intervenor Strategy Selection. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 80 (3), pp. 386-402
- [16] Rue, L.W. and Byars, L.L. (1995) Management: Skills and Applications. 7th ed., Chicago: Irwin
- [17] Schoorman, F. D. and Champagne M. V. (1994) Managers as Informal Third Parties: The Impact of Supervisor-Subordinate Relationship on Interventions. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Vol. 7 (1), pp. 73-84
- [18] Shapiro, D. L. and B. Rosen (1994) An Investigation of Managerial Interventions in Employees Disputes. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Vol. 7 (1), pp. 37-51
- [19] Sheppard, B. H. (1983) Managers as Inquisitors: Some Lessons from the Law. In: Bazerman, M. and Lewicki, R. J. eds. *Negotiating in Organizations*. Beverly Hills, CA: Sage Publications, pp. 193-213
- [20] Sheppard, B. H. (1984) Third Party Conflict Intervention: A Procedural Framework. In: Staw, B. M. and Cummings, L.L. eds. *Research in Organizational Behavior*. Vol. 6, Greenwich, CT: JAI Press, pp. 141-190
- [21] Sheppard, B. H., Blumenfeld-Jones, K., Minton, J. W. and Hyder E. (1994) Informal Conflict Intervention: Advice and Dissent. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Vol. 7 (1), pp. 53-72
- [22] Spaho, K. (2013) Organizational Communication and Conflict Management. *Management*, Vol. 18 (1), pp. 103-118

MODEL FOR ANALYSIS OF THE QUALITY OF STUDY PROGRAMS AND THEIR CONTRIBUTION IN THE CAREER DEVELOPMENT OF STUDENTS IN SEEU - TETOVO

Agim Rushiti

Mother Teresa University - Skopje, Republic of Macedonia agim_rushiti@yahoo.com

Abstract: Measuring and evaluating success is one of the main goals for the effective and efficient functioning of each organization. The performance of the organizations are measured and evaluated with the level of achievement of the desired results with using parameral and nonparametric techniques. The most used techniques in practice are the models of linear programming. DEA is a technique based on linear programming models and represent a nonparametric method used to detect the performance of production units that are subject to analysis and optimization. In the case of this research, this technique was used to measure the effectiveness of specific study programs, by choosing the appropriate input parameters that correspond to the input resources and output parameters that correspond to the results obtained with those resources. By presenting the obtained results and locating the ineffective elements that are integral part of the realization of the study programs, the possible reasons for their inefficiency are presented, and the guidelines for their optimization are given. The results obtained in this paper provide guidance on the possible changes that need to be introduced by the management of higher education institutions in the Republic of Macedonia.

Keywords: DEA, efficiency, model, optimization and quality of the study program.

МОДЕЛ ЗА АНАЛИЗА НА КВАЛИТЕТОТ НА СТУДИСКИТЕ ПРОГРАМИ И НИВНИОТ ПРИДОНЕС ВО КАРИЕРНИОТ РАЗВОЈ НА СТУДЕНТИТЕ ВО УЈИЕ – ТЕТОВО

Агим Рушити

Универзитет Мајка Тереза – Скопје, Република Македонија agim_rushiti@yahoo.com

Резиме: Мерењето и оценувањето на успешноста една од главните цели за ефективно и ефикасно функционирање на секоја организација. Перформансите на организациите се мерат и се оценуваат со степенот на постигнување на посакуваните резултати со помош на параметерски и непараметарски техники. Најкористените техники во пракса се моделите на линеарно програмирање. DEA е техника која се базира на моделите на линеарно програмирање и преставува непараметарска метода која се користи за детекција на ефикасноста на продукциските единици кои се предмет на анализа и оптимизација. Во случајот на ова истражување, оваа техника е користена за мерење на ефикасноста на конкретните студиски програми, преку избор на соодветни влезни параметри кои одговараат на вложените ресурси и излезни параметри кои одговараат на добиените резултати со тие ресурси. Преку презентација на добиените резултати и лоцирањето на неефикасните елементи кои се составен дел на реализација на студиските програми, прикажани се можните причини за нивната неефикасност и дадени се насоки за нивна оптимизација. Резултатите добиени во овој труд даваат насоки за можните промени кои треба да се воведат од страна на менаџментот на високообразовните установи во Република Македонија.

Клучни зборови: DEA, ефикасност, модел, оптимизација и квалитет на студиска програма..

1. ВОВЕД

Идеал на секој раководител е да има ефикасна организација, составена од луѓе кои постигнуваат цели во дефинирано време, со дадени ресурси и максимум вложување. Таа вклучува повеќе нивоа на пренос на информации и авторитет помеѓу две или повеќе меѓусебно зависни единици, поставени во структура на организацијата. Секој начин на обединување на работниот кадар во организацијата има предности и недостатоци, во дадено опкружување и за дадена дејност. Споредувајќи различни структури во приватиот и јавниот сектор, се утврдува дека не постои идеален модел на структура на организацијата, туку само модел што во дадено време и услови овозможува ефикасно и ефектно работење на една организација. Кој вид на структура ќе ја одбере дадената организација, или сектор, зависи од визијата за постигнување во општеството, мисија на раководството, од целта на обезбедување и секако расположивите ресурси.

Поаѓајќи од фактот дека високо школските институции, односно Универзитетите, во својата основа имаат за цел да понудат услуга или сервис наречен квалитетно образование на студентите, истите може да бидат предмет на анализа токму во овој контекст. Линеарното програмирање (ЛП), претставува ефективен метод кој наоѓа огромна примена за решавање на оптимизациони проблеми во областа на индустријата, образованието, транспортот и економијата.

2. ЦЕЛИ И МЕТОДОЛОГИЈА НА ИСТРАЖУВАЊЕ

Универзитетот претставува организација која од една страна располага со свој буџет, ресурси, време и луѓе, а од друга страна на своите студенти е потребно да им обезбеди квалитетно образование. Токму од ова причина, една од основните задачи на менаџментот на Универзитетот треба да биде правилната алокација на сите ресурси со цел максимизирање на резултатот, односно квалитетот на наставниот процес. Во рамките на овој труд *DEA* техниката е применета на студиските програми од прв циклус на студии по: Бизнис информатика, Компјутерски науки и Информацијски и комуникациски технологии-Компјутерско инженерство на Факултетот за современи науки и технологии при *УЖИЕ* во Тетово, студиски програми реализирани во академските години од 2006/2007, па се до 2010/2011. Во ова истражување реализирани се следните активности:

- Собирање на податоците за финансиската конструкција на ангажираниот наставен и соработнички кадар за определените студиски програми кои се предмет на анализа, преку достапните за нас (по наше барање) на информации за платните бодови и информации по работна позиција и решенијата за ангажман доставени од менаџментот на Универзитетот;
- Собирање на податоците за финансиската конструкција на амортизираниот инвентар и користена компјутерска опрема, преку анализа на распоредите, користените предавални и простории, интервјуа со студентите, како и податоци за спроведените јавни набавки од Универзитетот како јавна институција, за набавните цени на инвентарот и компјутерската опрема;
- Собирање на податоците во однос на фондот на часови и нивната агрегација во работни недели, а согласно акредитациите на студиските програми;
- Спроведување на анкета преку дистрибуција на анкетен образец по електронски пат и обработка на тие податоци, преку генерирање на индекс кој е показател на придонесот на студиската програма во постигнување на предвидените наставни цели;
- Спроведување на анкета преку дистрибуција на анкетен образец по електронски пат и обработка на тие податоци, преку генерирање на индекс кој е показател на придонес на студиската програма во поглед на предвидениот кариерен развој;
- Спроведување на анкета преку дистрибуција на анкетен образец по електронски пат и обработка на тие податоци, преку генерирање на индекс кој е показател на придонес на студиската програма во однос на предвидените резултати кои истата е потребна да ги постигне со нејзиното изучување;
- Спроведување на анкета преку дистрибуција на анкетен образец по електронски пат и обработка на тие податоци, преку генерирање на индекс кој е показател на придонес на студиската програма на математичките познавања и вештини предвидени со нејзиното изучување.

3. МЕТОДОЛОШКИ ОСНОВИ И МАТЕМАТИЧКИ КОНЦЕПТ НА DEA

DEA (Data Envelopment Analysis) техниката претставува нестатистичка мултикритериската техника или пристап, бидејќи дозволува справување со податоци / критериуми од различна природа, односно хетерогени податоци. Истата се базира на линеарното програмирање и се користи за мерење на технолошката ефикасност. Притоа, за ефективни се сметаат оние субјекти кои, продуцираат одредено или поголемо количество на излезни параметри, при фиксни влезови, односно користат исто или помало количество на влезни параметри за да продуцираат одреден излез, во споредба со другите субјекти од групата врз која (кои) се применува методата. Истата претставува алатка за мерење на релативна ефикасност на одреден субјект / единка во дадена група на субјекти и по одредени критериуми. Тие субјекти се нарекуваат *продукциски единки (DMU, Decision Making Unit)* (Ramanathan, R., 2003). Доколку се појде од фактот дека продукциските единки кои се предмет на анализа претставуваат влезно излезни системи, ефикасноста може да се дефинира на следниот генерален начин (Cooper, R.R., Seiford, M. L, Tone, K., 2007):

$$\text{Ефикасност} = \frac{(\text{Тежинска сума на}) \text{ Излез}}{(\text{Тежинска сума на}) \text{ Влез}}$$

Ефикасноста на секоја продукциска единка претставува реален број кој е сооднос помеѓу тежинската сума на излезните и тежинската сума на влезните параметри, нивелиран според економетријата и според *DEA* во границите $0 \leq \theta \leq 1$. Целта на овој метод е да се идентификуваат оние единки кои имаат оптимални перформанси (не се пронаоѓа компаративна единка во однос на која ќе постои неефикасност во поглед на влезовите, односно излезите) и ним им доделува ефикасност $\theta = 1$. Оние единки кои имаат ефикасност $0 \leq \theta < 1$ велме дека се релативно неефикасни во однос на оние кои ја формираат енвелопата (границата на ефикасноста). Доколку се претпостави дека предмет на анализа е систем од n продукциски единки со m влезови и s излези во секоја продукциска единка, ефикасноста на k -тата продукциска единка може да се претстави како:

$$\theta_k = \frac{u_1 y_{1k} + u_2 y_{2k} + \dots + u_s y_{sk}}{v_1 x_{1k} + v_2 x_{2k} + \dots + v_m x_{mk}}$$

Во рамките на оваа формула, со $x_{1k}, x_{2k}, \dots, x_{mk}$ се претставени влезовите во k -тата продукциска единка, со $y_{1k}, y_{2k}, \dots, y_{sk}$ се претставени излезите од k -тата продукциска единка, а со v_1, v_2, \dots, v_m , односно со u_1, u_2, \dots, u_s се претставени влезните тежински, односно излезните тежински коефициенти на продукциската единка. Се наметнува следното математичко ограничување (појдовно во *DEA*), во однос на тежинските коефициенти, исто како и за вредностите на влезните и излезните променливи:

$$v_1, \dots, v_m \geq 0, u_1, \dots, u_s \geq 0,$$

Поаѓајќи од ова, основниот облик на *DEA* техниката, уште познат како *CCR* модел (предложен од Charnes, Cooper & Rhodes, 1978) ја има следната математичка интерпретација:

Да се пронајде $\max(\theta_k = \frac{u_1 y_{1k} + u_2 y_{2k} + \dots + u_s y_{sk}}{v_1 x_{1k} + v_2 x_{2k} + \dots + v_m x_{mk}})$, при што ограничувањата се дадени во следната форма:

$$\frac{u_1 y_{11} + u_2 y_{21} + \dots + u_s y_{s1}}{v_1 x_{11} + v_2 x_{21} + \dots + v_m x_{m1}} = \frac{\sum_{i=1}^s u_i y_{i1}}{\sum_{j=1}^m v_j x_{j1}} \leq 1$$

$$\dots$$

$$\frac{u_1 y_{1k} + u_2 y_{2k} + \dots + u_s y_{sk}}{v_1 x_{1k} + v_2 x_{2k} + \dots + v_m x_{mk}} = \frac{\sum_{i=1}^s u_i y_{ik}}{\sum_{j=1}^m v_j x_{jk}} \leq 1$$

$$\dots$$

$$\frac{u_1 y_{1n} + u_2 y_{2n} + \dots + u_s y_{sn}}{v_1 x_{1n} + v_2 x_{2n} + \dots + v_m x_{mn}} = \frac{\sum_{i=1}^s u_i y_{in}}{\sum_{j=1}^m v_j x_{jn}} \leq 1$$

$$v_1, \dots, v_m \geq 0, u_1, \dots, u_s \geq 0; x_{ij} \geq 0, y_{rj} \geq 0; i = 1, \dots, m; r = 1, \dots, s; j = 1, \dots, n.$$

4. СТУДИЈА НА СЛУЧАЈ

Како комплексен процес, образованието претставува широк спектар од фактори за кои е потребно да се води сметка при анализата на ефикасност. Така, во поглед на искористеноста на наставниот кадар, еден професор може да биде ангажиран за иста плата (или плата која процентуално би претрпувала промени по овој основ) на еден или на повеќе наставни предмети. Во рамките на еден предмет, може да биде реализирана настава на една или повеќе групи на студенти, при што во реализацијата на предметот може да биде вклучен еден, повеќе асистенти или истите да не бидат вклучени. Во овој контекст, како што на квалитетот на наставата влијае бројот на групите, така може да влијае и фондот на часови кој е предвиден со студиската програма (премалку или премногу). Од друга страна, многу често наставата бара вклучување на одредена опрема и конкретни простории, реализација на нејзини аспекти во пракса и други моменти, што само по себе претставува финансиско оптоварување, за кое пред почеток на секоја учебна година е потребно да се реализира соодветно финансиско и административно планирање. Приоритетни точки во конструкција на моделот се:

- Карактерот на знаења, вештини и способности со кои се стекнале студентите во текот на нивното студирање;
- Нивото на знаења, вештини и способности со кои се стекнале студентите во текот на нивното студирање;
- Корелацијата на карактерот и нивото на знаења и вештини кои студиските програми ги нудат со реалните потреби на пазарот на трудот, односно општеството / државата;
- Стапката на вработување и реално слевање на дипломираните студенти во стопанството и реалниот сектор;

- Финансиската конструкција на процесот на студирањето од аспект на неопходни ресурси кои е потребно да се инвестираат, со цел продукција на кадарот итн.

Согласно достапните податоци за испитување и прибраните резултати во однос на дистрибуираните анкетни обрасци, студиските програми кои ќе бидат предмет на испитување (основа за генерирање на продукциските единки на моделот) се:

- Бизнес информатика (Факултет за современи науки и технологии): *Генерација 2008/2009, Генерација 2009/2010, Генерација 2010/2011;*
- Компјутерски науки (Факултет за современи науки и технологии): *Генерација 2006/2007, Генерација 2007/2008, Генерација 2008/2009, Генерација 2009/2010, Генерација 2010/2011;*
- Информациски и комуникациски технологии – Компјутерско инженерство (Факултет за современи науки и технологии): *Генерација 2009/2010.*

Во однос на достапните податоци, реализирано е моделирање со примена на *DEA* техниката за пронаоѓање на најдобрата алтернатива, односно во случајот, најквалитетната студиска програма, во смисла на најдобро искористување на потребните ресурси, што пак резултира со најсолидни излезни резултати преточени во знаењата и вештините кои ги добиваат студентите во текот на студирањето на конкретната студиска програма. Со тоа, една студиска програма практично се перцепира како систем со:

- Влезни параметри–ресурси инвестирани за реализација на студиската програма, и
- Излезни параметри – знаења и вештини кај студентите, што ги произведува самата студиска програма.

Влезните податоци / параметри се земени од високо образовната институција на која е правено испитувањето. Излезните податоци / параметри се генерирани преку спроведување на *e*-анкети на дипломираните студенти од наведените студиски програми, според горенаведените генерации. Ова истражување се базира на пристапот дека токму тие можат да дадат доволно реална слика за постигнатите резултати од спроведувањето на студиските програми, во поглед на нивното образование и ефектот кој го има истото во животот после студирањето.

Достапни влезни параметри

Од податоците кои ги имавме на располагање во текот на спроведувањето на самото истражување, како достапни влезови се лоцирани следните: средства потрошени за ангажман на кадар, средства потрошени за опрема, средства потрошени за обука на кадарот, квадратура за секоја студиска година.

Достапни излезни параметри:

Излезите се прибрани од резултатите од спроведените анкети и се структурирани на следниот начин: продукциски единки (*DEA*), придонес во наставни цели, придонес во кариерен развој, придонес во предвидени цели и придонес во градење на математички вештини.

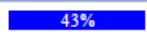
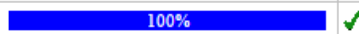
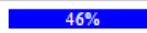

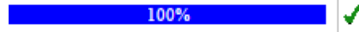
Во прилог е главната табела на *DEA* моделот со 9 продукциски единки, Притоа, за продукциска единка (согласно досега зборуваното) се смета комбинацијата **Студиска програма + Генерација**.

Конструкција на модел со два влезови и еден излез:

Влез 1: Средства потрошени за ангажман на кадар, **Влез 2:** Квадратура, **Излез:** Придонес во кариерен развој

Генерирање и толкување на резултати: Преку процесирањето на параметрите кои се веќе елаборирани претходно во текстот, во рамките на споменатото софтверско решение, се генерира Табела 1 со приказ на предметите како продукциски единки и нивната ефикасност. Оние студиски програми за кои е утврдена вредност на ефикасноста $\theta = 1$ се нарекуваат релативно ефикасни студиски програми и претставуваат група на примерок предмети за останатите, односно токму од нив се реализира креирањето на композитните единки. Притоа, софтверот многу прецизно посочува и колку пати секоја од релативно ефикасните продукциски единки била користена во креирањето на композитните единки. Композитните единки е потребно да се перципираат како единки кои се пример за реалните, односно секоја реална единка (која е неефикасна) има своја композитна единка, кон која треба да се стреми (треба да се направат такви подобрувања, што реалната единка треба да премине во нејзината композитна единка). Во продолжение е даден приказ на искористеност на ефикасните продукциски единки во смисла на градење на композитните продукциски единки (од реална група од ефикасните продукциски единки). Во калкулацијата е вклучен и моментот на себе репрезентативност. Од досега прикажаните резултати, може да се реализира следното толкување: студиските програми претставени како *DMU2* и *DMU9* се пример за најдобра алокација на

влезните ресурси, во смисла на генерирање на квалитетни излезни резултати: Генерација 2009-2012, Бизнис информатика и Генерација 2009-2011, ИКТ-КИ. Во оваа констелација на испитувани студиски програми, не постои подобра комбинација од влезни и излезни ресурси / параметри. Најлоша алокација на влезните ресурси е присутна кај оние продукциски единки (секако, неефикасни), кои се на дното од табелата (секако, ова се однесува само на оваа околина, која е предмет на ова истражување). Од аспект на негативни перформанси, преднички комбинацијата Генерација 2007-2010, Компјутерски науки. Доколку се направи преглед на влезните параметри (во однос на моделот, ова е аспектот во кој е потребно / возможно да се прават промени во насока на зголемување на ефикасноста на неефикасните продукциски единки), може да се забележи дека истото е прилично очигледно, односно во услови на (во однос на другите) енормно искористена сума за ангажман на наставен кадар и користење на значително поголем простор за реализација на наставата, реализирани се многу слаби (втор најслаб) резултати како излезен параметар. Во секоја економска или друга анализа, во случај на детекција на единки (во случајов, тоа се студиските програми) кои се неефикасни, се поставува прашање што е потребно да се реализира во насока на оптимизација на процесот. Во овој контекст, DEA техниката предлага т.н. композитни единки (споменати и претходно), односно предмети кои би биле составени (компонирани) од ERS (Efficiency Reference Set, што всушност се ефикасните продукциски единки / студиски програми) и ќе бидат пример за неефикасните студиски програми во насока на одговарање на прашањето како е потребно да се променат влезните параметри (бидејќи овде се работи за влезно ориентиран модел, кој подразбира предлог промена на влезните параметри при константни излези) со цел зголемување на ефикасноста на истите. Во таа насока, во табелата во продолжение се дадени неефикасните студиски програми, со нивните референтни (ефикасни) продукциски единки и соодветни ламбда (λ) коефициенти, што всушност претставува продукциско ниво на таа референтна единка во конечната композитна единка, односно процент на партиципација. Од табелата со приказ на ефикасноста, во корелација со двата влезови и едниот излез, може да се прикажат соодветни плотови на промена на ефикасноста на секоја од студиските програми, во зависност од соодветните влезови.

	Ефикасност	Граф на ефикасност	
Генерација 2008-2011, БИ	42.9 %		✓
Генерација 2009-2012, БИ	100 %		✓
Генерација 2010-2013, БИ	46.4 %		
Генерација 2006-2009, КН	15.7 %		
Генерација 2007-2010, КН	13.5 %		
Генерација 2008-2011, КН	17.6 %		
Генерација 2009-2012, КН	14.7 %		
Генерација 2010-2013, КН	21.6 %		
Генерација 2009-2011, ИКТ-КИ	100 %		✓

	DMU2	DMU9
DMU1	0.138	0.72
DMU2	1	0
DMU3	0.078	0.849
DMU4	0	1
DMU5	0	0.875
DMU6	0	1
DMU7	0	0.832
DMU8	0	1.082
DMU9	0	1

 Ефикасни продукциски единки: DMU2, DMU9
 Вредности на Lambda коефициенти

✓ : Ефикасни продукциски единки
 * : Неефикасни продукциски единки

Табела 1. Продукциски единки и нивната ефикасност

Примената на DEA техниката овозможува генерирање на т.н. композитна единка за секоја неефикасна продукциска единка (што во нашиот случај е студиска програма), која како сублимат од одреден процент од соодветни ERS продукциски единки за таа неефикасна продукциска единка го претставува најдоброто решение, односно решението кон кое е потребно да се стремиме во насока на оптимизација, односно придвижување на неефикасните во случајов студиски програми, кон множеството на релативно ефикасни студиски програми. Во продолжение е елаборирана пресметката на композитните предмети за една студиска програма (истото е можно да се прикаже за секоја од неефикасните студиски програми), како и проекција на процентот на отстапување на истата од нејзината композитна единка. Елаборација на процесот на оптимизација е направена за **Генерација 2010-2013, Бизнис информатика**:

Состав на композитна единица за:	Референтни продукциски единици	
	Генерација 2009-2012, Бизнис информатика	Генерација 2009-2012, ИКТ-КИ
Име на неефикасен предмет		
Генерација 2010-2013, Бизнис информатика	0,078	0,849
	<u>Продукциски ниво Λ</u>	

5. ЗАКЛУЧОК

Според добиените резултати, трошоците во однос на сумата потрошена за ангажман на наставниот и соработнички кадар, како и искористената квадратура за реализација на оваа студиска програма која е предмет на анализа се за 115,83% поголеми од потенцијално оптималната констелација од параметри (композитната студиска програма **Генерација 2010-2013 Бизнис информатика**). Ова директно алудира на фактот што еднакво добри резултати на излез, односно истото ниво на придонес во кариерниот развој на студентите може да се постигне со намалување главно на трошокот на влез, при што овде се мисли и на трошоците за наставен / соработнички кадар. Конкретни предлози за оптимизација:

- Намалување на бруто платата на наставниот кадар;
- Зголемување на коефициентот на искористеност на наставникот, односно соработникот (можен ангажман на повеќе студиски програми, согласно законските акти).

Дополнително, можна оптимизација може да се бара и во намалување на просторот, односно квадратурата на просторот кој се користи за реализација на студиската програма. Конкретни предлози за оптимизација:

- Намалување на просториите кои се користат во смисла на квадратура (други дополнителни ефекти, како помали трошоци итн.);
- Зголемување на коефициентот на искористеност на истиот тој простор (за повеќе студиски програми).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] S. K. Goyal, An integrated inventory model for a single supplier-single customer problem, International Journal of Production Research, vol.15, pp. 107-111, 1977.
- [2] Banerjee, A joint economic-lot-size model for purchaser and vendor, Decision Sciences, vol.17, pp. 292-311, 1986.

AN INTEGRATIVE APPROACH TO TEACHING THE BULGARIAN ALPHABET TO INTERNATIONAL STUDENTS AT MEDICAL UNIVERSITY – PLOVDIV

Maria Genova,

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Languages and Specialized Training –
Bulgarian Language Section miriam60@abv.bg

Antoaneta Pavlova

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, Department of Languages and Specialized Training – Bulgarian
Language Section toni_vanova@abv.bg

Abstract: The article presents an integrative approach to teaching the Bulgarian alphabet to international students, enrolled in the English-language Masters programs in Medicine, Dental Medicine, and Pharmacy at Medical University – Plovdiv. With the aid of modern information technologies and various teaching techniques, we strive to help our students so that they can discover the differences between the Latin and Cyrillic characters, get familiar with the qualities and opportunities provided by the Bulgarian alphabet, initialize the process of proper articulation of Bulgarian sounds and inscription of Cyrillic graphemes, and begin to understand Bulgarian texts and converse in Bulgarian.

Having in mind the objective difficulties that must be overcome by students of Bulgarian as a Foreign Language when learning the alphabet, it is taught in a separate 12-class unit. With the help of a special Power Point presentation, the alphabet is presented in light of the understanding of language as an organic whole, composed of linguistic, speech, and communication skills and knowledge, all based on the correct and rapid acquisition of letters and sounds. Our approach to teaching the Bulgarian alphabet relies on the interrelatedness of proper listening comprehension and the respective articulation skills. We do not overlook the fact that for our students the foreign language is not the *means* to acquire knowledge: acquiring language skills is the *goal*. Thus all exercises take into account the specific circumstances of our international students, who are non-native speakers of English that rely on their knowledge of English to learn Bulgarian.

A main aspect of the exercises we offer is the wide array of activities that activate students' hearing and visual memory. Vocabulary acquisition is based on drawing parallels between real life and the chosen major. In this way students and their instructor can cooperate at the level of *symbol* (word) and *symbolized* (object), which prepares students for a period following the simulation phase, characterized by the practical application of the linguistic knowledge acquired throughout the whole course of studies.

Keywords: language, alphabet, teaching, language acquisition

ВАРИАНТ ЗА ПРЕПОДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА АЗБУКА НА ЧУЖДЕСТРАННИ СТУДЕНТИ В МУ – ПЛОВДИВ

Мария Генова

Медицински университет – Пловдив, България, Департамент за езиково и специализирано
обучение – Секция „Български език” miriam60@abv.bg

Антоанета Павлова

Медицински университет – Пловдив, България, Департамент за езиково и специализирано
обучение – Секция „Български език” toni_vanova@abv.bg

Резюме: Настоящата работа представя вариант за преподаване на българската азбука на чуждестранни студенти, които следват медицина, дентална медицина и фармация на английски език в МУ – Пловдив. Целта е с помощта на съвременните информационни технологии и електронни образователни ресурси, с помощта на различни методи и средства студентите да открият различията между латиницата и кирилицата, да се запознаят с възможностите и качествата на българската азбука, да започнат работа по изработването на българските звукове, по овладяване техниката за правилно изписване на всяка буква и да направят своите първи стъпки по четене, писане и говорене на български език. Имайки предвид множеството обективни трудности, които обучаемите срещат и трябва да преодолеят при усвояването на българската азбука, преподаването ѝ е обособено в отделна урочна единица, за която са предвидени 12 учебни часа.

Представянето на азбуката изхожда от разбирането, че езикът се усвоява като органично цяло от езикови знания, речеви функции и комуникативни умения, в чиято основа е правилното и бързо усвояване на буквите и звуковете. Запознаването с азбуката разчита на пряката връзка между слуховото възприятие и съответната моторна схема за неговата говорна реализация, отчитайки факта, че обучаемите са студенти, за които не познанието чрез езика, а самият език има водеща роля. Упражненията са съобразени със специфичните особености на групите студенти-билингви, за които английският език не е майчин, но е основен в комуникацията извън семейството и е език-медиатор при усвояването на българския език. Основна характеристика на подготвените упражнения е „включването“ на студентите в дейности с различен характер, които провокират и активизират слуховата и зрителната памет. По този начин се осигурява взаимодействието между преподавател и студент на словесно-логическо и на предметно-практическо равнище, което от своя страна подготвя по-късното преодоляване /надхвърляне/ на фазата на симулация и прилагане на комуникативните умения в реална ситуация. Предлаганият комплекс от разнообразни по вид и цел упражнения увеличава студентите в творчество и търсене на знанието, а това е най-сигурният път за постигане на по-добри резултати при овладяването на чужд език. В хода на урока се използват и предварително подготвени PowerPoint презентации, които са носители на структурирана информация, подавана в точно определен ред, която въздейства върху по-голям брой сетива и неусетно въвежда студентите в процеса на езикоусвояване.

Разбира се, много е трудно „да се сътвори“ знание така, че обучаваните да получават удоволствие както от самия учебен процес, така и от постиганите резултати. Този факт обаче остава водещ в нашите търсения и опити за представяне на българската азбука.

Ключови думи: език, азбука, преподаване, усвояване

УВОД

Езиковото обучение е една от най-динамично развиващите се области на хуманитаристиката. И това е съвсем естествено, защото заедно с хората се движат и езиците, и културите.

Овладяването на всеки чужд език представлява дълъг когнитивно-образователен процес, чиято основна цел е превръщането на езика в успешно средство за комуникация. Преносът на знания от родния към изучавания език и обратно е неизбежен и се основава на езикови универсалии и закономерности, които са общи за всички езици. Речевата дейност като всяка дейност има и използва свои оръдия – знаците на езика. В този смисъл преходът към чуждия език е преход към нова знакова система. Обикновено чуждоезиковото обучение започва с усвояване на азбуката. Тя е първата стъпка, която прави възможно формирането на умения за слушане, говорене, четене и писане на съответния език. Когато обучаемите са студенти, те знаят ролята на азбуката като инструмент за овладяване на нов език и познават алгоритъма за връзката между буква и дума. Затова сремежът е да се намери способ за успешно пренасяне на съществуващия алгоритъм при изучаването на новия език. Тогава овладяването на новата /в случая българската/ азбука няма да бъде непреодолимо препятствие, а интелектуално предизвикателство за обучаваните.

ЧУЖДЕСТРАННИТЕ СТУДЕНТИ, ИЗУЧАВАЩИ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК, В МУ – ПЛОВДИВ

Овладяването на българския език от студентите чужденци в МУ – Пловдив е обективна необходимост. Тяхното обучение има определена практическа цел, обвързано е с избраната специалност и клиничната практика, която започва в трети курс, когато студентите трябва да общуват с пациенти българи професионално. Тогава бъдещите медици реално трябва да влязат в различни социални роли – да бъдат пациенти и питани. Необходимата начална стъпка към успешното „изпълнение“ на тази роля е овладяването на азбуката, което обезпечава системното и целенасочено навлизане в новия език. Като се взема под внимание фактът, че студентите по принцип имат познания за езиковата система и взаимодействията в нея, се търси такъв вариант на преподаване, който позволява за сравнително кратък период от време трайно усвояване на кирилицата и превръщането ѝ в средство за целенасочено изучаване на езика. Водеща роля при обучаемите на тази възраст е не знанието за нещата, /студентите вече го имат, получено през майчиния език/, а начинът, по който се назовават тези неща на чуждия език. Затова и използването на лексика, съчетаваща житейска необходимост и професионален интерес, при включването на буквите в контекст, мотивира обучаваните за по-бързото запаметяване на българската азбука.

По-голямата част от чуждестранните студенти в МУ – Пловдив освен английски език, на който се обучават в съответната специалност, владеят и друг чужд език. За тях българският език е поредният чужд

език, който изучават, т.е. те имат опит и умения, имат „своя“ стратегия в овладяването на друг език, своята база за сравнение, за оразличаване. Това им позволява да видят връзката, да направят аналогията, интуитивно да съотнесат или разграничат новото и познатото, настойчиво да търсят най-краткия път към новата за тях знакова система.

Посочените социолингвистични фактори са основата, върху която се стъпва, за да се постигне /изработи/ оптимален, модерен, работещ вариант за представяне на българската азбука.

УРОКЪТ „БЪЛГАРСКАТА АЗБУКА”

Настоящата статия представя вариант за преподаване на българската азбука на чуждестранни студенти, които следват медицина, дентална медицина и фармация на английски език в Медицинския университет в Пловдив. Този вариант е включен в учебното помагало „Български език за чужденци” с авторски колектив ст. пр. д-р Маргарита Димитрова, пр. д-р Милена Динева-Мулешкова, пр. Антоанета Павлова, пр. Лидия Кавръкова, пр. Мария Генова и др. [1]. Помагалото отговаря на нуждата от академично езиково обучение на чуждестранните студенти, изучаващи медицински специалности в МУ – Пловдив. Оформянето на всяка една урочна единица е подчинено на идеята учебникът да бъде „посредник между преподавателя и обучаващия се на словесно-логическо и на предметно-практическо равнище” [2]. Тази идея е определяща и при изготвянето на урока за българската азбука, чиято основна цел е преодоляването на обективните трудности, с които англоговорящите чуждестранни студенти се сблъскват при „срещата” им с кирилицата. При замисъла и структурирането на урока водеща е съпоставката между българския и английския език, последният от които е език медиатор в процеса на преподаване.

ОСНОВНИ МОМЕНТИ /СТЪПКИ/ В УРОЧНАТА ЕДИНИЦА

1. Кратко представяне на българската азбука – създаване и разпространение.
2. Запознаване с българската графична система – кирилицата (печатни и ръкописни букви). PowerPoint презентация.
3. Произношение и транскрипция на българските букви – систематизирано и изведено в отделна таблица в съпоставителен план с латиницата.
4. Открояване разликата между звук и буква – изграждане на диференцирани представи за звуково-буквените отношения. PowerPoint презентация.
5. Знания за гласните и съгласните звукове в българския език.
6. Овладяване на българската графика и техника за писане – комплекс от различни типове упражнения за работа в час.
7. Самостоятелна работа.
8. Речник – съдържа основната лексика от урока, която трябва да подпомага овладяването на механизма за четене и синхронизирането му с разбиране.

БЪЛГАРСКАТА АЗБУКА

Първоначалното запознаване на студентите чужденци с българската азбука се осъществява чрез използването на предварително подготвена PowerPoint презентация, която е разделена на няколко основни сегмента, обвързани с основните акценти. По този начин се преодолява чисто информативното представяне на подредбата на буквите и механичното произнасяне на звуковете. Въвеждането на азбуката чрез система от ярки образи, носители на структурирана информация, подавана в точно определен ред, активизира различните сетива и позволява акцентуването върху конкретни черти на знаковата система. Презентацията извежда определени фонетични, фонологични, акцентни и интонационни особености на българския език, които обезпечават правилното усвояване на графиката и звуковете. PowerPoint презентацията е абсолютно необходима в хода на урока, но и крайно недостатъчна. Водеща остава ролята на преподавателя, който трябва да бъде медиатор и „фасилитатор”. Именно чрез преподавателя студентът вижда „възникването” на езика.

ПРЕПОДАВАТЕЛЯТ ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Преподавателят е този, който въвежда буквата като писмен белег на определен звук и ръководи строгата последователност от стъпки в усвояването на азбуката. Именно преподавателят се съобразява с влиянието на родния език при усвояването на фонетичния строеж на българския език, отчита параметрите на интерференция и разпознава причините за неправилна фонологична интерпретация. На преподавателя се

пада ролята да моделира, изгражда звука, да направлява и коригира студента в правилния изговор, като се опира на разбирането за пряката връзка между слуховото възприятие и произнасянето на звуковете – всяко слухово разбиране съдържа и съответната моторна схема за неговата реализация. Факт е, че се говори така, както се чува. И не на последно място – преподавателят наблюдава процеса на обучение, определя темпото и акцентите в работата, отчитайки състава на съответната студентска група. Той е треньорът за подобряване на уменията, партньорът в постигането на поставените цели.

КОМПЛЕКС ОТ УПРАЖНЕНИЯ ЗА ОВЛАДЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА АЗБУКА

Включените в урочната единица задачи са съобразени със спецификата на обучаваните групи и са градираны по трудност. Стремешт е упражнението да бъдат функционални, разнообразни и да изискват активното участие на обучаемите. Водещ мотив при подбора на всяко упражнение е студентите да затвърждават знанията си за азбуката в нейния печатен и ръкописен вариант и чрез усвояване на артикулационните и акустични качества на българската фонетична система да придобиват езикова способност за пораждаване на речевы единици.

Видове упражнения:

1. За пасивно усвояване на езика – за узнаване-откриване и познаване на езиковите факти; за запаметяване-запомняне, задържане и асимилиране на знания;
2. За активно усвояване на езика – за употреба чрез възпроизвеждане, за самостоятелна употреба;
3. Структурни упражнения – за заместване и преобразуване.

Упражненията биват писмени или устни в зависимост от конкретната задача.

Класификация на упражненията, включени в урока „Българската азбука“:

1. *За слушане, възприемане и произнасяне* – изговаряне на азбуката индивидуално и последователно, което позволява преподавателят да коригира своевременно неправилния изговор на студентите, да демонстрира техниката на изговора /учленяването/на съответния звук.

2. *За произношение на специфични звукове и т.нар. „проблемни“ фонем* – без специална подготовка те не се „чуват“ и не се идентифицират от обучаемите, но включени в подходящо звуково обкръжение, се оразличават. Важно е да се подчертае, че фонетичните упражнения не са „затворени“ в този първи урок, а са неотменна част и от следващите урочни единици, в които успоредно с овладяването на нова лексика и граматика се усъвършенства и умението за разграничаване на „проблемните“ фонем и тяхното коректно използване, усвояват се и специфичните звукове.

3. *Упражнения, свързани с разпознаване, откриване и запомняне на буквите в азбуката* – активизира се слуховата и зрителната памет, използва се целенасочено таблицата с азбуката. Този тип задачи залагат на игровия характер: откриване на буква по посочен номер, попълване на таблица с липсващи букви, свързване на букви в поредица за образуване на определени думи, игра на бинго с букви.

4. *Упражнения за четене и писане* – усвояването на азбуката се осъществява реално чрез включването на звуковете в определен контекст; използва се таблица, в която има дума за всяка поредна буква от азбуката. Всяка от думите е преведена на английски език и по този начин се набавя определена лексика, която постепенно в следващите уроци се превръща в част от активния речник на обучаваните.

5. *Упражнения за усвояване на ударението* – цел да се улеснят първите стъпки на студентите по четене ударението е поставено върху използваните думи в упоменатата вече урочна таблица. Кое е и предпоставка да се обясни характерът на ударението в българския език.

6. *Упражнения с игрови характер* – включват новите знания в дейности, пряко свързани с личността на студента; създават атмосфера, съчетаваща учене и удоволствие:

- изписване на имената на студентите на кирилица;
- решаване на анаграми с имената на студентите;
- „преименуване“ – откриване на съответствия между чуждите и българските лични имена;
- създаване на визитка на бъдещия д-р Х.

7. *Упражнения за самостоятелна работа* – стимулират прилагането на наученото без посредничеството на преподавателя, осигуряват непрекъснатост на обучението, а не „затварянето“ му в урока и заради урока, подпомагат процеса за затвърждаване на определени базови знания и умения:

- изписване на азбуката – не се търси механично преписване на азбуката, а „преживяване“ на случилото се в часовете;

- упражнения за попълване – повтарят модела на упражненията от часа, но се работи с други примери;
8. *Работа с речника след урока* – целта е преодоляване на механичното четене, осмисляне на думата, превръщането ѝ в основа за работа с текст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предложеният вариант за преподаване на българската азбука на студенти чужденци, обучаващи се на английски език в МУ – Пловдив, е само един от възможните. Този вариант предполага целенасочена практическа работа върху най-характерните особености на азбуката, чието задължително усвояване е предпоставка за ефикасно овладяване на българския език. Успешната „среща“ с азбуката подготвя активното включване на студентите в процеса на обучение, чиято цел е превръщането на българския език в ползотворно средство за комуникация по време на следването им в България.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] М. Димитрова, М. Динева-Мулешкова, А. Павлова, Л. Кавръкова, М. Генова, Зл. Танева, Е. Кадийски, Д. Желязкова, Бл. Айвазов, Сл. Кесова, М. Георгиева, Български език за чужденци, МУ – Пловдив, ДЕСО, Секция по български език, Пловдив, Студио 18, 2017.
- [2] К. Димчев, Обучението по български език като система, София, Сиела, стр. 180– 182, 1998.
- [3] Т. Бояджиев, Съвременен български език, Фонетика, София, Изток-Запад, 1999.
- [4] Д. Баева, Д. Цонева, Подбор на езиков материал с оглед използване съвременни ресурси за формиране на фонематичен слух при чуждоезиковото обучение, Научни трудове на Русенския университет, том 49, серия 6.3, 2010.

ACTION PLAN OF EMPLOYMENT AT LOCAL LEVEL - CITY OF VRANJE

Ljiljana Stošić Mihajlović

College of Applied Professional Studies Vranje, Republica Serbia, mihajlovicp@ptt.rs

Branislav Stanisavljević

College of Applied Professional Studies Vranje, Republica Serbia

Abstract: In combating unemployment and improving living standards, primarily through self-employment through the implementation of entrepreneurial initiatives, local action plans for employment are very effective. These plans are supported and initiated by the local self-government, giving the "wind in the back" to all those who decide to embark on an uncertain journey by a man called entrepreneurship and the realization of their own business ideas. The local action plan for employment is an expression of local employment policy and is the basic instrument for implementing an active employment policy in the local community. It is a local government document that defines the objectives and priorities of the employment policy as part of the overall development goals for a specific period of time, Programs and measures to be implemented in Vranje to maintain or increase employment and reduce unemployment. The goals of creating a local employment plan in the city of Vranje are: identifying problems, identifying groups with excessive risk of unemployment, and creating active employment policy measures that will act on the causes of the problem and reduce the differences in the risk of unemployment. Key issues in the local action plan are: what is the situation on the labor market in the city of Vranje, what influenced this situation, what are the perspectives, what measures are available, and what effects will be achieved. The economic environment of Vranje in 2014, 2015 and 2016 is largely determined by world economic trends, macroeconomic development at the national level - especially in the monetary and fiscal sphere, as well as processes related to the ownership and organizational transformation of the whole economy. The basic segment of economic policy is the creation of a business environment that stimulates domestic and foreign investors and creates conditions for easier business. The aim is to establish a business environment that will enable the growth of foreign and domestic investments, speed up the restructuring of the economy and increase the productivity and competitiveness of the economy. Economic development implies a systemic and coordinated approach of national and local authorities, bearing in mind all components of development. The economy of the city of Vranje in the previous period was positively influenced by capital projects such as the construction of corridor 10, the arrival of foreign investors, the growth of the business activities of domestic investors and the economic effects of further development are expected Free Zone Vranje. It is necessary to continue the creation and implementation of measures of financial and non-financial support to the economy, with a special focus on domestic investors and implementation of capital infrastructure projects.

Keywords: action plan of development , employment, Vranje city, entrepreneurship

AKCIONI PLAN ZAPOŠLJAVANJA NA LOKALNOM NIVOU – PRIMER GRADA VRANJE

Ljiljana Stošić Mihajlović

Visoka škola primenjenih strukovnih studija Vranje, Republica Serbia, mihajlovicp@ptt.rs

Branislav Stanisavljević

Visoka škola primenjenih strukovnih studija Vranje, Republica Serbia

Apstrakt: U borbi protiv nezaposlenosti i za unapređenje životnog standarda, prvenstveno putem samozapošljavanja realizacijom preduzetničkih inicijativa, veoma su delotvorni lokalni akcioni planovi zapošljavanja. Ovi planovi su podržani i inicirani od strane lokalne samouprave, tako da daju „vetar u leđa“ svima onima koji se odluče da krenu na neizvesno putovanje pučinom koja se zove preduzetništvo i realizacija sopstvene poslovne ideje. Lokalni akcioni plan zapošljavanja, predstavlja izraz lokalne politike zapošljavanja i osnovni je instrument sprovođenja aktivne politike zapošljavanja u lokalnoj zajednici. To je dokument lokalne samouprave u kojem se definišu ciljevi i prioritete politike zapošljavanja kao dela celokupnih razvojnih ciljeva u određenom vremenskom periodu, odnosno programi i mere koji će se sprovođiti u gradu Vranju radi održanja ili povećanja zaposlenosti i smanjenja nezaposlenosti. Ciljevi izrade lokalnog plana zapošljavanja u gradu Vranju, su: identifikovanje problema, prepoznavanje grupa sa natprosečnim rizikom od nezaposlenosti, i dizajniranje mera

aktivne politike zapošljavanja kojima bi se delovalo na uzroke problema i smanjile razlike u pogledu rizika nezaposlenosti. Ključna pitanja kojima se lokalni akcioni plan bavi su: kakvo je stanje na tržištu rada u gradu Vranju, šta je uticalo na takvo stanje, kakve su perspektive, koje su mere na raspolaganju, kao i koji će efekti biti postignuti. Ekonomski ambijent grada Vranja u 2014, 2015. i 2016. godini je u velikoj meri determinisan globalnim ekonomskim kretanjima, makroekonomskim kretanjima na nacionalnom nivou – naročito monetarnoj i fiskalnoj sferi, kao i procesima vezanim za svojinsku i organizacionu transformaciju ukupne privrede. Osnovni segment ekonomske politike predstavlja stvaranje poslovnog ambijenta stimulativnog za domaće i strane investitore i stvaranje uslova za lakše poslovanje. Cilj je uspostavljanje poslovnog okruženja koje će omogućiti porast stranih i domaćih investicija, ubrzavanje restrukturiranja privrede i povećanje produktivnosti i konkurentnosti privrede. Ekonomski razvoj podrazumeva sistemski i kordinisan pristup nacionalnih i lokalnih vlasti imajući u vidu sve komponente razvoja. Na privredu grada Vranja u predhodnom periodu su pozitivno uticali kapitalni projekti poput izgradnje koridora 10, dolazak stranih investitora, rast poslovnih aktivnosti domaćih investitora a tek se očekuju i veći ekonomski efekti od daljeg razvoja Slobodne zone Vranje. Neophodno je nastaviti sa kreiranjem i implementacijom mera finansijske i nefinansijske podrške privredi, sa posebnim osvrtom na domaće investitore kao i realizacijom kapitalnih infrastrukturnih projekata.

Ključne reči: akcioni plan razvoja, zaposlenost, Vranje, preduzetništvo.

UVOD

U skladu sa Zakonom o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti („Službeni glasnik RS”, br. 36/09, 88/10 i 38/15), Nacionalni akcioni plan zapošljavanja, predstavlja osnovni instrument sprovođenja aktivne politike zapošljavanja na godišnjem nivou. Nacionalni akcioni plan zapošljavanja za 2017. godinu, u čijoj su izradi učestvovali socijalni partneri, relevantna ministarstva, institucije i ostale interesne strane, predstavlja objedinjeni pregled ciljeva i prioriteta politike zapošljavanja koje je potrebno ostvariti kroz programe i mere aktivne politike zapošljavanja u toku 2017. godine, kako bi se doprinelo punoj implementaciji strateškog cilja politike zapošljavanja do 2020. godine, postavljenog Nacionalnom strategijom zapošljavanja za period 2011–2020. godine („Službeni glasnik RS”, broj 37/11) i obezbedila usklađenost sa sektorskim politikama i tekućim reformskim procesima od značaja i uticaja na oblast politike zapošljavanja. Pravni osnov za izradu lokalnog akcionog plana zapošljavanja nalazi se u pomenutim zakonskim rešenjima. Lokalni akcioni plan zapošljavanja se pored definisanog pravnog okvira mora uskladiti sa Nacionalnim akcionim planom zapošljavanja i ostalim relevantnim strateškim dokumentima.

Lokalni akcioni plan zapošljavanja je usaglašen sa sledećim dokumentima:

- Nacionalnim akcionim planom zapošljavanja za 2017. godinu
- Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011–2020.
- Nacionalna strategija održivog razvoja
- Strategijom održivog razvoja grada Vranja 2010 – 2019.
- Akcioni plan za sprovođenje nacionalne strategije za mlade za period od 2015 do 2017.g

Positivni trendovi oporavka nacionalne privredne aktivnosti, započeti tokom 2015. godine, intenzivirani su u prvom kvartalu 2016. godine, kroz nastavak smanjivanja unutrašnjih i spoljnih neravnoteža i rast privrede na zdravim osnovama. Sprovedene reforme u oblasti građevinarstva i radnog zakonodavstva, uz snažno fiskalno prilagođavanje, povoljno su uticale na investicioni ambijent. Nastavljeno je i sa oporavkom komponenti domaće tražnje (potrošnje domaćinstava i investicija), na šta ukazuju indikatori investicione aktivnosti (proizvodnja opreme, izdate građevinske dozvole, rast novoodobrenih kredita privredi, javni infrastrukturni radovi itd.). Ovakvi, pozitivni ekonomski trendovi odrazili su se i na zapošljavanje na Jugu Srbije gde grad Vranje teritorijalno spada.

2. ANALIZA STANJA NA NACIONALNOM NIVOU I U LOKALNOJ ZAJEDNICI

2.1. Ekonomska situacija

Bruto domaći proizvod u 2015. godini iznosio je, u tekućim cenama, 4 043 467,8 mil. RSD. U odnosu na prethodnu godinu, BDP nominalno je veći za 3,5%. Realni rast BDP-a u 2015. godini, u odnosu na prethodnu godinu, iznosio je 0,8%.

(Republički zavod za statistiku od 1999. godine ne raspolaže pojedinim podacima za AP Kosovo i Metohija, tako da oni nisu sadržani u obuhvatu podataka za Republiku Srbiju (ukupno).

Procena BDP kao zbir četiri kvartala za 2016 godinu iznosi 2,7%

Tabela 1. Bruto domaći proizvod 2012-2015 godina

Pokazatelj	Mil RSD				Stope realnog rasta u %			
	2012	2013	2014	2015	2012	2013	2014	2015
BDP	3078619,2	3157793,1	3099964,4	3123453,3	-1,0	2,6	-1,8	0,8

Izvor: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2016%20oktobar/Tekuca%20mako>

Obračun regionalnog BDP-a, kao deo sistema nacionalnih računa Republike Srbije, zasnovan je na principima i metodologiji EU, tj. *Evropskog sistema nacionalnih i regionalnih računa* (ESA 2010), i *Nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica Republike Srbije* (NSTJ), koja je u potpunosti usklađena sa evropskom klasifikacijom statističkih teritorijalnih jedinica – NUTS. Izračunavanje regionalnog BDP-a sprovedeno je na nivou NSTJ-2 (region) za sledeće statističke teritorijalne jedinice:

- Beogradski region
- Region Vojvodine
- Region Šumadije i Zapadne Srbije
- Region Južne i Istočne Srbije

(Region Kosovo i Metohija, za koji trenutno ne postoje pouzdani statistički podaci i nije obuhvaćen obračunom.)

Regionalni BDP predstavlja regionalni ekvivalent bruto domaćeg proizvoda kao najvažnijeg makroekonomskog agregata jedne nacionalne ekonomije i pokazatelj njene produktivnosti i efikasnosti u proizvodnji proizvoda i usluga neophodnih za različite vidove potrošnje. Sumar BDP-a svih regiona identičan je BDP-u Republike Srbije. Bruto dodata vrednost (BDV) koju stvaraju svi ekonomski subjekti rezidenti Republike Srbije je polazna tačka za obračun BDP-a i njegovu regionalizaciju, tj. utvrđivanje doprinosa pojedinačnih regionalnih celina BDP-u.

Prema preliminarnim rezultatima obračuna regionalnog bruto domaćeg proizvoda (BDP), vrednost regionalnog BDP-a i učešća regiona u vrednosti nacionalnog BDP-a iznose: Beogradski region – 1.590.947 mil. din. (39,3%), Region Vojvodine – 1.060.389 mil. din (26,2%), Region Šumadije i Zapadne Srbije 809.774 mil. din. (20%), Region Južne i Istočne Srbije 579.655 mil. din. (14,3%) i Ekstra regio 2.702 (0,1%). Učešće Regiona Južne i Istočne Srbije u bruto domaćem proizvodu se povećao za 0,2% u odnosu na 2014 godinu. Regionalni BDP po stanovniku i indeksi nivoa (RS=100) iznose: Beogradski region 947 hilj. din. (166,2), Region Vojvodine 561 hilj. din. (98,4), Region Šumadije i Zapadne Srbije 411 hilj. din. (72,7) i Region Južne i Istočne Srbije 374 hilj. din. (65,6). Regionalni BDP po stanovniku Regiona Južne i Istočne Srbije se povećao za 22 hiljade dinara. Izvor: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView>.)

Industrijska proizvodnja u Republici Srbiji u novembru 2016. godine veća je za 1,3% nego u novembru 2015. godine, a u odnosu na prosek 2015. godine veća je za 9,2%. Industrijska proizvodnja u periodu januar–novembar 2016. godine, u poređenju sa istim periodom 2015. godine, veća je za 4,6%. (Izvor: <http://www.stat.gov.rs/WebSite/public/PageView>)

Posmatrano po sektorima, u novembru 2016. godine, u odnosu na isti mesec 2015, zabeležena su sledeća kretanja:

- sektor Prerađivačka industrija – **rast** od 4,9%,
- sektor Rudarstvo – **rast** od 0,5%, i

Indeksi potrošačkih cena definišu se kao mera prosečne promene maloprodajnih cena robe i usluga koje se koriste za ličnu potrošnju. Cene ovih proizvoda i usluga u novembru 2016. godine, u odnosu na oktobar 2016. godine, u proseku su niže za 0,1%. Potrošačke cene u novembru 2016. godine, u poređenju sa istim mesecom prethodne godine, povećane su 1,5%, dok su u poređenju sa decembrom 2015. godine povećane 1,7%. Posmatrano po glavnim grupama proizvoda i usluga klasifikovanih prema nameni potrošnje, u novembru 2016. godine, u odnosu na prethodni mesec, pad cena je zabeležen u grupama Hrana i bezalkoholna pića (-0,7%), Restorani i hoteli (-0,3%) i u grupama Alkoholna pića i duvan i Komunikacije (za po -0,1%). Rast cena zabeležen je u grupama Odeća i obuća (0,9%), Stan, voda, električna energija, gas i druga goriva i Transport (za po 0,3%), Nameštaj, pokućstvo i tekuće održavanje stana i Rekreacija i kultura (za po 0,2%) i u grupama Zdravstvo i Obrazovanje (po 0,1%). Cene ostalih proizvoda i usluga nisu se bitnije menjale.

Prosečna bruto zarada isplaćena u novembru 2016. godine iznosi 63.061 dinar. Prosečna neto zarada (bez poreza i doprinosa) isplaćena u novembru 2016. godine iznosi 45.767 dinara.

U odnosu na prethodni mesec, prosečna bruto zarada nominalno je veća za 1,0% i realno je veća za 1,1%, dok je prosečna neto zarada nominalno veća za 1,1% i realno je veća za 1,2%.

2.2. Podsticajne mere države za unapređenje i rast privrednih aktivnosti

Pozitivni trendovi oporavka privredne aktivnosti, započeti tokom 2015. godine, intenzivirani su u prvom kvartalu 2016. godine, kroz nastavak smanjivanja unutrašnjih i spoljnih neravnoteža i rast privrede na zdravim osnovama. Sprovedene reforme u oblasti građevinarstva i radnog zakonodavstva, uz snažno fiskalno prilagođavanje, povoljno su uticale na investicioni ambijent. Nastavljeno je i sa oporavkom komponenti domaće tražnje (potrošnje domaćinstava i investicija), na šta ukazuju indikatori investicione aktivnosti (proizvodnja opreme, izdate građevinske dozvole, rast novoodobrenih kredita privredi, javni infrastrukturni radovi itd.).

Zahvaljujući preduzetim merama ekonomske politike, korigovane su projekcije BDPa za 2016. godinu (ubrzanje rasta BDPa na 2,5%, što je za 0,7 procentnih poena više u odnosu na projekciju iz novembra 2015. godine).

U martu 2016. godine ukupna industrija ostvarila je međugodišnji rast od 8,8%. Najveći doprinos rastu dala je prerađivačka industrija sa stopom od 5,9% koja je vođena rastom prehrambene, duvanske, industrije gume i plastike. Prosečna neto zarada u martu 2016. godine na međugodišnjem nivou povećana je za 6,4% nominalno, što je najviši rast još od decembra 2013. godine. Realna stopa rasta prosečne zarade deflacioniрана je indeksom potrošačkih cena, tako da je u martu 2016. godine, prosečna neto zarada povećana realno za 5,8% u odnosu na isti mesec prethodne godine. Spoljnotrgovinska robna razmena u martu 2016. godine značajno je poboljšana.

Ukupna spoljnotrgovinska razmena Republike Srbije tokom prvog kvartala iznosila je oko 7,1 mlrd. evra, što predstavlja međugodišnji rast od oko 411,6 mil. evra (6,2%). Drumska vozila su i dalje najznačajniji izvojni proizvod sa učešćem u ukupnom izvozu robe od 12,9%.

Platnobilansna pozicija zemlje je značajno poboljšana. Deficit tekućeg računa u prvom kvartalu 2016. godine je prepolovljen i iznosio je 3,4% BDPa (249,4 mil. evra). U strukturi izvoza i uvoza usluga dominiraju usluge transporta, turističke, IT i ostale poslovne usluge.

U istom periodu, deficit budžeta Republike Srbije iznosio je 13,1 mlrd. dinara. Doslednom primenom mera fiskalne konsolidacije uz ambiciozan program strukturnih reformi uspostavljena je makroekonomska stabilnost.

Privredna aktivnost se nalazi na putanji ubrzanog oporavka, a fiskalni deficit je značajno smanjen. Bolja fiskalna pozicija zemlje smanjila je potrebe za zaduživanjem i troškove servisiranja obaveza. Istovremeno, unapređenjem poslovnog i investicionog ambijenta omogućeno je stvaranje osnove za oživljavanje investicione aktivnosti.

Osnovni ciljevi ekonomske i fiskalne politike Vlade u narednom trogodišnjem periodu su:

- 1) održavanje makroekonomske stabilnosti,
- 2) zaustavljanje daljeg rasta duga i uspostavljanje trenda njegovog smanjenja,
- 3) nastavak primene strukturnih reformi, posebno u domenu javnih preduzeća i
- 4) podizanje efikasnosti javnog sektora.

Posebna pažnja posvetiće se daljem unapređenju poslovnog ambijenta stimulativnog za razvoj privatnog sektora. Ubrzaće se preostale ekonomske reforme kako bi se poslovno okruženje poboljšalo, posebno osnaživanjem vladavine prava i otklanjanjem identifikovanih strukturnih prepreka rastu privrede. Dobri rezultati postignuti u 2015. godini omogućili su blago relaksiranje fiskalne politike, a da istovremeno nije dovedeno u pitanje ostvarenje cilja koji se odnosi na usporavanje trenda rasta javnog duga i njegovo postepeno smanjivanje od 2017. godine.

Prioriteti fiskalne politike biće dalje jačanje poreske discipline, povećanje efikasnosti naplate poreza i borba protiv sive ekonomije.

Cilj je uspostavljanje stimulativne poreske politike koja podstiče privredu i zapošljavanje, ali i nulte tolerancije za nepoštovanje zakona i kriminala i korupcije kroz reformisane institucije sistema.

Na ovaj način će se istovremeno obezbediti unapređenje opštih uslova privređivanja, ravnopravnog poslovanja i smanjivanje ukupnog fiskalnog deficita.

2.3. Grad Vranje – demografska i privredna struktura, trendovi

Stanovništvo i domaćinstva na teritoriji grada Vranja od 1948-2011. prema Popisima, kretali su se na sledeći način:

Tabela 2. Kretanje broja stanovništva u Vranju, u periodu 1948–2011 (Popisi)

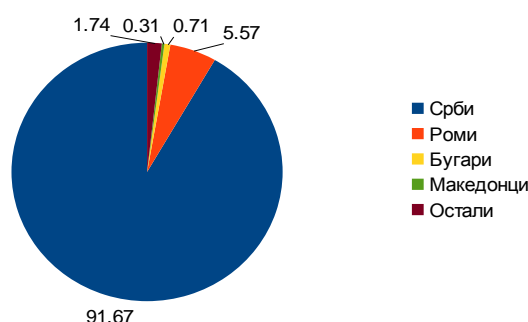
Godina	Teritorija grada Vranja	Gradska naselja	% stanov u gradskim naseljima	Seoska naselja	% stanov. u seoskim naseljima	Broj domaćinstava
1948.	59.504	11.252	18,90	48.252	81,10	2.934
1953.	62.659	13.465	21,49	49.194	78,51	3.510
1961.	65.367	17.999	27,53	47.368	72,47	5.098
1971.	72.208	28.613	39,62	43.595	60,38	8.269
1981.	82.527	44.094	53,43	38.433	46,57	12.256

1991.	85.591	51.215	59,84	34.376	40,16	16.516
2002.	87.288	55.052	63,07	32.236	36,93	26.799
2011	83524	60485 sa V.Banjom	72,42	23039	27,58	25839

Izvor: Strategija održivog razvoja grada Vranja 2010 – 2019

Na osnovu prethodnog pregleda, može se uočiti, da je paralelno sa porastom broja stanovnika, došlo do značajnih migratornih kretanja stanovništva iz sela u grad. To je jednim delom posledica ubrzane industrijalizacije i ukupnog razvoja, naročito u periodu 1961-1981. godine.

Trend porasta gradskog stanovništva je nastavljen i u periodu od 1981.godine do danas, uz evidentnu tendenciju nastavka migratornog priliva stanovništva iz Pčinjskog okruga. Kao posledica ratova na teritoriji bivše Jugoslavije, veliki broj ljudi je trajno ili privremeno napustio svoje domove, i nastanio se ili privremeno boravi na teritoriji grada Vranja.

Grafikon 1. Etnička struktura stanovništva u Vranju u % (Izvor: Popis 2011.)

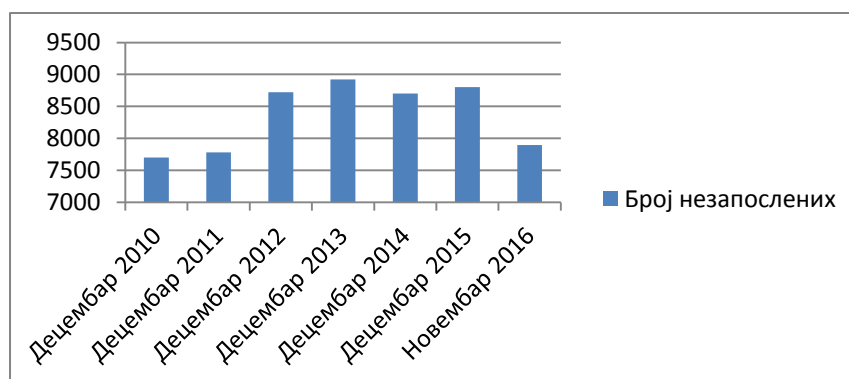
Na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje – filijala Vranje, u novembru mesecu evidentirano je 7896 lica, od čega je 3.941 žena. U strukturi nezaposlenih preovlađuju lica sa IV stepenom stručne spreme. Poređenja radi, u decembru 2015.godine, na evidenciji je bilo 8801 lice, u decembru 2014.godine na evidenciji je bilo 8701 lice, u decembru 2013.godine, na evidenciji je bilo 8.923 lica, odnosno 8.720 lica u decembru 2012.godini. Na kraju kalendarske 2011. na evidenciji je bilo 7.782 lica, dok je u istom mesecu 2010.godine bilo 7.702.

Tabela 3. Nezaposleni na teritoriji grada Vranja u novembru 2016.god.

Stručna sprema	NOVEMBAR 2016
I	1853
II	612
III	1554
IV	2199
V	31
VI-1	409
VI-2	298
VII-1	935
VII-2	5
UKUPNO	7896

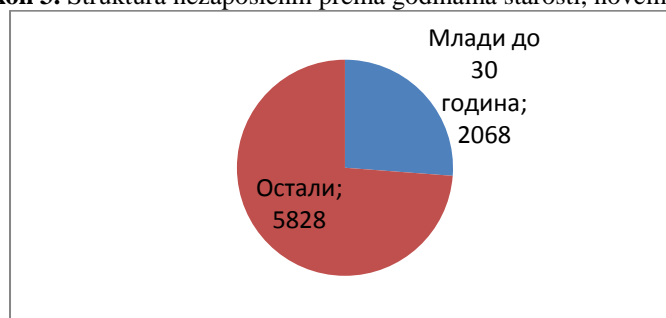
Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje – Filijala Vranje

Grafikon 2. Kretanje broja nezaposlenih u Vranju u periodu 2010 – 2016.

(Napomena: Navedeni podaci se odnose na aktivne tražioce posla, dok je broj nezaposlenih u Vranju značajno veći.) Kada je reč o strukturi raspoložive radne snage na evidenciji, trend ukazuje na najveću brojnost lica u oblasti tekstilstva i kožarstva, zatim slede mašinstvo i obrada metala, poljoprivreda, proizvodnja i prerada hrane. Najbrojnija zanimanja van proizvodnog sektora su u oblasti trgovine, turizma i ugostiteljstva, kao i u oblasti ekonomije, prava i administracije. Ukupan broj nezaposlenih mladih – do 30 godina je 2.068 (od čega je 1.035 žena), što predstavlja 26,19% ukupnog broje nezaposlenih, na evidenciji NSZ-filijala Vranje, u novembru 2016.

Grafikon 3. Struktura nezaposlenih prema godinama starosti, novembar 2016

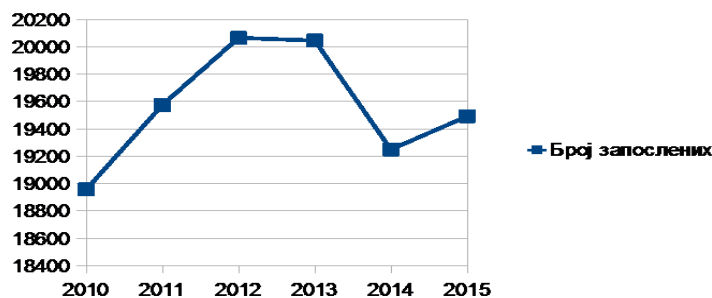

Izvor: NSZ- filijala Vranje

Po evidenciji NSZ-filijala Vranje, u novembru mesecu 2016., na evidenciji su se nalazilo 263 osoba sa invaliditetom (od toga 94 žene), što predstavlja 3,33% od ukupnog broja nezaposlenih. Kada je reč o strukturi po osnovu državljanstva, u istom mesecu, evidentirane su pored državljana Srbije, 2 izbeglice (od čega 2 žene), 59 interno raseljenih lica (od čega 26 žena). Na evidenciji u novembru, se nalazio 678 Roma (od čega 313 žena), što predstavlja 8,59 % od ukupnog broja nezaposlenih. Indikativno je i pomenuti da se na evidenciji nalaze i sledeće strukture nezaposlenih:

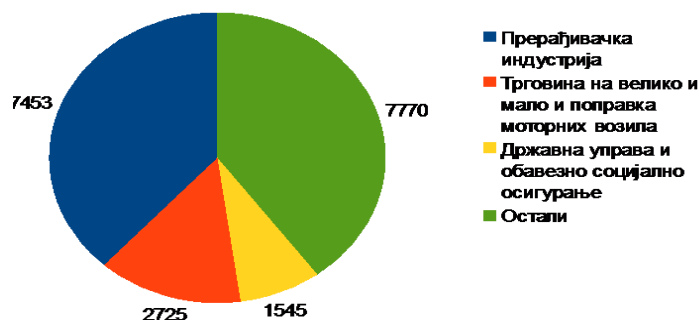
- prvi put traže zaposlenje/bez radnog iskustva – 1.923 (od čega je 1.032 žene), što predstavlja 24,35% od ukupnog broja nezaposlenih
- bili u radnom odnosu/radno angažovani – 5.973 (od čega je 2.909 žene), što predstavlja 75,65% od ukupnog broja nezaposlenih.

Grafikon 4. Kretanje broja zaposlenih 2009 – 2015. Grad Vranje

Na grafiku se vidi da se broj zaposlenih ciklično kretao u periodu od 2010 do 2015 godine. Broj zaposlenih je bio najveći u 2012 godini. Od 2012 godine broj zaposlenih počinje da opada do 2014 godine od kada počinje rast broja zaposlenih.

Grafikon 5. Struktura zaposlenih u Vranju, godišnji prosek 2015.

Po podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 2015. godini (godišnji prosek), na teritoriji grada Vranja (sa Vranjskom Banjom), je bilo zaposleno 19.493 lica. Za razliku od zvanične – nacionalne statistike, podaci i projekcije na lokalnom nivou, pokazuju da pored radnika u tzv. «fiktivnom» radnom odnosu, jedan deo radno sposobne populacije radi u tzv. «sivoj zoni»

Grafikon 6. Nezaposlena lica u mesecu septembru 2016 godine u Vranju

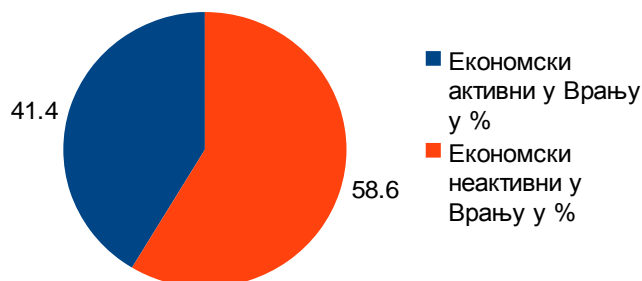

Tabela 4. Stanovništvo prema ekonomskoj aktivnosti (Popis 2011.)

	Broj stanovnika	ekonomski aktivni		Ekonomski neaktivni
		Obavljaju zanimanje	Nezaposleni	
Vranje	83524	24915	9664	48940

Grafikon 7. Odnos broja ekonomsko aktivnog i neaktivnog stanovništva (Izvor: Knjiga Popisa 2011 – Ekonomska aktivnost, strana 221)

Sa grafikona se može uočiti da u ukupnom broju stanovnika u Vranju, veće učešće imaju ekonomski neaktivna lica

(deca mlađa od 15 godina, penzioneri, lica sa prihodima od imovine, učenici/studenti stariji od 15 godina, lica koja obavljaju samo kućne poslove, ostalo).

U strukturi ekonomski aktivnog stanovništva, nezaposleni imaju učešće od 27,95%. U poređenju sa Republikom Srbijom, nezaposleni učestvuju u ekonomski aktivnom stanovništvu sa 22,43%. Na osnovu odredbi Zakona o zapošljavanju i osiguranju za slučajne zaposlenosti NSZ vodi evidenciju o potrebi za zapošljavanjem.

Prijavu potrebe za zapošljavanjem podnosi poslodavac koji ima slobodan posao i želi da mu NSZ posreduje u zapošljavanju. To znači da ne postoji više obaveza poslodavaca da dostavljaju prijavu o slobodnom radnom mestu. Zbog toga podaci o prijavi potrebe za zapošljavanjem (o kojima sada NZS vodi evidenciju) i prijavljenim potrebama za radnicima (o kojima je NZS vodila evidenciju do stupanja na snagu zakona nisu metodološki uporedivi.

Tabela 5. Obrazovna struktura stanovništva u Vranju

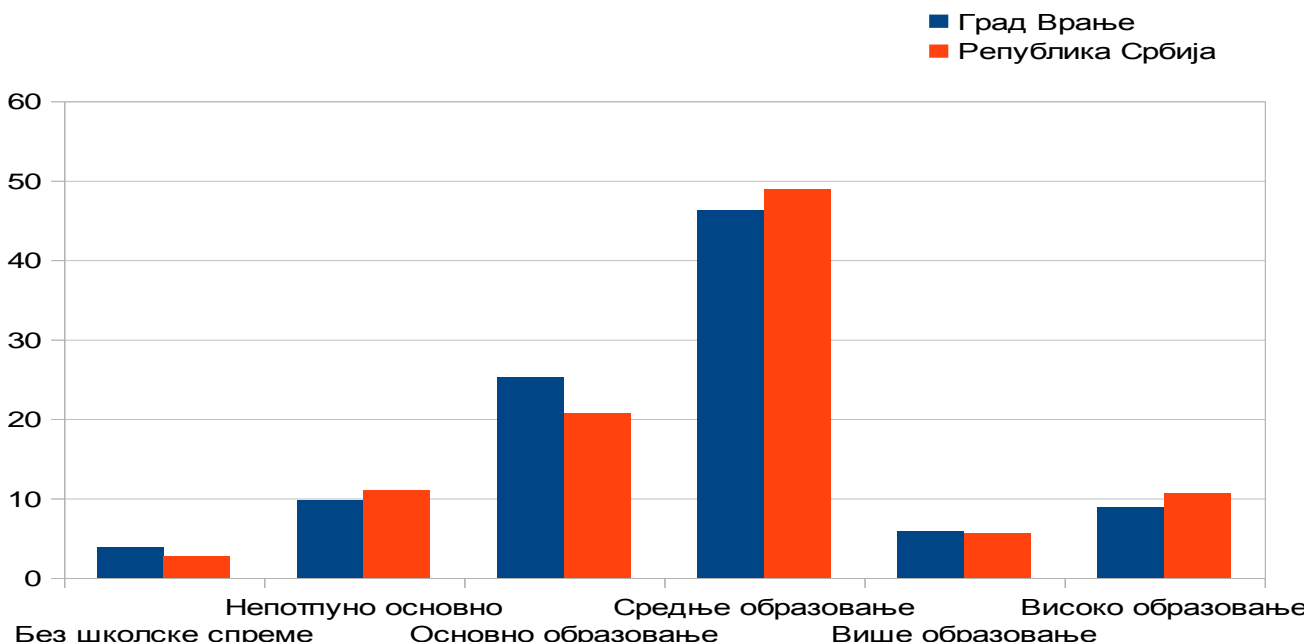
God.	Stariji, preko 15 god.	Bez škols. spreme	Nepot. Osnov.ob	Osn. obraz.	Sred. obraz.	Spec. posle sred.šk	Više obraz.	Visoko obraz.
Popis	70398	2689	6841	17775	32538	217	4108	6274

Izvor: Knjiga Popisa 2011

Upoređujući procenete učešća stanovništva prema stručnoj spreml, na teritoriji grada Vranja i Republike Srbije, uočava se nepovoljniji odnos, kad je reč o srednjem i visokom obrazovanju, gde je veće učešće u ukupnom broju stanovnika na teritoriji Republike Srbije, dok je procentualno učešće stanovnika bez školske spreml veće u Vranju u odnosu na Republiku Srbiju.

Kretanje broja aktivnih privrednih subjekata (privrednih društava i preduzetnika) u posmatranom periodu (2013 - 2016) pokazuje blagi porast.

Grafikon 8. Učešće stanovništva prema stručnoj spreml, na teritoriji r. Srbije i Vranja

Grafikon 9. Broj privrednih društava i preduzetnika po godinama

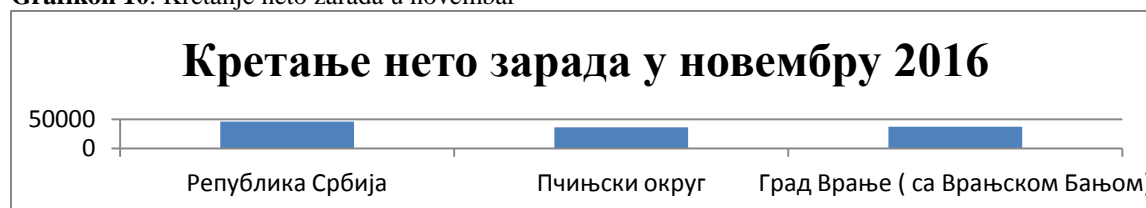
Izvor: <http://pretraga2.apr.gov.rs/APRMapePodsticaja/#> (Agencija za privredne registre)

Po podacima Agencije za privredne registre, do 30 juna 2016.godine, struktura privrednih subjekata u gradu Vranju (uključujući i Vranjsku Banju) je sledeća:

1. Aktivni preduzetnici – 2171
2. Aktivna privredna društva – 930

Ministarstvo privrede Republike Srbije je nadležno za proces privatizacije, u skladu sa postojećim zakonskim okvirom. (<http://www.privreda.gov.rs/privatizacija/>). Efikasna privatizacija korespondira jednom od osnovnih ciljeva ekonomske politike Vlade u smislu nastavka primene strukturnih i ukupnih reformi privrede. Efikasno okončanje stečajnih postupaka stvorice uslove za ekonomsku valorizaciju predmetnih privrednih kapaciteta kroz nove investicione aranžmane, oživljavanje proizvodnje, nova tržišta i nova radna mesta. Razvojne aktivnosti lokalne samouprave predstavljaju sveukupnost rada u svim segmentima: plansko-urbanističkom, pravnom, institucionalnom, projektnom, finansijskom, promotivnom i ostalim. Od izuzetne važnosti je i partnerstvo javnog – privatnog - civilnog sektora. Postojećom Skupštinskim Odlukoma grada Vranja se predviđaju različita oslobađanja za privredu, posebno investitora koji zapošljavaju nove radnike (primer oslobađanja plaćanja doprinosa za uređenje građevinskog zemljišta, lokalnih komunalnih taksi i sl.). Uredbom Vlade Republike Srbije se definišu kriterijumi i postupci u skladu sa kojima lokalne samouprave otuđuju odnosno daju u zakup zemljišta po cenama manjim od tržišne ili bez naknade.

Grafikon 10. Kretanje neto zarada u novembar

Izvor: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/32/82/zp14112016.pdf>

3. STRATEŠKI PLANIRANE RAZVOJNE AKTIVNOSTI GRADA VRANJA

Strategijom održivog razvoja grada Vranja 2010 – 2019, usvojen je sistematizovan skup mera podrške lokalnom ekonomskom razvoju koji obuhvata:

- Punu valorizaciju postojećih resursa i ulaganje u ekonomsku infrastrukturu temelj razvoja
- Investicione podsticaje
- Razvoj privredne strukture sa posebnim akcentom na uvođenje novih tehnologija
- Podršku daljem razvoju malih i srednjih preduzeća
- Redefinisanje obrazovnih profila u cilju usklađivanja sa potrebama tržišta
- Unapređenje uslova za punu socio-profesionalnu afirmaciju mladih i ublažavanje negativnih demografskih kretanja

- Permanentno jačanje kapaciteta lokalne samouprave, kao servisa građana i nosioca socio-ekonomskog razvoja lokalne zajednice

3.1 Aktivne mere zapošljavanja

Grad Vranje je u toku 2013/2014, kao i 2015/2016 iz sopstvenog budžeta, realizovao program stručne prakse, odnosno omogućio je obavljanje stručne prakse za 296, odnosno 360 mladih visokoškolaca u javnom i privatnom sektoru. Program stručne prakse je realizovan i u 2012.godini, i njime je bilo obuhvaćeno preko 80 mladih visokoškolaca. Što se tiče ostalih mera politike zapošljavanja, treba posebno akcentovati:

- Subvencije za samozapošljavanje
- Subvencija za otvaranje novih radnih mesta
- Obuka za potrebe poznatog poslodavca
- Javni radovi

Kretanje broja podnetih i odobrenih zahteva za subvenciju za samozapošljavanje po godinama:

	2012	2013	2014	2015
Podneto:	70 zahteva	90 zahteva	40 zahteva	80 zahteva
Odobreno:	30 zahteva	13 zahteva	6 zahteva	47 zahteva

Kretanje broja podnetih i odobrenih zahteva za subvenciju za otvaranje novih radnih mesta po godinama:

	2012	2013	2014
Podneto:	23 zahteva	20 zahteva	/
Odobreno:	8 zahteva – 10 lica	7 zahteva – 11 lica	/

(Izvor: Nacionalna služba za zapošljavanje – filijala Vranje)

Programi obuke na zahtev poslodavca podrazumeva učešće u finansiranju obuke radi sticanja znanja i veština potrebnih za obavljanje poslova na konkretnim radnim mestima, ukoliko na evidenciji nezaposlenih Nacionalne službe za zapošljavanje nema lica sa potrebnim znanjima i veštinama. Program obuke na zahtev poslodavca podrazumeva:

- realizaciju obuke u trajanju od 160 do 480 časova (u zavisnosti od vrste, složenosti poslova i drugih elemenata od značaja za trajanje obuke), u skladu sa standardima nivoa obuka, a za osobe sa invaliditetom u skladu sa programom obuke za koju je izdato odobrenje za sprovođenje mera i aktivnosti profesionalne rehabilitacije ministarstva nadležnog za poslove zapošljavanja, i

- zasnivanje radnog odnosa na neodređeno vreme sa licima koja su sa uspehom završila obuku.

Obuke na zahtev poslodavca su uslovljene visinom raspoloživih finansijskih sredstava koje filijala dobije po planu i programu u toku godine.

Kretanje broja podnetih i odobrenih zahteva za subvenciju za javne radove po godinama

	2012	2013	2014	2015
Ostala nezaposlena lica				
Podneto:	237 zahteva	286 zahteva	/	86 zahteva
Odobreno:	68 zahteva	15 zahtev	/	57 zahteva

Osobe sa invaliditetom

Podneto:	68 zahteva	20 zahteva	20 zahteva	31 zahteva
Odobreno:	18 zahteva	13 zahteva	19 zahteva	24 zahteva

Programi i mere aktivne politike zapošljavanja utvrđeni nacionalnim akcionim planom tokom 2017. godini sprovođeni Nacionalna služba za zapošljavanje, za grad Vranje, filijala u Vranju:

Posredovanje u zapošljavanju lica koja traže zaposlenje - Povezivanje ponude i tražnje na tržištu rada kroz pružanje usluga poslodavcima i tražiocima zaposlenja - podrška licima u procesu aktivnog traženja posla u skladu sa dogovorenim individualnim planom zapošljavanja (savetovanje usmereno na izbor odgovarajućih poslova, razvijanje veština aktivnog traženja posla putem obuka za aktivno traženje posla, kluba za traženje posla); uspostavljanje kontakta sa poslodavcima i zadovoljavanje iskazanih potreba, selekcija i upućivanje lica koje traži zaposlenje poslodavcu radi izbora za zasnivanje radnog odnosa ili drugog radnog angažovanja, organizovanje sajмова zapošljavanja i dr.

Subvencije za zapošljavanje nezaposlenih lica iz kategorije teže zapošljivih - Poslodavci koji pripadaju privatnom sektoru, prvenstveno mala i srednja preduzeća, mogu za zapošljavanje nezaposlenih lica iz kategorije teže zapošljivih ostvariti subvenciju za zapošljavanje na novootvorenim radnim mestima. Subvencija se isplaćuje poslodavcu u jednokratnom iznosu, ali je krajnji korisnik subvencije nezaposleno lice koje se zapošljava kroz ovu meru. Nezaposlena lica iz kategorije teže zapošljivih, na koje se ova subvencija primenjuje su:

- 1) mladi do 30 godina - bez /sa niskim kvalifikacijama ili mladi posao traže duže od 12 meseci;
- 2) stariji od 50 godina;
- 3) viškovi zaposlenih;
- 4) Romi;
- 5) osobe sa invaliditetom;
- 6) radno sposobni korisnici novčane socijalne pomoći;
- 7) mladi do 30 godina starosti sa statusom dece palih boraca;
- 8) mladi do 30 godina starosti koji su imali/imaju status deteta bez roditeljskog staranja;
- 9) žrtve trgovine ljudima;
- 10) žrtve porodičnog nasilja.

Visina subvencije za zapošljavanje nezaposlenih lica iz kategorije teže zapošljivih u 2017. godini, prema stepenu razvijenosti jedinica lokalne samouprave utvrđenim u skladu sa posebnim propisom Vlade iznosi:

- 1) za četvrtu grupu (stepen razvijenosti ispod 60% republičkog proseka) i za devastirana područja (stepen razvijenosti ispod 50% republičkog proseka) - 250.000,00 dinara po korisniku;
- 2) za treću grupu (u rasponu od 60% do 80% republičkog proseka) - 200.000,00 dinara po korisniku;
- 3) za drugu grupu (u rasponu od 80% do 100% republičkog proseka) i ostale jedinice lokalne samouprave - 150.000,00 dinara po korisniku.

Podrška samozapošljavanju - Podrška samozapošljavanju podrazumeva pružanje stručne pomoći, obuku iz oblasti preduzetništva i subvenciju za samozapošljavanje. Sredstva za samozapošljavanje u 2017. godini odobravaju se u vidu subvencije, u jednokratnom iznosu od 180.000,00 dinara po korisniku. Prioritet kod subvencija za samozapošljavanje imaju:

- 1) mladi do 30 godina starosti, posebno mladi do 30 godina sa statusom dece palih boraca;
- 2) viškovi zaposlenih;
- 3) Romi;
- 4) osobe sa invaliditetom;
- 5) žene;
- 6) žrtve trgovine ljudima;
- 7) žrtve porodičnog nasilja.

Dodatno obrazovanje i obuka - Programi dodatnog obrazovanja i obuke realizuju se prema Godišnjem programu dodatnog obrazovanja i obuke koji je utvrđen ovim akcionim planom, sa ciljem zapošljavanja, odnosno sticanja dodatnih znanja i veština kojima se stvaraju mogućnosti za zapošljavanje i samozapošljavanje nezaposlenih lica i viškova zaposlenih, kroz proces teorijskog i praktičnog osposobljavanja.

Podsticaji za zapošljavanje korisnika novčane naknade - Nezaposlenom licu, koje je korisnik novčane naknade za slučaj nezaposlenosti najmanje tri meseca od momenta priznavanja prava, a zasnuje radni odnos na neodređeno vreme, jednokratno se isplaćuje 30% ukupnog iznosa novčane naknade (bez doprinosa za obavezno socijalno osiguranje) koja bi mu bila isplaćena za preostalo vreme do isteka prava na novčanu naknadu.

Javni radovi - Javni radovi se organizuju u cilju radnog angažovanja prvenstveno teže zapošljivih nezaposlenih lica i nezaposlenih u stanju socijalne potrebe, radi očuvanja i unapređenja radnih sposobnosti nezaposlenih, kao i ostvarivanja određenog društvenog interesa.

U ukupnom broju nezaposlenih lica uključenih u program javnih radova, osim osoba sa invaliditetom čiji je broj posebno utvrđen, najmanje 70% nezaposlenih lica treba da pripada ugroženim kategorijama.

Poslodavac koji sprovodi javne radove zaključuje sa nezaposlenim ugovor o radnom angažovanju u skladu sa propisima o radu i javnim konkursom. Sredstva namenjena za organizovanje javnih radova koriste se za isplatu naknade za obavljen posao nezaposlenim licima uključenim u javne radove, naknadu troškova dolaska i odlaska sa rada nezaposlenih lica, naknadu troškova sprovođenja javnih radova i, u slučaju potrebe za organizovanjem obuke, naknadu troškova obuke. U zavisnosti od vrste i složenosti poslova koje obuhvata javni rad, za sprovođenje određenih javnih radova, može se organizovati obuka, po internom programu poslodavca ili programu obrazovne ustanove. Po završetku obuke licu se izdaje potvrda o stečenim kompetencijama. U 2017. godini organizovaće se

javni radovi u oblasti socijalnih i humanitarnih delatnosti, održavanja i obnavljanja javne infrastrukture i održavanja zaštite životne sredine.

Mere aktivne politike zapošljavanja za osobe sa invaliditetom - Pored prioriternog uključivanja u programe i mere aktivne politike zapošljavanja utvrđene ovim akcionim planom, za nezaposlene osobe sa invaliditetom, u cilju podsticanja zapošljavanja, realizuju se i mere u skladu sa Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom i to:

Subvencija zarade za osobe sa invaliditetom bez radnog iskustva - poslodavac koji na neodređeno vreme zaposli osobu sa invaliditetom bez radnog iskustva, ima pravo na subvenciju zarade za tu osobu u trajanju od 12 meseci. Subvencija zarade se odobrava u visini do 75% ukupnih troškova zarade sa pripadajućim doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, ali ne više od iznosa minimalne zarade utvrđene u skladu sa propisima o radu.

Podrška osobama sa invaliditetom koje se zapošljavaju pod posebnim uslovima uz:

- prilagođavanje radnog mesta (kroz tehničko i tehnološko opremanje radnog mesta, sredstava za rad, prostora i opreme u skladu sa mogućnostima i potrebama zaposlene osobe sa invaliditetom) refundacijom poslodavcu primerenih troškova prilagođavanja radnog mesta,

- pružanje stručne podrške novozaposlenoj osobi sa invaliditetom (kroz pružanje radne asistencije kod uvođenja u posao ili na radnom mestu) refundacijom poslodavcu troškova zarade za lice koje je angažovano na pružanju stručne podrške.

Paketi usluga za nezaposlena lica koja imaju prioritet za uključivanje u mere aktivne politike zapošljavanja - Analiza trendova tržišta rada ukazuje na neophodnost intenziviranja aktivnosti u cilju unapređenja položaja kategorija teže zapošljivih lica, a posebno mladih, starijih i viškova zaposlenih, lica bez kvalifikacija ili niskokvalifikovanih, dugoročno nezaposlenih i osoba sa invaliditetom. Podsticanje zapošljavanja ovih kategorija teže zapošljivih lica u 2017. godini podrazumeva sprovođenje sledećih paketa usluga:

Paket usluga za viškove zaposlenih - za viškove zaposlenih čiji se priliv na evidenciju nezaposlenih očekuje u većem obimu, kako zbog završetka procesa restrukturiranja, tako i zbog racionalizacije javnog sektora, pripremljen je paket usluga koji podrazumeva nekoliko koraka, i to u zavisnosti od toga da li su u pitanju aktivnosti kojima se reaguje unapred, pre prestanka radnog odnosa zaposlenih ili aktivnosti sa licima nakon prijave na evidenciju nezaposlenih. Radi prevencije nezaposlenosti, pre nego što se potencijalni viškovi zaposlenih prijave na evidenciju nezaposlenih, intervenisaće se određenim aktivnostima, i to: 1) organizovanjem sastanka sa rukovodstvom preduzeća koja se suočavaju sa viškom zaposlenih; 2) organizovanjem sastanka sa potencijalnim viškovima zaposlenih u prostorijama poslodavca; 3) izjašnjavanjem zaposlenih o merama za koje su zainteresovani, putem popunjavanja upitnika; 4) organizovanjem savetovanja za zapošljavanje kroz vođenje individualnih razgovora sa zaposlenima koji su se izjasnili da žele individualno savetovanje, u prostorijama poslodavca.

Na osnovu popunjenog upitnika ili individualnog razgovora sa savetnikom za zapošljavanje, zaposleni će se uključivati u sledeće mere: klub za traženje posla (petodnevni program posebno dizajniran za viškove zaposlenih), radionicu za psihološku podršku planiranju karijere (jednodnevni program posebno dizajniran za potencijalne viškove zaposlenih), obuku za razvoj preduzetništva i obuku za aktivno traženje posla.

Paket usluga za mlade - obuhvata: 1) procenu zapošljivosti lica; 2) utvrđivanje individualnog plana zapošljavanja i mera koje su najpogodnije za aktivaciju i podizanje zapošljivosti mladih; 3) posredovanje u zapošljavanju ili uključivanje u mere aktivne politike zapošljavanja koje mogu doprineti zapošljavanju (profesionalna orijentacija i savetovanje o planiranju karijere, program stručne prakse, subvencija za zapošljavanje mladih i podrška razvoju preduzetništva kod mladih uz dodelu subvencija za samozapošljavanje, program funkcionalnog osnovnog obrazovanja i dr.).

Paket usluga za lica bez kvalifikacija, niskokvalifikovane i dugoročno nezaposlene - lica bez kvalifikacija, niskokvalifikovani i dugoročno nezaposleni takođe imaju (kao teže zapošljiva kategorija) prioritet prilikom uključivanja u mere aktivne politike zapošljavanja. Paket usluga za ova lica obuhvata: 1) procenu zapošljivosti; 2) utvrđivanje individualnog plana zapošljavanja i mera koje su najpogodnije za aktivaciju i podizanje zapošljivosti lica bez kvalifikacija i dugoročno nezaposlene; 3) uključivanje u mere za aktivno traženje posla (trening samoefikasnosti za kvalifikovana dugoročno nezaposlena lica i motivaciono-aktivacione obuke za lica bez kvalifikacija i niskokvalifikovane; 4) uključivanje u programe dodatnog obrazovanja i obuke, program funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih, program sticanja praktičnih znanja za nekvalifikovana lica.

Paket usluga za osobe sa invaliditetom - podrazumeva posredovanje u zapošljavanju i uključivanje osoba sa invaliditetom u mere aktivne politike zapošljavanja pod opštim uslovima i po prilagođenim programima, u skladu sa potrebama osoba sa invaliditetom, procenjenim profesionalnim mogućnostima, radnom sposobnošću i identifikovanim potrebama na tržištu rada.

Paket usluga za osobe sa invaliditetom obuhvata: procenu profesionalnih mogućnosti, odnosno procenu zapošljivosti; utvrđivanje individualnog plana zapošljavanja i mera koje su najpogodnije za aktivaciju i podizanje zapošljivosti osoba sa invaliditetom; posredovanje u zapošljavanju ili uključivanje u mere aktivne politike zapošljavanja koje zapošljavanju.

Na ovaj način, lokalni akcioni plan zapošljavanja grada Vranja nastojao je da „paketima“ pomoći podrži sve relevantne grupe u borbi za smanjenje siromaštva i punu zaposlenost.

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj i prioritet politike zapošljavanja u lokalnoj zajednici je: Povećano zapošljavanje i porast broja privrednih subjekata na teritoriji grada Vranja. Analiza socio-ekonomskog ambijenta obuhvata i analizu nezaposlenosti sa posebnim osvrtom na njenu strukturu, u kojoj dominira mlađa populacija. Veoma je važno podržati zapošljavanje mladih, sa posebnim osvrtom na osetljive kategorije. Podrška preduzetničkoj inicijativi je jedan od suštinski važnih koraka u smanjivanju stope nezaposlenosti. Istovremeno, podrškom postojećim privrednim subjektima se doprinosi kreiranju novih radnih mesta.

Lokalni akcioni planovi zapošljavanja, kao što to pokazuje studija slučaja urađena na primeru grada Vranja, zaista pružaju pravu podršku zapošljavanju kroz proces samozapošljavanja i realizaciju preduzetničke inicijative. U tom smislu, realizacijom navedenog akcionog plana za grad Vranje, dobiće se sasvim vidljivi rezultati koji su merljivi i valorizovani brojem lica koja su pronašla posao (samim tim i smanjenje broja nezaposlenih u Nacionalnoj službi za zapošljavanje – filijala Vranje). Naravno, realizacija dovodi do podizanja kvaliteta života lokalnog stanovništva, kroz povećane prihode i punu zaposlenost kapaciteta.

LITERATURA

- [1] Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti („Službeni glasnik RS”, br. 36/09, 88/10 i 38/15
- [2] Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. godine („Službeni glasnik RS”, broj 37/11
- [3] Republički zavod za statistiku, Saopštenje ZP 16
- [4] Službeni glasnik RS”, broj 97/09)
- [5] <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/tabele/2016%20oktobar/Tekuca%20mako>
- [6] <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView>
- [7] <http://www.stat.gov.rs/WebSite/public/PageView>
- [8] <http://www.privreda.gov.rs/privatizacija>

BRAINSTORMING AS A WAY OF INCREASING VOCABULARY AND DEVELOPING WRITING SKILLS

Leandro Xhama

Faculty of Economics, University of Tirana, Albania xhama_leandro@yahoo.com

Abstract: Students learning English as a foreign language encounter difficulties in getting involved during classes due to many factors such as lack of vocabulary, lack of ideas, lack of confidence, boredom etc. As an English teacher I have tried to study and come up with strategies to motivate students and make them more involved especially with regard to writing. This study explores the possibility of using brainstorming as a method to incite students to write better and look upon writing and their own skills with more confidence with the goal of getting them more involved and proactive in the learning process. It presents data from research carried out with university students. It also studies the effects of brainstorming as a classroom activity which stimulates students collaboration and ingenuity, increases their vocabulary and make them more aware of writing strategies.

Keywords: writing, brainstorming, vocabulary

1. INTRODUCTION

Learning a language is always a fun and difficult activity. The student has a difficult time at the start when he is getting acquainted to the new elements of a language and a fun time after he reaches a certain level and after he has received the main elements of knowledge and is able to speak, write and generally understand different language contexts. Most students studying have a hard time expressing their ideas either orally or in a written form. They tend to make mistakes while expressing their ideas, stray off the topic etc. In time teachers have developed different strategies to help students focus and rationalize their thoughts and ideas. One of the most used strategies in many levels of teaching and elsewhere is brainstorming. Brainstorming is a problem solving method used to promote ideas created in groups rather than individually. Whenever a topic is hard to develop individually teachers use brainstorming to allow the class to create ideas as a group. Brainstorming has been successful when applied in different environment in business, industries, by the government and in education. "A camel is an animal which looks like it was made by a committee."³ is an expression by Clark to describe group work while coming up for new ideas and creative thought while brainstorming. And as he goes on he explains "...Committee meetings in almost every case are the place for compromise, diplomacy, or careful one-upmanship. The members spend ten minutes analyzing the problem, fifty minutes arguing about it."⁴ But brainstorming is more than that. "Behold the turtle. He makes progress only when his neck is out."⁵ is the expression Clark uses for describing brainstorming. It is an activity which he defines as "... a technique which encourages people to stick their necks out so that radically new ideas will constantly be produced."⁶ Whereas Wise (1991) suggests when referring to creative thinking : "You have to go beyond the top-of mind reflex solutions and let your imagination roam"⁷ because coming up with a good logical idea or a solution to a problem cannot be an immediate result of thinking. It is more than often an outcome of jotting down many ideas. According to the context and to the views circulating the definition of brainstorming it takes different meanings. For some it is an activity which is used to generate ideas, for others it is a creative process and there are views which consider it a complete waste of time. The problem with students, in my experience, is not lack of ideas but rather focusing them on the solution or when it comes to writing at the topic at hand. As Osborn's metaphor when describing the process of giving opinions in corporations' orientation due to company's policies students "drive with their brakes on". He developed four main principles or guidelines with regard to brainstorming:

³ Clark, C. H. (1958). Brainstorming: The dynamic new way to create successful ideas. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc.

⁴ Clark, C. H. (1958). Brainstorming: The dynamic new way to create successful ideas. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc.

⁵ Clark, C. H. (1958). Brainstorming: The dynamic new way to create successful ideas. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc.

⁶ Clark, C. H. (1958). Brainstorming: The dynamic new way to create successful ideas. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc.

⁷ WISE, R. (1991). The Boom in Creativity Training. Across The Board. 28, 38-40.42. 65.

⁸1- Criticism is ruled out. Adverse judgment of ideas must be withheld until later. The purpose of the brainstorming session is the generation of many, varied and unusual options.

⁹2- Freewheeling is welcomed. The wilder the idea, the better; it is easier to tame down than to think up. Since criticism is temporarily ruled out, it's acceptable and desired that really wild and unusual ideas are shared.

¹⁰3- Quantity is wanted. The greater the number of ideas, the greater the likelihood of useful ideas.

¹¹4-Combination and improvement are sought. In addition to contributing ideas of their own, participants should suggest how the ideas of others can be turned into better ideas.¹²

As stated above lack of criticism and judgment is a very deliberating way to motivate imagination and a very effective tool to stimulate students to come up with ideas. Other studies show the effectiveness of such activity which is both liberating and creative. Paulus and Brown conclude in their study ¹³“that the brainstorming performance of groups is often hindered by various social and cognitive influences, but under the appropriate conditions, group idea exchange can be quite effective.” Osborn (1942) states that: “Everybody loves to be a critic or a judge. Judicial judgment calls for no great mental sweat¹⁴.” and “If you can't originate an idea, think up how someone else's good idea can be turned into a better idea¹⁵” emphasizing the freedom and ingenuity that is included in brainstorming. In classes of students learning English as a second language especially in beginner or pre-intermediate level there are difficulties in getting students involved in class activities due to lack of vocabulary and general background. This occurs even in higher level students but in more rare occasions since they acquire a certain level of independence which is a result of a more perfected set of skills. Brainstorming helps students in learning a foreign language because it makes them share their thoughts, ask questions and give answers without being afraid of being judged, take risks. This is an activity which is driven by the students and facilitated by the teachers (Bell, 2010). Most difficulties are seen in written work. That is why it is widely used in pre writing stage. Cullen (1998) lists different types of brainstorming activities that include the use of a lists, songs, word-mapping, rewording of sentences, predictions, story-telling, free associations and group story telling. In this context I have carried out a study with a group of students to understand the effects of brainstorming as an activity which motivates and gets them more involved in classroom activities and helps their skill acquisition process.

2. RESEARCH QUESTIONS

A set of questions and questionnaires were devised to probe into the role of brainstorming in students skills and vocabulary. The study included the students' view on a practical level. The questions raised were the following:

- 1- Does brainstorming help? If so please specify.
- 2 - Does brainstorming help in writing? How?
- 3 - Is brainstorming helpful to vocabulary?
- 4- Does brainstorming help you focus or you are not affected by it?
- 5- When is it easier for you to write individually or in a group?

3. METHODOLOGY AND CONTEXT OF THE STUDY

⁸ Osborn, A.F. (1953) Applied Imagination: Principles and procedures of creative thinking. NY: Charles Scribner's Sons.

⁹ Osborn, A.F. (1953) Applied Imagination: Principles and procedures of creative thinking. NY: Charles Scribner's Sons.

¹⁰ Osborn, A.F. (1953) Applied Imagination: Principles and procedures of creative thinking. NY: Charles Scribner's Sons.

¹¹ Osborn, A.F. (1953) Applied Imagination: Principles and procedures of creative thinking. NY: Charles Scribner's Sons.

¹² Osborn, A.F. (1953) Applied Imagination: Principles and procedures of creative thinking. NY: Charles Scribner's Sons.

¹³ Paul B. Paulus, Vincent R. Brown. Toward More Creative and Innovative Group Idea Generation: A Cognitive-Social-Motivational Perspective of Brainstorming” Social and Personality Psychology Compass Volume 1, Issue 1, November 2007, Pages 248–265

¹⁴ Osborn, A.F. (1942). How to think up. NY: McGraw-Hill.

¹⁵ Osborn, A.F. (1942). How to think up. NY: McGraw-Hill.

The study was conducted in a group of students from the Faculty of Technical Medical Sciences, Physiotherapy branch, University of Medicine in Tirana, Albania. The study was carried out dividing the two groups in two different learning environments. Both groups were given written assignments to write topics on any of the four types of essays: argumentative, narrative, descriptive and expository essays. One group was given the assignment to write the essays individually. Whereas the other group was set in a brainstorming environment to write as a group. The survey with the questions was conducted after the assignment was finished. The group working individually was given the topics to write and to this group were explained the rules on writing each type of essay and were handed out some templates of each essay. Whereas to the other group the teacher described how they should proceed. One of the students from the group was appointed as *the speaker* of the group and he would be responsible for gathering the essays for each type at the end of the activity. To both groups were handed out templates for all types of essays and were explained the main rules governing essay writing.

4. PARTICIPANTS

The students involved in the study were first year bachelor students in the Faculty of Technical Medical Sciences, University of Medicine of Tirana, Albania. They included 2 groups with a total of 67 students. 44 students were females and 23 were males ranging from the age of 18-22 years. The students of both branches had a previous preparation for English language in high school. All of them had a placement test to choose the most appropriate method according to the branches. The students belonged to different levels ranging A1-B2.

5. PURPOSE OF THE STUDY

The purpose of this study is to enquire and study the effects of brainstorming during English classes in the writing of essays of student's assignments. The usage of it as a means of improving student's mistakes and improving the teacher's day-to-day work. The study had two main goals : First to look upon the student's feedback for brainstorming as a classroom activity. Second to understand the effect of brainstorming in the students' skills and their results.

6. FINDINGS AND DISCUSSION

The study was carried out at the beginning of the school year in in the Faculty of Technical Medical Sciences, University of Medicine of Tirana. From the start the students were explained the rules and templates were handed out so they could start practicing. The first group received the basic rules on how to draft and write an essay and during the 4-weeks of the survey they were given no other feedback of any kind. The only feedback they received were the graded essays at the end of each week. Whereas the second group had to get together and discuss the topics at hand and after each session they had to come up with the draft essays they had to present. The draft essays were gathered by the speaker and one day before the final drafts of the essays were handed to the teacher the group reviewed their essays with a final brainstorming session. Both groups delivered one essay per each student at the end of each week. The groups had 6 – hour classes each week. The results from the questionnaires and interviews were different according to the each of the groups but also within each group. To the first questions (1- Does brainstorming help? If so please specify.) Students replied differently according to their own experiences and views. Their answers referred to different parts of learning but their answers concentrated mainly on writing area. Sabina answered "*Brainstorming helps especially when I write about a topic. It also helps me remember things I have forgotten*". Fatjona said "*Brainstorming helps me bring up words and expressions I didn't know*" whereas Klevis states: "*Brainstorming helps me think of new ideas about what I will write.*", Artan said "*It helps me to get started. Even when I don't have the right words to start describing my topic*". Alesia stated : "*Yes it does. It helps to express you opinion in different situations*", Kiara said: "*Brainstorming helps because it helps my knowledge in English and it helps me speaking out my ideas without pressure of being wrong because in the end the group is going to decide which ideas are right*" Irida stated : "*Yes it is helpful. It helps me to be more active and in my writing* "

The second question (2 - Does brainstorming help in writing? How?) was more specific with regard to writing. The students answered as follows: Megi said "*Yes. Brainstorming helps me with my writing because it gives me new ideas and also helps me find the proper words to use.*" Jusilda stated "*Brainstorming helps me arrange my thoughts. It is also helpful with my vocabulary because during brainstorming sessions I learn useful expressions I need for my topic*" Xhejni says "*Yes brainstorming helps me in many ways but mostly it helps me focus on the topic I am writing. I get the right phrases and the right words for my essay as well as new ideas*", Irida says: "*Yes it helps with vocabulary*" whereas Megi thinks : "*It helps. We express in a short form what we think. We become more concentrated at the general idea and avoid unnecessary details*". The third question (3 - Is brainstorming helpful to

vocabulary?) most student agreed that it helped with their vocabulary and phrases. To the fourth question (4- Does brainstorming help you focus or you are not affected by it?)most students agreed that it helped them stay focused and write better whereas a small percentage of the interviewees were not affected about brainstorming. They could stay focused even without brainstorming. To the fifth question (5- When is it easier for you to write individually or in a group?) the answered differed greatly. A part of the students had a more productive time when they wrote by themselves their answered: “.For me it’s easier to write individually because this form of writing i can give all my ideas” or “ for me it’s easier to write individually because not many people understand me or the way I think. I feel very constricted when I’m in a group” Others stated that : ”It easier for me to write when I am in a group but I don’t have problems when i write individually“ or “ I prefer to write in a group because you have a lot of ideas to use ”, and for other students either method of writing used was the same, they could write well in each form. At the end of each week after all the essays were gathered from both groups i noticed different results from both groups as well as different results even within each group.

First, the results between the group which used brainstorming to write about their topic had a certain improvement with regard to the themes used and the arguments given to each essay. Group 1 (the group which used brainstorming) had a wider variety of arguments for almost all types of essays they wrote. They explained, supported or described the topics for each type of essay using more paragraphs and more in-detail arguments. And such improvement was more prominent in students with a lower level. In group 2 (The group which worked individually without brainstorming) they were students with very good argumentative skill in their writing and who developed their essays thoroughly but they were mostly students with a higher level of English.

Secondly, a majority of the students in Gr.1 were more motivated and active during class activities and were more apt to ask questions mostly with regard to vocabulary or the right phrases they could use and could fit better in their essays.

Third, students in group 1 had an improvement in their vocabulary in general. This cam as a result of copying or memorizing one-another’s words or phrases and using them in their writing. Gr.2 had a slower absorption of new vocabulary and phrases.

Fourth, there was a trend in students to participate and get more involved in classroom activities or in English class in general (even if sometimes was just ask about new vocabulary)

7. CONCLUSION

As a conclusion this study and literature review has shown that brainstorming is an activity which, in the least, stimulates the student to become more proactive during classroom activities as Wood (2001) states “*Small group interaction has long been cited as an effective teaching technique. This interaction is of importance because the pupil has the opportunity to become actively involved in the process of learning*”¹⁶. In writing this activity helps the students to get more involved due to the learning process which occurs naturally because of the self-motivation of the students from its peers and consequently to the self-confidence that the student acquires during such process. It induces willingly of instinctually to the student the need to learn more to achieve a common goal he/she exercises even further in the attempt to fulfill adequately the given assignment and thus resulting in the acquisition of new vocabulary as well new perspective about writing and his own skills.

REFERENCES

- [1] Bell, S. (2010). Project-based learning for the 21st century: Skills for the future. *The Clearing House*, 83(2), 39-43
- [2] Cullen, B. (1998). Brainstorming before Speaking Tasks. *The Internet TESL Journal*, IV (7).
- [3] Clark, C. H. (1958). *Brainstorming: The dynamic new way to create successful ideas*. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc.
- [4] Osborn, A.F. (1942). *How to think up*. NY: McGraw-Hill.
- [5] Osborn, A.F. (1953) *Applied Imagination: Principles and procedures of creative thinking*. NY: Charles Scribner’s Sons.

¹⁶ Wood, K. D., Roser, N., & Martinez, M. (2001). Collaborative literacy: Lessons learned from literature. *The Reading Teacher*, 55(2), 10-11.

- [6] Paul B. Paulus, Vincent R. Brown. Toward More Creative and Innovative Group Idea Generation: A Cognitive-Social-Motivational Perspective of Brainstorming” Social and Personality Psychology Compass Volume 1, Issue 1, November 2007, Pages 248–265
- [7] Wise, R. (1991). The Boom in Creativity Training. Across The Board. 28, 38-40.42. 65.
- [8] Wood, K. D., Roser, N., & Martinez, M. (2001). Collaborative literacy: Lessons learned from literature. The Reading T
- [9] <http://www.cpsb.com/resources/downloads/public/302-Brainstorm.pdf>
- [10] <https://www.newyorker.com/magazine/2012/01/30/groupthink>

CONCEPT ANALYSIS OF INCLUSIVE EDUCATION IN SOME EU COUNTRIES AND KOSOVO

Vedat Bajrami

University "Ukshin Hoti" in Prizren, Kosovo vedat.bajrami@uni-prizren.com

Abstract: Abstract The research represents a study of the inclusion of students with special educational needs and implementation of inclusive education in certain EU regions and in Kosovo. For better understanding, modern principles and good practices of European countries are presented. Successful inclusion of students with special needs in the education, depends on the strategies, policies and practices that the countries apply to education for all children. In the methodological approach to this empirical research, concluding observations were given regarding the comparisons between the countries and the perspective of inclusive education. The data are presented in tables regarding the SEN children and the ways of support and are statistically processed and commented.

Keywords: inclusive education, students with special needs, EU and Kosovo.

ANALIZA KONCEPCIJE INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA U POJEDINIM ZEMLJAMA EZ I NA KOSOVU

Vedat Bajrami

University "UkshinHoti" in Prizren, Kosovo vedat.bajrami@uni-prizren.com

Sažetak: Istraživanje predstavlja, studij uključenosti učenika sa posebnim obrazovnim potrebama i implementacije inkluzivnog obrazovanja u pojedinim zemljama EZ i na Kosovu. Radi boljeg razumijevanja prikazani su savremeni principi i dobra praksa evropskih zemalja. Uspješno uključivanje učenika sa posebnim potrebama u obrazovanje zavisi od strategije, politike i prakse koje države primjenjuju za obrazovanje sve djece. U metodološkom pristupu empirijskog istraživanja, data su zaključna razmatranja u komparaciji između zemalja i perspektive inkluzivnog obrazovanja. U radu su prikazani podaci u tabelama DSPOP i opis podrške, statistički obrađena i komentarisana.

Ključne riječi: inkluzivno obrazovanje, učenici sa posebnim potrebama, EZ i Kosovo.

1. UVOD

U čitavoj Evropi izražena je težnja, da se sve više razvijaju oblici uključivanja djece sa posebnim obrazovnim potrebama (DSPOP) kojima je potrebna određena pomoć, da bi mogli participirati u redovnom školskom sistemu. Istraživanje prikazuje politike i prakse u oblasti uključenosti učenika sa posebnim obrazovnim potrebama u pojedinim zemljama EZ i na Kosovu. Podaci predstavljeni u ovom članku su prikupljeni u okviru Evropske Agencije za razvoj specijalnog i inkluzivnog obrazovanja za države EZ u istraživanju i nadležnog ministarstva na Kosovu. Rad daje smjernice za praksu i bolju uključenost obrazovanja na Kosovu. Cilj istraživanja je prikazati sadašnju praksu evropskih zemalja za učenike sa posebnim potrebama.

2. METODOLOGIJA

Za izgradnju platforme za inkluzivne procese potrebne su analize i ocjene stanja u pojedinim državama. Da bi se dobili značajni podaci na području inkluzivnog obrazovanja, važni su podaci uključenosti učenika sa posebnim potrebama. Odlučili smo da se sprovede kvalitativna komparativna studija. Napravili smo analizu sadržaja politike i planskih dokumenata pojedinih država EZ i Kosova. Cilj ovog rada je dvojak: analitički i evolutivni. Cilj je da se prikažu standardi za razvoj odgovarajuće politike i prakse inkluzivnog obrazovanja. Za sve države EZ u zadnje vreme najaktualnija je dobra procjena stanja (analiza) populacije i uslova za uključivanje djece. Inkluzivna sredina zahtjeva dodatne analize za planiranje obrazovnog sistema kao cjeline u čitavoj Evropi (Evropska komisija, 2010).

2.1 Predmet istraživanja

Predmet istraživanja je izrada analize obrazovnih sistema u pojedinim zemljama EZ (Austrija, Belgija, Estonija, Finska, Norveška (SK) i Slovenija – kao članice EZ) i Kosova u oblasti obrazovanja za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama. Predmet istraživanja su karakteristike obrazovnih sistema u EZ i na Kosovu, kao uslov za bolju uključenost djece sa posebnim obrazovnim potrebama u redovnom školskom sistemu (škole, vrtići).

2.2 Svrha studija

Poređenje između sistema obrazovanja EZ sa ciljem naglašavanja pozitivne prakse u području politike, kao i upoređivanja stanja inkluzivnog obrazovanja na Kosovu.

3. POLITIKA I PRAKSA INKLUZIVNOG OBRAZOVANJA

Zakonodavni okvir koji obuhvaća tematiku uključivanja DSOP dosta je kompleksan, jer kod uključivanja govorimo o više ranjive (osjetljivih grupa) djece: dugotrajno bolesne djece, djece sa invaliditetom, siromašne djece i višejezične djece.

3.1 Evropa

Većina evropskih zemalja su uključene i postupno rade na vlastite nacionalne politike u skladu dokumentom za politiku i Konvencije Ujedinjenih Naroda o pravima osoba s invaliditetom (2006). Većina evropskih zemalja su potpisnice Konvencije. Ono što je najvažnije, sve evropske zemlje su ratificirale Izjavu iz Salamanke i Okvir za akciju u specijalnom obrazovanju (1994) "Redovne škole sa inkluzivnom orijentacijom su najefikasnije sredstvo borbe protiv diskriminatornih stavova, stvaranje dobrodošlice, izgradnje inkluzivnog društva i ostvarivanje obrazovanja za sve" (Evropska Komisija).

3.2 Kosovo

Inkluzija je jedan od glavnih principa novog Okvira kurikulumu Kosova, Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (MONT) je pokazalo veliku spremnost za razvoj inkluzivnog obrazovnog sistema koji omogućava kvalitetno obrazovanje za sve građane. Ovo je istaknuto tokom posljednjih deset godina, kada je razvijen pravni okvir za obrazovni sistem. Kao rezultat toga, postoje mnogi inspirativni zakoni, administrativna uputstva i nacionalne strategije koje daju strukturu za novi obrazovni sistem. Uprkos ovih pozitivnih napora, deca sa posebnim obrazovnim potrebama, ostala su nepotpuno obuhvaćena u redovan školski sistem ili su u posebne škole. Kosovo je posvećeno razvoju inkluzivnog obrazovnog sistema koji je propisan zakonom o preduniverzitetstkom obrazovanju i u Strateškom planu obrazovanja Kosova (SPOK) 2011-2016, te regulisano u mnogim administrativnim uputstvima i standardima. Jedan od glavnih principa okvira kosovskog kurikulumu (2011) je inkluzivnost što "se odnosi na pravo svakog djeteta da ima jednak pristup kvalitetnom obrazovanju" (P.B. MONT, 2014).

4. PRAKSA UKLJUČIVANJA

U Evropi postoje različite prakse, ali najviše država ima dvovalentni školski sistem (two track system) za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama. To znači, da školski sistem ima u svojoj organiziranosti specijaliziranje ustanove i na drugoj strani omogućava inkluziju. Ostale grupe djece, koja su siromašna i dugotrajna bolesna djeca uključuju se u redovne školske sisteme. Primjeri djece rađene su na populaciju osnovnoškolske djece, smatra se, da treba djetetu u predškolskom obrazovanju dati vremena za razvoj, u osnovnoj školi, za kompenzaciju nedostatka treba napraviti najviše. Slijedi se filozofija: Djetu u ranom uzrastu treba dobiti više pomoći (Soriano, 2005). U Evropi izražena je jaka težnja, da se još više razvijaju oblici i mehanizmi za sisteme u koje bi mogli uključivati djecu, koja ne mogu participirati u redovnom obrazovnom sistemu. Prikazane su karakteristike inkluzije svih grupa djece uključenih u istraživanju u državama EZ: Austrije, Belgije, Estonije, Finske, Slovenije, Kosova i Norveške koja je u grupi skandinavskih država.

4.1 Evropa

U grafičkim prikazima i objašnjenjima prikazane su tabele sa DSPOP u državama EZ i na Kosovu.

4.1.1 Prikaz djece sa posebnim obrazovnim potrebama

Tabela 1 - Ukupni broj dece sa posebnim obrazovnim potrebama (DSPOP) za 2004, 2006, 2008, 2010, po (Izvor: Agencija, SNE Country data, 2004, 2006, 2008, 2010 - novembar 2012 za 2012)

Država	2004	%	2006	%	2008	%	2010	%
AUSTRIJA	28.596	3,4	28.978	3,6	27.653	3,3	28.525	3,6
BELGIJA (fld)	N	N	48.611	5,6	51.122	5,8	54.336	6,2
BELGIJA (frd)	N	N	29.843	4,7	30.340	4,4	30.993	4,4
ESTONIJA	26.940	17,0	25.778	18,6	24.290	19,0	10.435	9,3
FINSKA	32.123	5,6	39.700	6,7	44.275	8,0	45.493	8,1
KOSOVO	438	0.10	945	0.21	909	0.20	1074	0.22
NORVEŠKA	35.529	5,7	34.919	5,6	35.322	5,6	48.802	7,9
SLOVENIJA	6.531	3,7	8.784	5,3	10.703	5,8	10.504	6,5

N- nedostaje.

Iz tabele 1. može se vidjeti trend ukupnog broja DSPOP po metodologiji Agencije. Može se ustanoviti da, Austrija ima stabilan trend, u Estoniji nakon školske reforme 2008. davanjem veće autonomije školama, broj se smanjio, i ako je sa 9,3 % još relativno visok. Ova država imala je u razdoblju od 2004. do 2008. godine najviši % DSPOP, to je od 17 % do 19 %. Nadalje tabela 3 prikazuje, da se broj djece povećava i u Norveškoj, od 5,7 % godine 2004 do 7,9 % u godini 2010. Možemo predvidjeti, da u ovoj zemlji postoji bolje prepoznavanje DSPOP i da nastaju „nove vrste“ potreba, nedostatka i bolesti. U Sloveniji se broj polagano povećava, najverovatnije iz istog razloga kao u Norveškoj. Za Belgiju (oba djela) vode se podaci za razdoblje 2006 – 2010. U flamanskom djelu Belgije prisutan je postepen trend povećavanja DSPOP, to je od 5,6 % do 6,2 %. U francuskom djelu Belgije obrnuta je situacija, gde % DSPOP u manjem opsegu opada, od 4,7 % u 2006. godini i 4,4 % u godinama 2008 i 2010. Podatke za Kosovo potrebno je uzimati sa rezervom. Nizak procenat možemo pripisati još nedovoljno izrađenoj identifikaciji posebnih potreba.

Tabela 2 - Pregled broja DSPOP u pojedinim državama u istraživanju: redovnim školama (inkluzija), specijalnim ustanovama (segregacija) i posebnim odeljenjima kod redovnih škola za g. - 2010 (izrađeno na osnovi podataka Agencije)

Država	Broj DSPOP u Inkluziji	DSPOP u inkluziji izražena u %	Broj DSPOP Segregacija	DSPOP u segregaciji izražena u %	Broj DSPOP u posebnim razredima OŠ	DSPOP u posebnim razredima izraženi u %	Ukupan broj DSPOP	DSPOP u % u odnosu na ukupan br. učenika
AUSTRIJA	15.773	2,0	11.787	1,5	965	0,12	28.525	3,6
BELGIJA (fld)	8.245	1,0	46.091	5,30	N	n	54.336	6,3
BELGIJA (frd)	220	0.03	30.773	4,50	N	n	30.993	4,5
ESTONIJA	5.611	5,0	3.365	3,0	1.459	1,30	10.435	9,3
FINSKA	24.137	4,3	6.782	1,2	14.574	2,6	45.493	8,1
KOSOVO	101	0,02	450	0.10	523	0.12	1.074	0,24
NORVEŠKA	41.552	6,7	1.929	0,30	5.321	1,0	48.802	7,9
SLOVENIJA	7.275	4,5	2.829	1,7	400	0,24	10.504	6,5

Tabela 4. prikazuje nam odnos između djece u inkluzivnim oblicima obrazovanja (inkluzija), u razredima posebnih institucija (segregacija) i u posebnim odeljenjima kod redovne škole u zemljama uključenih u istraživanje za godinu 2010/11. Iz tabele može se zaključiti, da najveći broj djece u inkluzivnim školama imaju Norveška sa 6,7 %, a posle njih slede Estonija, Slovenija, obe Belgije i Kosovo.

U specijalnim ustanovama (segregacija) daleko najviši % ima Belgija (flamanski dio) gde iznosi 5,3 %, a u francuskom djelu 4,5 %. Najniži % imaju Norveška 0,30 % i Finska 1,20 %. Slovenija i Austrija su na sličnoj razini, to je oko 1,5 %.

U posebnim odjeljenjima kod redovnih škola istupa podatak za Finsku, gde imaju tradicionalno dobru praksu na tom području, rezultat iznosi 2,6 %, sledi Estonija sa 1,30 % i Norveška sa 1 %. Druge države ne odstupaju značajno sa praksom na tom području posebnih odjeljenja.

Ako se analizira ukupni broj DSPOP može se ustanoviti, da najviši broj imaju Estonija, Finska, Norveška, Belgija flamanski dio, Slovenija, Austrija, Belgija fr. deo i Kosovo. U skandinavskim državama rezultati izkazuju visok % DSPOP, što ukazuje na to, da je i prepoznavanje dece uređeno i usavršeno na lokalnoj razini.

4.2 Analiza zakonodavnog okvira

Tabela 3 - Zakonska regulativa DSPOP¹⁷ u pojedinim zemljama uključenih u istraživanje (Izvor: Podaci Eurydice, 2012)

Država	Status	Opšte zak.	Poseb.zak.
AUSTRIJA	EZ	✓	✓
BELGIJA	EZ	✓	✓
ESTONIJA	NEZ	✓	✓

¹⁷ DSPOP-Deca sa posebnim obrazovnim potrebama

FINSKA	SK	✓	
KOSOVO	BA	✓	
NORVEŠKA	SK	✓	
SLOVENIJA	NEZ	✓	✓

Tabela prikazuje način, kako države pristupaju uključivanju DSPOP u zakonodavnom okviru. Države koje to rade na način u okviru opšteg školskog zakonodavstva imaju bolje razvijenu inkluzivnu školu. To su države Finska i Norveška. Na Kosovu obrazovanje DSPOP je uređeno u opštim zakonima. U posebnim zakonima imaju uređeno područje za posebne obrazovne potrebe države: Austrija, Belgija, Estonija i Slovenija.

Analiza odnosa inkluzija – segregacija

Tabela 4 - Pregled broja dece u inkluziji i specijalnim ustanovama u pojedinim zemljama za 2010 (Izvor: SNE DATA, Agency, 2010)

Država	Generacija učenika	Inkluzija F	%	Specijalna ustanova f	%
AUSTRIJA	802.519	15.773	2.0	11.787	1.5
BELGIJA (fld)	871.920	8.245	1.0	46.091	5.2
BELGIJA (frd)	687.137	220	0.03	30.773	4.4
ESTONIJA	112.738	5.611	5.0	3.365	3.0
FINSKA	559.379	24.137	4.3	6.782	1.2
KOSOVO	301.486	101	0.03	831	0.27
NORVEŠKA	615.883	41.552	6.7	1.929	0.31
SLOVENIJA	162.902	7.275	4.5	3.229	2.0

Za ocenjivanje inkluzivnih procesa vrlo je bitan odnos inkluzije – segregacije. Ovaj odnos svakako zavisi i od same definicije DSPOP u pojedinoj zemlji i same organizacije pomoći na lokalnoj razini. Austrija primjenjuje opštu definiciju i može se reći, da klasificira samo teške nedostatke. Podaci za Belgiju (oba djela) iskazuju visok % uključene djece u specijalne ustanove. Odnos među ovim pojavama u Sloveniji je 1:2 u korist inkluzije. Kosovo ima mali broj učenika, pored toga iskazuje pozitivan rezultat u korist inkluzije. Možemo zaključiti, da u svim zemljama u istraživanju inkluzivni procesi se povoljno razvijaju, osim u oba djela Belgije.

Tabela 5 –Trend DSPOP u svim segregacijskim postavkama (odvojene škole i razredi) u zemljama u istraživanju za razdoblje 2004. – 2010. (Izvor: Agencija, državni podaci)

Država	2004	2006	2008	2010
AUSTRIJA	1.6	1.6	1.5	1.6
BELGIJA(Fl.)	4.9	5.1	5.1	5.3
BELGIJA (Fr.)	4.2	4.3	4.4	4.5
ESTONIJA	4.0	4.3	4.8	4.3
FINSKA	3.6	3.9	3.9	3.9
KOSOVO	N	0.21	0.20	0.22
NORVESKA	0.3	0.3	0.3	1.2
SLOVENIJA	2,0	2,0	1,9	2.0

Tabela nam prikazuje trend uključivanja DSPOP u specijalizovanim ustanovama u periodu od šest godina. Austrija ima konstantan % u čitavom periodu ocenjivanja, to je 1,6 %. Za oba djela Belgije karakterističan je blagi porast, i ako je % relativno visok, to je oko 5 %. Estonija i Finska imaju isto tako i dijele djece u segregaciji oko 4 %. Za Sloveniju je karakterističan trend za čitavo razdoblje 2 %. Kosovo je u tome iskazuje nizak rezultat, to je ispod 1 %, što može biti i razlog za manje mogućnosti i kapacitet uključivanja.

5. DISKUSIJA I INTERPRETACIJA PODATAKA

5.1 Analiza s obzirom na zakonodavni okvir

Iz tabele možemo vidjeti da većina zemalja uključenih u istraživanje ima zakonodavni okvir uređen kombinirano, što znači u opštih i posebnih školskih zakona. To znači za Austriju, Belgiju, Estoniju, Sloveniju. Isključivo u opštem obrazovnom zakonodavnom okviru imaju školovanje DSPOP uređeno u Finskoj, Norveškoj i na Kosovu. Iz gornjih navoda može se zaključiti, da države (osim Kosova) koje imaju ekonomsku dobru opštu situaciju, tradiciju uključivanja ranjivih grupa djece, imaju i opšte definicije DSPOP za ovakav rad i osnovu i u zakonodavnom okviru.

5.2. Analiza s obzirom na odnos inkluzija – segregacija

Procjene obrazovanja učenika sa POP u evropskim zemljama pokazuju da oko 2 % svih učenika su u izdvojenim okruženjima. Teško je procijeniti u kojoj mjeri je ostvaren napredak s obzirom na broj učenika u izdvojenim ili inkluzivnim odredbama u evropskim zemljama. Međutim, tokom posljednjih nekoliko godina, zemlje sa relativno velikim posebnim potrebama u obrazovnom sistemu u odvojenim postavkama pokazali stalni rast u procentima učenika koji se obrazuju u specijalnim školama. Moglo bi se reći da nije postignut veliki napredak u pravcu inkluzije na evropskom nivou u posljednjih deset godina. Naprotiv, najpouzdanije procjene otkrivaju blagi porast segregacije u pojedinim zemljama EZ. Neke zemlje još uvek imaju za cilj sprovođenje svoje politike u praksi. Međutim, postoji opšta osnova za optimizam, posebno u onim zemljama koje su doživjele značajan porast broja učenika u izdvojenim okruženjima, a koji sada sprovode obećavajuću inkluzivnu politiku.

Za razumjevanje inkluzivnih procesa kao cjeline u pojedinim državama potrebno je primjenjivati procese inkluzije i segregacije. Iz tabele 2 uočava se da, Belgija ima visok % DSPOP u specijalnim školama i ostalim institucijama. U Norveškoj cjelokupni broj DSPOP od 2004 od 5,7 % narastao je na 7,9 % u 2010 godini. Za Sloveniju je karakteristično, duži niz godina ostaje jednak % DSPOP u specijalnim školama, to je oko 2 %, a povećava se broj djece u inkluzivnim školama. Podaci za Kosovo ukazuju na to, da najverovatnije nisu sva DSPOP identificirana. Razlog za to može biti lošije razvijena mreža komisija za prepoznavanje, iako se zakonodavni okvir se sprovodi.

5.2 Opšta ocjena sakupljanja podataka za države u istraživanje

Države članice EZ imaju manje poteškoća u sakupljanju podataka, to su uključene i druge evropske institucije, kao i države van EZ. Sakupljanje podataka na evropskoj razini za države članice izvode se po istoj metodologiji i istim standardima u određenom vremenskom intervalu. Za sada ne sistematično je sakupljanje podataka za višejezičnu djecu, zbog brzih migracija stanovništva.

ZAKLJUČAK

Opšti cilj ovog istraživanja je prikazivanje uspješne prakse i mogućnosti uključivanja DSPOP, djece sa ograničenim sposobnostima u nekim zemljama Europe i na Kosovu. Za realizaciju cilja analiziraju se sljedeći podaci: praksa uključivanja DSPOP u pojedinim državama Europe i na Kosovu, zakonodavni okvir, proučavanje razlika u odnosu na obrazovni sistem pojedinih država koje su naklonjene redovnom (inkluzivnom školstvu). Analiza je pokušala prepoznati različite potpore koje dobijaju djeca unutar školskog sistema pojedinih grupa učenika DSPOP. Metodološko istraživanje je postavljeno kao studija primjera (case study). S obzirom, da se i države kao i školski sistemi razlikuju s obzirom na tradiciju inkluzivnog obrazovanja, odnosa prema ljudskim pravima i finansijskih mogućnosti (Mitchell, 2008), države su podijeljene u četiri grupe: dvije članice EZ, dvije novije članice EZ, dvije skandinavske zemlje i jedna zemlja Balkana. Države uključene u istraživanje nemaju više od osam miliona (8 mil.) stanovnika i to su: Austrija, Belgija, (starije članice EZ), Estonija, Slovenija (novije članice EZ), Finska, Norveška (skandinavske zemlje) i Kosovo (država Balkana). Ovaj kriterij bio je uzet zbog relevantne komparacije školskih sistema. Sakupljanje podataka sa ovog područja je zahtjevan zadatak. Do toga dolazi zbog nestandardnih statističkih baza, različitih definicija DSPOP i postupka njihove identifikacije na jednoj strani i zbog osjetljivosti identiteta djece i njihovih porodica na drugoj strani. Sakupljanje ostalih podataka upotrebljenih u istraživanju izvedeno je na osnovu statističkih baza Evropske agencije za obrazovanje osoba sa posebnim potrebama i inkluzivno obrazovanje, baze OECD i EURYDICE i konačno statističkih baza ministarstva za obrazovanje zemalja uključenih u istraživanje. I kao zadnje treba naglasiti i pripremu zakonodavnog okvira. Svo zakonodavstvo koje potencijalno utječe na inkluzivno obrazovanje u državi, mora jasno definisati kao cilj. To znači, da treba čitavo zakonodavstvo u svim javnim sektorima pružati usluge koje jačaju razvoj i procese inkluzivnog obrazovanja. Mogli bi reći, da treba imati jedan pravni sistem, koji bi bio vrijedan za inkluzivno obrazovanje u svim obrazovnim sektorima i na svim razinama. Kompleksno i harmoničko zakonodavstvo za inkluzivno obrazovanje u cjelini treba imati određene karakteristike: pružanje mogućnosti, različitost i jednakost u svim obrazovnim sredinama za sve učenike. Kao drugo potrebna je i harmonizacija nacionalnog zakonodavstva sa međunarodnim sporazumima i konvencijama sa područja inkluzije. To je odluka politike koja treba učiniti promjene i pružati uslove za motivaciju i kvalitet inkluzivnog

obrazovanja. Poznato je, da inkluzivno obrazovanje nije statična pojava. Ono se razvija u različitim pravcima i sa različitim intenzitetom. Studij za ovaj rad pokazao je, da su mnoge države još u fazi traženja najboljih rješenja zakonodavnog okvira za inkluzivno obrazovanje (Watkins, 2007).

LITERATURA

- [1] Cedefop, 2012. VET in Europe – Country Reports. Thessaloniki: Refernet. Electronic source available on-line at: www.cedefop.europa.eu/EN/Information-services/VETin-europe-country-reports.aspx
- [2] Bajrami, V., Globačnik, B. (2012). Ocenjivanje i prepoznavanje na decata so posebni potrebi vo obrazovanieto. V: Petrov, Risto (ur.), Čičevska, Nataša (ur.), Karovska, Aleksandra (ur.). Megunaroden naučno-stručan sobir Inkluzivno obrazovanje : sastojba i predizvici : zbornik na trudovi, 17-19 maj, Strumica, Makedonija. Skopje: Sojuz na defektoloji na Republika Makedonija: Filozofski fakultet: Ministerstvo za obrazovanje i nauka, 2012, str. 412-422.
- [3] Cedefop (2012). Development of national qualifications frameworks in Europe: October 2011. Luxembourg: Publications Office. Cedefop working paper; No 12. http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/6112_en.pdf
- [4] Cedefop (2009). European guidelines for validating nonformal and informal learning. Luxembourg: Publications Office. http://www.cedefop.europa.eu/EN/Files/4054_en.pdf
- [5] European Agency for Development in Special Needs Education, 2010. Special Needs Education Country Data 2010. Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education
- [6] European Agency for Development in Special Needs Education, 2012. Vocational Education and Training: Policy and Practice in the field of Special Needs Education – Literature Review. Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs
- [7] Education European Agency for Development in Special Needs Education, 2013. European Patterns of Successful Practice in Vocational Education and Training – Participation of Learners with SEN/Disabilities in VET. Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education
- [8] European Commission, 2013. European Qualifications Framework. Electronic source available on-line at: http://ec.europa.eu/eqf/home_en.htm (Last accessed: 22 November 2013)
- [9] Globačnik, B., Bajrami, V. (2011). Rana intervencija i razvojni poremećaji: Rana intervencija u djetinjstvu – Analiza stanja u Evropi 2005 - 2010/Early childhood intervention – The situation in Europe 2005-2010. V. In: Zbornik radova/Book of paper: Symposium Early Intervention and developmental disorder with international participation. Skopje: Filozofski fakultet, 555-576.
- [10] Globačnik, B., Bajrami, V. (2011). Savremeni pristupi rada sa djecom sa posebnima potrebama. *Educologia*, 2011, no. 5, str. 266-278.
- [11] Globačnik, B., Bajrami, V. (2012). Inclusion of sen children in education. *Puna sociale dhe politika sociale*, ISSN 2221-4178, 2012, no. 5, str. 80-86.
- [12] Globačnik, B., Bajrami, V. (2012). Vështrime mbi arsimin në mjediset shumëkulturore = Views on education in multicultural environment. V: Kumtesat : nga konferenca vjetore e shkencës "Java e shkencës 2012". Prishtinë: Ministria e Arsimit, e Shkencës dhe e Teknologjisë, 2012, str. 537-542.
- [13] Governing Coalition of the Republic of Estonia (2014). Valitsuskoalitsiooni tegevuskava 2014-15. [Action plan of the governing coalition of Estonia]. https://valitsus.ee/sites/default/files/contenteditors/failid/kevadkoalitsiooni_tegevuskava.pdf
- [14] ILO, (2008). "Social Security in Indonesia: Advancing the Development Agenda" International Labour Organization, Jakarta, Kantor Perburuhan Internasional, 2008. ISBN 978-92-2-020334-7 (print), 978-92-2-020335-4 (web pdf)
- [15] Leutar, Z. i Buljevac, M. (2012). „Zaposlenost osoba s invaliditetom u Hrvatskoj i zemljama Europske unije“. *Društvena istraživanja*, 21(1), 79-100.
- [16] Meijer, C. J. W., 2010. 'Special needs education in Europe: inclusive policies and practices' *Zeitschrift für Inklusion*, 2. Electronic source available on-line at: www.inklusion-online.net/index.php/inklusion-online/article/view/136/136 (Last accessed: 22 November 2013)
- [17] Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (2011). Strateški plan obrazovanja na Kosovu, Priština.
- [18] Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnologije (2010). Strateški plan za razvoj inkluzivnog obrazovanja na Kosovu, Priština.
- [19] Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 2012. Pathways for Disabled Students to Tertiary Education and Employment. Electronic source available on-line at: www.oecd.org/edu/equity/SEN/pathways (Last accessed: 22 November 2013)

- [20] Projekti i Binjakëzimit KS 11 IB OT 02 (MONT) (2014). Shqyrtim i Instrumenteve Ekzistuese të SC-së në Nivel Shkolle, DKA dhe MASHT (Draft Raport). Prishtinë: mbështetje për Zbatimin e Planit Strategjik të Sektorit të Arsimit në Kosovë 2011-2016.
- [21] United Nations (UN), 2006. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. GA Res 61/106, UN Doc A/Res/61/106. Electronic source available on-line at: www.un.org/disabilities/convention/conventionfull.shtml (Last accessed: 22 November 2013)
- [22] Watkins, A. (2007). Assessment in inclusive Settings: key Issues for Policy and Practice. Odense: European Agency for Development in Special Education Needs.

ANALYSES OF THE TRADE RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF MACEDONIA AND THE REPUBLIC OF BULGARIA

Emilija Miteva-Kacarski

“Goce Delcev” University-Stip, Republic of Macedonia emilija.miteva@ugd.edu.mk

Vlatko Paceskoski

“Goce Delcev” University-Stip, Republic of Macedonia vlatko.paceskoski@ugd.edu.mk

Blagica Koleva

“Goce Delcev” University-Stip, Republic of Macedonia blagica.koleva@ugd.edu.mk

Abstract: Bulgaria is an important trading partner of the Republic of Macedonia. The trade exchange between the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria is at an enviable level. Taking into account this fact, in this paper it has been made an analysis of the value, dynamics and structure of the foreign trade between the Republic of Macedonia and Bulgaria for the time period of 2006-2015. It has been also analyzed the competitiveness of Macedonian products at the Bulgarian market so that the product categories with a comparative advantage can be determined, using the Standard International Trade Classification and the Balassa Index. The results of the analysis point to the fact the Republic of Macedonia has a comparative advantage in the export of crude materials, except fuels, chemical and related products and beverages and tobacco.

Keywords: The Republic of Macedonia, The Republic of Bulgaria, foreign trade, comparative advantage, Balassa Index.

АНАЛИЗА НА ТРГОВСКИТЕ РЕЛАЦИИ МЕЃУ РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА И РЕПУБЛИКА БУГАРИЈА

Емилија Митева-Кацарски

Универзитет “Гоце Делчев” Штип, Република Македонија emilija.miteva@ugd.edu.mk

Влатко Пачешкоски

Универзитет “Гоце Делчев” Штип, Република Македонија vlatko.paceskoski@ugd.edu.mk

Благица Колева

Универзитет “Гоце Делчев” Штип, Република Македонија blagica.koleva@ugd.edu.mk

Резиме: Бугарија е важен трговски партнер на Република Македонија. Трговската размена меѓу Република Македонија и Република Бугарија е на завидно ниво. Имајќи го предвид тој факт, во овој труд е направена анализа на вредноста, динамиката и структурата на надворешнотрговската размена меѓу Република Македонија и Република Бугарија за временскиот период 2006-2015 година. Анализирани се и конкурентноста на македонските производи на бугарскиот пазар заради утврдување на категориите на производи со компаративна предност преку користење на Балаша индексот и Стандардната меѓународна трговска класификација. Резултатите од анализата укажуваат на фактот дека Република Македонија поседува компаративна предност во извозот на суровини (кои не се храна), освен гориво, хемиски и слични производи како и тутун и пијалоци.

Клучни зборови: Република Македонија, Република Бугарија, надворешнотрговска размена, компаративна предност, Балаша индекс.

1. ВОВЕД

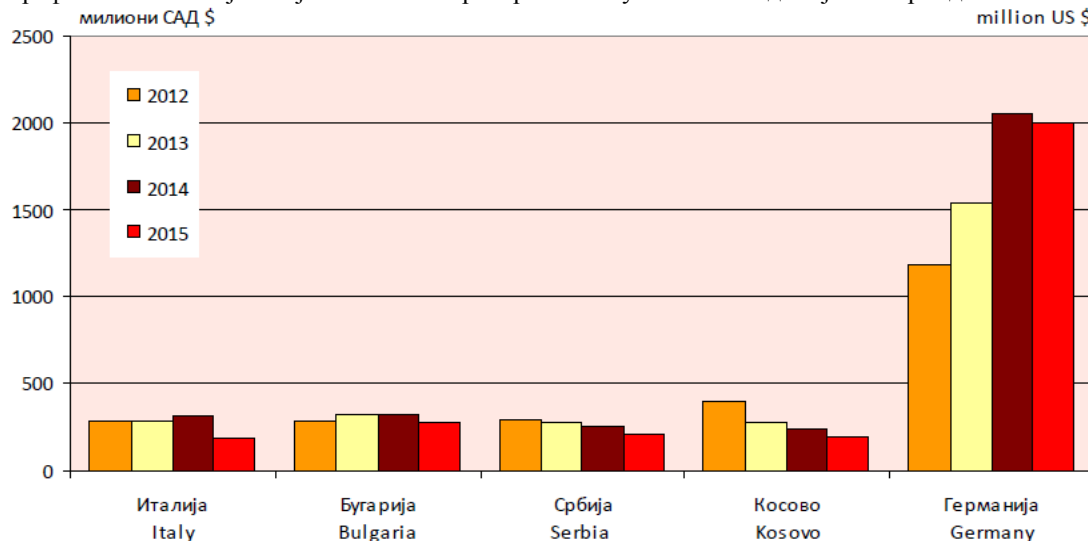
Бугарија е во првите десет држави со кои Република Македонија реализира интензивна соработка. Анализата на надворешно трговската размена меѓу двете земји, укажува на константен трговски дефицит на македонска страна. За зголемување на обемот на трговска размена меѓу двете земји, потребно е подобрување на инфраструктурата, воспоставување директни авио и железнички врски, зголемување и забрзување на проодноста на стоките на границите, како и олеснување на административно царинските процедури. Комплетното железничко поврзување со Бугарија би требало да се реализира преку изградба на делницата од железничката пруга кон Бугарија (проект кој делумно е финансиран од ЕУ), со што Македонија и Бугарија би биле железнички поврзани на Коридорот 8. Постојат потенцијални можности за

деловна соработка меѓу двете земји преку реализирање на проекти за заеднички производ со повисоки вредности и заеднички настап на компании од двете држави кои имаат компатибилни техничко-технолошки капацитети за учество на трети пазари.

2. ТРГОВСКАТА РАЗМЕНА МЕЃУ РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА И РЕПУБЛИКА БУГАРИЈА

Согласно расположливите податоци од Државниот завод за статистика на Република Македонија, Бугарија се вбројува во групата на петте најзначајни извозни партнери на Република Македонија, за временскиот период 2012-2015 година, како што е прикажано на графиконот 1:

Графикон 1. Пет најзначајни извозни партнери на Република Македонија во периодот 2012-2015

Извор: State statistical office of the Republic of Macedonia, Commodity international exchange of the Republic of Macedonia [Online]. Available from: <http://www.stat.gov.mk/PublikaciiPoOblast.aspx?id=14&rbrObl=23>

Надворешно трговската размена меѓу Република Македонија и Република Бугарија е презентирана во табела 1:

Табела 1. Трговската размена меѓу Република Македонија и Република Бугарија (во илјади долари)

	2006	2007	2008	2009	2010
Извоз	130 871	243 912	379 294	216 945	294 035
Увоз	251 330	271 128	327 920	244 312	301 962
Вкупно	382 201	515 040	707 214	461 257	595 997
Суфицит/Дефицит	-120 459	-27 216	51 374	-27 367	-7 927
Покриеност на увозот со извоз	52.071	89.961	115.666	88.798	97.374
	2011	2012	2013	2014	2015
Извоз	308 616	287 163	325 665	327 858	271 910
Увоз	457 883	407 837	367 176	384 523	341 184
Вкупно	766 499	695 000	692 841	712 381	613 094
Суфицит/Дефицит	-149 267	-120 674	-41 511	-56 665	-69 274
Покриеност на увозот со извоз	67.400	70.411	88.694	85.263	79.695

Извор: State statistical office of the Republic of Macedonia, Commodity international exchange of the Republic of Macedonia [Online]. Available from: <http://www.stat.gov.mk/PublikaciiPoOblast.aspx?id=14&rbrObl=23>

Анализирајќи ги презентираниите параметри во табела 1, се доаѓа до констатацијата дека 2011 година е рекорден показател за динамиката на македонско-бугарската трговска размена. Меѓусебната трговска размена во 2011 година изнесува 766 милиони американски долари. Приоритетите на Македонско-бугарската стопанска комора се трговската размена меѓу двете земји во 2017 година да достигне една

милијарда американски долари. Анализата на надворешно трговската размена меѓу двете земји, укажува на константен трговски дефицит на македонска страна, со исклучок на 2008 година кога е регистриран трговски суфицит во износ од 51 милијарда американски долари¹⁸.

Согласно Стандардната меѓународна трговска класификација –ревизија 4, извозот од Република Македонија во Бугарија во апсолутни износи, е прикажан во табела 2:

Табела 2. Извоз од Република Македонија во Република Бугарија (во илјади долари)

Производи	2006	2007	2008	2009	2010
Храна и живи животни	5 886	13 984	14 605	10 493	16 008
Пијалаци и тутун	3 753	16 503	17 701	30 338	23 152
Суровини (кои не се храна) освен гориво	37 893	66 934	157 092	95 765	159 648
Минерални горива, мазива и сродни производи	117	32	26	60	109
Животински растителни масла, масти и восоци	0	0	0	848	1 479
Хемиски и сродни производи	10 355	15 642	26 953	20 305	18 516
Производи класирани според материјалот	66 723	117 318	141 119	43 610	60 475
Машини и транспортни уреди	5 525	8 044	13 397	7 603	4 882
Разни готови производи	580	5 431	8 396	7 920	9 744
Стоки и трансакции неklasирани на друго место во СМТК	38	24	3	1	23
Вкупно	130 871	243 912	379 294	216 945	294 035
Производи	2011	2012	2013	2014	2015
Храна и живи животни	16 582	11 130	12 883	17 785	14 457
Пијалаци и тутун	10 691	12 458	20 305	21 892	11 840
Суровини (кои не се храна) освен гориво	183 360	169 385	184 406	172 584	142 294
Минерални горива, мазива и сродни производи	1 561	371	1 263	536	319
Животински растителни масла, масти и восоци	2	6	152	777	780
Хемиски и сродни производи	24 172	23 062	34 567	38 192	26 253
Производи класирани според материјалот	52 055	46 968	50 219	41 335	43 984
Машини и транспортни уреди	8 788	13 302	9 608	13 620	12 522
Разни готови производи	11 404	10 454	11 928	20 056	19 452
Стоки и трансакции неklasирани на друго место во СМТК	2	27	335	1 082	11
Вкупно	308 616	287 163	325 665	327 858	271 910

Извор: State statistical office of the Republic of Macedonia, Commodity international exchange of the Republic of Macedonia [Online]. Available from: <http://www.stat.gov.mk/PublikaciiPoOblast.aspx?id=14&rbrObl=23>

Како што може да се види од табелата, доминантно учество во структурата на извозот од Република Македонија во Република Бугарија имаат категориите: суровини (кои не се храна), освен гориво (што се должи на зголемиот извоз на руди на олово и концентрати, руди на цинк и концентрати и руди на бакар и концентрати), производи класирани според материјалот (што се должи на зголемиот извоз на производи од железо и челик), хемиски и сродни производи (што се должи на зголемиот извоз на лекови) како и тутун и пијалаци (што се должи на зголемиот извоз на тутун и вино од свежо грозје).

Увозот, пак во Република Македонија од Република Бугарија за периодот 2006-2015 година, расчленет по категории на производи во апсолутни износи, е прикажан во табела 3:

¹⁸ State statistical office of the Republic of Macedonia, *Commodity international exchange of the Republic of Macedonia* [Online]. Available from: <http://www.stat.gov.mk/PublikaciiPoOblast.aspx?id=14&rbrObl=23>

Табела 3. Увоз во Република Македонија од Република Бугарија (во илјади долари)

Производи	2006	2007	2008	2009	2010
Храна и живи животни	12 946	17 886	19 603	16 469	14 545
Пијалаци и тутун	732	1 179	1 752	1 007	1 533
Суровини (кои не се храна) освен гориво	25 596	42 461	79 344	44 443	57 362
Минерални горива, мазива и сродни производи	77 180	59 203	39 608	37 908	73 587
Животински растителни масла, масти и восоци	7 999	7 321	19 511	10 491	25 490
Хемиски и сродни производи	27 314	30 367	37 246	23 184	16 716
Производи класирани според материјалот	68 683	71 140	83 033	77 228	78 570
Машини и транспортни уреди	16 237	20 627	26 091	17 043	16 576
Разни готови производи	14 360	20 116	20 572	15 724	17 307
Стоки и трансакции неklasирани на друго место во СМТК	283	829	1 161	815	274
Вкупно	251 330	271 128	327 920	244 312	301 962
Производи	2011	2012	2013	2014	2015
Храна и живи животни	24 762	26 661	21 953	18 066	17 873
Пијалаци и тутун	2 052	1 041	2 719	1 957	1 032
Суровини (кои не се храна) освен гориво	85 417	34 564	10 810	26 326	18 611
Минерални горива, мазива и сродни производи	133 670	157 205	140 449	146 284	108 754
Животински растителни масла, масти и восоци	37 458	36 786	29 943	23 597	30 595
Хемиски и сродни производи	20 859	20 499	24 660	27 810	27 841
Производи класирани според материјалот	104 630	85 700	93 817	91 764	89 634
Машини и транспортни уреди	25 076	22 725	20 614	24 186	20 812
Разни готови производи	23 516	22 302	21 799	23 461	25 491
Стоки и трансакции неklasирани на друго место во СМТК	444	354	411	1 072	543
Вкупно	457 883	407 837	367 176	384 523	341 4

Извор: State statistical office of the Republic of Macedonia, Commodity international exchange of the Republic of Macedonia [Online]. Available from: <http://www.stat.gov.mk/PublikaciiPoOblast.aspx?id=14&rbrObl=23>

Согласно податоците од Државниот завод за статистика презентирани во оваа табела, Република Македонија од Република Бугарија најмногу увезува нафта и нафтени масла добиени од битуменозни минерали (класифицирани во категоријата минерални горива, мазива и сродни производи), електрична енергија (класифицирана во категоријата минерални горива, мазива и сродни производи), природен гас во гасовита состојба (класифициран во категоријата минерални горива, мазива и сродни производи) како и шипки и прачки од железо и нелегиран челик (класифицирани во категоријата производи класирани според материјалот).

3. КОМПАРАТИВНА ПРЕДНОСТ ВО ТРГОВСКАТА РАЗМЕНА МЕЃУ РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА И БУГАРИЈА

Заради утврдување на категориите на производи со компаративна предност во трговијата меѓу Република Македонија и Република Бугарија, е примената формулата на Balassa (1965)¹⁹, при што Балаша индексот е пресметан како однос меѓу учеството на одреден производ во извозот на земјата во друга земја, со учеството

¹⁹ Balassa, B, *Trade liberalization and revealed comparative advantage*. The Manchester School of Economic and Social Studies, (1965).

на тој производ во вкупниот извоз на земјата, со користење на Стандардната меѓународна трговска класификација т.е.:

$$BI = \frac{x_{ij}^k / X_{ij}}{x^k / X_j}$$

каде:

x_{ij}^k - извоз од земјата i во земјата j на производот k

X_{ij} - вкупен извоз од земјата i во земјата j

x^k - вкупен извоз на производот k

X_j - вкупен извоз од земјата i

Резултатите од пресметката со примена на Балаша индексот се прикажани во табела 4:

Табела 4. Компаративна предност во трговската размена меѓу Република Македонија и Република Бугарија

Производи	2006	2007	2008	2009	2010
Храна и живи животни	0.563673	0.778187	0.498050	0.461873	0.555077
Пијалаци и тутун	0.357709	1.096989	0.851074	1.921625	1.302847
Суровини (кои не се храна) освен гориво	6.155729	5.464746	6.075964	6.882270	6.998921
Минерални горива, мазива и сродни производи	0.009595	0.002697	0.000870	0.003691	0.004827
Животински растителни масла, масти и восоци	0	0	0	1.296632	1.491438
Хемиски и сродни производи	1.898510	1.637486	1.566102	1.471740	0.552757
Производи класирани според материјалот	1.442208	1.080173	0.926344	0.705748	0.695690
Машини и транспортни уреди	0.859315	0.739411	0.756230	0.619220	0.279901
Разни готови производи	0.017489	0.094551	0.098938	0.132706	0.154744
Производи	2011	2012	2013	2014	2015
Храна и живи животни	0.644499	0.458252	0.465558	0.692522	0.709907
Пијалаци и тутун	0.660178	0.732790	0.992342	1.484910	1.227126
Суровини (кои не се храна) освен гориво	9.223269	8.935151	8.748812	9.750528	10.949367
Минерални горива, мазива и сродни производи	0.058062	0.020067	0.156640	0.093176	0.086319
Животински растителни масла, масти и восоци	0.001626	0.005396	0.206504	0.961320	0.640082
Хемиски и сродни производи	0.469428	0.473434	0.544491	0.548731	0.427735
Производи класирани според материјалот	0.612450	0.632422	0.642976	0.650307	0.913575
Машини и транспортни уреди	0.360603	0.466179	0.221887	0.197475	0.186586
Разни готови производи	0.197818	0.187559	0.190810	0.330057	0.411433

Извор: Пресметка на авторите.

Во периодот од 2006 до 2015 година, Република Македонија има континуирана и релативно висока компаративна предност во размената со Република Бугарија во категоријата суровини (кои не се храна), освен гориво, што се должи на зголемениот извоз на руди на бакар и концентрати и руди на олово и концентрати. Од 2009 година, компаративна предност е регистрирана и кај категоријата пијалаци и тутун, што се должи на зголемениот извоз на тутун, неизжилен како и вино од свежо грозје. Од 2006 до 2009 година, компаративна предност е регистрирана и во секторот хемиски и сродни производи, што се должи на зголемениот извоз на лекови од овој сектор.

4. ЗАКЛУЧОК

Подобрувањето на инфраструктурата, намалување на трошоците за транспортните услуги, интензивирање на извозот во металниот и рударскиот сектор, како и во фармацевтската индустрија, се клучен фактор за зголемување на соработката меѓу македонските и бугарските бизнисмени. Емпириските анализи укажуваат на континуиран трговски дефицит на македонска страна во трговската размена со Република Бугарија. Во анализираниот временски период (2006-2015), Република Македонија има изразена компаративна предност во трговската размена со Република Бугарија во неколку сектори и тоа: секторот сировини (кои не се храна), освен гориво (континуирана компаративна предност во анализираниот временски период), секторот пијалоци и тутун како и секторот хемиски и сродни производи. Пресметаната компаративна предност се потврдува со зголемениот извоз на руди на олово и концентрати, руди на цинк и концентрати и руди на бакар и концентрати, производи од железо и челик, лекови, тутун како и вино од свежо грозје. Градежниот сектор, металната и електроиндустријата, хемиската и фармацевтската индустрија, текстилната индустрија, прехранбената и преработувачката индустрија како и туризмот се круцијалните сектори преку кои би се интензивирала соработката и размената меѓу двете земји.

5. ЛИТЕРАТУРА

- [1] B. Bella, Trade liberalization and revealed comparative advantage, *The Manchester School of Economic and Social Studies*, vol.33, pp. 99-123, 1965.
- [2] B. Harry, On the theoretical interpretation of indices of trade intensity and revealed comparative advantage, *Review of World Economics*, vol.119, pp. 464-472, 1983.
- [3] R. H Ballance,., H. Forstner, & T. Murray, Consistency tests of alternative measures of comparative advantage. *Review of Economics & Statistics*, vol.69, pp.157-161, 1987.
- [4] State statistical office of the Republic of Macedonia, Commodity international exchange of the Republic of Macedonia [Online]. Available from: <http://www.stat.gov.mk/PublikaciiPoOblast.aspx?id=14&rbrObl=23>

ACTIVITY BASED COSTING AND ITS ITS APPLICABILITY IN THE HOTEL INDUSTRY

Gordana Stojmenovic

Belgrade Business School, Belgrade, Serbia gordana.stojmenovic@bbs.edu.rs

Tatjana Mrvic

Belgrade Business School, Belgrade, Serbia tatjana.mrvic@bbs.edu.rs

Abstract: The hotel industry and tourism in general have become a very lucrative business for an increasing number of entrepreneurs. Consequently, there has been an increase in competition in this area of the service sector. For this reason, there is also a need for continuous improvement of business, which, among other things, is reflected in the reduction of costs with the improvement of the quality of services provided. Activity based costing (ABC) is a management accounting instrument that represents a method of calculating costs by helping to eliminate unnecessary costs while optimizing those costs that are necessary. The ABC costing method was created as an alternative to conventional cost accounting methods, as many of the shortcomings were noted. The ABC method has its application both in the service and in the manufacturing sector. By applying this method in the hotel it is possible to increase the efficiency of the functioning of the entire hotel and enable the establishment of a hotel management system on abc approach. In this paper, we will show the basics of cost-based activities and consider the possibility of its application in the hotels.

Keywords: activity based costing, traditional cost accounting methods, management accounting, service sector, hotel industry.

OBRAČUN TROŠKOVA ZASNOVAN NA AKTIVNOSTIMA I NJEGOVA PRIMENLJIVOST U HOTELSKOJ INDUSTRIJI

Gordana Stojmenović

Beogradska poslovna škola – Visoka škola strukovnih studija, Kraljice Marije 73, Beograd, gordana.stojmenovic@bbs.edu.rs

Tatjana Mrvic

Beogradska poslovna škola – Visoka škola strukovnih studija, Kraljice Marije 73, Beograd, tatjana.mrvic@bbs.edu.rs

Abstrakt: Hotelska industrija i turizam generalno, postali su veoma unosan posao sve većem broju preduzetnika. Samim tim došlo je do porasta konkurencije u ovoj oblasti uslužnog sektora. Iz tog razloga, javlja se i potreba za stalnim unapređenjem poslovanja koje se, između ostalog, ogleda i u snižavanju troškova uz unapređenje kvaliteta pruženih usluga. Obračun troškova po aktivnostima (engl. Activity based costing – ABC) je instrument upravljačkog računovodstva koji predstavlja metodu obračuna troškova uz pomoć koje se omogućava eliminisanje nepotrebnih troškova uz optimizaciju onih troškova koji su neophodni. ABC metoda obračuna troškova nastala je kao alternativa klasičnim metodama obračuna troškova, jer su uočeni njihovi brojni nedostaci. ABC metoda ima svoju primenu kako u uslužnom tako i u proizvodnom sektoru. Primenom ove metode u hotelu moguće je da se podigne efikasnost funkcionisanja celog hotela i omogući uspostavljanje sistema upravljanja hotelom koji se zasniva na aktivnostima. U ovom radu prikazaćemo osnove obračuna troškova zasnovanim na aktivnostima i razmotriti mogućnost njegove primene u hotelima.

Ključne reči: obračun troškovima zasnovan na aktivnostima, tradicionalne metode obračuna troškova, upravljačko računovodstvo, uslužni sektor, hotelska industrija.

UVOD

Savremene uslove poslovanja karakterišu sve intenzivnije promene u svim nivoima organizacionog okruženja. Globalizacija, segmentacija tržišta, pojava novih informacionih i proizvodnih tehnologija, skraćivanje životnog ciklusa proizvoda, sve sofisticiraniji zahtevi potrošača i povećanje globalne konkurencije su samo neke od njih. Sve ove promene utiču na poslovanje preduzeća i dovode do promena u njemu. Ovo se odnosi kako na preduzeća proizvodnog karaktera tako i na ona uslužnog karaktera, gde spadaju i preduzeća iz oblasti hotelske industrije.

Sve ove promene dovode do pojave novih informacionih zahteva organa upravljanja u savremenom preduzeću, na osnovu kojih će oni moći da donesu prave odluke. Tradicionalni računovodstveni sistemi koji su davali zadovoljavajuće rezultate u

prošlosti, u ovakvim, izmenjenim uslovima, ne produkuju informacije koje će odgovoriti zahtevima organa upravljanja. Takođe, sistem obračuna troškova koji se bazira na podeli preduzeća na uže oragnizacione delove nije adekvatan u savremenim uslovima proizvodnje.

U cilju prevazilaženja nedostataka tradicionalnih metoda obračuna troškova razvijen je metod obračuna troškova po aktivnostima. Konceptualni osnov ovog metoda čine aktivnosti, a njegova polazna pretpostavka je da resurse troše aktivnosti, a ne organizacioni delovi kako je to ranije bio slučaj, dok aktivnosti troše objekti troškova. Obračun troškova po aktivnostima, zahvaljujući brojnim informacijama koje produkuje, omogućava brojna interna poboljšanja u poslovanju savremenih preduzeća.

Daljim razvojem obračuna troškova po aktivnosti došlo je do pojave i upravljanja zasnovanog na aktivnostima, koje uključuje proces identifikovanja aktivnosti koje dodaju i ne dodaju vrednost, reinžinjerin preduzeća, benčmarketing aktivnosti koje dodaju vrednost i razvijanje sistema merenja performansi koji doprinosi stalnom razvoju. Upravljanje zasnovano na aktivnostima omogućava donošenje relevantnih odluka o cenama, dizajnu, miksu proizvoda i njihovom razvoju, izboru dobavljača i uspostavljanju odnosa sa njima, kao i o odnosima sa kupcima odnosno korisnicima usluga.

Pojava obračuna troškova po aktivnostima omogućila je i razvoj budžetiranja zasnovanog na aktivnostima koje bitno menja pogled na proces budžetiranja, jer polazi od stava da neophodne resursa treba ustanoviti polazeći od buduće tražnje za proizvodima i uslugama, količinom aktivnosti koje će biti potrebne za njihovu realizaciju, da bi se na kraju ustanovilo koliko je resursa neophodno za obavljanje ovih aktivnosti.

U radu će biti reči o obračunu troškova po aktivnostima, uslovima koji su doveli do njegove pojave, kao i o njegovom razvoju, koji je omogućio pojavu upravljanja zasnovanog na aktivnostima i budžetiranja zasnovanog na aktivnostima i mogućnostima primene upravljanja hotelom koje je zasnovano na aktivnostima.

1. KLASIČNE METODE OBRACHUNA TROŠKOVA I NJIHOVI NEDOSTACI

Kod klasičnih metoda obračuna troškova prenaplašena je uloga direktnih trpškova u kalkulaciji cene koštanja proizvoda odnosno, budući da se ovde govori o hotelskoj industriji, usluga. One pružaju brojne informacije o direktnom radu, i fokusiraju se na smanjenje njegovih troškova. Raspodela opštih troškova proizvodnje vrši se na osnovu troškova direktnog rada. Ovakva raspodela bila je celishodna u situaciji kada troškovi direktnog rada imaju dominantno učešće u ukupnim troškovima, ali kako u savremenim preduzećima neprekidno rastu opšti troškovi, dok se troškovi direktnog rada smanjuju, postoji veća mogućnost za deformaciju u izveštajima o troškovima. Ovo još više ima značaja kada se govori o sektoru usluga, odnosno tercijalnom sektoru gde su opšti troškovi značajni.

Još jedan nedostatak klasičnih metoda obračuna troškova je i postojanje neadekvatnih osnova za alokaciju opštih troškova. One koriste direktne časove rada koji više nisu relevantna osnova za alokaciju opštih troškova proizvodnje. Osnove za alokaciju vezane su za fizički obim proizvodnje proizvoda, međutim mnogi opšti troškovi nemaju veze sa fizičkim obimom proizvodnje, kao što su troškovi rukovanja materijalom, pripreme proizvodnje, kontrole kvaliteta... Posledica primene neadekvatne osnove za alokaciju je potcenjivanje raspoređenih troškova na proizvode i/ili usluge koji ne zahtevaju veliki utrošak časova rada ili mašinskih časova i precenjivanje raspoređenih opštih troškova na proizvode koji zahtevaju veći utrošak časova rada ili mašinskih časova.

Konceptualni osnov klasičnih metoda obračuna troškova je podela preduzeća na uže organizacione delove, koji se nazivaju „homogenim sekcijama“. Na ove „homogene sekcije“, koje su često homogene samo po imenu jer se u njima koriste mašine različite složenosti i vrše aktivnosti koje su različitog stepena automatizacije, vrši se alokacija indirektnih troškova. U savremenim uslovima poslovanja došlo se do saznanja da organizacioni delovi nisu adekvatni nosioci potrošnje resursa, već se kao osnov alokacije koriste drugi konceptualni okviri. Ipak, podela preduzeća na uže organizacione delove nije u potpunosti bez značaja za preduzeće. Na ovaj način preduzeće može da prati i meri efikasnost organizacionih delova i njihov doprinos rezultatu preduzeća kao celine. Imajući sve navedeno u vidu, može se zaključiti da tradicionalne metode obračuna troškova najmanje odgovaraju uslužnom sektoru odnosno hotelskoj industriji i iz tog razloga javila se potreba za razvojem novih metoda obračuna troškova, kao što je obračun troškova zasnovan na aktivnostima.

2. OBRACHUN TROŠKOVA PO AKTIVNOSTIMA

Preduzeća se danas suočavaju sa svim navedenim promenama u uslovima poslovanja. Globalizacija, nove informacione i proizvodne tehnologije, povećanje konkurencije na globalnom nivou i druge promene, uslovljavaju nastanak novih metoda obračuna troškova, kako bi preduzeće raspolagalo relevantnim informacijama za donošenje odluka.

Obračun troškova po aktivnostima je jedna od savremenih metoda obračuna troškova. B. B. Turney definiše obračun troškova po aktivnostima kao „metod merenja troškova i performansi aktivnosti i objekata trošenja. Osnova ovog obračuna je u pripisivanju troškova aktivnostima na osnovu njihovog korišćenja resursa i vezivanje troškova za objekte trošenja na osnovu njihovog trošenja aktivnosti. Obračun troškova po aktivnostima prepoznaje uzročnu vezu između uzročnika potrošnje

i aktivnosti”. Cilj obračuna troškova po aktivnostima je da utvrdi informacije o pouzdanoj ceni koštanja proizvoda. Ova metoda polazi od pretpostavke da troškove ne generišu proizvodi, već aktivnosti koje ih troše. Oobračun troškova po aktivnostima se bazira na tvrđenjima da: 1) proizvodi i/ili usluge “troše” aktivnosti; 2) aktivnosti “troše” resurse; 3) aktivnosti su osnov alokacije troškova i 4) uzročnici aktivnosti ne moraju biti vezani za obim proizvodnje/usluga.

Ona je nastala krajem 80-ih godina dvadesetog veka od strane američkih profesora Roberta Kaplana i Robina Cooper-a. Međutim, prvobitni koncepti obračuna troškova po aktivnostima razvijani su u kompanijama Siemen AG (primena je počela 1975. godine) i Schlafhorst (početkom 80-ih godina). Razlike između Activity Based Costinga i Prosseskostenrechnunga ogledaju se u oblastima na koje se one fokusiraju. Activity Based Costing prvenstveno razmatra opšte troškove proizvodnje i alokaciju troškova na proizvode, dok Prosseskostenrechnung razmatra opšte troškove izvan proizvodnje (u nabavci, logistici, kontroli kvaliteta...) i zastupa procesni pristup, odnosno posmatra proces u celosti. Takođe razlikuju se i područja interesovanja ovih pristupa metodi obračuna troškova po aktivnostima. Područje koje proučava Activity Based Costing čine direktna proizvodnja, odnosno proizvodnja u užem smislu, aktivnosti koje direktno doprinose proizvodnji, kao što je logistika, i aktivnosti koje indirektno doprinose proizvodnji, kao što je kadrovska služba. Područje koje po Prosseskostenrechnungu proučava obračun troškova po aktivnostima je šire, i pored navedenih područja koja pokriva Activity Based Costing uključuje i aktivnosti rukovođenja.

Obračun troškova po aktivnostima prošao je kroz dve faze razvoja. U prvoj fazi, obračun troškova po aktivnostima težio je da prevaziđe nedostatke klasičnih metoda obračuna troškova produkujući informacije o pouzdanijoj ceni koštanja proizvoda i usluga. U drugoj fazi razvoja informacije koje produkuje obračun troškova, osim informacija o troškovima i ceni koštanja, uključuju i nefinansijske informacije o aktivnostima koje su menadžmentu preduzeća potrebne za donošenje odluka.

3. POJAM I OSNOVNA KLASIFIKACIJA AKTIVNOSTI

Aktivnosti predstavljaju konceptualni osnov obračuna troškova po aktivnostima. Postoje razne definicije pojma aktivnosti. Aktivnosti se definišu kao „skup zadataka homogenog karaktera vezanih za proces stvaranja vrednosti, potrošnju resursa, uzročnike troškova, uzročnike potrošnje resursa i nastanak procesa“ (Novičević, Antić, 2005, str. 252). To su i „zajednice specifičnih poslova, sličnih po svojoj prirodi, vezanih za izradu proizvoda ili vršenje usluga“, ili „odgovarajuće kominacije ljudi, tehnologije, sirovina, metoda i sredine neophodnih za proizvodnju određenog proizvoda ili usluge, a koje opisuju šta jedno preduzeće radi i na koji način koristi vreme i resurse da bi postiglo postavljene ciljeve“. Još jedna definicija aktivnosti je da je to „svaka ponovljena akcija, kretanje ili redosled poslova, obavljena da bi se izvršila poslovna funkcija, a opisuje se glagolom i imenicom, na primer dizanje materijala, uključivanje mašine i sl.“ (Novičević, Antić, 2005, str. 252)

Postoji više različitih klasifikacija aktivnosti, u zavisnosti od osnova koji koristimo za njihovu podelu.

Aktivnosti se prema svom doprinosu obavljanju zadataka mogu podeliti na primarne i sekundarne. Primarne aktivnosti direktno doprinose obavljanju zadataka organizacionih delova preduzeća. Njihovi outputi su namenjeni eksternim korisnicima, potrošačima, ili drugim organizacionim delovima jedne kompanije. Primer za primarnu aktivnost je dizajniranje proizvoda. Sekundarne aktivnosti služe kao podrška primarnim aktivnostima. Ove aktivnosti su neophodne za nesmetan rad organizacije, ali imajući u vidu da one indirektno doprinose obavljanju zadataka organizacije, a troše resurse i vreme, treba pažljivo utvrditi da li su one neophodne i koliko zapravo doprinose rezultatima organizacije.

Prema stepenu uticaja koje imaju na tržištu, aktivnosti možemo podeliti na one sa visokim i one sa niskim stepenom uticaja na tržištu. Sve aktivnosti čije vršenje direktno utiče na zadovoljenje zahteva potrošača imaju visok stepen uticaja na tržištu. To su na primer aktivnosti dizajniranja proizvoda. Administrativne aktivnosti, aktivnosti usklađivanja sa eksternim propisima na primer predstavljaju aktivnosti koje nemaju visok stepen uticaja na tržištu.

Prema tome da li se aktivnosti vrše stalno ili samo jednom, one se dele na ponavljajuće i neponavljajuće aktivnosti. Ponavljajuće aktivnosti se u preduzeću vrše stalno i imaju konstantne inpute i outpute. Neponavljajuće aktivnosti se vrše samo jednom.

Prema uticaju koji na njih imaju eksterni ili interni faktori, aktivnosti se dele na one na koje utiču eksterni faktori i aktivnosti na koje utiču interni faktori. Eksterni faktori koji mogu uticati na vršenje aktivnosti su vremenski uslovi, razni propisi vezani za karakteristike proizvoda itd., dok su interni faktori koji imaju uticaja na vršenje nekih aktivnosti u preduzeću, na primer, politika i određene procedure kompanije.

Jedna od najvažnijih klasifikacija aktivnosti je ona koja ih deli na aktivnosti koje dodaju i aktivnosti koje ne dodaju vrednost. Aktivnosti koje dodaju vrednost uvećavaju vrednost proizvoda ili usluge koji potrošači žele da kupe, pa su one stoga bitne za proizvodnju proizvoda i vršenje usluga. Upravljanje ovim aktivnostima podrazumeva težnju za povećanje efikasnosti u njihovom vršenju. Aktivnosti koje ne dodaju vrednost samo povećavaju vreme neophodno za proizvodnju proizvoda i vršenje usluga i pri tom dodatno troškove, ne uvećavajući vrednost i kvalitet proizvoda i usluga preduzeća. Ovakve aktivnosti potrošači nisu spremni da plate. Aktivnostima koje ne dodaju vrednost posebno treba upravljati, utvrditi načine za njihovu redukciju ili potpuno eliminisanje.

4. ANALIZA AKTIVNOSTI

Svaku organizaciju karakteriše specifična organizaciona struktura, veličina, delatnost, i drugi parametri. U zavisnosti od svih ovih karakteristika jedne organizacije ona će utvrditi kako izvršiti izbor i analizu aktivnosti. Naravno, pri izboru aktivnosti treba u obzir uzeti i specifične informacione zahteve organizacije, ali i princip racionalnosti. Previše detaljne informacije o aktivnostima mogu zahtevati veliki utrošak vremena i resursa, jer svaka, pa i najmanja organizacija može identifikovati veliki broj aktivnosti. U izboru aktivnosti mora se voditi računa o kriterijumima troškova ali i ciljevima svake organizacije.

Aktivnosti se utvrđuju analizom aktivnosti. Ona se može definisati kao proces identifikovanja i opisivanja aktivnosti u organizaciji, i evaluacije uticaja koje ove aktivnosti imaju na ostvarivanje njenih operacija. Analizom aktivnosti se utvrđuje (Baker, 1998, str. 10): 1) koje se aktivnosti vrše u organizaciji; 2) koliko ljudi izvršava te aktivnosti; 3) koliko vremena ljudi zaduženi za njihovo izvršenje troše; 4) koji resursi i koliko resursa se troši; 5) koji operativni podatak najbolje reflektuje performanse aktivnosti; 6) od kakve su vrednosti te aktivnosti za organizaciju.

Brimson za analizu aktivnosti definiše pristup koji sadrži sedam koraka, a to su (Brimson, 1991, str. 10): 1) odrediti opseg aktivnosti; 2) odrediti jedinicu aktivnosti, pristup u izboru aktivnosti i način prikupljanja podataka o aktivnostima; 3) definisati aktivnosti; 4) izvršiti racionalizaciju aktivnosti; 5) klasifikovati aktivnosti na primarne i sekundarne; 6) sačiniti listu aktivnosti; 7) finalizirati i dokumentovati aktivnosti.

Definisanje opsega aktivnosti podrazumeva određivanje broja aktivnosti koje će biti predmet analize. Za organizaciju koja želi da uvede obračun troškova po aktivnostima uobičajeno je dovoljno evidentirati 25-100 aktivnosti. Pri određivanju opsega treba krenuti od ciljeva analize i, ako je potrebno, sprovesti cost-benefit analizu za utvrđivanje troškova i koristi od izabranog broja aktivnosti koje će se posmatrati.

Određivanje jedinica aktivnosti predstavlja stratejsku odluku, koja ima kasnije utiče na ove aktivnosti. Jedinica aktivnosti treba da sadrži grupu dobro određenih, usko povezanih zadataka koji imaju istu svrhu. Iako jedinice aktivnosti mogu da se poklapaju sa postojećim organizacionim jedinicama, uobičajeno je da će one prevazilaziti podele u organizacionoj strukturi. Neophodno je redefinisati organizacione delove u adekvatne jedinice aktivnosti kako bi analiza bila sveobuhvatna i isplativa.

Izbor pristupa u okviru analize aktivnosti je još jedna strateška odluka. Pristupi koji menadžmentu stoje na raspolaganju su analiza poslovnih funkcija, analiza poslovnih procesa i analiza organizacionih jedinica. Analizom poslovnih funkcija utvrđuje se koje se aktivnosti vrše u svakoj od funkcija jedne organizacije. Analizom poslovnih procesa može se doći do podataka o aktivnostima, a radi njihovog lakšeg praćenja, sve aktivnosti u okviru poslovnog procesa mogu se i grafički prikazati. Analizom poslovne aktivnosti organizacionih delova utvrđuje se koje se aktivnosti vrše u svakom od njih.

Tehnike prikupljanja podataka o aktivnostima su intervju sa zaposlenima, neposredno posmatranje aktivnosti koje zaposleni vrše, razne vrste upitnika, dobijanje informacija iz dnevnika ili radnih beležaka zaposlenih, kao i kombinacija svih navedenih tehnika. Takođe, preduzeće može angažovati i panel stručnjaka, koji se obično koriste kada ono posluje u nestabilnom okruženju ili se radi o novim aktivnostima koje se vrše u njemu. Pri izboru tehnike treba imati u vidu i mogućnost postojanja komponente subjektivnosti, kao i nepouzdanosti informacija dobijenih od zaposlenih, što je pri primeni panela stručnjaka isključeno.

Aktivnosti trebaju biti definisane imenicom i glagolom. Objašnjavanje aktivnosti na osnovu outputa koje proizvode nije adekvatno.

Prilikom analize dobijenih podataka treba sačiniti listu aktivnosti. Aktivnosti trebaju biti racionalizovane kroz strukturiranje i proveru ove liste. Pri racionalizaciji treba voditi računa da se uspostavi balans između prikazivanja suviše detaljne liste, koja dovodi do visokih troškova, i utvrđivanje suviše malog broja aktivnosti, odnosno nedovoljne detaljnosti liste, što ne omogućava dobijanje dovoljno preciznih odgovora.

Klasifikacija aktivnosti na primarne i sekundarne vrši se na osnovu odnosa koji postoje među aktivnostima i uticaja koji one imaju na obavljanje zadataka jedne organizacije.

Poslednji korak u analizi aktivnosti je formiranje konačne liste aktivnosti koja odgovara organizaciji i pruža adekvatne podatke za analizu i donošenje odluka.

Analiza aktivnosti, u konačnom, prikazuje pojedinačne komponente organizacionog sistema. Ispitivanje pojedinačnih segmenata omogućava korisnu i razumljivu podlogu za dalju analizu aktivnosti.

4. IZBOR OSNOVA ZA ALOKACIJU TROŠKOVA

Vršenje bilo koje poslovne aktivnosti rezultira nastankom troškova koji se evidentiraju kroz sistem finansijskog izveštavanja. U okviru računovodstva, ti troškovi se obično dele na direktne i indirektne. Direktne troškove je lako pratiti i njihova alokacija na nosioce troškova se vrši odmah. Za alokaciju indirektnih ili opštih troškova mogu se koristiti razne metode, od kojih je jedna obračuna troškova po aktivnostima.

Alokacija troškova, u okviru obračuna troškova po aktivnostima, odvija se u dve faze. U prvoj fazi se troškovi utrošenih resursa alociraju na aktivnosti za čije su vršenje oni neophodni, a zatim se, u okviru druge faze, troškovi sa aktivnosti vezuju za nosioce troškova. Kako bi do procesa alokacije uopšte došlo trebaju se odrediti osnove za alokaciju.

Osnov alokacije je bilo koji faktor koji dovodi do promene troškova jedne aktivnosti. Tourney i Stratton opisuju osnove za alokaciju troškova kao mehanizme za alokaciju troškova resursa na aktivnosti, u prvoj fazi, i troškove aktivnosti na proizvode ili usluga, u drugoj fazi alokacije. Dakle, u okviru obračuna troškova po aktivnostima, kao osnove za alokaciju razlikujemo uzročnike potrošnje resursa, koji se koriste u prvoj fazi alokacije, i uzročnike potrošnje aktivnosti, koji se koriste u drugoj fazi alokacije troškova. Osnovni princip, kojeg se u primeni obračuna troškova po aktivnostima treba pridržavati, je da proizvodi troše aktivnosti a aktivnosti troše resurse. (Tourney, Stratton, 1992)

Uzročnici potrošnje aktivnosti pokazuje količinu resursa koji su neophodni za vršenje određene aktivnosti. Potrošnju svakog resursa jedne organizacije izaziva jedna ili više aktivnosti, a uzročnici potrošnje resursa otkrivaju veze između njih. Primer ove vrste uzročnika može biti, za troškove zarade broj radnika, za troškove korišćenja kompjutera broj sati rada itd.

U drugoj fazi alokacije, troškovi se sa aktivnosti vezuju na objekte trošenja. Objekti trošenja u preduzeću mogu biti proizvodi, usluge, ali i linije proizvoda, kupci, grupe kupaca, prodajne teritorije. Ovu fazu alokacije omogućavaju nosioci potrošnje resursa koji omogućavaju da se ustanovi intenzitet tražnje nosioca troškova za pojedine aktivnosti. Primer za uzročnike potrošnje aktivnosti mogu biti, za troškove kontrole proizvoda broj kontrola, za troškove aktivnosti nabavke broj porudžbina, za troškove aktivnosti pripreme mašina broj priprema itd.

Kod obračuna troškova po aktivnostima se, za razliku od tradicionalnih metoda obračuna troškova koji poznaju samo uzročnike troškova povezane sa obimom proizvodnje, javljaju uzročnici koji mogu, ali i ne moraju biti povezani sa obimom proizvodnje proizvoda.

Pri izboru osnova za alokaciju troškova treba uzeti u obzir dve činjenice, a to su (Siegel, Shim, 2006): 1) troškovi njihovog merenja i 2) stepen korelacije između osnova za alokaciju troškova i stvarnih uzročnika opštih troškova.

U sistemu obračuna troškova po aktivnostima postoji veliki broj osnova za alokaciju, odnosno uzročnika troškova koji mogu da se izaberu i koriste. Međutim, poželjno je da se njihov izbor vrši na osnovu toga da li je informacija o njima trenutno raspoloživa. Informacija koja nije dostupna u postojećem sistemu preduzeća morala bi da se produkuje, što će dovesti do povećanja troškova.

Postojeća struktura informacija može biti korišćena na drugi način ako bi se tako minimizirali troškovi dobijanja informacija o uzročnicima troškova. Ponekad je moguće da se uzročnici troškova koji direktno mere potrošnju aktivnosti zamene sa uzročnicima troškova koji je mere na indirektnan način. Na primer, ukoliko je vreme koje je potrebno za kontrolu svake jedinice proizvoda jednako ili približno jednako, broj sati kontrole koji služi za alokaciju troškova aktivnosti kontrole proizvoda trebamo zameniti sa brojem kontrola. Ovo je moguće samo ukoliko se primenom indirektnog uzročnika troškova ne dovodi u pitanje tačnost podataka dobijenih primenom obračuna troškova po aktivnostima. Prilikom izbora uzročnika troškova treba voditi računa i o korisnosti informacija koje oni proizvode.

Sistem informisanja organizacije utiče i na ponašanje njenih članova. Pri izboru uzročnika troškova treba voditi računa na reakcije koje će njihov izbor izazvati kod zaposlenih. Kada se uzročnici troškova koriste i za analizu i ocenu performansi zaposlenih, oni postaju snažno sredstvo koje može uticati na njihovu motivaciju i ponašanje. Na primer, kada se kao uzročnik troškova aktivnosti nabavke odredi broj kontaktiranih dobavljača, to može navesti menadžera nabavke da kontaktira manji broj dobavljača, što neće dovesti do izbora dobavljača sa najvišim kvalitetom proizvoda i najnižim troškovima. Izbor neadekvatnih uzročnika troškova može izazvati razne vrste nefunkcionalnog ponašanja zaposlenih, ali i pad nivoa performansi preduzeća.

5. UPRAVLJANJE HOTELOM ZASNOVANO NA AKTIVNOSTIMA

Obračun troškova po aktivnostima, i Activity Based Management – skraćeno ABM, to jest upravljanje zasnovano na aktivnostima se koriste za potpunije razumevanje realnih troškova i dinamike strukture troškova koji nastaju u procesu poslovanja hotela. Korišćenje obračuna troškova po aktivnostima i upravljanja zasnovanog na aktivnostima omogućava menadžerima da utvrde profitabilnost hotelskih usluga, troškove poslovanja i kako postići poboljšanja u hotelu.

Upravljanje zasnovano na aktivnostima se može označiti kao metod za identifikovanje i evaluaciju aktivnosti pomoću obračuna troškova po aktivnostima, uz analizu lanca vrednosti i reinžinjerung za poboljšanje procesa donošenja strategijskih i operativnih odluka. Ono se fokusira na upravljanje aktivnostima radi smanjenja troškova i povećanja vrednosti za goste hotela. Ono omogućava razumevanje aktivnosti i načina na koji se profit povećava ili smanjuje, i tako osvetljava one delove poslovanja u kojima akcije direktno mogu uticati na poboljšanje poslovnih performansi hotela. Snaga upravljanja zasnovanog na aktivnostima leži u kreiranju generalno korisnih informacija za sve funkcije jedne organizacije. Ono omogućava menadžerima da dobiju informacije o poslovanju i odgovore na sledeća pitanja (Kaplan, Cooper, 1998): 1) na koji način hotel može bolje da se pozicionira na tržištu – za šta su neophodne informacije o profitabilnosti pojedinih usluga koje hotel pruža i

2) kako se mogu unaprediti interni kapaciteti i smanjiti jedinačni troškovi – za šta je neophodno razumevanje procedura, sistema i procesa vršenja usluga.

Tvorci obračuna troškova po aktivnostima, Robert Kaplan i Robin Cooper, razlikuju operativno i stratejsko upravljanje zasnovano na aktivnostima.

Operativno upravljanje zasnovano na aktivnostima govori organizaciji kako „raditi stvari na pravi način“ na osnovu informacija koje proizvode obračun troškova po aktivnostima. Kako bi se povećala efikasnost treba identifikovati aktivnosti koje dodaju vrednost hotelskim uslugama i raditi na njihovom poboljšanju, dok se aktivnosti koje ne dodaju vrednost hotelskim uslugama trebaju eliminisati kako bi došlo do smanjenja troškova, pri čemu treba voditi računa da se ne smanji vrednost koja se isporučuje gostu hotela. Operativno upravljanje zasnovano na aktivnostima ima za cilj povećanje efikasnosti, smanjenje troškova i povećanje iskorišćenosti imovine, i sve to u kratkom roku. Tražnja se shvata kao data veličina koju treba zadovoljiti potrošnjom nižeg nivoa organizacionih resursa. Treba povećati iskorišćenost hotelskih kapaciteta i smanjiti potrošnju resursa, tako da će za stvaranje prihoda biti potrebno manje fizičkih i ljudskih resursa. Koristi od primene operativnog upravljanja zasnovanog na aktivnostima mogu se meriti nivoom smanjenja troškova i višim prihodima.

Stratejsko upravljanje zasnovano na aktivnostima, na osnovu podataka koje obezbeđuje obračun troškova po aktivnostima, govori organizaciji da treba raditi „prave stvari“ da bi se utvrdilo koje proizvode razvijati i koje aktivnosti vršiti. Ono pruža informacije za analizu profitabilnosti kupaca, utvrđivanje koji su kupci najprofitabilniji i fokusiranje na njih. U okviru stratejskog upravljanja zasnovanog na aktivnostima donose se odluke o (Kaplan, Cooper, 1998): 1) proizvodnom miksu i cenama; 2) odnosima sa kupcima; 3) izboru dobavljača i odnosima sa dobavljačima i 4) dizajnu proizvoda i njihovom razvoju.

Na ovom nivou upravljanja donose se odluke o promeni tražnje za aktivnostima u cilju porasta profitabilnosti. Na primer, pojedinačne usluge hotela i sami gosti često zahtevaju složen miks skupih aktivnosti za koje organizacija nema adekvatnu kompenzaciju kroz obim prodaje i tržišne cene. Analiza troškova pokazuje da, u većini slučajeva, svega 20% hotelskih usluga izaziva 80% troškova. Tačnom alokacijom troškova aktivnosti kao što su kontrola kvaliteta, priprema ili nabavka dolazi se do zaključaka da su mnoge usluge koje hotel nudi gostima ekstremno neprofitabilne. Odluke koje menadžeri u ovakvim situacijama mogu doneti su promena cene određenih usluga, supstitucija usluga, redizajn usluga, poboljšanje procesa pružanja usluga, promena operativnih politika i strategija, investiranje u fleksibilnost ponude, i u krajnjem slučaju, eliminisanje usluga.

Mogućnosti koje postoje za poboljšanje profitabilnosti organizacije, dodeljivanjem troškova gostima hotela preko praćenja aktivnosti, su (Kaplan, Cooper, 1998): 1) zaštita postojećih visoko profitabilnih gostiju; 2) promena cena skupih usluga na osnovu podataka o troškovima usluživanja gostiju; 3) popusti, ukoliko su oni neophodni za dobijanje poslova sa gostima koji ne izazivaju visoke troškove usluživanja; 4) uspostavljanje odnosa sa gostima koji ne izazivaju visoke troškove usluživanja, kako bi se njihovi troškovi još više smanjili; 5) prepuštanje neprofitabilnih gostiju konkurentima i 6) privlačenje visokoprofitabilnih gostiju od konkurenata.

Ove akcije će menadžerima sa dobro razvijenim instrumentarijem za obračun troškova po aktivnostima omogućiti dramatično povećanje profitabilnosti.

U okviru upravljanja zasnovanog na aktivnostima razlikuju se sledeće faze (Kaplan, Cooper, 1998): 1) utvrđivanje aktivnosti koje dodaju i koje ne dodaju vrednost; 2) reinžinjerung hotela; 3) benčmarking aktivnosti koje dodaju vrednost i 4) razvijanje sistema merenja performansi koji će doprineti stalnom razvoju.

ZAKLJUČAK

Funkcionisanje hotela u savremenim poslovanja zahteva primenu koncepta obračuna troškova koji će proizvoditi veliki broj potrebnih informacija. Radi podrške upravljanju hotelom i donošenju odluka obezbeđivanjem adekvatne informacione podloge, primenje se obračun troškova po aktivnostima, kao i upravljanje i budžetiranje zasnovano na aktivnostima.

Upravljanje zasnovano na aktivnostima, kao proces koji uključuje identifikovanje aktivnosti koje dodaju i ne dodaju vrednost, benčmarking aktivnosti koje dodaju vrednost, reinžinjerung organizacije i razvijanje sistema merenja performansi koji će doprineti stalnom razvoju, omogućilo je organizaciji da na drugačiji način sagleda troškove, bruto maržu, profitabilnost. Ono omogućava i otkrivanje faktora koji utiču na nivo efikasnosti aktivnosti, analiziranje profitabilnosti potrošača i donošenje odluka koje će uticati na poslovanje u budućnosti.

Primena obračuna troškova po aktivnostima omogućava preciznije utvrđivanje troškova, analizu profitabilnosti gostiju hotela, potpomaže benčmarking, integraciju sa programom stalnog razvoja hotela i njegovih usluga. Kao njegovi nedostaci mogu se navesti to da njegova implementacija zahteva znatne resursa, dok je održavanje ovog sistema skupo, složenost metodološkog postupka i to da koristi od primene ovog metoda postaju vidljive tek nakon nekoliko godina.

LITERATURA

- [1] Novičević, B., Antić, Lj. (2005). Upravljačko računovodstvo – obračun troškova, Petrograf Niš

- [2] Drury, C. (2008). Management and Cost Accounting, 7th Edition, Pat Bond
- [3] Baker, J. J. (1998). Activity-Based Costing and Activity-Based Management for Health Care, Aspen Publishers
- [4] Brimson, J. (1991). Activity accounting, Wiley.
- [5] Torney, P.B. Stratton, A.J. (1992). ‘Using ABC to Support Continuous Improvement’, Management Accounting
- [6] Siegel, J., Shim, J. (2006). Barron’s Accounting Handbook, Fourth Edition, Barron’s Educational Series
- [7] Kaplan, R., Norton, D. (2001). The Strategy-Focused Organization, Harvard Business School Press
- [8] Williamson, D. (1996). Cost and Management Accounting ,Prentice Hall

BALANCED SCORECARD AS A STRATEGIC TOOL FOR MANAGING INNOVATION PROCESSES IN THE ORGANIZATION

Iva Bichurova

Department of "Economics of Food Industry" at the University of Food Technologies, Plovdiv, Bulgaria
iva78plovdiv@yahoo.com

Georgi Toskov

Department of "Economics of Food Industry" at the University of Food Technologies, Plovdiv, Bulgaria
gkt980@abv.bg

Abstract: The purpose of this paper is to reveal the opportunities offered by the Balanced Scorecard by mobilizing the organization's activities in a new strategic direction. It is presented as a tool for measuring the characteristics of all the existing factors on which the success of the company depends. The capabilities of a balanced system of performance metrics to link the long-term strategy with short-term solutions are also shown. Involving more people in the organization's strategy makes it possible to achieve more results. This transforms the system of balanced results into a strategic management concept, and the organizational strategy into real action. The characteristic of the methodology is the presentation of the organizational goals from four perspectives - clients, finance, business processes and development; looking for a balance among the priorities; quantifying and presenting the degree of implementation of the set goals. Besides the financial dimension of the activity, the strategic cards obtain the presentation of the client's direction, the quality of the products, the duration of the production cycle, the development of new products. All this can define a balanced matrix as a monitoring tool for real business processes. The paper highlights the view that companies could not achieve comparative competitive advantages without transforming new technology into tangible assets quickly without the excellent management of financial assets and liabilities. The ability of the company to mobilize and use its intangible and invisible assets turns out to be far more crucial than investing and managing tangible assets.

The paper also shows the capabilities of a balanced performance matrix to manage the portfolio for the elaboration and development of new activities and products, as well as the models for developing and launching new products on the market.

Keywords: Balanced Scorecard, Innovation processes, Innovations, Management, Business processes

БАЛАНСИРАНАТА МАТРИЦА НА РЕЗУЛТАТИТЕ КАТО СТРАТЕГИЧЕСКО СРЕДСТВО ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА ИНОВАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ В ОРГАНИЗАЦИЯТА

Ива Бичурова

катедра „Икономика на хранителната индустрия“ в Университет по хранителни технологии,
гр.Пловдив, България, iva78plovdiv@yahoo.com

Георги Тосков

катедра „Икономика на хранителната индустрия“ в Университет по хранителни технологии,
гр.Пловдив, България gkt980@abv.bg

Резюме: Целта на настоящия доклад е да разкрие възможностите, които предлага Балансираната матрица на резултатите чрез мобилизирането на дейността на организацията в ново стратегическо направление. Тя е представена като инструмент за измерване на характеристиките на всички съществуващи фактори, от които зависи успеха на компанията. Показани са още възможностите на балансираната система от показатели за ефективност, чрез която става възможно по-ефективното осъществяване на връзката между дългосрочната стратегия и решенията в краткосрочен план. Въвличането на повече хора в стратегията на организацията прави възможно постигането на повече резултати. Това превръща системата от балансираните резултати в концепция за стратегическо управление, а организационната стратегия в реални действия. Характерното за методологията е представянето на организационните цели от четири перспективи – клиенти, финанси, бизнес процеси и развитие; търсене на баланс сред приоритетите; количествено измерване и представяне на

степената на изпълнение на заложените цели. Освен финансовото измерение на дейността стратегическите карти обхващат представянето на клиентското направление, качеството на изделията, продължителността на производствения цикъл, развитието на нови продукти. Всичко това може да дефинира балансираната матрица като мониторингово средство на реалните бизнес процеси.

Докладът подчертава становището, че компаниите не биха могли да постигнат сравнителни конкурентни предимства без превръщане на новите технологии в материални активи бързо, без отлично управление на финансовите активи и пасиви. Способността на компанията да мобилизира и използва неосезаемите и невидимите си активи се оказва далеч по-решаващо от инвестирането и ръководенето на осезаемите, материални активи.

В доклада са показани още възможностите на балансираната матрица на резултатите да управлява портфейла за разработването и развитието на нови дейности и продукти, както и моделите на разработване и пускане на нови продукти на пазара.

Ключови думи: Балансирана матрица на резултатите, Иновационен процес, Иновации, Управление, Бизнес процеси.

1. УВОД

Балансираната матрица на резултати²⁰ представлява подходящ инструмент за решаване на разнообразните и доста често противоречиви задачи, намиращи се в пряка връзка с конкурентоспособността, устойчивостта и ефективността на организацията. Използването на конкретната методика, от една страна, позволява да се изгради интегрирана концепция за управление на организацията в краткосрочен план, а от друга да се стимулират стратегическите инициативи за усъвършенстване на ключовите процеси и дейности, стимулиране на промените и повишаване на ефективността в дългосрочна перспектива.

2. ПОНЯТИЕ ЗА БАЛАНСИРАНА МАТРИЦА НА РЕЗУЛТАТИТЕ

По своята същност балансираната система от показатели²¹ е рамков модел, който представя насочеността на стратегията към обединяването на нематериалните активи за създаване на стойност. В обхвата на матрицата са четири направления – „*Финансово направление*”, „*Отношения с клиенти*”, „*Вътрешни бизнес процеси*”, „*Познания и развитие*”. Финансовото направление отчита постигнатите материални резултати като използва традиционните финансови показатели (коефициент на възвращаемост, стойност за акционерите, доходност, ръст на приходите и др.), които са основание за успеха или провала на компанията. Клиентското направление се свързва със стойностното предложение за целевите потребители, чрез което се измерва стойността, която създават нематериалните активи. Ако клиентите оценяват високото качество и своевременността на доставките, това означава, че компетенциите и уменията на служителите, процесите и системите, имат висока стойност за организацията. Ако клиентите оценяват високо иновациите и високата ефективност, то смисъл и значение за организацията придобиват онези умения, системи и процеси, водещи до създаването на нови продукти и услуги, с функционална стойност.

Неосезаемите активи помагат на организацията да: развият взаимоотношения с клиентите, което помага да се запази лоялността на съществуващите такива и способства новите пазарни ниши и пазарни дялове да бъдат обслужени ефикасно и ефективно; въвежда иновативни продукти, желани от целевите пазарни сегменти; произвежда висококачествени продукти на ниска цена и за кратко време; мобилизира способностите на работниците и ги мотивира за продължително доказване в процесните възможности, качество и време; развива информационните технологии, база данни и системи. Организациите от индустриалното общество постигат конкурентно предимство чрез специализация на функционалните умения в производството, продажбите, доставките, дистрибуцията, маркетинга и финансите. В информационното общество организациите оперират с интегрираните бизнес процеси, изместващи традиционните бизнес функции. То съчетава предимствата на специализацията с функционалния опит със скоростта, ефикасността и качеството на интегрираните бизнес процеси²².

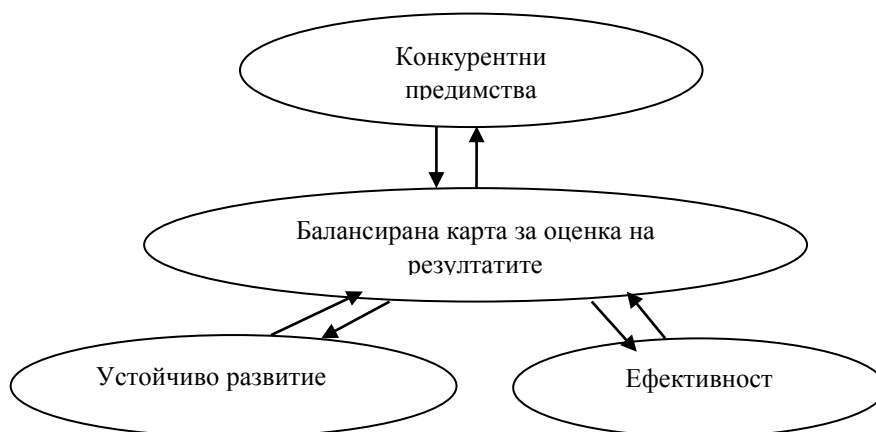
²⁰ Kuzmanova, M., Implementation of Balanced Scorecard in the process of strategic decision making, Precedings from international scientific conference, Ravda, 2008.

²¹ R. Kaplan, R. Northon, D., The Balanced Scorecard. Translating the strategy into action, Harvard Business Review, pp.,1996

²² Пак там.

Финансовият бизнес анализ е необходимо максимално решително да се обърне към ключовите принципи на методиката и методологията на Балансираната матрица на резултатите. Само по този начин би се освободил от голямата доза инертност, липса на достатъчна пазарна гъвкавост, шаблоните в едностранчивите сравнения, както и неособено богатия инструментариум от количествени методи за бизнес метрика. Фаворизирането на резултативните финансови показатели, без отчитането на анализа в балансираната система от показатели, остава едно плъзгане по повърхността и свиване на обхвата на задълбочения причинно-следствен факторен анализ. Показателите от четирите групи на Балансираната матрица на резултатите може да се възприемат като съставни компоненти от цялостна балансирана система за анализ на бизнес рейтинга, конкурентоспособността, ефективността, финансовата стабилност, риска и мястото в пазарното пространство²³.

Конкретизирането на системата от цели на организацията в отделните направления на рамковия модел повишава мотивацията на заетите чрез прилаганата комплексна система от измерители на ефективността и бързата обратна връзка (виж фигура 1)²⁴.

Фиг.1 Интегрирана концепция за управление на организацията

Включените в картата показатели позволяват да се направи задълбочен анализ на постигнатото от гледна точка на системата от цели и най-доброто за организацията. Съществуват възможности за използване на единна скала за оценка на разнообразните количествени и качествени показатели в картата като основа за извеждането на интегрални коефициенти за ефективността (размити оценки, 11-степенна Ликертова скала, приложима в размити множества, функции „експертон” и др.)²⁵.

Детайлно са систематизирани елементите на модела за управление на устойчивото развитие на организацията²⁶.

- Използване на балансираната карта за оценка на резултатите като модел за управление на стратегическото развитие на организацията.
- Въвеждането на нови перспективи в модела съобразно спецификата на организацията и изискванията на групите на влиянията върху нея (например екология, доставчици и т.н.).

²³ Timchev, M., *Balanced Scorecard financial business analysis*, Vanguard scientific instruments in management, Ravda, 2008, pp.176-177

²⁴ Kuzmanova, M., *Implementation of Balanced Scorecard in the process of strategic decision making*, Proceedings from international scientific conference, Ravda, 2008.

²⁵ Кузманова, М., „Възможности на балансираната карта за оценка на резултатите като инструмент за управление на стратегическото развитие на стопанската организация”, Сборник с доклади от Международна научна конференция, С., Унив. изд. “Стопанство”, 3 ноември 2004 г

²⁶ Kuzmanova, M., *Implementation of Balanced Scorecard in the process of strategic decision making*, Proceedings from international scientific conference, Ravda, 2008.

- Разработване на система от показатели в рамките на отделните перспективи, посредством които се осигурява адаптивност и балансираност в развитието на организацията.
- Регистрация на показателите в рамките на балансирания модел във формат: отговорник за резултатите; дефиниция; източник на данни; отговорник за данните; периодичност на наблюдение; първи сигнали за тревога; важни задачи и разходи, свързани с устойчивото развитие на организацията.
- Измерване на резултатите от развитие на организацията.

3. БАЛАНСИРАНАТА МАТРИЦА НА РЕЗУЛТАТИТЕ И УПРАВЛЕНИЕТО НА ИНОВАЦИОННИТЕ ПРОЦЕСИ

Постигането на трайни конкурентни преимущества се обвързва със способността на организацията бързо и ефективно да представя на пазара нови продукти, които максимално съответстват на нуждите на целевите клиенти. Те са основата на предимствата в конкурентната борба и са основание за устойчиво развитие в динамично и технологично ориентирани отрасли. Иновационните възможности определят и лидерите в даден отрасъл. Ефекта от иновациите е широкообхванат върху състоянието и ефективността на организацията – разширяване на потребителската база, ръст на печалбата и запазване на лоялността на клиентите²⁷.

Управлението на иновациите в организацията включва четири основни процеса²⁸:

- Определяне на възможностите за създаване на нови продукти и услуги;
 - Управление на портфейла за разработване и развитие;
 - Разработване и развитие на нови продукти и услуги;
 - Пускането на новите продукти и услуги на пазара.
- *Управление на портфейла за създаване и развитие*

Идеите за нови продукти могат да възникват от различни източници. Основно те се генерират от отделите за разработване и развитие на базата на опита и технологичните умения, натрупани въз основа на иновационните процеси и съществуващите продукти. Портфейлът за разработване и развитие на нови продукти трябва да включва комплекс от разнообразни проекти на базата на следните категории²⁹:

- Фундаментални научно-изследователски и перспективни проекти – генерират нови научни и технологични познания, които впоследствие могат да се прилагат в комерсиални проекти;
- Проекти за кардинално нови, „революционни” разработки (break through development project) – напълно нови категории продукти или нови направления на бизнеса на компанията;
- Проекти за развитие на нови платформи – създават ново поколение продукти в дадена категория – съчетават в себе си множество технологични характеристики на продуктите от предишното поколение, но добавят и най-новите технологични нововъведения (platform development projects);
- Проекти за развитие на производни продукти (derivative development projects) – имат за цел развитие на определени свойства на дадена продуктова платформа, предназначени за целеви сегмент от потребителския пазар;
- Съвместни проекти (alliance project) – помагат на компанията да получи нов продукт /или процес/ от друга фирма, чрез закупуване на лиценз или договор за подизпълнител.

Всичките пет вида проекти имат различни потребности от ресурси, различни времеви рамки и профили на риска. Общият проектен план определя съотношението между типовете проекти и осигурява правилното разпределение на ресурсите. Този план свързва отделните проекти в бизнес стратегията, съотнася всеки един от тях с конкретните продуктови линии и пазари.

За разработването и развитието на продукта Каплан и Нортън предлагат *поетапен модел* и *модел на водопада*. *Поетапният модел* определя стадии, през които трябва да премине новият продукт от първоначалната концепция до окончателния вариант за серийно производство. Началото на всеки стадий представлява вземане на решение от типа „Да/Не”, при което мениджърите сравняват проекта с други

²⁷ Alexieva, V., “Research of the main factors’ influence on the stragedy realization in the Bulgarian enterprices”, IX Jubilee Conferense of Management and Innovation, UNWE, Ravda, 2013

²⁸ Каплан, Р., Нортън, Д., Стратегически карти. Да превърнем нематериалните активи в осезаеми резултати, С, 2006.

²⁹ Пак там.

проекти, с които той се конкурира за ограничените ресурси на компанията. Стадиите са: възникване на идеи, предварително проучване, детайлно проучване, развитие, тестване и утвърждаване, пускане в производството и излизане на пазара. При *модела на водопада* съществува ясна последователност от един стадий към друг, а именно: идеен проект, спецификация на продукта и на неговите функции, кодиране, интеграция и тестване.

4.ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Балансираната карта за оценка на резултатите представлява гъвкав инструмент за разработване и изпълнение на стратегията на организацията, като централно място в нея заема системата от цели за изпълнение. Нейното внедряване в управленския инструментариум позволява да се реализира дългосрочно развитие с тежест върху конкурентоспособността, устойчивостта, екипността, интегрираността на усилията на всички, ангажирани с постигането на целите на организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- [1,5,7] М. Kuzmanova, Implementation of Balanced Scorecard in the process of strategic decision making, Vanguard scientific instruments in management, Preceedings from international scientific conference, Ravda, pp.198-199, 2008.
- [2,3] R. Kaplan , D. Northon, , The Balanced Scorecard. Translating the strategy into action, Harvard Business Review, pp. 1-3,1996
- [4] М. Timchev, Balanced Scorecard financial business analysis, Vanguard scientific instruments in management, Preceedings from international scientific conference, Ravda,, pp.176-177, 2008
- [6] Кузманова, М., „Възможности на балансираната карта за оценка на резултатите като инструмент за управление на стратегическото развитие на стопанската организация", Сборник с доклади от Международна научна конференция “Управленски, информационни и маркетингови аспекти на икономическото развитие на балканските страни”, София, 3 ноември 2004 г, С., Унив. изд.“Стопанство”, 2004, стр. 147-155
- [8] Alexieva, V., “Research of the main factors' influence on the stragedy realization in the Bulgarian enterprices”, IX Jubilee Conferense of Management and Innovation, UNWE, Ravda,2013.
- [9,10] Р. Каплан., Д. Нортън, Стратегически карти. Да превърнем нематериалните активи в осезаеми резултати, С, 2006, С, ISBN-10: 954-327-024-4, стр.145-147

“RENDEL MODEL” – A DIFFERENT APPROACH FOR CONTROL AND ASSESSMENT IN GEOGRAPHY TRAINING

Maya Vasileva

Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Geology and Geography, 15 Tzar Osvoboditel Blvd.,
1504 Sofia, Bulgaria mayawasileva@abv.bg

Abstract:The “modern” geography training is determined by a variety of specific features. Firstly, they are related to the goals of geography education and secondly – to geography methodic. Contemporary geography training is aiming not only at development of cognitive competence of pupils but also to cultivate their methodical, social and emotional competence and respectively the accomplishment of specific behavioral model. For the training process it means problem-centered orientation and usage of activity-centered (“learning by doing”) principles and individual approach. It is considered that the learning process is successful when it is based on transparency and clarity, motivation, cognitive activity, positive thinking and personal attitude.

Evidently, the following questions arise:

- How to implement the training control in such conditions?
- How to measure and assess the real achievements of pupils/students?

In presented paper the answers of stated questions are explored using the “Rendel model”. It offers a fruitful theoretical framework for control and assessment in geography education and investigates such important aspects like: the personal management of learning process; role and place of basic geography literacy; activity orientation of new methods in geography training which stimulate the development of social, methodical, emotional and personal competence of students; development of "feedback culture" between the teacher and the pupils/students; different ways of controlling and evaluating the students' achievements; the role of control and evaluation in development of student's logical thinking and "long lasting" learning etc.

Regarding the control and evaluation under a new methodology of geography training, we think the Rendel model would have a great potential for real application. In conclusion, we point out that the change in geography teaching methodology inevitably causes changes in the "culture of learning", respectively in control and evaluation. Although concepts such as "modern" methodology, "new learning methods", "modern geography training" have been affected, it would be wrong to think that the "old" proven methodology should be dismissed easily. These are the reasons to seek opportunities for adapting the Rendel model in geography education in our country.

Keywords: geography training, control, assessment.

Recent important issue in geography didactics in Bulgaria is the effectiveness of educational process in secondary school. This is related to the ever increasing public requirements for the quality of geographic cognition and knowledge, and for development of students' personal competences for successful social and professional adaptation and realization. The pointed needs influence undoubtedly the educational process in turn. The educational process should implement and create conditions for the transformation of geographic information into knowledge, skills, competences and behavioral models relevant to the life and activity of the pupils. And it means that the educational process is considered as “means of achieving public and personal effectiveness” [4].

In regard to the above-mentioned the main purpose of this paper is:

- to outline the main characteristics and peculiarities of current geography educational process with a view to highlight the possibilities for increasing its efficiency;
- to take into account the particularities of control and assessment in geography training under these conditions according to the "Rendel Model".

Generally speaking, the contemporary educational process has several key features [2],[3]:

- real interaction between the two subjects (teacher and pupils) in a particular environment;
- interaction based on specific learning content;
- interaction aimed at achieving certain goals.

And what does it mean for geography education?

- Use of specific resources that determine the interaction between the subjects (normative, information-methodical, human, etc.);

- Interaction management with an emphasis on students' activity and "learning by doing";
- Problems related to developing students' cognitive and creative abilities by solving problems and problematic tasks;
- Use of specific methodology in geography training (principles, methods, approaches, etc.);
- Enhancement of integrative tendencies by applying the integrated approach at the inter-subject and intra-subject level [4].

In addition to the above-mentioned, "modern" geography education also relies on some specific notions such as:

- Pupils with their needs and interests are in the center of the educational process (humanizing the educational process);
- Strengthening the new roles of teacher and pupils based on partnership and cooperation between them (sociologizing the educational process);
- Management of the educational process based on interactivity.
- Implementation of learning activities as educational technologies usage of which leads to the achievement of the goal (technologization of the educational process) [1].

Therefore, the understanding of the educational process based above all on the change in the nature of communication between the subjects is a step forward in improving the quality of geography education. Confirming this fact with empirical research [1] is a reason for us to look for a new quality and efficiency in "modern" geography training. Which are the main features that characterize the "modern" geography training?

- It supports the student's active position;
- Also develops student's ability for reflection and self-reflection;
- It cultivates their knowledge relying on basic notions, facts, theories and experience;
- And establishes relations and enhances interaction between educational process and the surrounding environment.

In order to implement this type of "modern" training, a new "modern" methodology is also needed. Naturally, this methodology will not only lead to changes in organization of the geographic learning process but it will also outline the new orientation in its control and assessment. The control of geography training should be developed in two dimensions - quantitative and qualitative. And in this respect the question arises: How could the achievements of pupils be measured and evaluated in the context of a "new" methodology of geography training? To answer this question, we will explore the "Rendel model" (Figure 1).

Rendel model is of interest to us because it considers learning in geography training not just as a result but as well as a process. Without this understanding in mind, when working with "modern" methods (e.g. project, mystery, game) control and assessment would have a one-sided character. What do we mean? The orientation towards the learning and training outcomes directs the control to the measurement and evaluation of the subject-thematical and methodical competence of the pupils, i.e. their geographical literacy. Traditional forms and ways of control in such case are fully applicable. It is a fact, however, that the development of methodical, social, emotional competence as well as the development of relevant personal qualities in the students is being sought today. In this sense, the control of training process should not be restricted just towards that orientation. In essence, the achievements of pupils in geography education have a procedural side. Although they are evaluated as a result at the end of the lesson, the assessment is still a consequence of the learning process (gathering information, processing and presenting it, etc.). In other words: the orientation of control to the procedural side of learning is inalienable and unconditional.

In geography education, there is still a shortage of theoretical models and scrutinized forms for control and assessment in environment where new training methods are applied. The "Rendel model" offers a new viewpoint in such circumstances. It offers a theoretical framework for control and assessment in geography training on the example of the school project and the mystery. Which are the main assumptions which are of interest for us?

- the control and evaluation of the pupils' achievement covers both outcomes and processes;
- "modern" geography training evolves through pupils' "learning by doing" activity which means controlling and evaluating the "learning by doing" process;
- enhanced activity orientation of new methods in geography training which stimulate the development of social, methodical, emotional and personal competence of students;
- the pupil's personality development control is mostly done in the learning process;

- personal management of the learning process where pupils perform "adequate feedback response to situations" [5];
- control and evaluation are carried out under conditions of "transparency, purposefulness and responsible consciousness" (ibid.);
- a "feedback culture" is developed between the teacher and the pupils (ibid.);
- the basic geographic literacy is always in the center of geography education process, i.e. the basic geographic knowledge and skills as well as systematic logical and causal thinking, and usage of acquired knowledge in different context;
- main role which control and assessment play is the constant negotiation, deepening and consolidation of the basic geographic literacy of the students which stimulates the development of their logical thinking and "long lasting" learning (ibid.);
- it is meaningful to make distinction between the learning and control stages in one perspective – and it is related to the assessment.

In our opinion, these are particularly valuable ideas for contemporary geography education in our country in view of the sought quality and effectiveness. Let us take the last example - the distinction between the stages of learning and control. Contemporary scientific research shows that in a relaxed and positive environment the learning process is most effective and long-lasting. Through individual approach, counseling and purposeful individual stimulation the pupils show higher results in the learning stage i.e. without the "pressure" of the assessment. Another argument is that every mastering of skills, abilities, inclinations is based on regular, consistent and continuous exercises. This could be achieved better in the learning phase without evaluation.

In conclusion, we will point out that the change in geography teaching methodology inevitably causes changes in the "culture of learning", respectively in the control and assessment of training process. Although concepts such as "modern" methodology, "new learning methods", "modern geography training" have been analyzed, it would be wrong to think that the "old" proven methodology should be dismissed lightly. We do not think the "new methodology" is better just because it is a new one. Not the novelty is what should attract the attention but the opportunities which "new methodology" offers: to develop logical thinking; to strengthen acquired skills and "learning by doing" abilities, to support young people's desire to be responsible and to improve themselves and become better. These opportunities should attract the attention of geography didactics in order to increase the quality and efficiency of geography education.

Regarding the control and assessment under a new methodology of geography training, we think the Rendel model would have a great potential for real application. This is the main reason to seek opportunities for adapting it to geography education in Bulgaria.

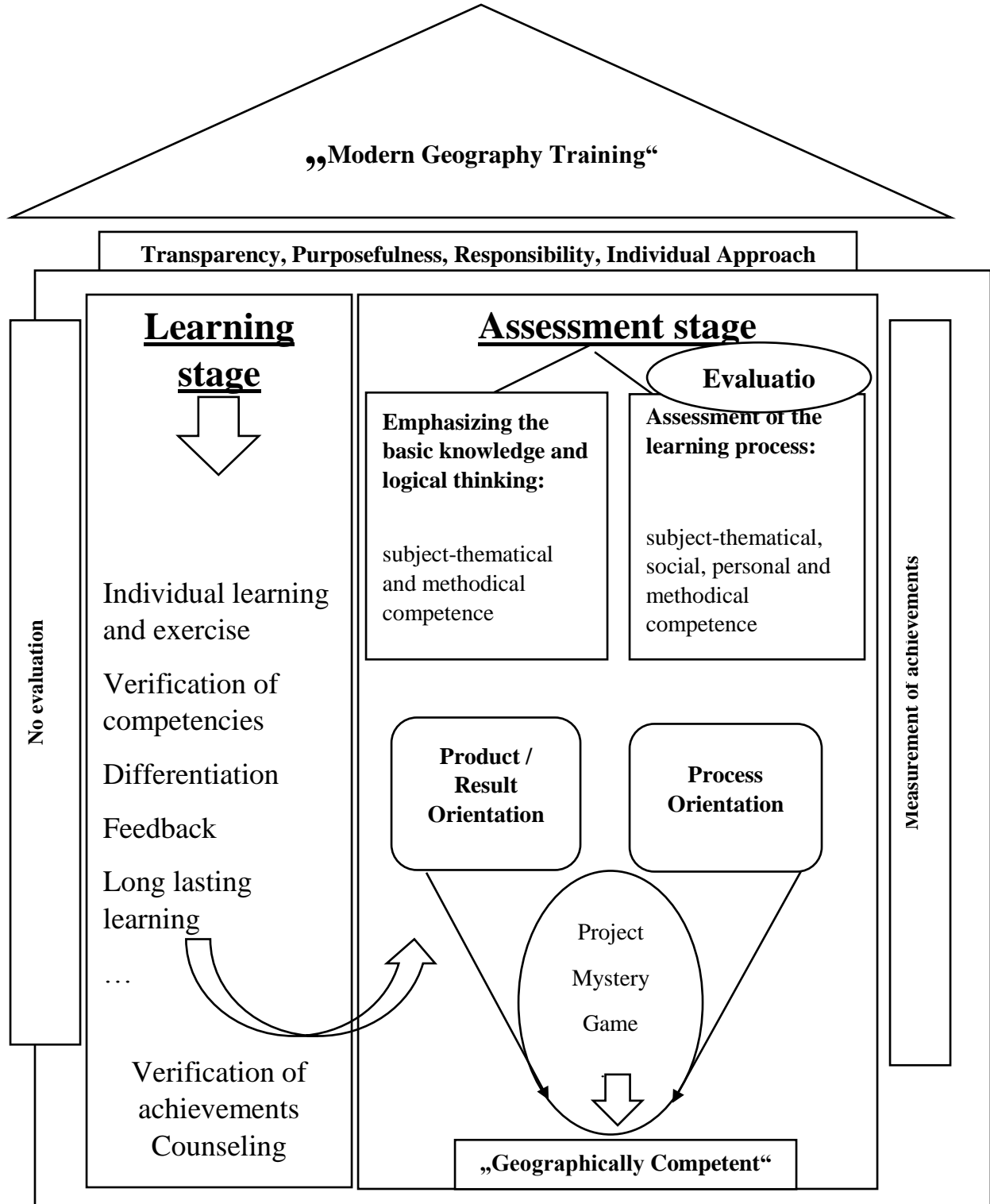

Fig. 1: The "Rendel Model" for Control and Evaluation in "Modern Geography Training" (Rendel, A. 2009: 22)

REFERENCES

- [1] Р. Гайтанджиева, Стратегия на географското образование в СОУ при новите реалности, София, ИК „Анубис”, 2000
- [2] П. Петров, Актуални проблеми на педагогическото общуване, София, Педагогика, 1, 2001
- [3] Пл. Радев, Обща училищна дидактика, Пловдив, УИ „П. Хилендарски”, 2005
- [4] Л. Цанкова, Образователният процес по география в средното училище от позициите на конструктивизма, В: Годишник на СУ, ГГФ, Кн.2, Том 105, 2012, 445-451
- [5] A. Rendel, „Neue“ Formen der Leistungsbeurteilung im Geographie-Unterricht, In: Symposium Geographie/ Geschichte und Schule 25.04.2009, Essen, 2009 - https://www2.klett.de/sixcms/media.php/229/Vortrag_Symposium_Essen1.655037.pdf

APPLICATION OF PROMOTION IN SMALL AND MEDIUM BUSINESS IN KOSOVO

Agron Mustafa

agronmustafa@yahoo.com

Afrim Loku

University of Applied Sciences – Ferizaj, Republic of Kosovo afrim.loku@ushaf.net

Abstract: Promotion application as one of the key elements of marketing mix and is still a challenge of companies, especially for production companies. Although the last years the promotion is increased, the economic climate and the competition of imported products and unfair market continue to be a principal obstacle for a higher application of products promotion forms. The present research will present the importance of promotion forms especially in sales advancement that are included in sales promotion as well as the results of researching questions, for production companies. Which is the importance of promotion in relation to production companies? How much is influenced the promotion in the progress and the development of promotion companies? Which are the most used promotion forms applied by production companies to promote their products? How much the companies invest for promotion?

This research elaborates the theoretical aspect regarding the academic debates and definitions regarding sales promotion, progress of sales.

Here discussed about the promotion forms that one of the companies applied to promote its products. There are shown many attractive and inexpensive promotion forms.

Keywords: SME's, promotion, marketing mix.

APLIKIMI I PROMOCIONIT NE BIZNESET E VOGLA DHE TË MESME NË KOSOVË

Agron Mustafa

agronmustafa@yahoo.com

Afrim Loku

University of Applied Sciences – Ferizaj, Republic of Kosovo afrim.loku@ushaf.net

Abstrakt Aplikimi i promovimit si njëri ndër elementet kyq të marketingut miks, vazhdon të mbetet sfida për kompanitë, veçanërisht ato prodhuese. Ndohet viteve të fundit rëndësia e promovimit dukshëm është shtuarë, situata ekonomike, pastaj konkurrenca nga produktet e inportuara tregu jo lojal vazhdojnë të jenë pengesë kryesore për një aplikim më të madhë të formave të promovimit të produkteve.

Ky studim do paraqet rëndësinë e formave promovuese në veçanti ato të avancimit të shitjeve, të cilat hynë në grupin e komponentit "promocioni i shitjeve". Gjithashtu do rezultojnë përgjigjet rreth pyetjeve kërkimore të cilat në këtë rast kanë të bëjnë me vet kompanitë prodhuese. Cila është rëndësia e promovimit në raport me kompanitë prodhuese? Sa ka ndikuar promovimi në ecurinë dhe zhvillimin e këtyre kompanive? Cilat janë format më të shpeshta të promovimit që kompanitë prodhuese i aplikojnë për të promovuar produktet e tyre? Sa ndajnë këto kompani nga buxheti i tyre për promovim?

Ky hulumtim elaboron aspektin teorik lidhur me promovimin, debatet akademike si dhe definicionet e shumta lidhur me promovimin e shitjeve, avancimin e shitjeve dhe përparimin e shitjeve. Si rast studimi diskutohet rreth formave të promovimit, që një nga kompanitë prodhuese aplikon për të promovuar produktet e saj. Me çrast paraqiten forma mjaft atraktive dhe me kosto të lira promovimi.

2. PËRKUFIZIMI DHE ROLI I PROMOCIONIT

Promocioni është proces i komunikimit ndërmjet ndërmarrjes dhe blersëve me qëllim të krijimit të qendrimit pozitiv për produktet dhe shërbime. Ai është proces permanent i komunikimit të ndërmarrjes me blersit ekzistues dhe ata potencial. Nëpërmjet promovimit ndikohet në efikasitetin e afarizmit të ndërmarrjes në treg. Është një aktivitet i cili bën të mundur një reklam të drejtëpërdrejt të produktit që disponon një biznes, ku ofron pozicione

interesante dhe mjaft tërheqëse ku secili biznes mund të promovoj aktivitetin e tij në mënyrë që i duket më e përshtatshme.

Promocioni është proces, i ndërtuar dhe i sinkronizuar nga faza të shumta. Duhet të jetë i përhershëm dhe i pandërprer. Në të përfshihen dhënësi dhe marrësi. Porosia është esenca e komunikimit ajo e lidhë dhënësin (ndërmarrjen) me marrësin (blerësin). Për ti mbajtur në lidhëshmëri më gjatë i vë në veprim instrumentet, mënyrat, metodat dhe mediat që janë më të pranueshme dhe krijojnë rezultate të knaqshme, është instrument i marketingut mik, me karakteristika dinamike.

Misionin e komunikimit e kryen me zbatimin e metodave dhe të mediave që janë efikase për ofertën dhe kërkesën. Përmes procesit të komunikimit konsumatorët njoftohen me ofertën e ndërmarrjeve prodhuese dhe me pozitën që e mban në suazat e konkurrencës. Produktet heterogjene, marka e produktëve dhe e vetë ndërmarrjes bëhet e njohur për blerësin. Në të njëjtën mënyrë edhe produktet homogjene me ndihmën e promocionit ofrohen më shumë te konsumatori dhe kështu vendimet për blerje janë më të kapshme.

Promocioni është proces kontinuel me të cilin konsumatorve iu shtohet kërshëria për blerje më shpejtë vendosin për blerje sepse nga porosia e promocionit janë në gjëndje të bëjnë dallimin e ofertave më të favorshme në kushtet e konkurrencës, politika e promocionit ka për qëllim të ndikojë në formimin e kërkesave primare për ti shëndrruar në kërkesa selektive. Meqenëse aktivitetet e promocionit përmbajnë dy tërësi: komunikimin e informacioneve dhe porosinë, blerësve iu lehtësojnë realizimin e aktit të blerjes informacionet komunikohen lidhur me asortimentin e produktëve, markës së produktëve, çmimet dhe vendshitet, mënyrat e shpërndarjes, si dhe aktivitetet e passhitjes.³⁰

Porosia ka të bëjë me dhënien e udhëzimeve dhe të preferimeve për blerje, promocioni ngjallë aktivitetin e prodhimit dhe në veqanti atë të shitjes. Nxitja e shitjes është faktor i ekspansionit dhe zhvillimit të prodhimit. Blerësin e bën më të shkathët dhe më racional në marrjen e vendimit për blerje. Po ashtu ndikon në racionalizimin e kohës ngase nga informacionet dhe porosia e promocionit nuk ka nevojë të humbasin kohë për të gjurmuar deri sa të hasë në produktin ose shërbimin më të volitshëm. Me anën e promocionit në përgjithësi ushtrohet ndikim në sjelljet e konsumatorëve në përmirsimin e standardit jetësor. Instrumenti i promocionit është pjesë integrale e marketingut mik. Sukseset e tij janë të varura nga niveli i instrumenteve tjera. Nëse produkti nuk ka arritur të posedojë karakteristika cilësore dhe attribute tjera që e determinojnë imixhin e tij, promocioni pa marrë parasysh çfarë metodash dhe mundësish do të aktivizojë, përfundimisht do të jetë i dështuar. Çmimet enorme të cilat nuk gjejnë përkrahje te konsumatorët, promocioni më funksional e zëvendëson atë. E njëjta gjë reflektohet edhe nga kanalet e shitjes. Po të mos gjendet zgjedhja solide e tyre, aktivitetet e promocionit çfarë do që të jenë me cilësi të lartë nuk do të japin rezultate. Nga ky aspekt promocioni duhet kuptuar si instrument që duhet të jetë efikas të organizohet me shpenzime mundësisht sa më racionale dhe njëkohësisht të ketë shkallë efektive në realizimin e rentabilitetit në ndërmarrje. Promocioni organizohet rëndom për të arritur efekte si tek zgjimi i motiveve për blerje ashtu edhe tek shtimi i vëllimit të shitjes dhe fitimit të ndërmarrjes.³¹

Promocioni paraqet mekanizëm të komunikimit: këmbimit të informatave në mes konsumatorit dhe shitësit. Detyrë e promocionit është të informoj, rikujtoj dhe të bind blerësin me qëllim të reagimit të tij ndaj produktëve të ndërmarrjes, qëllimet e shfrytëzimit të promocionit si instrument i marketingut mik si në tregun e konsumit të përgjithshëm ashtu edhe në atë industrial, janë të shumta dhe të llojllojshme. Promocioni mund të ndikoj që të krijohet një imazh pozitiv për ndërmarrjen ose për produktet e saja. Promocioni i njofton blerësit me karakteristikat e produktëve ekzistuese dhe i njofton ata për produktet e reja që do të lansohen në treg. Për produktet të cilat janë në fazën e degjenerimit bënë përpjekje për të ruajtur popullaritetin e tyre, ku ndikon në rritjen e efikasitetit të kanalëve të shpërndarjes dhe kontribon që lidhjet e kontratave shitblerëse të jenë efikase.³²

Sipas Kotlerit (Kotler-621) *promocioni përfshinë të gjitha mjetet e sistemit të marketingut, detyrë e të cilave është komunikimi me blerësit potencialë.*

J. Sudar (Sudar-14) *me promocion kupton një gërshëtim të aktiviteteve të ndryshme me të cilat ndërmarrja komunikon me individët, grupet ose shoqërinë në formë të porosive personale dhe jo personale për t'i harmonizuar mes vete interesat dhe dëshirat e tyre.*

Promocioni është i domosdoshëm për ato produkte për të cilat duhet njoftuar konsumatorët me përparësi që posedojnë krahasuar me produktet e tjera të konkurrencës, për të cilat konsumatorët nuk kanë qenë të informuar. Po ashtu promocioni shërben për krijimin e një klime të përshtatshme psikologjike të konsumatorit e cila klimë i nxitë ata të marrin vendime për blerjen e produktit.

³⁰ "Bazat e Marketingut" Prof. Dr. Ali Jakupi, Prishtinë, 2008, faqe, 332\333

³¹ "Bazat e Marketingut" Prof. Dr. Ali Jakupi, Prishtinë, 2008, faqe 332

³² Dr. Bajram Fejzullahu, Marketingu Industrial-Ligjërata e autorizuarë. Nr.9

Promocioni do të jetë efikas nëse edhe aktivitetet e tjera të marketingut miks siq janë (produkti, çmimi, distribuimi) kryejnë në mënyrë efektive detyrat e veta e nuk i përgjigjet kriterëve të tregut (çmimi i lartë, kanalet e distribuimit jo efikas) atëherë promovimi nuk mund të luaj me sukses rolin e vet në afarizmin e ndërmarrjes. Nëse produkti është atraktiv për blerësit, (çmimi i pranueshëm, kanalet e distribuimit janë efektive), si dhe koordinimi në aksionet e promovimit mund të sjellë në pyetje tërë efikasitetin e afarizmit të ndërmarrjes, pra promovimi nuk mund të mbulojë të metat në pikpamje të efikasitetit të instrumentëve të tjera të marketingut miks. Por edhe efikasiteti i promovimit është shumë i varur nga kryerja me sukses të detyrave nga ana e instrumentëve të tjerë të marketingut miks.³³

2. ÇKA NËNKUPTOJNË BIZNESET E VOGLA DHE TË MESME

Bizneset e vogla dhe të mesme paraqesin një faktor kyq në zhvillimin e një vendi. Rëndësia e tij shihet në aspekte të ndryshme ekonomike duke filluar nga plotësimi i nevojave për mallra dhe produkte punësimi i cili më tej sjellë efekte tjera pozitive që ndikojnë në rritjen e të ardhurave të popullatës dhe në mënyrë ciklike rritjen dhe zhvillimin e mëtutjeshëm të bizneseve në përgjithësi.³⁴

Bizneset e vogla dhe të mesme përbëjnë 90 përqind të zhvillimit ekonomik dhe cilësohet si njëri ndër sektorët bazë në krijimin e një buxheti të qëndrueshëm ekonomik të një vendi. Biznesi i vogël është pjesë integrale e gjithë reformës ekonomike së bashku me ristrukturimin e ndërmarrjeve dhe reformën e pronësisë nxitjen e investimëve dhe reformave financiare. Zhvillimi i biznesit të vogël është element i esencialisht i zhvillimit ekonomik. Rëndësia e biznesit të vogël është njohur në mbarë botën për arsyet e mëposhtme:

biznesi i vogël është shtylla kurizore e ekonomisë së tregut dhe për ekonominë e tranzicionit,

biznesi i vogël po kontribuon në rritjen e punësimit në një shkallë më të lartë se biznesi i madhë,

biznesi i vogël prodhon kryesisht për tregun e brendshëm duke shfrytëzuar kryesisht burimet kombëtare.

Bizneset e vogla dhe të mesme kanë rol të rëndësishëm ku me zhvillimin e tyre është shënuar zgjerimi dhe stangimi i tyre i kohëpaskohshëm bizneset e vogla dhe të mesme me sukses i përballojnë sfidat e konkurrencës dhe globalizimit ku një pjesë e tyre bazohet në teknikën dhe teknologjinë tradicionale ndërsa pjesa tjetër më e madhe e tyre aplikon një teknologji të re dhe të lartë si dhe në një organizim modern. Edhe pse janë të orientuar kahë tregu lokal BVM kanë rol gjithnjë e më të madhë edhe në këmbimet kombëtare.

Kriteret e biznesit të vogël dhe të mesëm janë:

a) biznesi duhet të jetë i pavarur b) numri i të punësuarve c) të hyrat nga shitjet d) biznesi nuk duhet të jetë dominant në rajonin në të cilin vepron.³⁵

Duke u bazuar në atë që konstatuam më lartë ne kemi bërë një hulumtim përmes formës së anketës në disa biznese në Kosovë, nga i cili konstatuam si më poshtë.

3. PYETËSORI

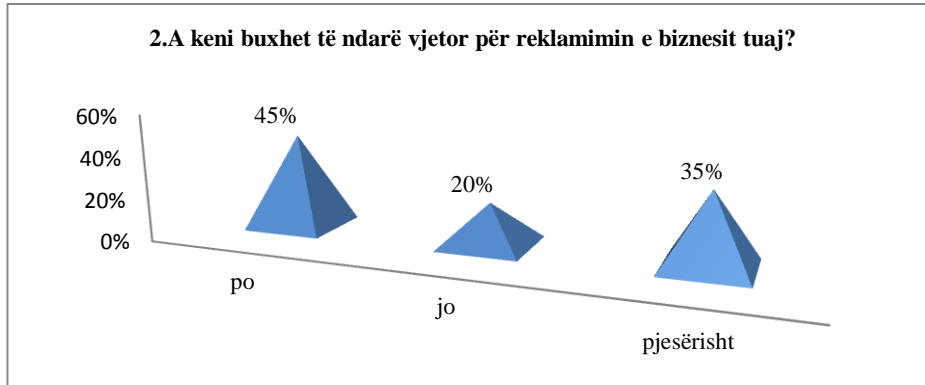

Në pyetjen Sa e aplikon biznesi i juaj promovimin? Të anketuarit janë përgjigjur: Po 50% për arsye se përmes promovimit e bëjnë promovimin e produkteve-shërbimeve dhe çdo herë janë më afër konsumatorit, 20% e bizneseve nuk e aplikojnë promovimin për arsye financiare dhe pjesërisht 30% e këtyre bizneseve aplikojnë promovimin në rastet kur atyre u duket më e nevojshme.

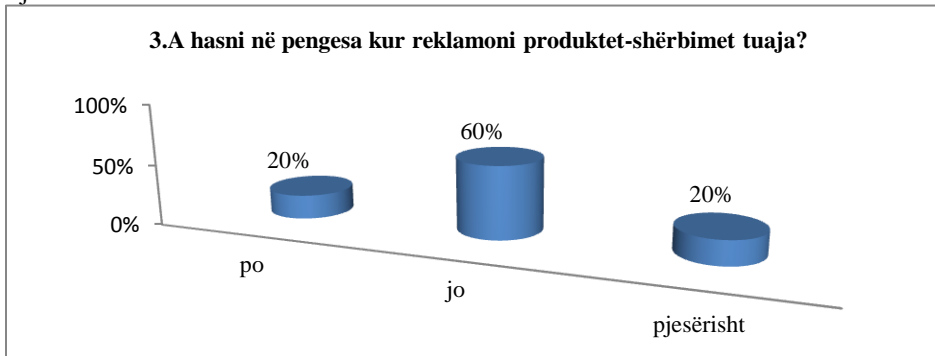
³³ "Marketingu" Prof. Dr. Bardhyl Ceku & Nail Reshidi, faqe, 281\282

³⁴ <http://documents.tips/documents/biznesi-i-vogel-558465eec0057.html>

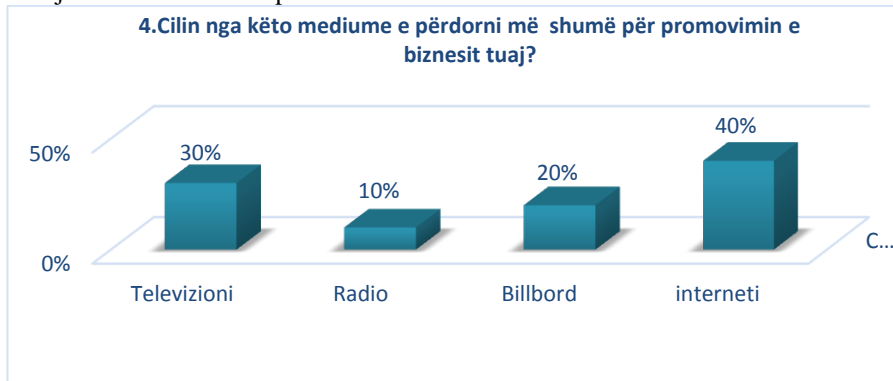
³⁵ "Biznesi i vogël dhe i Mesëm", Muhamet Mustafa, Enver Kotullofci, Petrit Gashi, Besnik Krasniqi, faqe, 19/20

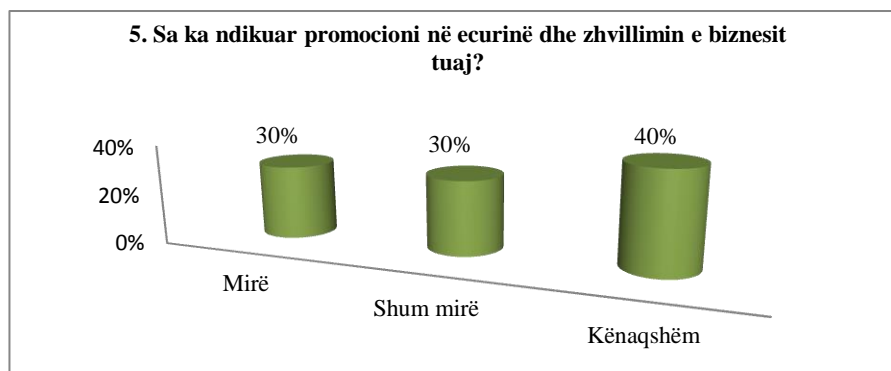
Në pyetjen A keni buxhet të ndarë vjetor për reklamimin e biznesit tuaj?Të anketuarit janë përgjigjur: Po 45% ngase promovimi i biznesit ndikon në zhvillimin dhe ecurinë e tij 20% e bizneseve nuk kanë buxhet të ndarë vjetor dhe Pjesërisht 35% kanë buxhet të ndarë vjetor.

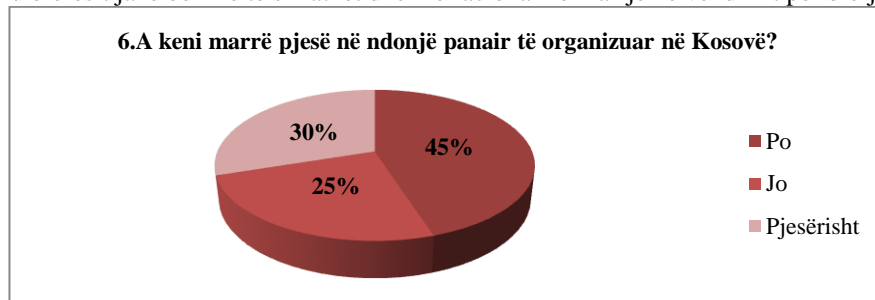
Në pyetjen A hasni në pengesa kur reklamoni produktet-shërbimet tuaja?Të anketuarit janë përgjigjur:Po 20%, Jo 60%, Pjesërisht 20%.Pengesat në të cilat hasin më shumë bizneset janë kryesisht mjetet financiare pengesa të cilat ndikojn në zhvillimin e veprimtaris së biznesit.

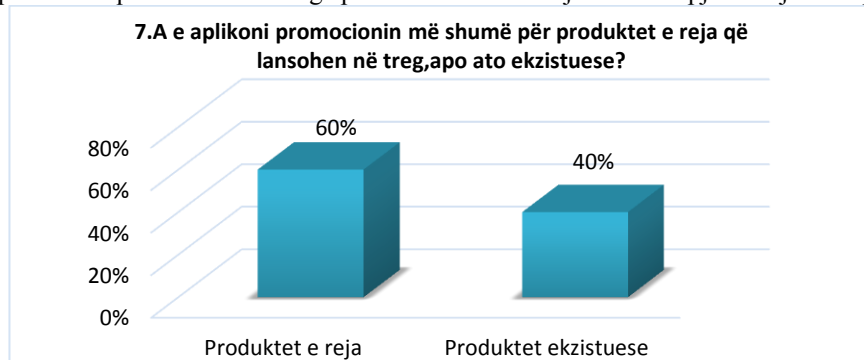
Në pyetjen Cilin nga këto medime e përdorni më shumë për promovimin e biznesit tuaj?Të anketuarit janë përgjigjur: 30% e bizneseve aplikojn televizionin për promovimin e biznesit tani ndërmarrjet kanë mundësi të bartin porosinë reklamuese dhe reklamojnë produktet e veta në mënyrë të re dhe interesante duke marrë parasysh të arriturat e reja të sistemit kabllovik. 10% e bizneseve aplikojn Radion për promovim përqindja është shumë më e vogël se në medimet e lart cekura ata mendojnë se porosinë reklamuese janë jo interesante dhe jo argëtuese. Billbord janë përgjigjur 20%, 40% e bizneseve e shohin më të arsyeshme internetin promovimi në internet është përbërës kryesor i marketingut si një aktivitet i organizuar me qëllim promovimin e kompanisë produktit ose ideve duke përdorur internetin.

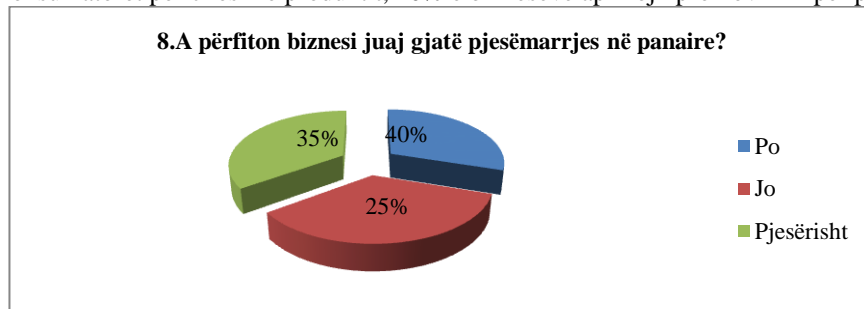
Në pyetjen Sa ka ndikuar promovioni në ecurinë dhe zhvillimin e biznesit tuaj? Të anketuarit janë përgjigjur: Mirë 30%, Shumë mirë 30%, 40% e bizneseve janë përgjigjur kënaqshëm sipas të anketuarve promovioni ka nxitur shitjen ku blerësit janë bër më të shkathët dhe më racional në marrjen e vendimit për blerje.

Në pyetjen A keni marrë pjesë në ndonjë panair të organizuar në Kosovë? Të anketuarit janë përgjigjur: 45% e bizneseve marrin pjesë në panaire. Përmes panairev bizneset zhvillojnë aktivitetet e tyre prezantojnë produktet apo shërbimet e tyre. Bizneset të cilat nuk marrin pjesë në panaire janë 25%, disa prej tyre në mungesë të informatave për përfitimet që mund t'i kenë nga panairët nuk i kushtojnë rëndësi pjesëmarrjes dhe pjesërisht janë përgjigjur 30%.

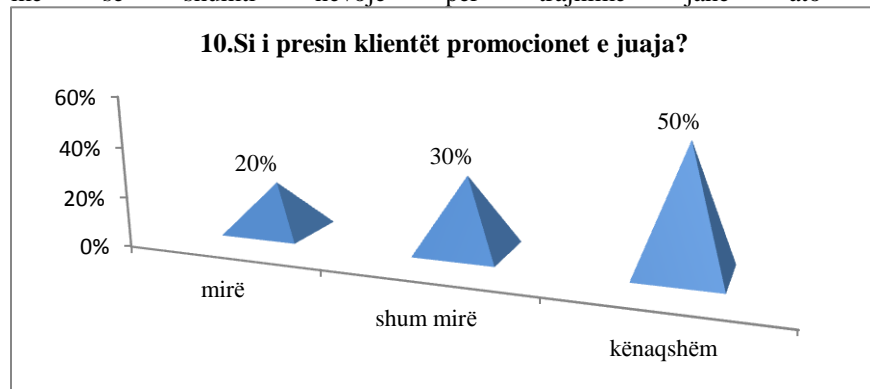
Në pyetjen A e aplikoni promovionin më shumë për produktet e reja që lansohen në treg apo ato ekzistuese? Të anketuarit janë përgjigjur: 60% e bizneseve aplikojn promovionin për produktet e reja që të informohen konsumatorët për cilësin e produktit, 40% e bizneseve aplikojn promovimin për produktet ekzistuese.

Në pyetjen A përfiton biznesi juaj gjatë pjesëmarrjes në panaire? Të anketuarit janë përgjigjur: 40% mendojnë se përmes panaireve zhvillojnë aktivitetet e tyre krijojnë kontakte të reja rajonale dhe hulumtojnë për partneritetet e mundshme, Pjesërisht 35% dhe jo 25%, disa biznese mendojnë se pjesëmarrja në panaire u shkakton vetëm shpenzime financiare ndërsa të tjerët mendojnë se nuk ka ndonjë leverdi esenciale si pjesëmarrës por edhe si vizitues në panaire.

Në pyetjen A ndiqni trajnime për marketing, nëse po sa herë gjatë vitit? Të anketuarit janë përgjigjur: 65% e bizneseve i praktikojnë trajnimet për marketing Një herë në vit dhe Dy herë në vit 35%. Ndërmarrjet të cilat kanë më së shumti nevojë për trajnime janë ato prodhuese dhe shërbyese.

Në pyetjen si i presin klientët promocionet e juaja? Të anketuarit janë përgjigjur: Mirë 20%, Shumë mirë 30%, Kënaqshëm 50%. Promocioni luan rol të rëndësishëm si në ecurin e biznesit ashtu edhe te konsumatorët përmes promocionit konsumatorët janë në gjendje ti njohin produktet për së afërmi dhe të njihen për cilësit, promocioni u'a lehtëson blerjen dhe janë në gjendje të vendosin vet për zgjedhjen e produktëve-shërbimëve dhe në këtë mënyrë dalin të kënaqur.

4. KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

- Si përfundim shohim se promocioni është proces i komunikimit nëpërmjet ndërmarrjes dhe blersëve me qëllim të krijimit të qëndrimit pozitiv për produkte dhe shërbime. Nëpërmjet promocionit ndikohet në efikasitetin e afarizmit të ndërmarrjes në treg ku çdo biznes mund të promovojë aktivitetin e tij në mënyrë që i duket më e përshtatshme.
- Po ashtu kemi ardhë në përfundim se aplikimi i promocionit në biznese e bën nxitjen e shitjes ku produktet-shërbimet që ata ofrojnë në treg janë çdo herë më afër me klientët dhe këtë e bëjnë duke informuar, aftësuar, këshilluar dhe stimuluar me qëllim të shpejtimit të shitjes së produktëve.
- Po ashtu kemi kuptuar se promocioni mund të ndikojë që të krijohet një imazh pozitiv për ndërmarrjen ose për produktet e saja. Përmes promocionit mund ti njoftojmë blerësit me karakteristikat e produktëve ekzistuese dhe i njoftojnë ata për produktet e reja që do të lansohen në treg. Promocioni organizohet për të arritur efekte si tek zgjimi i motiveve për blerje ashtu edhe tek shtimi i vëllimit të shitjes dhe fitimit të ndërmarrjes. Po ashtu në fund rekomandojmë që:
- Promocioni të organizohet me shpenzime mundësisht sa më racionale dhe njëkohësisht të ketë shkallë efektive në realizimin e rentabilitetit në ndërmarrje.

- Pretendimet e bëra në një reklamë të jenë bindëse për audiencën e synuar dhe jo të konsiderohen si të ekzagjeruara apo sipërfaqësore.
- Çmimet promovionale të jenë mundësisht më relevante për konsumatorët duke e ditur gjendjen ekonomike në vendin tonë sado nxitëse me qenë promovimi i produktëve-shërbimëve çmimi luan rolin kyq për efikasitetin e promovimit.

LITERATURA

- [1] “Bazat e Marketingut” Prof. Dr. Ali Jakupi, Prishtinë, 2008
- [2] “Marketingu” Prof. Dr. Bardhyl Ceku & Nail Reshidi
- [3] “Marketingu Ndërkombëtar” Prof. Dr. Ali Jakupi
- [4] “Biznesi i vogël dhe i Mesëm”, Muhamet Mustafa, Enver Kotullovci, Petrit Gashi, Besnik Krasniqi
- [5] <https://en.Wikipedia.org/wiki/promocional/merchandise#History>
- [6] <http://xa.yimg.com/kq/groups/23463272/455186227/name/promocionii>
- [7] <http://fjalaim.ch/promocioni-si-funksion-i-marketingut-në-internet/>
- [8] <info/cka-ndryshoi-facebook-u-në-botë/>

ADVANTAGES OR DISADVANTAGES OF THE SYSTEM OF COLLECTIVE SECURITY

Milenko Dželetovic

University in Belgrade, Faculty of security studies.

Hatidža Beriša

University of defense, Military Academy email berisa.hatidza@gmail.com

Aleksandar Ćiraković

Faculty of political science, University of Belgrade

Abstract: The rise and collapse of the system of collective security in international relations, as well as its sub-systems and derivatives (the system of "collective defense", "cooperative security", "cooperation in security", etc.) was the subject of analysis, reflection from number of scientists and qualified theorists of science on international relations. This in itself means that the advantages and disadvantages of the collective security system have been recognized and analyzed for a long time, and that perhaps only from this historical distance should they see those that are still current and can serve as a possible prediction of future events and the development of the collective security system.

The paper will focus on known systems of collective security of universal (global) character in XX and at the beginning of the 21st century (until the first half of its second decade), their achievements and influence on the development of international relations. Without the aspiration for tactical reference to the advantages and disadvantage of the collective security system, the author considers that the aim of this paper is primarily to intimidate the reader to the above basic question, to indicate at the level of the description of the interaction of certain phenomena in international relations (without proving their legality) ultimately the perspective of further development of the collective security system.

Keywords: security, collective security, advantages, disadvantages

INTRODUCTION

When the twelfth President of the United States, Woodrow Wilson (1856-1924), in his speech in the US Congress, in January 1918, presented his idea of a lasting and sustainable international peace in the famous "Fourteen Points"³⁶, he probably did not even imagine that his thoughts on collective security will be a sort of leitmotif in the theory and practice of international relations even today, almost a century later. "Wilson's idealistic internationalism, also called" Wilsonianism ", offered worldly ideas such as the right to self-determination (states, nations), public (interstate) agreements and the end of secret diplomacy, freedom of trade and navigation, disarmament and collective security-which would have been achieved through "General association of nations". Wilsonian liberalism is closely linked to the idea that the world of democratic nations, modeled on the US model, is the safest way and means of preventing wars³⁷. "Moreover, such an association of states would have the goal of" protecting independence and territorial integrity of both big and small states , which later (1920) led to the formation of the League of Nations. The association was supposed to replace the previous, prevailing, international system and balance of power policy with a new global global order in which the aggression of any state would be prevented by the unified response of all other states³⁸. "The preceding paragraph, elected to begin this text, the author wishes primarily to point out the scope of the theme, especially if it is seen in the historical context. Apart from the possibility of insufficiently deep and studious search for papers, professional and scientific publications on the topic of collective security, the author of this paper considers that the answer to the basic question: "What are the advantages and disadvantages of the collective security system?" Largely exceeds the scope of this work with the given topics.

³⁶ Heywood, A, *Global Politics*, Palgrave Macmillan Foundations, New York, 2011, p. 438.

³⁷ Ibid

³⁸ Kegley, W. Charles Jr, Blanton, L. Shannon., *World Politics, Trend and Transformation*, 2010–2011 Edition, Cengage Learning, Wadsworth, p. 390

THE GENESIS OF THE SYSTEM OF COLLECTIVE SECURITY

"Collectivism, as an antithesis to individualism, is the general name for different and even the opposite doctrines and social movements that are commonly highlighting the advantages of some collectivity over individuals and individualism. The moment the man created the first, most primitive collectivity, the security function represented it's most important characteristic. With time, the mutual negation of collectivity in attempting to resolve disputed issues by force, especially when the conflicted parties were states or a federation of states, has influenced the shaping of the idea that joint engagement of all territorialized collectivities (states) prevents the use of force as a means of achieving interests and goals"³⁹

Etymological, collective security implies the existence of an "environment-oriented" alliance, because the attack in mind comes from an external enemy or even from another alliance."⁴⁰ However, its significance can not be reduced to alliances, because collective security implies a "universal pre-requisite of the prohibition of war."⁴¹ "The idea of collective security is diametrically opposed to the alliance"⁴² and is significantly different from the alliance because, in its own right, allies and opponents "indefinite and are being established - at a given moment - according to what they are doing, and not according to what they are at the moment of entering into an agreement and what kind of behavior is expected of it"⁴³. Collective security, therefore, "does not define any particular threat, does not provide individual guarantees to anyone, and does not apply to any discriminatory one. It is theoretically conceived as a resistance to any threat to peace, regardless of who it originates or against whom it is directed."⁴⁴ While *caus belli* is an attack on the interests or security of the member states, in the system of collective security it is "a violation of the principles of peaceful resolution of disputes which, as is presumed, are equally interested in all nations of the world."⁴⁵

So, "the term collective security refers to the type of international system in which each member state accepts that the security of one state is the concern of all and accepts the obligation of a collective response to aggression. Such conceived collective security is different from collective defense or alliance systems, in which groups of states unite with others, above all against possible external threats."⁴⁶

The military encyclopaedia defines collective security as "a higher level of organization of the international community in which states must be prepared to subordinate their interests to the general interest of suppressing aggression, preserving peace and to participate in actions and when they are not directly endangered interests."⁴⁷

From the point of view of the theoreticians of international public law "there are touch points, but also significant differences between the system of collective security and the balance system of force. Force in both cases is an important element. The balance system rests on the symmetry of force so that no participant can dominate, while the system of collective security rests on the unity of world peace and the joint action of all member states. However, the system of balance of power is more a political concept, where states lead completely separate policies guided by their national interests. Its underlying weakness is that any change in the power relationship causes a disruption and leads to new conflicts"⁴⁸, "which was eccentrically confirmed by the outbreak of both the world war and a series of regional wars in the XX and XXI centuries.

³⁹ Мијалковски М, *Комплементарност људске, националне и колективне безбедности*, Војно дело 2/2008, р. 116

⁴⁰ Димитријевић Војин, *Појам безбедности у међународним односима*, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1973, р.57

⁴¹ Ibid

⁴² Кисинџер Хенри, *Дипломатија I-II*, Верзалпрес, београд, 1999, р.209

⁴³ Димитријевић Војин, *Op.cit.* р. 58-59

⁴⁴ Кисинџер Хенри, *Дипломатија I-II*, Верзалпрес, београд, 1999, р.209

⁴⁵ Кисинџер Хенри, *Дипломатија I-II*, Верзалпрес, београд, 1999, р.209

⁴⁶ Robert, Adam, *The United States and International Security*, у: Jarvis, Robert J, *International Politics*, р. 144

⁴⁷ Војна енциклопедија, књига 1 (А-Б), ВИЗ, 1988, Београд, р. 323

⁴⁸ Аврамов, С, Крећа М, *Међународно јавно право*, Службени гласник, Београд, 2007, р. 212

IDEAS OF THE SYSTEM OF COLLECTIVE SECURITY

The basic conditions for the development of the idea of collective security were created in the 17th century, when the Westphalian Peace established the basic principles of state behavior in international relations.⁴⁹ At the beginning of the 18th century, these principles began to create a new approach to security in international relations. States had until then had sovereign rights, but the protection of these rights depended on the will of powerful and non-volatile states. Unlike the alliance-pacts, collective security seeks to resolve disputes peacefully and to jointly protect the sovereignty and equality of states. The realization of such a security idea was only possible through a joint institution that would implement it in practice.⁵⁰

The events and consequences that caused the First and Second World War in the last century produced the international community's attempts to form a universal concept of security in the world through the organization of institutions and the organization of collective security. According to prof. Dimitrijevic and Stojanovic, "the idea of collective security, when it was intended to be applied in practice, had to unconditionally have the effect of creating international collective security organizations, because that system (if it is not widely understood as an alliance) can not be based on an ordinary bilateral or multilateral agreement, but on a multilateral, composite document that encompasses all members of a circle of states with regular interactions, a circle within which, according to a reasonable assessment, the threat to security is possible. This means that the world is universal or at least regional. To this end, two organizations of a global (universal) character have been tested so far, which, unlike the ideal, are two implemented systems of collective security."⁵¹

The first modern institution - the collective security system, was the League of Nations, based on the ideas of Woodrow Wilson and, as Joseph Nay said, motivated by the musket credit "All for One - One for All!"⁵². Nay says that this organization viewed collective security as a higher degree of organization of the international community in relation to the classic, realistic system of alliances and balance of power, which, as a rule, led to wars. Instead of antagonistic groups of states, which is an essential characteristic of alliances and balance of forces, collective security is set on a common value system that needs to be protected by common action.

The idea of collective security was based on several important assumptions, which today are the cornerstone of collective security instruments. First, collective security prohibits aggression. Secondly, it involves the formation of coalitions of all states that, with their power, should discourage the potential aggressor from its intentions, or, if deterrence fails, to provide a joint military response of all members. Third, the activities of the coalition involved both non-military measures against the state of the perpetrator (trade, economic, traffic and other sanctions), which aimed at an aggressive state compelled to give up its intentions.

The League of Nations brought news in creating transnational creations and building collective security. The contract is an institutionalized communication between the signatories of the agreement, the principle of the Commonwealth, the arbitration role in the case of Member States' disputes, and the control of the territories of the states and colonies of the defeated states. Instead of antagonistic groups of states, which is an essential feature of the then system of alliances and balance of power, collective security is set on a common value system that protects you from common action. The nation's peoples tried to build the security of the world through a great deal of commitment to reducing arms, but without much success in that field.

The original idea of collective security through the League of Nations was soon defeated, and international relations were restored to the balance of forces. The reasons for the defeat are multiple, and one of the main reasons should be sought in the norms on the obligation of members to respect the constitutional charter - the Pact of the League of Nations. Namely, the Member States did not at the time experience the norms of international law as obligatory, but rather as a voluntary act. Also, the reasons lie in the fundamental disagreement of the three basic ideological conceptions of the time that existed within its membership: liberal democracy, fascism and communism. In addition, the League of Nations has never been a fully or sufficiently universal organization, but mainly based on

⁴⁹ Westphalian Peace from 1648, which ended the Thirty Years' War in Europe (1618-1648). Prohibition of interference in the internal affairs of other states is the dominant principle in this peace treaty

⁵⁰ Heywood, A, *Op.cit.*, p. 437

⁵¹ Димитријевић, В, Стојановић, Р, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, р.327

⁵² Dima Aleksandar, *Three Musketeers*, a commonly known novel and classical world literature. The aforementioned chalk of the French musketeers will become, in their original form, the paradigm of the "collective defense" system only in the mid-20th century (1949 in the Washington Treaty on the Founding of NATO)

the membership of European states⁵³ and, despite everything, did not have the strength, nor adequate mechanisms to prevent the Second World War, as well as the wars that preceded it⁵⁴.

UNITED NATIONS SYSTEM OF COLLECTIVE SECURITY

The end of the Second World War produced a new concept of collective security, which has been held up to this day. With the establishment of the United Nations (UN) in 1945, a global international organization of states was created, agreeing to take effective collective measures to prevent conflict and endangering peace in the world⁵⁵. The United Nations Charter was signed at the United Nations Founding Conference held in San Francisco on 25th and 26th June 1945⁵⁶. It came into force on 24 October 1945 and represents a comprehensive and accepted document that formulated a relatively consistent mechanism for the preservation of world peace and security.

The Charter of the newly established institution of collective security sought to avoid the main weaknesses of the collective security system established through the League of Nations. "Collective security is based on the premise that force represents a relevant factor in international politics, and which must be controlled, organized and supported in international law. Unlike the system of equilibrium of the forces of the 19th century, the aggressive use of force is illegal for every country that has signed the UN Charter. Every use of force must have been either in self-defense, collective self-defense, or for collective security."⁵⁷

"The United Nations is not just an organization of collective security, but it also has wider goals that all should serve to create a favorable state for achieving universal values and defending international and national security (Article 1). Members of the organization are unconditionally repudiated by force and use of force against the territorial integrity and political independence of each state (Article 2, paragraph 4). If a state exceeds this obligation and closes peace, violates peace, or enforces an act of aggression, the Security Council may order members to apply sanctions that do not involve the use of force (interruption of economic, traffic and supplementary links Article 41). The Security Council may decide to use force against the aggressor (Article 42). According to the Charter, it should apply the armed forces of the UN members, which will be made available to the Organization on the basis of special agreements (Article 43), which have not been concluded so far. In expectation of such a Security Council action, states reserve the right to apply force to defend their own security and to help one another in that (individual and collective self-defense, Article 51). A member of the UN who is wrong about the obligation to not apply force can be suspended or excluded from the organization (Articles 5 and 6)."⁵⁸

According to the above, collective security is set up by the UN Charter in the very center of the legal-political system of the UN, with clearly-constructed legal-technical instruments. Improvements to legal provisions were made above all in the approach to war as a means in international politics. Thus, according to the UN Charter, any use of force in international relations is forbidden, except in the cases of self-defense or the preservation of the principles of collective security (international peace and security), but only with the consent of the UN.

Therefore, the basic principles of the UN are: the sovereign equality of all members; realization of rights and obligations in accordance with the Charter; resolving international disputes with peaceful means in a way that international peace, security and justice are not damaged; the maintenance of threats by force in international relations and the use of force against the territorial integrity and political independence of any state. All members are obliged, at the request of the UN, to provide assistance in actions undertaken in accordance with the Charter, as well as to refrain from providing assistance to the actions against which the organization is engaged.

It should also be noted that "the provisions on peaceful settlement of disputes in the UN Charter are much richer, with the active role of the Organization foreseen (Chapter VI of the Charter). No failure of such efforts can justify "taking justice into your own hands". Recognizing, however, that the danger to peace does not come only because of the conditions that can be defined as disputes between states, and especially those who have the

⁵³ Although the initiator of the creation of the League, the United States has never formally joined the organization

⁵⁴ Џозеф С. Нај, *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006, pp. 123-143

⁵⁵ www.un.org/about/history.htm

⁵⁶ The UN Charter is the basic document and foundation of the new international law, whose principles are: sovereign equality of states, the right to self-determination and equality of the people, the avoidance of the use of force to resolve international disputes and the non-interference of the UN in the internal affairs of its members.

⁵⁷ Нај, Џозеф С, *Op. cit*, p. 227

⁵⁸ Димитријевић, В, Стојановић, Р, *Op.cit*, p. 329.

appearance of legal disputes, the United Nations is set up to act preventively in order to preserve peace, which also makes adjustments to the resulting changes in the development of the society, and even bargaining in areas that were previously considered to be in the exclusive internal jurisdiction of the states.⁵⁹

The functioning of the UN is based on the principles and provisions of the UN Charter, and through its two main bodies: the General Assembly (GA) and the Security Council (SC). The UN General Assembly is the central body, which includes representatives of all its member states. The Security Council (SC), although officially formally the second main body of the UN, is the body with the highest authority in decision-making about peace and security in the world. The above-mentioned council consists of only fifteen members, five of which are permanent - the United States, the Russian Federation, China, France and the United Kingdom, with a veto of decision-making, while the remaining ten members are elected periodically on the basis of the regional schedule criteria.⁶⁰

Unlike the General Assembly, the Security Council is in permanent session, which determines whether there is a threat of peace, peace or aggression in the concrete situation, and accordingly decides which measures will be taken to maintain or establish international peace and security. It has already been pointed out that, if so assessed, the SB may decide to take appropriate military action in order to impose peace in a particular country or region.⁶¹ In this regard, it is the duty of all UN member states to make available at the request of the SB and in accordance with a special agreement, within peacekeeping operations, the armed forces, assistance and reliefs in order to maintain international peace and security.

Consequently, it can be noted that the development of the UN as a system of collective security is based, in fact, on the powers of the SC UN to make a decision to initiate a military operation and intervene in the event of a threat to peace, a violation of peace or a human rights violation, and to apply forcible measures for the sake of implementation of their decisions. In the UN Charter, under which the operations are undertaken on the basis of the Security Council's decision, the following three chapters are key: Chapter VI, requiring a peaceful settlement of the dispute, Chapter VII, which provides for sanctions and military action to combat aggression and Chapter VIII, it is permitted to transfer the powers of the SC to the regional organizations to deal with the maintenance of peace and security in the world.

Peacekeeping operations began in 1948, when the SC commissioned one observer mission to Palestine (UNTCO), and in 1950 approved the deployment of the peacekeeping operations in Korea⁶². The "peacekeeping" or "peacekeeping operation" as synonym, are not defined by the UN Charter because this activity was created in practice - by sending military contingents as an observer of cease-fire or holding a territory that separates the parties into conflict.

Today, the peacekeeping operation also means "the full range of operations that the United Nations has agreed to oversee a cease-fire agreement and / or support the implementation of comprehensive peace agreements, including those aspects of the construction peace and post-conflict reconstruction that fall under the domain of the new United Nations concept - integrated missions, which are a kind of instrument of force of this universal organization."⁶³ "Peace operations, according to the role of peacekeepers and the means of achieving peace, can be divided into operations: establishment (traditional first-generation peacekeeping operation), maintenance-conservation (complex multidimensional second-generation peacekeeping operation), construction (complex integrated peace-support operation of third generation) and the imposition of peace (complex offensive integrated peace operations of the fourth generation)."⁶⁴

The crucial moment in moving to complex offensive integrated peacekeeping operations is the efforts of former UN Secretary-General Boutros Boutros Ghali to implement a mandate to impose peace to a coalition of member states willing to take part, and that regional organizations take on a more active role in conflict management. This new approach has been widely used to date, and in 1997, it was confirmed by the Reform Program, announced by the next Secretary General, Kofi Annan: "In this period of its history, the United

⁵⁹ Ibid

⁶⁰ www.globalsecurity.org/security/reform/raz-497.htm, 12.07.2017

⁶¹ www.un.org/conventions, 13.08.2017

⁶² Participation of the Yugoslav Army in peacekeeping and humanitarian operations within the UN forces, GS VJ, Belgrade 2001, p. 15 (it is stated that the first peace mission was carried out in 1947 on the basis of the engagement of the UN special committee for the Balkans).

⁶³ Дулић, Д, *Мировне и хуманитарне операције*, Факултет безбедности, Београд, 2007, p. 99

⁶⁴ Ibid

Nations does not have the institutional capacity to carry out military measures in accordance with Chapter VII of the Charter. Under current conditions, the ad hoc coalitions of member states are ready to offer the most effective measures to deter aggression, escalation or dissemination of ongoing conflicts. As before, the mandate of the Security Council granting consent to such operations is essential to ensure that peacekeeping operations have broad international support and legitimacy. "⁶⁵

This approach to peacekeeping operations by United Nations Secretary-General Boutros Galy and Kofi Annan soon resulted in a new approach to peacekeeping operations embodied in a peace-enforcement operation without the consent of the parties to the conflict. Calling on Chapter VII allowed the Security Council to bypass the specific provision in the Charter that should not intervene in the internal affairs of a sovereign country. These operations usually took place in the context of humanitarian crises and mass waves of refugees, and such a peacekeeping operation had even more complex mandates and less clearly defined targets than those from earlier periods.

It is important to emphasize that peacekeeping operations are carried out in the form of combat operations, with a detailed military assessment, precise handling of operations at a strategic level, an effective command and control system and the engagement of the relevant forces that enable the successful implementation of the mission's goal. Operations are carried out under the auspices of the UN Security Council, when all other efforts to achieve peace have failed⁶⁶. It is not a rare case that peacekeeping operations, especially those relating to the imposition of peace, are viewed from quite different angles. Thus, the American doctrine of united operatives that "the imposition of peace includes appropriate compulsory military activities to separate the warring parties in conflict, with or without consent."⁶⁷ On the other hand, former UN Secretary General Butros Ghali determines this kind of operation as "action which prevents disturbance of the cease-fire or if it has occurred, which allows it to re-establish."⁶⁸ Obviously, there is a great and essential difference between these two definitions of peace enforcement.

The idea of Butros Ghali and Kofi Annan that regional organizations take on a more active role has been translated into the action that the United Nations delegates authority to regional operations in peacekeeping operations. These are operations in which, in accordance with Chapter VIII of the Charter of the United Nations, more and more respect is given to the view that regional organizations take over all or part of the responsibility for fulfilling their mandate. In addition, the United Nations most often creates a provisional administration and takes care of the political-institutional functioning of the authorities in the territory, while regional organizations, for example, The Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), the North Atlantic Treaty Organization (NATO), the European Union (EU) or the Organization of African Unity (OAJ) take over the security and military dimension of operations.⁶⁹

The stated factography on the institutions of the system of collective security was aimed at encouraging us to think about the efficiency and the purity of its existence in the anarchic system of international relations. As the

⁶⁵ Renewing the United Nations; A Programme for Reform - Secretary General's Report - (A/51/950, 14 July 1997), crp. 17

⁶⁶ If peaceful means fail to resolve the conflict, which the UN Security Council has labeled as a threat to international peace and security, then it must consider taking action in accordance with Chapter VII of the Charter on coercion and addressing issues of threats to peace, disturbance of peace and acts of aggression . Accordingly, the Security Council should make recommendations and decide what measures to take in order to maintain or restore international peace and security (Article 39). Before resorting to imposition, he may invite the parties to comply with provisional measures deemed necessary and desirable (Article 40). These measures may protect the complete or partial cessation of economic relations, relations and diplomatic relations (Article 41) or any action by air, naval or land forces, if necessary, in order to maintain or restore international peace and security (Article 42).

⁶⁷ *US Joint Doctrine for Military Operations Other than War*, 1993, Chapter 4, crp. 1.

⁶⁸ Boutros Boutros-Ghali, *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking, and Peacekeeping*, Report of the Secretary-General Pursuant to the Statement Adopted by the Summit Meeting of the Security Council on 31 January 1992, crp. 8.

⁶⁹ Chapter VIII of the Charter encourages regional agreements on the peaceful settlement of local disputes prior to their submission to the Security Council. Enabling such agreements is in line with the "Purpose and Principles of the United Nations" (Article 52). Where appropriate, the Security Council may use regional agreements or agencies for actions under its authority (Article 53).

sublimation of the aforementioned, with the aim of highlighting the advantages of the current system of collective security embodied in the UN Organization, the positions of prof. Mijalkovsky:

"After the Second World War a new system of collective security was established, which represented a great shift from the previous one. Namely, the system of collective security, envisaged by the UN Charter, includes the following essential elements: (1) the system of international legal institutions for the suppression of war, (2) a system of measures that reduce or eliminate international insecurity and (3) a system of collective guarantees to ensure the suppression of aggression.

The first element is defined in articles 1 and 2 of the UN Charter, in the context of the general prohibition of the use of force and aggressive war, and obliges all states to refrain from using force or threatening force in their international relations, except in self-defense. The second element is a complex mechanism that consists of three groups of measures and activities. The first group includes the procedure for resolving all international disputes peacefully, the second group - the system of measures and procedures in the field of general and complete disarmament, and the third - a system of prevention that consists of all measures and procedures aimed at overcoming and eliminating the causes leading to international disputes and conflicts. The third element of collective security involves a system of collective guarantees that ensure the suppression of aggression - the taking of coercive measures against the perpetrator of peace.

Since collective security implies every joint, conceptual, doctrinal and practical engagement of two or more states parties against the common perpetrator of danger (the enemy), the institutionalization of such obligations constitutes a strong warning to those States which intend to use force or to close force by the States concerned to resolve a problem. According to the UN Charter, the Security Council is the main body of a global organization, responsible for the preservation of world peace and security. He is authorized to make decisions and individual measures to preserve world peace and to prevent and stop aggression. However, in case of blocking the work of the Security Council (use of the veto), it is envisaged that the UN General Assembly will consider cases of violation of international peace and decide on the measures to be taken, including, when necessary, and the armed forces, in order to establish peace.

The facts considered, in addition to pointing to the precise definition of the system of collective security in the world, at the same time enable to identify its key elements. Obviously, the security facility is (1) a state whose sovereignty is the same - the right of all states to the independence and obligation of all states to respect this right and (2) preserve international peace and security - to take collective measures to prevent and eliminate everything jeopardizes world peace, and primarily strives to gain insight into how countries respect the human rights of their citizens. The security officer is the UN Security Council, and the hazard is a state that does not respect the goals and principles of the UN Charter and international law in resolving a disputed issue with another state.⁷⁰

It is obvious that the UN has developed adequate mechanisms for the preservation of peace and security at the global level, which provide the states with a sense of security and the rule of law in international relations for almost a lifetime of their existence. This is especially evident in small and medium-sized countries, which can not compete in the international arena with large and super-forces. At least, the rule of law is stronger, and small countries get the opportunity (almost) of equitable representation of their own and common interests through the UN and its main organs - the General Assembly and the Security Council (in the rotating part). In addition, by participating in peacekeeping operations (of any kind) with the mandate of the UN Security Council, UN members strengthen their foreign policy potential and credibility, and realize other benefits, including economic ones⁷¹.

POSSIBLE DEFECTS OF THE SYSTEMS OF COLLECTIVE SECURITY

When we talk about defects in the system of collective security, the biggest criticism at the expense of collective security ideas came from the realists. The most famous criticism is contained in the so-called. Mirzheimer's nine points on "the insoluble weaknesses of collective security." John Mearsheimer ejecting the ability to build trust and joint action (cooperation) between states in the system of collective security, bases his critique of ideas and the system of collective security on the following: "It is difficult, often impossible for states, to distinguish in one international aggressor's conflict from the victim; ... collective security assumes that any aggression is unjustified, except in the case of a justified attack on the neighbors of the aggressor; ... some countries are, for historical or ideological reasons, friendly and they are unlikely to join the alliance against their friends;

⁷⁰ Мижалковски, М, *Op. cit.*, p. 117.

⁷¹ Personal stance and experience of the UNIFIL peacekeeping operation in Lebanon

historical hostility between states can complicate the successful functioning of the collective security system, because sovereign states are prone to transfer responsibility to another in paying the price of action against aggressors - there is often a difficulty in fair distribution of freight; difficulties arise also in securing a quick response to aggression because of the unfavorable nature of the state for engaging in a pre-crisis unforeseen situation; States often unite against their will in alliance for collective action and it is certainly a transformation of a local into an international conflict; collective security contains a great contradiction in terms of a military force that is considered disgusting, but states must nevertheless be used against the aggressor "72

When Mearsheimer criticism concretizes with the UN, it should be noted that "the heterogeneity of the composition of the UN Security Council and the interests of its permanent members significantly aggravated the consensus, first of aggression, and then the legitimacy of the use of force. Due to the sensitivity of these issues and cold-war tightening among the permanent members of the SC, the system of collective security was not efficient enough. In the Cold War period, international security was more maintained by the mechanisms of the balance of the global bipolar security structure than on the binding principles of the UN Security System. Also, after the end of the Cold War, the UN security system is seriously jeopardized by the unilateral actions of some of its members. Namely, since the early 1980s, a UN crisis has been pending, when the United States and some poorer countries have deprived financial resources for its sustenance, in order to deepen it by the disappearance of the block equilibrium and by establishing the so-called "The "New World Order" under the leadership of the United States"⁷³. "The unilateral military operations that the United States has undertaken in recent times only strengthened this crisis.

"The existence of a positive correlation between the process of democratization and the strengthening of democratically elected state institutions and the process of overcoming the conflict situation creates a strong incentive for peacebuilding activities. Noting that the effects of peacekeeping operations have a more lasting effect if peace is established in the early stages of the peace process, when the risk of returning to war is the greatest, is a powerful imperative to seriously embracing the peace building process. It is controversial, however, that these effects do not usually last long after the departure of the UN forces, so they are only a form of short-term peacebuilding, while still looking for the right modalities of establishing self-sustaining peace. "⁷⁴

The emergence of an ever-more complex nature of the conflict required more human and material resources, and consequently increased the cost of a peacekeeping operation and the complication of the already complex civil-military relations, so the problem of securing additional financial resources and coordinating activities was imposed as a priority in peacekeeping operations.

Although Chapter VIII of the the United Nations Charter regulates how regional (military and political) organizations can engage in resolving conflicts and outright operations ("It is not granted to regional organizations the use of force in dispute resolution without prior approval by the Security Council"), in practice, to the anomaly, that is, the post festum of the "approval" of unilateral military actions by the Security Council. Examples are the NATO Operation "Mercy Angel" against the FR of Yugoslavia in 1999 (with the subsequent formation of the UNMIK⁷⁵ mission and the mandate of NATO to form KFOR⁷⁶) and the Anglo-American "Permanent Freedom" operation against Afghanistan in 2001 (with also the subsequent formation of the mission UNAMA⁷⁷ and giving NATO the mandate to form ISAF⁷⁸).

CONCLUSION

As a comparative analysis of the advantages and disadvantages of the system of collective security is not the subject of this paper, we will instead quote the views of individual theorists on collective security - as the starting point for further consideration of the purity and efficiency of its perception and existence as a social phenomenon. So Charles and Clifford Kuphan affirm collective security as "a system that promotes confidence and

⁷² Mearsheimer J, *The False Promise of International Institutions*, International Security Paper No. 19, 1994/1995, pp. 5-49

⁷³ Аврамов С, *Безбедност у XXI веку, Зборник радова, СИМВОН*, Београд, 2001, стр. 22

⁷⁴ Аврамов С, *Безбедност у XXI веку, Зборник радова, СИМВОН*, Београд, 2001, стр. 117.

⁷⁵ UNMIK - United Nations Mission in Kosovo

⁷⁶ KFOR - Kosovo Force

⁷⁷ UNAMA - United Nations Assistance Mission Afghanistan

⁷⁸ ISAF - International Security Assistance Force

security cooperation - two key features of the collective security system. They believe that "the advantage of the system of collective security lies in the fact that the states in it accept the established norms and rules for maintaining stability and, when necessary, join forces to stop aggression. Collective security does not rest on false morality or naive demands, but on a gradual understanding of international politics in new conditions."⁷⁹

As Joseph Joffe noticed, "collective security is becoming a state of affairs rather than a mechanism that produces it."⁸⁰ Some authors believe that the future of collective security concerns is directly related to the need to expand the security field, given the markedly changed security context in the late 20th and early nineteenth centuries. Mark Lagon thus believes that "international organizations in charge of world peace and security have to accept the fact that the traditional approach to security is untenable in the new conditions of the international system. In the event of the extension of ideas and the system of collective security, this means that states must accept new patterns of behavior, which are primarily based on building international trust and creating conditions for cooperation in security. The logical consequence of the collective security system is the restriction of the freedom of the state. Hence, the system of collective security can function only through an institutional apparatus, which is able to control and coordinate the policies of its members towards achieving common goals. That is why collective security historically appears as an integral part of international organizations."⁸¹

LITERATURE

- [1] Аврамов, С., *Безбедност у XXI веку, Зборник радова, СИМВОН*, Београд, 2001.
- [2] Аврамов, С, Крећа М, *Међународно јавно право*, Службени гласник, Београд, 2007.
- [3] Војна енциклопедија, књига I (А-Б), ВИЗ, Београд, 1988.
- [4] Димитријевић В, *Појам безбедности у међународним односима*, Савез удружења правника Југославије, Београд, 1973.
- [5] Димитријевић, В, Стојановић, Р, *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.
- [6] Дулић, Д, *Мировне и хуманитарне операције*, Факултет безбедности, Београд, 2007.
- [7] Кисинџер Х, *Дипломатија I-II*, Верзалпрес, Београд, 1999.
- [8] Мијалковски М, *Комплементарност људске, националне и колективне безбедности*, Војно дело 2/2008
- [9] Нај, С. Џ, *Како разумевати међународне сукобе*, Стубови културе, Београд, 2006.
- [10] Boutros Boutros-Ghali, *An Agenda for Peace: Preventive Diplomacy, Peacemaking, and Peacekeeping*, 1992.
- [11] Heywood, A, *Global Politics*, Palgrave Macmilan Foundations, New York, 2011
- [12] Jarvis, J. R, *International Politics*, стр. 144.
- [13] Joffe, J, *Collective Security and the Future of Europe: Failed Dreams and Dead Ends*, Survival, Spring 1992..
- [14] Kegley, W. Charles Jr, Blanton, L. Shannon., *World Politics, Trend and Transformation*, Cengage Learning, Wadsworth, Edition 2010–2011.
- [15] Kupchan, Charles A, Kupchan Clifford A, *The Promise of Collective Security*, International Security, Vol. 20, No. 1, Summer 1995.
- [16] Lagon, P. M, *America and the United Nations: An Exchange*, Survival 49.2, 2007.
- [17] Mearsheimer, J, *The False Promise of International Institutions*, International Security Paper No. 19, 1994/1995.
- [18] Renewing the United Nations; A Programme for Reform - Secretary General's Report - (A/51/950, 14) July 1997.
- [19] *US Joint Doctrine for Military Operations Other than War*, 1993.

⁷⁹ Kupchan, Charles A, Kupchan Clifford A, *The Promise of Collective Security*, у: *International Security*, Vol. 20, No. 1 (Summer 1995), p. 52-61.

⁸⁰ Joffe, Josef, *Collective Security and the Future of Europe: Failed Dreams and Dead Ends*, Survival (Spring 1992) p.36.

⁸¹ Lagon, Mark P, *America and the United Nations: An Exchange*, Survival 49.2, 2007, p. 22-23.

A STUDY ON THE MIGRATIONS' REASONS IN THE SOUTH WESTERN PART OF REPUBLIC OF MACEDONIA

Miranda Sabriu Bexheti

m.sabriu@yahoo.com

Abstract: There is probably no country in the world that has not been affected by migrations. Migrations as a process of peoples' movement from one place to another due to different reasons and different circumstances are a well known term for everyone. As such, we can say that the history of mankind itself starts with some kind of migration because even the first people in the world have moved to different places until they have found better conditions. However, people move to other countries every time they can today, due to better job conditions, religious beliefs, political reasons, and economical ones. Globalized economies enhance different opportunities and people want to seize them. Migrations not always negatively affect the economies of countries but in most of the cases yes. The focus of the study is on the reasons why citizens in Macedonia would choose to move to another country. The study is based on a survey which was conducted with 200 participants, both Albanians and Macedonians. Their age varies from under 20 to over 40, as it will be presented in the results below. Most of the respondents are female without a prior choice of the author. The results of the study show clearly that the number one reason why habitants in Macedonia choose to migrate in more developed countries is related to better economical conditions. This is based on the answers given by them in the question where the respondents are asked to choose the reasons why they would migrate. However, this is also supported by the answers in other questions which have to do with the number of family members and the monthly incomes. The majority of the respondents chose 3-5 family members, and answered that their family incomes are less than 500 hundred euro monthly. Another following reason according to them is the political situation in the country, which according to them instead of getting better keeps getting worse. In the end of the study, there are some recommendations for further and more fruitful research.

Keywords: migrations, Macedonia, reasons, politics, economic

INTRODUCTION

Migration as a term is used and easily understood by people, but when it comes to definitions it appears to be hard to define them without leaving space for questions. International organization for migration (2005) defines migration as “a multifaceted and complex global issue, which today touches every country in the world (13). A simple definition is given by Bhugra and Becker, who define migrations as “..the process of going from one country, region or place of residence to settle in another.” (2005). According to Britannica Online, human migrations are defined as “the permanent change of residence by an individual or group;],” which according to the editors “...it excludes such movements as nomadism, migrant labour, commuting, and tourism, all of which are transitory in nature” (2016). International Organization for Migration in 2005 reported that by the end of 2005 the number of migrants worldwide was expected to reach 185-192 million. According to UN statistics of 2015, the number of worldwide migrants achieved 244 million. This means that year by year there is a huge increase of people living abroad. Skenderi (2009), states that the reason for human migrations are different, but in the Balkans, economical and political have always been within main reasons. Schnell and Monmonier (1983) state that if it is very important to make a distinction between mobility and migration. If you move from one city to another within your country, you do not migrate. That is mobility. According to them, migrations should be seen with three characteristics: adjustment, development and selective. As an adjustment process, people choose to migrate from less desirable places to more desirable ones. Migration is also a development process where people move from very poor zones to highly developed places. Last, as a selective characteristic of migration can be found in religious reasons, sexual, social etc. Migrations caused by religious and political reason are happening in many parts of the world. A very popular example is the Syrian refugees who have turned their hopes to Europe. According to a report of REACH, only in 2015-2016, over a half million refugees from Syria, Afghanistan and Iraq have passed through Western Europe to go to Europe. While, on the other hand Bonifazi and Mamolo (2004) claim that 663,000 people from the Balkans have immigrated in Germany, 198,000 in Austria and 141,000 in Switzerland (524). However, beside many divisions in migrations, the most used one about international migrations should be: immigrations and emigrations. We are focused in emigrations in Macedonia, which means the movement of citizens of Macedonia outside of the

country. According to a survey conducted in 1998 by the State Statistics in Macedonia, 25.174 citizens have emigrated from Macedonia in the period 1990-1998. (Janeska, 2001) While, in a deeper analysis, from 1994-1996, Janeska publishes data from the European Council, according to which 41.449 habitants of Macedonia have emigrated towards Germany (20.2019 citizens), Switzerland (11.469) and Italy (9.761). Today, there is also a high flow of emigrations in Macedonia, and needless to say, the reasons are mostly economical. Needless to repeat, migrations have affected almost every country in the world. Developed countries are “invaded” by the migrants while developing countries have less and less citizens year by year due to this process. The following part of the research will present the results of the questionnaire and some discussions and analysis about those answers.

The purpose of the study and methods

The purpose of the study is to see what citizens in South Western part of Macedonia think of emigrating. Furthermore, it aims to see whether those citizens would emigrate themselves if they had the chance to. It is a qualitative study and due to time constraints, and other circumstances the survey was conducted with a convenience sampling. The questionnaire started with two main variables of age and gender. The number of respondents is 200 and they are mainly from Tetovo, Gostivar and Skopje. Their age varies, but there given only four groups starting from younger than 20 and the oldest group was older than 40. Respondents were of both Macedonian and Albanian ethnicity.

Results and discussions

As mentioned before, the respondents made a total number of 200 people. The gender and marital status are shown in the tables below:

Gender	In number	In %
Female	133	66.5
Male	67	33.5

Marital status	In number	In %
Yes	115	58
No	83	42

The majority of them were females, without consent or choice of the author. Related to their status, 58 % of them were married contrary to 42% who are not married. The following table shows the values of the respondents age, where four options were given:

Age	In number	In %
Younger than 20	24	12
20-30	110	55
30-40	44	22
40+	101	11

Younger citizens, in this case the first group of the respondents can not easily decide to emigrate because they need someone to support, a place where to stay and of course enough courage to change the life direction. The majority of the answers fall in the second group, 20-30 years old which also complies with the statistics of Eurostat in 2015. According to those statistics, the median age of the migrants toward Europe is 27-28 years old. This means that people choose to get a degree in their homeland and then if they can’t find good job opportunities they choose to leave. Here we can easily relate to employment. Unemployment rate is high in Macedonia, and of course, this could be a good reason for people to start thinking of emigrating and finding a better place with more job possibilities. As we can see from the results, the percentage of the unemployed within the 200 people who took part in the study is 125, or 57 %. According to the state statistics in Macedonia, as of the second trimester of 2017, out of 955 699 active population, 739 892 were employed contrary to 215 807 who were registered as employed. While, according to Statista.com, Austria has unemployment rate of 5.4 % while Germany only 3.9 %.

Work status	In number	In %
Employed	85	43
Unemployed	125	57

Beside the four groups in age, the following table shows the answers of the level of education of the respondents which was also divided into 4 groups of answers:

Education	In number	In %
High school	71	36

Graduated	93	46
Mr.Sc	60	15
PhD	3	3

According to the results, most of the participants already have obtained a degree. 36 % of them are probably students since they circled the option of having a high school education. Sixty out of 200, or 15 % have a master degree and only 3 of the total number have a PhD degree. The 2016 statistics in Macedonia report that 2 021 citizens have obtained a Master degree, with a fall of 17.02 % from 2015. When it comes to migrations caused by war conflicts, migrants are usually more educated because they had no choice. This is also stated in the report of REACH for the period of 2015-2016 “Many migrants are educated, with experience of stable, skilled employment.” (REACH, 2016). According to state statistics in Macedonia, only in 2016, 440 educated people have emigrated from Macedonia. The number includes educated but unemployed people too, but out of these 440, 55 are professionals, managers and associate professionals. Migrations are closely related to the financial stability of people and one of the questions was related to the monthly family incomes. The options given were under 500 euro, 500 -1000, and over 1000 euro monthly incomes.

Job	In number	In %
Under 500 euro	98	49
500-1000 euro	66	33
1000 +	35	18

However, these incomes are per family, which is also connected to the number of family members who live together:

Number of members	In number	In %
3-5 members	111	56
5-7	83	46
7+	4	2

State statistics in Macedonia, report that the average salary of the employee is 22.912 denars, which is not enough for the monthly expenses of a family made of four members. With a correlation value of 0.96 it can be said that the more members families are made of the higher incomes they have.

The table below shows the results of the questions whether respondents are satisfied with their job or studies, and another one where they are asked if they have ever thought of emigrating.

Are you satisfied with your job/studies?	In number	In %
No	101	51
Yes	97	49
Have you ever thought of emigrating?		
Yes	173	86
No	27	14

The correlation value between these two variables is 1, and this tells clearly that the more they don't like their job or studies, the more they think to emigrate outside the country. When the statistics show that there are unsatisfied people it is not a surprise that the rate of the people who migrate or plan to migrate will raise. Participants were also asked if someone from their family circle or friends has emigrated the last five years and their answers are shown in the table. Not very often we see completely same results in two questions. There is a possibility that these people who plan to emigrate, or have thought of emigrating have someone close who has already emigrated. Those who don't have close relatives or friends who have emigrated recently haven't thought of leaving the country. There is space for us to guess whether they like the life in Macedonia or they don't have anyone who could or would encourage them to do so.

Has someone from your family emigrated in the last five years?	In number	In %
Yes	173	86
No	27	14

There are always different reasons why people would choose to emigrate and in our survey the respondents listed economical reasons in the first place followed by other reasons as seen below. The majority of them, respectively 58% chose the economical reasons, followed by 24% who choose political reasons. Only 3% of them chose family reasons and 15% of the total chose other reasons, which could include different reasons.

Reasons to emigrate	In number	In %
Economical	152	58
Political	63	24
Family	7	3
Others	38	15

As seen in the table the political reason is also listed and the following questions are related to it. Respondents were asked if they like the political situation in Macedonia, and if they think it could improve or get worse? Their answers are as presented in the table:

Do you like the political situation in Mk?	In number	In %
Yes	5	98
No	195	2
Do you think the political situation will:		
Improve	38	19
Get worse	162	81

With an obvious correlation value of 1, the number of those who don't like the political situation in Macedonia increases together with those who think the situation of the politics in Macedonia won't change. Even though is a small sampling group of only 200 people, it is disappointing to see that there is such a high percentage of unsatisfied people with the politics; and what is worse, don't hope for better days. The last question of the survey was if respondents think migrating to another country would solve their problems:

Do you think emigrating would solve your problems?	Number	%
Yes	122	58
No	58	14
I don't know	29	28

It is disappointing to see that out of 200 people, young and old, 122 people see solutions of their problems in moving outside of their homeland. A smaller percentage, 14 % respectively, said that migration wouldn't solve their problems, and only 29 of them were not sure about the answer.

Conclusion and recommendations for further details

Migrations are not happening this year for the first time, but as said few times in the study, migrations have happened from the very beginning of life on Earth. People as intelligent beings have always tried to find better places for living, starting from settlements where there has been more food or other primary conditions for living. Migrations as a process have been an ongoing process, therefore the reasons that make people leave their homelands and settlements are of different nature. The study revealed that not surprisingly the citizens of the Balkans choose to

emigrate mostly due to better working conditions, always related to economic background. The unemployment rate in the Balkan countries is approximately between 25-35% and more. This speaks of high rate of people who don't have incomes. Unfortunately, even those who have a job don't make enough money for a decent life. The results of the survey showed that besides the economical reasons, citizens of Macedonia would choose to migrate because of political reasons. The political reason, according to the survey results was not going toward improvement, so that adds more disappointments and reasons for people to leave. There is no sign that migration flow will stop, because the good living conditions in European Countries are a major reason for people's movement. However, it is important that the government of developing countries like Macedonia focus on new investments which would decrease the rate of unemployment. Furthermore, the wages should be raised in order to stop the flow of people who migrate.

REFERENCES

- [1] 244 million international migrants living abroad worldwide, new UN statistics reveal, UN, <http://www.un.org/sustainabledevelopment/blog/2016/01/244-million-international-migrants-living-abroad-worldwide-new-un-statistics-reveal/>
- [2] Average monthly net wage paid per employee, August 2017; *Завод за статистика*, <http://www.stat.gov.mk/pdf/2017/4.1.17.82.pdf>
- [3] BHUGRA, DINESH, and MATTHEW A BECKER. "Migration, Cultural Bereavement and Cultural Identity." *World Psychiatry* 4.1 (2005): 18–24. Print.
- [4]Corrado Bonifazi and Marija Mamolo, « Past and Current Trends of Balkan Migrations », *Espace populations sociétés* [Online], 2004/3 | 2004, Online since 22 January 2009, connection on 28 October 2016. URL : <http://eps.revues.org/356>
- [5]Eurostat, Migration and migrant population statistics, March 2017 http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics
- [6]Masters of science and specialists, 2016; *Завод за статистика*, <http://www.stat.gov.mk/PrikaziSoopstenie.aspx?rbtxt=20>
- [7]Omelaniuk, Irena, editor. *World Migration*. Vol. 3, International Organization for Migration, 2005.
- [8]Results from the Labour Force Survey, II quarter 2017, *Завод за статистика*, <http://www.stat.gov.mk/PrikaziSoopstenie.aspx?rbtxt=98>
- [9]Schnell, George A, and Mark Stephen Monmoier. *The Study of Population*. A Bell & Howell Company, 1983.
- [10]Skenderi, Fauzi. *Demogeografia*. Cabej, 2009.
- [11]The Editors of Encyclopædia Britannica. "Human migration." *Human migration*, Ncyclopædia Britannica, inc., 2016, www.britannica.com/topic/human-migration.
- [12]Unemployment rate in member states of the European Union in May 2017, *Statista.com* <https://www.statista.com/statistics/268830/unemployment-rate-in-eu-countries/>
- [13]Јанеска, Верица. *Современите меѓународни миграции, емиграцијата од Република Македонија и социо-економскиот развој*. Економски институт - Скопје, 2001.Active Population in the Republic of Macedonia
- [14]Report on Migration To Europe Through The Western Balkans Serbia & The Former Yugoslav Republic Of Macedonia, REACH, *Humanitarian Aid and Civil Protection*, 2016

ACQUISITION OF PROPERTY BY FOREIGNERS

Afet Mamuti

Faculty of Law, University of Tetova – Tetova, Republic of Macedonia afet.mamuti@unite.edu.mk

Abstracts: Ownership is one of the oldest private law institutes associated with separating things from the community and adopting them for personal or group needs. Ownership determines the full factual and legal power of the owner over the particular object. This authorization entitles the owner to possess, to use, to enjoy and to dispose his things according to his will, by establishing relationships of property with others. Ownership can be acquired according to the law, on the basis of legal action, by inheritance or even by the decision of the state body. Ownership can be acquired by natural and legal persons of the country and foreigners.

Most contemporary laws, like that of Macedonia, recognize the possibility that foreign natural and legal persons may acquire property rights on movable things equally as citizens of the own country without any restriction. When it comes to the acquisition of ownership on immovable property, states can provide for certain restrictions, applying the principle of reciprocity. Macedonia's positive law to acquire a foreign property right requires parties to pursue formal proceedings and register them in public registers. Moreover, the law makes the categorization between natural and legal persons of the member states of the European Union and the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) with citizens from the other countries. For the first, are foreseen mitigating circumstances and in some cases equated with the country's citizens, while for the second applies reciprocity. Another change in the acquisition of immovable property also depends on the type of immovable item, as most of these are subject to special legal regimes.

Keyword: Property right, owner, foreigner, immovable property.

FITIMI I TË DREJTËS SË PRONËSISË NGA TË HUAJT

Afet Mamuti

Fakulteti Juridik, Universiteti i Tetovës, Republika e Maqedonisë afet.mamuti@unite.edu.mk

Abstrakt: Pronësia paraqet një nga institucionet më të vjetra të së drejtës private që lidhet që me ndarrjen e sendeve nga bashkësia dhe vetësimin e tyre për nevoja personale apo grupore. Pronësia përcakton pushtetin e plotë faktik dhe juridik të pronarit mbi sendit e caktuar. Ky autorizim i jep të drejtë pronarit që sendit e tij të mund ta posedoj, ta përdor, ta gëzoj dhe ta disponoj sipas vullnetit të tij, duke krijuar marrëdhënie të natyrës pasurore me të tjerët. Pronësia mund të fitohet në bazë të ligjit, në bazë të veprimtimit juridik, me trashëgim apo edhe me vendim të organit shtetëror. Pronësia mund të fitohet nga personat fizik dhe juridik të vendit dhe të huajt.

Shumica e legjislacioneve bashkëkohore, sikurse edhe ai Maqedonisë njohin mundësinë që personat e huaj fizik dhe juridik të mund të fitojnë të drejtën e pronësisë mbi sendet e luajtshme në mënyrë të barabartë sikurse shtetasit e vendit të vet pa asnjë kufizim. Ndërsa kur është fjala për fitimin e pronësisë mbi sendet e paluajtshme, shtetet mund të parashohin kufizime të caktuara, duke aplikuar parimin e reciprocitetit. E drejta pozitive e Maqedonisë për fitimin e të drejtës së pronësisë nga të huajt kërkon që palët të ndjekin procedurë konkrete formale dhe të bëjnë regjistrimin e të njëjtës në regjistrat publik. Madje, ligji bën kategorizimin ndërmjet personave fizik dhe juridik të vendeve anëtare të Bashkimit Europian dhe Organizatës për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (OECD) me shtetasit e vendeve të tjera. Për të parët parashihen rrethana më lehtësuese kurse në disa raste edhe barazohen me shtetasit vendit, kurse për të dytët aplikohet reciprociteti. Një ndryshim tjetër në fitimin e pronësisë mbi paluajtshmëritë varet edhe nga lloji i sendit të paluajtshëm, pasi shumica nga këto i nënshtrohen regjimeve të veçanta juridike.

Fjalër çelës: E drejtë pronësie, pronar, i huajt, paluajtshmëri

KUPTIMI I TË DREJTËS SË PRONËSISË

Pronësia paraqet njërin nga institutet kryesore të së drejtës private si dhe njërin nga të drejtat themelore të njeriut. Pronësia paraqitet si një nga institucionet më të vjetra të së drejtës që lidhet me ndarrjen e sendeve nga bashkësia dhe vetësimin e tyre për nevoja personale apo grupore. E drejta e pronësisë ka lindur bashkë me lindjen e të drejtës në përgjithësi. Por kuptimin më të plotë formal juridik të pronës private e zhvilluan romakët, ashtu që edhe të drejtat më të vonshme nuk ndryshuan gati asgjë më shumë. Doktrina juridike romake për çështjen e pronësisë

përdor dy shprehje: dominium dhe proprietas. Me dominium nënkuptonin pushtetin e plotë të personit mbi sendin, dhe jo vetëm këtë, pasi ky lloj pushteti i pater familiasit shtrihet edhe mbi bashkëshorten dhe mbi personat tjerë alieni juris. Kurse me shprehjen proprietat nënkuptonte thjesht pushtetin e personit vetëm mbi sendin. Edhe në gjuhën shqipe i hasim në përdorim shprehjet pronë dhe pronësi, të cilat kanë dallim varësisht nga situata ku i përdorim. Me shprehjen pronësi nënkuptojmë të drejtat që pronari si titullar i ka mbi sendin – jus utendi, fruendi et abutendi, kurse me termin pronë nënkuptojmë thjeshtë vet sendin apo objektin e pronësisë. Pronësia si e drejtë subjektive me natyrë pasurore, poashtu paraqet njërin nga institutet kryesore të të drejtës reale. Në vendet me traditë romanistike apo europiane kontinentale të të drejtës civile pronarit të sendit i njihet pushtet i përgjithshëm dhe i pakufizuar mbi një send që është objekt pronësie, duke filluar nga e drejta e posedimit, gëzimit dhe disponimit me sendin në suaza të ligjit. Pra, është vet ligji që i garanton personit disa tagra mbi sendin.

Pronësia është marrëdhënie juridike ndërmjet subjekteve të së drejtës në lidhje me sendet. E themi kështu pasi shumë autorë të jurisprudencës e mohojnë ekzistimin e raportit juridik ndërmjet subjekteve dhe sendeve si objekte. Ndër ta është edhe juristi francez Marcel Planiol sipas të cilit marrëdhënia juridike patjetër të përfshij dy persora (juridik apo natyral) dhe marrëdhënia juridike asnjëherë nuk mund të themelohet ndërmjet subjektit juridik dhe objektit, pasi raporti subjekt-objekt mund të jetë vetëm gjendje fakti.⁸² Edhe civilisti shqiptar Baltazar Benusi mendon se ekziston një raport midis personave e jo një raport midis një personi e një sendi.⁸³ Sikurse dy të parët edhe Ivo Puhani thotë se marrëdhëniet reale juridike mund të ekzistojnë vetëm midis njerëzve prej të cilëve njëra palë janë titullarë të autorizimeve, ndërsa të tjerët titullarë të detyrimeve, sendet mund të jenë vetëm lëndë apo objekt i marrëdhënieve juridike.⁸⁴ Prandaj tek pronësia detyrimisht të ekzistoj një subjekt aktiv dhe një pasiv edhe sendi apo e drejta si objekt pronësie. Pronësia është e drejtë reale me natyrë subjektive, pasi titullari i sendit ka të drejta absolute mbi sendin të cilat veprojnë erga omnes. Të drejtës së pronarit i përgjigjet detyrimi juridik i gjithë të tjerëve për të mos e penguar në shfrytëzimin e autorizimeve pronësore juridike, dhe se kjo nuk i referohet një apo disa personave, por kjo i vendos potencialisht nën të njëjtën masë kufizimi të gjithë personat e tjerë, dmth vepron erga omnes. Prandaj mund të themi se karakteri real i pronësisë e vendos pronarin në pozitë dominuese në lidhje me sendin, karshi gjithë të tjerëve që kanë detyrimin që të mos përzihen në ushtrimin e këtyre të drejtave. Në bazë të kësaj pronari mund të sillet me sendit siç ai dëshiron, por gjithmonë duke u kufizuar nga të drejtat pronësore të pronarëve të tjerë. Është i vetmi pronari që ka pushtetin juridik mbi sendin dhe ai mund të të ndërmerr akte të disponimit në mënyrë të pavarur, por gjithmonë duke mbajtur llogari se paralelisht konkurojnë më shumë të drejta pronësie, kështu që e drejta e çdonjërit duhet të shtrihet deri në kufijtë ku fillon e drejta e tjetrit.

RËNDËSIA DHE RREGULLIMI NORMATIV I PRONËSISË

Pronësia përveç rëndësisë që ka për marrëdhëniet reale juridike e njëjta paraqet një nga komponentat me rëndësi për zhvillimin e marrëdhënieve të tjera shoqërore dhe ekonomike, pasi pronësia paraqitet një ndër institutet kryesore për rregullimin e marrëdhënieve shoqërore në të drejtën private dhe në rendin juridik në përgjithësi. Të gjitha marrëdhëniet shoqërore të karakterit pasuror për qarkullimin e të mirave materiale ndërmjet subjekteve të së drejtës do të ishin të pa kuptimta pa ekzistimin e pronësisë. Është e pa imagjinueshme plotësimi i nevojave të përditshme të njeriut pa të mirat materiale të cilat mund të përdoren dhe të disponohen sipas dëshirës së individit. Për këtë shkak shumica e legjislacioneve përveç me ligje apo Kode civile të njëjtën e kanë të rregulluar që me dispozita të kushtetutës. Po ti referohemi shumicës së vendeve europiane ku bën pjesë edhe Maqedonia, pronësia është institucioni i vetëm që konsiderohet kategori kushtetuese, për dallim nga të drejtat tjera sendore si e drejta e servituteve, e drejta e pengut, e drejta e barrës sendore dhe e drejta e ndërtimit që janë të rregulluara vetëm me dispozita ligjore. Bashkë me autonominë private, pronësia private bën pjesë në njërin nga shtyllat kryesore të lirive në sistemin juridik.⁸⁵ Kështu në nenin 8 të Kushtetutës së Maqedonisë garantohet mbrojtja juridike e pronësisë bashkë me vlerat tjera themelore të rendit kushtetues. Për shkak të rëndësisë që i jep kushtetuta, çështjen e pronësisë e trajton edhe nëpër dispozita tjera të saj, sikurse nenet 30, 31, 56, 58 etj.

⁸² Marcel Planiol, *Traité élémentaire de droit civil, Vol.1, (Paris: Pichon 11th ed 1928), n 2159 & Wolfgang Faber, Brigitta Lurger, Rules for the Transfer of Movables: A Candidate for European Harmonisation or National Reforms, European Legal Studies Osnabrück, p.193*

⁸³ Benusi Baltasar, *Obligimet dhe kontratat Përgjithsisht, Tiranë, Botimi Ministrisë së Shqipërisë, 1931, f.10*

⁸⁴ Puhani Ivo, *E drejta romake, Prishtinë, Universiteti i Prishtinës, 1980, f.210*

⁸⁵ J. von Staudingers, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen: Eckpfeiler des Zivilrechts, Berlin, 2017, f.979*

Çështja e pronësisë përveç rregullimit me akte juridike nacionale e njëta, si një nga të drejtat themelore të njeriut është e rregulluar edhe me akte ndërkombëtare. Kështu, këtë çështje shprehimisht e gjejmë të rregulluar në Deklaratën universale për të drejtat e njeriut të OKB-së në neni 17 ku thotë që “çdo njeri ka të drejtë të ketë pasuri, vetë dhe në bashkësi me të tjerët dhe se askush nuk duhet të privohet arbitrarisht nga pasuria e tij”. Gjithashtu edhe protokollin shtesë i Konventës Europiane për të Drejtave të Njeriut në nenin 1 thotë që “çdo person fizik ose juridik ka të drejtën e gëzimit paqësor të pasurisë së tij dhe askush nuk mund të privohet nga prona e tij, përveçse për arsye të interesit publik dhe në kushtet e parashikuara nga ligji dhe nga parimet e përgjithshme të së drejtës ndërkombëtare”.

MËNYRAT E FITIMIT TË PRONËSISË

Me mënyrat e fitimit të pronësisë kuptojmë ato fakte juridike me të cilat ligji lidh krijimin apo lindjen e të drejtës së pronësisë.⁸⁶ Që personi të fiton pronësinë mbi një send të caktuar ai detyrimisht deri tek fitimi i pronësisë duhet të ketë ardhur në ndonjërin nga mënyrat e parapara me ligj, mënyra që janë të pranuar nga e drejta objektive, sepse në të kundërtën nuk mund të pretendoj fitimin e titullit të pronësisë mbi atë send. Doktrina juridike mënyrat e fitimit të pronësisë i kategorizon sipas më shumë kritereve. Në bazë të asaj se deri tek fitimi i pronësisë ka ardhur si rezultat i veprimit të ligjeve të natyrës apo veprimeve të njeriut dallojmë fitimin e pronësisë në bazë të ngjarjeve natyrore dhe me veprime njerëzore. Në bazë të asaj se pronësia fitohet nëpërmjet komunikimit të personave të gjallë apo pas vdekjes së personit dallojmë mënyrat e fitimit të pronësisë inter vivos dhe mortis causa. Në bazë të faktit se a konstituohet e drejta e pronësisë mbi sendin i cili kishte pronar paraprakisht apo mbi sendi pa pronar dallojmë mënyrën derivative dhe originare të fitimit të titullit të pronësisë.

Për fitimin e pronësisë kërkohet të plotësohen disa kushte të përgjithshme, ku bëjnë pjesë: aftësia e sendit që të jetë objekt pronësie, zotësia e fituesit për të qenë pronar mbi atë send dhe titulli juridik për fitimin e pronësisë.⁸⁷ Përkundër kushteve të parapara për fitimin e pronësisë ligji ka paraparë situata kur kjo e drejtë mund të kufizohet apo përjashtohet në tërësi kur është në pyetje interesi publik. Ky përjashtim apo kufizim mund të bëhet përmes shpronësimit, respektivisht përmes institucionit të ekspropriimit.

Sipas Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore të Maqedonisë pronësia mund të fitohet në bazë të ligjit, në bazë të veprimit juridik, me trashëgim dhe në bazë të vendimit të organit shtetëror. Po sipas ligjit e drejta e pronësisë fitohet: me krijimin e sendit të ri, me përzierje dhe bashkim, përmes ndërtimeve në tokë, me mbajtje, me ndarje të fruteve, me fitimin e pronësisë nga jopronari, me okupim, me bashkim dhe shtresim (aluvio), me ndryshimin e rrjedhjes së ujit dhe krijimin e ujëdhësës si dhe me raste të tjera të parapara në ligj.⁸⁸ Fitimi i pronësisë me krijimin e sendit të ri ndodh atëherë kur personi me punën e tij duke përdorur materialin e tij arrijnë të krijoj një send të ri, apo edhe kur përdor materialin e huaj dhe me punën e tij arrijnë që të krijoj një send të ri por me kushtin që të mos e ketë ditur që materiali ka qenë i huaj dmth të ketë qenë me mirëbesim dhe vlera e materialit të jetë më e vogël se vlera e punës së investuar për sendin e ri. Fitimi i pronësisë përmes përzierjes apo bashkimit të pjesëve të pronarëve të ndryshëm të sendeve mund të krijohet pronësia e më shumë personave mbi të njëjtin send-bashkëpronësia në rast se sendi i ri i posakrijuar nuk mund të ndahet pa u dëmtuar apo pa shpenzime të mëdha. Fitimin e pronësisë përmes ndërtimit në tokën e vet e fiton personi i cili është pronar i tokës dhe i cili në bazë të lejes së ndërtimit të lëshuar nga organi kompetent ndërton objektin në tokën e tij të cilin e regjistron më pas në regjistrat publik për paluajtshmëri. Personi në bazë të lejes së lëshuar nga organi kompetent e fiton pronësinë përveç se mbi objektin e ndërtuar në tokën e huaj edhe mbi tokën ku është ndërtuar objekti, në qoftë se nuk e din dhe nga rrethanat e rastit e as që ka mundur ta din se ndërton në tokë të huaj, kurse pronari i tokës ka ditur për ndërtimin por nuk ka kundërshtuar. Me veprime juridike pronësia mbi sendin e paluajtshëm mund të fitohet përmes kontratës me shkrim dhe me regjistrimin e të njëjtës në regjistrin publik. Pronësia mund të fitohet edhe me anë të trashëgimit në momentin e hapjes së trashëgimisë për pasurinë e të vdekurit. Në këtë moment pronësinë mund të fitojnë sikurse trashëgimtarët ligjor ashtu edhe ato testamentar. Me vendim të organit shtetëror pronësia mund të fitohet saherë kur konstituimit të të njëjtës i paraprin vendimi i organit administrative apo gjyqësor.

⁸⁶ Prof.Dr. Ardian Nuni, *Leksione të së drejtës së pronësisë*, Tiranë, 2007, f.92

⁸⁷ Prof.Dr. Abdulla Aliu, *E drejta sendore*, Prishtinë, 2014, f.140

⁸⁸ *Neni 113 i Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore i Republikës së Maqedonisë*, Gazeta zyrtare nr.18/2001, datë 20.02.2001

FITIMI I PRONËSISË NGA SHTETASIT E HUAJ

Shtetas të huaj konsiderohen të gjithë personat fizik që nuk janë shtetas të Maqedonisë, pavarësisht në kanë shtetësi të ndonjë vendi apo janë fare pa shtetësi. Kurse persona juridik të huaj konsiderohen të gjithë ata persona juridik që nuk kanë të regjistruar selinë apo degën e saj në territorin e Republikës së Maqedonisë. Republika e Maqedonisë lejon fitimin e pronësisë mbi sendet e paluajtshme nga shtetasit e huaj nën kushtet e parapara me ligj. Fitimi i të drejtës pronësore sikurse nga shtetasit e vendit edhe shtetasit e huaj është e ngjashme kur bëhet fjalë për pronësinë mbi sendet e luajtshme. Ndërsa, kur bëhet fjalë për sendet e paluajtshme kjo çështje ndryshon esencialisht, pasi sendet e paluajtshme paraqiten të rëndësishëm së veçantë për interesin shtetëror dhe shoqëror, prandaj dhe mbrohen në mënyrë të veçantë nga ligjet e secilit vend. Janë të veçanta pasi paluajtshmëria përbën një nga elementet e sovranitetit shtetëror dhe nuk mund të ekzistojnë asnjë shtet në botë pa territor. Sendet e paluajtshme për dallim nga sendet e luajtshme i nënshtrohen regjimit të veçantë ligjor, dhe për secilin lloj nga sendet e paluajtshme vlejn ligje të veçanta, siç është Ligji për tokën bujqësore, Ligji për tokën ndërtimore, Ligji për pyje, Ligji për ujëra etj. Fitimi i pronësisë mbi sendet e paluajtshme varet edhe nga regjimi juridik që vlen mbi ato sende, pasi duhet dalluar sipërfaqet e tokës bujqësore nga ajo ndërtimore, apo pyjet nga kullotat. Fitimi i pronësisë mbi sendet e paluajtshme bëhet vetëm pas një procedure konkrete formale dhe me regjistrimin në regjistra publik. Përkundër faktit të lejimit të fitimit të pronësisë mbi sendet e paluajtshme nga të huajt në territorin e Maqedonisë, megjithatë shteti ka të drejtë që për shkak të sigurisë së shtetit apo të interesit të përgjithshëm me ligj të ndalojë një gjë të tillë.

Në rastet kur i huaji fiton pronësinë mbi kategorinë e sendeve të paluajtshme të cilat lejohen me ligj, atëherë i huaji fiton të gjitha autorizimet pronësore juridike që i ka edhe personi i vendit, dmth të njëjtën mund ta përdor, ta gëzojë apo disponoj me veprime juridike duke bartur të drejtën e pronësisë në mënyrë të pavarur qoftë në personat e brendshëm poshtu edhe tek personat e tjerë të huaj. Mbi këtë objekt pronësie të të huajt në mënyrë të ngjashme mund të konstituohen edhe të drejta të tjera sendore, sikurse e drejta e pengut, servituti etj.

Që i huaji të fiton të drejtën e pronësisë mbi sendet e paluajtshme në territorin e Republikës së Maqedonisë, vet e drejta pozitive bën kategorizimin në dy grupe. Kështu, për subjektet të cilat vijjnë nga shtetet anëtare të Bashkimit Europian (BE) dhe Organizatës për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (OECD) parashihen rrethana më lehtësuese, dhe shpeshherë gati gati barazohet me subjektet vendore. Kurse kur si fitues të të drejtës së pronësisë paraqiten subjektet jashta shteteve anëtare të BE-së dhe OECD-së, atëherë për këto aplikohet reciprociteti. Reciprociteti në çdo rast vërtetohet nga Ministri i drejtësisë. Edhe në rastin e fitimit të pronësisë mbi sendin e paluajtshëm pas momentit të regjistrimit në librat publik, Agjencioni për kadastrë të paluajtshmërive është i detyruar që në afat prej pesë ditëve pas regjistrimit, këto të dhëna ti përcjell në Ministrinë për transport dhe lidhje e cila është e autorizuar për mbajtjen e evidencës për këto të dhëna.

Fitimi i pronësisë mbi tokën bujqësore. – Subjektet e huaja në territorin e Maqedonisë nuk mund të fitojnë të drejtë pronësie mbi tokën bujqësore. Sipas legjislacionit pozitiv, pronësinë mbi tokën bujqësore në pronësi të shtetit përmes shitjes nuk mund ta fitojnë personat fizik dhe juridik të huaj, përveç nëse me marrëveshje ndërkombëtare nuk është rregulluar ndryshe.⁸⁹ Përgjithësisht kur bëhet fjalë për shtetas të vendeve anëtare të BE-së, ata do të mund të fitojnë pronësinë mbi tokën bujqësore në pronësi të shtetit vetëm pasi të kalojnë shtatë vjet nga hyrja e Republikës së Maqedonisë në Bashkimin Europian. Kjo do të thotë se tani për tani të huajt në territorin e R. së Maqedonisë nuk mund të fitojnë të drejtë pronësie mbi tokën bujqësore as përmes kontratës për shitblerje të drejtëpërdrejtë e as nëpërmjet pjesëmarrjes në shoqëri tregtare me kapital përmbi 49%. Edhe atëherë kur subjekti i huaj blen apo në ndonjë mënyrë tjetër e tejkalon pjesëmarrjen apo aksionet përmbi 49% në shoqërinë tregtare që paraprakisht ka fituar pronësinë mbi tokën bujqësore në pronësi të shtetit, atëherë kontrata e shitblerjes së kësaj toke do të jetë e pavlefshme. Të huajt vetëm mund të jenë titullar të kontratës afatgjate mbi tokën bujqësore. Kështu, sipas nenit 24 të Ligjit për tokat bujqësore, subjektet e huaja kanë vetëm të drejtë të marrjes me qira të tokës bujqësore në Maqedoni. Si të tillë mund të paraqiten personat fizik si dhe personat juridik të huaj që kanë të regjistruar selinë apo degën e saj në Maqedoni, që si veprimtari primare kanë prodhimtarinë bujqësore ose përpunimin e produkteve bujqësore apo ushtrajnë veprimtari hulumtuese shkencore.

Fitimi i pronësisë mbi tokën ndërtimore. - Kur si send i paluajtshëm paraqitet toka ndërtimore, atëherë si titullar të saj mund të paraqiten: vet shteti, komunat si dhe të gjithë personat e tjerë fizik dhe juridik të vendit apo të huaj. Personat fizik dhe juridik të huaj që janë resident të shteteve anëtare të BE-së dhe të OECD-së, mund të fitojnë të drejtë pronësie apo qiraje afatgjate mbi tokën ndërtimore në territorin e R. së Maqedonisë nën kushte të njëjta

⁸⁹ Pika 1 e nenit 3 e Ligjit për shitjen e tokës bujqësore në pronësi të shtetit, Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë Nr.87, datë 17.06.2013

sikurse personat fizik dhe juridik të vendit.⁹⁰ Kurse për të gjithë subjektet e tjera të huaja që nuk janë subjekte të këtyre organizmave që të fitojnë pronësinë mbi tokën ndërtimore aplikohet reciprociteti. Në të gjitha rastet afati minimal i qirasë nuk mund të jetë nën 5 vjet, kurse afati maksimal mund të zgjas deri në 99 vjet. Poashtu personat e huaj fizik dhe juridik mund të paraqiten në territorin e Maqedonisë edhe si projektues, ndërtues dhe mbikqyrës të objekteve të ndryshme, pasi të plotësojnë kushtet e parapara me ligj.

Fitimi i pronësisë mbi banesën, ndërtesën e banimit dhe lokalit afarist. - Fitimi i pronësisë mbi banesën, ndërtesën e banimit apo lokalet afariste nga shtetasit e vendeve anëtare të BE-së apo OECD-së në territorin e Maqedonisë bëhet nën kushte të njëjta sikurse nga shtetasit e vendit, kurse kur si pretendent të fitimit të pronësisë mbi këtë kategori të sendeve paraqiten shtetasit apo personat juridik të vendeve jo anëtare të BE-së apo OECD-së atëherë aplikohet reciprociteti. Në të dyja rastet përveç kushteve të përgjithshme që të vijë deri tek fitimi i pronësisë domosdoshmërisht duhet të sigurohet edhe pëlqimi nga ministri i drejtësisë, nga ministri i transportit dhe ministri i financave.

Si subjekte të huaja përveç personave fizik dhe juridik privat, mund të paraqiten edhe shtetet e huaja si dhe organizatat ndërkombëtare dhe agjencitë e specializuara të Kombeve të Bashkuara apo Këshillit të Europës. Këto mund të fitojnë të drejtë pronësie sikurse mbi banesat dhe mbi ndërtesat poashtu edhe mbi tokën ndërtimore, të cilat iu shërbejnë për kryerjen e misioneve të tyre diplomatike apo detyrave tjera të përcaktuara me marrëveshje ndërkombëtare. Personat e huaj fizik shtetas të vendeve të cilat nuk janë anëtare të BE-së apo të Organizatës për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (OECD), mund që me trashëgim të fitojnë të drejtën e pronësisë mbi sendet e paluajtshme në territorin e Republikës së Maqedonisë nën kushte të reciprocitetit, sikurse edhe shtetasit e Maqedonisë, në qoftë se me marrëveshje ndërkombëtare ndryshe nuk është përcaktuar.⁹¹ Ndërsa kur bëhet fjalë për shtetasit të vendeve anëtare të BE-së dhe OECD të drejtën e pronësisë mbi sendet e paluajtshme përmes trashëgimisë mund ta fitojnë nën kushte të njëjta sikurse shtetasit e Maqedonisë. Ndërsa kur si subjekte paraqitet personat juridik të huaj të cilët mund të trashëgojnë në bazë të testamentit, atëherë për të njëjtit vlejn kushtet e reciprocitetit për të fituar të drejtën e pronësisë mbi sendet e paluajtshme në Maqedoni.

PËRFUNDIME DHE REKOMANDIME

- Sipas Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore të R.Maqedonisë pronësia mund të fitohet në bazë të ligjit, në bazë të veprimit juridik, me trashëgim dhe në bazë të vendimit të organit shtetëror.
- Që i huaji të fiton të drejtën e pronësisë mbi sendet e paluajtshme në territorin e Republikës së Maqedonisë, vet e drejta pozitive bën kategorizimin në dy grupe. Kështu, për subjektet të cilat vijnë nga shtetet anëtare të Bashkimit Europian (BE) dhe Organizatës për Bashkëpunim Ekonomik dhe Zhvillim (OECD) parashihen rrethana më lehtësuese, dhe shpeshherë gati gati barazohet me subjektet vendore. Kurse kur si fitues të të drejtës së pronësisë paraqiten subjektet jashta shteteve anëtare të BE-së dhe OECD-së, atëherë për këto aplikohet vetëm reciprociteti.
- Të huajt në territorin e R. së Maqedonisë nuk mund të fitojnë të drejtë pronësie mbi tokën bujqësore as përmes kontratës për shitblerje të drejtëpërdrejtë e as nëpërmjet pjesëmarrjes në shoqëri tregtare me kapital përmby 49%. Të huajt kanë vetëm të drejtën e qirasë afatgjate mbi tokën bujqësore në Maqedoni.
- Kur si objekt i qarkullimit juridik paraqiten toka ndërtimore, banesa, ndërtesa e banimit, lokali afarist, atëherë të huajt mund të fitojnë pronësinë mbi këto sende, varësisht nga vendi nga i cili vjen. Subjektet që vijnë nga vendet anëtare të BE-së dhe OECD-së janë të barazuar me shtetasit e vendit, kurse ata të cilët nuk janë subjekte të këtyre organizmave vlen reciprociteti.
- Rekomandoj që të ndryshohet neni 246 i Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore të RM-së i cili parasheh që: “Personat e huaj fizik dhe juridik nuk mund të fitojnë të drejtën e pronësisë në tokën bujqësore në territorin e Republikës së Maqedonisë” dhe të harmonizohet me Ligjin për trashëgimi i RM-së, cili të huajve ua njeh të drejtën në trashëgimi në Maqedoni nën kushte të aplikimit të parimit të reciprocitetit.

⁹⁰ *Neni 1 i Ligjit për ndryshime dhe plotësime i Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore, Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë Nr. 139, datë 19.12.2009, Shkup*

⁹¹ *Neni 243 i Ligjit për ndryshime dhe plotësime i Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore, Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë Nr. 07-2938/1, datë 17 korrik 2008, Shkup*

REGJISTRI I LITERATURES SË KONSULTUAR

- [1] Marcel Planiol, *Traité élémentaire de droit civil*, Vol.1, (Paris: Pichon 11th ed 1928), n 2159 & Wolfgang Faber, Brigitta Lurger, *Rules for the Transfer of Movables: A Candidate for European Harmonisation or National Reforms*, European Legal Studies Osnabrück
- [2] Benusi Baltasar, *Obligimet dhe kontratat Përgjithsisht*, Tiranë, Botimi Ministrisë së Shqipërisë, 1931
- [3] Puhan Ivo, *E drejta romake*, Prishtinë, Universiteti i Prishtinës, 1980
- [4] J. von Staudingers, *Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch mit Einführungsgesetz und Nebengesetzen: Eckpfeiler des Zivilrechts*, Berlin, 2017
- [5] Prof.Dr. Ardian Nuni, *Leksione të së drejtës së pronësisë*, Tiranë, 2007
- [6] Prof.Dr. Abdulla Aliu, *E drejta sendore*, Prishtinë, 2014
- [7] Ligjit për pronësi dhe të drejta tjera sendore i Republikës së Maqedonisë, *Gazeta zyrtare nr.18/2001*, datë 20.02.2001
- [8] Ligjit për shitjen e tokës bujqësore në pronësi të shtetit, *Gazeta Zyrtare e Republikës së Maqedonisë Nr.87*, datë 17.06.2013

ADMINISTRATION AND DISPOSAL OF THE JOINT PROPERTY OF SPOUSES IN REPUBLIC OF MACEDONIA

Albana Metaj-Stojanova

Southeast European University, a.metaj@seeu.edu.mk

Abstract: The term "administration of the joint property" means the entirety of factual and legal actions, as well as the various measures taken for the purpose of preserving the items of property and their normal economic exploitation. Administration includes works related to: repair, storage and maintenance of items of the joint property. Disposal of the joint property of spouses means undertaking those legal actions that require the highest authorizations that the owner may have over the property. Authorization of disposal with the items means alienation or burdening of the items of the joint property. Unlike the administration of these items, their disposal is only occasional and not continuous, but given that disposal requires the highest property authorizations over the item, the acts of disposal have the most important juridical consequences and as a result, are of a greater importance in practice than the administration acts. Spouses, as joint owners of the property, are authorized to jointly and in agreement manage and dispose of jointly owned items. These spousal rights with regard to the administration and disposal of the joint property are a consequence of the legal nature of the joint ownership of spouses and the way it is acquired, as well as the principle of equality and solidarity of spouses. Spouses, by contract can regulate the manner and size of administration and disposal of items of the joint property, but it should be borne in mind that these contracts are not final and unchanging; on the contrary, spouses may, depending on the circumstances, have the opportunity to contract something else at any time. In order to avoid possible disagreements and disputes in this sensitive sphere of the marital relations, the law has laid down the limits of the authorizations of the spouse, which administers the joint property. For this reason, the lawmaker uses the terms "regular administration", "disposal under regular administration" and "extraordinary disposal". Given that marital relations, as a principle, must be developed in mutual harmony, administration and disposal of the joint property by agreement, often in practice, means a silent allowance by one spouse, so that the other spouse performs the acts for which he is the most capable. With the acts of administration and disposal of the jointly owned items, the spouses realize their property rights and obligations in marriage. The law has provided for the possibility, for spouses with written contracts to agree on acts of administration and disposal of the items of the joint property, however, the legislator has also regulated the possibility of abusing the rights deriving by the contract, by Article 71/4 of the Law on Ownership and other Real Rights, according to which: "each spouse can break the agreement for management or disposal of the joint property at any time, unless when obvious damage is inflicted on the other spouse with the breaking of the agreement".

Keywords: administration of the joint property of spouses, disposal of the joint property of spouses, contract for the administration and disposal of the joint property

ADMINISTRIMI DHE DISPONIMI ME PRONËSINË E PËRBASHKËT TË BASHKËSHORTËVE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË

Albana Metaj-Stojanova

Universiteti i Evropës Juglindore, Republika e Maqedonisë, a.metaj@seeu.edu.mk

Abstrakt: Me termin "administrim i pronësisë së përbashkët" nënkuptohet tërësia e veprimeve faktike dhe juridike, si dhe masave të ndryshme që ndërmerren me qëllim të ruajtjes së sendit dhe shfrytëzimit normal ekonomik të tij. Administrimi përfshin punët që kanë të bëjnë me: riparimin, ruajtjen dhe mbajtjen e sendeve të përbashkëta. Me disponim të pasurisë së përbashkët të bashkëshortëve nënkuptohet ndërmarrja e atyre veprimeve juridike, për të cilat nevojiten autorizimet më të larta që mund të ketë pronari mbi sendin. Autorizimi i disponimit me sendin, nënkupton tjetërsimin ose ngarkimin me barrë të sendeve nga pronësia e përbashkët. Në ndryshim nga administrimi i sendit të përbashkët, disponimi është vetëm i herëpashershëm dhe jo i vazhdueshëm, por megjithatë duke qenë se disponimi nënkupton autorizimet më të larta pronësore mbi sendin, aktet e disponimit kanë pasoja juridike më të rëndësishme dhe si rrjedhojë, rëndësi më të madhe në praktikë sesa aktet e administrimit. Bashkëshortët, si titullarë të pronësisë së përbashkët janë të autorizuar, që bashkërisht dhe me marrëveshje të administrojnë dhe disponojnë me sendet në pronësi të përbashkët. Këto të drejta të bashkëshortëve lidhur me administrimin dhe disponimin e pasurisë së

përbashkët janë pasojë e natyrës juridike të pronësisë së përbashkët të bashkëshortëve, mënyrës së fitimit të saj dhe parimit të barazisë dhe solidaritetit të bashkëshortëve. Bashkëshortët me kontratë rregullojnë mënyrën dhe masën e administrimit dhe disponimit me sendet në pronësi të përbashkët, por duhet pasur parasysh se këto kontrata nuk janë përfundimtare e të pandryshueshme, përkundrazi, bashkëshortët varësisht nga rrethanat, kanë mundësi që në çdo kohë të kontraktojnë diçka tjetër. Për të shmangur mosmarrëveshjet dhe kontestet eventuale në këtë sferë të ndjeshme të marrëdhënieve bashkëshortore, ligji ka përcaktuar kufijtë e autorizimit të bashkëshortit, i cili e administron pronësinë e përbashkët. Për këtë arsye, ligjvënësi përdor termat: “administrim i rregull”, “disponim në kuadër të administrimit të rregullt” dhe “disponim i jashtëzakonshëm”. Në praktikë, duke pasur parasysh se marrëdhëniet martesore, si parim duhet të zhvillohen në harmoni të dyanshme, me administrim dhe disponim me marrëveshje të pronësisë së përbashkët, shpesh në praktikë nënkuptohet lejimi i heshtur nga ana e njërit bashkëshort, që bashkëshorti tjetër të kryejë punët për të cilat ai është më i aftë. Me aktet e administrimit dhe disponimit me sendet në pronësi të përbashkët bashkëshortët realizojnë të drejtat dhe detyrimet e tyre pasurore në martesë. Ligji ka parashikuar mundësinë, që bashkëshortët me kontratë me shkrim të merren vesh për aktet e administrimit dhe disponimit me sendet në pronësi të përbashkët, megjithatë, mundësinë e keqpërdorimit të të drejtave që rrjedhin nga kontrata, ligjvënësi e ka rregulluar me anë të nenit 71, parag. 4 të LPDTS, sipas së cilit: “secili nga bashkëshortët ka të drejtë që në çdo kohë të shkëpusë kontratën për administrim dhe disponim me sendet nga pronësia e përbashkët, për sa kohë konsideron se me administrimin dhe disponimin e tillë i është shkaktuar dëm.”

Fjalë kyçe: administrim i pasurisë së përbashkët të bashkëshortëve, disponim i pasurisë së përbashkët të bashkëshortëve, kontratë për administrimin dhe disponimin e pasurisë së përbashkët

1. HYRJE

Me termin administrim të pronësisë së përbashkët nënkuptohet tërësia e veprimeve faktike dhe juridike, si dhe masave të ndryshme që ndërmerren me qëllim të ruajtjes së sendit dhe shfrytëzimit normal ekonomik të tij. Administrimi përfshin punët që kanë të bëjnë me: riparimin, ruajtjen dhe mbajtjen e sendeve të përbashkëta, punimin e rregullt të tokës, pagimin e shpenzimeve të domosdoshme lidhur me sendet nga pronësia e përbashkët, dhënien me qira, mbledhjen e frutave natyrore dhe shitjen e tyre, mbledhjen e frutave civile, si dhe ndërmarrjen e të gjitha masave që kanë të bëjnë me posedimin dhe shfrytëzimin e drejtë të këtyre të mirave.

Me disponim të pasurisë së përbashkët të bashkëshortëve nënkuptohet ndërmarrja e atyre veprimeve juridike, për të cilat nevojiten autorizimet më të larta që mund të ketë personi mbi sendin. Autorizimi i disponimit me sendin, nënkupton tjetërsimin ose ngarkimin me barrë të sendeve nga pronësia e përbashkët, si nëpërmjet punëve juridike (siç janë shitja, dhënia e sendit me qira, dhurimi, shkëmbimi, lënia peng apo vendosja e hipotekës, krijimi i servitutit etj.), ashtu edhe nëpërmjet disponimit faktik me këto sende (shembja e ndërtesës së përbashkët për të ndërtuar një të re).

Në ndryshim nga administrimi i sendit të përbashkët, disponimi është vetëm i herëpashershëm dhe jo i vazhdueshëm, por megjithatë duke qenë se disponimi nënkupton autorizimet më të larta pronësore mbi sendin, aktet e disponimit kanë pasojë juridike më të rëndësishme, pra rëndësi më të madhe në praktikë sesa aktet e administrimit. Në bazë të Ligjit për Pronësi dhe të Drejta të Tjera Sendore, bashkëshortët si titullarë të pronësisë së përbashkët janë të autorizuar, që bashkërisht dhe me marrëveshje të administrojnë dhe disponojnë me sendet në pronësi të përbashkët.⁹²

Këto të drejta të bashkëshortëve lidhur me administrimin dhe disponimin e pasurisë së përbashkët janë pasojë e natyrës juridike të pronësisë së përbashkët të bashkëshortëve, mënyrës së fitimit të saj dhe parimit të barazisë dhe solidaritetit të bashkëshortëve. Bashkëshortët me kontratë rregullojnë mënyrën dhe masën e administrimit dhe disponimit me sendet në pronësi të përbashkët, por duhet pasur parasysh se këto kontrata nuk janë përfundimtare e të pandryshueshme, përkundrazi, bashkëshortët varësisht nga rrethanat, kanë mundësi që në çdo kohë të kontraktojnë diçka tjetër.⁹³

Për të shmangur mosmarrëveshjet dhe kontestet eventuale në këtë sferë të ndjeshme të marrëdhënieve bashkëshortore, ligji ka përcaktuar kufijtë e autorizimit të bashkëshortit, i cili e administron pronësinë e përbashkët. Për këtë arsye, ligjvënësi përdor termat: “administrim i rregull”, “disponim në kuadër të administrimit të rregullt” dhe “disponim i jashtëzakonshëm”.

⁹² Neni 70, parag.1 i Ligjit për Pronësi dhe të Drejta të Tjera Sendore

⁹³ Neni, 71, parag.4 i Ligjit për Pronësi dhe të Drejta të Tjera Sendore

Me administrim të rregullt të sendit nënkuptohet ndërmarrja e veprimeve faktike dhe atyre juridike lidhur me sendet që përbëjnë pronësi të përbashkët të bashkëshortëve si p.sh. riparimi dhe mirëmbajtja e sendit të përbashkët, punimi i rregullt i tokës, mbledhja e fryteve, pagimi i shpenzimeve të nevojshme të ndriçimit, ngrohjes, pagimi i detyrimeve, taksave, tatimeve, marrja e qirasë etj. Kur bëhet fjalë për ndërmarrjen e punëve që paraqesin administrim të rregullt të sendeve në pronësi të përbashkët, ato mund t'i kryejë edhe vetëm njëri nga bashkëshortët. Në këtë rast vlen supozimi ligjor se ekziston pëlqimi i bashkëshortit tjetër.⁹⁴

Me disponim të sendit brenda administrimit të rregullt nënkuptohet se bashkëshorti që administron pronësinë e përbashkët ka edhe të drejtën që të tjetërsojë sendet e konsumueshme, frutat dhe sendet aksesore, por, nuk ka të drejtë të tjetërsojë sendin kryesor. Nëse bashkëshortët nuk kanë kontraktuar diçka tjetër, administrimi i sendit do të përfshijë edhe disponimin brenda kufijve të administrimit të rregullt.⁹⁵ Në ndërmarrjen e punëve që paraqesin disponim të sendit brenda administrimit të rregullt, si p.sh. tjetërsimi i sendeve të konsumueshme, frutave e sendeve aksesore, bashkëshorti duhet të sigurojë dhe pëlqimin e bashkëshortit tjetër, të dhënë në çfarëdo lloj forme, me shkrim, me gojë ose heshtje.

Disponimi i jashtëzakonshëm me pronësinë e përbashkët apo ndërmarrja e punëve që i kalojnë kufijtë e administrimit të rregullt, nënkupton ndërmarrjen e punëve juridike me të cilat tjetërsohen ose ngarkohen sendet kryesore që përbëjnë pronësinë e përbashkët, siç janë p.sh. shitja e sendit, dhurimi, shkëmbimi, dhënia me qira e sendit, ndryshimi i destinacionit të sendit, krijimi i të drejtës së pengut mbi sendet e luajtshme me vlerë, apo vendosja e hipotekës, servitutit e barrës sendore mbi sendet e paluajtshme kryesore që përbëjnë pronësi të përbashkët të bashkëshortëve.⁹⁶

Në rast të ndërmarrjes së punëve që paraqesin disponim të jashtëzakonshëm me pronësinë e përbashkët, pra që i kalojnë kufijtë e administrimit të rregullt, siç janë shitja, dhurimi, shkëmbimi i sendit të paluajtshëm, vendosja e hipotekës etj., bashkëshorti duhet të sigurojë pëlqimin e bashkëshortit tjetër, të shprehur në formën, e cila kërkohet për punën juridike përkatëse që do të lidhet.⁹⁷ Pra, me pronësinë e përbashkët nuk mund të disponojë vetëm njëri nga bashkëshortët, pa pasur pëlqimin e shprehur në formë të përshtatshme të bashkëshortit tjetër.

Pamundësia, që me pronësinë e përbashkët të disponojë vetëm njëri nga bashkëshortët, është pasojë e natyrës juridike të pasurisë së përbashkët. Meqenëse pjesët e bashkëshortëve nuk janë të ndara as realisht, e as idealisht, rezulton se asnjëri nga bashkëshortët nuk mund të disponojë në mënyrë të pavarur me pronësinë e përbashkët, e as me pjesën e vet ideale në të.⁹⁸

Në praktikë, duke pasur parasysh se marrëdhëniet martesore, si parim duhet të zhvillohen në harmoni të dyanshme, me administrim dhe disponim me marrëveshje të pronësisë së përbashkët, shpesh në praktikë nënkuptohet lejimi i heshtur nga ana e njërit bashkëshort, që bashkëshorti tjetër të kryejë punët për të cilat ai është më i aftë. Prandaj, është normale që dhe në marrëdhëniet me personat e tretë po ky bashkëshort të paraqitet gjatë administrimit dhe disponimit me pasurinë e përbashkët. Megjithatë, edhe pse gjatë gjithë kohëzgjatjes së martesës, vetëm njëri bashkëshort është paraqitur në marrëdhënie me personat e tretë, kjo në asnjë rast nuk do të thotë se sendet që përbëjnë objektin e punëve juridike të lidhura prej tij, nuk bëjnë pjesë në pronësinë e përbashkët.⁹⁹

Nga natyra juridike e pronësisë së përbashkët të bashkëshortëve rezulton se bashkëshortët nuk kanë të drejtë që të disponojnë me sendin në pronësi të përbashkët, por kanë vetëm të drejtën e shfrytëzimit të përbashkët të sendit. Sendet që përbëjnë pronësinë e përbashkët shfrytëzohen nga bashkëshortët me qëllim të plotësisimit të nevojave të tyre dhe të fëmijëve të tyre. Shfrytëzim i sendit do të thotë shfrytëzim i vetive ekonomike të sendit, pra përfitimeve të drejtpërdrejta që mund të japë sendi. Si bartës të përbashkët të së drejtës së pronësisë mbi këto sende bashkëshortët i shfrytëzojnë ato bashkërisht e me marrëveshje. Në të drejtën e R.M. nuk ekzistojnë dispozita juridike me të cilat do të zgjidhej kontesti që do të krijohej nga shfrytëzimi i përbashkët i sendit nga ana e bashkëshortëve.¹⁰⁰

Me aktet e administrimit dhe disponimit me sendet në pronësi të përbashkët bashkëshortët realizojnë të drejtat dhe detyrimet e tyre pasurore në martesë. Ligji ka parashikuar mundësinë, që bashkëshortët me kontratë me shkrim të merren vesh për aktet e administrimit dhe disponimit me sendet në pronësi të përbashkët, megjithatë, mundësinë e

⁹⁴ Neni 71, parag.1, 2 i Ligjit për Pronësi dhe të Drejta të Tjera Sendore

⁹⁵ Neni 71, parag.2 i LPDTS

⁹⁶ Neni 37, parag.1 i LPDTS

⁹⁷ Neni 72 i LPDTS

⁹⁸ Babic, I., *Porodicno pravo*, Beograd, (1999)

⁹⁹ Vendim i Gjykatës Themelore Shkup II, nr. 3091, dt. 10. 04.2008

¹⁰⁰ Neni 70, parag.1, Neni 195 i Ligjit për Procedurë Jashtëkontestimore

keqpërdorimit të të drejtave që rrjedhin nga kontrata, ligjvënësi e ka rregulluar me anë të nenit 71, parag. 4 të LPDTS, sipas së cilit: “secili nga bashkëshortët ka të drejtë që në çdo kohë të shkëpusë kontratën për administrim dhe disponim me sendet nga pronësia e përbashkët, për sa kohë konsideron se me administrimin dhe disponimin e tillë i është shkaktuar dëm.”

2. ADMINISTRIMI I SENDEVE NË PRONËSI SË PËRBASHKËT TË BASHKËSHORTËVE

Sendet në pronësi të përbashkët, bashkëshortët i administrojnë së bashku dhe me marrëveshje.¹⁰¹ Megjithatë, bashkëshortët me kontratë në formë të shkruar mund të merren vesh që administrimin dhe disponimin me pronësinë e përbashkët të bashkëshortëve, ose të një pjese të saj ta ushtrojë vetëm njëri prej tyre. Nëpërmjet kontratës për administrimin e pasurisë së përbashkët, njëri bashkëshort mund t'i besojë bashkëshortit tjetër kryerjen e të gjitha punëve të lidhura me administrimin e sendit, kryerjen e punëve të përcaktuara saktë ose vetëm kryerjen e punëve brenda kufinjve të administrimit të rregullt të sendit. Nëse nuk është vendosur ndryshe me kontratë, administrimi me sendin përfshin dhe akte të disponimit me sendin në kufinj të asaj që quhet punë e zakonshme.¹⁰²

Megjithatë, për ndërmarrjen e punëve që nuk konsiderohen si të rregullta, bashkëshortit i nevojitet autorizim i veçantë. Bashkëshorti i autorizuar nuk ka të drejtë që pa autorizim të veçantë të lidh kontratë për garanci, për ujdi, për gjykatën e zgjedhur, apo të heq dorë nga ndonjë e drejtë pa kompensim.¹⁰³

Liria e bashkëshortëve sa i përket administrimit të sendit, shprehet edhe në të drejtën e tyre që në çdo kohë të heqin dorë nga kontrata për administrimin e sendit, përveç rastit kur me këtë veprim do t'i shkaktohet dëm i konsiderueshëm bashkëshortit tjetër.¹⁰⁴

Nëse bashkëshortët nuk mund të arrijnë marrëveshje lidhur me administrimin e pasurisë së përbashkët ose vetëm për punë të caktuara lidhur me administrimin e pasurisë së përbashkët, ndërkohë që asnjëri prej tyre nuk ka për qëllim të kërkojë vërtetimin e pjesës së vet nga pasuria e përbashkët apo ndarjen e pasurisë së përbashkët, atëherë mënyra e administrimit do të vendoset nga gjykata. Gjykata, në procedurë jashtëkontestimore, në bazë të propozimit të njërit prej bashkëshortëve me aktvendim do të përcaktojë masat e nevojshme lidhur me administrimin e pasurisë së përbashkët.¹⁰⁵ Përcaktimin e masave të nevojshme për mënyrën se si bashkëshortët duhet ta administrojnë pasurinë e përbashkët, gjykata e bën në bazë të mendimit profesional të ekspertëve përkatës nga një fushë e caktuar (inxhinier, agronom, etj.).¹⁰⁶

Për rregullimin e mënyrës së administrimit të pasurisë së përbashkët të bashkëshortëve, kompetente është gjykata në territorin e së cilës gjendet sendi i përbashkët. Secili prej bashkëshortëve ka të drejtë të propozojë iniciimin e procedurës për rregullimin e mënyrës së administrimit të pronësisë së përbashkët.¹⁰⁷ Në seancën për shqyrtimin e propozimit, gjykata do t'i thërrasë të dy bashkëshortët si bartës të të drejtave mbi sendet e përbashkëta. Nëse në këtë seancë, propozuesi nuk paraqitet, megjithëse ka qenë i thirrur sipas rregullit, gjykata do të konsiderojë se ai e ka tërhequr propozimin.¹⁰⁸

Kundër aktvendimit me të cilin gjykata ka vendosur mënyrën e administrimit të sendeve të përbashkëta, secili bashkëshort ka të drejtë ankese në afat 15 ditor nga dita e pranimit të aktvendimit të gjykatës.¹⁰⁹

Gjithashtu, nëse bashkëshorti nuk është dakort me masat e vendosura nga gjykata për administrimin e pasurisë së përbashkët ose për punë të caktuara të lidhura me administrimin, ai mund të kërkojë ndarjen e pasurisë së përbashkët.

Nëse pas parashtrimit të propozimit, gjykata konstaton se është kontestuese pronësia ose madhësia e pjesëve të pronësisë mbi sendet e përbashkëta, do ta ndërpresë procedurën, ndërsa bashkëshortin propozues do ta udhëzojë të iniciojë procedurë kontestimore brenda afatit të caktuar.¹¹⁰

¹⁰¹ Neni 70, parag.1 i LPDTS

¹⁰² Neni 71, parag.1,2, 3 i LPDTS

¹⁰³ Neni 83 i Ligjit për Marrëdhëniet Detyrimore

¹⁰⁴ Neni 71, parag. 4 i LPDTS

¹⁰⁵ Neni 73 i LPDTS

¹⁰⁶ Gelevski, S. “*Zakon za Sopstvenost i Drugi Stvarni Prava: So Komentar i Sudska Praktika, Lege Artis, Struga, (2002)*”

¹⁰⁷ Neni 193, 194 i Ligjit për Procedurë Jashtëkontestimore

¹⁰⁸ Neni 196, 197 i Ligjit për Procedurë Jashtëkontestimore

¹⁰⁹ Neni 199 i Ligjit për Procedurë Jashtëkontestimore

¹¹⁰ Neni 195, parag.1 i Ligjit për Procedurë Jashtëkontestimore

3. DISPONIMI ME SENDET NË PRONËSI TË PËRBASHKËT TË BASHKËSHORTËVE

Sipas nenit 70, parag.1 të LF, me sendet në pronësi të përbashkët, bashkëshortët disponojnë së bashku dhe me marrëveshje. Kjo do të thotë, se asnjëri prej bashkëshortëve nuk mundet në mënyrë të pavarur të disponojë me sendin e përbashkët, e as ta ngarkojë me punë juridike mes të gjallëve, në kuptim të paragrafit 2 të nenit 70, përderisa nuk është përcaktuar pjesa e secilit në pasurinë e përbashkët, nëpërmjet ndarjes së pasurisë. Megjithëse ekziston supozimi ligjor se pasuria e bashkëshortëve ndahet në pjesë të barabarta, deri në ndarjen fizike të pasurisë, bashkëshorti nuk mundet që gjysmën e pasurisë në pjesë ideale ta shesë ose ta hipotekojë.

Në këtë kontekst, do të konsiderohet e pavlefshme kontrata me të cilën njëri bashkëshort, pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër, ka ngarkuar me barrë ose ka tjetërsuar sende nga pasuria e përbashkët, përpara ndarjes së saj midis bashkëshortëve.¹¹¹

Megjithatë përcaktimi i nenit 70, parag.2 nuk përjashton mundësinë e disponimit në rast vdekjeje (*mortis causa*), me testament nga ana e bashkëshortit, por vetëm sa i përket pjesës së vet ideale. Në këtë kontekst, në praktikën gjyqësore është pranuar dhe qëndrimi, sipas të cilit bashkëshorti ka të drejtë të lidhë kontratë për mbajtjen e përjetshme lidhur me pjesën e vet nga pronësia e përbashkët. Pra, edhe pse kontrata për mbajtje të përjetshme paraqet punë juridike ndërmjet të gjallëve, duke pasur parasysh se efektet e bartjes së pronësisë mbi sendet që përbëjnë kompensim për mbajtjen, paraqiten vetëm pas vdekjes së pranuesit të mbajtjes, është krijuar mundësia e një disponimi të ngjashëm me atë testamentar. Dhënësi i mbajtjes ka të drejtë të kërkojë, që e drejta e tij mbi një pasuri të paluajtshme të caktuar, e cila do të fitohet në shkëmbim të dhënies së mbajtjes, të regjistrohet në librin publik.¹¹²

Por, megjithëse ekziston kufizimi ligjor, i cili i ndalon bashkëshortët të disponojnë pavarësisht me sendet në pronësi të përbashkët, ata me anë të kontratës mund të merren vesh që të mos marrin pjesë të dy në lidhjen e të gjitha punëve juridike, por të autorizohet njëri prej bashkëshortëve për disponimin me gjithë sendet e pasurisë së përbashkët ose të një pjesë të tyre. Bashkëshortët, me anë të kontratës mund të merren vesh që njëri prej tyre të autorizohet për kryerjen e të gjitha akteve të disponimit me sendet në pronësi të përbashkët ose vetëm për kryerjen e punëve të përcaktuara qartë.¹¹³

Duke qenë se ekziston mundësia që bashkëshorti, të cilit i është besuar disponimi i sendeve të përbashkëta, të tregohet i paafte t'i disponojë apo të ndërmarrë veprime të cilat i dëmtojnë interesat e bashkëshortëve, ligjvënësi ka parashikuar mundësinë që bashkëshorti tjetër, në çdo kohë të mund të heqë dorë nga kontrata për disponim me sendet. E drejta e bashkëshortit për të hequr dorë nga kontrata për disponim me sendet e përbashkëta nga ana e njërit bashkëshort, nuk mund të realizohet, nëse akti i heqjes dorë në një moment të caktuar do të dëmtonte rëndë interesat e bashkëshortit tjetër.¹¹⁴ Interesat e bashkëshortit do të dëmtoheshin, nëse p.sh. me heqjen dorë nga kontrata për disponimin e sendit të përbashkët nga ana e njërit bashkëshort, nuk do të mund të realizohej shitja e sendit, i cili për nga natyra është i paqëndrueshëm dhe si i tillë mund të dëmtohet ose shkatërrohet në tërësi.

Shpesh, në praktikë paraqiten mosmarrëveshje midis bashkëshortëve lidhur me tjetërsimin apo ngarkimin e sendit të përbashkët. Në shumicën e rasteve, këto konteste zgjidhen me aktin e ndarjes së pasurisë së përbashkët gjatë kohëzgjatjes së bashkësisë martesore, qoftë me marrëveshje midis bashkëshortëve, qoftë nëpërmjet gjykatës.¹¹⁵

Kur bëhet fjalë për kryerjen e punëve që i kapërcejnë kufinj të disponimit të zakonshëm, si në rastin e disponimit me sendet kryesore e veçanërisht me sendet e paluajtshme nga pasuria e përbashkët, si p.sh. për shfrytëzimin dhe ngarkimin e tyre, është i nevojshëm pëlqimi i bashkëshortit tjetër i shprehur në formën e caktuar. Pëlqimi me shkrim duhet të jepet nga bashkëshorti tjetër në formën, e cila kërkohet për vlefshmërinë e punës juridike përkatëse që do të lidhet.¹¹⁶ Pra, ligjvënësi nuk përcakton një formë të caktuar për lidhjen e kontratës për autorizimin e njërit bashkëshort për të disponuar me sendet nga pronësia e përbashkët, por kjo kontratë, duhet të ketë formën e punës juridike që bashkëshorti do të lidhë në cilësinë e të autorizuarit të bashkëshortit tjetër. Kështu p.sh., kontrata për shitblerjen e sendeve të paluajtshme duhet të lidhet në formë të shkruar dhe të përmbajë vërtetim noterial të nënshkrimeve të palëve kontraktuese.¹¹⁷ Kalimi i të drejtës së pronësisë mbi pasurinë e paluajtshme bëhet vetëm pas

¹¹¹ Vendim i Gjykatës së Lartë të R.M., nr.282/86, dt.05.06.1986

¹¹² Vendim i Gjykatës Themelore Shkup II, nr.3951/07, dt.10.06.2008

¹¹³ Neni 71, parag.2, 3 i LPDTS

¹¹⁴ Neni 71, parag.4 i LPDTS

¹¹⁵ Neni 74, parag.1, 75, parag.1 i LPDTS

¹¹⁶ Neni 72 i LPDTS

¹¹⁷ Neni 443 i Ligjit për Marrëdhëniet Detyrimore

regjistrimit të kontratës së shitblerjes në regjistrat publikë kadastralë.¹¹⁸ Prej këtej, edhe kontrata me të cilën njëri bashkëshort autorizohet të bartë të drejtën e pronësisë mbi një send të paluajtshëm në pronësi të përbashkët, duhet të jetë në formë të shkruar, me vërtetim noterial të nënshkrimeve të bashkëshortëve dhe autorizimi i tillë duhet të regjistrohet edhe në librin publik të pasurive të paluajtshme, në mënyrë që ky fakt tu bëhet i ditur edhe personave të tretë.

Zbatimi në praktikë i nenit 72 të LPDTS, sipas të cilit për disponim me sendin e përbashkët nga ana e njërit bashkëshort, nevojitet pëlqimi me shkrim edhe i bashkëshortit tjetër, ka rezultuar të jetë i vështirë. Problemet kryesore lidhur me pëlqimin që duhet të jape bashkëshorti tjetër për disponimin me sendin e përbashkët, paraqiten si pasojë e faktit se ende nuk është rregulluar plotësisht çështja e evidentimit të paluajtshmërive. Shpesh në regjistrat e pasurive të paluajtshme, pasuria e përbashkët figuron e regjistruar vetëm në emër të burrit, dhe nga ana tjetër blerësi i kësaj pasurie, apo personi në dobi të të cilit krijohet hipoteka, nuk ka mundësi të dijë nëse personi që paraqitet si shitës ose si debitor hipotekor, është në martesë apo jo, apo nëse pasuria e paluajtshme që përbën objektin e kontratës është në pronësi të përbashkët të bashkëshortëve.

Por çfarë ndodh me punën juridike për disponimin e sendit të përbashkët, të lidhur nga njëri bashkëshort pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër? Sa i përket dhënies së pëlqimit nga ana e bashkëshortit, praktika gjyqësore mbron qëndrimin se pa marrë parasysh nëse blerësi ose kreditori hipotekor kanë ditur ose jo se pasuria e paluajtshme bën pjesë në pronësinë e përbashkët të bashkëshortëve, patjetër duhet të ekzistojë pëlqimi i bashkëshortit tjetër, në çfarëdo lloj forme, me shkrim, gojë ose heshturazi.¹¹⁹ Nga ana tjetër, doktrina juridike e konsideron të vlefshme punën juridike të lidhur nga ana e njërit bashkëshort, pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër, atëherë kur personi i tretë me mirëbesim do të veprojë sipas parimit ligjor të besimit në librin publik¹²⁰. Gjithashtu, për hir të lehtësimit të qarkullimit juridik, gjatë disponimit të rregullt me sendin e përbashkët, doktrina juridike pranon supozimin se bashkëshorti tjetër ka dhënë pëlqimin e tij dhe deri në argumentimin e së kundërtës, puna juridike do të konsiderohet e vlefshme.¹²¹

Te punët e jashtëzakonshme, apo punët që kalojnë kufijtë e disponimit të rregullt, pëlqimi duhet të jetë i shpehur dhe i dhënë në një formë të caktuar. Doktrina juridike ka krijuar dhe supozimin sipas së cilit, konsiderohet se bashkëshorti, i cili tjetëron sendin nga pronësia e përbashkët, e bën këtë në cilësinë e përfaqësuesit të bashkëshortit tjetër, në bazë të autorizimit të shprehur ose të heshtur.¹²² Kështu, fituesi i sendit do të konsiderohet me mirëbesim nëse në momentin e lidhjes së kontratës nuk ka ditur dhe as që ka mundur ta dijë se bashkëkontraktuesi i tij vepron pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër.

Qëndimet e mësipërme marrin akoma edhe më shumë vlerë në praktikë, nëse kemi parasysh problemet e mëdha që ekzistojnë lidhur me zbatimin e dispozitës së nenit 72 të LPDTS. Kështu, në praktikë në kohën e tranzicionit, shumë hipoteka të krijuara nga ana e vetëm njërit bashkëshort mbi sendet në pronësi të përbashkët, edhe pse të verifikuara nga ana e gjykatës, nuk kanë mundur të realizohen për shkak të mungesës së pëlqimit të shprehur të bashkëshortit tjetër. Gjykata i ka shpallur si të pavlefshme, ndërsa kreditorët nuk kanë pasur mundësi të realizojnë kërkesat e tyre të siguruara me hipotekë.¹²³

Më shpesh, aktet e disponimit të bashkëshortit me sendin e përbashkët pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër, ndodhin në rast të pushimit faktik të bashkësisë martesore ose gjatë procedurës së shkurorëzimit të bashkëshortëve. Bashkëshorti, që ka disponuar me sendet nga pronësia e përbashkët pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër, është obliguar që t'i kompensojë bashkëshortit tjetër dëmin e shkaktuar. Kështu, gjykata ka urdhëruarin bashkëshortin, në cilësinë e të paditurit, i cili ka shitur mjetin motorik të blerë me mjetet nga pronësia e përbashkët, që bashkëshortes, në cilësinë e paditëses, t'i paguajë një të dytën e vlerës së fituar nga shitja, por edhe kamatën ligjore, të llogaritur nga dita e shitjes e deri në pagesën përfundimtare.¹²⁴

¹¹⁸ Neni 148, parag. 1 i LPDTS

¹¹⁹ Vendim i Gjykatës së Lartë të R.M., nr.282/86

¹²⁰ Neni 59, parag.3 i LPDTS

¹²¹ Mladenovic, M. *Porodичno Pravo*, Beograd, (1981)

¹²² Gams, A. *Bracno i Porodичno Imovinsko Pravo*, Naučna knjiga, Beograd, (1966)

¹²³ Gelevski, Gelevski, S. *“Zakon za Sopstvenost i Drugi Stvarni Prava: So Komentar i Sudska Praktika*, Lege Artis, Struga, (2002)

¹²⁴ Vendim i Gjykatës Themelore Shkup II, nr.3091/06, dt.10.04.2008

4. KONKLUZIONE

Bashkëshortët si titullarë të pasurisë së përbashkët, janë të autorizuar që bashkërisht dhe me marrëveshje të disponojnë me sendet në pronësi të përbashkët. Kjo mënyrë e administrimit dhe disponimit me pasurinë e përbashkët është pasojë jo vetëm e parimit të barazisë dhe solidaritetit ndërmjet bashkëshortëve, por edhe pasojë e natyrës juridike dhe karakterit specifik të pronësisë së përbashkët të bashkëshortëve. Specifika e saj qëndron në faktin se të bashkëshortët kanë të drejtën e pronësisë mbi sendet nga pronësia e përbashkët, respektivisht mbi pjesë të sendeve, vlera e të cilave nuk dihet paraprakisht, as idealisht, e as realisht, pra pjesët e tyre mbi pasurinë e përbashkët nuk janë të përcaktuara për sa kohë zgjat bashkësia martesore. Bashkëshortët mund të merren vesh që administrimin dhe disponimin me pronësinë e përbashkët, ose të një pjese të saj, ta ushtrojë vetëm njëri prej bashkëshortëve. Problemet më të mëdha në praktikë, janë të lidhura me punët juridike që i kalojnë kufinj të disponimit të rregullt, për të cilat nevojitet pëlqimi i bashkëshortit tjetër. Për fatin e punës juridike në rast të mungesës së pëlqimit, praktika gjyqësore ka mbrojtur qëndrimin se pavarësisht faktit nëse blerësi ose kreditori hipotekor e kanë ditur ose jo se sendi, objekt i kontratës bën pjesë në pasurinë e përbashkët, patjetër duhet të ekzistojë pëlqimi i bashkëshortit tjetër. Ndërsa doktrina juridike nga ana tjetër, i konsideron të vlefshme punët juridike të lidhura nga ana e njërit bashkëshort, pa pëlqimin e bashkëshortit tjetër, nëse personi i tretë vepron me mirëbesim dhe udhëhiqet nga parimi i besimit në librin publik.

LITERATURA

- [1] Babic, I., *Porodичno pravo*, Beograd, (1999)
- [2] Mladenovic, M. *Porodичno Pravo*, Beograd, (1981)
- [3] Gams, A. *Bracno i Porodичno Imovinsko Pravo*, Naucna knjiga, Beograd, (1966)
- [4] Gelevski, Gelevski, S. *“Zakon za Sopstvenost i Drugi Stvarni Prava: So Komentar i Sudska Praktika*, Lege Artis, Struga, (2002)
- [5] Ligji për Pronësi dhe të Drejta të Tjera Sendore (Gazeta Zyrtare nr.18/2001)
- [6] Ligji për Procedurë Jashtëkontestimore (Gazeta Zyrtare nr.9/2008)
- [7] Ligji për Marrëdhëniet Detyrimore (Gazeta Zyrtare nr.18/2001)
- [8] Vendim i Gjykatës Themelore Shkup II, nr. 3091, dt. 10. 04.2008
- [9] Vendim i Gjykatës së Lartë të R.M., nr.282/86, dt.05.06.1986
- [10] Vendim i Gjykatës Themelore Shkup II, nr.3951/07, dt.10.06.200

ADVANCING REPRESENTATIVE DEMOCRACY THROUGH ELECTORAL SYSTEMS**Sadik Haxhiu**UKZ University – Gjilan, Republic of Kosova sadik.haxhiu@uni-gjilan.net**Arbëresha Mehaj**

UKZ University – Gjilan, Republic of Kosova

Abstract: Representative democracy is the voice of citizens in the representative bodies. It was born in parallel with electoral systems. Representative democracy is constantly changing, complemented, alternated, depending on social, economic, political, or cultural changes. It is advanced and strengthened by the strengthening of the rule of law.

Electoral systems are ways and instruments through which the political will of the citizens is voiced.

The advancement of representative democracy through electoral systems can be achieved by applying the electoral system that would best fit to a country. States continually make efforts, by defining one of the electoral systems, claiming to advance the representative democracy. Determining and designing the electoral system is one of the biggest challenges institutions within a state faces. The electoral system should be: technically simple, legally protected, easy to understand by the citizens, and be clear and competitive. Most importantly are the majority and proportional system. Both system are electoral systems: technically simple, legally easier to be defended, easier to understand by voters and empowers competing aspirations. These two electoral systems have helped in the advancement of the representative democracy in some Western European countries. In recent years, these systems are also applying to states with fluid democracy.

Keywords: representative democracy, electoral systems, majority system, proportional, mixture.

INTRODUCTION

Representative democracy is a form of governance in which the people exercise the right to make political decisions through their elected representatives. In this form the people choose their representatives in the representative bodies. The essence of representative democracy lies in the fact that the will of the people is enforced through representative bodies directly elected by the citizens themselves. The essence of representative democracy consists in the realization of the will of the majority of citizens, through the institutions and representative bodies directly elected by the people. Sovereignty and people's governance is not build directly by the people but through representative bodies elected by the people and empowered by the mandate for governing the state. Representative democracy functions and is accomplished in close connection of three basic institutions: the electoral body, the representative body, and the center of political establishment. The electoral body is the bearer of sovereign power, since it cannot exercise the power directly, the representatives are chosen that constitute the representative-parliamentary body. This representative body is mandated from the electoral body with the mandate and responsibility to govern the state for a certain period of time. The role of the electoral body in the parliamentary democracy system is twofold: it selects representative bodies, delegate them with mandates and responsibilities for state governance, and exercises political control over their work through free elections.

1. THE NOTION OF ADVANCED DEMOCRACY

The notion of democracy is not too complex to be dismantled. Everyone has the right to participate in the governance of his country, directly or through freely chosen representatives. Everyone has the right to equal access in the public services in his country.¹²⁵ Otherwise, the notion of advanced democracy is quite complex to break it down. In the West, democracy is defined as a competition for political leadership,¹²⁶ through which the rule of law is built. If we take a regime that does not allow government opponents to be openly and legally organized in a political party and to oppose it with free and fair elections,¹²⁷ then we can not talk about countries with representative democracy, even less for countries with advanced democracies. This means that in the practical sense, democratic society is the one that chooses their own governments through elections organized at certain period of time,

¹²⁵ http://www.etc-graz.at/typo3/fileadmin/user_upload/ETC_Hauptseite/manual/versionen/albanian/democracy/demo.pdf

¹²⁶ Lawrence C. Mayer; Politikatkrahasuese; vep. e cit., page 32

¹²⁷ Robert A Dahl; Poliarkia-pjesmarrjadhepozita page 1

sanctioned by constitution, laws, and respect of the basic principles of international acts for proper and competitive elections.

Competing elections are those in which the opposition is not pressed, but is accepted as legitimate by position that is in power.¹²⁸ This is an important fact because some countries that are accepted to be democratic, one political party is in power for a long time, but has always been in power by conducting fair, competitive campaign and respecting the values of political pluralism, respectively the multiparty system. This is more attributed to states that for a long time have consolidated the rule of law based on the true functioning of the basic principles of the rule of law.

2. THE NOTION OF ELECTORAL SYSTEMS

From the start we consider as reasonable to explain what we really mean by the notion of electoral systems. Many definitions have been given by well-known politologists, sociologists and experts of electoral systems, each one from his perspective in different places and at different times. One of the most developed political science disciplines in democratic societies is the psephos that deals with electoral studies and electoral systems.

The word psephos derives from the old Greek: psephos meaning "pebble"¹²⁹ according to which the Greeks showed or reported the votes, respectively they dealt with the analysis of election statistics. Psephos means the process of voting across regions, public opinion polls, information about financing of election campaign, and similar statistical data. This term began to be used in 1952 by the historian RB McCallum in the United Kingdom to describe the scientific analysis of elections after their completion. Different authors in their studies give different versions of the notion of electoral systems. According to a definition, the electoral system presents a union of rights, principles, mechanisms and guarantees, on the basis of which the participation of citizens in the elections is completed. So these are the rules according to which electorate votes are translated into the division of posts or seats in the legislature, into political mandates between parties or candidates.¹³⁰ According to another definition, the electoral system can be seen as regulating the relationship between voters and elected officials.¹³¹ According to another opinion, the electoral system defines rules for the election of political elites, and therefore the quality of the electoral system largely depends on the functioning of democratic institutions.¹³² It explores voting during elections by treating it as a fundamental form of citizen political participation; elections - their functions and importance in political life; methods, procedures and election reforms; election process; behavior of individuals and groups during elections etc.¹³³ Other authors emphasize that the basis for explaining electoral systems is the right of citizens to elect their representative bodies by expressing their free will. The will of the people must be expressed through periodic and fair elections that will be held by general and equal vote, by secret vote or by equivalent free voting procedures.¹³⁴ So, the electoral systems are the ones that turn the votes casted during the elections process, into places won by parties and candidates.¹³⁵ It determines who has the right to vote, how to vote, the formula for translating the percentage of votes won by a political party into percentage of seats in parliament, as well as the responsibilities of state institutions for the progress of the elections process.¹³⁶ They are nothing more than a procedure to turn voter preferences into deputy mandate in the representative bodies.

The election system should facilitate the expression of the will of the people through periodic and free elections, held on the basis of general and equal rights and secret voting. Electoral systems are subject to historical, political, cultural, religious and other factors that leads to different election methods. The simplest way to analyze the electoral systems is their classification based on the ways of converting the votes won by the people into parliamentary seats in parliament.¹³⁷ Through these ways, citizens develop one of their fundamental political rights,

¹²⁸ Lawrence C. Mayer; Politikakrahasese; vep. e cit., page 32

¹²⁹ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/psephology>

¹³⁰ Lawrence C. Mayer; Politikat Krahasese, kombet dhe teoritë mbi një botë që ndryshon, Tiranë 2003, page 58

¹³¹ <http://aceproject.org/ace-en/topics/lf/lfb/lfb01>

¹³² Vladimir Goati, Političke Partije i Izbori u Demokratskom Poretku, izdavač Centar za slobodne izbore i demokratiju - CeSID, Beograd 2001, str. 56

¹³³ Latifi, Veton; Politikologjia – Shkup : Instituti për Demokraci dhe zhvillim; 2008, page 224

¹³⁴ Deklarata universale e te Drejtave te Njeriut 1948

¹³⁵ Manual i International, IDEA për hartimin e sistemeve elektorale, International IDEA, Information Division, Stromsberg, 5 – 103, 34, Stockholm, Sëeden, page 6

¹³⁶ Filo, Llambro; Sistemet politike bashkëkohore, Tiranë 2008, page 130

¹³⁷ Po aty, page 17

the right of choice, where their political entity comes into expression.¹³⁸ While in other legal frameworks it should clearly define the type of electoral system.¹³⁹ Different theoreticians also talk about organizing elections and applying different election systems even in monist systems; some even claim that even the indirect elections in monist systems represent the expression of the free will of citizens, such as: the system of delegation in the former Yugoslavia, the indirect system of elections through the popular front in communist Albania, the current indirect election system in China, etc. where the party led centrally controls the implementation of state policies through a network party¹⁴⁰ toward appointees to exercise public authority in legislative and executive power. The indirect elections can be different, but the common element for all the states applying this electoral system is that the citizens do not directly select their deputies.

However, it should be considered that in the monist systems there is a lack of political pluralism and there are no election alternatives, there are no universal principles for announcing, organizing and enforcing elections, nor democratic forms of expressing citizens free will for electing the representative bodies.

3. ELECTORAL SYSTEMS IN SOME STATES WITH ADVANCED DEMOCRACIES

The electoral system in Great Britain is a type of majority system where the state is divided into 659 electoral units, the same number as the House of Commons has deputies. It is an electoral system that has helped in advancing the representative democracy, where the battle for power is transformed into a true political competition.

Ones who claims to win a Ministry post, initially it should fight to win the mandate of the deputy in his electoral unit and at the same time his party to win the majority of seats in the Chamber of Commons. The goal of a party that wants to govern is not to reach the highest number of votes, but to win the majority of areas, more than half in order to secure the absolute majority.¹⁴¹ Their objective is to win the largest number of deputies in the Chamber of Commons to have the possibility to elect the government, carried out by the two largest rival parties: The Labor Party and the Conservative Party. The majority vote over represents the main parties and underrepresent significantly the third or fourth parties that collects votes, but rarely manage to lead in one district.¹⁴² Functioning of such a system ensure the majority democracy, that the parliamentary majority is ensured even in cases when the winning party does not reach the majority of more than 50% of the votes.¹⁴³ Applying the Electoral System, the first in the list takes the post in Britain, has built a bipartisan and competitive political scene of universal values, where the main political parties after the elections are carriers of legislative and executive power, and at the same time responsible to exercise the powers. As a result of legal definitions, this system gives the ability to one party to gain power and take all the responsibilities to exercise its power. British citizens have the right place to address their demands, because the majority of the parliament and the government belongs to the same political subject, but also the opposition parties play a constructive role in the House of Commons during parliamentary debates in providing ideas and opinions, presenting their alternatives. Along with the establishment of a stable parliamentary majority, which creates stability in government, Britain's majority democracy creates strong and homogenous opposition. Due to the special role that has played in consolidating representative democracy, this electoral system applies to many states that historically was influenced by Britain.¹⁴⁴ Due to the special role that has played in consolidating representative democracy, this electoral system is applied to many states and historically it was influenced by Britain,¹⁴⁵ although some of them differ significantly in social, political, economic, cultural and ethnic diversity. Despite the stable development and continuity of representative democracy and the electoral system in Britain, France for decades has been experiencing profound political changes as well as changes in electoral systems since the second world war. The highest representative body in France is composed of two chambers: The National Assembly and the Senate. The National Assembly as a low chamber is elected by a system one-member for each district, with a two-round majority vote system. Although it lacks the unifying force of the Anglo-American majority system, the French election system with two ballot papers, it seems it is unlikely to lead to the break-up of

¹³⁸Saliu, Kurtesh; E Drejta Kushtetuese, Libri I, Prishtinë, 1998, page 159

¹³⁹<http://aceproject.org/ace-en/topics/lf/lfb/lfb01>

¹⁴⁰Laërence C. Mayer, John H. Burnett, Susane Ogden, John P. Tuman; Politikat krahasuese; Tirane 2003, page 314

¹⁴¹Oliver Duhamel; E drejtakushtetuese-demokracitë; page 112

¹⁴²Po aty,

¹⁴³Bajrami, Arsim; Parlamentarizmi – aspekte krahasuese, Prishtina, 2010, page 228

¹⁴⁴Po aty,

¹⁴⁵Manual i International IDEA, vep. e cit., page 27

the party system, as are the various forms of the proportional representation system,¹⁴⁶ although the number of political parties has decreased from the period when the proportional system of elections was applied in 1986. Remaining on the political scene of a relatively large number of political parties came as a result of sanctioning that any candidate who at the first round of elections wins at least 12.5% of the votes in his electoral unit will continue the competition in the second round. During the second round in French election system, the success of political parties depends on the ability to reach election coalitions with other parties between the first and second round.¹⁴⁷ Whoever wins the largest number of votes in the second round is declared elected, regardless of whether he has received the absolute majority of votes or not.

Differently from the direct majority elimination system, this system is not entirely a majority, as there may be up to five or six candidates competing in the second round of voting.¹⁴⁸ Despite the pure majority systems in Britain, USA, Canada, etc. where the electoral system provides difficulties, where no more than two political parties can win the political scene. In France, the electoral system helps to create a wider spectrum of political parties leading to political groupings or political coalitions between the two rounds of voting. Since the election system for the election of the National Chamber is a modified majority, the election of the President of the Republic is done according to the pure majority system. The President of the Republic is elected for five-year through a general and direct vote. It is elected by an absolute majority of the votes. If the majority is not reached during the first voting, a new vote will be held in two weeks.¹⁴⁹ When a new president is elected, prime minister presents to the president the resignation of the government, and a new government is formed.¹⁵⁰ The unity between them is reinstated in favor of the president, for simple reasons, he enjoys the right to dissolve the parliamentary majority. He can immediately overthrow the old majority and ask citizens for a new parliamentary majority after the presidential election.¹⁵¹ The regime here is asymmetric, because the president enjoys the right to dissolve the parliament, whereas, the parliament has no right to dismiss the president. Through this balance form of powers in favor of the president, in France, parliamentary democracy is quite stable.

Britain applies a parliamentary system in the form of parliamentary monarchy, France applies a combined system of governance with powerful elements of the presidential system. The Germany of post-world war II applies the parliamentary system of government, with limited powers of the president, with powerful power of the Bundeskanzler (Prime Minister) and with a proportional electoral system. Differently from the abovementioned states, Germany and its people after the second world war have undergone through serious periods of social development. The German parliamentary regime today is evidenced as one of the most exemplary and most successful regimes in terms of the very good power balance required to be realized in a democratic state.¹⁵² The German model of the constitution and the separation of powers carried out in the German parliamentary regime have been borrowed from most of the new constitutions of Central and Eastern European countries adopted after 1990.¹⁵³ Like in many federal states, the Germany also has two parliament houses: upper house (Bundesrat) and the lower house (Bundestag). After using the two rounds system of elections at the time of the German Empire and the pure proportional system in the Republic of Weimar, in 1949 a new electoral system was put into place and remained into force until today. The German electoral system is classified as a proportional - mix proportional system. The Bundestag has 665 seats without counting additional seats. Each voter has two votes. The first vote is a personal vote given to a particular candidate in one of the 328 single-candidate electoral districts. The second vote is a party vote which is given to a party list at federal level.¹⁵⁴ This electoral system and this form of voting resulted that for six decades in Germany there are more than two political parties in the Bundestag and governments always have a coalition. Italy, which has gone through similar history periods like Germany, after the second world war, has built a parliamentary system of government, with a balanced system of powers; especially between the legislative power in

¹⁴⁶Lawrence C. Mayer; *Politikat krahasuese*; vep. e cit., page 166

¹⁴⁷Po aty, page 168

¹⁴⁸Manual i International IDEA, vep. e cit., page 43

¹⁴⁹Kushtetuta e Francës, article 7, paragraph 1

¹⁵⁰Oliver Duhamel; vep. e cit., page 180

¹⁵¹Po aty, page 181

¹⁵²Zaganjori, Xhezair, *Demokracia dhe Shteti i së Drejtës, shtëpia botuese "Luarasi"*, Tiranë, 2002, page 110.

¹⁵³Po aty, page 111

¹⁵⁴Manuali international IDEA vep. e cit., , page 76

one side and the head of state and government as the executive body on the other side. According to Article 48 of the Italian constitution, voters are: "all citizens, men and women who have reached the age of majority; the vote is personal and equal, free and secret; its exercise is a civic duty" According to her, "all citizens have the right to organize themselves freely in the party and to contribute with democratic methods in defining national policies."¹⁵⁵ According to experts of electoral system, the electoral system that was applied in Italy after 1946 until 1993 was one of the purest proportional systems. Voting for the Chamber of Deputies was made on the basis of the party list. Voters had to vote for the party. The system was most modified for the election of the Senate, because each party was represented only by one candidate for each constituency.¹⁵⁶ Under this electoral system, the political parties based on the number of votes obtained at the nationally level get a certain number of deputies in the Chamber of Deputies. It is sufficient that a party at the national level get for example, 2 % of the votes, then to win a mandate for deputies to be represented at the Chamber of Deputies. The electoral system nearly made it impossible for a single political party to win the majority of seats in the Chamber of Deputies to form a government on a one-party basis. The final election results created the possibility to form a broad coalition government from various political parties with different political and program orientations. The electoral system had led to a large parliamentary fragmentation, and in particular had created major obstacles in functioning of stable governments. Until 1990, over 50 governments had been replaced,¹⁵⁷ for this reason, in the early 1990s, the requirements for changing the electoral system in favor of the establishment of the two-party political system were increased. In 1993 the electoral system was changed, and in 1994 the electoral laws were adopted, which contained compromise provisions between the British majority system and the proportional system. According to these laws, 75% of senators are elected according to the simple majority rule system, the first in the list takes the post, and 25% according to the proportional system. Also 75% in the Chamber of Deputies are elected according to the first in the list takes the post, and 25% are elected according to the proportional representation system. However, the new electoral system greatly influenced the grouping of political parties in "special blocks".¹⁵⁸ This enabled political parties to position themselves in one of the two political blocs.

4. CONCLUSION

Electoral systems in states with advanced democracies have not been a major factor in consolidating representative democracy, but they have played one of the key roles for selecting the best model for electing representative bodies as a key element for strengthening parliamentary democracy. Each of the abovementioned states has searched to apply the electoral system adapted for advancement of representative democracy

While Great Britain has for a long period of time applied the majority system the first in the list takes post, France has fluctuated between the majority system and the proportional system because the political scene in this country was more fluid in the sense of alternating power from one political power to another. Germany through the electoral system Mixt proportionality has helped to consolidate the representative democracy by selecting stable legislature since the second world war. The proportional electoral system applied in Italy with a very low electoral threshold has led the parliament to win deputy mandates from a wide spectrum of political parties, thus creating the possibility of parliamentary and government crises that have been caused by the end of the second world war until the change of the electoral system in 1993.

The electoral system is not the main factor for consolidation of representative democracy, but it is one of the main factor for its advancement. This has been practically proven over the past decades in the aforementioned states.

LITERATURE

- [1] Laërence C. Mayer; Politikat Krahasuese, kombet dhe teoritë mbi njw botë që ndryshon, Tiranë 2003.
- [2] Vladimir Goati, Političke Partije i Izbori u Demokratskom Poretku, izdavač Centar za slobodne izbore i demokratiju - CeSID, Beograd 2001.
- [3] Latifi, Veton; Politikologjia – Shkup : Instituti për Demokraci dhe zhvillim; 2008
- [4] Deklarata universale e te Drejtave te Njeriut 1948.

¹⁵⁵Kushtetuta e Italisë, neni 49, paragraph 1

¹⁵⁶Teki Ali Kurti; Mbi strukturën kushtetuese dhe veprimtaritë institucionale të Republikës së Italisë dhe të Republikës së Shqipërisë; Tiranë, 2003; page 22

¹⁵⁷Po aty, page 24

¹⁵⁸Po aty, page 26

- [5] Marinković, Toma, Izborni sistem država Evropske unije, CeSID, Beograd, 2002.
- [6] GUY S. GOODWIN-GILL; FREE AND FAIR ELECTIONS; INTER-PARLIAMENTARY UNION 2006.
- [7] Manual i International, IDEA për hartimin e sistemeve elektorale, Intrenational IDEA, Information Division, Stromsberg, 5 – 103, 34, Stockholm, Sweden.
- [8] Filo, Llambro; Sistemet politike bashkëkohore, Tiranw 2008.
- [9] Saliu, Kurtesh; E Drejta Kushtetuese, Libri I, Prishtinw, 2010.
- [10] Lawrence C. Mayer, John H. Burnett, Susane Ogden, John P. Tuman; Politikat krahasuese; Tirane 2003.
Nohlen, Dieter, Changes and Choices in Electoral Systems, in Arend Lijphart and Bernard Grofman (eds),
Choosing an Electoral System: Issues and Alternatives, New York: 1984.
- [11] Guy S. Goodwin – Gill; Zgjedhjet e Drejta Dhe të Lira; E Drejta Ndërkombëtare dhe Praktika Unioni Ndër
parlamentar, Gjenevë 1994.
- [12] Rezoluta e Asamblesë së Përgjithshme të KB numër 46/137 (17 dhjetor 1991) dhe 47/130 (18 dhjetor 1992).
- [13] Perspektiva e Kornizës Nacionale për Implementimin e Zgjedhjeve Shikuar nga Standardet Ndërkombëtare
Qendra për Hulumtim dhe Krijim te Politikave Shkup, 2008.
- [14] Kushtetuta e Francës.
- [15] Kushtetuta e Gjermanisë.
- [16] Kushtetuta e Italisë.
- [17] http://www.etc-graz.at/typo3/fileadmin/user_upload/ETC-Hauptseite/manual/versionen/albanian/democracy/demo.pdf
- [18] <https://wwë.merriam-webster.com/dictionary/psephology>
- [19] <http://aceproject.org/ace-en/topics/lf/lfb/lfb01>

APPLICATION OF PHONETIC KNOWLEDGE FOR FORENSIC PURPOSES

Nina Sudimac

Faculty of Philosophy, University of Niš, Republic of Serbia nina.sudimac@filfak.ni.ac.rs

Abstract: This paper presents the latest knowledge about phonetics as an applied discipline that has found its place in forensics in the last few decades - when solving court cases, criminal offenses and establishing authorship. The application of phonetics in forensic voice analysis is related to 1967 and the city of Michigan, where forensic phonetics was formed as a discipline that has been in the spotlights for the past few decades and is developing with high intensity. Two basic tasks that are carried out in forensic speech analysis and practice are forensic profiling and speaker or voice comparison. As opposed to a layman's / non-expert recognition of speakers with hearing aids, expert and professional forensic recognition implies a hearing estimate and a comparison of the similarities and differences of all suspect voices. The first task is necessarily related to phonetics, i.e. sociophonetics – a branch that studies phonetic traits in a language conditioned by regional or social stratification, resulting in the formation of dialects and sociolects. The main goal of forensic profiling is reflected in building the suspect's profile: providing all the necessary information in order to build the profile and to successfully identify and detect the suspect. This necessarily implies that we must successfully identify the gender, age and dialectical origin of the subjects, and narrow down the area and the number of places where the suspect will be pursued. This is not an easy task because many social and phonetic features can be masked and concealed successfully. In order for the voice expertise to be successfully performed, the phonetician must perform several tasks: he must phonetically transcribe the speaker's voice recording to determine the regional variation, dialect or idiolect; he must carry out the acoustic analysis of the recording (primarily vowels, but also consonants). The phonetic analysis can be performed on a segmental level, when we analyze the pronunciation of vowels and consonants (in Serbian, interesting forensic markers can be affricates /dž/, /č/, /đ/, /ć/, the (in)correct pronunciation of the vibrant consonants /r/, /l/, /v/), as well as on a suprasegmental level, which implies the prosodic analysis of the recording – the number of prosodemes and their place in words, the existence of post-accentual and pre-accentual lengths, which is conditioned by the dialectical origin of the subjects. The acoustic analysis involves processing the material in a software package (PRAAT, version 6.0.14, BOERSMA & WEENICK 2016) and measuring the following parameters: duration, tone movement (f0), intensity and the first three formant frequencies. All these parameters vary in dialects, and the task of phonetics is to study, describe and present a clear picture of forensic regional markers. The presented tasks point to the immensity of knowledge and skills that a phonetician must possess to successfully generate the suspect's profile and future research should be focused on the use of the so-called mixed/hybrid methods.

Keywords: phonetic, forensic, forensic profiling, Serbian.

ПРИМЕНА ФОНЕТСКИХ ЗНАЊА У ФОРЕНЗИЧКЕ СВРХЕ

Нина Судимац

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Република Србија nina.sudimac@filfak.ni.ac.rs

Резиме: У раду су представљена најновија сазнања о фонетици као примењеној дисциплини која је своје место последњих неколико деценија пронашла у форензици – приликом решавања судских спорова, кривичних дела и утврђивања ауторства. Примена фонетике у форензичкој анализи гласа везује се за 1967. годину и град Мичинген – од тада говоримо о формирању форензичке фонетике, дисциплине која је последњих неколико деценија у фокусу и доживљава интензивни развој. Два основна задатка која се спроводе у форензичкој анализи говора и пракси су *форензичко профилисање (forensic profiling)* и *поређење говорника или гласова (speaker or voice comparison)*. За разлику од лаичког/нестручног препознавања говорника помоћу слушних сведока, експертно и стручно форензичко препознавање подразумева слушну процену и упоређивање сличности и разлика свих осумњичених гласова. Први задатак нужно је повезан са фонетиком, односно социофонетиком – граном која проучава фонетске особине у језику условљене регионалном или социјалном стратификацијом, услед чега као последицу имамо формирање *дијалеката*, односно *социолеката*. Главни циљ форензичког профилисања огледа се у прављењу профила осумњиченог: дати све потребне информације како би профил био направљен и како би осумњичени успешно био откривен и пронађен. То нужно подразумева да морамо успешно идентификовати пол, старост и

дијалекатско порекло испитаника и сузити територију и број места на којима ће осумњиченог тражити. Реч је о нимало лакој задатку јер се многе социјалне и фонетске особине могу успешно маскирати и прикривати. Да би вештачење гласа било успешно извршено, фонетичар мора извршити неколико задатака: фонетски транскрибовати аудио-запис говора како би био утврђен регионални изговор, дијалекат или идиолект; акустички анализирати снимак (првенствено вокале, али и консонанте). Фонетска анализа може се вршити на сегментном нивоу, где анализирамо изговор вокала и консонаната (у српском језику занимљиви форензички маркери могу бити африкате /ц/, /ч/, /ђ/, /ћ/, (не)правилан изговор /р/, /л/, /в/), и на супрасегментном, који подразумева прозодијску анализу снимка – број прозодема и њихово место у речима, постојање поста акценатских и пре акценатских дужина, што је условљено дијалекатским пореклом испитаника. Акустичка анализа подразумева обраду материјала у програму (PRAAT (верзија 6.0.14, BOERSMA & WEENICK 2016), а мере се следећи параметри: трајање, кретање тона (f0), интензитет и прве три формантне фреквенције. Сви ови параметри варирају кроз дијалекте, а задатак фонетичара је да их проучи, опише и направи јасну слику о форензичким регионалним маркерима. Представљени задаци указују на ширину знања и вештина које фонетичар мора поседовати како би успешно направио профил осумњиченог и будућа истраживања морају бити заснована на коришћењу тзв. мешовитих/хибридних метода.

Кључне речи: фонетика, форензика, форензичко профилисање, српски језик.

1. УВОД

Акустичка фонетика, као једна од млађих лингвистичких дисциплина, свој развој доживела је почетком XX века¹⁵⁹, када су фонетичари вршили прва експериментална, емпиријска истраживања – до тада су сва истраживања била заснована на слушној перцепцији и субјективном описивању гласова. Развој технологије условио је и допринео стварању једне нове гране фонетике чији се рад темељи на коришћењу програма (*PRAAT*, *SFS*, *SIL SPEECH ANALYZER*, *WAVE SURFER*), што је омогућило прецизније, објективније и егзактније проучавање карактеристика гласа. Од тада – од шездесетих година XX века, до данас, настао је велики број публикација у којима је акценат био на описивању акустичке природе гласа. Овакав развој допринео је да могућности фонетике буду много веће него што се до тада знало, а науци дао нови, интердисциплинарни карактер, те се као последица јавило повезивање фонетике са другим дисциплинама – психолошким, социолошким, правним, математичким, електронским, медицинским, биолошким, логопедским итд. Примена фонетике у форензичкој анализи гласа везује се за 1967. годину и град Мичинген – када је дошло до формирања *форензичке фонетике*, дисциплине која је последњих неколико деценија у фокусу и доживљава интензивни развој. Значај форензичке фонетике је велик, а примењује се у решавању различитих кривичних дела и грађанских спорова.

2. О ФОРЕНЗИЧКОЈ ФОНЕТИЦИ

Када говоримо о постојању форензичке фонетике, намеће се потреба да се разграничи њен задатак од задатка форензичке лингвистике¹⁶⁰: и једна и друга су форензичке вештине које језику дају интердисциплинарни карактер; и једна и друга имају исти циљ – решавање спорова и откривање осумњичених за (не)почињено кривично дело, с тиме што је предмет проучавања форензичке лингвистике писани корпус, а форензичке фонетике – говор.

Форензичка фонетика, дефинисана као лингвистичка дисциплина, односно „субспецијалистичка област примене лингвистике“ (према Кашић–Ђорђевић 2009) бави се идентификацијом говорника и утврђивањем његовог идентитета на бази његовог говора. Два основна задатка која се спроводе у форензичкој анализи говора и пракси су *форензичко профилисање (forensic profiling)* и *поређење говорника или гласова (speaker or voice comparison)*. Први задатак односи се на одређивање регионалне, социјалне или

¹⁵⁹ Прва инструментална проучавања везују за XVII век и име немачког физичара Кемпелена, али су аутори таквих радова били физичари и инжењери – фонетичари су остајали по страни и требало је много времена, читава три века, да се и они заинтересују за проучавање језика из овог угла.

¹⁶⁰ О томе сведоче и интернационална удружења за форензичку фонетику и акустику (*International Association for Forensic Phonetics and Acoustics*) и форензичку лингвистику (*International Association of Forensic Linguists*), као и часопис који објављују радове из области форензике и указује на њен значај и ширину подручја (*The International Journal of Speech, Language and the Law*).

етничке припадности испитаника на основу његовог гласа, док се други задатак односи на компаративну анализу узорака са акустичког становишта. *Профилисње* је дефинисано као практични аспект форензичке фонетике које је важно за проналажење осумњичених и обухвата класификацију и идентификацију (Jessen 2008: 674). Аутори (Coulthard 2012, Jessen 2007, 2008) истичу битност разликовања калсификације говорника и издвајања индивидуалних маркера. Јесен (2008) наглашава да се под класификацијом подразумева одређивање свих оних карактеристика које могу бити заједничке читавој групи говорника – пол, узраст, дијалекатско порекло, друштвени статус итд. Индивидуални маркери односе се на особености, специфичности у говору сваког појединца.

Дакле, *форензичко профилисање* представља део/грану форензичке фонетике, која утврђује социоекономске, регионалне, етничке, а донекле (новија истраживања то показују) и психолошке карактеристике говорника. Главне лингвистичке дисциплине које се баве регионалном (*дијалекти*) и социјалном (*социолекти*) стратификацијом језика јесу социолингвистика и социофонетика¹⁶¹, те можемо рећи да су оне своју примену пронашле у форензичком провилисању говорника. Прва социофонетска проучавања везују се за енглески језик и рад Лабова (1966) који је у књизи *The social stratification of English in New York city* анализирао изговор гласа /p/ у говору становника Њујорка. Наиме, основни циљ његовог истраживања био је установити фонолошку анализу која обухвата одређена гласовна обележја – каткад маркирана, а каткад не. На примеру поствокалског /r/, Лабов је спровео експеримент у коме је учествовало преко две стотине учесника, а питања су постављана тако да је након њих у свим ситуацијама sledио одговор – *fourth floor*. Резултати су показали да је управо ова варијабла друштвено осетљива и да осликава сталеж коме припадају говорници (Labov 1966). Његови резултати огледали су се у томе да се друштвени и социоекономски статус људи манифестује на њихов говор. Савремени социофонетичари (Rose 2002) истичу значај Лабовљевог истраживања, наводећи да је његов рад најзначајнији подухват у овој области. Танер–Танер (2004) истичу важност одређивања регионалног порекла испитаника у форензичкој фонетици, напомињући да се „forenzično profiliranje odnosi na informacije koje dobivamo na temelju izgovora, naglasaka i drugih govornih obrazaca te da ono pridonosi procesu identifikacije ili verifikacije govornika u forenzičkoj fonetici“ (prema Kišiček 2012).

Посматрајући назив поменуте дисциплине, можемо истаћи да је њен главни задатак да направи профил¹⁶² анализираниог говорника: прављење профила је сложен процес у коме се креће од базе, основе – то би било одређивање регионалног порекла говорника, преко осталих параметара. Одређивање регионалне припадности заснива се на комбинованој методи која подразумева сплет перцептивних и акустичких метода: први корак, иницијална радња заснива се на слушној перцепцији која нам помаже да класификујемо говорника и сузимо регион његовог порекла – да ли је у питању говорник са екавског или ијекавског говорног подручја, да ли долази са староштокавског, новоштокавског или торлачког терена, па уже, ком дијалекту припада и ком граду у оквиру једног дијалекта. Међутим, није увек лако одредити регионалну припадност говорника, поготову ако имамо више осумњичених са истог подручја или ако говорник маскира свој говор. Тада прибегавамо објективним методама мерења – акустичким методама, које подразумевају анализу говорног узорка на сегментном, супрасегменталном и субсегменталном нивоу. Кашић говори о главним форензичким маркерима које морамо да проверавамо да бисмо успешно препознали говорника, међу којима издваја форензичке маркере у квалитету гласа, квалитету артикулације, специфичностима артикулације појединих говорних сегмената, висини основног тона, прозодијским карактеристикама и у аутоматизму регионалних карактеристика артикулационе базе (Кашић–Ђорђевић 2009: 7).

¹⁶¹ О улози и значају социофонетике, као и о разлици између социолингвистике и социофонетике, постоји низ радова и монографија (TALIGAMONTE 2006; THOMAS 2002, 2007, 2011; HAY & DRAGER 2007) и већина њих указује на актуелне теме и домете социофонетских истраживања, истичући да би удруженост акустичких, перцептивних и етнолингвистичких метода била кључна за разумевање фонетских варијација у друштвеном контексту.

¹⁶² Главни задатак експерта, фонетичара, односно форензичког фонетичара јесте да достави профил осумњиченог полицији, правосудним и државним органима – лингвистичким лаицима, који би им помогао у решавању случаја (Jessen 2008: 674).

Регионална / просторна стратификација језика доводи до појаве *дијалеката*, односно *дијалекатских варијетета*.¹⁶³ Главна њихова карактеристика је постојање имплицитне говорне норме – прећутна, подразумевајућа норма: на супрот стандардном језику који се одликује постојањем експлицитне норме. Један од главних форензичких задатака јесте утврђивање регионалне припадности испитаника, те су социолингвистичка истраживања неопходна: подаци које социолингвистичка/фонетска истраживања дају користе форензичари у практичним задацима.

3. ЗАДАЦИ ЗА УСПЕШНО ПРОФИЛИСАЊЕ ГОВОРНИКА

Да бисмо успешно направили профил осумњиченог морамо поседовати одређена теоријска знања, добро познавати матерњи језик и његове дијалекатске варијације и нијансе које нам могу бити од пресудног значаја приликом профилисања осумњиченог; морамо познавати рад у програмима за обраду гласа, имати што више практичних примера на којима бисмо базирали и примењивали теоријска знања. Српска територија језички је подељена на већи број говора и дијалеката, а то су: новоштокавски – они код којих се у 15. веку извршило метатонијско преношење акцената и који се одликују постојањем четвороакценатског система (источнохерцеговачки и шумадијско-војвођански дијалекти); староштокавски – дво(тро)акценатски говори (зетско-сјенички и косовско-ресавски дијалекти) и шопски/торлачки/призренско-тимочки у којима егзистира један акценат са укинутим квалитативним и квантитативним опозицијама. Овако комплексна слика указује на чињеницу да добар фонетичар/форензичар мора познавати српске дијалекте. Задатке које сваки фонетичар мора обавити у свом раду можемо поделити у неколико група, а представимо их у наредном делу рада.

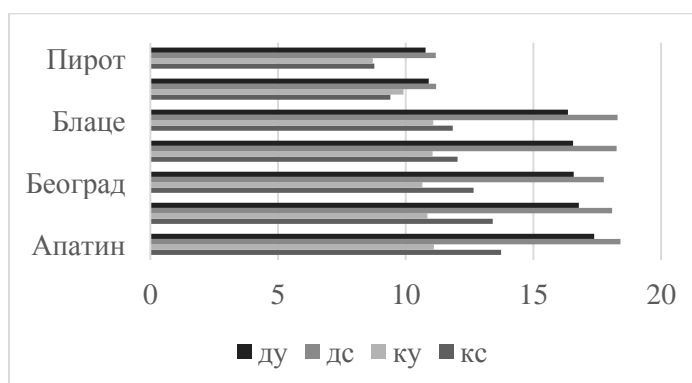
3.1. Први задатак јесте *фонетска транскрипција снимљеног материјала* (аудио-записа), а врши се са циљем да се потврди регионални изговор, односно дијалекат. осумњиченог

3.2. *Фонетска анализа* добијеног корпуса јесте други задатак, а може се вршити на два нивоа – сегментном, где анализирамо изговор вокала и консонаната, и на супрасегментном нивоу, који подразумева прозодијску анализу – утврђивање броја прозодема и њихово место у речима, постојање постакценатских (стандардних) дужина или преакценатски (нестандардних) итд. Приликом сегментне анализе првенствено обрађујемо вокале и њихов различит изговор који варира од варијетета до варијетета, али и консонанте. У српском језику занимљиви форензички регионални маркери консонантске природе могу бити следећи: неразликовање африката *ц/ч* и *ћ/ћ*, док форензички маркери индивидуалне природе може бити (не)типичан изговор консонаната *р, л и в*.

3.3. Следећи задатак јесте *акустичка анализа* добијеног корпуса, а подразумева обраду материјала у програму (у нашим истраживањима користимо *PRAAT*, верзија 6.0.14, *BOERSMA & WEENICK 2016*), при чему се мере следећи параметри: трајање, кретање тона (*f0*), интензитет и прве три формантне фреквенције вокала. Сви овде наведени параметри значајно варирају у дијалектима, а као илустрацију прилажемо графички приказ трајања вокала */a/* у неколико урбаних варијетета српског језика:

¹⁶³ „Teritorijalno raslojavanje jezika ogleda se u različitoj upotrebi istog varijeteta koja je uslovljena regijom ili dijalekatskim prostorom sa koga potiče govornik“ (Ivanović–Šešum 2009).

Слика 1: Графички приказ трајања вокала /a/ у седам урбаних варијетета српског језика¹⁶⁴

Приложена слика показује колико варира само један од испитиваних параметара – трајање вокала, и то само вокала /a/. Разлике постоје како између варијетета који припадају истом дијалекту тако и између варијетета који се налазе у оквиру једног дијалекта – нпр. вокали дуже трају у Нишу него Врању. Трајање је условљено раслојавањем језика, али и неким фонетским факторима – врстом акцента под којим се налази изговорена реч – скраћенице на дну *Слике 1* указују о којој врсти акцента је реч: *ду* – дугоузлазни, *дс* – дугосилазни, *ку* – краткоузлазни, *кс* – краткосилазни. Овако добијени подаци пружају информације о фонетско-фонолошким одликама међу просторно блиским градовима, указују на њихове сличности и разлике, и представљају драгоцене форензичке маркере регионалне природе.

3.4. Статистичка обрада вредности измерених у програму за обраду говора јесте још један од важних задатака у форензичком вештачењу гласа, а врши се помоћу софтверских пакета за статистичку обраду података као што су *SPSS*, *R* или други релевантни програми. Рачунају се просечне вредности набројаних акустичких параметара у свим речима, код сваког говорника, а т-тестовима и ановом настоји се утврдити (не)значајност разлике између добијених и стандардних вредности.

3.5. На крају, фонетичар мора познавати методу *LTASS (Long Term Average Spectrum)*, која се користи као објективна приликом мерења особина гласа, јер „*dugotrajni prosječni spektar obavještava o spektralnoj raspodijeli govornog signala u nekom vremenu te je prikladna metoda za usporedbu*” (Varošaneć-Škarić 2005: 49). *LTASS* метода изводи се у програму *PRAAT*.

4. ЗАКЉУЧАК

Улога и значај фонетике и њен интердисциплинарни карактер све више привлаче пажњу, а слободно можемо рећи да актуелна истраживања представљају базу на којој ће се темељити будући рад. У овом раду указали смо на један примењени домен фонетике – форензичку фонетику, чија се знања користе код решавања судских спорова, кривичних дела и утврђивања ауторства. Да би фонетичар успешно анализирао глас и како би вештачење допринело решавању спорова различитих врста, морају се користити различите методе – тзв. хибридне или мешане. У раду су изнети неки од задатака које фонетичар мора испунити како би успешно направио профил осумњиченог. Фонетичар најпре мора поседовати фонетска, фонолошка, прозодијска и дијалектолошка знања, али и шире – социолошка, социолингвистичка и социофонетска. Будућа истраживања морају се заснивати на спрези наведених дисциплина, а посебан акценат мора бити стављен на испитивање урбаних варијетета и урбаних регионалних форензичких маркера, јер у складу са дрштвеним променама – миграцијама становништва из села у градове, долази до стварања нових говора који имају своје специфичности на свим лингвистичким нивоима. Овде изнесени подаци указују на значај испитивања регионалних варијетета, која своју примену пронађу у форензици, посебно код форензичког профилисања. Одређивање регионалног порекла и говорних образаца дају важне и значајне форензичке информације.

¹⁶⁴ Слика је базирана на подацима које смо добили експерименталним истраживањем акустичке природе вокала у варијететима српског језика.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] P. Boersma & D. Weenick. Praat: Doing Phonetics by Computer (Version 6.0.14) [Computer program]. Preuzeto februara 2016. sa stranice: <http://www.praat.org>.
- [2] M. Coulthard, and A. Johnson, An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence, London and New York: Routledge, 2007.
- [3] M. Coulthard, A. Johnson, The Routledge Handbook of Forensic Linguistics, London and New York: Routledge, 2010.
- [4] M. Jessen. Speaker Classification in Forensic Phonetics and Acoustics, Wiesbaden: Bundeskriminalamt, str. 180–204, 2007.
- [5] M. Jessen, M. Forensic Phonetics, Language and Linguistic Compass 2/4, Wiesbaden: Bundeskriminalamt, str. 671–711, 2008.
- [6] Z. Kašić & J. P. Đorđević, Zašto je lingvistika postala forenzička veština, Istraživanja u specijalnoj pedagogiji, Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 469-482, 2009.
- [7] W. Labov, W. The social stratification of English in New York City. Washington, DC, Center for Applied Linguistics, 1966.
- [8] D. C. Tanner & M. E. Tanner, Forensic aspects of speech patterns: voice prints, speaker profiling, lie and intoxication detection, Tucson, AZ: Lawyers & Judges, 2004.
- [9] P. Rose, P. Forensic speaker identification. London-New York Taylor&Francis, 2002.
- [10] J. Hay & K. Drager, Sociophonetics, Annual Review of Anthropology, 36, str. 89–103, 2007.
- [11] M. Ivanović & M. Šešum, Jedan tip regionalne redukcije neaccentovanih slogova kao forenzički marker, Vrnjačka Banja: ETRAN 2009 Zbornik radova, 2009.
- [12] G. Kišiček, *Forenzično profiliranje i prepoznavanje govornika prema gradskim varijetetima hrvatskog jezika*, Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet, 2012.
- [13] S. Taligamonte, *Analiysing Sociolinguistic Variation*, UK: Cambridge Univ. Press, 2006.
- [14] E. Thomas, Erik, Sociophonetic Applications of Speech Perception Experiments, American speech, Vol. 77, No. 2, str. 115–147, 2002.
- [15] E. Thomas, Sociophonetics, In: BAYLEY, Robert & Celi Lucas (ed.). Sociolinguistic Variation: Theories, Methods, and Analysis. Cambridge, UK: Cambridge University Press, str. 215–233, 2007.
- [16] E. Thomas, Sociophonetics: An Introdution, Basingsoke, U.K./New York, Palgrave, 2011.
- [17] G. Varošaneć-Škarić, Timbar, Zagreb, FF Press, 2005.

AUDITING OF PERFORMANCE INFORMATION BY EXTERNAL AUDITORS

Bajram Lamaj

Director of the Audit Department of Assets and Environment (ALSAI)

Tirana, Albania bajramlamaj@gmail.com

Abstract: Our aim in this article is to present to the interested an innovation in the field of external public audit as an institution that serves the good governance of the respective countries. The scope of this kind of new performance audit will aim at standardizing the objective measurements of performance in the form of indicators, derived from performance information. This will soon be a very effective and acceptable audit model by public and private institutions, in order to achieve the objectives through an economic, efficient and effective use of human resources of theSAIs ,but also of the public entities.

According to the US, EU and other modern countries models, public or private institutions prepare annual budgets based on performance programs, linking them to performance targets. At the end of the year, an activity report is prepared, where the comparison between the budget outcomes and the predetermined objectives is made. Under the new conditions each public entity must perform its budget based on the performance created by achieving short-term and strategic objectives. Performance-Based Budgeting enables the public institutions to orient themselves towards the realization of their mission and vision by defining the resources for achieving their goals and objectives.

Performance audit is based on the monitoring of these units. The monitoring and evaluation of the system is mainly accomplished through ongoing monitoring, self-evaluation and internal audit. Assessing and measuring the performance of a public institution is of primary importance for assessing the contribution of the institution to its country's public life and to guarantee a sustainable development in the future. The standardized performance measurement of public institutions and the promotion of accountability throughout the public sector with the best practices of the European Union and international INTOSAI standards will bring a contribution of external auditors to good governance through the fight against corruption and increase citizens' trust by being transparent towards their citizens. Audit of performance information is a new approach that has started to imply in some Supreme Audit Institutions (SAIs), and is delivering the first fruits in some ways. The ability to set accurate indicators to measure the progress of public institutions in achieving the objectives is seen as a good way of informing the parliament and the public.

Keywords: Performance, audit of performance information, performance indicators, linkage, time, criterion of accuracy, availability, measurement and evaluation, etc.

THE TOPIC

Evaluating and measuring the performance of a public institution is of primary concern and importance in order to assess the institution's contribution to its country's public life and to ensure a sustainable development in the future. The standardized performance measurement of public institutions and the promotion of accountability throughout the public sector with the best practices of the European Union and international standards of INTOSAI will bring a contribution of external auditors to good governance through the fight against corruption and will also increase the citizens' trust by being transparent to them. Audit of performance information is a new method that has started to be implemented in some Supreme Audit Institutions (SAIs), and is yielding the first fruits in some areas where we distinguish:

- a. Efficient use of human resources in SAIs,
- b. Shortening the audit time in subjects,
- c. Carrying out high-level professional audits, as the audit is based on performance information prepared by managers and executives of public sector, whether state-owned, anonymous companies or private companies.
- d. Increase the managerial accountability of performance information compilers and determine the most accurate and customizable metering criteria and indicators.
- e. Discipline Financial Control and Control in Public Units and Increase Public Accountability and Transparency

Under the new conditions, each public entity should perform its budget based on the performance created by achieving short-term and strategic objectives. Performance-based budget enables the public institutions to orient themselves towards the realization of their mission and vision by determining the resources in order to achieve their goals and objectives. According to the European Union Guidelines, each country already has adopted the law on Financial Management and Control (FMC), where in Albania is Law no. 10296, dated 08.07.2010 "On financial

management and internal control", which together with sub-legal acts complement the necessary framework of financial management function and have established the level of officers responsible for applying FMC and drafting of accurate data for obtaining as much realistic information as possible for the performance of the public and private units.

This law disciplines financial management as well as facilitates the efficient, effective and economical use of public resources in terms of accountability and transparency. Financial management in public entities is based on the general principles on the use of public resources that are:

1. Transparency
2. Accountability
3. Strategic planning and performance-based budgeting

Any public or private institutions implementing FMC should define their own strategic plans, identifying their medium and long term goals and objectives. Public or private institutions prepare annual budgets based on performance programs, linking them to performance targets. At the end of the year, an activity report is prepared, where the comparison between the budget outcomes and the predetermined objectives is made. Performance audit is based on the monitoring of these units. The monitoring and evaluation of the system is mainly accomplished through ongoing monitoring, self-evaluation and internal audit. Internal audit is not part of the financial management and control system. According to the Law No. 154/2014 "On the organization and functioning of SAI", Article 6, the following is quoted: "The audit covers the areas of compliance, legality, regularity, financial management, accounting, as well as economy, efficiency and effectiveness of the administration of funds and public property or state".

The audit objectives of performance information are achieved with the ability to determine transparency and accountability through activity reports, based on:

- Providing quality and quantity of report data,
- The ability to set accurate indicators for measuring the progress of public institutions in achieving the objectives as a good way of informing the parliament and the public.

Like any other type of audit, the audit of performance information has the following main phases:

- a. Planning,
- b. Implementation,
- c. Reporting and
- d. Monitoring, these phases, due to the specifics as a kind of audit, we will discuss later on this material.

Planning starts with the establishment of the audit team, the establishment of communication with the auditee subject, the knowledge of the subject being audited, the receipt of general performance management information for the audited entity and the preparation of the audit plan.

Implementation relies on four pillars:

1. Evaluation of the strategic plan.
2. Evaluation of the performance program.
3. The measurement and evaluation of the results of the activity.
4. Evaluation of activity reports.

Specifically: The strategic plan's assessment relies on strategic plans that are prepared by public and private institutions, taking into account development plans, programs, legal basis, mission and vision, as well as providing indicators for measuring the achievement of their performance objectives. Assessment includes; Strategic Planning, Mission - Vision, Goals, Objectives, and Performance Indicators.

What are the definitions for these indicators?

The goal is to determine the results that are required to be achieved in the strategic plans. The objective is a sub-goal that is defined in the strategic plans and for which the indicators for its measurement are identified. The performance indicator will be called the measurable means by which the public institutions measure the achievement of their objectives. Public and private institutions and the administration are responsible for preparing strategic plans, in addition to the FMC law.

The criteria for assessing strategic planning, are:

Availability	Publication of the performance program
Time	Timely preparation of performance programs
Presentation	Preparation of the performance program in accordance

	with the legislation
Linkage	Link between the target and the indicators in the performance
Measurability	Performance indicators must be measurable
Recognition	The performance objectives should be clearly defined

We are analyzing each criterion separately, Specifically:

1. Availability Criterion

The audit team verifies whether strategic plans have been prepared or not by the structures charged by the law.

2. Time Criterion.

Strategic plans include a 5 year period and can be modified only after 2-3 years have passed since their implementation. Modification is the quantitative change in objectives, but without changing the mission, vision and goals. In some situations, strategic plans can be redone.

3. The presentation criterion requires that the form and content of the strategic plan be in accordance with the legislation in force. Here is the presentation of:

- National plans and national policy documents
- Development plans
- Sectoral and thematic plans
- Regional plans
- Mid-term programs
- Mid-term financial plan
- International commitments

The start-up plan has its main elements such as: status analysis, Participation Security, Mission, Vision, Core Values, at least one goal and any goal from an objective, measurable indicators foreEvery objective, Strategies and Release roughly 5-year costs that all goals and objectives will be achieved.

Their assessment will be based on these two criteria:

Objectives and indicators should be related to two goals.

a. Objective to be related to the purpose

4. Linkage: >>>

b. The performance indicator is linked to the target

Linkage assessment

Purpose	Objective	Linkage assessment
To reduce the gap between revenue and expenditure on Social Security System	Reducing Informal Employment In Relationships.	<i>Linked</i> The objective is related to the purpose
Increasing the quality of education and quality of graduates	Attracting qualitative students at our university	<i>Linked</i> The objective is related to the purpose
Development of municipal services on a continuous basis	Rent benefits from real estate property	<i>Not linked</i> The objective is not related to the purpose

5. Measurement criterion

Public institutions should set specific and measurable indicators to determine the realization of their objectives.

5.1. Measurement assessment

Objective	Performance indicator	Measurement assessment
Reduce informal laborwith 2% in comparison with the previous year	Performance indicator is set	Measurable
Improvement and efficientexploitation of research infrastructureof the university	Number of accredited laboratories	Measurable

KNOWLEDGE – International Journal
 Vol. 20.2
 Bansko, December, 2017

Improve the quality of education in PhD studies	Improve the quality of the courses of PhD studies	Not measurable
---	---	----------------

5. The criterion of good knowledge is based on:

- a. Objectives should be clear and understandable.
- b. Determination of what public institutions want to achieve

Appreciation of good knowledge (with examples)

Objective	Performance indicator	Knowledge assessment
Premium increase for all types of insurance	Growth rate in comparison with the previous year	<i>Well known</i>
Assuring the efficient use of public resources	Number of achieved agreements	<i>Not well known</i>

2- Evaluation of the performance program

The performance program is drafted based on:

- a. Objectives of performance
- b. Performance indicators
- c. Activities
- d. Source of needs (budget)

What are their definitions?

Program performance: it is the program that contains the objectives of performance, the activities to be carried out for accomplishing these objectives, the resources for their performance and the indicators for their measurement.

Objective performance: Objectives that enable the achievement of goals set out in the strategic plans.

Output: The service or the final product offered by the institution.

Conclusion: The impact they have on society, products or services performed.

Performance Program Criteria

Availability	Publication of the performance program
Time	Timely preparation of performance programs
Presentation	Preparation of the performance program in accordance with the legislation
Linkage	Link between the target and the indicators in the performance
Measurability	Performance indicators must be measurable
Recognition	The performance objectives should be clearly defined

1-Availability

It is verified if performance program has been drafted

2-Time

General government Institutions	Budget requirements	Ministry of Finance and Economy
---------------------------------	---------------------	---------------------------------

Main budget Institutions	Minister or High Official	Within the month of February
--------------------------	---------------------------	------------------------------

3- Presentation

Assess whether the content and form of performance appraisals is in accordance with the legislation in force.

The content of the performance program

Director's words	II- Performance information
High official's words	A- Ground politics, advantages, indicators and activities
Content	B- Purposes and objectives
I- General knowledge	C- Performance objectives
A- Competencies, duties and responsibilities	D- Resources requirements
B- Organizational structure	E- Other
C- Physical resources	III- Anexes
D- Human resources	
E- Other	

4- Linkage

Before assessing the relationship, it is verified whether:

- a. performance targets are based on output and results or not
- b. performance targets of public institutions should be based on output and outcomes.

Link evaluation

Links:

1. Objective to be linked to purpose

2. Performance indicator to be linked to objective

Link of the performance target:

The performance objectives set by the institution should be linked to the performance objectives set out in the strategic plans.

Link of performance indicators

The indicator, should be related to the performance objective.

Assessment of the link (of the target)

Objective	Performance Objective	Linkage assessment
Increase road security	For increasing road security, organization of study visits	<i>Not Linked</i>
Strategic management improvement, human resources, organizational structure and institutional culture	Strategic management development, human resources, organizational structure and institutional culture	<i>Linked</i>

5- Measurement

- Performance objectives should be measurable through performance indicators

Measurement

Performance Objective	Performance indicator	Measurement assessment
10% increase in sport facilities	Comparing to last year	Measurable
Increase of insurance premium	The ratio increase compared to last year	Measurable
Effectivity increase in clearing snow and ice off the roads	The road network will be successful in affording snow and ice	Not measurable

1- Recognition

A criterion that is thought to be related and measurable, it is assessed whether it is defined or not clearly defined.

- Objectives and indicators should be simple and meaningful,
- Is the indicator explained only in one way?
- Is it well formalized by making a written description?

Assessment of target recognition and performance indicators

Objective	Performance indicator	Knowledge assessment
10% increase in sport facilities	Increase rate in comparison with the previous year	<i>Well known</i>

Increase in number of living facilities	Number of finished social buildings	<i>Not well known</i>
---	-------------------------------------	-----------------------

1- Measuring and evaluating the results of the activity

- a. To assess the accuracy of the information they provide for the performance of the institutions.
- b. It is done by evaluating the system that produces the information of performance.

The measurement and evaluation of the conclusions of the activity is carried out and scaled, as follows:

- Level I >>>>>>> Availability of data system
- Level II >>>>>>> Selection of important data systems
- Level III >>>>>>> Evaluation of the selected data system

What is the data system?

- The data system is the process of gathering, analyzing and producing data related to a performance indicator.
- The data source is where the disclosure of information refers to each component of the data entry system.

The availability of the data system can be a way of recording or a performance data recording program.

Evaluation of the data system

Indicator: Number of trainings offered for helpers	Shembulli1: *From what department will be the data collected *Has this data been processed by any employee at the end of the year	Shembulli2: *Is it known what staff will carry out the measurement of the assistantstrained *Has the chosen staff drafted its report
Evaluation	There is no measurement system set that can perform the measurement of the implementation of the target in each degree. There is no data system.	There is no data sistem

Choosing the important data system is very important to determine the related and measurable objectives and indicators, thus identifying the data system.

The evaluation of the data system is carried out through these steps:

Risk Identification >>>> Determining Their Controls and Effectiveness >>>> Security Assessment.

Security assessment is performed to know:

- If the system is well-defined and operates properly or not,
- If there are uncontrolled high-level risks,
- If there are risks that have not been checked, has the evaluation criteria of the activity report been explained and whether the following steps have been taken:

Availability: Publish activity reports

Time: Whether or not these reports are published within the time frame

Presentation: Form and content is or not according to legislation

Consistency: The planning and reporting documents of the objectives and the performance indicators are constant

Verifiability: The ability to verify the published information

Validity / Reason: If there is a difference between planning and realization, and whether these differences are dealt with or not

1- Availability

"Managerial Accountability of the Head" of the FMC Law;

"The heads of public entities in the field of financial management and control have the following main competencies:

- a) drafting policies, adopting and monitoring the objectives of the public entities they run, of strategic and annual plans, including risk management strategy and action plans for achieving the objectives.

2-Time

Institutions	Time needed for drafting the activity report
Central budget	Till the end of February of the coming year
Special budget	
Health Insurance Institute	
Regional	Till the end of March of the coming year
Local government	Till the end of April of the coming year

3-Introduction

In the report is presented:

- General information on the institution,
- Resources used,
- The reasons for the deviations between planning and realization,
- Assets and liabilities,
- The unit or institution that has assisted in carrying out activities,
- Financial Statements and notes,
- Information about internal and external audits,
- Performed activities and performance information related to the strategic plan and performance program.

2- Consistency: The same method is used in presenting and evaluating activities. In case of change of methodology, this change should be reported in the report.

3- Verifiability: Verifiability determines whether the information found in the activity report is or is not the same as the data obtained from the data system.

4- Validity is used to verify the reliability and the need for deviations between planning and realization.

III. Reporting

- How is the report of the audit of performance information prepared?
- What are the reporting processes?
- What should the report contain?

This passes through the following stages:

Begins with: Pre-Reporting Dealing >>> Drafting the project of audit report >>>the opinion of the Audit Institution >>> Final Audit Report.

- Findings should be clear, understandable and accurate. The recommendations should be clear and understandable.
- Findings should be based on sufficient and appropriate evidence

IV. Monitoring

What is monitoring?

- To what extent are the recommendations implemented?
- What is the added value of SAIs?
- What is the added value of the audit?
- Was the performance audit performed by the SAI successfully?

V. Monitoring

- 1.Audit report of information performance
- 2.The relevance of the recommendations
3. Monitoring

As discussed in this article, our aim is to introduce a novelty in the field of external public audit as an institution that serves the good governance of the respective countries. The scope of this kind of new performance audit aiming at standardizing and performing objective performance measurements in the form of indicators stemming from performance information which will soon make a model of auditing highly efficient and acceptable by public and private institutions, so that objectives are achieved cost-effectively, efficiently and effectively of SAIs and public subjects.

CERTAIN THEORETICAL ASPECTS OF ESTABLISHING INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS

Vida Popovska Kochishka

FON University, Skopje, Macedonia vida.popovska@fon.edu.mk

Abstract: This paper deals with the issue of establishing legal personality of the international organizations *per se*, using the UN as an example, without further consideration of the various international organizations and their powers. This has always been a complex issue within the International Law. Numerous papers have been devoted to this issue as it continues to attract the attention of governments, international organizations and theorists. International organizations establish legal relationships with other subjects of International Law, or Member States in areas where they can operate independently, or with non-members. This raises the question of whether they are subjects of International Law and thus are obliged to respect the rules of international law? As far as the UN is concerned, there's no doubt that the organization possesses international subjectivity according to the International Court of Justice 1949 Advisory opinion on the Reparation for Injuries Suffered in the Service of the UN. This paper proves that if International Organizations meet certain criteria, such as the capacity to conclude international treaties, enjoy privileges and immunities and can be held responsible for internationally wrongful acts, they must possess legal personality. However, the question remains, whether these criteria are enough to establish their international subjectivity.

Keywords: legal personality, international subjectivity, international organizations, international responsibility.

НЕКОИ ТЕОРЕТСКИ АСПЕКТИ НА ВОСПОСТАВУВАЊЕТО МЕЃУНАРОДНО- ПРАВЕН СУБЈЕКТИВИТЕТ НА МЕЃУНАРОДНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Вида Поповска Кочишка

ФОН Универзитет, Скопје, Македонија vida.popovska@fon.edu.mk

Резиме: Овој труд се занимава со прашањето на воспоставување на правниот субјективитет на меѓународните организации *per se*, користејќи ја ОН како пример, без понатамошно разгледување на различните меѓународни организации и нивните овластувања. Ова отсекогаш било сложено прашање во рамките на меѓународното право. Бројни документи се посветени на ова прашање, бидејќи продолжуваат да го привлекуваат вниманието на владите, меѓународните организации и теоретичарите. Меѓународните организации воспоставуваат правни односи со други субјекти од меѓународното право или земјите-членки во областите каде што можат да работат независно или со не-членки. Ова го покренува прашањето дали се субјекти на меѓународно право, па оттука дали се должни да ги почитуваат правилата на меѓународното право? Што се однесува до ООН, нема сомнение дека организацијата поседува меѓународна субјективност согласно Советодавно мислење за надомест за повредите на Меѓународниот суд на правдата од 1949г., кои се случиле во служба на ООН. Овој труд докажува дека ако меѓународните организации задоволат одредени критериуми, како што е капацитетот за склучување меѓународни договори, уживаат привилегии и имунитети и може да се сметаат за одговорни за меѓународно противправни дела, тие мора да поседуваат персоналитет. Сепак, останува прашањето дали овие критериуми се доволни за да се воспостави нивната меѓународна субјективност.

1. ВОВЕД

Прашањето за дефинирањето на правниот субјективитет на меѓународните организации е класична, но секогаш комплексна тема на меѓународното право, тема на која се посветени бројни трудови и која продолжува да го привлекува вниманието на владите, меѓународните организации и на теоретичарите.¹⁶⁵

¹⁶⁵ Многумина автори го разгледуваат прашањето за меѓународниот субјективитет на меѓународните организации: E. Lauterpacht, 'The Development of the Law of international Organizations by the decisions of international tribunals', 152 RdC, 1976, Vol. 4, p. 403, H. Mosler, *Subjects of International Law*, 7 EPIL, 1984, p. 443. N. Blokker, H. Schermers, *International Institutional Law: Unity within Diversity*, 5th ed., Martinus Nijhoff

Меѓународните организации стапуваат во односи надвор од сопствениот правен поредок, било со државите-членки, со областите каде тие не можат самостојно да дејствуваат, или, пак, со нечленките. Оттука, се поставува прашањето дали се тие меѓународни личности и дали се обврзани да ги почитуваат правилата на меѓународното право?

Позицијата на меѓународните организации на меѓународната сцена значително се промени во последните години. Во минатото (изминатите векови), единствено државите беа признати како личности, т.е. субјекти во меѓународното право. На другите ентитети им беше исклучено правото да добијат статус на меѓународни правни личности. Преовладуваше концептот на апсолутна сувереност на државите, кои се сметаа за врховни центри на моќ. Ова беше преовладувачки став во 19-тиот и почетокот на 20-тиот век. Се поставува прашањето како, во вакви констелации, функционираше организациите во меѓународните односи?

Во рамките на старата германска царинска унија (*Zollverein*), сите активности преземени согласно меѓународното право беа доверени на една држава-членка (Прусија), која дејствуваше во име на колективното членство. Истото постои и денес во рамките на белгиско-луксембуршката економска унија (BLEU), каде Белгија е државата-членка која ја претставува Унијата надвор; исто така, Бенелукс е претставувана од страна на една држава-членка во надворешните работи.¹⁶⁶ Друг уникатен случај претставува Европската унија. Таа немаше сопствен меѓународно-правен субјективитет. Во надворешните односи не делуваше преку една држава-членка како во претходните случаи, туку преку сите држави-членки колективно, или го „користеше“ правниот субјективитет на Европските заедници,¹⁶⁷ сè додека самата не стана меѓународна правна личност.

Во 20-тиот век, концептот на апсолутна сувереност на државата стана застарен. Се појави потребата, меѓународните организации да функционираат независно на меѓународен план, одвоено од државите-членки. Како и во националните правни поредоци, бројот на правни личности признати од меѓународното право се промени во текот на годините. Постоеше потреба за прифаќање на меѓународните организации како правни личности во рамките на националните правни поредоци, како и во рамките на меѓународниот правен поредок. И постоеше општа согласност дека меѓународните организации треба да станат правни личности согласно внатрешното право на државите-членки, и прилично лесно беа додадени кон листата на постоечките категории правни личности. Сепак, им требаше време на државите да ги прифатат меѓународните организации како меѓународно-правни личности во нивниот делокруг на неколкумина носители на меѓународни права и обврски. Ова е и поради отсуството на централизирано меѓународно законодавство, кое би било компетентно да одговори на признатата потреба од доделување субјективитет на меѓународните организации. Додека во националниот правен поредок, правото ги пропишува условите и постапките според кои ентитетите добиваат статус на правни личности, вакви услови и постапки недостасуваат во хоризонтално структуриран меѓународно-правен поредок.¹⁶⁸

Pub., 2011, p. 985-1081; N.D. White, *The Law of International Organizations*, 2nd ed., Manchester Univ. Press, 2005, p. 30-70; C.F. Amerasinghe, *Principles of the Institutional Law of International Organizations*, 2nd ed., Cambridge Univ. Press, 2005, p. 66-105; R. Portmann, *Legal Personality in International Law*, Cambridge Univ. Press, 2010, p. 99-119; J. Klabbers, *Research Handbook on the Law of International Organizations*, Edward Elgar Pub., 2011, p. 33-55; J. Klabbers, *An Introduction to International Institutional Law*, Cambridge Univ. Press, 2002, pp. 52-60; F. Seyersted, *Common Law of International Organizations*, Martinus Nijhoff Pub., 2008, pp. 37-65; I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford Univ. Press, 2008, pp. 675-701. M.P. Scharf, *The Law of International Organizations: Problems and Materials*, Carolina Academic Press, 2007; F. Morgenstern, *Legal Problems of International Organizations*, Cambridge Univ. Press, 1986, pp. 501-521.

¹⁶⁶ Кога се формираше Бенелукс, трите држави-членки изјавија дека оваа организација нема да биде меѓународна правна личност (чл. 95 од Уставот на Организацијата). Види J.W. Schneider, *The Netherlands and Benelux*, In *International Law in the Netherlands*, Vol. II, 1979, p. 71-115. Ваквата состојба се менува само до одреден степен кога ревидираниот Договорот за основање на економската унија на Бенелукс од 2008г. стапува на сила. Согласно чл. 48 од овој Договор, „Унијата на Бенелукс ќе поседува меѓународно-правен субјективитет заради обезбедување на привилегии и имунитети“.

¹⁶⁷ На пр., кога беа склучувани договори меѓу ЕЗ и трети страни. Види повеќе кај D. Curtin, *The Constitutional Structure of the Union: A Europe of Bits and Pieces*, 30 CMLRev., 1993, p. 27-28.

¹⁶⁸ Brownlie забележува дека „меѓународната заедница нема ниту правен, ниту административен процес споредено со оној за инкорпорирање во националното право...“; онаму каде не постои таков процес,

Така што, требаше да помине време пред да стане обичај во уставите на меѓународните организации да биде предвидена експлицитна одредба дека овие организации имаат правен субјективитет во меѓународното право.¹⁶⁹ Ваквите одредби ги обврзуваат членките да ја прифатат организацијата како одвоена правна личност, надлежна да извршува акти, кои согласно класичното меѓународно право, можеа да бидат извршувани исклучиво од државите. Тие, исто така, го разјаснуваат статусот на организацијата за нечленките. Доколку членките се сомневаат во способноста на организацијата да извршува меѓународни акти, ваквата дилема би била разрешена предвидувајќи експлицитна одредба во конститутивниот акт на организацијата. Ваквите експлицитни одредби беа реткост сè до 1990-тите години, кога почнаа да се практикуваат.¹⁷⁰ Исто така, во конститутивните акти не ретко се забележува појавата на експлицитна одредба дека организацијата не поседува меѓународно-правен субјективитет.¹⁷¹

2. КАРАКТЕРИСТИКИ НА МЕЃУНАРОДНО-ПРАВНИОТ СУБЈЕКТИВИТЕТ

Денес, несомнено меѓународните организации може да поседуваат правен субјективитет во меѓународното право, иако не идентичен како оној на државите, или оној во внатрешните правни системи. Исто така, несомнено е дека меѓународните организации може да склучуваат меѓународните договори, да поставуваат и да добиваат меѓународни барања, да испраќаат и да добиваат легации, и да уживаат привилегии и имунитети пред националните судови. Сепак, многу прашања остануваат нерешени или контроверзни, вклучувајќи го и прашањето како една меѓународна организација стекнува меѓународен правен субјективитет; како овој субјективитет е различен од оној на државите; и на крај, како може да се повика на одговорност организацијата и нејзините членки за прекршување на одредбите на меѓународното право, или извршување на меѓународно противправни акти.

Што е она што ја прави меѓународната организација самостоен актер на меѓународната сцена? Историски, дебата се одвиваше околу (не)постојењето на посебна волја или *volonté distincte*, и традиционално, се наметнуваше загатка околу прашањето „како може една меѓународна организација, создадена од држави кои немаат супериорна власт над нив во рамките на меѓународното право, да биде независна од волјата на нејзините држави-членки?“¹⁷² Честопати, волјата е изразена како поседување на меѓународен правен субјективитет, од страна на меѓународните правници. „Поседувањето меѓународно-правен субјективитет на една меѓународна организација значи поседување права, обврски, овластувања и одговорности, итн., како поразлични од оние на нејзините држави-членки или нејзините создавачи на меѓународен план или во меѓународното право.“¹⁷³

Концептот на меѓународниот правен субјективитет и оној на посебна волја се испреплетени до значен степен. Иако првиот е далеку повеќе легалистички концепт отколку вториот, во поглед на меѓународното право, постоењето на посебна волја е во голема мера поврзан со концептот на меѓународно-правниот субјективитет. Една организација со одредени елементи се претпоставува дека поседува меѓународен субјективитет.¹⁷⁴ Овие елементи за различни кај различни автори со поголема или помала

„примарен тест е функционалноста“. I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, 7th ed. Oxford Univ. Press, 2008, p. 676.

¹⁶⁹ Договор за Европска заедница за јаглен и челик, чл. 6; Договор за Европска економска заедница, чл. 210 (оригинален текст); Централна американска банка за економска интеграција, чл. 1; Африканска банка за развој, чл. 50 и др.

¹⁷⁰ Види го Договорот од Маракеш за основање на Светската трговска организација од 1994г., чл. VIII; Статутот на Меѓународниот кривичен суд од 1998г., чл. 4.1; Статутот на Меѓународната агенција за обновлива енергија од 2009г., чл. XIII.A.

¹⁷¹ N. Blokker, H. Schermers, *ibid.*, p. 989.

¹⁷² D.J. Bederman, ‘The Souls of International Organizations: Legal Personality and the Lighthouse at Cape Spartel’, *Virginia JIL*, 36, 1996, 275, p. 357.

¹⁷³ C.F. Amerasinghe, *Principles of the Institutional Law of International Organizations*, 2nd edn., Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2005, p. 78.

¹⁷⁴ *Ibid.*, p. 89-90; J. Klabbers, ‘Presumptive Personality: The European Union in International Law’, in *International Legal Aspects of the European Union*, The Hague: Kluwer, 1998, p. 243-9.

постојаност, одвоени цели и принципи, различни овластувања, како и органи,¹⁷⁵ додека другите опфаќаат органи, членство и процес на донесување одлуки. Сепак, додека постоењето на посебна волја е составен дел од концептот на меѓународно-правен субјективитет, обемот на волјата може да се најде во природата на тие елементи: на пр., гласање со мнозинство од присутните; ширината на целите и принципите; обемот на овластувања, процесот на донесување на одлуките, и од видот на членство. Овие елементи се рефлектираат на фундаменталната правна природа на организацијата, која може да биде договорна или конститутивна.¹⁷⁶

Без постоење на субјективитет, една организација би претставувала „асоцијација“, прост збир на субјекти на меѓународното право (државите) со сопствени правни субјективитети, и сопствени индивидуални права и обврски, овластувања и одговорности, но без права и сл. кои би им припаѓале на ентитетот создаден од нив. По нејзиното создавање самата организација поседува меѓународно-правен субјективитет и може да се дискутира за правата, обврските, овластувањата и одговорностите на меѓународната организација *per se*.

3. УТВРДУВАЊЕ НА МЕЃУНАРОДНО-ПРАВНИОТ СУБЈЕКТИВИТЕТ НА МЕЃУНАРОДНИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ

Кога станува збор за меѓународно-правниот субјективитет на меѓународните организации класична појдовна точка е Советодавното мислење на Меѓународниот суд на правдата *Репарација за повредите од 1949г.*¹⁷⁷ По согледувањето дека „субјектите на правото во секој правен систем не се секогаш идентични“, Судот се изјасни дека Обединетите нации „поседуваат меѓународен правен субјективитет и дека може да поставуваат меѓународни барања против други субјекти на меѓународното право“.¹⁷⁸ Така што и премисата и заклучоците во денешно време се прифатливи не само во поглед на ОН, туку воопшто. Аргументот на Судот, е дискутабилен бидејќи „МСП заклучи дека ОН имаат меѓународен субјективитет само врз основа на специфични овластувања што им се доделени, па понатаму, од постоењето на субјективитетот извлече заклучок дека има специфично овластување да поставува меѓународни барања за еден од своите официјални претставници“. ОН имаат меѓународно-правен субјективитет, иако експлицитно не е наведено во Повелбата, туку до ваков заклучок доаѓаме врз основа на збирот на овластувања дадени на организацијата. Членот 104 од Повелбата констатира дека „организацијата ужива на територијата на секоја од своите членки онаа правна способност која и е потребна за обавување на нејзините задачи и постигнување на нејзините цели“, а чл. 105 и гарантира привилегии и имунитети.¹⁷⁹ Меѓутоа, обете члена и обезбедуваат на организацијата правен капацитет во однос на внатрешното право на членките, што претставува само еден елемент од формирањето на нејзината правна личност. За квалифицирање на ОН како субјект на меѓународното право, релевантни се одредбите на Повелбата кои ја овластуваат организацијата на конкретна дејност. ОН, врз основа на Повелбата, е овластена да склучува меѓународни договори, да презема вооружени активности, што беше исклучиво до доменот на државите, да донесува обврзувачки одлуки во случај на кршење на меѓународниот мир и безбедноста, да принудат на извршување на пресудите на Меѓународниот суд на правдата, да управуваат со одредени територии, т.н. старателски територии. ОН имаат активно и пасивно право на претставување како парнична способност. Збирот на овие овластувања укажува дека правата и обврските на индивидуалните членки на Организацијата не се истоветни со правата и обврските на самата организација, така што таа се појавува како непосреден носител на права и обврски во меѓународната заедница. Во советодавно мислење од 11 април 1949г. Судот истакнува: „Повелбата не ја ограничи организацијата да биде само центар во кој ќе се усогласуваат постапките на нациите, насочени кон постигнување на заедничките цели, туку го снабдила тој центар со органи и им дала сопствени задачи. Врз основа на сето тоа, Судот доаѓа

¹⁷⁵ I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford Univ. Press, Oxford, 6th ed., 2003, p. 649; Amerasinghe, *supra*, p. 83.

¹⁷⁶ Меѓународното право прави разлика меѓу правниот субјективитет од една страна, кој може да постои или не, и способностите и надлежностите (овластувањата) од друга страна кои се различни по својата природа, иако постои тенденција за изедначување на степенот на посебната волја и степенот на овластувања. Види повеќе кај P.H.F. Bekker, *The Legal Position of Intergovernmental Organizations*, Nijhoff, 1994, p. 51-85.

¹⁷⁷ ICJ Advisory Opinion of 11 April 1949, *Reparation of injuries suffered in the Service of the UN*, <http://www.icj-cij.org/docket/files/4/1837.pdf>.

¹⁷⁸ *ICJ Reports* 1949, 174, p. 179.

¹⁷⁹ С. Аврамов, М. Крећа, *Меѓународно јавно право*, 20-то издание, Сл. Гласник, Београд, 2007, стр. 240.

до заклучок дека Организацијата е правна личност¹⁸⁰. ОН како субјект не се вклопени во цврсти правни рамки; овластувањата со кои располагаат им овозможуваат широка активност на меѓународен план, а со самото тоа и понатамошен развој на правната личност, но само во рамките на целите предвидени со Повелбата на ОН. Тие не смеат да ги пречекоруваат дадените овластувања (да вршат *ultra vires* акти), ниту, пак, да ги повредуваат правилата на меѓународното право.¹⁸¹

Оттука, прашањето на субјективитет на една меѓународна организација во голема мера зависи од условите предвидени со оснивачкиот акт на таа организација. Ако државите изразат волја организацијата да располага со субјективитет, ова треба да се нагласи во конститутивниот договор. Но, во реалноста ова не е често случај. Сепак, субјективитетот на меѓународен план може и да биде изведен од овластувањата или целите на организацијата и нејзината пракса.¹⁸² Ова беше предмет на дискусија и во рамките на ОН во случајот Надомест за повредени претрпени во служба на Обединетите нации од 1949г.¹⁸³ Тука Судот констатираше дека ОН имаат субјективитет бидејќи е неопходно за остварување на целите и принципите предвидени со Повелбата. Со други зборови, ова моше да се заклучи од функциите кои ги практикува и правата на организацијата кои ги ужива. Поседувањето на меѓународниот субјективитет значеше дека организацијата е субјект на меѓународното право и способна да се носи со меѓународните права и обврски и да поднесува меѓународни барање пред релевантните меѓународни инстанци.

Во донесувањето на заклучокот, Судот ја проучуваше Повелбата на ОН, релевантните договори, како и праксата, за да ја определи конститутивната природа на ОН и опсегот на нејзините овластувања и обврски. Притоа, забележа дека обврските на членките кон организацијата, способноста да склучува меѓународни договори и содржината на членовите 104 и 105 од Повелбата, каде се потврдува дека ОН уживаат правен капацитет, привилегии и имунитети на територијата на секоја држава-членка неопходни за остварување на нејзините цели. Судот наведе дека:

„Организацијата ќе ужива на територијата на секоја држава-членка правен капацитет потребен да ги извршува функциите и да ги исполнува целите“.

Целта на ваков вид на одредба во оснивачкиот инструмент е да им наметне на државите-членки обврска да го признаат правниот субјективитет на организацијата согласно нивните внатрешни права. Слична обврска е наметната на државата-домаќин кога сличен текст е вметнат во главниот договор.¹⁸⁴

Барањето меѓународната организација да поседува правен субјективитет се оценува на различни начини. Според едно гледиште, само постоењето на обврска согласно меѓународното право на една меѓународна организација имплицира дека таа поседува правен субјективитет. Според друго гледиште, пак, потребни се дополнителни елементи. Додека Меѓународниот суд на правдата не предвидува особени предуслови, неговиот *dicta* за правниот субјективитет на меѓународните организации не поставуваат строги барања за таа цел. Во советодавното мислење за случајот *Толкување на Договорот меѓу Светската здравствена организација и Египет од 25 март 1951*, Судот констатираше:

„Меѓународните организации се субјекти на меѓународното право и, како такви, се обврзни со сите обврски кои им се наметнати согласно општите правила на меѓународното право, согласно нивните уставни или меѓународни договори каде се тие договорни страни.“¹⁸⁵

Постоењето на меѓународно-правниот субјективитет на една организација се докажува преку следните елементи: 1) повикување на меѓународна одговорност за акти извршени или усвоени од органи на организацијата; 2) склучување на меѓународни договори; и 3) уживање на привилегии и имунитети.

¹⁸⁰ *ICJ Reports* 1949, p. 92.

¹⁸¹ Љ.Д. Фрчкоски, С. Георгиевски, Т. Петрушевска, *Меѓународно јавно право*, Магор, Скопје, 2012, стр. 383.

¹⁸² Finn Seyersted, *Objective International Personality of Intergovernmental Organizations*, 1963. Сејерстед смета дека меѓународните организации станува ипсо факто меѓународни правни субјекти каде постои барем еден орган со волја различна од волјата на државите-членки.

¹⁸³ *ICJ Reports* 1949, str.185.

¹⁸⁴ Така, Италијанскиот касационен суд во пресудата бр.149 од 18 март 1999, *Instituto Universitario Europeo v. Piette, Giustizia civile, vol. 49 (1999)*, одлучи дека „одредбата во меѓународен договор која наметнува обврска да се признае правниот субјективитет на организацијата и имплементацијата на таа одредба само значи дека организацијата бара правен субјективитет согласно внатрешното право од страна на договорните страни“.

¹⁸⁵ *I.C.J. Reports* 1980, стр. 89-90, пара. 37.

ЗАКЛУЧОК

Некои прашања во врска со правниот субјективитет на меѓународните организации се неоспорни, додека другите остануваат и понатаму контроверзни. Земајќи го в предвид предметот на трудот, понатамошно разгледување на отворените прашања околу субјективитетот на меѓународните организации би било апсурдно и непотребно. Но, истовремено заради потребите на предметот на трудот, имено несомната поврзаност на прашањето за меѓународната одговорност на меѓународните организации со поседувањето субјективитет, мора да се заклучат следните работи. Општо прифатено е дека меѓународните организации поседуваат правен субјективитет согласно меѓународното и националното право. Имено, поднесувањето и добивањето меѓународни барања, како и имплементирање на меѓународните договори се типични манифестации, ако не и последици, на таквиот субјективитет. Навистина, ова прашање е од суштинска важност за одговорност на меѓународно-противправни акти извршени од или против меѓународни организации. Поради тоа, ова прашање има и практична важност за многубројни организации, особено оние кои извршуваат воени активности, извршуваат државни овластувања над одредена територија, или општо извршуваат активности кои може да повлечат меѓународна одговорност.

Ниту склучувањето на договори, ниту, пак, уживањето на имунитети не се доволни за поседување на меѓународно-правен субјективитет на меѓународните организации, така што и организација која е лишена од меѓународен субјективитет може да склучува меѓународни договори. Во овој случај, органот на организацијата делува како заеднички орган на државите-членки додека договорот произведува правно дејство *vis-à-vis* државите-членки и другата договорна страна.

Од друга страна, пак, држава може да ѝ обезбеди имунитет на една организација која не поседува меѓународно-правен субјективитет или, во одредени случаи, да биде обврзана со договор да направи така. Согласно меѓународното обичајно право, принципот *in parem non habet jurisdictionem* се применува не само кога меѓународната организација се смета за субјект на меѓународното право, туку исто така и кога организацијата претставува само инструмент преку кој неколку држави заеднички настапуваат. Во секој случај, сепак, вистинското прашање е дали актот извршен од меѓународната организација има имунитет од аспект на разликата меѓу актите *jure imperii* и *jure gestionis*.

REFERENCES

- [1] C.F. Amerasinghe, *Principles of the Institutional Law of International Organizations*, 2nd ed., Cambridge Univ. Press, 2005.
- [2] D. Curtin, *The Constitutional Structure of the Union: A Europe of Bits and Pieces*, 30 CMLRev., 1993
- [3] E. Lauterpacht, 'The Development of the Law of international Organizations by the decisions of international tribunals', 152 RdC, 1976, Vol. 4.
- [4] F. Morgenstern, *Legal Problems of International Organizations*, Cambridge Univ. Press, 1986, pp. 501-521.
- [5] F. Seyersted, *Common Law of International Organizations*, Martinus Nijhoff Pub., 2008.
- [6] Finn Seyersted, *Objective International Personality of Intergovernmental Organizations*, 1963.
- [7] H. Mosler, *Subjects of International Law*, 7 EPIL, 1984.
- [8] I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, 7th ed. Oxford Univ. Press, 2008.
- [9] I. Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford Univ. Press, 2008.
- [10] *I.C.J. Reports 1980*.
- [11] *ICJ Reports 1949*.
- [12] J. Klabbers, *An Introduction to International Institutional Law*, Cambridge Univ. Press, 2002.
- [13] J. Klabbers, *Research Handbook on the Law of International Organizations*, Edward Elgar Pub.
- [14] M.P. Scharf, *The Law of International Organizations: Problems and Materials*, Carolina Academic Press, 2007;
- [15] N. Blokker, H. Schermers, *International Institutional Law: Unity within Diversity*, 5th ed., Martinus Nijhoff Pub., 2011.
- [16] N.D. White, *The Law of International Organizations*, 2nd ed., Manchester Univ. Press, 2005.
- [17] R. Portmann, *Legal Personality in International Law*, Cambridge Univ. Press.
- [18] Љ.Д. Фрчкоски, С. Георгиевски, Т. Петрушевска, *Меѓународно јавно право*, Магор, Скопје, 2012.
- [19] С. Аврамов, М. Крећа, *Меѓународно јавно право*, 20-то издание, Сл. Гласник, Београд, 2007

CHALLENGES AND THE PERSPECTIVES OF THE DEVELOPMENT OF THE CAPITAL MARKET IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Florije Miftari

AAB University- Pristina, Kosovo florije.miftari@universitetiaab.com

Abstract: In the past period, many developing countries, through various reforms primarily oriented to the development of the financial system, have made continual efforts to develop national capital markets in order to facilitate integration into global capital markets. The goal of the reforms was the development of local capital markets by encouraging financial development and financial integration in global capital markets to encourage economic growth by improving the efficiency of capital allocation, risk diversification, increasing liquidity, increasing market capitalization, increasing the market quotation, investor's capital investment, etc.

This paper aims to review the literature on the benefits and costs of developing local capital markets in developing countries, analyzing the challenges that the development of these markets is facing by analyzing the necessary prerequisites and unwanted consequences for the development of the local capital market.

Also, the aim of the paper is to review and analyze the development and perspectives on the capital market in the Republic of Macedonia on a local and regional level with a comparative analysis of the development of some capital markets in the region.

Keywords: capital market, Macedonian Stock Exchange, economic development.

ПРЕДИЗВИЦИТЕ И ПЕРСПЕКТИВИТЕ НА РАЗВОЈОТ НА ПАЗАРОТ НА КАПИТАЛ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Флорије Мифтари

ААБ Универзитет, Приштина, Косово florije.miftari@universitetiaab.com

Абстракт: Во изминатиот период многу земји во развој преку различни реформи првенствено ориентирани на развојот на финансискиот систем, со цел да овозможат полесно интегрирање во глобалните пазари на капитал, направија постојани напори за развој на националните пазари на капитал. Целта на реформите беше развојот на локалните пазари на капитал преку поттикнување на финансискиот развој и финансиската интеграција во глобалните пазари на капитал, да го поттикнуваат економскиот раст преку подобрување на ефикасноста на алокацијата на капиталот, диверзификација на ризикот, зголемување на ликвидноста, зголемување на пазарната капитализација, зголемување на котацијата на пазарот, осигурување на капиталот на инвеститорите, итн.

Овој труд има за цел да се разгледува литературата за придобивките и трошоците за развојот на локалните пазари на капитал во земјите во развој, да се анализираат предизвиците со кои се соочува развојот на овие пазари, анализирајќи ги потребните предусловите и несаканите евентуални последици во развојот на локалниот пазар на капитал.

Исто така целта на трудот е да се разгледува и анализира развојот и перспективите на пазарот на капитал во Република Македонија на локално и регионално ниво со компаративна анализа на развојот на некои пазари на капитал во регионот.

Клучни зборови: пазар на капитал, македонска берза, економски развој.

1. ВОВЕД

Развојот на локалните пазари на капитал е приоритет за многу земји во развој, преку нив се овозможува алтернативно стекнување со потребни средства за финансирање на капиталните потреби на фирмите. Ефикасните и длабоките локални пазари на капитал создаваат пристап до долгорочни финансии во локална валута и претставуваат основа за успешен приватен сектор како клучен двигател на работните места и растот, за привлекување на странски инвестиции. Здравите локални пазари на капитал ги штитат економиите од нестабилноста на капиталот и ја намалуваат зависноста од надворешниот долг.

Развојот на локалните пазари на капитал не е без предизвици, особено во економиите во развој и пазарните економии во развој, каде што малата големина на пазарот, слабите институции и нестабилните

макроекономски политики честопати се на пат да обезбедат поволно опкружување за локалните пазари да процветаат.¹⁸⁶

Финансиското посредување во Македонија најмногу се потпира на банкарскиот систем со воспоставени кредитни односи, додека развојот на небанкарскиот финансиски сектор е далеку зад земјите на ЕУ. Имено, земајќи предвид дека Македонија е мала земја, со традиционален финансиски систем, во која банките учествуваат со речиси 85% во вкупните средства, не може да се очекува дека пазарот на капитал ќе достигне позначајно во финансискиот систем. Компаниите, се цврсто насочени кон банкарско кредитирање, а пазарот на капитал најчесто не им е лесно опиплива опција. Недоволната понуда на хартии од вредност претставува лимитирачки фактор за функционирање на пазарот на капитал, за реално вреднување на хартиите од вредност, за имплицитно оценување на квалитетот на менаџерските екипи на компаниите

Главен ангажман на македонската берза во доменот на меѓународните активности во текот на 2014 година беше продолжување со започнатите активности за имплементација на регионалниот проект за пренасочување на налозите за тргување. Заради потребите на проектот берзите од Скопје, Загреб и Софија во мај 2014 година основаа заедничко друштво СЕЕ ЛИНК ДОО со седиште во Скопје., во функција на поддршка на развојот на регионалните пазари на капитал. Ова, значително ќе го олесни пристапот на инвеститорите до регионалните пазари. Регионалното поврзување на берзите, може да даде значаен придонес во отстранувањето на дел од слабостите на функционирањето на пазарот на капитал, во поттикнување на економската и финансиската соработка во регионални рамки, како и во доменот на идниот развој на пазарот на капитал во одделните земји и на ниво на целиот регион.

Глобалните текови на светската економија денес се резултат на високото ниво на развој на пазарот на капитал. Р. Македонија има единствена можност да се вклучи во глобалните финансиски процеси преку европска интеграција преку интензивно креирање на институционални услови за привлекување директни финансиски инвеститори со развојот на пазарот на капитал.

3. РАЗВОЈОТ НА ПАЗАРОТ НА КАПИТАЛ НА Р. МАКЕДОНИЈА

Македонска берза АД Скопје е првата организирана берза на хартии од вредност во историјата на Република Македонија. Нормативните услови за основање на првата организирана берза на хартии од вредност во Република Македонија се создадоа со донесувањето на Правилата за условите за работа на ефективна берза во Март 1995 година од страна на Комисијата за хартии од вредност. Во нејзината почетна развојна фаза (1996), на Берзата се тргуваше два пати во неделата, а склучувањето на трансакциите се извршуваше на „берзанскиот паркет“ во салата за тргување преку методот на континуирано наддавање и моделот на „пазар придвижуван од налози“¹⁸⁷. Во април 2001 година започна нова етапа во тргувањето на Берзата, се вовеле електронското тргување со хартии од вредност со помош на Берзанскиот електронски систем на тргување (БЕСТ). Со БЕСТ системот се создадоа услови за зголемување на обемот, ефикасноста и ликвидноста на берзанското тргување.

Трговската активност на економските субјекти на пазарот на капитал е мотивирана главно од потребата за управувањето со нивната ликвидност, и иако забележа раст во 2016 година во споредба со предходната година, сепак е со релативно скроман обем (1,7% од БДП)¹⁸⁸.

Меѓутоа, и покрај превземените активности во сферата на етаблирањето на Македонската берза и во воспоставувањето на комплексната регулатива што се однесува на пазарот на капитал, Берзата остана скроман сегмент на македонскиот финансиски систем.

Имено, прометот на класично тргување на берзата во 2005 година изнесуваше околу 116 милиони евра, следната година се зголеми на 177 милиони евра, за во 2007 година да го достигне својот „бум“, т.е. максимум од околу 500 милиони евра, после што тој драстично се намали и во последниве години, во 2016 достигна околу 37,9 милиони евра.

1. Luc Laeven, *The Development of Local Capital Markets: Rationale and Challenges*, IMF, WP/14/234, page 17.

¹⁸⁷ Брошура мсе 2013. www.sme.org.mk

¹⁸⁸ Извештај за финансиската стабилност во Р. Македонија за 2016, Народна Банка на РМ, јули 2017 година

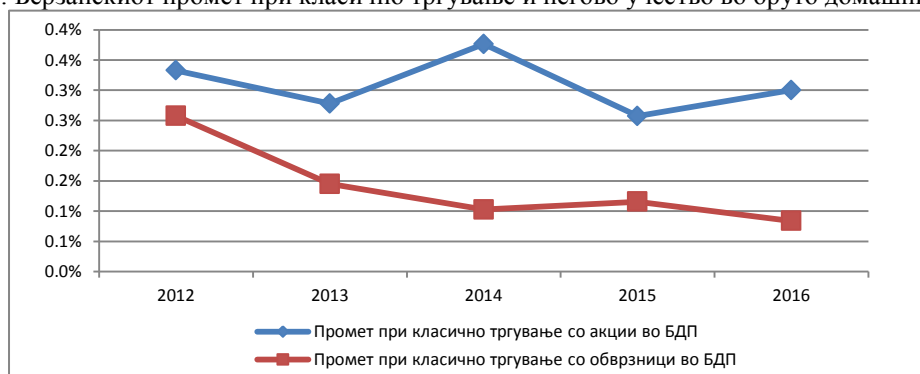
Табела 1: Обем и годишна промена на берзанскиот промет при класично тргување (во милиони денари)

	2012	2013	2014	2015	2016
Промет при класично тргување со акции	1,553	1,395	1,985	1,437	1,824
Промет при класично тргување со обврзници	1,202	728	541	645	509
Годишна промена на прометот при класично тргување со акции	-27.7%	-10.2%	42.3%	-27.6%	26.9%
Годишна промена на прометот при класично тргување со обврзници	-7.0%	-39.4%	-25.7%	19.3%	21.2%

Извор: Интернет страницата на Македонската берза, www.mse.org.mk

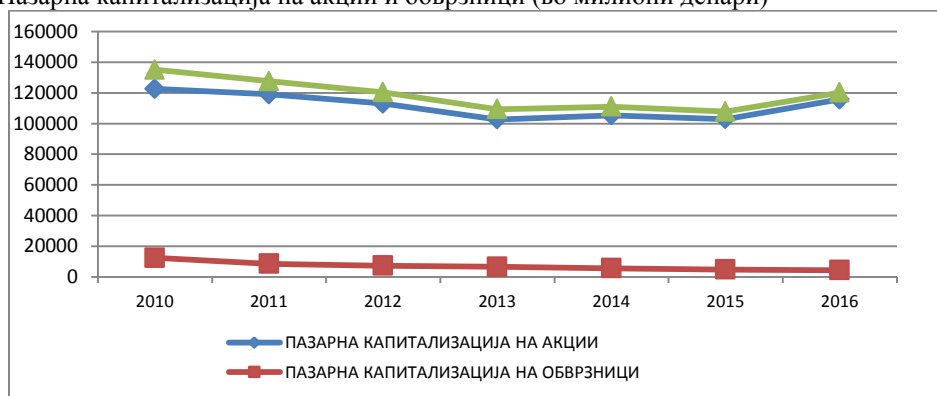
И во последните години (2016 година), секундарното тргување на македонскиот пазар на капитал остана на ниско ниво. Овој пазарен сегмент и понатаму се карактеризира со скромна понуда на инвестициски алтернативи и мала ликвидност, а евидентни се и слабата заинтересираност на пошироката домашна инвестициска јавност, како и отсуството на странски институционални инвеститори. Во услови на силно влијание на факторите од некоекономска природа во земјата, прометот на секундарниот пазар на капитал остварен од класично тргување, сепак се зголеми и достигна 2.332 милиона денари, што е раст за 251 милион денари, или за 12,0%, во споредба со претходната година. Причина за тоа е зголеменото тргување со акции, додека пак годишниот промет со обврзници забележа пад. Сепак, значењето на секундарното тргување со долгорочни хартии од вредност во вкупниот финансиски систем, мерено преку учеството на прометот од класично берзанско тргување во БДП, и понатаму е многу мало и изнесува 0,4%¹⁸⁹.

Графикон 1 : Берзанскиот промет при класично тргување и негово учество во бруто домашниот производ.

Извор: Интернет страницата на Македонската берза и пресметки на НБРМ.

Графикон 2: Пазарна капитализација на акции и обврзници (во милиони денари)

Извор: Податоци од Годишните извештааи на Македонската берза, обработени од страна на авторот.

¹⁸⁹ Ибид.

Вкупната капитализација на акциите на берзата, од 2010 година па до 2016 обележува намалување, имено во 2016 година, вкупната капитализација изнесуваа 1,95 милијарди евра со 109 котирани друштва, додека во 2010 капитализацијата изнесуваше 2,19 милијарди евра со 34 котирани друштва. Очевидно, малиот промет, малата капитализација, малиот број на котирани друштва, скромната понуда и побарувачка на долгорочни хартии од вредност, одсуството на традиција недоволната транспарентност, незаинтересираноста на македонските компани, малите и средните бизниси за финансирање на значајни инвестициски проекти преку издавање на акции, се знаци за недоволно развиен пазар на капитал во Република Македонија.

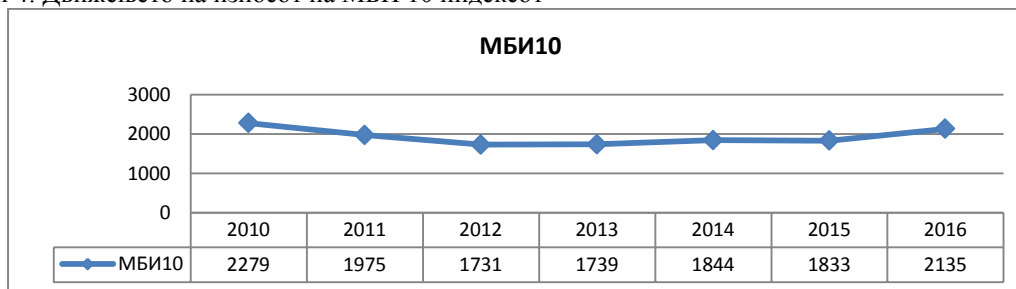
Графикон 3: Котирали друштва во македонската берза

Извор: Податоци од Годишните извештаи на Македонската берза, обработени од страна на авторот.

Со финансиска поддршка од ЕБРД, чекор напред во развојот на пазарот на капитал обележува и регионалното поврзување на македонската, хрватската, бугарската, српската и словенската берза, која придонесува во зголемување на понудата и побарувачката на хартии од вредност, се проширува хоризонтот на тргување што им овозможува на компаниите да бидат препознатливи и во регионалниот пазар на капитал, подобрување на регулативата поврзана со транспарентноста и обелоденувањето на податоци и информации овозможува пореално вреднување, со што се намалува преголемото отстапување на цените на акциите. Преку СЕЕ Линк платформата на располагање за тргување се 585 хартии од вредност, со пазарна капитализација од над 38,5 милијарди долари, а во платформата се приклучени вкупно 30 банки и брокерски куќи.

Графикон 4: Движењето на износот на МБИ 10 индексот

Извор: Податоци од Годишните извештаи на Македонската берза, обработени од страна на авторот.

ЗАКЛУЧОК

Развојот на пазарот на капитал бара исполнување на некои многу важни, но не и лесни предуслови кои треба да се постигнат. Во овој контекст, треба да се потенцира и важноста на макроекономската стабилност за развој на пазарот на капитал. Потоа, важноста на зајакнување на финансиските посредници како главни учесници на пазарот на капитал.

Од пазарните податоци на функционирањето и тргување на пазарот на капитал, заклучуваме дека пазарот на капитал во Р. Македонија е неразвиен, со ниско ниво на берзански промет, со мала пазарна капитализација, со мал број на котирали друштва, со ограничен број на котирали хартии од вредност, со мало учество на странски инвеститори, и др.

Состојбата на пазарот на хартии од вредност има потреба да се подобри преку нови инструменти за развивање на пазарот на хартии од вредност и поголема соработка меѓу берзите, стимулирање на компаниите да прибираат финансиски средства преку пазарот на капитал. За Македонија и за

регионот, како прилично фрагментиран пазари каде што пазарите не се многу длабоки, потребно е да има поинтезивна соработка со локалните берзи и да се зголеми бројот на инструменти со кои се тргува. Ќе биде потребно да се превземат сите чекори за интеграција на македонската берза со другите пазари, но да има можности и на Македонската берза да се тргува и да се купува со инвестициски инструменти што се издадени во други држави.

Потребна е да се зголеми транспарентноста и корпоративното управување, едукација на инвеститорите за да носат издржани инвестициски одлуки. Поддржување на сите друштва да емитираат акции, корпоративни обврзници и слични финансиски инструменти преку кои полесно, побрзо, поефикасно и поевтино ќе дојдат до потребните финансиски средства за реализација на нивните бизнис проекти. Финансиската едукација треба да се гледа како дополнување на постоечката заштита на инвеститорите и на одговорното однесување на овластените учесници на пазарот на хартии од вредност.

Прифаќање на заедничките цели на регулаторите на глобално ниво за зајакнување и зголемување на довербата на инвеститорите и за креирање фер и потранспарентни пазари на хартии од вредност.

Интеграција на македонскиот пазар на хартии од вредност на пошироки платформи на тргување, освен на регионални, и на европски платформи, заради збогатување, продлабочување и обезбедување поголема ефикасност.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Darko Lazarov, Emilija Miteva-Kacarski, Krume Nikoloski: *An Empirical Ananalysis of Stock Market Development and Economic Growth: The Case of Macedonia*, South East European Journal of Economics and Business Volume 11 (2) 2016, 71-81 DOI: 10.1 515/jeb-2016-0012
- [2] Itan, Robert E., Michael Pomerleano, and V. Sundararajan, eds. *The Future of Domestic Capital Markets in Developing Countries*. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2003.
- [3] Jochen R. Andritzky, *Capital Market Development in a Small Country: The Case of Slovenia*, IMF , WP07/229.
- [4] Luc Laeven *The Development of Local Capital Markets: Rationale and Challenges*, IMF WP/14/234
- [5] *The Importance of Local Capital Markets for Financing Developemt*, EMCopmpass, januari 2107 , www.ifc.org.
- [6] Mihail Petkovski, *Finansiski pazari i institucii*, Skopje 2002.
- [7] Годишен извештај за 2010 , Македонска берза
- [8] Годишен извештај за 2011 , Македонска берза
- [9] Годишен извештај за 2012 , Македонска берза
- [10] Годишен извештај за 2013 , Македонска берза
- [11] Годишен извештај за 2014 , Македонска берза
- [12] Годишен извештај за 2015 , Македонска берза
- [13] Годишен извештај за 2016 , Македонска берза
- [14] Извештај за финансиската стабилност во Р. Македонија за 2016, Народна Банка на РМ, јули 2017 година
- [15] www.mse.org.mk
- [16] www.mbrm.org.mk

CHARACTERISTICS OF DISASTER PROTECTION PLANNING

Nikolay Kamarashev

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria,

nikolay.kamarashev@gmail.com

Daniel Manolov

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, Republic of Bulgaria, didosm@abv.bg

Abstract: This report presents the individual aspects of disaster protection planning which lead to its specific characteristics. The report discusses the different stages of planning as well as the model structure of the municipal, regional and national disaster protection plans. Disaster management is an element of national security. The effectiveness of disaster management is primarily determined by the timely response and the interaction between managers and experts from different institutions. In this respect, planning, as the core management function of which others derive and with which it is organically linked, is determined as the core of disaster management. Planning of disaster protection is carried out at a municipal, regional and national level. Disaster protection plans are being developed at each level and they should be synchronized by a hierarchy to achieve organised and coordinated actions to prevent or mitigate the consequences of disasters. In its most general content, any plan, regardless of the hierarchical level of its development, should be developed in several main trends. The effectiveness of pre-planning is expressed in the quality of the final product, i.e. in the extent to which the plans developed cover the multiple facets of future disasters. The effectiveness of pre-planning is determined by the preparation of the managers and employees involved in the relevant management structures, their knowledge of the present state of the available resources as well as the opportunities for monitoring and analysis of the risks and threats of disasters in the sphere of responsibility of the organisation concerned. The main components of the unified rescue system are the Fire Safety and Protection of the Population General Directorate at the Ministry of Interior, the Regional Directorates of the Ministry of Interior and the emergency medical centres. The Armed Forces provide assistance in carrying out emergency rescue and restoration work with the permission of the Minister of Defence on the basis of a request from the relevant state authority under the Disaster Protection Act. At departmental level, pre-planning involves the development of disaster relief plans at all levels, sequentially from bottom to top, as developed by the Operations and Training Directorate of the Ministry of Defence. The Disaster Risk Reduction Strategy (2014-2020) is introduced with its key role which is to achieve a sustainable national policy for disaster risk reduction and to improve the existing legal framework concerning disaster risk reduction. It is reflected in various disaster protection plans. This scientific work presents the importance of the planning function in the management of the national disaster response system.

Keywords: planning, disaster, national security.

“Nature never stops and executes any idleness.”

Goethe

Disaster management is an element of national security. The effectiveness of disaster management is primarily determined by the timely response and the interaction between managers and experts from different institutions. In this respect, planning, as the core management function of which others derive and with which it is organically linked, is determined as the core of disaster management.

A disaster is, by its nature, any natural phenomenon such as earthquake, flood, landslide, snow blizzards, avalanches, storms, fires, prolonged droughts, epidemics, etc. with a destructive, in its essence and scale, manifestation, which for the most part is not subject to control by any human, endangers people’s health and life and leads to significant material damage.

In accordance with Art. 2 of the Disaster Protection Act, a disaster is a significant disturbance to the normal functioning of the society caused by natural phenomena and / or human activity and resulting in negative consequences for the life or health of the population, for the property, the economy and the environment, whose prevention, control and overcoming exceeds the capacity of the system which caters for the usual activities of public protection. [1]

Disasters happen with a certain cyclic recurrence in time, which leads to planning the phases of work in the following order:

- Phase 1 - "Rescue";
- Phase 2 - "Recovery";
- Phase 3 - "Limiting the consequences";
- Phase 4 - "Preparing for the next disaster".

The cyclic recurrence of the different disasters varies, and it is naturally determined by a number of factors that indirectly or directly affect the characteristics of the environment. Table 1 shows the total number of fires, floods and earthquakes in the country for the period from 2010 to 2016 according to data from the National Statistical Institute. Each cycle is of different duration, and it is evident from Table 1 that the three disasters presented are of different frequency of occurrence in time.

Таблица 1

№	Disasters	Total number of disasters in the country for the respective period						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
1.	Fires	1630	2185	3010	764	2245	2474	2448
2.	Floods	651	382	692	547	360	266	184
3.	Earthquakes	12	4	22	6	4	1	2

A main priority of the National Program for Disaster Protection 2014-2018 is the analysis and assessment of the risks of disasters on the territory of the Republic of Bulgaria as well as their mapping. [2]

Planning of disaster protection is carried out at a municipal, regional and national level. Disaster protection plans are being developed at each level and they should be synchronized by a hierarchy to achieve organised and coordinated actions to prevent or mitigate the consequences of disasters. In its most general content, any plan, regardless of the hierarchical level of its development, should be developed in several main trends:

- Analysis of possible disasters and prognosis of their consequences;
- Measures to prevent or mitigate the consequences of disasters;
- Assigning of duties and responsibilities;
- Forces and resources;
- Financing.

The National Disaster Protection Plan is put into effect by the Prime Minister when a disaster is announced on the territory of more than one area or when a distress level is declared in the territory of a district or municipality where the forces and means provided for in the regional plan for disaster relief are not enough to cope with the situation. [3]

The National Disaster Protection Plan, in its exemplary form, contains the following structural elements:

- Purpose and main tasks;
- Analysis of probable disasters and prognosis for the disaster consequences;
- Measures to prevent or mitigate the disaster consequences;
- Measures to protect the population;
- Assigning duties and responsibilities to individuals and bodies to implement measures to protect the population;
- Funds and resources allocated for disaster relief activities;
- Ways of interaction between executive bodies and order of timely notification in times of disasters.

The regional disaster protection plan is elaborated in detail for the area concerned and should establish an organisation of action and interaction between the responsible institutions for the conduct of various disaster-protection activities in the area. In this regard, the plan has the following example content:

- Purpose and main tasks;
- Interaction and connections with other plans;
- Geographic characteristics of the area – physiographic, climatic, demographic, economic, transportation, gas pipes and gas supply, industrial sites, forests, etc.
- Critical infrastructure in the area;
- Analysis of possible disasters;
- Composition, tasks and responsibilities of the headquarters for the implementation of the regional plan for disaster protection;
- Appendices in the respective directions, etc.

The sample structural presentation of the municipal disaster protection plan is similar to the regional plan and it may contain a detailed categorisation of the potentially hazardous sites according to the degree of vulnerability, importance and risk for the population in the respective municipality. Also, the municipal plan should contain a structural element concerning the financial resources necessary for the implementation of the plan, as annually funds in the municipal budget are planned for unexpected expenses, including disasters.

The funding sources for the Annual Plan for 2017 for the implementation of the National Program for Disaster Protection 2014-2018 are the state budget, the municipal budgets, the EU structural funds and other sources.

When the funding is at the expense of the state budget, according to the Disaster Protection Act, the financial resources for the implementation of the Annual Plan for 2017 are provided within the budgets of the respective ministries and institutions and the relations of the municipal budget with the state budget endorsed by the Act for the State Budget of the Republic of Bulgaria for the respective year. [4]

The prerequisites for disaster management efficiency are defined in the pre-planning stage and, in this connection, it can be noted that the disaster protection planning is divided into:

- pre-planning;
- immediate planning.

The national, regional and municipal disaster protection plans are the product of pre-planning. In the event of a disaster, they are the basis of immediate planning. It involves the development of instructions, orders and operational plans in the course of the disaster as soon as possible, based on the previously developed plans.

Pre-planning is an essential stage in the preparation of the respective organisation concerning actions in complicated situations, as any disaster is expected to bring, related to the allocation and determination of the order of use of available resources. The main purpose of the preliminary planning in the development of the national, regional and municipal disaster protection plan is to create favourable conditions for successful solving of the assigned tasks and the rational utilization of the resources.

The effectiveness of pre-planning is expressed in the quality of the final product, i.e. in the extent to which the plans developed cover the multiple facets of future disasters. The effectiveness of pre-planning is determined by the preparation of the managers and employees involved in the relevant management structures, their knowledge of the present state of the available resources as well as the opportunities for monitoring and analysis of the risks and threats of disasters in the sphere of responsibility of the organisation concerned.

The methods and forms of disaster protection planning used by the various departments in the pre-planning stage should follow a single planning methodology. This facilitates immediate planning in the development of various instructions and orders during a crisis period. It also creates a good environment for developing an operational plan for joint operations between agencies in response to a specific disaster.

Planning for disaster protection goes through several key stages as follows:

- Analysis of the risks and threats of the environment;
- Development and adoption of a resource management strategy;
- Development of probability models for emergence and development of disasters;
- Development of a disaster protection plan which includes the assigned tasks to be performed by senior management levels;
- Coordination of the plan with all partners who need to be coordinated and interacted with (executive authorities, local self-government, legal entities, international organisations, etc.);
- Updating the disaster protection plan.

The key to planning is the analysis of the risks and threats of the environment. This stage is decisive for the scope of the other planning stages. At the heart of the analysis of the risks and threats of the disaster environment are the factors that are subject to evaluation. Such factors are:

- the structure of the population – ethnic, religious, demographic, etc.;
- the presence of critical infrastructure objects which in times of disasters may lead to the release of toxic substances, radioactive contamination, large-scale complicated fires, floods, etc.;
- the specific climatic phenomena and geophysical peculiarities which may cause earthquakes, fires, floods, snowdrifts of a magnitude that may lead to a disaster;
- nature of the road infrastructure (developed, poorly developed, etc.);
- other threats which are characteristic of a particular region or activity such as border with a neighbouring country, etc.

The analysis of risks and threats of the environment should outline the range of risk factors that may, in certain circumstances, trigger disasters. As a result, separate parts of the action plan are defined and the next stage of the planning process starts. Analysis of the risks and threats of the environment is a key stage in planning because it is related to threat identification and risk assessment. The analysis and risk assessment determine the nature and extent of risk as a function of hazard, vulnerability and probability. In this regard, threat identification includes:

- identifying the type of danger;
- spatial-temporal coordinates;
- determination of the extraordinary factor (possible reasons);
- ways to occur;
- process of development.

Risk assessment aims to provide risk characterization using qualitative and quantitative criteria. Risk assessment includes:

- determining the quantitative and qualitative values of the risk factor;
- identifying endangered objects;
- determining the sustainability of the population and infrastructure.

In the coming decades, climate change is expected to lead to an increase in the frequency and magnitude of disasters. More frequent and stronger storms and floods as well as long-term droughts and devastating forest fires can have a significant adverse impact on the society's existing capabilities to cope after such dangerous events. For this reason and due to the complexity and scale of disasters, it is necessary to pool the efforts of all responsible institutions and to actively involve them in activities for disaster risk reduction, which is expected to lead to a significant reduction in human, social, economic and natural damage and loss. [5]

The main components of the unified rescue system are the Fire Safety and Protection of the Population General Directorate at the Ministry of Interior, the Regional Directorates of the Ministry of Interior and the emergency medical centres.

The Armed Forces provide assistance in carrying out emergency rescue and restoration work with the permission of the Minister of Defence on the basis of a request from the relevant state authority under the Disaster Protection Act. They take part in managing and / or overcoming the consequences of disasters. Therefore, in peacetime, the armed forces must carry out tasks of training military units to carry out emergency rescue and restoration work to mitigate and / or overcome disasters. Also, training should be done for participation in the preventive and immediate protection of the population.

At departmental level, pre-planning involves the development of disaster relief plans at all levels, sequentially from bottom to top, as developed by the Operations and Training Directorate of the Ministry of Defence.

The control of planning and the training of the formations for managing and / or overcoming the consequences of disasters is carried out by the Operations and Training Directorate.

The types of Armed Forces develop standard operating procedures for using subordinate formations to control and / or overcome the consequences of disasters. The training of these formations takes place as part of their combat training, under the syllabus developed by the Joint Forces Command. In the course of the conducted exercises, elements are being planned and worked out to help the population in disasters.

In conclusion, it can be summed up that disaster protection planning is part of the preventive action. The characteristics of planning make it possible for disaster protection plans to be prepared separately for each of the hazards specific to the respective territory (region, municipality, site, etc.) with parts such as earthquake, flood and nuclear or radiological emergency being mandatory.

REFERENCES

- [1] Disaster Protection Act.
- [2] National Programme for Disaster Protection (2014-2018).
- [3] National Plan for Disaster Protection.
- [4] Annual Plan for 2017 for Implementing the National Programme for Disaster Protection (2014-2018).
- [5] Strategy for DisasterRisk Reduction(2014-2020).

CIVIL SECURITY IN KOSOVO AND CHALLENGES

Fatos Rushiti

Ardian Emini

fatos.rushiti@hotmail.com

Abstract: Kosovo is positioned in a very strategic position on the West Balkan, facing with the challenges of building the state and building of the democracy on the other side, the interference by Serbia and impact on internal affair. As one of the newest states in the region, actually Kosovo functions with its fragile institutions and those in the field of security and at the same time has a permanent need for USA and UE. My analyze aims to clarify the ability, capacity and the actions of the Kosovo institutions in the field of national security focusing the time after the declaration of independence up to now.

The fact that the crisis of emigrants is still present, so Kosovo is very hard to be avoided from the aspect of territorial crossing and the other issue because a great number its citizens that joined ISIS, the open issue about the demarcation with Montenegro and the forming of the Association for the Serbian municipalities, makes me more interested about the approach of the Kosovo government and the dependable institutions toward the challenges mentioned above.

The strategic position of Kosovo, besides creating the opportunity to make our country a target of transit, illegal activities and various trafficking, also poses a risk to the distribution of terrorism syndrome, especially those based on religious fundamentalism.

Looking at this prism my focus will be the human security and with special emphasis the minorities like Serbian minority and the others who live and act in the territory of Kosovo.

Keywords: Challenges of state, Kosovo, national security, Serbia, etc

SIGURIA QYTETARE NË KOSOVË DHE SFIDAT

Fatos Rushiti

Ardian Emini

fatos.rushiti@hotmail.com

Rezime:Ky punim me titull “ Siguria qytetare ne Kosovw dhe sfidat”, i shqyrton dilemat e sigurisë dhe sfidat e mbrojtjes së Kosovës, përfshirë ato me Serbinë, si dhe perspektivat për një bashkëpunim zyrtar të mundshëm me NATO-n.

Parë në këtë prizëm, punimi shkencor ofron një grumbull hulumtimesh shkencore si ato teorike, metodologjike, praktike, konkluzioneve dhe rekomandimesh për modalitetet e mundshme të sigurisë nacionale dhe atë njerëzore të Republikës së Kosovës. Për sigurinë e shtetit thelbësore mbetet dialogu i mundshëm mes Kosovës dhe Serbisë për normalizimin e marrëdhënieve të mbrojtjes, për komponentet e dialogut të strukturuar të NATO-s me Kosovën, për përmbajtjen e synimeve armiqësore të Rusisë në Ballkanin Perëndimor, si dhe për rregullimin e përpiktë të luftës kundërterrorizmit nga ana e forcave ushtarake të vendeve të rajonit gjithmonë duke pasur parasysh sfidat e shtetit të Kosovës në politikat e sigurisë nacionale dhe ato ndërkombëtare.

Ky punim synon të analizojë preventivën, sjelljen institucionale dhe planifikimin strategjik në fushën e sigurisë të institucioneve shtetërore të Kosovës. Poashtu analiza në këtë punim synon ti vë në pah problemet kryesore me të cilat ballafaqohen institucionet e Kosovës drejt një mbrojtje më të suurtë të sigurisë së qytetarëve të saj

ÇËSHTJET E SIGURISË DOMOSDOSHMËRISHT SI PRIORITARE

Bazuar në momentin aktual dhe shumë të ndjeshëm në të cilin gjendet Republika e Kosovës pas pavarësisë së saj, çështjet e sigurisë domosdoshmërisht shtohen si prioritare. Në fakt, periudhën pas statusore po e karakterizojnë dhe po e bëjnë mjaftë të ndjeshme rrethanat, kërcënimet dhe rrezikshmëritë shumë. Një ndër to është edhe situatë shumë

e vështirë ekonomiko-sociale e njëpjese mjaft të madhe të popullatës. Ne këtë kontekst duhet theksuar edhe vështiresitë dhe problemet tjera që kanë të bëjnë me korrupsionin, nepotizmin, krimin e organizuaretj.¹⁹⁰

Pozita qendrore të cilën e zë Republika e Kosovës në hapësirën ballkanike, në aspektin gjeografik e gjeopolitik mund t'i krijojë mundësi trafikeve ilegale dhe aktiviteteteve terroriste. Në këtë mënyrë ndërtimi i një ambienti të qetë dhe të sigurtë për të gjithë komunitetet të cilët jetojnë në Kosovë është detyrë shumë e rëndësishme. Poashtu, është tejet e rëndësishme që strukturat përkatësisht institucionet e sigurisë, duhet të jenë plotësisht në kontrollin demokratik, duke pamundësuar asnjë lloj zbrastësie e cila do të mund të kontribonte në brishtësinë e tyre.

GJENDJA E SIGURISË PARAQET FENOMEN KOMPLEKS

Gjendja e sigurisë paraqet fenomen kompleks, i cili jep pasqyrë të vëllimit dhe intensitetit të më shumë elementeve të kërcënimit të sigurisë kombëtare rreziqe, kërcënime dhe sfida, të cilat në një kohë të caktuar veç e veç ose të kombinuara ndikojnë mbi sigurinë e qytetarëve, komunitetit ose mbi një çështje konkrete të rrezikimit dhe mbi shtetin. Gjendjen e sigurisë e përbëjnë më shumë faktorë ose indikatorë.¹⁹¹ Ata tregojnë se si është gjendja e sigurisë sa u përket pyetjeve në lidhje me rendin dhe qetësinë publike, dinamikën e krimin e cila ndikon mbi sigurinë personale, mbi sigurinë e të mirave të fituara materiale të qytetarëve dhe mbi pronën shoqërore, ndikimin e elementit të huaj mbi sigurinë e brendshme, kërcënimet të cilat rezultojnë nga organizata ekstremiste, zhvillimin e ngjarjeve të sigurisë në rajon dhe në botë, marrëdhëniet ndërkombëtare të vendit e të tjera.

Gjendja e sigurisë në Republikën e Kosovës është rezultat i marrëdhënieve në shoqëri, të cilat në thelbin e tyre i kanë ngjarjet historike, dinamikën e zhvillimit shoqëror, marrëdhëniet brenda në shtet midis qytetarëve dhe subjekteve politike, marrëdhëniet me fqinjët dhe karakteristikat e gjendjes së sigurisë së përgjithshme në Evropë. Gjendja e sigurisë bazohet mbi vlerësimet e sigurisë të cilat nënkuptojnë analizimin e gjendjeve të sigurisë me metoda të cilat janë karakteristike për shkencën e sigurisë, politike dhe shkenca të tjera shoqërore.¹⁹²

Përkufizimi i gjendjes së sigurisë është veçanërisht i dobishëm për shkak të parandalimit të kërcënimeve të sigurisë, për shkak se mundëson krijimin e skenarëve të sigurisë mbi bazë të parametrave të përcaktuar paraprakisht.¹⁹³

MASAT KUNDËR TERRORIZMIT

Republika e Kosovës kërcënohet edhe nga grupet apo organizatat e ndryshme terroriste ndërkombëtare, të cilat mund të kenë si cak prezencën e madhe ndërkombëtare në Kosovë për shkak të angazhimit të tyre në luftën globale kundër terrorizmit. Pozita gjeostrategjike e Kosovës përveç që krijon mundësinë për të bërë vendin tonë si cak transitit, për aktivitete ilegale dhe trafike të ndryshme, po ashtu kjo pozitë paraqet rrezik edhe për shpërndarjen e sindromit të terrorizmit veçanërisht të atij me bazë të fundamentalizmit religjioz. Në frymën e kësaj edhe përbërja religjioze e popullatës sonë me shumicë islame mund të përdoret si element për zgjerimin e influencës në regjion. Shpeshherë kjo përbërje mund të shfrytëzohet si alibi për të ndryshuar fokusin nga elementet tjera që janë prezent në Kosovë dhe Rajon e që për qëllime politike të paraqesin Kosovën si vend i cili strehon, mbron, rekruton, trajnon dhe sponsorizon terrorizmin.

ROLI I INSTRUCIONAVE DHE PËRCJELLJA E SITUATAVE KËRCNUESE

Ministria e Punëve të Brendshme, Këshilli i Sigurisë së Kosovës, Agjencia Kosovare për Inteligjencë, Ministria e Forcës së Sigurisë së Kosovës Mbështetur në legjisllacionin në fuqi, institucionet për hartimin dhe zbatimin e politikave shtetërore për parandalimin dhe luftimin e terrorizmit janë por nuk kufizohen vetëm në këto:

- Ministria e Punëve të Brendshme-përmes mekanizmave të saj,

¹⁹⁰Nëse trashëgimia e protektoratit të OKB-së la sfida për mbikqyrësit e ardhshëm të Kosovës, megjithatë ofroi ca mësim të dobishme. Për një dekadë, UNMIK-u kontrollon si formën e institucioneve, ashtu dhe karakteristikat e zbatimit, prandaj edhe do të ketë mundur që tërthorazi të ndikonte edhe në zhvillimin e „normave joformale” që sundonin në Kosovë.

¹⁹¹Carl Schmitt “Constitutional Theory”, Duke University Press, London 2008, f. 182.

¹⁹²Gjendja e sigurisë paraqet fenomen kompleks, i cili jep pasqyrë të vëllimit dhe intensitetit të më shumë elementeve të kërcënimit të sigurisë kombëtare (rreziqe, kërcënime dhe sfida), të cilat në një kohë të caktuar veç e veç ose të kombinuara ndikojnë mbi sigurinë e qytetarëve, komunitetit ose mbi një çështje konkrete të rrezikimit dhe mbi shtetin. Gjendjen e sigurisë e përbëjnë më shumë faktorë ose indikatorë.

¹⁹³Nuk është në konflikt me realitetin nëse thuhet se kuptimi më i gjerë për sigurinë në Evropë, i cili ka të bëjë me sigurinë e bashkësisë transatlantike, ka ndikim mbi sigurinë e Republikës së Maqedonisë

- Policisë së Kosovës dhe
- Departamentit për Menaxhim të Emergjencave

Ndihmon në sigurimin e informacioneve si dhe ndërmerr aktivitetet në parandalimin, mbrojtjen, ndjekjen dhe reagimin ndaj të gjitha aktiviteteve terroriste; Këshilli i Sigurisë së Kosovës është organ i cili analizon, vlerëson dhe rekomandon politikat e parandalimit dhe luftimit të terrorizmit në pajtim me legjislacionin në fuqi.¹⁹⁴

AGJENCIA KOSOVARE PËR INTELIGJENCË

Agjencia Kosovare për Inteligjencë- është organ i cili mbledhë dhe përcjell informacion në lidhje me kërcënimet nga aktivitetet terroriste ndaj sigurisë së Kosovës; Ministria e Forcës së Sigurisë së Kosovës- përmes mekanizmave të vet organizativ ndihmon në parandalimin dhe luftimin e terrorizmit; Ministria e Ekonomisë dhe Financavepërmes Doganave, Qendrës së Inteligjencës Financiare dhe Administratës Tatimore do të ndihmojë në parandalimin e qarkullimit ndërkufitarë të mallrave dhe materialeve të cilat kanë për qëllim veprimtaritë terroriste si dhe ndihmon në identifikimin, raportimin dhe bllokimin e financimit të aktiviteteve terroriste; Ministria e Administrimit të Pushtetit Lokal- përmes mekanizmave të pushtetit lokaldo të ndihmojë në identifikimin e elementeve të cilat mundë të qojnë në veprimtariterroriste dhe të marrë pjesë aktive në parandalimin dhe përgatitjen apo reagimin ndaj aktiviteteve terroriste; Ministria e Arsimit Shkencës dhe Teknologjisë luan rol të rëndësishëm nëparandalimin e terrorizmit nëpërmjet edukimit, përmes plan-programeve mësimore,qa sjes ndër-programore dhe aktiviteteve të ndryshme jashtë-programore.

Ministria e Kulturës, Rinisë dhe Sportit - përmes programeve për parandalimin e terrorizmit ofron trajnime dhe aktivitete vetëdijësuese për OJQ dhe grupet jo formale; Koordinatorin Nacional Kundër Terrorizmit është një strukturë e re mandati i të cilit është të koordinojë, bashkërendojë, monitorojë dhe të raportojë mbi implementimin e politikave, aktiviteteve dhe veprimeve kundër terrorizmit;

Sekretaria e Koordinatorit Nacional Kundër Terrorizmit do të jetë organ roli i së cilës do të konsistojë në mbledhjen e të gjitha informacioneve dhe të dhënave nga institucionet tjera në situatë normale me qëllim të analizimit dhe vlerësimit të atyre informatave si dhe përgatitja e raporteve analitike për Koordinatorin Nacional kundër Terrorizmit.

QENDRA E SITUATAVE DHE SFIDAT

Qendra e Situatave, shërben si qendër operacionale për mbledhjen e informatave, analizave themelore dhe mbështetjes për menaxhim të krizave; Prokuroritë dhe Gjykatat, janë institucionet përgjegjëse për ndjekjen penale të terroristëve, ndëshkimin adekuat të tyre, për konfiskimin e pasurisë dhe asetëve të fituara me anë të aktiviteteve terroriste. Në kuadrin institucional, një rol të rëndësishëm për parandalim dhe luftim të terrorizmit luajnë edhe Institucionet tjera vendore dhe institucionet ndërkombëtare partnere , prezente në Kosovë por edhe jashtë saj.¹⁹⁵

Mediat e ndryshme vendase dhe ndërkombëtare vazhdimisht kanë shkruar se një numër i konsiderueshëm i qytetarëve të Kosovës u janë bashkuar organizatave terroriste në lufrat në Siri dhe Irak. Një studim i bërë nga Qendra Kosovare për Studime të Sigurisë, (QKSS), thuhet se deri në muajin janar të këtij viti, 232 qytetarë të Kosovës kanë shkuar në Siri dhe Irak për të luftuar. Të paktën 30 nga ata kanë humbur jetën në këto lufrat.

Një valë masive e arrestimeve në Kosovë ndodhi në gusht të vitit të shkuar, ku Prokuroria Speciale e Kosovës kishte hapur hetimet kundër 57 personave dhe të njëjtën kohë kishte arrestuar mbi 40 prej tyre. Nga ky grup 32 persona tashmë janë akuzuar, për 18 persona kanë pushuar hetimet ndërsa, 7 persona të tjerë të kërkuar ndodhen në arrati. Personat e arrestuar dyshohen për veprat penale, "rekutim për terrorizëm", "organizim dhe pjesëmarrje në grupe terroriste" dhe "mbajtje në pronësi, kontroll, posedim apo shfrytëzim të paautorizuar të armëve".

Për disa nga të akuzuarit sipas Prokurorisë Speciale të Kosovës, ekziston dyshimi i bazuar se ata i janë bashkuar për të luftuar grupit terrorist (ISIS) në Siri, disa të tjerë kanë bërë thirrje për t'iu bashkuar grupit terrorist "ISIS", ndërkaq disa të tjerë kanë rekrutuar njerëz për t'i dërguar në luftën e Sirisë dhe njëkohësisht kanë mbledhur fonde për organizatat që tashmë janë të shpallura organizata terroriste nga Kombet e Bashkuara. Parlamenti i Kosovës në

¹⁹⁴ Sekretaria e Koordinatorit Nacional Kundër Terrorizmit do të jetë organ roli i së cilës do të konsistojë në mbledhjen e të gjitha informacioneve dhe të dhënave nga institucionet tjera në situatë normale me qëllim të analizimit dhe vlerësimit të atyre informatave si dhe përgatitja e raporteve analitike për Koordinatorin Nacional kundër Terrorizmit.

¹⁹⁵ Shih "Strategjia kombëtare e Republikës së Kosovës kundër terrorizmit", marrë nga faqja elektronike : <file:///D:/Strategjia%20e%20kosoves%20kunder%20terrorizmit.pdf>

fillim të këtij viti ka miratuar ligjin që synon parandalimin e qytetarëve të Kosovës për tu bashkuar në luftëra jash të vendit. Hapat konkret që janë ndërmarrë për luftën kundër terrorizmit, janë: Ligji për ndalimin e bashkimit në konflikte të armatosura jashtë territorit të Kosovës, si dhe hartimi i strategjisë për parandalimin e ekstremizmit të dhunshëm dhe radikalizmit, që shpie në terrorizëm, që udhëhiqet nga Zyra e Kryeministrit të Kosovës¹⁹⁶.

Paralajmërimi i fundit i Departamentit amerikan të Shtetit se Kosova është një ndër vendet me rrezikshmëri të lartë të terrorizmit, shihet me këndvështrime të ndryshme nga njohësit e çështjeve të sigurisë në vend. Një vlerësim të tillë, dikush e cilëson si jo të duhur pasi nuk ka rrezik për sulme, për sa kohë që dikush tjetër, thotë se renditja për Kosovën si vend i rrezikuar nga terrorizmi është rrjedhë e dimensioneve të sigurisë dhe brishtësisë së shtetit të Kosovës, shkruan AktivPress. Profesori i shkencave të sigurisë, Avni Islami është në grupin e të parëve. Ai ka deklaruar për Aktiv Press se një rrezik i tillë qëndron vetëm nëse një raport i tillë i është drejtuar qytetarëve amerikanë, pasi siç thotë ai Kosova nuk është dhe nuk do të jetë edhe për një kohë target i sulmeve terroriste. “Raporti i Departamentit amerikan të Shtetit, ku Kosova radhitet në shkallën e dytë të rrezikshmërisë sa i përket terrorizmit krahas vendeve të siç është Turqia dhe vendet e tjera, mendoj por edhe besoj që nuk është vlerësim i duhur në këto rrethana çfare është Kosova”, ka thënë Islami. Nëse DASH, siç thotë ai, i ka bërë vlerësimet për qytetarët e vet, atëherë edhe mund të jetë ashtu, por assesi nuk qëndron që populli i Kosovës dhe institucionet e Kosovës janë apo do të jenë objekt i sulmeve terroriste.

Këtë bindje Islami e argumenton me faktin se Kosova nuk është vend i vendimmarrjes dhe nuk është ajo e cila i bën politikat globale. “Si e tillë, Kosova nuk ka peshë në gjeopolitikë”, ka thënë Islami. Ai ndër të tjera ka shtuar se në rast të ndonjë rreziku, qytetarët janë të mbrojtur nga institucionet relevante të sigurisë. “Gjendja e sigurisë së përgjithshme është stabile dhe se për një kohë të gjatë po e ritheksoj se Kosova nuk rrezikohet nga sulme terroriste. Vendi ynë nuk është target i terroristëve”, ka deklaruar bindshëm Islami. Ky njohës i çështjeve të sigurisë beson se renditja e Kosovës si shtet me rrezikshmëri të lartë të terrorizmit nga Departamenti i Shtetit Amerikan mund të ketë ardhur pas numrit të kosovarëve që janë pjesë e luftërave në Siri.

Ky vlerësim nga DASH-i ka mundur të vjen për shkak se Kosova ka pjesëmarrës në numër të madh në luftërat e ISIS-it, por që po e ritheksoj se duhet të kenë kujdes objektet siç janë ambasadat, atashetë e të tjera, ndërsa qytetarët e Kosovës nuk kanë pse të shqetësohen për sulme terroriste, ka përfunduar Islami.¹⁹⁷

MITROVICA E VERIUT PASOJAT DHE SFIDAT

Kontesti territorial mbi Veriun e Republikës së Kosovës përbën njërin nga problemet themelore të sigurisë jo vetëm në Republikën e Kosovës, por edhe më gjerë në rajon, përfshi këtu edhe Republikën e Maqedonisë meqenëse paraqet njërin nga kontestet më serioze territoriale në rajon. Veriu i Kosovës nuk gjendet në kontrollin efektiv të pushtetit kosovar që nga viti 1999, me ç'rast aty ballafaqohen dy qëllime diametralisht të kundërta, edhe atë: nga njëra anë, është qëllimi legal dhe plotësisht legjitim i shtetit të Kosovës që konform Kushtetutës dhe legjislacionit të saj, synon shpërbërjen e kësaj pjese të territorit nga ndikimi i shtetit të Serbisë dhe integrimin e saj në kornizën shtetërore kosovare si dhe kontrollimi i kufirit me Serbinë (meqë sundimi i rendit dhe i ligjit përbën qëllimin themelor të çdo shteti bashkëkohor në botë), dhe nga ana tjetër, qëndron qëllimi i shtetit të Serbisë që sa më gjatë të mbajë në jetë ndikimin e tij mbi serbët që jetojnë në Veri, me qëllim që të ruajnë këtë territor si një lloj të vetëkënaqësisë për humbjen e pjesës më të madhe të “provincës së dikurshme të sa”¹⁹⁸.

Nëse Serbia si strategji ushtarake e zgjedh sulmin konvencional, atëherë gjasat janë të mëdha që qëllim politik do të jetë aneksimi i Veriut të Kosovës, meqë në pjesën tjetër të vendit Serbia do ta ketë të pamundur t’i fitojë “shpirtrat dhe mendjet” e popullatës shqiptare. Nuk ka dyshim që Serbia do ta fitojë këtë luftë të kufizuar, duke e patur parasysh disbalancin e plotë të aftësive ushtarake të Kosovës për mbrojtjen konvencionale të territorit të vet. Për më tepër, për shkak të asaj që kjo pjesë e territorit të Kosovës banohet kryesisht nga pjesëtarët e komunitetit serb, Prishtina nuk do ta ketë mundësinë e organizimit të ndonjë lufte guerile për zbrapsjen e pushtimit të kufizuar nga ana e Serbisë.

¹⁹⁶ <http://www.dw.com/sq/shtohen-masat-e-siguris%C3%AB-n%C3%AB-kosov%C3%AB-rrezik-nga-terrorizmi/a-18875524>

¹⁹⁷ Vendi ynë nuk është target i terroristëve”, ka deklaruar bindshëm Islami. Ky njohës i çështjeve të sigurisë beson se renditja e Kosovës si shtet me rrezikshmëri të lartë të terrorizmit nga Departamenti i Shtetit Amerikan mund të ketë ardhur pas numrit të kosovarëve që janë pjesë e luftërave në Siri.

¹⁹⁸ Shih më tepër në: North Kosovo: Dual Sovereignty in Practice, Europe Report N°211, International Crisis Group, 14 March 2011, p. i.

Nga ana tjetër, nëse si strategji sulmuese ushtarake zgjedhet barbaria, atëherë qëllimi politik i Serbisë do të jetë i njëjtë me atë që Millosheviqi e kishte gjatë luftës 1998-1999: pushtimi i pjesës më të madhe të territorit të Kosovës, së bashku me shpopullimin e tij nga shumica shqiptare. Në këtë rast, strategjia e Kosovës kundër sulmit të Serbisë, sipas të gjitha gjasave, do të jetë lufta guerile e kombinuar me forca konvencionale¹⁹⁹.

Duke pasur parasysh natyrën e tij simbiotike dhe lidhshmërinë me strukturat e caktuara shtetërore, observimi i krimit të organizuar depërton në çështjet e ndjeshme të politikës dhe pushtetit, duke iu nënshtruar kështu ndikimeve dhe manipulimeve politike. Rreziku i tij dhe efekti shkatërrues qëndron në atë se paraqitet në sferat më të ndjeshme të jetës shoqërore, me kanosjen për identifikimin, me totalitetin e tyre të personifikuar me shtetin²⁰⁰.

Sipas Konventës së Palermos, parandalimi i krimit të organizuar në planin ndërkombëtar është përqendruar në këto kërkesa:

- harmonizimi i legjislacioneve penale në pranimin e përkufizimeve të njëjtësuar për shoqatën kriminale, larjen e parave, korrupsionin, obstrukcionin e drejtësisë, tregtinë me njerëz;
- forcimi i instrumenteve ndërkombëtare për bashkëpunim si dhe krijimi i rrjetit institucional për bashkëpunim (rrjeti i gjykatave dhe i prokurorive);
- aplikimi i konfiskimit dhe parandalimi i transferit të të ardhurave kriminale;
- inkorporimi i teknikave speciale hetimore dhe programeve përmbrojtjen e dëshmitarëve dhe bashkëpunëtorëve të drejtësisë;
- forcimi i aktiviteteve preventive dhe bashkëpunimi në parandalimin e krimit dhjetargëtimi i bashkëpunimit, përkaj parandalimit të terrorizmit, tregtisë me narkotikë, edhe në tri veprat që kanë të bëjnë me protokollet shitesë të Konventës së Palermos si:
 - a) transporti i emigrantëve;
 - b) tregtia me gra dhe
 - c) tregtia me armë

Po ashtu, duke mos harruar që organizatat kriminale nuk njohin probleme kufijsh dhe veprojnë në të gjithë botën dhe se çdo vonesë në bashkëpunim ndërkombëtar për të goditur këtë dukuri negative, kthehet në avantazh të organizatorëve të organizimeve të këtylla²⁰¹

KËNDVËSHTRIMI HULUMTUES

Një anketim i kohëve të fundit në Kosovë tregon se rreth 70 për qind e qytetarëve e shohin ekstremizmin e dhunshëm si sfidën më të madhe për sigurinë kombëtare. Megjithatë, në anketimin e kryer nga Qendra për Studime të Sigurisë një shumicë qytetarësh kanë besim në riintegrimin e luftëtarëve të huaj. Drejtuesit e kësaj qendre thanë se Kosova ka nevojë për një bashkërendim më të ngushtë mes institucioneve në mënyrë që të rinjtë të mos përfshihen në ekstremizëm.

STUDIME TË SIGURISË NË KOSOVË

Një raport i Qendrës për Studime të Sigurisë në Kosovë, vë në pah se 70 për qind e qytetarëve e shohin ekstremizmin e dhunshëm si sfidën më të madhe për sigurinë kombëtare. Por, po ashtu një shumicë e qytetarëve beson së të kthyerit nga luftërat e huaja duhet t'u nënshtrohen programeve të rehabilitimit dhe riintegritit. Këto të dhëna u bënë të ditura gjatë publikimit të një raporti mbi gjendjen aktuale të përfshirjes së institucioneve dhe komunitetit në luftimin e ekstremizmit të dhunshëm. Skënder Perteshi, nga kjo qendër tha se rreziqet nga ekstremizmi i dhunshëm shtohen në një shoqëri ku të rinjtë janë të papunë dhe pa mundësi të zhvillimit.

„Shkalla më e lartë e papunësisë është te të rinjtë, po ashtu edhe moshën mesatare e qytetarëve tanë që iu kanë bashku këtij konflikti është më e reja në Evropë, është diku mes 24-26 afërsisht, mund të jetë më shumë më pak por këtu silllet. Pikërisht një mundësi shumë më e mirë për punësim për të rinjtë një mundësi shumë ma e mirë për të ardhme për të rinjtë, ndikon direkt në reduktimin e hapësirës së organizatave të ndryshme për me rekrutuar ose përfituar mendje të qytetarëve tonë për ekstremizëm të dhunshëm”, ka theksuar Skënder Perteshi. Sipas raportit 54 për qind e qytetarëve besojnë së të kthyerit nga lufta duhet t'u nënshtrohen programeve të riintegritit, 24 për qind mendojnë se ata duhet të arrestohen menjëherë .

¹⁹⁹ KIPRED, Kosova në kontekstin e sigurisë dh të mbrojtjes të Ballkanit Perëndimor, Punim i Politikav nr. 3/14-shtator 2014, fq 65

²⁰⁰ Vllado Kambovski, |Krimi i organizuar - aspekte politike”, Tetovë, 2009, fq 10.

²⁰¹ Ismail Zejneli, Kriminaliteti i organizuar-aspekte, Tetovë, 2009, fq 78

Nga qytetarët e anketuar rreth 60 për qind mendojnë se të kthyerit duhet të ri pranohen në komunitet, por me mbikëqyrje nga shteti.

Drejtori ekzekutiv i kësaj qendre, Florian Qehaja, ka theksuar se Kosova ka një kuadër të mirë të ligjeve dhe politikave për luftimin e ekstremizmit të dhunshëm, por problemet shfaqen në zbatimin e tyre. Duke paraqitur një pjesë të raportit që mbështetet mbi siç thuhet mësimet e nxjerra nga tri komuna të Kosovës, Mitrovicë, Kaçanik dhe Hani i Elezit, ai tha se Kosova ka nevojë për një bashkërendim më të ngushtë me përfshirje të shoqërisë civile dhe të mos nënvlerësohet roli i Bashkësisë Islame.

„Tutje mungesa e mundësive dhe niveli i lartë i papunësisë në tre komunat e përzgjedhura kanë krijuar një konsekuencë të pamenduar ku të rinjtë janë rekrutuar në ideologji ekstreme dhe përfshirje në konflikte të huaja në Siri dhe Irak. Sistemi i dobët i arsimit, një e gjetur që e kemi edhe nga raporti i vitit 2015 si dhe mungesa e aktiviteteve ekstra kurrikulare ka krijuar mundësinë ideale që rekrutesit të arrijnë agjendat e tyre”, tha Qehaja. Zoti Qehaja vuri theksin edhe tek problemet me regjimin e vizave të cilat kanë që një pjesë e të rinjve të udhëtojnë atje ku është e mundur pa viza duke përfunduar në shkolla konservatore fetare në Lindjen e Mesme²⁰².

Raporti vë në pah se 44 për qind e të anketuarve kanë ndjenja të njëjta ndaj përkatësisë së tyre kombëtare dhe fetare, ndërsa 22% për qind vënë përpara përkatësinë e tyre fetare. Që nga fillimi i konfliktit në Siri, rreth 317 qytetarë të Kosovës besohet se janë përfshirë në konfliktet në Lindjen e Mesme dhe rreth 60 veta kanë humbur jetën. Rreth 120 syresh janë thyer prej andej, kryesisht të zhgënjyer me atë me të cilën janë përballur.

Në pyetjen e gazetës së përditshme „Epoka e re se Cilat janë masat që duhet të ndërmerren nga institucionet shtetërore për parandalimin e këtij fenomeni botëror, duke aluduar në terrozm, Ekserti i sigurisë Burim Ramadan vlerëson se Kosva ka filluar ndërmarrje e masavë në disa nivele.

Në aspektin e parë hyn korniza ligjore, në të cilën Kosova ka avancuar dhe ka bërë angazhime të rëndësishme. Në aspektin e dytë hyn veprimi i mekanizmave të zbatimit të ligjit dhe të drejtësisë.

Në këtë kuptim, Kosova ka bërë hapa të rëndësishëm duke arrestuar, akuzuar dhe dënua persona të ndryshëm, ndërsa të tjerë janë në procedurë gjyqësore.

Në aspektin e tretë hyn përdorimi i mekanizmave të butë apo parandalimi, më pas rehabilitimi dhe riintegrimi i të radikalizuarve. Tek kjo pjesë mbetet më shumë për angazhim të përbashkët shoqëror dhe institucional.²⁰³

REKOMANDIME

- Institucionat shtetërore të jenë më të kujdeshme dhe drejtuesit e mediave duhet të kërkojnë mundësi për të siguruar lajme të sakta dhe precise pa urrejtje dhe tendenca.
- Partneritetet me institucione arsimore, shkëmbime me media jofitimprurëse dhe ose media publike kombëtare ndërkombëtare të kenë një qëndrim të përbashkët në luftën kundër terrorizmit si faktorë kryesor për sigurinë e përgjithshme.
- Institucionet fetare dhe predikuesit fetarë të kenë programet e tyre vjetore për ligjeratat me qasje që most ë ketë mundësi keqpërdorimi besimtarët.
- Shteti duhet të hartojë programe trajnimi për gjyqtarë e prokurorë në lidhje me legjislacionin për veprat penale terroriste dhe nxitje për urrejtje, praktikat më të mira dhe implementimin e tyre.
- Programet profesionale të arsimit juridik duhet të përbajnë module që fokusohen në zbatimin e ligjeve.
- Qeveria duhet të fillojë shqyrtimin e çështjeve kryesore të Sigurisë në lidhje me zbatimin e Ligjit për qasje në dokumente publike si e drejte kolektive dhe njerëzore, si dhe të propozojë ose ndryshimin e ligjit, ose procedura për të përmirësuar zinxhirin e zbatimit të tij.
- Organizatat e shoqërisë civile dhe partnerët ndërkombëtarë duhet të avokojnë dhe të bëjnë presion tek institucionet për të rritur ndjekjen e krimeve politike dhe lirisë së kolektive.
- Përveç kësaj, institucionet lokale duhet të punojnë më ngushtë me mediat, për të siguruar
- përkrahje me kohë dhe të organizuar në rastet e dhunës, frikësimit apo kërcënimeve.

LITERATURA

- [1] Marc Weller, The Challenged State, KOHA, June, 2011,
- [2] Carl Schmitt “Constitutional Theory”, Duke University Press, London 2008,

²⁰² www.zeriamerikes.com/a/kosova-ekstremizmi-dhe-siguria-kombetare-/3721941.html

²⁰³ <http://www.epokaere.com/sq/Intervista/Balkani-dhe-Kosova-rrezikohen-nga-terrorizmi->

- [3] Alan Collins, Studies on Modern Security, UET, Tirana,
- [4] Georges Castellan, History of the Balkans, Gutenberg, Pristina
- [5] Rrustem Qehaja, Issues of Balkan national history, Pristina 2004,
- [6] Stefan Karastojanov, Kosovo Geopolitical Analysis, Serembe, Skopje, 2007,
- [7] Bjetush Gashi, Yugoslav Army and its presence in Kosovo during the period 1945-1990, Pristina, 2006,
- [8] Fisnik Sadiku, Understanding of intelligence services, Mitrovica 2015,
- [9] Fatos Haziri, The Right of Police, Pristina 2010,
- [10] Veton H. Zejnuallhi, Managing and Resolving Regional and International Conflicts, Prishtina, 2016,
- [11] Ferdinand Xhaferaj, Balkan Deballing, Dudaj, Tirana, 2007,
- [12] Strategjia kombëtare e Republikës së Kosovës kundër terrorizmit, North Kosovo: Dual Sovereignty in Practice, Europe Report N°211,
- [13] International Crisis Group, 14 March 2011, p. i.

COMMON AND RESPONSIBLE PARENTING - JOIN CUSTODY, de lege ferenda IN POSITIVE LEGISLATION IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Irma Bajrami

University of Tetova - Republic of Macedonia irma.bajrami@unite.edu.mk

Abstract: The increasing number of the divorces during 1960 and 1979, obviously is reflected in children's life, causing serious stressful situations, emotional trauma, decline in living standards and so. During the period of divorce/separation the situation of the spouses is very disturbing, and this reality makes it impossible for parents to respond consistently and responsibly to the needs and feelings of the children. The chaos in the marital life is reflected in their ability to cope with parental work, because they are passing through heavy times and they cannot fully focus on their children. When marital compromise is missing, it is more certain to expect a functional parenting contract. So far, very little attention has been paid to the tension between parents that arise due to family conflicts. Divorced parents are encouraged to take care for their children. Divorced people are completely free people, not isolated by current legal or financial relations and it means that they are free to build new life and start new beginnings.

According to this, the amount of alimony after divorce is strictly unchangeable and new economic disadvantages arising from events after divorce are legally irrelevant.

However, parents must be told that regardless of whether they live together or are separated, parental plans must be always in favor of their children interests, they should first think about their children before they act and after that to decide if it's good or bad for their children. Getting the best possible agreement for sharing the parental responsibilities after the divorce is the most important rule for children's welfare because it can affect children's psych in a bad way.

Therefore, for responsible behavior of the divorced parents in the Republic of Macedonia in relation to their children, it is necessary to introduce a provision in the Family Law, to ratify the Convention on Contacting Children from 15. V 2003, according to which, some principles should be applied when determining the parent-child relationship.

The legislator should ensure the introduction of a legal provision for joint custody after divorce. Legal provision would guarantee: joint custody after divorce, equal care from both parents; education and caring should be in equal position for both parents, wherewith the both parents will decide for all the issues for the benefit of their children and both of them to have same access to their children, neither father nor mother have the right to demonstrate power of possession through the abuse of parental rights.

Keywords: divorce, joint parenting, family law in the Republic of Macedonia.

ЗАЕДНИЧКО И ОДГОВОРНО РОДИТЕЛСТВО- JOIN CUSTODY, ВО ПОЗИТИВНОТО ЗАКОНОДАВСТВО ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Ирма Бајрами

Универзитет во Тетово, Република Македонија irma.bajrami@unite.edu.mk

Резиме: Зголемувањето на бројот на разводи појавени во текот на 1960-та и 1979-та година, неизбежно се одразува врз благосостојбата на децата, предизвикувајќи низа стресни ситуации, емоционални трауми, опаѓање на животниот стандард и сл. При разводот/разделба најчесто односите помеѓу брачните партнери се нарушени, и ваквата реалност им оневозможува доследно и одговорно да се грижат за потребите и за чувствата на децата. Хаосот во брачниот живот се рефлектира врз нивниот капацитет да се справат со родителството. Кога брачниот компромис изостанува, понеизвесно е да се очекува функционален родителски договор. Родителите кои се разведуваат се охрабруваат да се грижат за своите деца. Новата идеологија на родителството по разделбата предвидува заедница на родители за заемно, кооперативно ангажирање во процесот на родителство. Преку врзани врски, без разлика дали се доброволни или судски наредени, разведените и одвоени поединци и понатаму се тесно испреплетени во животите на другите. Разведените лица се сосема одделни поединци, неизолирани од тековните правни или финансиски односи, слободни да градат нови животи и да започнат нов почеток. Според овој став, алиментацијата по разводот е непопустлива, а новите економски недостатоци кои произлегуваат од настаните што се појавуваат по

разводот се законски ирелевантни. Во повеќето држави жителите немаат постојани економски односи по распаѓањето, освен ако не се договорот да создадат дополнителни меѓусебни обврски. Досега, многу малку внимание е посветено на тензиите меѓу родителите кои настануваат поради конфликтите во семејството по распаѓањето. Од една страна, судиите се охрабруваат да ги третираат разведените и одвоените лица како независни поединци чии финансиски работи мора да бидат незасегнати и кои во суштина ќе станат правни странки еден на друг. Но, од друга страна, родителите сè повеќе се охрабруваат или се обврзани да влезат во аранжмани за колаборација по распаѓањето, кои длабоко се испреплетуваат со нивниот живот и го ограничуваат нивното одлучување, не само за нивните деца, туку и за нивниот сопствен живот.

Сепак, на родителите мора да им се предочи дека независно од фактот дали тие живеат заедно или пак се разведени, нужно е родителските планови секогаш да бидат во полза на интересите на децата. Постигнувањето на најдобра можна спогодба околу поделбата и распределбата на родителските одговорности по разводот на бракот е од особена важност за благосостојбата на детето.

Според ова, за одговорно однесување на разведените родители во Република Македонија во однос на нивните деца, потребно е воведување одредба во Законот за семејство, да се ратификува Конвенцијата за спроведување на контактот со децата (Convention on Contact Concerning Children) од 15. V 2003 година, според која се определуваат одредени принципи кои треба да се применуваат при донесување на одлуките за определување на контактот родител-дете. Законодавецот треба да предвиди воведување на законска одредба за заедничко старателство по разводот на бракот. Законското воведување би гарантирало: заедничко родителство и по разводот; еквивалентна грижа од двајца родители; воспитувањето и грижата во вршењето на родителското право да бидат воеднаква позиција и за двајцата родители, со тоа што двајцата ќе одлучуваат за сите прашања за доброто на нивните деца и двата родители да имаат ист пристап кон своите деца, ниту таткото па ниту мајката нема право да покажува моќ на владение преку злоупотреба на родителското право.

Клучни зборови: развод на брак, заедничко родителство, Закон за семејство во Република Македонија

И покрај општото мислење дека бракот е најпогодна заедница за потврда на љубовта на еден маж и една жена, а воедно и за формирање на потомство, сепак, секојдневно бројот на склучени бракови сè повеќе се намалува, додека бројот на разводе рапидно расте исето тоа доведува до серија на настани, кои што водат до реорганизација на семејната заедница. Истражувањата во изминативе 20 години потврдија дека изгледите за развод се најголеми по седум години поминати во брак, и дека 2/3 од споменатите разведени семејства вклучуваат барем едно дете под шестгодишна возраст. Статистиките, исто така, покажуваат дека милион деца секоја година во изминативе 30 години се соочуваат со развод на бракот на нивните родители. Други истражувачи ги коментираат промените во семејната структура. Во изминативе 35 години, стапката на разводи се зголемила за 25 %. Истражувачите предвидуваат дека приближно половина од вкупниот број на деца родени досега ќе поминат барем извесен период живеејќи во монородителско семејство.²⁰⁴

Новата идеологија на родителството по разделбата предвидува заедница на родители за заемно, кооперативно ангажирање во процесот на родителство. Преку врзани врски, без разлика дали се доброволни или судски наредени, разведените и одвоени поединци и понатаму се тесно испреплетени во животите на другите. Разведените лица се сосема одделни поединци, неизолирани од тековните правни или финансиски односи, слободни да градат нови животи и да започнат нов почеток. Според овој став, алиментацијата по разводот е непопустлива, а новите економски недостатоци кои произлегуваат од настаните што се појавуваат по разводот се законски ирелевантни. Во повеќето држави жителите немаат постојани економски односи по распаѓањето, освен ако не се договорот да создадат дополнителни меѓусебни обврски. Релокационите спорови даваат контекст во кој тензијата помеѓу овие два модели е најакутна.²⁰⁵ Доктрината за преместување на заедничко родителство ја ограничува географската мобилност на родителите кои се старатели или долгогодишни родители, односно „родители со старателство,“ ограничување кое не е ставено за родители кои не се привремени или малцински стари родители. Во повеќето држави, родителите мора да

²⁰⁴ Lyster, E. Mimi, Building a Parenting Agreement That Works - How to Put Your Kids First When Your Marriage Doesn't Last, Nolo, California, 2005, pp. 27

²⁰⁵ Glennon, T. Still Partners? Examining the Consequences of Post-dissolution Parenting, American Bar Association. 41 FAM. L.Q. 105 (2007). p. 105-106.

го известат другиот родител за нивната намера да се преселат. Ако не-родителскиот родител не се согласи, родителот на старателот мора да добие судска дозвола за преместување, која претставува актуелна тема во последните 25 години.²⁰⁶

Дебатата во врска со заедничкото старателство уште еднаш ги погоди насловните страници во Шпанија, бидејќи на 20 мај 2010 година автономниот регион на Арагон презеде чекор со донесувањето на законот со кој се овозможува заедничко старателство како најпосакувана опција, секогаш кога при одвојувањето или при разводот паровите не можат да се договорат.²⁰⁷

Ваквиот вид на родителска спогодба се означува со повеќе имиња. Во англиската терминологија се нарекува „child custody“ или „child custody and visitation“. Бидејќи овие спогодби се однесуваат на многу пошироки прашања, особено на старателството и на посетите, со исклучок сметам дека поадекватни се термините „родителски договори“ и „родителски планови“.

Независно од терминологијата која ја користат националните судови, родителските планови ги покриваат следниве прашања:

- Кој ќе ја преземе грижата за децата?
- Како поранешните сопружници ќе ги донесат неопходните спогодби околу децата?
- Како децата ќе го минуваат времето со секој од родителите и со другите луѓе кои им се особено важни и блиски?
- На каков начин медицинските, емоционалните, образовните, духовните, телесните и социјалните потреби ќе бидат исполнети?²⁰⁸

Сосема е логично дека разделбата и разводот постојат за да ги разрешат проблемите на возрасните, а не за да ги пресретнат потребите на децата. Токму поради ова, основната задача на законодавецот, и на судовите е во текот на разводот и по разводот на бракот во своите законски решенија и судски одлуки да се раководат секогаш од најдобриот интерес на детето, тие треба да изнајдат модул кој ќе им овозможи да се справат со тензијата меѓу двата концепти од нивната волја во врска со прашањето што претставува разводот на родителите. Во тие случаи, според Патрик Паркинсон (Patrick Parkinson),²⁰⁹ пост-разводната автономија на секој родител е мошне важна. Според него, животите на родителите остануваат меѓусебно испреплетени како последица на континуираните обврски на родителството.

Во Европските законодавства постои класично решение во поглед на старателството, кое подразбира единствено правно и физичко старателство. Во овој случај, на едниот родител му се наметнува авторитет и одговорност за донесување на сите важни одлуки кои се однесуваат за децата. Воедно, децата го минуваат најголемиот дел од своето времесо овој родител. Додека пак, другиот родител има право на контакт, на одреденивидувања и плаќање на издршката.

Во нашето позитивно право не постои т.н. класично старателство. Кај нас, и по разводот на бракот или разделбата обата родители заеднички ги донесуваат сите поважни одлуки кои се однесуваат на детето. Нашето законодавно решение најмногу соодветствува со моделот на споделено законско и единствено физичко старателство. Во случај родителите заеднички ги донесуваат одлуките, меѓутоа децата најголемиот дел од своето време го минуваат само со едниот родител.

Соред ова, раздвоените двојки имаат два типа на финансиски прилагодувања при разводот: дистрибуција на имотот стекнат во брак и алиментација. Ова се заснова на претпоставката дека многу бракови вклучуваат значителна економска поделба, и двете страни треба да го напуштат бракот со барем некои од придобивките од споделувањето. Раздвоените лица немаат корист од законските претпоставки за економско споделување за време на бракот и на тој начин немаат пристап до овие финансиски прилагодувања. Во некои случаи, тие можат да покажат основа за економско споделување по одвојувањето,

²⁰⁶ Leslie Eato, (2004), цитирано од Glenon, (2007), pp. 106.

²⁰⁷ Јавна дебата одржана на 20 мај 2010 год. во Шпанија за Законот за еднаквоста при распаѓање на родителското живеење (Equality in family relationships before the breakdown of parental cohabitation 2/2010; BOE бр. 151, од 22.6.2010); (Превземено од) Andrina Hayden „Shared Custody: A Comparative Study of the Position in Spain and England InDret 1/2011, pp. 4.

²⁰⁸ Lyster Zimmelman, M. Building a Parenting Agreement that works, Custody Agreementts Step-by Step-8th Edition, California, NOLO, 2014, pp. 28

²⁰⁹ Parkinson, P. Family Law and the Indissolubility of Parenthood, Cambridge: Family Law Quarterly, Volume 40, No.2, Summer 2006, pp. 4

како што е експлицитен или имплицитен договор или неправедно збогатување, но овие тврдења често се тешки за докажување и имаат различен успех. За двајцата разведени поединци, по раздвојувањето на соживотот, целта е економска автономија по разводот или одвоеноста. Со цел да се постигне економска автономија на страните по разводот, најпосакуван пристап е да се решат сите финансиски прашања при распределбата на брачниот имот. Повеќето држави вршат подеднаквострибуција на брачниот имот. Сите други држави го дистрибуираат брачниот имот според доктрината за правична распределба, која генерално разгледува широк спектар на фактори. Во некои држави, дури и поделбата е претпоставената појдовна точка за таквата дистрибуција, додека во други, Судот треба да се раководи од факторите наведени за разгледување. Паровите кои се разведуваат кога имаат малолетни деца, сепак, многу ретко имаат на располагање голем брачен имот за дистрибуција. Ова често ги остава страните во многу различни економски околности. Често мажот го напушта бракот со повеќе капитал - поголема способност да заработи.²¹⁰

Во нашето законодавство не постои експлицитна одредба со која се пропишува времетраењето на посетите (видувањата) на родителот со кого детето не живее, и со која истото не се потенцира и пресметува во износот на алиментацијата.²¹¹ Врз основа на некои правни недостатоци, се појавуваат различни толкувања, со што се наметнува потребата за измени на Законот за семејство, кој го нагласува начелото за еднаквоста на родителите и по разводот на бракот со воведување на експлицитна одредба за заедничко старателство, договор меѓу родителите за чување, воспитување и издржувањето, како и други обврски, а притоа родителите да бидат набљудувани од страна на Центарот за социјална работа. Центарот треба да реагира само во случаи кога се јавуваат индикации дека родителот кој го има старателството не го врши родителството во согласност со интересот на детето, и тогаш треба да решава за одземање на детето или за негово доверување. Од друга страна, спогодбата меѓу родителите е пропишана со закон според кој сесклучува спогодбата за вршење на родителското право по разводот, или, пак за доделување на старателството само на еден родител, доколку и Судот процени дека таа одлука е во најдобар интерес за детето, која во практика е многу поразлична гледајќи го односот на исполнување на овој договор. Консензусот е добро изразен во изјавата на принципи изнесени од страна на Комисијата за законот за Англија и Велс, во 1966 година. Според Комисијата за закони, треба да се има за цел да се поддржи бракот, но ако бракот е при крај, улогата на законот треба да биде „да им овозможи на правен начин максимална праведност, и минимум горчина, страдање и понижување“ на лицата кои поднеле барање за развод.

Практиката во РМ ни кажува дека ретки се случаите за предвремена спогодба на родителите, по нивна волја, во врска со определувањето на старателството на нивните деца. Доколку, родителите на детето во рок еднајмногу два месеца не можат да се согласат за начинот на одржување на личните односи и на непосредните контакти со детето, тогаш Судот ќе прибави мислење од Центарот за социјална работа, кој е должен да ги испита сите околности, и ќе одлучи дали децата ќе останат на чување и воспитување кај еден родител, или некои ќе останат кај мајката а некои кај таткото, или сите ќе бидат доверени на трето лице или на Установа (чл.80, ст. 2, ЗС).

Во овие случаи, при донесување одлука од страна на Центарот за социјална работа должност е да се информира детето, да се земат предвид ставовите и мислењата на детето, зависно од неговата возраст и зрелост.

Во нашето законодавство не постои законски пропис кој детално го уредува прашањето за видот и обемот на личните контакти помеѓу едниот родител и детето, кога тие не живеат заедно. Според ова, Законот за семејство не го предвидува институтот заедничко родителство (Join Custody), кој предвидува заедничко вршење на родителството по разводот/разделбата на бракот, икој се однесува на заедничко чување и воспитување на децата, со тоа што се подразбира дека не постои законска можност според која Судот ќе донесе одлука за доверување на децата на двајцата родители истовремено, а која постои во некои од европските законодавства.

Кога разведените родители имаат заеднички деца, тогаш нивните деца можат да живеат во два вида на семејства, и тоа: кај еден родител дома со времетраење од еден месец, а потоа со другиот родител со кого живее, во времетраење од еден месец. Во вториот случај, детето станува дел од семејство со еден родител.

²¹⁰ Glennon, T. Still Partners? Examining the Consequences of Post-dissolution Parenting, American Bar Association. 41 FAM. L.Q. 105 (2007). pp. 108-109.

²¹¹ Според судската пракса во РМ, алиментацијата се одредува во висина од 16% до 30% од личниот доход, зависно од приходите на родителот кој ќе биде должен да ја плаќа истата.

Во Република Македонија постои една иницијатива, покрената од академската заедница, која според професорот Дејан Мицковиќ предлага воведување на експлицитна одредба за концептот на заедничко родителство по разводот на бракот. Според професорот во чл. 76 неспорно е дека родителите вршењето на родителското право по разводот на бракот го вршат спогодбено, но не и заеднички, па затоа во нашиот закон е потребно воведување на експлицитна одредба со која ќе се утврди концептот на заедничко и одговорно родителство по разводот на бракот, која одредба постои скоро во сите европски законодавства и која се однесува на нормалниот психички развој на детето и изградувањето на неговата личност за која се неопходни и мајката и таткото. Во современите семејни законодавства наместо концептот на поединечно вршење на родителското право се воведува концептот на заедничко вршење на родителското право и по престанокот на бракот. Заедничкото вршење на родителското право по престанокот на бракот значи заедничко носење на сите одлуки поврзани со интересите на детето. Според професорот, посебен проблем се контактите со оној родител кому не му се доверени децата, за што говорат многу примери во практиката. Во таа насока, ако му било доверено детето на чување на едниот родител, другиот треба да се отфрли од неговиот живот, бидејќи тоа не е оправдано ниту во правна ниту пак, во социо-психолошка смисла за детето.

Во Република Македонија, во октомври во 2014 година, поднесена е иницијатива за заштита на правата во делот на заедничко и одговорно родителство, преку „Предлог за изменување и дополнување на Законот за семејството“, од професорите по семејно и наследно право Дејан Мицковиќ и Ангел Ристов. Професорите во тој предлог наласуваат дека е потребно во Законот за семејството да се предвиди принцип според кој, и по разводот на бракот, заедничкото вршење на родителското право е основен принцип. Во рамките на оваа одредба, треба да се истакне кои се оние прашања (за образованието, преземањето медицински интервенции и слични значајни прашања) за кои е потребна експлицитна согласност и од двајцата родители. Законот треба да предвиди дека судот може да му го довери вршењето на родителското право на едниот родител само доколку тоа го бараат интересите на детето.²¹²

Исто така, во јануари 2016 год. е одржана јавна дебата за воведување на Институтот заедничко родителство, на која беа присутни претставници на релевантните државни институции, претставници на невладиниот сектор, потоа стручна јавност, психолози, универзитетски професори, адвокати и бројни родители, кои ги искажаа своите ставови, сугестии и искуства за конкретните законски измени.²¹³ Од оваа јавна дебата, произлегоа следниве ставови: неопходни се законски измени за овозможување на заедничко родителско по престанокот на бракот; да се подигне јавната свест за подигнување на ова прашање, со цел интересите и правата на детето да бидат клучен императив како на институциите така и на родителите, во практика во однос на меѓународната регулатива и од укажувањата и одлуките донесени од Европскиот суд за човекови права со седиште во Страсбург.

Врз основа на прикажаното, сметам дека во Република Македонија потребно е да се зајакне Институтот за поделено родителство, со воведување одредба во Законот за семејство, да се ратификува Конвенцијата за спроведување на контактот со децата (Convention on Contact Concerning Children) од 15. V 2003 година, според која се определуваат одредени принципи кои треба да се применуваат при донесување на одлуките за определување на контактот родител-дете.

Од наведеното истражување може да се заклучи дека за одговорно однесување на разведените родители во однос на нивните деца, законодавецот треба да предвиди воведување на законска одредба за заедничко старателство по разводот на бракот. Законското воведување би гарантирало:

- целосно родителство и по разводот;
- еквивалентна грижа од двајца родители;
- воспитувањето и грижата во вршењето на родителското право да бидат воеднаква позиција и за двајцата родители, со тоа што двајцата ќе одлучуваат за сите прашања за доброто на нивните деца;
- и двата родители да имаат ист пристап кон своите деца, ниту таткото па ниту мајката нема право да покажува моќ на владение преку злоупотреба на родителското право.

²¹² Предлог за изменување и дополнување на Законот за семејството, Мицковиќ & Ристов (2014), стр. 34 .

²¹³ Јавната дебата на тема „Разводот на бракот не значи и престанок на родителството: Родителите треба одговорно и еднакво да се грижат за детето“, одржана на 28 јануари 2016 год. (Превземено од <http://www.akademik.mk/razvodot-na-brakot-ne-znachi-prestanok-na-roditelstvoto-roditelite-treba-odgovorno-i-ednakvo-da-se-grizhat-za-deteto/>)

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Glennon, T. Still Partners? Examining the Consequences of Post-dissolution Parenting, American Bar Association. 41 FAM. L.Q. 105 (2007). p. 105-106.
- [2] Hayden, A. Shared Custody: A Comparative Study of the Position in Spain and England, In Dret 1/2011.
- [3] Lyster Zimmelman, M. Building a Parenting Agreement that works, Custody Agreements Step-by Step-8th Edition, California, NOLO, (2014).
- [4] Parkinson, P. Family Law and the Indissolubility of Parenthood, Cambridge: Family Law Quarterly, Volume 40, No.2, Summer (2006), pp. 4
- [5] Stark, B. International Family Law – An Introduction, Burlington, Ashgate Publishing company, (2005).
- [6] Théry, I. "The Interest of the Child" and the Regulation of the Post-Divorce Family, (1986), p. 341.
- [7] Спиrowик – Трпеновска, Љ., Мицковик, Д., Ристов, А. Семејно право, Блесок, Скопје, (2013).
- [8] Закон за семејството на РМ (ЗС), (Консолидиран текст), ноември, (2015).
- [9] Предлог за изменување и дополнување на Законот за семејството, Мицковик & Ристов (2014), стр. 34 .
- [10] Lyster, E. Mimi, Building a Parenting Agreement That Works - How to Put Your Kids First When Your Marriage Doesn't Last, Nolo, California, (2005).

COMMON EUROPEAN SECURITY AND DEFENSE POLICY

Venelin Terziev

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria
Angel Kanchev University of Rousse, Rousse, Bulgaria;
Higher School of Telecommunications and Posts, Sofia, Bulgaria terziev@skmat.com

Svilen Stefanov

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Vanya Banabakova

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Илија Илиев

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: This paper examines the importance and specificities of the common European security and defense policy. The realization of the common European security requires the establishment of a joint European defense. The national security and defense strategies of EU member states are an expression of a concrete implementation of a pan-European policy vision in this area, refracted through the national features of each country. The common stance and purpose of the different countries presuppose cooperation and joint action in the fight against international terrorism, and by virtue of the tasks they perform, intelligence agencies are called upon to play a leading role in this fight.

Keywords: general european policy, security, defense.

ОБЩАТА ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИКА ЗА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА

Венелин Терзиев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Русе, България;
Висше училище по телекомуникации и пощи, София, България terziev@skmat.com

Свилен Стефанов

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Ваня Банабакова

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Илија Илиев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Abstract: Настоящата разработка разглежда важноста и специфичните особености на Общата европейска политика за сигурност и отбрана. Реализирането на общата европейска сигурност изисква изграждане на обща европейска отбрана. Стратегиите за национална сигурност и отбрана на страни-членки на ЕС са израз на конкретно прилагане на общоевропейското виждане за политика в тази сфера, пречупено през призмата на националните особености на всяка една държава. Общата позиция и цел на различните държави предполагат сътрудничество и съвместни действия в борбата срещу международния тероризъм, като по силата на задачите, които изпълняват, разузнавателните агенции са призвани да играят водеща роля в тази борба.

Keywords: обща европейска политика, сигурност, отбрана.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Положението в света през последните няколко десетилетия се характеризира с динамично трансформиране на международните отношения. Забелязва се тенденция за разбиване на модела на националната държава, доскоро способна да съществува самостоятелно, защото политиката, бизнеса, сигурността и дори културата се интернационализират, като всяка една от тези сфери става все по-зависима от външни за нея фактори. След края на ерата на двуполусната конфронтация започна разпадане на държави с многонационален народ, появява се тенденция за укрепване на икономическите и политическите позиции на значителен брой

държави и на интеграционните им съюзи. Липсата на стабилна държавност в някои страни и региони, появата на енергийна и икономическа криза, световният тероризъм и разпространението на оръжия и наркотици доведе до възникването на кризи и въоръжени конфликти. Важна характеристика на съвременната среда за сигурност е интегрирането на отделните държави и разширяване на сътрудничеството между тях, с което обективно запазват общите си интереси по много проблеми на международната сигурност, включително противодействие в разпространяването на оръжия за масово поразяване, предотвратяване и регулиране на регионални конфликти, борба с международния тероризъм и търговията с наркотици, решаване на остри екологични проблеми с глобален характер, контролиране на миграционните процеси.

Бързо променящата се геополитическа обстановка и необходимостта от справянето с всички заплахи и предизвикателства ясно очертават актуалността на темата за установяване на сигурност на европейския континент, необходимост от многостранно сътрудничество, изграждане на структури в областта на сигурността и въвеждане на клауза за обща отбрана, която да обединява държавите – членки на ЕС.

Обект на изложението е разглеждане на политиката за национална сигурност и отбрана на Европейския съюз. Сигурността е важна характеристика на съвременното общество. Република България е страна с многовековна история и богати културни традиции, но и с уникално стратегическо положение в Европа, дори явяваща се външна граница за Европейския съюз. Сигурността на държавата и по-конкретно националната ѝ сигурност е система от възгледи за осигуряване на сигурността на личността, на обществото и на държавата от външни и вътрешни заплахи във всички сфери на обществения живот. Националната сигурност включва осигуряване на благоприятни условия за икономическо и социално развитие на страната, за съхраняване на глобалната и регионална стабилност, защита на културното, духовно-нравственото наследство, историческите традиции.

Осигуряването на военната безопасност се явява важно направление в реализирането на националната сигурност.

В много страни, включително и в България, рязко се изостри проблемът с тероризма и бежанците, които имат трансграничен характер и застрашават сигурността в света. Това обуславя необходимостта от обединяване на усилията на цялата международна общност, повишаване на ефективността на използваните форми и методи за борба с тази заплаха, приемането на бързи мерки за нейното неутрализиране.

Предмет на настоящото изследване е разглеждане важноста и специфичните особености на Общата европейска политика за сигурност и отбрана. Реализирането на общата европейска сигурност изисква изграждане на обща европейска отбрана. Стратегиите за национална сигурност и отбрана на страни-членки на ЕС са израз на конкретно прилагане на общоевропейското виждане за политика в тази сфера, пречупено през призмата на националните особености на всяка една държава. Общата позиция и цел на различните държави предполагат сътрудничество и съвместни действия в борбата срещу международния тероризъм, като по силата на задачите, които изпълняват, разузнавателните агенции са призвани да играят водеща роля в тази борба.

Едно от важните стратегически направления във военната сигурност на Република България се явява ефективното взаимодействие и сътрудничество с държавите-участници в НАТО и ЕС. Националната сигурност изисква ефикасно членство в НАТО и ЕС, като предполага активна външна политика на повишени отговорности при спазване на принципите и нормите на международното право, принос към международния мир и сигурност, интеграция и взаимноизгодно сътрудничество, колективни действия, съюзни операции за стабилизиране на конфликтни региони в света, принос в глобалната война с тероризма.

Договорът за приемането на България в Европейския съюз [<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:157:SOM:BG:HTML>]; посетен на 06.08.2015г. бе подписан на 25 април 2005г. и от 1 януари 2007г. страната ни е пълноправен член на общността.

Поставената цел се конкретизира чрез разглеждане на следните задачи:

- Разглеждане на военния аспект на националната сигурност;
- Исторически преглед на идеята за създаване на сътрудничество в областта на сигурността в рамките на ЕС;
- Реализиране на ОПСО на ЕС;
- Участие на РБългария и другите европейски държави в осигуряването на европейската сигурност;
- Съвременно състояние на европейската отбранителна политика – действия от нормативен, организационен и др. характер.

2. ОБЩА ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИКА ЗА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА

Важна характеристика на съвременната среда за сигурност е невъзможността отделната държава да съществува изолирано от международната общност и да обезпечи сама за себе си сигурност без връзка и взаимодействие в другите държави в региона и света.

Формирането и формулирането на общата политика за сигурност и отбрана /ОПСО/ преминава през няколко основни етапа, всеки от които е основан на основните договори в Европейския съюз и доразвива и подобрява тази политика. Съюзът се основава на принципите на правовата държава. Това означава, че предприема всяко действие въз основа на договори, които са одобрени доброволно и демократично от всички страни, членки на Съюза. Договорите представляват обвързващи споразумения между страните, членки на ЕС. С тях се определят целите на ЕС, правилата за институциите на Съюза, начините на вземане на решения и отношенията между ЕС и неговите страни членки

Историческите корени на Европейския съюз откриваме във Втората световна война. Непосредствено след нея европейците са решени да предотвратят повторението на подобни убийства и разрушения, но почти веднага след войната Европа е разделена на Източна и Западна – започва 40-годишната Студена война. В началото на тази война западноевропейските страни създават Съвета на Европа през 1949г.²¹⁴, посетен на 31.07.2015г.. Това е първата стъпка към сътрудничество между тях. Шест страни искат да отидат още по-далече в сътрудничеството си. Тези страни са Белгия, Франция, Германия, Италия, Люксембург и Нидерландия. На 9 май 1950 г. френският министър на външните работи Робер Шуман²¹⁵ представя план за по-задълбочено сътрудничество между посочените страни от Западна Европа и на 18 април 1951г. тези шест страни подписват договор за съвместно управление на техните тежки индустрии – стоманодобивна и въгледобивна. По този начин никоя от тях не може да произвежда оръжия, които да използва срещу друга страна, както е в миналото. Договорът става известен като Договор за Европейската общност за въглища и стомана (ЕОВС) и влиза в сила от 23 юли 1952 г.²¹⁶

Скоро след създаването на Европейската общност за въглища и стомана Франция представя проект за наднационална военна интеграция. Така на 27 май 1952 г. шестте страни, членки на ЕОВС, подписват в Париж Договор за създаване на Европейската общност за отбрана (ЕОО), който предвижда създаване на европейска армия. Текстът на договора обаче не е ратифициран от Националното събрание на Франция, което на 30 август 1954 г. отлага обсъждането за неопределен срок. Поради това Договорът за създаване на ЕОО не влиза в сила.

Следващото задълбочаване на европейския интеграционен процес, което освен ново предизвикателство за суверенитета на страните членки, е и една от основните големи стъпки в еволюцията на европейската политика в сферата на сигурността и отбраната, се поставя с Договора за Европейския съюз (ДЕС), наричан още „Договорът от Маастрихт“²¹⁷. Този договор се приема за най-значителното събитие в историята на европейското обединение.

Големите проблеми преди и след подписването на Договора от Маастрихт са свързани с добавянето към икономическата природа на Европейския съюз на още два стълба на интеграция – външна политика и политика на сигурност, както и сътрудничество в сферата на вътрешните работи и правосъдието. С Договора от Маастрихт по втория интеграционен стълб – обща външна политика и политика за сигурност, се включват и развиват механизмите и постиженията на Европейската политическа общност и се поставя началото на обща политика в сферата на сигурността и отбраната. Предвидено е мисията на Съюза да се определя и прилага въз основа на междуправителствен метод, външна политика и политика на сигурност. Страните членки следва да подкрепят тази политика активно и безрезервно, в дух на лоялност и взаимна солидарност. Нейните цели са:

- защита на общите ценности, основните интереси, независимостта и целостта на Съюза в съответствие с принципите, залегнали в Хартата на Обединените нации;

²¹⁴ http://europa.eu/about-eu/eu-history/1945-959/1949/index_bg.htm

²¹⁵ http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_bg.htm; посетен на 31.07.2015г.

²¹⁶ http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/eu_timeline/index_bg.htm; посетен на 31.07.2015г.

²¹⁷ <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+IM-PRESS+20070206STO02783+0+DOC+XML+V0//BG>; посетен на 31.07.2015г.

- укрепване на сигурността на Съюза във всички аспекти, насърчаване на международното сътрудничество;
- развитие и укрепване на демокрацията и принципите на правовата държава, както и на зачитането на правата на човека и основните свободи.

В Договора от Маастрихт е изложено и правното основание за обща външна политика и политика за сигурност. След това то е преразгледано в Договора от Лисабон. Общата политика за сигурност и отбрана е неразделна част от ОВПС на Съюза. На основата на ОПСО Европейският съюз прави опити да даде яснота за това какви способности за отговор и управление на кризи от различен характер са му необходими и какви би могъл да развива самостоятелно, извън НАТО, в който членуват по-голямата част от европейските страни.

На 2 октомври 1997 г. е подписан Договорът от Амстердам²¹⁸, който влиза в сила на 1 май 1999 г. Неговата цел е да отговори на необходимостта от адаптиране на институциите и на процеса на вземане на решения. Освен това в Договора е изразена волята на страните членки за доближаване на Съюза до гражданите и за тази цел в него се съдържат разпоредби за прозрачност.

Дава се и обхвата на общата политика в областта на външните отношения и сигурността. Тя включва всички въпроси, свързани със сигурността на Съюза, включително постепенното формиране на обща отбранителна политика, която би могла да доведе до обща отбрана, ако Европейският съвет приеме такова решение. В този случай Съветът препоръчва на страните членки приемането на такова решение в съответствие с конституционните им изисквания. Посочва се, че Западноевропейският съюз (ЗЕС) е неразделна част от развитието на ЕС и предоставя на Съюза достъп до оперативни възможности, които са равнозначни в случая на оперативни способности. Западноевропейският съюз подпомага Съюза за формирането на отбранителните аспекти на общата политика в областта на външните отношения и сигурността.

Договорът от Ница²¹⁹ е подписан на 26 февруари 2001 г. и влиза в сила на 1 февруари 2003 г. Той е замислен да отстрани недостатъците на Договора от Амстердам, т.е. институционалните проблеми, свързани с разширяването, които не са решени през 1997 г. В него се разглеждат съставът на Комисията, тежестта на гласовете в Съвета и разширяването на областите, където решения могат да се вземат с квалифицирано мнозинство. Договорът от Ница облекчава правилата за прилагане на засилено сътрудничество и прави правосъдното сътрудничество по-ефективно. Европейската харта на основните права, изготвена предварително от специален конвент, е приета на срещата на върха в Ница от председателите на Парламента, Комисията и Съвета. В сферата на общата външна политика и политиката за сигурност с този договор не се внасят промени. Скоро след приемането му обаче става ясно, че Договорът от Ница е временен компромис и архитектурата на Съюза трябва основно да се реформира, за да се гарантира нормалното му функциониране след разширяването.

На 13 декември 2007 г. двадесет и седемте държавни или правителствени ръководители на страните от ЕС подписват в Лисабон новия договор²²⁰ за изменение, който влиза в сила на 1 декември 2009 г., след като е ратифициран от всички страни членки съгласно съответните им конституционни изисквания. С Договора се създават и две нови длъжности в институционалната архитектура на ЕС, като едната от тях е пряко свързана с поставянето на политиката в сферата на сигурността на ново, по-високо ниво. Новите длъжности са председател на Европейския съвет и върховен представител по въпросите на външните работи и политиката на сигурност. С Договора от Лисабон се прави опит за изясняване и подобряване функционирането на Европейския съюз. Той отменя старата структура на стълбовете (трите основополагащи стълба в интеграцията на Съюза) и се преминава към ново разпределяне на компетенциите между ЕС и страните членки. Общата политика за сигурност и отбрана вече е включена в раздел на учредителните договори. Дългосрочните цели са насочени към създаване на обща европейска отбрана.

След влизането в сила на Договора от Лисабон през 2009 г. ОПСО на Европейския съюз не се е променила значително и има голям потенциал за развитие както от политическа, така и от институционална гледна точка.

Европейският съвет определя редица първоначални цели през декември 2013 г. за постигане на напредък по отношение на ОПСО. Очакваните резултати през 2014 г. включват:

²¹⁸ http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/treaties_documents/treaties_bg.htm ; посетен на 31.07.2015г.

²¹⁹ http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/treaties_documents/treaties_bg.htm; посетен на 31.07.2015г.

²²⁰ http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/treaties_documents/treaties_bg.htm; посетен на 31.07.2015г.

- стратегия за морска сигурност, приета от Съвета по общи въпроси на 24 юни 2014 г.;
- препоръки относно подкрепата под формата на оборудване;
- доклад за финансирането на мисиите и операциите на ОПСО;
- предложения за изпълнение във връзка с бързото реагиране, включително бойни групи на Европейския съюз;
- документ за възможностите, съдържащ предложения за оказване подкрепа на управлението на границите на Сахел/Сахара;
- пътна карта за разработване на промишлени стандарти в сферата на отбраната;
- политическа рамка на ЕС за кибернетична отбрана;
- политическа рамка за сътрудничество в сферата на отбраната;
- доклади на EDA за ефективното и ефикасното сътрудничество на страните членки в рамките на обединените проекти за обществените поръчки;
- преглед на механизма Athena40.

С цел да се запази динамиката във връзка с тези въпроси Европейският съвет определя като краен срок за свързания преглед на напредъка юни 2015 г.

За постигане на по-голяма ефективност в сферата на сигурността и отбраната Парламентът на ЕС се нуждае от подкрепата на националните парламенти и другите европейски институции за подобряване на тази важна политика и за приемане на решения, за които се изисква квалифицирано мнозинство.

В началото на новото хилядолетие военните аспекти на сигурността и отбраната придобиват ново измерение главно в резултат на политическите промени в света, Европа и на Балканите. Намалването на националните военни потенциали, ограничаването на въоръженията и укрепването на доверието в глобален мащаб са допълнителни предпоставки за изграждането на новата система за сигурност. Основни процеси и тенденции, влияещи върху военните аспекти на сигурността са измененията на ролята и мястото на фактора „военна сила“ в международната политика; революцията във военното дело и появилата се разлика във възможностите на държавите при разработването и въвеждането на нови технологии; промените в схващанията за подготовката и воденето на военни действия. Военната мощ, изградена на основата на масови армии, предназначени за провеждане на широкомащабни военни операции от класически тип, в новите условия е неефективна за осигуряване на надеждна защита на нациите. Въпреки това военната сила запазва предназначението си на инструмент за постигане на политически цели и интереси. Паралелно с това в началото на XXI^{-ви} век тя често е допълнение при разрешаването на кризи едновременно с икономически, политически, културни, информационни и други въздействия и натиск. Основните средства за разрешаване на остри политически проблеми са икономическата и културната експанзия, международните икономически и политически санкции и в краен случай заплахата от използване на сила там, където не се стига до сериозни жертви. Въпреки това опитът показва, че тези средства са неефективни в борбата с международния тероризъм.

На все още съществуващата фигуративна граница между двете хилядолетия, разглеждана като преходно състояние на обществено-политическия живот, се наблюдава разнообразие от подходи и практики за предотвратяване, прекратяване и най-общо за урегулиране на въоръжените конфликти - чрез неагресивни съюзи, блокове и коалиции или чрез неутралитет, системи за колективна сигурност, икономическа интеграция, дипломация и право. Въоръжените сили (национални или многонационални) и тяхното решително използване все още са средство за сигурността (персонална, национална, регионална или глобална), т.е. нещо, без което не може.

Наред с проблемните си характеристики глобализацията показва и една особено позитивна тенденция - окончателно обезмисли необходимостта от завоюване на територии, изключвайки по такъв начин причините за възникването на глобален военен конфликт, а следователно и необходимостта от поддържането на масови армии, подготвени за мащабни стратегически операции с участието на тежко въоръжение и значителни материални и човешки ресурси.

Общата политика за сигурност и отбрана на Европейския съюз представлява система за сътрудничество между страните членки по въпросите на международната политика. Тя се приема от участващите страни като основен инструмент за запазване на националните интереси в епохата на растящата глобална взаимозависимост. Целта на ОПСО е запазване и отстояване идентичността на ЕС на международно ниво.

За общата политика в сферата на външните отношения и сигурността на ЕС не са предвидени правни инструменти (директиви, регламенти), с каквито Общността борави за изпълнение на другите видове

политика. Механизмът за действие в тази сфера е политическото сътрудничество между страните членки, което се изгражда постепенно и прагматично на базата на политически консенсус.

Участници в структурирането и функционирането на ОПСО са Европейският съвет, Съветът на ЕС (общи въпроси и външни отношения), Европейската комисия (ЕК), страните членки и специалните пратеници. Принципите и насоките на политиката на Европейския съюз, включително на ОПСО, се определят от Европейския съвет²²¹.

Структури и формирования на ЕС, изграждащи способностите за сигурност и отбрана.

Състояният се Европейски съвет в Кьолн²²² на 3-4 юни 1999г. отбелязва повратен момент в процеса на изграждане на ОПСО. Европейският съюз се ангажира да повиши ефективността на европейските военни сили като разузнаване, транспортиране, оперативно управление и контрол, както и да подобри технологичната база на европейската отбранителна промишленост.

На Европейския съвет в Хелзинки²²³, 10-11 декември 1999г. водещите европейски страни достигат до консенсус, че създаването на европейски сили за самостоятелни действия при кризисни ситуации е сърцевината на европейската отбранителна идентичност. В Хелзинки са взети съществени решения, които конкретизират институционалните промени в рамките на ЕС, свързани с формирането и осъществяването на ОПСО, и материализират предложенията за създаване на Европейски сили за бързо реагиране. След заседанието на Европейския съвет в Хелзинки са създадени следните нови и постоянни органи:

- Комитет по политика и сигурност – КПС (Policy and Security Committee – PSC), който да осигурява политическо и стратегическо ръководство на ръководените от ЕС операции. Състои се от висши чиновници на страните членки или техните постоянни представители в ЕС, което, за разлика от дотогавашната практика за някои страни в ЗЕС, изключва възможността за участие в работата на новия орган на посла-ниците към НАТО.

- Военен комитет – ВК (EU Military Committee – EUMC), който заседава на ниво военни представители или началници на генерален щаб. Основната му задача е да дава препоръки на политическите органи на ЕС и да ръководи Европейския военен щаб. Комитетът действа на принципа на двойното подчинение – на Европейския съюз и НАТО. Председателят на Военния комитет на ЕС участва в заседанията на Комитета по политика и сигурност и на Военния комитет на НАТО, а заместник върховният главнокомандващ съюзническите сили на НАТО в Европа (DSACEUR) участва в заседанията на Военния комитет на Европейския съюз.

- Военен секретариат – ВС (EU Military Staff – EUMS), който, макар и с малка численост, да осъществява всички функции, присъщи за подобен орган в три случая – в мирно време, при възникване на криза и при провеждане на ръководена от ЕС операция. Всъщност този секретариат е създаден като генерална дирекция в рамките на Генералния секретариат на Съвета на Европа. Съставен е от военни и граждански експерти от страните членки, подчинени на Секретариата на Съвета. Това е единствената постоянна интегрирана военна структура на Европейския съюз и получава задачи от Военния комитет на ЕС. Военният секретариат на Европейския съюз извършва ранно предупреждение, стратегическо планиране и оценка на обстановката.

На срещата в Ница, декември 2000 г. Европейският съвет взема решение да създаде и други постоянни политически и военни структури, за да може ЕС да поеме напълно своите отговорности за управление на кризи. Тези нови структури са Комитетът за гражданските аспекти на управлението на кризи (CIVCOM), Оперативният щаб на ЕС (OpHQ), Оперативният център на ЕС (EU OpsCentre), Европейската отбранителна агенция (EDA), Институтът за изследвания на сигурността на Европейския съюз (EUISS) и Спътниковият център на ЕС (EUSC).

Ключов момент за изпълнението на изискванията за командване и управление на ЕС е поемането на ангажимент от страните членки да осигурят подходящ оперативен щаб на Европейския съюз. Единият вариант е в т.нар. „автономна операция“ да се използват съоръженията, предоставени от някой от петте оперативни щаба (OHQs), които са на разположение на страните, членки на ЕС: френски оперативен щаб в Мон Валериен, Париж; британски оперативен щаб в Нортуд; германски оперативен щаб в Потсдам; италиански оперативен щаб в Рим; гръцки оперативен щаб в Лариса. Вторият вариант е чрез прибягване до

²²¹ Стойчев, Стоян. Изследване способностите на НАТО и Европейския съюз в отговор и управление на кризи; София; изд. „Военна академия „Г.С.Раковски“; 2015г; стр.135-136.

²²² <http://geopolitica.eu/drugi-statii/934-evropeyskata-politika-za-sigurnost-istoriya-i-perspektivi>; посетен на 03.08.2015г.

²²³ <http://geopolitica.eu/drugi-statii/934-evropeyskata-politika-za-sigurnost-istoriya-i-perspektivi>; посетен на 03.08.2015г.

способностите на НАТО и общите сили и средства (по силата на договореностите „ Берлин +“) да се използват възможностите за командване и управление, например Оперативният щаб, намиращ се във Върховния щаб на съюзните сили в Европа в Монс, Белгия, със заместник-върховния командващ на съюзните сили в Европа (D-SACEUR) като оперативен командващ.

За подобряване на взаимодействието, договореностите и подготовката на операции на ЕС, използващи сили, средства и способности на НАТО, по силата на договореностите „ Берлин +“ през 2005 г. е създадено малко ядро на ЕС в Щаба на НАТО в Белгия (Група на ЕС в SHAPE, Монс, Белгия). Това осигурява пълна прозрачност между ЕС и НАТО, осъществявайки стратегическото си партньорство при управлението на кризи.

От 1 януари 2007 г. Съюзът разполага с трети вариант за командване – от Оперативния център на ЕС (EU OpsCentre) в Брюксел, готов за активиране за мисии и операции в ограничен размер (като този на една бойна група – около 2000 военносслужещи). Той се задейства с решение на Съвета на Европа и постига пълна оперативна готовност на 20-я ден от активирането му за провеждане на автономни операции на ЕС и точно в сектора, където се изисква граждансковоенна отговорност, и в зоната на операцията, където отсъства националният военен щаб. Щабът на Оперативния център на ЕС е съставен от постоянното ключово ядро (Key Nucleus) от 30 души личен състав, разпределени в 6 отдела, като целта му е постигане на пълна интеграция между цивилните и военните експерти. Водещият отдел за стратегическо планиране включва 8 военни и 7 цивилни експерти. Основната цел на планирането е повишаване възможностите на въоръжените сили на ЕС за бързи действия.

Институтът за изследвания на сигурността на Европейския съюз и Спътниковият център на Европейския съюз са създадени на 20 юли 2001 г. Институтът има статут на самостоятелна агенция, която попада (тогава) във втория стълб на ЕС – Обща външна политика и политика за сигурност. Неговата цел е да спомага за създаването на обща европейска култура на сигурността, да обогатява стратегическия дебат и системно да насърчава интересите на Съюза.

Спътниковият център отговаря за обработването и получаването на информация, извлечена основно от анализа на картините от земните наблюдения от Космоса, в подкрепа на процеса на вземане на решения от Съюза в сферата на втория стълб. Центърът се смята за основно средство за засилване на общата външна политика и политиката за сигурност (и на ОПСО), особено при наблюдението на кризи и предотвратяването на конфликти.

Европейски съвет в Лаакен, декември 2001 г. обявява готовността на ЕС от началото на 2002 г. да провежда ограничен тип Петерсбергски операции в зависимост от наличните оперативни способности за всеки отделен случай. 2002 година е ключова от гледна точка на перспективите за изграждане на ОПСО. На първо място, откриването на Европейския конвент през февруари 2002 г. се превръща в публичен форум за представяне на различните виждания за ОПСО (тогава все още европейска политика за сигурност и отбрана). Това способства както за изкристализиране на позициите, така и за ангажиране на общественото внимание в настоящите и бъдещите членки на ЕС с потребностите и необходимите способности на европейската отбрана. На второ място, имайки предвид предизвикателството от мащабни разширявания на ЕС и НАТО, срещите на НАТО на най-високо ниво в Прага през ноември и на Европейския съвет в Копенхаген през декември се превръщат във важни отправни точки в стратегическите анализи за бъдещето на европейската сигурност и отбрана. С активното посредничество на Великобритания през декември 2002 г. е постигнат ключов пробив в отношенията НАТО – Европейски съюз. Това позволява успешното приключване на дейността на работните групи, създадени съгласно заседанието на Европейския съвет във Фейра, по четирите направления за осигуряване на пряк достъп на ЕС до сили и средства на НАТО („Берлин+“). Постигнатият компромис създава необходимите гаранции за участието на Турция и останалите съюзници, нечленувачи в ЕС, в процедурите и механизмите на ЕПСО, както и ясни условия за достъпа до сили и средства на НАТО на страни, които членуват в ЕС, но не са членове на Алианса. Създават се практическите правни основания за установяване на формалното сътрудничество между НАТО и Европейския съюз в отбранителната сфера.

Многонационални формирания в Европа. Съвместни сили на Европейския съюз.

Европейският съвет в Хелзинки обявява за приоритетна цел създаването до 2003 г. на Европейски сили за бързо реагиране (European Rapid Reaction Force). Те трябва да бъдат с приблизителна численост 50 000 – 60 000 души, поддържани от около 500 бойни и транспортни самолета и в случай на необходимост – от 15 военноморски съда. Степента на готовност е 60 дни, като минималният срок на тяхното разполагане е една година.

Основно ядро на силите е Еврокорпусът (около 50 хил. души) с щаб в Страсбург, в който участват пет страни – Франция, Германия, Испания, Белгия и Люксембург. Сертифициран от НАТО за участие в ръководени от Алианса операции за поддръжка на мира, Еврокорпусът участва с контингент от 150 души в силите за сигурност (Security Forces – SFOR) в Босна и Херцеговина, а през 2000 г. поема и ротационното командване на силите на НАТО в Косово (KFOR). Последното се оценява като значителна стъпка към очертаването на ЕПСО, демонстрираща готовността на Европа да поема по-големи отговорности и да играе по-значима роля в областта на сигурността и отбраната.

Еврокорпус (EUROCORPS).

Създаден през 1992 г. като конкретен израз на политическото желание, което се заражда и развива с развитието на интеграционните процеси в Европа след края на Втората световна война, Еврокорпусът включва военно участие на посочените пет европейски страни. Щабът на Еврокорпуса заедно с представители на Австрия, Гърция, Холандия, Полша, Турция и Великобритания е разположен в Страсбург. Но от април 2001 г. Еврокорпусът е предоставен на НАТО като NATO Rapid Deployable Corps Headquarters.

Щаб на Еврокорпуса

Щабът на Корпуса включва командна група, щаб на поддържащ батальон, четири национални поддържащи елемента (National Support Detachments), щаб на многонационална командно-поддържаща бригада. Общо това включва около 900 военнослужещи и около 70 души цивилен персонал. В допълнение националният принос към щаба на корпуса включва попълването на някои длъжности на ротационен принцип. Такива са всички генералски и някои други ключови длъжности в останалите му формирования.

При създаването му начело застава тризвезден френски генерал, докато заместник-командирът и началникът на щаба са двузвездни генерали съответно от Германия и Белгия. Началникът на щаба има двама заместници – по операциите и по поддръжката (ресурсите), еднозвездни генерали. Командващият, заместник-командващият и началникът на щаба трябва да са от различни страни. Ротацията на длъжностите се извършва на две години. Освен това към щаба има правен съветник, звено, занимаващо се с информацията за медиите, представители на военновъздушните и военноморските сили. По време на операция има и политически съветник. Всички те работят пряко в интерес на командващия Корпуса.

В мирно време националният принос се състои в предоставяне на военни формирования под оперативното командване на Еврокорпуса, а другите заделени формирования могат да бъдат предоставени при необходимост и са с по-дълъг срок на подготовка преди предоставянето им.

Командващият и щабът формират корпусното командване, чиято основна задача е да планира, подготвя и провежда операции в спектъра от хуманитарна помощ, реагиране при кризи до отбрана на членуващите страни и на НАТО. По време на операция командващият управлява основните му подчинени формирования и координира действията на сухопътния компонент с военновъздушните и военноморските сили.

Мирновременното изграждане на щаба включва около 370 човека цивилни и военни. Щабът е разположен в южната част на Страсбург в казармата Aubert de Vincelles.

След като щабът на Еврокорпуса е реструктуриран в щаб на сили с висока степен на готовност (High Readiness Force) през 2002 г., той става подобен на стандартните щабове на ниво корпус в НАТО.

Към щаба има поддържащ батальон, чиято основна задача е да осигурява адекватната му поддръжка (транспорт, поддръжка и ремонт на техника, офис поддръжка, продоволствие, настаняване, охрана, подобряване на условията за живот и работа и др.). Мирновременният състав на батальона е около 330 души, включително около 12 цивилни. Командирът му се сменя на две години, както другите ротационни длъжности, и е представител последователно на различните страни, участващи в Еврокорпуса. В мирно време поддържащият батальон се състои от три многонационални роти, но може да бъде значително доразвърнат при криза, ако е необходимо.

Тъй като административното и логистичното осигуряване на участниците в щаба остава национална отговорност, се създават четирите поддържащи национални групи – на Франция, Германия, Испания и Белгия. Независимо че те не са част от поддържащия батальон, двете звена работят в тясно сътрудничество. Общо всичките национални под-държащи групи наброяват около 190 – 200 души.

Към щаба на Еврокорпуса има отделна многонационална бригада, поддържаща командването (Multinational Command Support Brigade – MNC SBDE). По принцип в бригадата има командна, щабна и поддържаща рота, свързочна рота за бригадата, три свързочни осигуряващи роти за подчинените на Еврокорпуса, рота РЕБ, рота военна полиция, рота за защита, звено за географска и картографска поддръжка, инженерна рота и рота ЯХБЗ. Подчинените звена на бригадата не принадлежат постоянно към нея, но при необходимост те се осигуряват от участващите страни за всеки отделен случай. Ядрото на щаба

на бригадата съществува в мирно време и е разположено заедно с щаба на Еврокорпуса – приблизителен състав около 80 души. То осигурява свръзката и плановете за развърщане на подразделенията за поддръжка на командването и управлението. Командирът на поддържащата бригада се сменя на ротационен принцип от страните за срок от две години.

Подчинени формирания

Участващите страни се споразумяват да определят кои формирания от различните страни ще бъдат предназначени за Еврокорпуса още от мирно време. Такива са:

- френско-германска бригада, разположена в Мюлхаим, Германия;
- френски принос – главен щаб на сили 4 (Etat-Major de Force numéro 4 – EMF4), разположен в Лимож, Франция, еквивалентен на дивизионен щаб с подчинени една бронирана бригада; една мотопехотна бригада; специални поддържащи формирания (ако е необходимо);
- германски принос – 10-а бронирана дивизия с щаб в Сигмаринген, Германия, включва 12-а бронирана бригада в Амберг; 30-а механизирани бригада в Елванген;
- белгийски принос – сухопътно оперативен командване с щаб в Евер, Белгия, включва 1-ва механизирани бригада в Леополдсбург; 7-а механизирани бригада в Марш ен Фамен;
- испански принос – 1-ва механизирани дивизия с щаб в Бургос, Испания, включва 10-а механизирани бригада в Кордоба; 11-а механизирани бригада в Бадахос; 12-а механизирани бригада в Мадрид;
- люксембургски принос – разузнавателна рота (180 души), разположена в Диекирш, в състав два разузнавателни взвода, противотан-ков взвод и осигуряващ/поддържащ елемент, по време на операция се интегрира в белгийските формирания.

С изключение на френскогерманската бригада и щаба на многонационална бригада, поддържаща командването, които са постоянно под оперативното командване на Еврокорпуса, останалите формирания остават под национално командване в мирно време. Те стават напълно подчинени на Еврокорпуса след прехвърляне на правомощията (Transfer of Authority) на основата на национални решения.

Основополагащи документи

Формирането на Еврокорпуса, съставянето му и възможностите за неговото използване се основават на следните основни документи: доклада „Ла Рошел“ (La Rochelle Report), декларациите от Петерсберг и Рим (*The Petersberg and Rome Declarations*), *Споразумението със SACEUR*.

Доклад „Ла Рошел“

Докладът „Ла Рошел“ от 22 май 1992 г. е основополагащ документ за създаването на Еврокорпуса. Той определя Еврокорпуса като европейски многонационален армейски корпус, който не принадлежи към интегрираната военна структура на НАТО. В Доклада се описват поподробно мисията, субординацията, възможностите за попълване на щаба и силите, както и структурата и организацията им, а така също и редица финансови и правни аспекти. По начало Еврокорпусът е френско-германска инициатива, но тя е подкрепена и от други страни, членуващи в Западноевропейския съюз.

Декларации от Петерсберг и Рим

Декларацията на Западноевропейския съюз от заседанието му в Петерсберг на 19 юни 1992 г. определя ролята на ЗЕС като отбранителната част на Европейския съюз, което се отнася и за договорите за ЕС от Маастрихт и Амстердам. Предвижда се също Еврокорпусът да усили европейската част на НАТО. В подкрепа на това решение страните, участващи в Еврокорпуса, приемат на 19 май 1993 г. в Рим да поставят Еврокорпуса на разположение на Западноевропейския съюз.

За Еврокорпуса се предвиждат три типа мисии:

- да бъде готов да провежда операции за оказване на хуманитарна помощ и подкрепа на населението след природни бедствия или предизвикани от човека;
- да бъде подготвен за мисии за възстановяване на мира или за опазване на мира (например с мандат на ООН или ОССЕ);
- да бъде използван и като механизирани армейски корпус във високоинтензивни бойни действия, за да осигури общата отбрана на членовете на Съюза в съответствие с чл. 5 на Вашингтонския договор или договорите за ЗЕС (Brussels Treaty – WEU) и Европейския съюз.

Споразумение със SACEUR

Отделно споразумение с върховния главнокомандващ на войските на НАТО в Европа определя условията, при които Еврокорпусът ще бъде използван в рамките на НАТО. То е подписано на 21 януари

1993 г. от страна на Еврокорпуса от френски и германски военни представители и от върховния главнокомандващ на войските на НАТО в Европа. Това споразумение ясно определя:

- мисиите на Еврокорпуса в рамките на НАТО;
- отговорностите при планиране на използването;
- възможните назначения на Еврокорпуса под командването на НАТО;
- отговорностите и взаимоотношенията между военното командване на НАТО и командира на Еврокорпуса в мирно време.

Взаимоотношенията между Еврокорпуса и НАТО се основават на следните принципи:

- специфичност на тези многонационални европейски оперативни сили, която се приема с уважение и се отчита в НАТО;
- Еврокорпусът решава да възприеме структурата на НАТО и процедурите му, като това ще улесни бързата му интеграция в структурите на Алианса в случай на ангажимент, обвързване за обща мисия.
- съвместна дейност между НАТО и Еврокорпуса – Еврокорпусът не принадлежи към интегрираната военна структура на Алианса, следователно той не зависи от всяка друга по-старша военна инстанция, а е директно подчинен на многонационалното политическо ръководство – Общия комитет.

Всеки ангажимент на Еврокорпуса изисква отделно решение от страните участници, които са еднакво представени в Общия комитет от по двама високопоставени представители от всяка страна (the Chief of Defence and the Political Director of the Ministry of Foreign Affairs). Решенията в Общия комитет се вземат с консенсус. Еврокорпусът може да бъде ангажиран за операция, провеждана от международна организация, като ООН, НАТО, ЕС (ЗЕС) и/или ОССЕ, или като резултат от общо решение на петте страни членки. В случай на искане от страна на международна организация то трябва да бъде отправено към Общия комитет, който може да постави задача на Еврокорпуса.

Многонационални мирни сили в Югоизточна Европа (ММСЮИЕ)

На 26 септември 1998 г., по време на Третата среща на министрите на отбраната на страните от Югоизточна Европа, е подписано Споразумение за създаването на Многонационалните мирни сили в Югоизточна Европа от министрите на отбраната на Албания, България, Гърция, Италия, Македония, Румъния и Турция.

Създаването на ММСЮИЕ е реален израз на решимостта на страните участнички да развият добросъседски взаимоотношения и конструктивно сътрудничество в сферата на отбраната и сигурността и е важно средство за по-непосредствено интегриране с евроатлантическите структури за сигурност, включително и НАТО.

Със Споразумението се регламентират създаването, развърщането и използването на ММСЮИЕ, които са на ниво бригада. Многонационалната бригада „Югоизточна Европа” – МБрюИЕ (SEEBRIG), следва да изпълнява задачи за поддържане на мира, изграждане на мир и хуманитарни операции. Използването ще бъде в операции с мандат на ООН или ОССЕ, под ръководството на НАТО или Западноевропейския съюз.

Многонационалната бригада „Югоизточна Европа” се състои само от сухопътни елементи, като основните подразделения са с големина на батальон. Те остават в постоянните си бази на дислокация и се събират за сформирани на съответните сили за учебно-тренировъчни мероприятия според съвместно изготвени програми и при извънредни случаи, ако има политическо решение за тази цел.

Общата структура на Многонационалната бригада е командване и щаб; щабна и свързочна рота; бойни подразделения; поддържащи подразделения; батальон за осигуряване и обслужване.

Щабът на бригадата се състои от 105 офицери, сержанти, войници и военни служители. Той се привежда в пълен състав само за учения и операции. В останалите случаи функционира щабно ядро, състоящо се от 34 души (1 бригаден генерал, 3 полковници, 12 подполковници, 3 майори, 1 капитан, 14 сержанти).

В Бригадата се формират три вида подразделения:

- подразделения, комплектувани и осигурявани от домакина на щаба (щабна и свързочна рота);
- многонационални подразделения (щаб на бригадата, щаб и батальон за осигуряване);
- национални подразделения (батальони, роты, взводове). Участието на страните по споразумението за Многонационалната бригада е: многонационален щаб; Албания – пехотна рота; България – механизирани (пехотен) батальон, щабна рота, свързочна рота, инженерен взвод; Гърция – механизирани батальон; Италия – механизирани батальон; Македония – механизирани рота;

Румъния – пехотен батальон, разузнавателен взвод; Турция – механизирани батальон, самоходна артилерийска батарея, разузнавателна рота; многонационален батальон за осигуряване с транспортни, обслужващи и медицински елементи.

На 2 май 2001 г. Многонационалната бригада „ Югоизточна Европа” е обявена пред ООН за оперативно готова за участие в операции.²²⁴

3. РЕАЛИЗИРАНЕ НА ОБЩАТА ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИКА ЗА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА /ОЕПСО/ И ПОСТИГНАТИ РЕЗУЛТАТИ.

С приемането от държавните и правителствените ръководители на страните-членки на ЕС на Декларацията за засилване на Общата европейска политика за сигурност и отбрана бяха определени целите на ОЕПСО:

- изграждане до 2003 г. на Сили на ЕС за управление на кризи (50-60 000 души, които да са състояние да бъдат прехвърлени в кризисни райони в рамките на 60 дни и с възможности да се задържат в зоната на конфликта за срок не по-малко от една година), самостоятелно или с използването на средства на НАТО;
 - развитието на съответните структури за командване, управление и разузнаване, логистика и др.;
 - създаване до 2003 г. на полицейски сили в състав от 5000 души, които ще изпълняват международни мисии по предотвратяване на конфликти и управление на кризи с възможности за предоставяне на 1000 полицаи в срок от 30 дни;
 - поддържане на редовен диалог с европейските страни на НАТО, не членуващи в ЕС (Турция, Норвегия, Исландия, Чешката република, Полша и Унгария), страните в процес на преговори за членство в ЕС, както и с Русия и Украйна.
 - повишаване в средносрочен и дългосрочен план на стратегическите и оперативни възможности на страните-членки и реструктуриране на отбранителната им промишленост;
 - увеличаване възможностите на разузнаването (структури за анализ и предоставяне на разузнавателна информация, нарастване обема на обменяната разузнавателна информация и др.)
- Понастоящем Центърът в Торехон за обработка на спътникова информация обработва главно данни от въздушното и космическото разузнаване за развитието на обстановката в кризисните райони и за изпълнението на международните споразумения в областта на разоръжаването и др.

Задачите, които ще изпълняват силите на ЕС: силово разделяне на воюващи страни; операции по поддържане на мира; провеждане на хуманитарни операции; евакуация на граждани на европейския съюз от кризисни райони и др.

След изграждането на ОЕПСО досега е реализирано:

□ създадени бяха ръководни органи на ЕС по ОЕПСО - Комитет за политика и сигурност (КПС), Военен комитет (ВК) и Военен щаб (ВЩ). КПС (създаден на 22.1.2001 г.) е основният форум за решаване на проблемите на общата външна политика и политика за сигурност и на ОЕПСО. ВК (създаден с решение от 22.1.2001 г.) включва началниците на генералните щабове на страните-членки и техните военни представители и е най-висшият военен орган на Съвета на ЕС. ВЩ официално започва своята работа на 11.6.2001 г. и изпълнява задачи по ранно предупреждение, оценка на обстановката и стратегическо планиране за операции по управление на кризи, вкл. идентифицирането на национални и многонационални сили и средства за тези операции, както и изпълнението на решенията на ВК. Общият състав на ВЩ е 7 генерала, 105 други офицери, 17 подофицери и 13 души секретариат.

Освен това е решено да се провеждат периодични срещи на ръководителите на военните разузнавателни служби на страните от ЕС (на многостранна и двустранна основа). При операции под ръководството на ЕС (умиротворителни, хуманитарни или по евакуирането на граждани на страни от ЕС), ще се обмена разузнавателна информация и със страните-кандидатки, които участват със свой контингент в силите на съюза. Засега все още всички въпроси на сътрудничеството в областта на разузнаването не са решени. Независимо от това обаче съществува консенсус по необходимостта разузнавателните служби на отделните страни да бъдат в готовност да изготвят стратегически оценки за обстановката в различни райони на света, за да подпомагат правителствата да вземат решения по подготвяни или провеждащи се операции на ЕС - те

²²⁴ Стойчев, Стоян. Изследване способностите на НАТО и Европейския съюз в отговор и управление на кризи; София; изд. "Военна академия „Г.С.Раковски“; 2015г. стр.146-161

може да бъдат на разстояние 5-6 000 км. от Европа. Важна задача за разузнаването ще бъде и набавянето на информация в интерес на защитата на контингентите, участващи в умиротворителните операции. Голямо значение в рамките на ОЕПСО се придава на развитието на сътрудничеството между разузнавателните служби в борбата с новите глобални заплахи. Обсъждат се създаването на разузнавателна общност на ЕС и изработването на единна стратегия на съюза за борба с международния тероризъм. Тероризмът заема едно от основните места в категоризацията на рисковете и заплахите, които съвременната среда за сигурност може да генерира. Той представлява директна заплаха за сигурността на гражданите на страните от НАТО и в по-широк аспект – за международната стабилност и просперитет. Екстремистките групировки продължават да се насочват към и във области от стратегическо значение, а съвременните технологии увеличават заплахата и потенциалното въздействие на терористичните атаки особено ако терористите придобият ядрени, химически, биологически или радиоактивни способности. От друга страна, терористичните организации децентрализират структурите си, разнообразяват начините си на действие и умело се инфилтрират в различни структури, правителствени и неправителствени организации в демократичното общество, което затруднява тяхното неутрализиране. Възможностите за използване на радиоактивни материали, токсични вещества и биологични агенти, както и за достъп до информационни бази от данни и технологии от страна на терористите се увеличават.

Ситуационният център на ЕС, който предстои да бъде създаден, ще бъде подчинен на Военния щаб.

С изграждането на структури към ръководните органи на ЕС за анализ на разузнавателна информация ще се активизира и сътрудничеството между националните разузнавателни служби. Набелязани са и структурни и процедурни промени в Ситуационния център на ЕС с цел подобряване на възможностите му за анализиране на предоставената от страните членки информация и за разширяване на обмена на разузнавателни сведения. В интерес на ОЕПСО се активизира и дейността на Спътниковия център на ЕС и на Института за проучвания в областта на сигурността.

Важно място се отделя и на подобряването на координацията на системите за защита от оръжия за масово унищожаване, създаването на общи правила за европейското въздушно пространство и подобряването на защитата на участващите в хуманитарни операции съюзни сили. Съветът “Общи въпроси и външни отношения“ на ниво министри на отбраната одобри доклад на Комитета за политика и сигурност за развитие на процедурите по развързване на елементите за бързо реагиране от силите на ЕС. Отбелязва се напредък в областта на командването и контрола на националните и многонационалните щабове, комуникационно-информационните системи, средствата за радиоелектронна борба, реактивните системи за залпов огън и морската авиация.

Важно място в процеса на изграждането на ОЕПСО заеха решенията на Европейския съвет в Севиля, с които бяха конкретизирани качествените и количествените аспекти на военните възможности. Съветът изтъкна напредъка, постигнат при определянето на оптималния начин на действие на механизма за развитие на тези възможности и направи преглед на процедурите за управление на кризи с особено внимание на взаимодействието между цивилните и военните компоненти, както и на усъвършенстването на управлението и контрола на националните и многонационалните щабове.

4. УЧАСТИЕ НА ЕВРОПЕЙСКИТЕ ДЪРЖАВИ В ОСИГУРЯВАНЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА СИГУРНОСТ.

Развитието на общата европейска политика за сигурност и отбрана (ОЕПСО) придобива все по-конкретни измерения във връзка с подготовката на ЕС за провеждане на операции по управление на кризи. Активизират се усилията за повишаване на военните и цивилните възможности и за усъвършенстване на дейността на ръководните органи - Комитета за политика и сигурност, Военния комитет и Военния щаб. Съществува обща воля за приемане на механизъм за планиране на развитието на военния му потенциал с отчитане на особеностите на планирането в рамките на НАТО. В резултат на развитието на процедурите по управление на кризи успешно беше проведено (22-28.05.2002 г.) първото “Учение по управление на кризи - 02” (СМЕ - 02) на ЕС. Целта му беше да се отработи редът за вземане на решения при управлението на кризи и да се провери механизмът за провеждане на консултации между структурите при осигуряването на ефективен политически контрол и стратегическо ръководство на военния потенциал на съюза. То показва подобрена координация в областта на военните и невоенните аспекти при управление на кризи, както и необходимостта от доуточняване и усъвършенстване на процедурите за вземане на решения от политическите и военните органи на ЕС и от подобряване на взаимодействието им.

Страните членки съгласуваха и утвърдиха принципите и механизмите за финансиране на операциите на ЕС за управление на кризи с военни средства, като разходите ще се подразделят на общи (от бюджета на ЕС) и на поемани от всяка участваща страна. Средствата от бюджета на съюза ще се изразходват за общи дейности в района на операциите - транспорт, комуникации, инфраструктура, администрация и др. Страните участнички ще осигуряват транспорта до района на операциите на своите войскови контингенти, паричното им доволствие, разходите за националното военно оборудване и други извънредни разходи. Решението за финансовото осигуряване на управлението на кризи обаче е временно, като ще продължи работата по прецизирането на въпросите по контрола на приходите и разходите в бюджета на всяка операция, определянето на финансовите правила при използването от ЕС на сили и средства на НАТО, оптимизирането на списъка на общите разходи, дефинирането на дяловото участие на трети страни и др.

За реализирането на ОЕПСО Европейският съвет отдава съществено значение на включването на нечленуващите в ЕС европейски страни от НАТО и на кандидатките за членство в него. Положително се оценява готовността им да участват във формирането на военния потенциал на съюза. Постигнати бяха и договорености за сътрудничество с други страни - потенциални партньорки (Русия, Украйна, Канада и др.) по въпроса за управлението на кризи с военни и невоенни средства, което включва механизми за консултации в мирно време, в предкризисния период и в периода на кризите.

Ще продължи работата за подобряване на взаимодействието с НАТО, за избягване на дублирането на усилията в някои области (в органите за оперативно планиране, разузнаване, стратегически транспорт, системи за управление и др.), както и за намиране на компромис в позициите на Турция и Гърция по използването на сили и средства на НАТО в операции, ръководени от ЕС, и др.

Развитието на ОЕПСО във връзка с подготвяните от ЕС операции по управление на кризи предполага динамизиране на

При това в планирането и провеждането на операцията участват не само страни, членки на ЕС или НАТО, но и много страни, членки на бившия варшавски договор.

Стратегическата концепция и дългосрочна цел на ОЕПСО е да осигурява свободата и сигурността на всичките си страни членки с политически и военни средства. Тя утвърждава стойностите на демокрацията, правата на човека и върховенството на закона и изразява задължението на съюзниците не само за осигуряване на отбраната на страните членки, но и за запазване на мира и стабилността в глобален мащаб.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сигурността в съвременното общество представлява динамично състояние на човека и обществото. Националната сигурност на Република България е система от възгледи за осигуряване на сигурността на личността, на обществото и на държавата от външни и вътрешни заплахи във всички сфери на обществения живот. В нея са формулирани най-важните направления на държавната политика.

Във вътрешен аспект тя се характеризира с функционирането на демократична политическа система със стабилен консенсус по основните външнополитически цели и приоритети, с гарантирането на правовия ред и зачитането на човешките права и свободи, с укрепването на пазарната икономика и осигуряването на устойчиво развитие, както и със защитата на индивидуалната сигурност на гражданите.

В международен аспект средата се отличава с многостранно въздействие на процесите на глобализация и интеграция, интернационализиране на рисковете и предизвикателствата, асиметрични заплахи, нестабилност в отделни региони на света и произтичащата от това трансформация в основните международни организации (ООН, НАТО, ЕС).

За оптимално използване на възможностите и ефективно преодоляване на предизвикателствата на тази среда Република България следва стратегия, основана на нетрадиционни, превантивни и изпреварващи подходи и решения, на координирани и взаимно допълващи се усилия за ангажиране на политическите, икономическите, технологичните, информационните, военните и гражданските ресурси на страната. Тази стратегия отчита неделимата същност на сигурността и колективната среда, в която се гарантира.

Отбраната на държавата е насочена към изграждането и използването на способности за предотвратяване и противодействие на кризи от военен и невоенен характер, застрашаващи националната сигурност и в подкрепа на държавните институции и обществото. Държавата осъществява своята отбрана посредством провеждането на активна и целенасочена отбранителна политика, с която формулира, определя и осигурява постигането на главната цел, мисиите и задачите на въоръжените сили.

Политиката се реализира чрез ефективна и резултатна стратегия за национална сигурност, ефикасно членство в ООН, НАТО и в Европейския съюз. Националната сигурност предполага активна външна

политика на повишени отговорности при спазване на принципите и нормите на международното право, принос към международния мир и сигурност, интеграция и взаимноизгодно сътрудничество, както и участие в колективни действия в рамките на НАТО по целия спектър, съюзни или коалиционни операции за стабилизиране на конфликтни региони в света и принос в глобалната война с тероризма.

Отбранителната политика на Република България след членството ѝ в ЕС е насочена към създаването и поддържането на среда за сигурност, благоприятна за осъществяване на националните интереси. Тя е и елемент от цялостната политика за сигурност на страната. Отбранителната политика се провежда в условията на откритост и приемственост в основните приоритети и цели. Тя се реализира в контекста на системата за колективна отбрана на НАТО и членството на България в Европейския съюз.

Отбраната на страната се преориентира към подход, основан на създаване на необходими способности в отговор на рискове и заплахи. Въоръжените сили на Република България като носител на значителна част от тези способности са в процес на динамична трансформация. Основната цел на отбраната - гарантирането на суверенитета, сигурността и независимостта на страната и защитата на териториалната ѝ цялост, се осъществява в контекста на съюзната система за колективната отбрана (НАТО) с пълно ангажиране на националните способности и ресурси.

Основна цел на трансформацията и главна задача на Министерството на отбраната е изграждането на модерна и ефективна система за отбрана и въоръжени сили със способности и състав, адекватни на националните интереси и изискванията на динамичната среда за сигурност. Основните насоки в това развитие са определени в резултат на проведения в периода 2003-2004 г. Стратегически преглед на отбраната и дефинирани в приетата от 39-ото народно събрание дългосрочна визия за развитие на войските и силите 2015г.

Развитието на войските и силите е насочено към гарантиране поддържането на ефективни, боеспособни, многофункционални, модулни и мобилни войскови единици със способности за съвместни действия, за развърщане на територията на страната или извън нея, относително самостоятелни и всеотстранно осигурени.

За осигуряването на националната сигурност, усилията са съсредоточени в постигането на четири основни приоритета:

- трансформация на въоръжените сили за ефективно генериране на необходимите оперативни способности;
- трансформация на процедурите и практиките за формиране и провеждане на политиката за сигурност и отбрана;
- ефективно членство в НАТО;
- интегриране в системата на Европейската политика за сигурност и отбрана.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Държавен вестник. Министерски съвет. Постановление номер 9 от 20.01.2011г. За приемане на Наредба за условията и реда за участие на граждански специалисти от Република България в операции и мисии на международни организации за управление на кризи извън територията на Република България.
- [2] Държавен вестник. Министерски съвет. Наредба за условията и реда за участие на граждански специалисти от Република България в операции и мисии на международни организации за управление на кризи извън територията на Република България.
- [3] Георгиев, Христо. Резюме на монографичен труд „Политика на сигурност на Република България в началото на ХХ^{-вн} век: теоретични и приложни аспекти“; изд. “Стопанство“ УНСС, София, 2011.
- [4] Маринов, Иво, Ст. Стойчев, „Цели на въоръжените сили на Република България като национален принос за изпълнение на стратегическата концепция на НАТО“.
- [5] Министерство на отбраната. Сътрудничество. [Http://www.mod.bg/bg/cooperation.html](http://www.mod.bg/bg/cooperation.html)
- [6] Национална програма „България в НАТО и в Европейската отбрана 2020“ – октомври 2014г. Министерски съвет. <http://www.strategy.bg/strategicdocuments/View.aspx?Lang=bg-BG&Id=932>
- [7] Стойчев, Стоян. Изследване способностите на НАТО и Европейския съюз в отговор и управление на кризи; София, Военна академия „Г.С.Раковски“; 2015.
- [8] Стратегия за национална сигурност на Република България – февруари 2011г. Министерство на отбраната на Република България – Централно военно окръжие; <http://www.comd.bg/bg/content/strategiya-za-nacionalna-sigurnost-na-republika-blgariya>.
- [9] <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:157:SOM:BG:HTML>.
- [10] Марк Тулий Цицерон. Избрани речи. С., Наука и изкуство, 1983 (Велики оратори).

- [11] Уитни, Н., „Да съживим европейската политика за сигурност и отбрана“, Европейски съвет за външна политика.
- [12] Хавел, Вацлав; „Летни размишления“, издателство „Просвета“, 1993.
- [13] А.Н. Maslow, A Theory of Human Motivation, Psychological Review; 1943.
- [14] Buzan, B., Wæver, O. and De Wilde, J. (1998). Security: A New Framework for Analysis. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Pub.
- [15] http://www.online.bg/Docs/national_security.htm.
- [16] http://europa.eu/about-eu/eu-history/1945-1959/1949/index_bg.htm.
- [17] http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_bg.htm
- [18] http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/eu_timeline/index_bg.htm.
- [19] <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=/EP//TEXT+IMPRESS+20070206STO02783+0+DOC+XML+V0//BG>
- [20] http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/treaties_documents/treaties_bg.htm.
- [21] <http://geopolitica.eu/drugi-statii/934-evropeyskata-politika-za-sigurnost-istoriya-i-perspektivi>.
- [22] <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=uriserv:ai0026>.
- [23] http://www.mod.bg/bg/doc/cooperation/EC/EC_erasmus.pdf.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF PRICES OF AGRICULTURAL PRODUCTS IN
REPUBLIC OF SERBIA AND EUROPEAN UNION****Tihomir Novakovic**

University of Belgrade, Faculty of Economics, Republic of Serbia, tihomir_novakovic@hotmail.com

Abstract: Price statistics provide information about prices movement different products or groups of products, all for the needs of different entities to whom this information is used in the implementation of business policy. Price statistics monitor price changes over time, which allows prices to be monitored independently of other products and compared with the prices of other areas over the same time interval. The most important time indices of prices are: consumer price indices, producer price indices, import and export price indices. Producer price indices show changes in the prices of products that producers sell on the domestic or foreign markets.

Official statistics of most countries follow the indices of producers' prices of industrial products, agricultural producer price indices, while the price index of the services sector has also started to follow in the European Union. Agricultural producer price indices are determined by the data of the values and quantities of the purchase and sale of agricultural products. Basically, we distinguish purchase and selling prices. Purchase prices are the prices at which specializing organizations purchase agricultural products from private farms so that they do not contain stimulus premiums. Monitoring the flow of agricultural product prices on major markets is very important for developing countries which depend on complex economic systems which are characterized by far greater commodity turnover. It is precisely a comparative analysis of existing trends which enable to create a wider picture and consolidate the current position of less developed economies in relation to world economic trends. However, this does not make it possible to obtain a complete picture of the specific impact of the market of developed countries on developments in less developed countries. Nevertheless, parallel observation of long-term series can determine certain deviations in the dimension of time, which can further serve as a basis for new and more detailed research. In accordance with the above, the subject of research will be the average purchase prices of agricultural products in the Republic of Serbia and the European Union for the period 2006-2016. Particular attention will be paid to the comparability of given data, which primarily depends on the methodology of collecting and publishing data by institutions behind official statistics. The analyzed data will be acquire from the official publications of the Statistical Office of Republic of Serbia (RZS) and the Statistical Office of European Union (Eurostat). Data comparability depends primarily on the availability of data, in the first line of data provided by the RZS. Consequently, the comparability of data related to the average purchase prices of agricultural products can be carried out by classifying the observation prices into several groups. The first group is consists of average purchase prices of cereals, more precisely the price of corn and wheat. Then, in the group of animal products, in addition to cow's milk and eggs, the comparability of methodology for collecting and publishing data of bovine, chicken meat and pig meat prices will be examined. Also, the average purchase prices for apples will be observed as the only fruit crop for which the Statistical Office of Republic of Serbia keeps regular records on a monthly basis. As an example of a comparative analysis of the prices of agricultural products, purchase prices of wheat and corn will be considered. Prices of wheat and corn have a great importance because of the stock market character of these products.

Keywords: agricultural producer price indices, comparability of data, RZS, Eurostat.

1. INTRODUCTION

Price statistics provide information about prices movement different products or groups of products, all for the needs of different entities to whom this information is used in the implementation of business policy. Users of information about price movements are different, such as the Central bank, state institutions, scientific institutions, managers, population. Price statistics monitor price changes over time, which allows prices to be monitored independently of other products and compared with the prices of other areas over the same time interval.

Prices can be compared in absolute amount, in the form of average prices, and in relative amount as the purchasing currency parity. "The most important time price indices are consumer price indices, producer price indices and import and export price indices. These price indices, together with cost-of-living indicators and purchasing power parities, are the basis of a price system in most countries. They provide a comprehensive and consistent insight into the movement of prices in the fields of production, consumption and international exchange of goods and services." (Krstić et al., 2015)

Observing the indices of producer prices, it is important to point out that these are the prices of products which producers sell on the domestic or foreign markets. The official statistics of the European Union determine the indices of the prices of the producers of industrial products, the indices of the prices of the producers of agricultural products, and from the recent price index of the service sector too.

Official statistics of a large number of countries use Laspeyres' type of index in order to calculate the producer price index. Here, the reference period for weightings is equal to the reference period for prices, which is basically the base period. The value of weightings can be represented by the equation:

$$P^{t/0} = \sum_i \frac{p_i^t p_i^0 q_i^0}{p_i^0 \sum_i p_i^0 q_i^0},$$

where the expression $\frac{p_i^0 q_i^0}{\sum_i p_i^0 q_i^0}$ represents the participation of the production of individual products i from the base period in the total production of all products covered by the producer price index from the base period. When the value of weightings are multiplied by the ratio of prices in the current and base period, the approximation of the price of produced products from the base period at prices from the period t is obtained.

Agricultural producer price indices are determined by the data of the values and quantities of the purchase and sale of agricultural products. Basically, we distinguish *purchase* and *selling* prices.

“Purchase prices are the prices at which specializing organizations purchase agricultural products from private farms, so that they do not contain stimulus premiums.

Selling prices, on the other hand, are the prices at which agricultural enterprises sell their products on the domestic market. These prices also include transport costs borne by the seller himself.

Monthly average purchase and sale prices are calculated on the basis of a report on total purchase and total sales from its own production, and weighted in current quantities. The prices thus formed are the basis for later determining the annual price indices of producers of agricultural products that measure changes in the prices of the current month in relation to the same month from the previous year.”²²⁵

2. MATERIAL AND METHOD

Agricultural production as the carrier of the primary sector is of strategic importance for the economy of each country, so it is very important to determine all those factors which determine it. Agricultural production is primarily conditioned by economic factors, but also many other aspects related to consumer behavior, climatic factors, the political situation in the country, etc. All this information is not fully accessible to a large part of the population, so the prices which are being formed on the market are one of the main indicators of the direction in which the economy of a country moves for most of the population.

Monitoring the flow of agricultural product prices on major markets is very important for developing countries which depend on complex economic systems which are characterized by far greater commodity turnover. It is precisely a comparative analysis of existing trends which enable to create a wider picture and consolidate the current position of less developed economies in relation to world economic trends. However, this does not make it possible to obtain a complete picture of the specific impact of the market of developed countries on developments in less developed countries. Nevertheless, parallel observation of long-term series can determine certain deviations in the dimension of time, which can further serve as a basis for new and more detailed research.

In accordance with the above, the subject of research will be the average purchase prices of agricultural products in the Republic of Serbia and the European Union for the period 2006-2016. Considering the fact that any comparative analysis depends primarily on the comparability of the observed data, the subject of research will be the official methodology of collecting and publishing data by institutions behind official statistics.

Agricultural products whose average purchase prices will be observed can be classified into several groups. The first group is consists of average purchase prices of cereals, more precisely the price of corn and wheat. Then, in the group of animal products, in addition to cow's milk and eggs, the comparability of methodology for collecting and publishing data of bovine, chicken meat and pig meat prices will be examined. Also, the average purchase prices for apples will be observed as the only fruit crop for which the Statistical Office of the Republic of Serbia keeps regular records on a monthly basis.

²²⁵ Statistical Office of Republic of Serbia, methodological explanations, agricultural producer price indices, <http://www.stat.gov.rs/WebSite/Public/MethodologyHelp.aspx?IndicatorID=0305IND01&sAreas=false>

So, the aim of the research is to give a precise answer, for which products the data of prices are comparable in Serbia and the European Union. For products where comparability is possible, it is possible to carry out comparative analysis so the aim of the research is also to carry out a comparative analysis based on comparative data.

The analyzed data acquired from the official publications of the Statistical Office of Republic of Serbia (RZS) and the Statistical Office of European Union (Eurostat), which collects and publishes primarily statistical data from Member States, but also non-EU countries whose balance sheets are interesting for EU institutions in order to implement the official policy.

Collecting and publishing statistical data of EU Member States, follows a unique methodology, in order to achieve comparability of the observed data. The official methodology of Eurostat is also used by candidate countries and EFTA members²²⁶. However, any comparison of official data between EU countries and non-EU countries calls for cautiousness and clear definition of the prescribed methodology, the period of observation, expressed units of measure, etc.

Monthly statistical bulletins for the period 2006-2016. were used as the main source of data for collecting prices of agricultural products on the territory of the Republic of Serbia. This type of publication was used because it provides information on monthly trends of the purchase prices of certain agricultural products. The official methodology of the Statistical Office of the Republic of Serbia requires collection in the monthly period of the prices of the most important products and services, and then on the basis of appropriate weightings and calculation of the average prices and price index for the Republic of Serbia.

The prices of agricultural products in the European Union are monitored at different times, so they are available monthly, quarterly or annually. The data collection is compiled by the Eurostat and the Commission's DG Agriculture and Rural Development²²⁷. The observed average market prices, which are classified as sales or purchase, fully corresponds to the terminology of the Statistical Office of the Republic of Serbia.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Producer prices of agricultural products include purchase and selling prices. Purchase prices are the prices at which specializing organizations purchase agricultural products from private farms. They do not contain stimulus premiums. Selling prices, on the other hand, are the prices at which agricultural enterprises sell their products on the domestic market. These prices also include transport costs, borne by the seller himself.

„ Average monthly purchase and selling prices are determined on the basis of a report on the total purchase and total sales from its own production. The defined prices are further weighted with current volumes, while annual average purchase and selling prices are obtained as a weighted average of monthly prices.”²²⁸

As for the prices of agricultural products provided by RZS, it is important to note that prices of 80 agricultural products are being monitored, but they are presented in groups in several different ways, which greatly limits their use. Monthly prices are followed by purchase prices of mostly prominent products, but the presentation of the prices of individual products changed over time, while the prices of some products are almost beginning to represent. Key changes were introduced in the monthly bulletins during 2012. In the period 2004-2011. from the average purchase prices of cereals were presented purchase prices of corn, wheat and barley in dinars per 100 kg, with a significant number of missing data at the price of barley. In the bulletins published in 2012 and thereafter, the problem of missing data for the barley was resolved, the unit rate shown in RSD / kg was changed, and the purchase prices of industrial crops such as sunflower, soybeans and sugar beets were introduced.

After 2012, the average monthly purchase prices of potatoes and onions continued to show, but for certain reasons, the prices of beans stopped. Also, it is not unusual to note that the average monthly purchase price of apples for eating and unbalanced hay have shown both before and after the changes that are characteristic for the year 2012. In the case to agricultural products of animal origin, it is important to emphasize that the ways in which the purchase prices of these products have been shown changed significantly over the last ten years, so that for certain products it is almost incomparable.

For example, until 2012, RZS had showed the average monthly purchase prices of bovine which translated in english as a *fattend young cows*, but after 2012. RZS have presented purchase prices for *fattened cattle*, what represents a completely different category of bovine. On the one hand, data for bovine by 2012. (*fattend young cows*) from RZS, could be identified with the category of *heifers* from the Eurostat report, while on the other hand,

²²⁶ <http://ec.europa.eu/eurostat/about/overview>

²²⁷ https://ec.europa.eu/agriculture/markets-and-prices/price-monitoring/monthly-prices_en

²²⁸ Methodological explanations, Monthly statistical bulletin, period 2006-2016.

the *fattened cattle* which presented after 2012. is most suited to *young bulls* from the Eurostat reports. In accordance with above, the price comparison for bovine, for a longer period of time is almost impossible.

A similar problem comes by observing the purchase prices of pigs. Until 2012., the monthly purchase prices of fattened and fleshy pigs are presented in the monthly bulletins, where it is generally known that fleshy pigs are exclusively for meat, while fattened pigs are also for other products, e.g. grease. After 2012., the other monthly bulletins were presented a different division, for fattened pigs from 50 to 110 kg and fattened pigs over 110 kg, while the average purchase prices for fleshy pigs are no longer mentioned. Therefore, a possible analysis of the price of pigs for a longer period of time can only be carried out with fattened pigs, provided that the average purchase prices after 2012. come from the average of the listed categories of fatteners. However, all this falls into the water in an attempt to compare prices from Serbia with prices from the EU, because in the European Union the emphasis is on the quality of meat, which is presented to different categories, compared to Serbia, where the main division is according to the weight of fattened animals. On the other hand, the average purchase prices of fattened chickens, milk and eggs are consistent over time and with some modifications comparable to the available average monthly purchase prices in the European Union. It is important to point out that for products such as eggs and milk is a very important unit of measure. The purchase prices of eggs are presented per piece of eggs, while the purchase prices of milk are presented in liters. This is very important because of comparability of purchase prices with prices in the EU, because the official Eurostat statistics reflect the prices of these products in different units of measure.

Also, until 2012. statistics of purchase prices of raw pork, veal and cowhide were kept, and since 2012. the statistics of purchase prices of carp are kept. The purchase prices of honey at the monthly level on the other hand were presented before and after 2012. Of course, all prices except milk and eggs were presented in dinars per kilogram. As the aim of this research is to compare the prices of agricultural products in Serbia and the European Union, it is necessary to get acquainted with Eurostat's official methodology. Average monthly market prices are monitored for all member states of the European Community, and their number in accordance with the year of observation varies quite clearly in line with the subsequent participation of individual countries. From all these prices, the average price that is valid for the average monthly market price on the level of the whole European Union stands out. Also, the number of agricultural products monitored is much higher, so it is more transparent to observe prices for certain groups such as purchase prices of cereals, vegetables, fruits, products of animal origin, dairy products. Complete trade, more precisely the purchase and sale of agricultural products, has been fully defined by Commission Regulation (EU) no. 1272/2009 of 11 December 2009.²²⁹

Looking at the data on the purchase prices of cereals provided by Eurostat and the European Commission, compared to the existing data of the Serbian Statistical Office, more detailed approach can be noted, which, for example, in wheat distinguishes bread wheat, feed wheat and durum wheat, which finds its purpose in the production of pasta and which generally has a higher market price because of the higher content of proteins. By taking the average value of purchase prices of bread and feed wheat, the purchase value of wheat corresponds to the purchase prices of wheat in Serbia, which is collected by the Statistical Office of the Republic of Serbia. A similar way of presenting purchase prices applies to barley, where Eurostat distinguishes feed and malting barley, while the corn purchase prices are not presented in different categories, so they are directly comparable to the purchase prices of the RZS. Of course, the purchase prices of other cereals will not be subject to analysis because of their purchase prices are not compared with the purchase prices in Serbia. It should also be noted here that all prices are presented in euros per ton, which should certainly be kept in mind in the comparative analysis with the purchase prices in Serbia. Some difficulties, as already announced, are becoming when comparing purchasing prices of animal products. Observing the purchase price of milk, it should be kept in mind that, according to Eurostat's official statistics, the average monthly purchase price of milk is in euros at 100 kg, which represents a certain difference in relation to liters as a unit of measurement representing purchase prices of milk in Serbia. In this connection, it should be noted that in addition to reducing the purchase price in the same currency, it is necessary to take into account the ratio of liter and kilograms which is 1:1,03. Consequently one liter has 1.03 kilograms, which at first sight is inconsiderable, but for example, if 100 kg of milk in the EU cost 30 euros, 100 liters will cost 30.9 euros.

It is similar with eggs, which according to Eurostat's official statistics are presented in euros per 100 kg of eggs in the shell. Class A eggs were observed, while egg classes were observed at prices L (63-73 grams per egg) and M (53-63 grams per egg). It is concluded that any comparison of the prices of eggs in Serbia and the European Union should be taken with a reserve, since the average weight of eggs in Serbia is not available, but not completely

²²⁹ Official Journal of the European Union (2009)

accurate in the European Union too. Based on the average purchase price of eggs in Serbia, assuming a relatively similar weight, it is possible to calculate the average purchase price for 100 kg of eggs, all for the aim of comparability of the data. Toward the purchase price of bovine, Eurostat distinguishes the purchase prices of several different categories, which it divides into age, so when comparing with prices from countries outside the EU, it is only necessary to determine whether the observed categories match. A much bigger problem arises when comparing purchasing prices of pigs. As already mentioned, the Statistical Office of the Republic of Serbia represents the purchase price of fattening pigs which are divided in according to the body weight, while Eurostat monitors the purchase price of pork to the quality of meat and presents them in euros at 100 kg of carcasses (half-carcasses). When it comes to quality classes, the so-called SEUROP classification²³⁰, which is commonly used for all types of meat, and where the carcasses are divided into six classes, from class S to class P. Class S represents the class of the best quality meat, where the proportion of muscle tissue in the carcass is at the highest level, while the last class is class P, where the flesh is of the lowest quality. Specifically, the comparison of purchase prices is therefore almost impossible because the researcher remains an open question to compare the class of pigmeat with the fattening pigs which presented by the RZS. Also, it is not unusual to point out that the prices of all animal products are presented in euros at 100 kg.

In the continuation of the reserch, as example of comparative analysis will be shown at purchase prices of cereals, specifically wheat and corn. Seasonal quarterly indices were also monitored to see price fluctuations during the year. The observed period is as already stated 2006-2016., and the data itself was processed using a software package for statistical processing - Statistica 13. The analysis that follows all prices is presented in euros, although the original data of the Statistical Office of Serbia show prices in dinars.

All prices are converted into euros after the average dinar exchange rate according to the leading European currency for each year separately.²³¹

Cereal production is one of the most important segments of agricultural production and has a long tradition in Europe. The importance of the cereal production is substantial because, on one hand, in a large number of countries it represents the basis for the food safety of the population, while on the other hand, it represents the basis for the development of livestock production. Cereals also have a great trading importance due to the fact that they are easily stored and transported well, and are often subject to state interventionism, purchase and sale from state reserves or regulation of exports and imports. Table 1. below presents basic statistical indicators of wheat and corn prices for Serbia and the European Union.

Table 1. Basic statistical indicators of cereals prices, expressed in €/tonne

Variable	Descriptive Statistics (Prices of agricultural products (2006-2016))				
	Valid N	Mean	Minimum	Maximum	Coef.Var.
Wheat.SRB	132	154,214€	97,376€	257,687€	25,9028%
Wheat.EU	132	173,415€	109,056€	255,727€	24,1200%
Corn.SRB	132	137,935€	72,625€	221,077€	27,3832%
Corn.EU	132	176,157€	118,077€	248,150€	21,2450%

Source: Author's review

The smallest price of wheat in Serbia was recorded in October 2009., when it amounted to 97.38 € / tonne, while for the countries of the European Union the minimum average price was recorded in January 2006. On the other hand, the maximum value in Serbia was recorded in March 2011., when wheat was worth 257.69 euros, while the highest value in the EU was recorded in December 2012. from 255.73 € / tonne. However, although the interval of variation which wheat prices are at a relatively similar level, the average value is still at a higher level in the EU than in Serbia, for 12.45%. Average value of wheat for the period 2006-2016. in Serbia is 154,21 € / tonne in relation to 173,42 € / tonne in the EU. Looking at prices of corn for the same period, it can be noticed at first sight that prices in the European Union are at a higher level, but also more stable, as shown by the variation coefficient from the last column of Table 1. The coefficient of variation for corn prices in the European Union is 21.25%, while CV = 27.38% for Serbia, which clearly shows that prices in the European Union are less deviating from their average value. The average value of corn prices in the European Union for the observed period is 176,16 € / tonne, while in Serbia it is at a lower level by about 20% and amounts to 137,94 € / tonne. It is interesting that the minimum and

²³⁰ https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/market-observatory/meat/beef/doc/methodology-carcass-remainders_en.pdf

²³¹ http://www.nbs.rs/internet/english/scripts/kl_prosecni.html

maximum price of corn for Serbia and for the European Union recorded in the same period. The lowest price of corn, which was recorded in January 2009 in Serbia, was 72.63 € / tonne, while at the level of the European Union it was 118.08 € / tonne. On the other hand, the highest value was recorded in September 2012., when in the European Union tonne of corn was worth EUR 248.15 and in Serbia EUR 221.08.

Agricultural production is characterized by a seasonal character, so it is important to observe the seasonal quarterly indicators calculated according to the general quarterly average values and shown in Table 2. below.

Table 2. Quarterly price indices of corn and wheat in Serbia and European Union for the period 2006-2016.

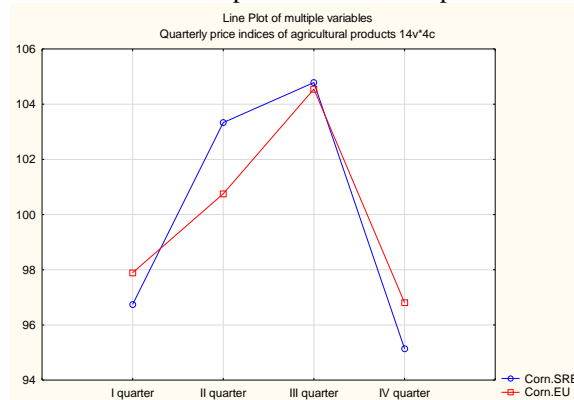
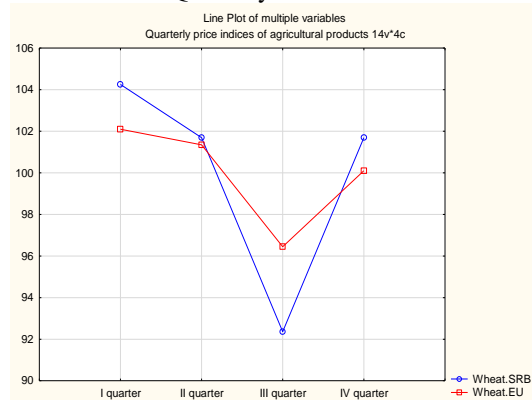
Kvartali	Kvartalni indeksi cena pšenice		Kvartalni indeksi cene kukuruza	
	Srbija	Evropska unija	Srbija	Evropska unija
I	104,251196	102,0983	96,74172	97,89069
II	101,692284	101,35	103,3352	100,7556
III	92,3631505	96,45028	104,7831	104,5495
IV	101,693369	100,1014	95,13991	96,80427
Zbir	400,00	400,00	400	400

Source: Author's review

The highest price of wheat both at the level of Serbia and at the level of the European Union is recorded in the first quarter, by 4.25% and 2.1% respectively. In the second and third quarters, prices are also slightly higher than the average, while in the third quarter there was a more significant decline in prices. For the period from 2006-2016. in the third quarter, prices in Serbia decreased by 7.6%, while in the European Union they were less for about 3.5%.

It is visible that corn prices in Serbia and the European Union are at the highest level in the third quarter, by 4.8 and 4.5% respectively. Prices are higher in relation to the general average and in the second quarter, in Serbia by 2.3%, while in the EU countries they are close to the average value. The lowest values were recorded in the fourth quarter, but they were similar like in the first quarter. Prices in these quarters are lower than 3 to 5% lower than the average value. The same conclusion is getting by looking at the graphic representation of the seasonal quarterly index, which is presented in Charts 1 and 2.

Charts 1 and 2. Quarterly movement of wheat and corn in Serbia and the European Union for the period 2006-2016.

Source: Author's review

Observing quarterly indices from the beginning of the year, in the first quarter they are below the average, then their value increases in order to reach their maximum in the third quarter. Then, the price drops, and in the fourth quarter seasonal indices record the lowest value. Similar to wheat, prices of corn are at the lowest level at harvest time when market saturated with this product, which is the fourth quarter.

4. CONCLUSION

In the survey that was conducted, there was a significant difference in the way in which the observed prices in Serbia and the European Union were displayed, which indicates an obvious difference in methodology. The official statistics of the European Union follows the prices of far more agricultural products and, in the majority of them, shows them in the same form. The Statistical Office of Republic of Serbia also monitors a relatively high number of agricultural products, and shows them in a way which allows complete comparability with the official Eurostat data,

but it is necessary to make some modifications. Problems in comparison are especially characteristic for products of animal products because the method of categorization of a subgroup is not harmonized.

However, despite significant differences, there are cultures which prices are fully comparable, such as, corn and wheat. The average price of wheat and corn in the European Union during the reviewed period was on the average higher level than the price in Serbia. The average price of wheat in EU was 12,45% higher than the price in Serbia. Also, the average price of corn in EU during the reviewed period was 27,71% higher than the average price in Serbia.

Based on the quarterly price movements, the optimal time, from the economic perspective, to sell and purchase wheat and grain can be concluded. Also, based on the quarterly price movement of grain the occasional instabilities that occur on the grain market can be alleviated. Accordingly, a comparative analysis of the prices of agricultural products can be useful to the creators of agrarian and economic policy.

REFERENCES

- [1] Eurostat (2017), About Eurostat, An Overview,
- [2] (<http://ec.europa.eu/eurostat/about/overview>)
- [3] European Commission (2017), EU prices for selected representative products,
- [4] (https://ec.europa.eu/agriculture/markets-and-prices/price-monitoring/monthly-prices_en)
- [5] European Commission (2017), Methodology carcass remainders,
- [6] (https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/market-observatory/meat/beef/doc/methodology-carcass-remainders_en.pdf)
- [7] Krstić, Gorana, Šoškić D. (2015): *Ekonomika statistika*, The University of Belgrade Faculty of Economics, Republic of Serbia
- [8] The National Bank of Serbia (2017), Average exchange rates of the dinar against the world's leading currencies,
- [9] (http://www.nbs.rs/internet/english/scripts/kl_prosecni.html)
- [10] Official Journal of the European Union (2009),
- [11] (<https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/275f9aed-b70c-4d31-9d79-20f103f83667/language-en>)
- [12] Statistical Office of the Republic of Serbia, methodological explanations, price indices of agricultural producers, (<http://www.stat.gov.rs/WebSite/Public/MethodologyHelp.aspx?IndicatorID=0305IND01&sAreas=false>)
- [13] Statistical Office of the Republic of Serbia (2006-2016), Monthly statistical bulletin, no. 12, Belgrade, Republic of Serbia

CONCEPTUAL MODEL FOR DEFENCE PRODUCT LIFE CYCLE MANAGEMENT

Sevdalina Dimitrova

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, The Republic of Bulgaria,
sevdalinaid_bg@mail.bg,

Nikolay Kamarashev

Vasil Levski National Military University – Veliko Tarnovo, The Republic of Bulgaria,
nikolay.kamarashev@gmail.com

Abstract: The dynamics in socio-economic processes at national, regional, and global levels is in itself a serious test to the defence systems of NATO member countries and the need to develop adequate military capabilities. The complex, dynamic, and hardly predictable character of the modern strategic security environment is a challenge that puts to test the "great powers", the actions of politicians, and the public opinion. In this complex and controversial security environment and the increased tendency for resource constraints, on the one hand, there is the created imbalance between the planned capabilities and the maintenance of the existing ones, on the other - the need to adapt the defence capabilities to the parameters of the changing environment. And this in itself determines the need to observe one of the basic principles of enhancing the effectiveness of defence policy, that of improving management as a process and structure for managing defence resources and the related defence products. And since one of the main imperatives of now-a-day's armed forces is the modernisation and functioning with up-to-date, high-tech weaponry and equipment, its maintenance and the building of an appropriate infrastructure that meets the new realities, it is necessary, more than ever, to focus the theory and practice on the application of an appropriate, integrated approach to enhance the effectiveness of the defence product life cycle management. In doing so, the priorities of the logistics system in the Bulgarian Armed Forces should be taken into account as a result of the realities of the security environment - national and international. As a result of the new circumstances, an imbalance has occurred between resources and capabilities, accumulated redundant defensive products and ammunition with long-term storage that are dangerous both to use and for the environmental security, and this further aggravates the above mentioned imbalance. This and the challenges of integrated logistics, with increasing urgency, require systematic building of the defence capabilities of our country's armed forces. This should be based on the modernisation of the adopted weaponry systems with a sufficiently long life cycle and investment in new ones, the release of defective products, and the utilization of redundant armament in compliance with the principle of cost-effective and efficient spending of defence resources. This in itself implies and requires the application of modern scientific approaches to the development of the armed forces. Therefore, the focus of the author's research is on the argumentation of finding new approaches and adapting the existing ones with the purpose of improving defence product life cycle management. Moreover, the aim is to create a conceptual model for the defence product life cycle management on the principle of economy, effectiveness and efficiency in the spending of defence resources.

Keywords: management, resource management, defence capabilities, defence product life cycle management.

1. INTRODUCTION

In the recent years, both globally and regionally, there has been an increase in security problems and growth in hybrid threats, which pose multiple new risks for national and international security, and therefore the entire national security and defence system should respond adequately. The dynamics in socio-economic processes at national, regional, and global levels is in itself a serious test of the defence systems of NATO member states and the need to develop adequate military capabilities. Accordingly, the need to maintain and develop the existing defence capabilities, and to construct and develop new ones based on effective defence product life cycle management and the development of an integrated system for effective management of the defence of the country. There is a tangible need for new concepts and models for defence product life cycle management, created following the principle of economy, efficiency and effectiveness of defence resource spending in the context of NATO Smart Defence. This circumstance is the basis of the scientific quests of the authors of this paper, aimed at creating a model of a cost-effective life cycle of defence products.

And since the life cycle of the product is characterized by time and economic parameters, the latter being the most important of them, the baseline of research is the applicability of tools and techniques for the management of the individual life cycle phases, influencing the structure of costs and the size of revenue over the whole life cycle. [1,6

2. FORMULATION OF THE MODEL FOR DEFENCE PRODUCT LIFE CYCLE MANAGEMENT (LCM)

As a set of phases, the defence product LCM may be presented in the following dependence:

$$T_{life}^{cycle} \in (T_{une} \dots T_{end}) \quad (1),$$

where its duration T_{dur}^{cycle} depends on these phases (development, acquisition, adoption, operation and maintenance and decommissioning of weapons, munitions, etc.). Accordingly, each of the phases is represented as follows:

✓ **development:** the development and management of the processes in first phase of the defence product life cycle, covering a time interval $T_{une} \in (T_0 \dots T_1)$ of its total duration T_{dur}^{cycle} , including the sub-steps: study, conceptual design, design, experimental model, etc.;

✓ **acquisition:** the acquisition forms a time interval $T_{two} \in (T_1 \dots T_2)$ which includes the delivery of an already produced product; production and delivery of the product, as well as other options for acquiring ownership by the contracting authority;

✓ **adoption:** the third management phase after the adoption of a certain type of defence product covers the time interval $T_{three} \in (T_2 \dots T_3)$ during which the LCM includes activities aimed at checking the tactical and technical characteristics and ensuring the claimed defence capabilities, putting into operation with or without restrictions for self-use in the Ministry of Defence;

✓ **operation and maintenance:** the fourth phase of the defence product life cycle includes exploitation and maintenance in the time span $T_{fourth} \in (T_3 \dots T_4)$. This time-lag for some classes of defence products is the longest

of the total duration of the T_{dur}^{cycle} . In this phase, the LCM is focused on the activities related to the use, technical maintenance, repairs, storage, refinement, modernization, extension of the period of use, etc. It should be noted that the upgrading and modernization of defence products are mandatory fragments of this life-cycle phase;

✓ **decommissioning of defence products:** the decommissioning $T_{fifth} \in (T_4 \dots T_5)$ involves making defence products inoperative, which occurs in the presence of: quantities exceeding standard needs; depletion of technical and operational potential; ineffectiveness as a result of natural disasters, incidents or accident as well as storage hazards; significant deviations from the requirements for the technical documentation that interfere with the normal operation and are not subject to repair.

Moving from one phase of the defence product life cycle to another represents an objective process due to changes in the growth rate of sales and profits of a particular class of military production. And for another class of defensive products, life-cycle phases represent a natural evolutionary process in which existence is a necessity, generating defence capabilities for our country.

The life cycle (LC) of the product is characterized by time and economic parameters. The most important of these are the economic parameters, which are characterized by more volume losses and quality indicators, which are in close connection. In order to obtain the necessary product quality, a rational amount of documents for stopping, researching, designing and preparing for production is required. These parameters refer to the duration of the release and the operation of the product. These parameters refer to the duration of the release and the operation of the product. The product quality parameters and the volume of production form the cost of the economic life cycle of the defence product. [1,6,9,10,13,14] The latter requires performing an analysis of the phases involved in the

defence product life cycle that are inherent throughout its duration T_{dur}^{cycle} . To this end, an economically-mathematical model can be used allowing for universalisation in the management of the existence of articles, products, commodities, technologies, and the assessment of life-cycle efficiency Eff_{life}^{cycle} . Thus, the quantity of the

effect of the defence product life cycle Eff_{life}^{cycle} may be presented as a functional dependence of three main features: product lifetime, revenue from its realisation, and cost of maintaining it in a consumer state. In this case, the effectiveness of the defence product lifecycle Eff_{life}^{cycle} can be formulated with a functional equation of the type:

$$Eff_{life}^{cycle} = f(T_{dur}^{cycle}, Z_{main}^{costs}, P_{pr}^{prof}) \quad (2),$$

where: Eff_{life}^{cycle} - effectiveness of the defence product life cycle; T_{dur}^{cycle} - length of the defence product life cycle (months, years); Z_{main}^{costs} - maintenance costs of the defence product (in BGN); P_{life}^{pr} - revenue from the realisation of the product (in BGN).

Provided that the value of the cycle duration T_{dur}^{cycle} is considerably less variable than the others shown in dependence (2), the LCM of the defence product depends on a certain function of the revenue P_{life}^{pr} for realisation of the product, as well as on a function which determines the cost Z_{main}^{costs} of its creation and maintenance in a workable state. Therefore, the effectiveness of the product life cycle Eff_{life}^{cycle} can be determined by a common economically-mathematical universal model, which sets the balance in different conditional units, obtained by the changes in the ratio of the current values of the two functions P_{life}^{pr} and Z_{main}^{costs} , i.e. $\Delta B_{prof}^{costs} = (P_{life}^{pr} - Z_{prod}^{costs})$.

In this case, if we designate the volume of costs Z_{prod}^{costs} with the "-" sign and the revenue (notional revenue) P_{life}^{pr} respectively with the "+" sign, the geometric interpretation of the model by the life cycle phases and its duration T_{dur}^{cycle} , where each one is assigned with the dependence $T_{life}^{cycle} \in (T_{une}...T_{end})$, the graphical visualization of the LCM of the defence products presented in Fig. 1. looks in the following way:

1. Overall time model of product life phases Expressed intervals

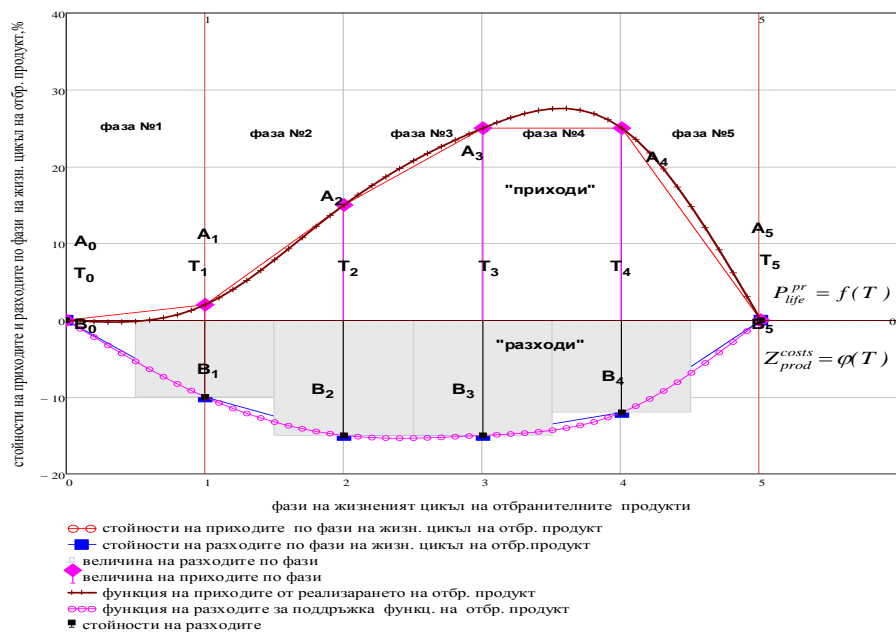

Fig. economic-universal defence cycle in through time

$T_{life}^{cycle} \in (T_{une}...T_{end})$ throughout the duration of the life cycle T_{dur}^{cycle} , the changes in the time and economic indicators in each one are determined by the private functions of P_{life}^{pr} assigned with the points $A_1...A_n$ and Z_{main}^{costs} - with the points $B_1...B_n$ (Figure 1). Thus, the amount of costs Z_{main}^{costs} in life cycle phases can be represented by a function dependence of the following type:

$$Z_{prod}^{costs} = -\int_0^{T_1} \varphi 1(T) dT - \int_{T_1}^{T_2} \varphi 2(T) dT - \int_{T_2}^{T_3} \varphi 3(T) dT - \int_{T_3}^{T_4} \varphi 4(T) dT - \int_{T_4}^{T_5} \varphi 5(T) dT \quad (3).$$

This dependence (3.2.) could also be represented briefly in the following way:

$$Z_{prod}^{costs} = - \int_0^{T_5} \varphi(T) dT \quad (4).$$

Hence, in general, the phase dependence (4) $T_{life}^{cycle} \in (T_{une}..T_{end})$ can be presented as a function of maintenance costs of the defence product in the duration of the life cycle T_{dur}^{cycle} and it can look in the following way (Figure 3.1):

$$Z_{prod}^{costs} = \varphi(T) \quad (5).$$

When taking into account the specificities of the defence products forming the last functional dependence (5) as an opposite, which takes part in the formation of the LCM efficiency Eff_{life}^{cycle} of a given class of defence products, the total amount of revenue (contingent revenue) P_{life}^{pr} from the realisation of a type of a defence product is formed.

Accordingly, the total amount of revenue P_{life}^{pr} for the entire period of its life cycle may be represented with the following dependence:

$$P_{life}^{pr} = \int_{T_0}^{T_1} f_2(T) dT + \int_{T_1}^{T_2} f_2(T) dT + \int_{T_2}^{T_3} f_3(T) dT + \int_{T_3}^{T_4} f_4(T) dT + \int_{T_4}^{T_5} f_5(T) dT \quad (6).$$

The value of P_{life}^{pr} for the whole period of the life cycle could be presented with the following kind of function:

$$P_{life}^{pr} = \int_{T_0}^{T_5} f(T) dT \quad (7),$$

where, in general, the revenues from the conditional realisation of a certain defence product for the whole duration of its life cycle, i.e. $T_{life}^{cycle} \in (T_{une}..T_{end})$, can be expressed by a function of the type:

$$P_{life}^{pr} = f(T) \quad (8).$$

On the basis of these dependencies (from 3 to 8), the effectiveness Eff_{life}^{cycle} in the LCM in terms of time - its duration - $T_{life}^{cycle} \in (T_{une}..T_{end})$, may be defined as the current values of the balance between revenue and costs ΔB_{prof}^{costs} . Therefore, the life-cycle cost-effectiveness of a given type of defence product Eff_{life}^{cycle} at any point of time could be determined by the dependence:

$$Eff_{life}^{cycle} = \Delta B_{prof}^{costs} = (P_{life}^{pr} - Z_{prod}^{costs}) = \int_{T_0}^{T_5} f(T) dT - \int_0^{T_5} \varphi(T) dT \quad (9).$$

When taking into account the dependence presented in (9) and the type of functions $P_{life}^{pr} = f(T)$ and $Z_{prod}^{costs} = \varphi(T)$ of most defence products, the life cycle effectiveness by phases, presented through the value of the balance between revenue (contingent revenue) and cost $\Delta B_{prof}^{costs} = (P_{life}^{pr} - Z_{prod}^{costs})$ with a duration $T_{life}^{cycle} \in (T_{une}..T_{end})$, forms three kinds of life cycles of exploitation of defence products, in particular munitions, and they are: profitable (lucrative), neutral and unprofitable (unlucrative) that are subject to research in other studies of ours.

3. CONCLUSION

The specificity of the class V ammunition resources, studied for the purposes of this dissertation work, determines the peculiarities in the manifestation of the different phases of their life cycle management in the dynamically changing security environment, the analysis and definition of the problem areas as well as the rationalisation of the management decisions for effective defence products life cycle management.

The created conceptual model of defence product life cycle management by individual phases - universal and principle - allows for the proposal of concrete solutions for effective management according to the categorisation of defence products and their time and economic parameters, whose manifestation is the models developed for profitable, neutral and unprofitable life cycle and the proposed methodologies to streamline management decisions.

REFERENCES

- [1] Valchev, S., Legal Basis and Challenges for Defence Products Life Cycle Management. Briefing at the Methodological Summit of the Director of Logistics Directorate, Varna, 3-4 April, 2013.
- [2] Gerasimov, B., Chetvergova, N., Spiridonov, S., Dyakova, O., Economics: Introduction in Economic Analysis. Publishing and printing centre of Tambov State Technical University, 2003.
- [3] Goncharova, N., Kiryanova, L., Management of Destination Life Cycle, Bulletin of the Tomsk Polytechnic University. 2011. V. 318. № 6.
- [4] Gribkov, E., Product Life Cycle Management, E-zine: Managing the Enterprise № 05 (16), May 2012.
- [5] Gubko, M., Novikov, D., Theory of Games in Organisational Systems Management, 2nd edition, revised, Moscow. 2015.
- [6] Dimitrova, S., Resource Management in a Dynamically Changing Security Environment. Primaks Publishing – Russe, 2014, p. 238-286.
- [7] Dimitrova, S., Kostadinov, K., Kamarashev, N., Possibilities for Efficient Defence Product Life Cycle Management. IX International Scientific and Practical Conference "Innovations in Technology and Education", Belovo, March, 2016.
- [8] Elen L. Edgkom, Analysis of the Financial Performance of Microfinance Organisations. The SEEP Network, CAMEADOW, 2011.
- [9] Minyuk, S., Rovba, E., Kuzmich, K., Mathematical Methods and Models in Economics, Minsk, 2002.
- [10] Mihailova, E., Smirnov, A., Methods for Finding the Optimal Control of Economic Systems. Rybinsk, 1998.
- [11] Mihailova, I., Operation Research, Part 1: Mathematical Model of Operation, Voronezh, 2003.
- [12] Nosko, V., Econometrics. Introduction to Regression Analysis of Time Series. Moscow, 2002.
- [13] Orlova, I., Polovnikov, V., Economic-Mathematical Methods and Models: Computer Simulation. Moscow, 2007.
- [14] Petkov, T., Lifecycle of Military and Special Purpose Products. G.S. Rakovski Defence College, Sofia, 2006.

CREATING AN INFORMATION SYSTEM FOR A POLICE OFFICE AND CRYPTOGRAPHIC PROTECTION OF ITS INFORMATION

Ilhan Istikbal Ibryam

Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Mathematics & Informatics, Republic of Bulgaria
i.ibryam@shu.bg

Byulent Mustafa Mustafa

Konstantin Preslavsky University of Shumen, Faculty of Mathematics & Informatics, Republic of Bulgaria
byulent_mustafa@abv.bg

Atti Rashtid Mustafa

Konstantin Preslavsky University of Shumen, College in Dobrich, Republic of Bulgaria atti_mustafa@abv.bg

Abstract: Information systems for the service of the small settlements in the Republic of Bulgaria and their adjoining territory are not designed and integrated everywhere at the Ministry of Interior (MOI). Therefore, this article considers an option for building such an information system that would be useful for the activity of a micro-district police office.

After the analysis, we have come to the conclusion that the manual information processing is not efficient with regard to the processing time and at the same time a greater number of human resources are involved in the process. By creating such an information system, the time spent on storing and processing information would be significantly shortened. Undoubtedly, this would have a positive impact on the workload of police officers in smaller settlements. The integration of the information system in regions does not mean that it will result in state cuts. On the contrary - the tasks of the corresponding staff would be redistributed and the officers would do much more of their duties and they would do them more efficiently. By means of the modern information technologies, an optimal solution to arising problem situations is sought, namely in such services to the Ministry of Interior (MOI). A detailed analysis of the documents, by means of which this information is processed, is done. It includes requests such as document validation forms, requests for access to information, etc. According to the DB-Engines chart for November 2017, the Microsoft Access database management system ranks eighth (that is, the top 10) compared to the other 337 systems. Another IT Career Success rating also identifies Microsoft Access in the top 10 of database management systems. In this chart it is in ninth position. The capabilities of Microsoft Access 2016 have been analyzed compared to the previous versions of the information systems design. This environment is discussed in greater details in the discipline of Databases and Applications and it is namely this that is used to build the information system described in the article. In order to limit data from unauthorized access, we have used cryptographic protection. It has been created with a PHP scripting language with a syntax based on C and Perl. The algorithm of the encryption and decryption software that we have used is effective and successfully passed the statistical tests with the National Institute of Standards and Technology (NIST) for resistance to attacks.

Keywords: information systems, databases, cryptographic protection, encryption, decryption

1. INTRODUCTION

The development of police as an institution in Bulgaria starts after Turnovo Constitution was acceted /16.04.1879/. With Decree № 1 of Alexander I of July 5th 1879 The Ministry of Inner Affairs was created as a part of the first Bulgarian government. The first Bulgarian minister of inner affairs was Todor Burmov.

The basic spheres of activity of this ministry are: inner affairs and administration, people's health; veterinary affairs, post offices and telegraph management. The police functions are fulfilled by an administrative-police department in the Ministry of Inner Affairs and the connected institutions. In the beginning the ministry used to be loaded with tasks not typical for it, e.g. veterinary affairs that are removed in 1893; post offices management that ends in 1882; and social affairs in 1885. [1]

Undoubtedly during the years since its creation the activities of its officers have been overloaded in administrative aspect. Processing and storage of a large volume of documents at that time had probably been time consuming process taking months, may be years of hard work. When information technologies penetrate these structures of the country information processing becomes a much faster process. This process is dependent on technology which can be used, the remote access to information and risks in relation to its completeness and secrecy. According to the National Statistical Institute of the Republic of Bulgaria about the Bulgarian population as of 31.12.2016 is 5 204 385 people. [2]. This population is not evenly distributed in the territory. The majority of people inhabits

bigger administrative cities. The reason for this is the opportunity for better paid job and the better living conditions. But there are also found more crimes. Accordingly in the Police Stations in the bigger cities there are integrated information systems connected to the internet in order to provide opportunities for more adequate reactions in concrete situations. On the other hand this does not allow us to maintain that in the little towns and villages (population under 20 000 people) there are not crimes. On the contrary, on paper there are stored registered crimes of the following types:

- ✓ crimes against property;
- ✓ crimes against personality;
- ✓ crimes connected to services;

In order to receive reference about a crime fulfilled information about a person connected to a presumable crime, it is necessary to research a great number of files full of documents which is difficult for the officers in the police stations in the small and far away places and regions in the country. In this article we present a variant of information system for a police station that will be useful if introduced in the small and far away regions.

2. EXPOSITION

For creating the information system (fig. 1) we have used a Microsoft product – MS Access. In the abstract we have motivated the choice of this medium for database management systems. The tables store information about:

- ✓ staff (including ID number, names, address, contact telephone number, position, service region, determined by him (code of the crime, date of crime fulfillment));
- ✓ crimes (including code of the crime, type of the crime);
- ✓ region-microregion (code of the region, location, code of the area); etc.

Figure 1. Information System *Police Station* created by means of MS Access

After performing data normalization (the data attributes are grouped in tables), the corresponding relations between the tables in the system are performed. In the information system the majority of relations are of the type "one to one" (1:1), "one to many" (1:M) and "many to many" (M:N). For access to the information in the database we have created forms by means of the object "Forms". For all references concerning the information system it is necessary to build the corresponding requests to the database. Most applications for work with database provide the user with relative easy ways for creating data extracts comprehensible for him/her, collected from a few tables. [3]. In this case we have used requests in a few criteria as well as parametrical requests. Microsoft Access gives opportunities for these requests' performance result to be provided in the form of reports that can be saved on an electronic device as well as printed out on paper by means of the print buttons created in the forms. They have to be well defended no matter of the store type (electronic device or paper). The hard (paper) copy can be stored in various types and sizes

of safes. For the safety of the electronic reports (fig. 2) we offer a variant for crypting it. The cryptographic algorithm is a mathematical function (one of which parameters is called a key), which is used for crypting and decrypting. In order to crypt an open text, a crypting algorithm is applied to it. In order to crypt a ciphered text, a decrypting algorithm is applied to it. [4]. For generating keys we use a Tinkerbell's cart, which is recursively defined as (1):

$$\begin{aligned} u_{m+1} &= u_m^2 - v_m^2 + au_m + bv_m \\ v_{m+1} &= 2u_m v_m + cu_m + dv_m \end{aligned} \tag{1}$$

where $a = 0.9$, $b = -0.6013$, $c = 2.0$ and $d = 0.50$.

By means of this method we provide a more reliable way of defending information.

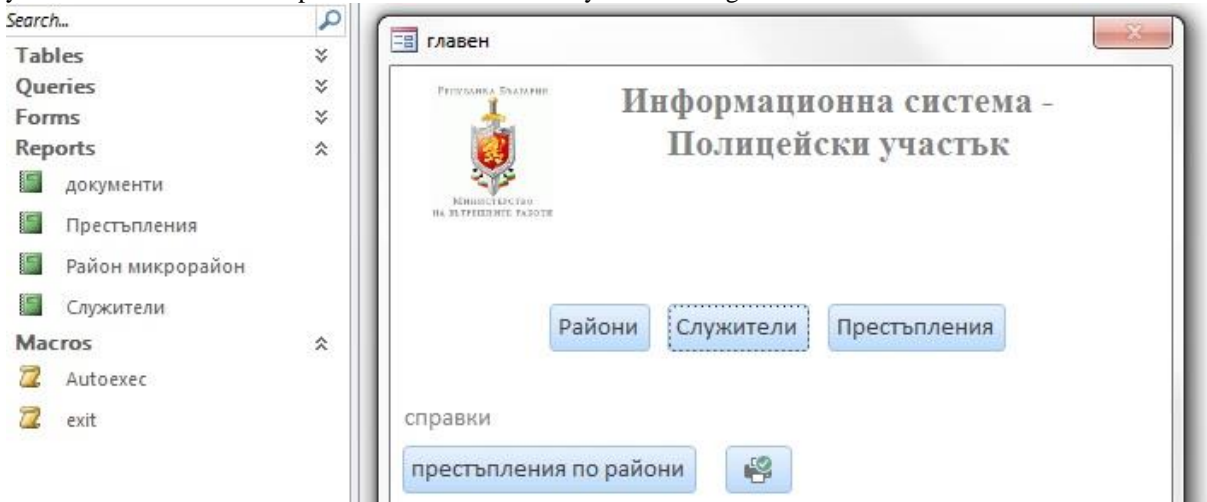

Figure 2. Reports from the information system

The reports created by means of Microsoft Access 2016 can be exported in excel, rtf, pdf or xps files, text files, xml file and html document. The report Region-Microregion is exported in the formats rtf, pdf, xps, txt, xml and html. A comparative characteristic of the size of the file in its various formats is made before and after crypting it. The length of time necessary for the cryptographic algorithm is analyzed. The best results are reached when the file is exported in txt format (Table 1).

Table 1.

File format	Size of the file before cripting it	Size of the file after cripting it	Times more
<i>html</i>	8 KB	59 KB	7,38
<i>pdf</i>	93 KB	746 KB	8,02
<i>rtf</i>	6 KB	38 KB	6,33
<i>txt</i>	2 KB	11 KB	5,50
<i>xml</i>	11 KB	82 KB	7,45
<i>xps</i>	99 KB	784 KB	7,92

Figure 3 a) presents the report after exporting it in a txt format and Figure 3 b) – also in txt format, but with changed content. In the second case the file is already crypted.

Район микрорайон – Notepad

местоположение	Дата на извършеното престъпление	вид престъпление
Алцек	02 февруари 2017 г.	Наркотични вещества
Бенковски	05 април 2017 г.	Битови престъпление
Владимирово	18 ноември 2017 г.	Битови престъпление
Енево	07 април 2017 г.	убийства
Карпелит	10 април 2017 г.	убийства
Кочмар	04 април 2017 г.	Битови престъпление
Крушари	16 септември 2016 г.	Грабеж
Подслон	09 август 2017 г.	Наркотични вещества
Стожер	22 февруари 2017 г.	наркотични вещества

a)

Р P*P№P₂PS PjPePcCЪPcCЪP*P№P₂PS – Notepad

```

0111/0010/010101/100010/011100/000010/001010/100000/000110/000110/001011/000001/101001/111001/011011/111110/1001
00/101110/011100/110101/000110/010011/111111/101100/110101/000111/101100/100101/111001/100100/001110/101100/0011
00/000100/110001/001101/001010/110010/011101/111000/100100/001111/001111/100001/000011/1000101001101110/01010011
011110001101010/100101/1100011111010111011101/0000001001100111000010011101100/001110110010001000010111/1001/
0011/0110/1100/0100/1111/1101/0011/1111/1101/0010/110011/010111/000000/000100/01101100110101101000010/0100
010010010110111000001001010/100010100001111101101010/1000111001101010100000/1101010000010110111010/000001/0
01000/000100/110101/010000/111111/001100/001010/100000/101011/111101/111001/010001/111001/001010/001111/101110/1
10100/010001/110010/010000/011011/100010/001010/011001/100110/001111/100111/011111/001010/111001/011011/11111/0
10010/000000/011001/100010/010000/100100/011101/101001/110110/101111/110101/010100/100111/000111/011111/110001/0
11100/100000/101110/0100000001011100/0000011010101000010010001000010/00010000011011000010101/01110110010011001
1100100/1000100000101010000100100111011/10101010101100010101001/110010/100100/0110100001110101011001/1110/11
01/010110/000110/010101/001011/101010/001010/101010/111101/000111/110111/100011/010110/110111/111101/0000
00/010110/101101/011111/100001/010111/011010/111101/010011/111000/010100/110010/111010/010000/010011/011110/1111
11/100010/001010/011001/001111/100000/101010/000111/000110/000011/111111/011010/011101/001010/110001/100011/0110
01/011101/001001/001100/111100/111011/101111/010011/010010/000011/110100/111011/111101/000010/010011/011011/011
00/100100/010111/011111/000001/101000/110000/111000/001010/110111/101110/100001/010000/010100/100101/000011/0111
11/1100001111110101110111/1001010011010111011000101011100/11010110000000100111010/1011010101000011101010/1
11/100100/111000/001100/110110/11000111/01011000010010100010000/000100100100111000110111/001011/111100/101001/
100000/000101/101101/100011/101111/000010/001111/101011/100101/000011/000111/010100/010011/011011/110000/100101/
001011/100110/101010/100011/111111/111001/111110/100011/010100/110001/010111/111101/111100/001100/001001/110111/
010011/111001/111011/111100/000010/011111/010010/100101/111100/010010/100011/010111/110010/010000/001001/
111101/000010/101000/010100/011100/001001/001110/110100/000001/000000/011101/11101001001100010010
001110100/010010111011110011110011/100100/101111/100011/011000/010000/001011/10000000101110101010/
01110/010001010110000/1001011001011000101000011010101/110100001000011011001101/0110100100011000110100/01000
010001111001001110/11100111100111101101101010101/0110/0010/1110/0110/001100/000100/101110/100010/01011010/00
1011011011101100010101/000111000000010111000110/011100100110100001100000/010111/001000/101110/000100/111000/1001

```

b)

Figure 3a) Data exported from report of database and a crypted variant of the file – 3 b).

The diagram on Figure 4) shows the initial content of the symbols (in red), and the crypted variant is shown in green.

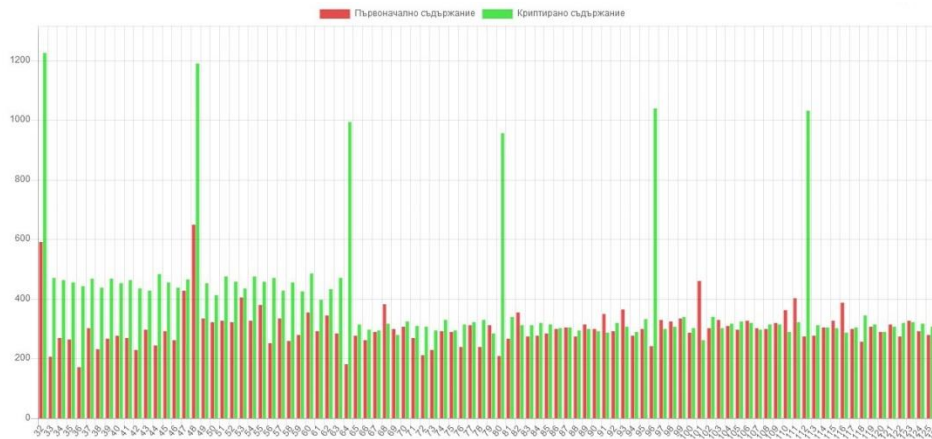

Figure 4) Diagram with initial and crypted content of the symbols

3. CONCLUSION

- ✓ Creating an information system for the needs of The Ministry of Inner Affairs in the small regions requires detailed analysis of the documentation, the parameters of the personal computers and the opportunities of the technical facilities available. Last but not least, they have to possess the corresponding licenced software.
- ✓ The management of the information security concerns all organizations, including the structures of The Ministry of Inner Affairs The Ministry of Inner Affairs.
- ✓ For information defence various cryptographic algorithms can be used. They have to be tested for stability against attacks by means of statistical tests of the National Institute of Standards and Technology (NIST), Statistical Package for Social Science (SPSS), etc.

REFERENCES

[1] <https://www.mvr.bg>

[2] <http://www.nsi.bg>

[3] Роман, С. Access бази данни. Проектиране и програмиране., Издателство „O'REILLY“, стр. 51, София, 2003.

[4] Целков, В., Стоянов, Н. Защитени криптографски приложения в компютърните системи и мрежи, поредица "Защита на информацията", Издателство "Нова звезда" стр. 31, София, 2009

CRIMINAL ACTS AS THE BASIS OF CRIMINAL LEGAL RESPONSIBILITY**Jetmire Zeqiri**

University in Tetovo, Tetovo, Macedonia jetmire.zeqiri@unite.edu.mk

Abstract: Criminal liability is the most serious type of legal liability, from the point of view of the consequences for the individual. (Compared with legal administrative, civil, disciplinary responsibility). This is one of the reasons, and even the foremost, that this kind of responsibility, both in doctrine, in legislation, and in the practical activity of the prosecution and court bodies in democratic countries. It is well known that criminal liability is nothing other than the obligation of the perpetrator to be subjected to the criminal punishment for the offense committed by him, on the one hand, and the right of the state, that through the fulfillment of a number of legal requirements of the law material and procedural criminal law, to require him to fulfill this obligation, on the other hand. The basis of criminal liability constitutes the presence of a criminal offense. While the prerequisite or prerequisite of it constitutes the determination of the figure of the concrete criminal offense, which is foreseen in the specific provision of the special part of the Criminal Code or of special criminal laws. It is precisely the specific provision of the Special Part of the Criminal Code, which provides for a concrete type of criminal offense on the basis of which the person or suspects will be charged as perpetrators of the offense.

Keywords: criminal offense, criminal liability, criminal offense, lawlessness, act or omission, fault, etc.

1. KUPTIMI, PËRMBAJTJA DHE ELEMENTËT E PËRGJEGJËSISË PENALE

Me përgjegjësi penale kuptohet zbatimi i kërkesave të cilat lidhen së pari, me procedurën e marrjes në përgjegjësi penale të parashikuar nga legjislacioni procedural penal, së dyti, shqyrtimin dhe hetimin e çështjes gjatë gjykimit, së treti, marrjen e vendimit gjyqësor, së katërti, vuajtjen e dënimit të dhënë nga gjykata, së pesti, kufizimet e tjera të përcaktuara në vendimin e gjykatës ndaj personit të marrë si i pandehur për kryerjen e veprës penale²³². Përgjegjësia penale, është lloji më i rëndë i përgjegjësive juridike, nga këndvështrimi i pasojave që sjell për individin. (Krahasuar me përgjegjësinë juridike administrative, civile, disiplinore). Kjo, është dhe një nga arësyet, madje kryesorja, që kësaj lloji përgjegjësie, si në doktrine, në legjislacion, edhe në veprimtarinë praktike të organeve të prokurorisë dhe gjykatës në vendet demokratike. Dihet se, përgjegjësia penale nuk është gjë tjetër veç detyrimi i autorit të veprës penale që ti nënshtrohet dënimit penal për veprën penale të kryer prej tij, nga njëra anë, dhe të drejtës së shtetit, që nëpërmjet përbushjes së një sërë kërkesash ligjore të së drejtës material dhe asaj procedurale penale, të kërkojë prej tij që të plotësojë këtë detyrim, nga ana tjetër. Bazën e përgjegjësive penale e përbën prania e veprës penale. Ndërsa kushtin paraprak apo parakushtin e saj, e përbën përcaktimi i figurës së veprës penale konkrete, e cila parashikohet në dispozitën, konkrete të pjesës së posaçme të Kodit Penal ose të ligjeve të posaçme penale. Është pikërisht dispozita konkrete e Pjesës së Posaçme të Kodit Penal, në të cilën parashikohet lloji konkret i figurës së veprës penale në bazë të së cilës do të akuzohet personi, apo personat e dyshuar, si autorë të veprës penale. Kuptimi i përgjithshëm i përgjegjësive në doktrinën e së drejtës ka kuptime të ndryshme. Për shëmbull, përgjegjësi për pasojën e shkaktuar me veprimet e veta, përgjegjësi si detyrim për përbushjen e detyrave të caktuara juridike. Sipas përkufizimeve të dhëna, përgjegjësia, përfaqëson një raport të dyanshëm ndërmjet dy subjekteve. Raport midis atij që përgjigjet dhe atij para të cilit përgjigjet i pari. Askush nuk mund që për veprimet e tij të përgjigjet para vetes së tij, përveç se në formë të përgjegjësive para ndërgjegjes së tij. Vepra penale është kategoria kryesore në sistemin e së drejtës penale. Vepra penale legjitimon të drejtën e ndëshkimit dhe përcakton gjerësinë e represionin penal-juridik, kurse nga nocioni i saj nxirren edhe kategori të tjera themelore, si përgjegjësia penale dhe dënimi. Përgjegjësia penale përcaktohet sipas disa kriterëve shkencore të parashikuar në ligjin material dhe që trajtohen nga doktrina, nga teoria e së drejtës penale. Këto kriterë janë të natyrës juridike dhe faktike. Kriteret juridike kanë të bëjnë kryesisht me disa përcaktime të ligjit, ose të teorisë të së drejtës penale. I tillë është parimi i mosdënimit pa ligj, sipas të cilit askush nuk mund të dënohet penalisht për një veprë që më parë nuk është parashikuar shprehimisht në ligj si krim ose si kundravajtje penale. Kriteret e natyrës faktike kanë të bëjnë me rrethanat e kryerjes së veprës. Prej tyre, të drejtës penale i interesojnë së pari, ato rrethana që përbëjnë anën objektive të figurës së veprës penale dhe së dyti, rrethanat, të cilat shërbejnë për të arritur në përfundimin nëse ekziston apo jo ana subjektive e figurës së veprës penale, nëse personi ka vepruar me faj, rast pas rasti. Thelbësore në zgjidhjen e problemit të përgjegjësive penale për vepra që parashikohen në ligj si vepra penale, është që personi të ketë mbushur moshën e kërkuar nga ligji, 14 vjeç

²³² I. Elezi., S. Kaçupi., M. Haxhia., “Komentari i Kodit Penal të Republikës së Shqipërisë”, Tiranë 2009, Fq.87

për krime dhe 16 vjeç për kundravajtjet penale në kohën e kryerjes së tyre, të ketë vepruar me faj dhe të ketë lidhje shkakësore midis veprimit ose mosveprimit të tij dhe pasojave shoqërisht të rrezikëshme. Megjithëse jo i shprehur në ligj, kusht i domosdoshëm është edhe që personi të jetë i përgjegjshëm. Për përgjegjshmërinë, as për sa i përket kuptimit dhe përmbajtjes së saj, as edhe thjesht si nocion, nuk bëhet fjalë, jo vetëm në Kodin Penal, i cili është në fuqi, por as edhe në dy kodet e mëparëshme. Kuptimin e këtij instituti, jo vetëm si nocion thjesht tekniko-juridik, por në rradhë të parë e mbi të gjitha, si nocion shoqëror, me përmbajtje të theksuar të natyrës psikiko-psikologjike, e jep doktrina e së drejtës penale. Një nga kushtet që veprimi apo mosveprimi të jetë shkak për përgjegjësi penale, është që personi, i cili e kryen atë, të ketë atë që në teorinë e së drejtës penale, quhet “ndërgjegja e cënimit”. Me këtë duhet kuptuar që personi të jetë në gjendje të vlerësojë nëse veprimi apo mosveprimi i tij është i dobishëm ose i dëmshëm për shoqërinë, apo për individë të veçantë. Përgjegjësia penale është detyrimi i autorit të veprës penale për t’ju nënshtruar kërkesave ligjore dhe dënimit të caktuar ndaj tij për veprën penale të kryer. Pra, përgjegjësia penale lidhet me përgjegjshmërinë e personit, me aftësinë për të kuptuar dhe kontrolluar sjelljen e tij. Nga ana tjetër, lindja e përgjegjësive penale detyron organet kompetente të fillojnë procedimin penal në përputhje me rregullat e ligjit procedurial, me qëllimin e vetëm për të materializuar këtë përgjegjësi. Përgjegjësia penale është përgjegjësi individuale.

1.1 Analizë e shkurtër e kuptimit të veprës penale, dhe elementët përbërës të saj

Përcaktimi i kuptimit të veprës penale është një ndër detyrat kryesore të legjislacionit penal dhe të shkencës së të drejtës penale. Do të thotë, përcaktimi i nocionit të veprës penale, I përgjegjësive penale dhe i sanksioneve penale përbëjnë tre çështje kryesore të cilat i shqyrton e drejta penale. Në rradhën e ketyre tre çështjeve, vepra penale zë vendin e parë sepse vepra penale shërben si bazë për përgjegjësinë penale. Kur ligjvënësi parashikon një fakt si vepër penale ka si qëllim goditjen e atyre sjelljeve njerëzore të cilat prekin të mira që kanë një vlerë themelore për të gjithë shoqërinë. Bëhet fjalë për të mira juridike, të cilat mund të jenë të drejta personale të individit, por edhe interesa të tij apo të shoqërisë. Pikërisht për të kuptuar vlerën juridike të fakteve të parashikuara nga ligji si vepra penale në lidhje me të mirat juridike të cilat ligjvënësi synon të mbrojë, është e nevojshme ndarja dhe analizimi shkencor i të gjithë elementëve përbërës të veprës penale. Analizimi i veprës penale kalon domosdoshmërisht në ndarjen e saj në disa element që përbëjnë thelbin strukturor. Kjo është e nevojshme jo vetëm pasi lehtëson studimin e saj, por edhe për faktin se përbën një mjet solid për gjykatësin në interpretimin korrekt të ligjit penal. Vetëm me anë të një analize të thellë të elementëve përbërës të veprës penale, gjykatësi mund të jap një gjykim të saktë dhe të drejtë mbi përgjegjësinë penale të një individi. Pra, studimi shkencor i strukturës së veprës penale është i nevojshëm për të verifikuar korrektesinë e vendimeve gjyqësore. Me fjalën strukturë të veprës penale duhet të kuptuar elementët e domosdoshëm në të gjitha veprat penale. Si rrjedhojë analiza e strukturës ka të bëjë me gjetjen e elementëve thelbësor pa të cilën nuk mund të ketë vepër penale. Analiza e veçantë e secilit element të veprës penale është e nevojshme nga ana metodologjike në studimin dhe interpretimin e veprës penale. Por, për të patur vepër penale, është e domosdoshme ekzistenca e të gjithë elementëve përbërës të saj. Në teorinë e së drejtës penale janë shfaqur mendime të ndryshme në lidhje me kuptimin e veprës penale. Së pari, vepra penale trajtohet si një fenomen juridik. Por vepra penale konsiderohet edhe si fenomen social. Si veprim apo sjellje e njeriut të caktuar nga e cila dëmtohen apo rrezikohen vlera të caktuara të shoqërisë apo të individit. Në këtë aspekt, kjo sjellje e njeriut, (veprimi apo mosveprimi) e cila është në kundërshtim me interesat e shoqërisë ose të individit, midis të tjerash është një manifestim i personalitetit të tij, është një shprehje e gjëndjes së tij psikike në një moment të caktuar. Vepra penale konsiderohet si fenomen juridik apo fakt juridik, i cili shkakëton pasoja juridike në botën e jashtëme. Pra, me vepër penale në aspektin formal do të kuptojmë atë sjellje njerëzore, e cila me ligj është sanksionuar si vepër penale. Sipas këtij përkufizimi, nuk shqyrtohet se vepra penale është vepër penale kundër moralit dhe shoqërisë, por vetëm nëse ajo është e kundërligjshme. Një përkufizim i tillë nuk parashikon se për cilat shkaqe kjo sjellje konsiderohet vepër penale, por e lidh vetëm me atë që kjo sjellje duhet të jetë e kundërligjshme. Në aspektin material, vepra penale është vepër apo sjellje e njeriut, e cila dëmton apo rrezikon vlerat elementare të njeriut, të shoqërisë dhe sistemit juridik. Bëhet fjalë për vlera jetike nga të cilat varet ekzistenca e individit dhe e shoqërisë. Do të konsiderohet vepër penale ajo sjellje e njeriut që duhet të paraqesë rrezikshmëri shoqërore. Sipas këtij përkufizimi, kjo sjellje e njeriut, pavarësisht se është e kundërligjshme, por që nuk është e rrezikshme për shoqërinë, nuk përbën vepër penale²³³. Përcaktimin e rrezikshmërisë shoqërore ligjvënësi e bën në bazë të kushteve objektive të shoqërisë. Vlerësimi, nëse një veprim apo mosveprim paraqet rrezikshmëri shoqërore, bëhet duke u nisur nga interesat e kësaj shoqërie. Nga këto nocione të veprës penale vihet re se kuptimi formal e shpjegon faktin vetëm në aspektin juridike formal. Kurse,

²³³ F. Mantovani, Diritto Penale, parte generale, Padova, 2007, fq.100

nocioni material, jep përgjigje se për çfarë shkaqesh një veprë konsiderohet veprë penale, arësyet se përse ai veprim është i dëmshëm. Të marra në mënyrë të shkëputur, këto dy teori, nuk e përcaktojnë në mënyrë adekuate dhe në tërësi nocionin e veprës penale²³⁴. Si konkluzion, mund të thuhet se vepra penale përkufizohet vetëm nëse merren parasysh elementët formal dhe material të saj. Përsa i përket doktrinës të së drejtës penale, në dhënien e një përkufizimi të saktë, i është përmbajtur të dy parimeve: të aspektit formal dhe atij material²³⁵. Sipas këtij nocioni, formal-material, veprë penale është ai veprim ose mosveprim i kundërligjshëm, shoqërisht i rrezikshëm, i cili kryhet me faj. Pra, baza juridike për përcaktimin e veprës penale është rrezikshmëria shoqërore dhe kundërligjshmëria e veprës. Rrezikshmëria shoqërore e veprës përbën tiparin material të veprës, kurse kundërligjshmëria, tiparin formal-juridik të saj. Studimi i veprës penale merr rëndësi se duke përcaktuar se çfarë është veprë penale, e drejta penale hedh bazat për një luftë kundër kriminalitetit. Synohet që të vendosen përpara përgjegjësisë penale vetëm personat që kryejnë vepra penale, vepra të cilat plotësojnë kushtet e përkufizimit që jep doktrina e së drejtës penale. Kjo përbën edhe garancinë themelore të procesit penal. Shihet, pavarësisht diferencave, më së shumti për shkak të mënyrës së formulimeve që bëhen, vepra penale përkufizohet si një veprë (veprim ose mosveprim) shoqërisht e rrezikshme e parashikuar në ligj (e kundërligjshme) dhe e kryer me faj. Nisur nga këto përkufizime, si element të veprës penale, në doktrinë, përcaktohen:

- a) Veprimi ose mosveprimi (vepra);
- b) Rrezikshmëria shoqërore;
- c) Kundërligjshmëria dhe
- d) Faji

1.2. Veprimi ose mosveprimi

Vepra penale mund të kryhet si me veprim ashtu edhe me mosveprim. Nëse veprimi do të konsiderohet sjellja aktive e personit, e perceptueshme duke kryer diçka, me mosveprim do të kuptojmë atë qëndrim pasiv të njeriut, duke mos kryer diçka që duhet ta kryente. Nëse veprimi është ajo sjellje aktive, si një lëvizje trupore e vullnetëshme, mosveprimi paraqitet si sjellje pasive e personit në botën e jashtëme. Mosveprimi është një nocion i kundërt i veprimit. Të drejtës penale nuk i intreson cilido qëndrim pasiv i personit, thjesht mos bërja e diçkaje. I intreson qëndrimi pasiv ndaj diçkaje që personi duhet të kryente sipas ligjit apo sipas detyrës së tij. Për shëmbull, “Mosdhënia e ndihmës, pa shkaqe të arsyeshme nga ana e personit që me ligj ose për shkak të detyrës detyrohej ta jepte atë,.....”ose “Mosdhënia e mjeteve të nevojshme për jetesën e fëmijëve, të prindërve ose të bashkëshortit, nga personi që në zbatim të një vendimi gjyqësor detyrohet ta japë,.....”përbëjnë kundërvajtje penale. Si veprimi ashtu edhe mosveprimi, kur përmbushin kushtet e mësipërme kanë rëndësi për të drejtën penale. Megjithatë shkalla e rrezikshmërisë e veprave penale të kryera me veprim, si rregull është më e madhe se ajo e veprave penale të kryera me mosveprim. Mosveprimi përcaktohet në dispozitën përkatëse në të cilën parashikohet figura konkrete. Në Kodin Penal ka dispozita në të cilat parashikohen vepra penale, të cilat kryhen vetëm më veprim, ashtu sikur ka dispozita në të cilat parashikohen vepra penale, të cilat mund të kryhen vetëm më mosveprim²³⁶. Por, në pjesën më të madhe të dispozitave të pjesës së posaçme të Kodit Penal, parashikohen vepra penale që mund të kryhen si me veprim ashtu edhe me mosveprim.

2. KUNDËRLIGJSHMËRIA

Një veprim ose mosveprim si element përbërës i veprës penale që të jetë i kundërligjshëm duhet të vijë në kundërshtim me normat dhe rendin juridik, pra duhet të jetë në kundërshtim me ligjin. Kundërligjshmëria paraqet bazën juridike për përcaktimin e veprës penale. Në asnjë rast, veprimi ose mosveprimi, nuk mund të përbëjë veprë penale pa u parashikuar shprehimisht në ligj një gjë e tillë. Përkufizimi për kundërligjshmërinë e veprës rezulton nga përkufizimi që i bëhet veprës nga norma e caktuar. Vepra mund të jetë e kundërligjshme, por jo gjithmonë mund të përbëjë një veprë penale. Ajo mund të jetë shkelje administrative ose civile. Për shëmbull, shkelja e rregullave të qarkullimit rrugor mund të përbëjë kundërvajtje administrative nëse nuk ka sjellë pasojat e parashikuara me ligj. Ajo mund të përbëjë veprë penale dhe ka sjellë ndonjëherë prej pasojave, që parashikohen në Kodin Penal. Nocioni i kundërligjshmërisë është i përbashkët në të gjitha degët e së drejtës, në të drejtën civile dhe në të drejtën administrative. Dallimi ekziston tek pasojat që sjell kjo kundërligjshmëri tek vepra penale nga pasojat që sjell kundërligjshmëria tek degët e tjera të së drejtës. Dallim tjetër është përse i përket llojit të sanksioneve që

²³⁴ I.Salihi., E Drejta Penale, Pjesa e Përgjithëshme. Prishtinë, Tetor 2010, fq 180

²³⁵ V.Kambovski., E Drejta Penale, Pjesa e Përgjithëshme. Shkup 2010, fq 123

²³⁶ V.Kambovski., E Drejta Penale, Pjesë e Pergjithshme, Shkup 2010, Fq.201

parashikohen për çdo rast konkret të kundërligjshmërisë. Që të jetë i kundërligjshëm veprimi ose mosveprimi, duhet të parashikohet nga norma juridike-penale. Kërkesa e kundërligjshmërisë, buron nga parimi i ligjshmerisë, i parashikuar në nenin 2 të Kodit Penal se “askush nuk mund të dënohet penalisht për një veprë që më parë nuk është parashikuar shprehimisht me ligj si krim ose kundërvajtje penale”. Parim ky i shprehur edhe me shprehjen : “*Nullum crimen sine lege*”, “*Nullum poena sine crimen*”. Kundërligjshmëria, sipas brendësisë së saj, është e natyrës objektive. Kjo përcaktohet duke vënë në relacion veprimin ose mosveprimin e individit me normat e së drejtës penale. Kësisoj, në të gjitha rastet kur sjellja e njeriut është në kundërshtim me normat e legjislacionit penal, të cilat urdhërojnë apo ndalojnë ndonjë veprim, mund të konstatojmë se sjellja e njeriut është e kundërligjshme. Mirëpo, kundërligjshmëria, edhe pse sipas natyrës së saj është komponent i natyrës objektive, në disa raste ajo përmban edhe elementë subjektive. Si shëmbull mund të merret neni 247 i Kodit Penal sipas të cilit “mbajtja pa të drejtë e uniformës, e një dokumenti apo e një shenje dalluese që tregojnë cilësinë e një punonjësi që kryen detyrë shtetërore apo një shërbim publik”. Në kuadër të këtij paragrafi kemi kundërvajtje penale dhe dënohet me gjobë ose me burgim deri në dy vjet, por nëse kjo mbajtje e uniformës është bërë me qëllim fitimi ose ka prekur liritë apo të drejtat e shtetasve përbën veprë penale dhe dënohet me gjobë ose me burgim deri në pesë vjet²³⁷. Nga ekzistenca ose jo e këtij elementi, varet dhe cilësimi ligjor i veprës penale. Si konkluzion mund të thuhet se veprimi ose mosveprimi është i kundërligjshëm, kur ai vjen në kundërshtim me ndonjë normë ndaluese apo urdhëruese të ligjit. Supozimi i mësipërm është plotësisht i arsyeshëm, sepse nëse një veprë nuk është e kundërligjshme, ajo nuk mund të konsiderohet veprë penale. Ndërsa, në disa figura të tjera kundërligjshmëria shprehet qartë. Përmëndja në mënyrë të shprehur i elementit të kundërligjshmërisë në disa figura të veprës penale, kursesi nuk do të thotë se veprat e tjera penale, të cilat nuk është shprehur kundërligjshmëria në figurën e tyre, nuk janë të kundërligjshme. Përkundrazi, kundërligjshmëria është element themelor dhe konstitutiv i të gjitha veprave penale. Por, në disa raste, për shkak praktikë, ky element përmendet në mënyrë të shprehur. Disa autorë të së drejtës penale bëjnë dallimin ndërmjet kundërligjshmërisë në aspektin formal dhe kundërligjshmërisë në aspektin material. Kundërligjshmëria në aspektin formal është kur veprimi ose mosveprimi paraqitet si shkelje e normës urdhëruese apo ndaluese, e cila me ligj përcaktohet si veprë penale. Kundërligjshmëria, në aspektin material, është veprimi, i cili vjen në kundërshtim me normën e caktuar penale juridike, por në të njëjtën kohë, edhe dëmton marrëdhënien shoqërore, e cila është e mbrojtur posaçërisht nga kjo normë. Ky kuptim material i kundërligjshmërisë nxjerrë në pah dhe rrezikshmërinë shoqërore, si element tjetër i përbashkët ndërmjet veprës penale dhe figurës së veprës penale.

3. RREZIKSHMËRIA SHOQËRORE

Rrezikshmëria është vlerësimi negativ që i bëhet një veprë (veprim ose mosveprim) në një shoqëri të caktuar dhe në një periudhë kohe të caktuar, nga ligjëvesni. Kriteri që ka patur parasysh ligjvënësi në vlerësimin e një veprë, është sjellja e njeriut që paraqet rrezik për shoqërinë dhe individin. Ky vlerësim ka karakter objektiv dhe jo subjektiv. Ai merrë për bazë marrëdhëniet shoqërore, të cilat çënohen nga kjo sjellje. Sa më të rëndësishme të jenë këto marrëdhënie shoqërore të mbrojtura posaçërisht nga ligji penal, aq më e rrezikshme është edhe vepra. Dhe sa më pak e rëndësishme të jetë kjo marrëdhënie shoqërore, aq më pak e rrezikshme është edhe vepra. Nuk mund të konsiderohet veprë penale ajo veprë e cila nuk është e rrezikshme për shoqërinë. Në Kodin Penal, rrezikshmëria shoqërore nuk përmendet në mënyrë të veçantë si element i figurës së veprës penale. Shpesh kjo nënkuptohet, si pjesë përbërëse e veprës penale. Pikërisht, çmimi negativ që i bën shoqëria veprave (veprimeve ose mosveprimeve), të cilat çënojnë vlera të rëndësishme shoqërore, të cilat përbëjnë objekt studimi të së Drejtës Penale, kjo degë e së drejtës e quan rrezikshmëri shoqërore. Meqënëse janë marrëdhëniet shoqërore-juridike që vendosen për mbrojtjen pikërisht të kësaj kategorie vlerash në një shoqëri të caktuar, në një periudhë kohore të dhënë, ato që përbëjnë thelbin e veprës penale, objektin e saj, e Drejta Penale rrezikshmërinë shoqërore e konsideron tiparin material të vetë veprës penale. Ky tipar përfaqëson një nga elementët në të cilën gjen shprehje ana e jashtme e veprës penale dhe figurës së saj. Pikërisht mungesa e rrezikshmërisë shoqërore e veprës ka shërbyer për ligjvënësin si bazë juridike për të moskonsideruar si vepra penale disa vepra, të cilat sjellin pasoja të dëmshme për interesat e individit, të shtetit, apo të shoqërisë. Të tilla janë rastet e pasojave që vijnë në rastet kur personi vepron në kushtet e mbrojtjes së nevojshme (parashikuar nga dispozita e nenit 19 të Kodit Penal), nevojës ekstreme (parashikuar nga dispozita e nenit 20 të Kodit Penal), ushtrimi i një të drejte apo përmbushja e detyrës (parashikuar nga dispozita e nenit 21 të Kodit Penal) dhe heqjes dorë nga kryerja e veprës penale (parashikuar nga dispozita e nenit 24 të Kodit Penal). Rrezikshmëria shoqërore ka karakter dinamik, është e ndryshme në varësi nga rrethanat, koha, vëndi si dhe nga ana

²³⁷V.Kambovski., E Drejta Penale, Pjesa e Përgjithëshme, Shkup 2010, fq 201

subjektive e veprës penale. Mirpo, përkundër karakterit relativ dhe dianmik të nocionit të rrezikshmërisë shoqërore, ekzistojnë disa vlera të përgjithëshme që tani konsiderohen universale, siç është jeta, shëndeti, etj. Rrezikimi apo dëmtimi i tyre janë konsideruar, po konsiderohen dhe do të konsiderohen si vepra penale²³⁸. Fakti që rrezikshmëria shoqërore përbën tiparin material të veprës penale reflektohet sidomos nga ligjvënësi në hartimin dhe miratimin e Kodit Penal. Reflekon, së pari, në përcaktimin e rrethit të veprave, të cilat do të konsiderohen prej tij si vepra penale në periudha të ndryshme kohe. Së dyti, reflekton në ndarjen e veprave penale në krimë dhe kundërvajtje penale. Së treti, në përcaktimin e llojit dhe masës së dënimit për çdo figurë vepra penale konkrete që parashikohet në pjesën e posaçme të Kodit Penal. Në masë jo të vogël, rrezikshmëria shoqërore (shkalla e saj) ndikon edhe në rastet e përjashtimit të të miturit nga dënimi (parashikuar nga dispozita e nenit 52, e Kodit Penal); në rastet e uljes së dënimit nën kufijtë e parashikuar nga ligji (parashikuar nga dispozita e nenit 53, e Kodit Penal), etj.

4. FAJI

Në përkufizimin i cili u dha për veprën penale, përveç kundërligjshmërisë dhe rrezikshmërisë shoqërore, si element të përbashkët me figurën e veprës penale, është edhe faji. Realizimi i figurës së veprës penale, në mënyrë të kundërligjëshme nuk është mjaftueshëm që ai veprim të trajtohet si vepër penale në kuptimin objektiv. Por, për të drejtën penale është i pranueshëm nocioni objektiv-subjektiv. Për të ekzistuar vepra penale nuk mjafton vetëm realizimi i figurës së veprës penale, është i nevojshëm edhe faji nga ana e autorit. Faji paraqet në vetvete qëndrimin psikik që mban personi kundrejt veprës shoqërisht të rrezikëshme që vijnë apo mund të vijnë prej saj, të kundërligjëshme dhe pasojës së dëmshme. Faji shprehet në formën e dashjes ose të pakujdesise. Një person do të konsiderohet se ka kryer vepër penale me faj në rastet kur ka ditur se me veprim ose mosveprimin e tij do të shkakëtojë pasojën e ndaluar në botën e jashtëme, pasojë që në ligj është e parashikuar si vepër penale. Për të konstatuar se personi ka ditur apo jo se po kryen një vepër penale duhet depërtuar në qëndrimin e tij psikik. Qëndrimi psikik është në radhë të parë një proces i caktuar i brendshëm të të menduarit, që zhvillohet në trurin e njeriut, në ndërgjegjen e tij. Ky proces zhvillohet nën ngacmimet e faktorëve të jashtëm, të cilët e rrethojnë personin. Janë faktorë që ndikojnë në formimin e personalitetit të tij. Kur flasim për personalitet, nuk mund të lëmë pa përmendur edhe faktorët biologjikë apo të trashëgimisë që ndikojnë në të. Për këtë arsye, me të drejtë disa penalistë theksojnë në mënyrë figurative se faji është një lloj ure ndërmjet veprës dhe personalitetit të autorit, përkatësisht faji konsiderohet si portë në të cilën autori hyn në fushën e së drejtës penale. Personi për të vepruar me faj duhet të jetë edhe i përgjegjshëm, duhet të ketë zhvillim intelektual normal dhe të jetë në gjëndje të udhëheqë në mënyrë të vetëdijshme veprimet e tij²³⁹. Faji është element i domosdoshëm i figurës së veprës penale të përgjithëshme, sepse faji është një nga shtyllat kryesore mbi të cilën mbështetet sistemi i së drejtës penale. Vepër penale, faj, denim. Por, nëse nocioni i tillë i fajit largohet nga ky sistem, bëhet problematik dhe vetë nocioni i veprës penale, i cili në atë rast nuk do të duhej të koncentrohet në veprimin e njeriut dhe shkakëtimin e cënimit të marrëdhënieve shoqërore të mbrojtura nga ligji penal. Nuk ka vepër penale, nuk ka dënim pa faj (*nullum crimen, nulla poena, sine culpa*). Faji në çdo rast ka karakter individual dhe duhet të vërtetohet gjatë procesit penal. Kjo garanton paprekshmërinë e personit të pafajshëm, të drejtat dhe liritë themelore të njeriut dhe nuk lejon që asnjë person të pafajshëm të dënohet, e anasjelltas, asnjë person fajtor të mos mbetet pa u dënuar. Problem i fajit në të drejtën penale, lidhet ngushtë me parimin e ligjshmërisë dhe me parimin kushtetues të prezumimit të pafajësisë.

PERFUNDIM

Shumica e legjislacioneve moderne bashkohore, në të cilën bën pjesë edhe Kodi Penal i Republikës së Maqedonisë, kanë konsideruar si shkak kryesor të veprës penale, atë veprim apo mosveprim të drejtpërdrejtë, që sjell në mënyrë të domosdoshme ardhjen e pasojës (ose mundësinë e ardhjes së saj), të cilin e quan shkak i domosdoshëm (i drejtpërdrejtë, determinant). Në këtë mënyrë, duke përcaktuar atë që quhet shkak kryesor, e drejta penale, bën njëkohësisht edhe dallimin ndërmjet tij dhe shkaqeve të tjerë, të cilët edhe pse mund të kenë një farë lidhjeje me pasojën, nuk luajnë rol përsa i takon marrjes ose jo të një apo disa personave në përgjegjësi penale. Studimi i figurës së veprës penale, faji, kundërligjshmëria, rrezikshmëria shoqërore, identifikimi, rast pas rasti, i elementëve përbërës të saj, ndihmon juristin për të bërë dallimin e qartë ndërmjet veprave penale. Kësisoj, do të jemi në gjëndje të përcaktojmë saktë dispozitën (nenin) konkrete të pjesës së posaçme të Kodit Penal, me të cilën do të cilësohet (kualifikohet) juridikisht vepra penale dhe, mbi bazën e së cilës, do të akuzohet autori i saj. Në këtë kuptim,

²³⁸ I. Salihu., E Drejta Penale, Pjesa e Përgjithëshme, Prishtinë 2010, fq 230

²³⁹ Po aty

nënvizohet se, elementet e veprës penale në përgjithësi (figura e veprës penale) janë kushte paraprake për përgjegjësinë penale dhe fajsinë e subjektit që ka kryer veprën penale. Sa më i bazuar të jetë procesi i përcaktimit të figurës së veprës penale, aq më ligjore do të jetë veprimtaria e organeve të proçedimit penal dhe të drejtësisë penale në vazhdimin e veprimeve të mëtejshme. Kam konstatuar se ka një prirje në rritje të veprave penale të kryera me mosveprim, e kushtëzuar kjo nga vete zhvillimi shoqëror-ekonomik, varësia e funksionimit të institucioneve të ndryshme etj. Si rrjedhojë, do të rekomandoja me këtë rast parashikimin nga legjislacioni ynë (Kodi Penal), i një numri më të madh të figurave të veprave penale që mund të kryhen me mosveprim. Këto raste, shërbejnë ose si element cilësues të veprës penale, ose për të bërë dallimin ndërmjet figurave të ndryshme të veprave penale, brënda së njëjtes lloji vepre penale, (në shumë raste të tjera, elementë të tillë shërbejnë për gjykatën ose si rrethana lehtësuese ose si rrethana rënduese). Në këto kushte, pasurimi dhe përditësimi i planeve, programeve e teksteve mësimore universitare të fakulteteve të drejtësisë si dhe të Shkollës së Magjistraturës, përbëjnë detyrë të përherëshme të kohës.

REFERENCES

- [1] Elezi.I., *E drejta penale, Pjesa e posaçme*, Botime Erik, 2007.
- [2] Kambovski Vllado, *E drejta penale, Pjesa e përgjithshme*, Furkan, 2010.
- [3] Romano-Grasso, *Commentario sistematico del codice penale*, 2004.
- [4] F. Mantovani, *Diritto Penale, parte generale*, Padova ,2007, fq.100
- [5] Rampioni, *Contributo alla teoria del reato permanente*, Padova 1988.
- [6] Muci, Sh., *E drejta penale, Pjesa e përgjithshme*, Botime Ora 2006.

CRIMINAL LEGAL ASPECT OF HUMAN TRAFFICKING AND MIGRANT SMUGGLING IN REPUBLIC OF MACEDONIA

Jasmin Kalac

International VIZYON University, Gostivar – Macedonia kalac-knele@hotmail.com

Ersin Sulejmani

International VIZYON University, Gostivar – Macedonia ersinsulejmani1@gmail.com

Abstract: In the last few years, in the world, even in the Republic of Macedonia, the current topic are the migrants, who are migrating from a lot of countries around the world, mostly because of the wars that are occupied in those areas, or from an „economic point of view,, because of the bad economic situation.

However, it should be noted that in practice, the distinction between human trafficking and migrant smuggling is not always easy to establish and maintain. , many trafficked persons, men and women, begin their journey as smuggled migrants – concluding a contract with an individual or group to assist in the movement as a return illegail financial gain.

In many cases, the cruelest forms of exploitation – slavery, forced labor, child labor, and forced prostitution – are nonconsensual where the victims are forced to work in deplorable and unsafe conditions or engage in sexual acts entirely against their will.

In a classical situation of migrant smuggling, the relation between migrant and smuggler is a voluntary, short and ends after the arrival of migrants in the country on the destination. However, some smuggled migrants are forced to pay high transportation expenses. Exactly at this late phase the ultimate goal of human trafficking becomes apparent (debt relationship, extortion, force use, forced labour, forced crime, forced prostitution).

The International legal rules on jurisdiction in situations of human trafficking and migrant smuggling are defined in the major international and regional agreements. Their goal is to reduce or eliminate judicial safe zones for traders by providing all parties in crime that can be punished, no matter where the crime is committed.

Extremely important is to work on taking actions that will deepen the activities, which were operationalized of prevention with the sole intention of preventing this form of organized crime. In this article we will try to give an overview of the manner in which the criminal legislation in the Republic of Macedonia criminalize this activities of human trafficking and smuggling of migrants.

In the Republic of Macedonia, continuing are the efforts to follow and implement the international standardas in this field. Republic of Macedonia heretofore has ratified the most important multilateral agreements in the fight against crime.

Keywords: migrant, smuggling, human, trafficking, organized crime.

1. INTRODUCTION

With the new amandmans in the criminal law in 2002, there is a new criminal offence „Human trafficking“ (Article 418 – of the Criminal Code)²⁴⁰, while in 2004 are incriminated the actions on migrant smuggling (Article 418 – of the Criminal Code) and organizing a group and inciting the commitment of the actions for human trafficking and migrant smuggling(Article 418 – of the Criminal Code). In January 2008 there were changes, the criminal sanctions increased, and also a new criminal act was introduced in the Article 418 – of the Criminal Code: “Minors trafficking”. The latest amendments to the Criminal Code in September 2009 a stricter punishment was introduces under the European Convention for the fight against human trafficking. Law on Amending the Criminal Code from 15.01.2008 (OG of RM No. 7/08), changes were made in addition to the description of the essence of the crime. These amendments to the law, for the enabled person of the criminal act or the user, is asked “to knew or was obliged to know” that the person is a victim of human trafficking. Furthermore is introduced a new article by which the attempt to commit the act of human trafficking is punishable, as well as specifying that the immovable objects that were used when executing the action is deducted. Law on Amending the Criminal Code from 14.09.2009 (OG of RM No. 114/09) an article is added which tightens the threatened punishment for and official person who will do the action in performing of the service at least 8 years in prison. Amending the Law on Asylum from 17.07.2015 the foreinger is allowed, crossing the border or inside the territory of the Republic of Macedonia to the police officer to express intention that will apply for asylum application and to be reffered within 72 hours to apply for asylum

²⁴⁰ Article 418 of the Criminal (Penal) Code of Republic of Macedonia.

application in front of an authorized official of the Department for Asylum at the **premises of the Reception Center for asylum seekers. Further by adopting by laws is determined the form of the expressed intention of applying for asylum application, the form for asylum application, the method of fingerprinting and photographing of asylum seekers. By adopting these solutions will exceed or will prevent the problem of illegal migration on the one hand, and on the other hand will facilitate the potential asylum seeker access to the authority managing the procedure for recognition of the right of asylum.** For example For example, the U.S. government understands human trafficking as the larger issue in its annual Trafficking in Persons report, in which forced labor and transnational human trafficking are characterized as subsets of human trafficking overall²⁴¹.

- *Migrant smuggling*

Article 3 of the Protocol for smuggling determines that the migrant smuggling includes the following elements:

- providing illegal entry of another person;
- in other country;
- for financial or material gain.

Article 3 (b) further defines “illegal entry” as the crossing of (international) borders without complying with the necessary requirements for the legal entry onto the receiving State.

Article 6 from the Protocol for smuggling, among other things seeks to incriminate the migrant smuggling offense.

2. RESEARCH METHODS

In this paper it is used a method of analysis of the criminal legal framework related to these crimes. There are various national and regional initiatives to collect data on human trafficking, but the differing methodologies make it difficult to analyze the data²⁴². The information is thoroughly analyzed and endorsed with articles from the relevant domicile and international legislation. With the Criminal Code are incriminated the acts of human trafficking and migrant smuggling, on chapter thirty-four that contains CRIMINAL ACTS AGAINST HUMANITY AND THE INTERNATIONAL LAW, that the provisions of criminal offenses:

- human trafficking (article 418 – a),
- migrant smuggling (article 418 – b),
- organizing a group and inciting the commitment of the crimes human trafficking, minors trafficking and migrant smuggling (article 418 – c),
- minors trafficking (article 418 - d).

The crime “human trafficking” provides “A person who on force, serious threat, deceit or other forms of coercion, abduction, fraud, abuse or pregnancy, helplessness or physical or mental inability to another, or giving or receiving payments or benefits to achieve the consents of a person having control over another person or otherwise recruits, transports, transfers, buys, sells, harbors or accepts persons for the purpose of exploitation through prostitution or other forms of sexual exploration, forced labor or servitude, slavery, forced marriages, forced fertilization, illegal adoption or similar adoptions or illegal transplantation of human body” to be punished with imprisonment of at least 4 years (Article 418 – a paragraph 1 of the Criminal Code). Furthermore, the consent of the victim is of no relevance to the existence of the crime and is provided a higher sentence of at least eight years in prison if the crime is committed by an authority while performing his duty (Article 418 – a paragraph 4 and 5 of the Criminal Code).

With “Migrant smuggling” are incriminated the acts of “a person who on force or serious threat that will attack the life or body, with kidnapping, fraud, greed, abuse of the official position or using of the powerlessness of the other who illegally transfers migrants across the state border, as well as the one who produces, acquires or possesses fraudulent travel documents for such purposes” is provided a prison sentence of at least four years (Article 418 – b paragraph 1 of the Criminal Code). Stricter sentence or imprisonment of at least eight years is provided if the crime is committed with minor person, and imprisonment of at least ten years if the crime is committed by an official person in performance of the service (Article 418 – b paragraph 4 and 5 of the Criminal Code). The crime “Organizing a group and inciting the crimes human trafficking, minors trafficking and migrant smuggling” provides organizing group, gang or other association for committing crimes of human trafficking, migrant smuggling and minors trafficking to be punished with imprisonments of at least eight years (Article 418 – c paragraph 1 of the

²⁴¹ See U.S. Department of State (2001-2007).

²⁴² For a detailed overview of current research and data availability on human trafficking, see Laczko and Gozdzik (2005).

Criminal Code). The crime “Minors trafficking” are incriminated the acts of “ a person who recruits, transports, transfers, buys, sells, harbors or receives a minor for the purpose of exploitation through prostitution or other forms of sexual exploitation, forced labour or servitude, slavery, forced marriages, forced fertilization, illegal adoption or similar relation or illicit transplantation of human body parts” and thus, is provided a prison sentence of at least eight years (Article 418 – d of the Criminal Code). Committing the act “by force”, serious threats, deceit or other forms of coercion, abduction, fraud, abuse of position or pregnancy, helplessness or physical or mental disability of another one, or by giving or receiving money or other benefits to achieve the consent of a person having control (Article 418 – d paragraph 2 of the Criminal Code)”. And in this criminal act, the consent of the minor is of no relevance to the existence of the crime, and also it is provided higher sentence of at least ten years imprisonment if the crime is committed by an authority while being on duty (Article 418 – d paragraph 5 and 6 of the Criminal Code).

3. RESULTS AND INTERPRETATION/DISCUSSION

3.1 UN protocol for migrant smuggling

The purposes of the *United Nations Protocol against Migrant Smuggling by land, sea and air, which supplements the United Nations Convention against Transnational Organized Crime*:

- Preventing and fighting against migrant smuggling, as well as promoting cooperation among States-Parties for that purpose.

The main obligations of the States-Parties to the Protocol are as follows:

- To incriminate the “migrant smuggling”, useage of fraudulent travel or identification documents (due to smuggling) and helping the migrants smuggled illegally to stay in a country – whilst recognizing that migration itself is not a crime;
- To encourage the international cooperation to prevent migrant smuggling and to seek out and prosecute the smugglers;
- To adopt such legislative and other measures as are necessary to facilitate stricter sentence when the activities of the smugglers endanger or likely to endanger the life or safety of the concerned migrant; will either withdraw inhumanly or will degrading behavior, including exploration of those migrants;
- To exchange mutually, in accordance with their respective domestic legal and administrative systems, relevant information on matters relating to routes, modus operandi and identity of organized criminal gangs involved in migrant smuggling as well as the legislative experiences and practices, and scientific-technical experiences useful for law enforcement to improve the ability for preventing, detecting, exploring those activities and prosecute the offenders;
- To strengthen border controls as may be necessary to prevent and detect the migrant smuggling, without injuring the international commitments to the free movement of people.

3.2. Regional specific agreements for human trafficking/ migrant smuggling

Human trafficking and migrant smuggling are two of the fastest growing transnational criminal activities and are thought to be the most lucrative form of organized crime after the drug trade²⁴³. The International legal framework for human trafficking include special agreements concluded between regional groupings of States. One very important example of the *Council of Europe for action against human trafficking from 2005 (European Convention on trafficking) which came into force in February 2008*. This Convention has the potential to bind more than forty countries of Western, Central and Eastern Europe at much higher level of commitment, particularly in respect of the protection of victims of what is required under the UN Protocol for trafficking. All participating countries applied the convention – Albania, Bosnia and Herzegovina (BiH), Croatia and Montenegro in 2008 and Serbia and the former Yugoslav Republic of Macedonia in 2009. There is no specific regional agreement for migrant smuggling. However the Police Cooperation Convention for Southeast Europe (PCC) covers all aspects of international cooperation between the agencies for law enforcement in relation to all forms of crime – including the human trafficking and migrant smuggling. PCC was ratified by all participating countries, with the exception of Croatia and Romania, and is in various stages of implementation by the parties. The Convention obliges the Contracting Parties to strengthen cooperation in the fight against threats to public safety and/or order as well as the prevention, detection and police investigation of criminal offenses. Although the regional agreements impose obligations only on countries that are their parties, they can provide to all countries useful insights into the

²⁴³ Shelley, L. (2014). *Human Smuggling and Trafficking into Europe: A Comparative Perspective*. Washington DC: Migration Policy Institute

developing standards. They can contribute to the development of customary international law on a particular issue or field. In many cases, the cruelest forms of exploitation – slavery, forced labor, child labor, and forced prostitution – are nonconsensual where the victims are forced to work in deplorable and unsafe conditions or engage in sexual acts entirely against their will. Nonconsensual forms of exploitation involve an element of coercion, fraud, or deception, whereas consensual exploitation typically results from a lack of other economic opportunities and leads to the unfair treatment of the exploited²⁴⁴. In legal terminology, nonconsensual exploitation requires wicked consent. Under contract law, wicked consent invalidates any contract, and various situations are recognized where consent is wicked, most notably in instances of coercion, deception or fraud²⁴⁵. International organizations, governments, and non-governmental organizations (NGOs) have sponsored an array of research initiatives and programs to locate and assist victims. And an increasing amount of money has been allocated to tackle trafficking and slavery, both domestically and internationally²⁴⁶.

3.3. Jurisdiction questions on the migrant smuggling and human trafficking cases

The rules for the criminal jurisdiction application are an important aspect of the international cooperation rules. These determine the circumstance under which a country may or is required to assert its criminal justice authority over particular situation. The application of these rules on human trafficking and migrant smuggling can be more complicated than for many other crimes because they often involve carrying out multiple offenses in two or more countries where the alleged perpetrators or victims are not citizens of the same country²⁴⁷. Another concern is to ensure the effectiveness of the mechanisms for coordination in cases where more than one country may have grounds for jurisdiction. The main rules extracted from the major agreements on human trafficking and migrant smuggling are as follows:

- The state *is required* to establish jurisdiction for acts of human trafficking and migrant smuggling when the act is committed in the territory of that state, or by vessel with the state flag or aircraft registered under its laws (principle of territoriality).
- The state *can* implement a jurisdiction over the cases on human trafficking and migrant smuggling when such acts are committed outside the territorial jurisdiction of that state against one of its citizen (the principle of passive personalization).
- The state *can* implement a jurisdiction over the cases on human trafficking and migrant smuggling when such acts are committed outside the territorial jurisdiction of that state by one of its citizen (the principle of citizenship).
- The state *can* implement a jurisdiction over the cases on human trafficking and migrant smuggling when such acts are committed outside the territorial jurisdiction of that state but are related to serious crimes and money laundering planned to be committed in the territory of that state.
- The state *must* establish its jurisdiction over the act of human trafficking and migrant smuggling when the perpetrator is present on the territory of that state and the state does not extradite the perpetrator on the basis of citizenship (the principle of: “extradition or prosecution”).

Bearing in mind the transnationality on the occurrences of human trafficking and migrant smuggling, it is possible more than a country to be able to have jurisdiction over a particular trafficking case. Consultation and cooperation are important from the outset in order to coordinate actions, in particular, to determine the most appropriate jurisdiction within which to prosecute a case. In some cases, the most effective would be a country to prosecute all perpetrators, and to receive support and assistance from other involved countries. On other cases, it might prefer one country to prosecute some participants, while one or more other countries prosecute others. Questions like: Citizenship; location of witnesses; applicable legal framework; availability of resources; and location of perpetrator

²⁴⁴ Nonconsensual exploitation is essentially equivalent to the Palermo Protocol definition of human trafficking.

²⁴⁵ See Perez Solla (Forthcoming).

²⁴⁶ In the United States, antitrafficking efforts are shared between the Departments of State, Labor, Justice, Health and Human Services, USAID, Homeland Security, and local police departments (Wyler 2013). Between fiscal year 2001 and fiscal year 2010, the US government authorized a total of \$1.45 billion for domestic and international antitrafficking programs—allocations that increased dramatically each year during this time period (Siskin & Wyler 2013, pp. 55–60). The cumulative figure does not include costs for administration or for law enforcement. Expenditures by other governments and by international organizations have been substantial as well (Hoff 2014).

²⁴⁷ Human trafficking and migrant smuggling, UNODC, February 2014, pg 9

during arrest, will have to be considered. In cases where several jurisdictions are involved, UNTOC stipulates that signatory states should consider transferring the case to the competent best place in the “interest of the proper administration of justice” and “due to concentrating the prosecution”.

3.4. Forms of international cooperation for human trafficking/migrant smuggling cases

There are different forms of international cooperation. These forms include informal processes such as cooperation “police with police” and formal processes such as MLA and extradition. These Guidelines concentrate on certain aspects of international cooperation in the manner as described above, and the relevance of these aspects on the human trafficking and migrant smuggling cases is summarized below. In the Chapter 3 is given a comprehensive description and analysis of MLA.

- *UN protocol on smuggling*

Aside the provisions for international cooperation, which mutatis mutandis apply to the UN Protocol on smuggling, the UN Protocol on smuggling also exposes in details the forms of cooperation that are particularly useful in the migrant smuggling cases. These forms of cooperation include:

- Exchange of information on suspects or carrying out smuggling gangs;
- Exchange of information on routes, carriers and vehicles used by smugglers;
- Exchange of information on misuse of travel documents;
- Exchange of information on means and methods of concealment and transportation of persons;
- Connections for, and exchange of, legislative experiences and practices as measures for preventing and combating migrant smuggling;
- Sharing scientific-technological information useful to the authorities for law enforcement to enhance the capacity for prevention, detection and investigation on migrant smuggling;
- Strengthening cooperation between border control agencies, inter alia, by establishing and maintaining direct channels of communication.

3.5. Police procedures on migrant smuggling

Migrant smuggling – way of working and profile

Way of working (Modus operandi)

The smuggled migrant and smugglers avoid the controls at national borders, migrations regulations and visa requirements mostly through:

- a) Avoiding marked border crossings; OR
- b) Fraud of the representatives of border services.

Avoiding marked border crossings:

- Smuggled migrants are hidden in vehicles traveling at the border traffic. Anything is possible. Migrants have been found hidden in the cars seats and truck tires.
- The smugglers transfer migrants by foot through “green border lines”.

Fraud of the representatives of border services:

- Using forged documents (by replacing the picture in the passports or replacement of a few pages of it)

- Forged seals for crossing the border
- Misuse on tourist visas or other legal visas
- Use of stolen passports and vacant visas

Once they cross the border, the smuggled migrants may be accompanied to a safe house or some other place for meeting where they wait before they are being taken to the next part of their journey. This is also the moment when a police officer may encounter on smuggled migrants.

- *Profile*

The largest groups of smuggled migrants are identified by Macedonian authorities from Albania and Afghanistan, but also from the Middle East (Turkey, Syria, Iran and Palestine), African countries (Somalia, Ghana, Ethiopia, Nigeria, etc.) and Asia (China). Anyway, the migrants profile who transit through our country is subject to constant change depending on the global migration trends.

4. CONCLUSION

The government of the Republic of Macedonia, reacting resolutely against human trafficking and illegal migration, wanting to reach higher levels of efficiency and joint action on fighting these phenomena in the country, adopted a Decision on the establishment of a National Commission to Combat Human Trafficking and Illegal

Migration in Macedonia²⁴⁸ On the basis of this Decision, the Government adopted a solution on appointing a national coordinator and members of the National Commission. (Solution, Official Gazette of RM, 2002). According to the Decision, the National Commission have a task to monitor and analyze the state of human trafficking and illegal migration and to coordinate the activities of the competent institutions, international and non-governmental organizations involved in solving the problems in this field. The Secretariat is the body that operates under the National Commission, the Secretary realize the decisions of the Commission and represents this body, which includes the representatives from international non-governmental organizations and experts from the government institutions.

The National Commission established a subgroup to combat children trafficking. The strategy to Combat Human Trafficking and Illegal Migration in the Republic of Macedonia, aims to set guidelines and priorities to tackle this criminal phenomenon and giving encouragement to reduce this type of crime. The Constitutional provisions on fundamental rights and freedoms of man and citizen and respect of the generally accepted norms of international law are established as fundamental principles of the constitutional order, and given the Stabilisation and Association Agreement and the United Nations Convention against the transnational organized crime with the protocols, the Republic of Macedonia adopted a National Programme for Combat Human Trafficking and Illegal Migration in 2002 with the sole intention to be actively involved in the efforts of the international community to prevent and Combat Human Trafficking, as one of the most severe forms of organized crime. A striking example of the confirmation of this attitude in the permanent legislation which no matter how much is aligned has limited value, if there is no support from the ruling structures and political will for its immediately and unconditional application. In this direction and activities that are undertaken, primarily due to concerns that the state takes the safety and personal integrity of the citizens on order to protect them from the activities of criminal organizations dealing with human trafficking and migrant smuggling, which, in turn, represent another segment, among others, the drafting of the National Programme to Combat Human Trafficking and Illegal Migration. Due to complexity of the phenomenon of human trafficking, implying a correlation with other forms of organized crime due to globalization and the absence of borders between Member States of the European Union, which allows its transnationality, as necessity arises need a national strategy in future to be founded on a multidisciplinary methodological approach in using the experience from the practice and experience of other countries in the region and beyond in order to be more successful combat against this most severe form of sophisticated slavery. The Republic of Macedonia, from the establishment of the National Commission, has gone through several stages and has made significant steps to align the legislative framework with EU standards in the fight against Human Trafficking. Extremely important is to work on taking actions that will deepen the activities, which were operationalized of prevention with the sole intention of preventing this form of organized crime. In this sense, the future activities will address allocation and reduction of economic and social factors that affect the representation of victims of human trafficking.²⁴⁹

REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

- [1] UN Convention on illicit Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Trafficking (1993), the European convention on Transfer of Sentenced Persons (1999), the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters (1999) and the Second Protocol (2001), the European Convention on Extradition (1999), Criminal-Legal Convention on Corruption (1999), and Civil-Legal Convention on Corruption of the Council of Europe (2002), Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of Criminal Proceeds (2000), the Rome Statute of the International Criminal Court (2002). There is ongoing procedure for ratification of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime, together with the protocols relating to human trafficking and the fight against migrant smuggling.
- [2] Criminal (Penal code) of Republic of Macedonia
- [3] Human trafficking and migrant smuggling, UNODC, February 2014
- [4] The Decision was published in “Official Gazette of RM” no.18/2001
- [5] The Solution was published in “Official Gazette of RM” no. 19/2001, 26/2002
- [6] <http://www.nacionalnakomisija.gov.mk>
- [7] Nonconsensual exploitation is essentially equivalent to the Palermo Protocol definition of human trafficking.
- [8] See Perez Solla (Forthcoming).

²⁴⁸ The Decision was published in “Official Gazette of RM” no.18/2001

²⁴⁹ <http://www.nacionalnakomisija.gov.mk>

- [9] In the United States, antitrafficking efforts are shared between the Departments of State, Labor, Justice, Health and Human Services, USAID, Homeland Security, and local police departments (Wyler 2013). Between fiscal year 2001 and fiscal year 2010, the US government authorized a total of \$1.45 billion for domestic and international antitrafficking programs—allocations that increased dramatically each year during this time period (Siskin&Wyler 2013, pp. 55–60). The cumulative figure does not include costs for administration or for law enforcement. Expenditures by other governments and by international organizations have been substantial as well (Hoff 2014).
- [10] Shelley, L. (2014). *Human Smuggling and Trafficking into Europe: A Comparative Perspective*. Washington DC: Migration Policy Institute

DETERMINATION OF ATTRIBUTES TO THE PRINCIPLES OF EFFICIENCY AND EFFECTIVENESS IN PUBLIC ADMINISTRATION AND DIFFERENTIATION/DISTINCTION BETWEEN THEM

Dejan Vitanski

Faculty of Law -Kicevo,,University St. Kliment Ohridski" Bitola, Republic of Macedonia,
dvitanski@yahoo.com

Abstract: Efficiency and effectiveness are fundamental principles that all employees need to uphold, from the top to the bottom of the administrative pyramid. These are the essential elements that constitute the essence and core of the service-based administrative organisms of the European countries and are established as normative directives and guidelines for the operation of their officials. Because of their strategic significance, in countries with atrophied and insufficient institutional structures, which still pass through the obscure transit tunnel, these essential principles should be implanted as the basic substrate in the mental matrix and in the professional habitat of the civil servants. They should also be used as productive tools in the substitution of rigid administrative systems, which are strictly formalistically based on rules and procedures in outsourced-oriented services, where emphasis will be placed on minimizing resources, maximizing results, and qualitatively servicing of clients needs.

The basic point and premise is that if governments have the will and insistence to amortize and overcome discontent and mistrust of the citizens, they will have to find modalities and to establish mechanisms that will generate efficiency and effectiveness in the processes of implementation of policies and in the servicing of public services. Administrative activity does not become legitimate with its own performance, therefore the concept of administrative authority must give way to the concept of efficiency of administrative activity. In this context, administrative action should be reduced to only a legal manifestation of the state power, and to be more and more promoted as an active driver of social flows, ie it is necessary to transform the administration from the apparatus and instrument of the government into an efficient service of the citizens. Unlike the traditional model of the rule of law, according to which state and administrative procedures are legitimate (justified) by being legal, that is, implemented on the basis of the current regulations, modern concepts of legitimacy consider that administrative system can acquire its legitimacy with efficient and effective action.

Often, in everyday life, in some literature and in practice, the terms efficiency and effectiveness are used as synonyms to denote the same, which undoubtedly is a mistake. That is exactly what stimulates the scientific and research interests of the author of the work, through in-depth and extensive study, awareness and analysis of these principles, to note their immanent features and attributes, as well as to draw a clear line of differentiation/distinction between them.

Efficiency and effectiveness are not identical terms, that is, equivalent categories. Efficiency deals with the cost of creating products and services, and effectiveness is defined as creating results. That is, efficiency focuses on cost reduction, and output increase, and answers the question of whether we do things in the right way, that is, right, whereas the effectiveness that puts stress on quality and answers the question of whether we take the right actions.

Keywords: efficiency, effectiveness, administration, customers, services.

ОПРЕДЕЛУВАЊЕ НА АТРИБУТИТЕ НА ПРИНЦИПИТЕ НА ЕФИКАСНОСТ И НА ЕФЕКТИВНОСТ ВО ЈАВНАТА АДМИНИСТРАЦИЈА И РАЗГРАНИЧУВАЊЕ/ДИСТИНКЦИЈА МЕЃУ НИВ

Дејан Витански

Правен факултет-Кичево, Универзитет „Св.Климент Охридски“-Битола, Република Македонија,
dvitanski@yahoo.com

Апстракт: Ефикасноста и ефективноста претставуваат фундаментални принципи до кои треба да се придржуваат сите вработени, од врвот па се до подножјето на административната пирамида. Тие се супстанцијални елементи, кои ги сочинуваат битието и срцевината на сервисно профилираните административни организми на европските земји и се етаблирани како нормативни директиви и патокази за работење на нивните службеници. Поради нивното стратегиско значење, во државите со атрофирани и

инсуфициентни институционални структури, кои се уште минуваат низ опскурниот тунел на транзицијата, овие есенцијални принципи треба да се имплантираат како основен супстрат во менталната матрица и во професионалниот хабитус на административците. Тие, исто така, треба да се ползуваат како продуктивни алатки во супституирањето на ригидните административни системи, што се строго формалистички фундирани врз правила и процедури во аутпут ориентиран сервис, каде акцентот ќе се става на минимизирање на ресурсите, максимизирање на резултатите и квалитативно сервисирање на потребите на клиентите.

Основната поента и премиса се состои во тоа што, ако владите имаат волја и настојчивост да ги амортизираат и надминат незадоволството и недовербата на граѓаните, тие ќе мора да изнајдат модалитети и да востановат механизми, кои ќе генерираат ефикасност и ефективност во процесите на имплементирање на политиките и во сервисирањето на јавните услуги. Административната дејност не станува легитимна со самото свое вршење, па затоа концептот на административна власт мора да му го отстапи местото на концептот за ефикасност на административното делување. Во тој контекст, административното дејствување треба се помалку да се сведува само на правна манифестација на државната власт, а се повеќе да се промовира како активен двигател на општествените текови, односно неопходна е трансформација на управата од апарат и инструмент на власта во ефикасен сервис на граѓаните. За разлика од традиционалниот модел на правната држава, според кој државните и административните постапки се легитимни (оправдани) со самото тоа што се легални, односно спроведени врз основа на важечките прописи, современите концепции на легитимитетот сметаат дека административниот систем може да го стекне својот легитимитет само со ефикасно и ефективно дејствување.

Често, во секојдневниот живот, во дел од литературата и во практиката, поимите ефикасност и ефективност се користат како синоними за означување едно исто, што несомнено претставува грешка. Токму тоа, го поттикнува научно-истражувачкиот интерес на авторот на трудот, преку длабинско и екстензивно проучување, осознавање и анализирање на овие принципи, да ги нотира нивните иманентни обележја и атрибути, како и да повлече јасна линија на разграничување/дистинкција меѓу нив.

Ефикасноста и ефективноста не се идентични поими, односно истоветни категории. Ефикасноста се бави со трошокот на создавање на производите и услугите, а ефективноста се дефинира како создавање резултати. Односно, ефикасноста фокусот го става на намалувањето на трошоците, а зголемувањето на output-от и одговара на прашањето дали нештата ги правиме на прав начин, т.е. правилно, за разлика од ефективноста која акцентот го става на квалитетот и одговара на прашањето дали ги преземаме правите нешта.

Клучни зборови: ефикасност, ефективност, администрација, клиенти, услуги.

1. ПРИНЦИП НА ЕФИКАСНОСТ

Еминентните научници Озборн и Геблер ја протежираат идејата дека владите треба „да кормиларат, а не да веслаат,, (Steering, Not Rowing). Според нив, владата е подобра при определувањето на општата насока отколку во нејзината оперативна реализација и, според тоа, приватизацијата на многуте функции треба да создаде поефикасна влада која ќе испорачува услуги до даночните обврзници по пониски цени. Делото на Озборн и Геблер, „Повторно воведување на владата“ од 1992 година, стана библија за движењето на новото јавно менаџирање, апострофирајќи ги 10-те принципи, врз кои треба да се фундаира работењето на современата јавна администрација, односно кои треба да придонесат кон подобрување на нејзината ефикасност:

1. Катализирачка влада: управување со кормилото, а не веслање.
2. Влада во сопственост на заедницата: зајакнување, а не служење, односно давање поголема моќ на граѓаните.
3. Конкурентна влада: воведување конкурентност при испораката на сервисите.
4. Влада поттикната од мисијата: трансформирање на организациите поттикнати од правилата.
5. Влади ориентиран кон резултатите: финансирање на резултатите, а не на инпутите.
6. Влада поттикната од клиентите: исполнување на потребите на клиентите, а не на бирократијата.
7. Претприемачка влада: насочена кон заработка, а не кон трошење.
8. Предупредувачка влада: антиципира, предупредува и превенира, а не лечи.
9. Децентрализирана влада: од хиерархија кон партиципација и тимска работа.
10. Пазарно ориентирана влада: влијание на промената преку пазарот (Шафриц, Ц.М, Расел, Е.В, Борик, К.П, Вовед во јавната администрација(превод), Академски печат Скопје, 2009, стр. 429-430).

Движејќи се по оваа траекторија, поранешниот американски претседател Клинтон ја потегнал иницијалната реформска каписла за повторно воведување на власта како „влада која работи подобро, но чини помалку“ Како своевидна инспиративна парадигма на Клинтон за „повторно воведување на власта“ му послужила истоимената книга на Озборн и Геблер за која изјавил „Оваа книга треба да ја прочита секој избран функционер во Америка. Оваа книга остава впечаток“ „Наша цел е да направиме федералната влада да биде поефтина и да биде поефективна, како и да се промени културата на нашата државна бирографија од самодоволност и овластување кон иницијатива и зајакнување. Имаме намера да ја редизајнираме, повторно да ја воведеме и да ја ревитализираме целата државна власт“ (Shafritz, J.M. Russel, E.W. Borick, C.P., 2009, *Introducing Public Administration–Sixth Edition* London: Pearson Longman).

Ефикасноста претставува стожерен принцип во анатомијата на Европскиот административен простор, принцип вграден во архитектурата на националните законодавства на европските земји и двигател на нивниот организациско-функционален и граѓанско-сервисен развој. Таа е заеднички универзален именител на реформските процеси воопшто, и интенцијата во овој контекст, е да биде инјектирана како основна супстанца во структурата на организациските ентитети (како во приватниот, така и во јавниот сектор).

Во економијата проверуваат две дефиниции за ефикасноста. Продуктивната ефикасност се мери според просечниот трошок за производство на производи и на услуги. Алокативната ефикасност, пак, се мери со степенот до кој економскиот систем ја обезбедува таа комбинација од производи и услуги што претставува одраз на преференциите на луѓето изразени низ нивните одлуки во однос на потрошувачката. Притоа, пазарите ги промовираат и двата вида ефикасност. Конкуренцијата како основно гесло во реалниот сектор ја генерира потребата производителите да ја намалат својата цена согласно цената на нивните конкуренти (Норман, Ф, *Управување со јавниот сектор* (превод од англиски), Арс Ламина, Скопје, 2010, стр. 131). Една од карактеристиките на алокативната ефикасност е начелото на лојална конкуренција (преку кое потрошувачите влијаат врз производителите во нивните одлуки за тоа што ќе произведуваат), кое, пак, не може да се имплементира во одредени јавни дејности, каде што монополот на јавната администрација во одредени сегменти, всушност, го штити поширокиот јавен интерес (како, на пример, органите на централната власт, локалната самоуправа и сл.).

За повеќето јавни услуги, можно е да се востанови мерка на обем. Во тој контекст, на пример, универзитетите можат да го измерат бројот на часови на контакт меѓу студентите и вработените, болниците можат да го измерат протокот на пациенти, библиотеките можат да ги избројат книгите што се издаваат и материјалите што се користат за референци, службите против штетници можат да ги избројат заробените стаорци или убиените бубашваби. Врз основа на сето тоа се изготвува мерката на ефикасноста со која се утврдува колкав е трошокот, а потоа се прават споредби со останатите производи или со истите производи во различни временски периоди.

Еден од еминентните теоретичари, Barzelay, смета дека постои зголемување на ефикасноста кај владата секогаш кога ќе се намали потрошувачката за влезните основи, додека, пак, во индустриското опкружување може да се аргументира дека редуцирањето на трошоците ја подобрило ефикасноста само доколку довело до намалување на трошокот по единица производ (Barzelay, M, *Breaking Through Bureaucracy: A new vision for managing in government*, University of California Press, Berkeley, 1992, p.120).

Ефикасноста значи воспоставување оптимален сооднос помеѓу ангажираните ресурси: човечки, финансиски, технички и постигнатите административни ефекти.

Ефикасноста може да се определи како однос помеѓу квантитетот на outcomes или outputs и ресурсите кои се употребуваат – inputs

$E = O / I$; E – ефикасност, O – outputs, I – inputs

Значи, таа се пресметува преку делење на исходите со она што се внесува како ресурс (административен кадар, потрошено време, технички, материјални средства) (види: Berman, E, *Productivity in Public and Nonprofit Organizations*, SAGE Publications, London, 1998 стр. 55-62).

За ефикасноста не е важно само времето во кое ќе се операционализира поставената цел/задача, туку многу важна компонента е и количеството на материјални и човечки ресурси што ќе бидат потрошени. Во овој контекст, за оживотворување на начелото на ефикасност, неопходно е сузбивање на неконтролираното и нерационалното трошење на ресурсите – материјални, технички и кадровски. Вредноста за пари треба да биде основната водилка во работењето на модерниот администратор, кој мора да продуцира повеќе, со помалку трошоци.

„Предмет на администрацијата е да открие: прво, што може да направи успешно и правилно, и второ, како може да ги направи овие работи со најголема можна ефикасност и со најмалку трошоци, во смисла на пари и на енергија“ (Wilson, Woodrow, *The Study of Administration*, 1941, *American Political Science* p. 494).

Начелото на ефикасност (треба да) го зазема местото на централна норма во секој административен процес. Неговата суштинска димензија, пред се, се манифестира во следново:

- Ако два вида акции даваат исти резултати во остварувањето на проектираната цел, би требало да се претпочита оној вид што повлекува помало чинење; или

- Ако двата вида акции предизвикуваат исто чинење, би требало да се преферира оној што дава поголеми резултати (Гризо, Н, Давитковски, Б, *Проблеми на управувањето*, Скопје, 2001, стр. 17).

Правата за кои се одлучува во администрацијата имаат изразито временска димензија. Ако некое право не е признаено и остварено во рок додека странката има потреба, задоцнетата реализација на тоа право станува ирелевантна, односно странката нема повеќе интерес за остварување на тоа право (на пример, медицински третман што бара итност, интервенција на противпожарна бригада, интервенција на полиција, дозвола за извоз или за увоз на производи со лимитиран рок на употреба и сл.). Затоа е потребно благовремено и ажурно дејствување на административните органи.

Една од негативните карактеристики на бирократската машинерија претставува континуираното зголемување на буџетот и на бројот на хиерархиските нивоа во организациската структура со текот на времето. Максимизирањето на буџетот и перманентниот раст на бирократијата најдобро се елаборирани во моделот на Нисканен (Niskanen, W.A., *Bureaucracy and Representative Government*, Chicago, IL, Aldine-Atherton, 1971, p.48-51). Резултатите од своите истражувања, Нисканен ги синтетизирал во следниве заклучоци:

1. трошоците на бирократската организација секогаш се повисоки од нејзините приходи, а како резултат на тоа се генерира прекумерен аутпут;

2. бирократското однесување е фундаментално неефикасно, поради фактот што обемот на бирократските активности не е детерминиран од еднаквоста што би требало да постои меѓу маргиналните приходи (буџетските средства) и маргиналните трошоци (јавните трошоци на бирократската организација); и

3. земајќи ги предвид различните преференции на граѓаните, таквото бирократско однесување резултира со прекумерно трошење и нерамномерна распределба на општествените ресурси, а тоа ни најмалку не ги задоволува социјалните цели.

Решението што Нисканен го предлага за контрола на јавната администрација се состои во создавањето механизам сличен на пазарниот, со воспоставување повеќе организациски ентитети што меѓусебно би се натпреварувале во иста услужна област, со цел обезбедување поквалитетна услуга на поголем број клиенти.

2. ПРИНЦИП НА ЕФЕКТИВНОСТ

Ефективноста на администрацијата значи успешно остварување на целите или решавање на задачите, што и се поставени со закон.

Принципот на ефективност, всушност, претставува гарантирање дека организацијата ги постигнува своите цели, односно крајните резултати го задоволуваат поширокиот јавен интерес (на пример, подобрување на здравствените услуги, намалување на стапката на криминал и др.).

Ефективноста се определува како однос помеѓу остварените резултати и поставените цели. На пример, при подготвувањето на Буџетот, како највисок финансиски акт на една држава, надлежните служби во Министерството за финансии ја проектираат неговата приходна и расходна компонента. Во однос на приходната страна се планира колку финансиски средства ќе бидат собрани во државната каса, по однос на законски предвидените даночни основици од граѓаните и од правните субјекти како даночни обврзници, додека во однос на расходната страна се врши распределба на собраните материјални ресурси по различни ставки, како на пример, за плати на вработените во јавниот сектор, социјални трансфери, капитални инвестиции и сл. Во конкретниов случај, доколку остварените резултати на крајот од тековната година кореспондираат со претходно зацртаните цели, може да се каже дека е постигната ефективност во работењето на соодветната служба.

Значи, ефективноста на администрацијата ќе се постигне доколку таа успешно и квалитетно ги ефектуира целите и задачите, кои и се детерминирани со закон. На пример, ефективност на полицијата значи успешно интервенирање во спречување на извршување кривично дело или, ако делото е сторено откривање на сторителот, неутрализирање на нарушениот јавен ред и мир и сл.

3. РАЗГРАНИЧУВАЊЕ/ДИСТИНКЦИЈА МЕЃУ ЕФИКАСНОСТА И ЕФЕКТИВНОСТА

Ефикасноста и ефективноста не се идентични поими, односно истоветни категории. Ефикасноста се бави со трошокот на создавање на производите и услугите, а ефективноста се дефинира како создавање резултати.

Ефикасноста го изразува односот помеѓу квантитетот на аутпутите и износот на потрошените материјални средства, како и ангажираните човечки и технички ресурси за производство или испорака на услугите. Мерките на ефективност, пак, се однесуваат на квалитетот, односно на степенот на кој се остваруваат целите. Притоа, под квалитет се подразбира административниот производ или услугата да поседуваат такви својства и карактеристики, со кои ќе ги задоволат преференциите и апетитите на клиентите. Воопштено, квалитетот може да се дефинира како соодветност или поволност, односно тој е индикатор за тоа дали услугите се „направени по мерка“ на потребите на клиентите. На пример, соодветност за корисниците на медицински услуги може да значи успешност на третманот или операцијата. Или, пак, квалитет односно соодветност во интервенцијата на противпожарната бригада значи успешното неутрализирање на пожарот со што е спречена загуба на човечки животи и предизвикување поголема материјална штета.

Значи, „ефективноста акцентот го става на квалитетот и одговара на прашањето дали ги преземаме правите нешта, за разлика од ефикасноста која фокусот го става на намалувањето на трошоците, а зголемувањето на output-от и одговара на прашањето дали нештата ги правиме на прав начин, т.е. правилно“ (Berman, E, *Productivity in Public and Nonprofit Organizations*, SAGE Publications, London, 1998 стр. 55-62).

Ефикасноста и ефективноста треба практично да се оживотворат како заемно комплементарни и меѓусебно дополнувачки принципи на работење во секој административен процес, за клиентите да добијат услуги во кои ќе бидат вградени сите потребни параметри. На пример, покрај намалувањето на времето на чекање за медицински интервенции, мошне значајни се и правилно воспоставената дијагноза, соодветната терапија, како и квалитетната и ефективната изведба на медицинскиот зафат.

4. НОВИОТ ЈАВЕН МЕНАЏМЕНТ ВО ФУНКЦИЈА НА ЕФИКАСНОСТА И ЕФЕКТИВНОСТА НА ЈАВНАТА АДМИНИСТРАЦИЈА

Новиот јавен менаџмент се изнедри и разви од основниот економски аргумент дека власта страда од дефектите на монополската ситуација, високите трансакциски трошоци и од информациски проблеми кои раѓаат голема неефикасност. Со тоа што го супституираа ова со пазарна конкуренција- и поттици слични на пазарните – реформаторите веруваа дека ќе можат да ја намалат големината на владите, да ги намалат нивните трошоци и да го подобрат нивното работење. Впрочем, и целта на глобалното движење за реформи ширум светот е да се намалат трошоците на јавната управа и да се зголеми нејзината продуктивност, со што таа би требало да биде попријателски партнер, како на граѓаните, така и на бизнисите.

Основната премиса која ја сочинува срцевината на концептот „нов јавен менаџмент“ е дека инклинацијата и ориентираноста на јавниот сектор кон пазарните механизми и закономерности доведува до поголема рационалност во трошењето на јавните ресурси, без притоа да се загрозат стратегиските одредници на јавните организации, односно да се генерираат негативни ефекти врз остварувањето на нивните цели. Интенцијата на овој менаџмент е пресликување или имплантирање во јавниот организам на оние принципи кои се покажале како успешни во функционирањето на приватниот сектор, со цел јавната администрација од „слепиот“ колосек да се претстрои кон нормативно проектираната траекторија на дејствување и да цели кон исполнување на својата благородно детерминирана мисија на квалитативно задоволување на јавните интереси. Принципите, како што се: „градење мисија“, „лидерство“, „воведување конкуренција“, „антиципирање, односно предвидување и планирање на потенцијалните проблеми во иднина“, „децентрализација на процесот на одлучување“, „мерење на перформансите од работењето и промена на буџетскиот формат“, „претприемничко работење“, „производство и испорака на јавни производи и услуги според пазарниот механизам“ и други, претставуваат condition sine qua non за подобрување на: ефикасноста, ефективноста и економичноста во работењето.

Во научната литература постојат повеќе определби на атрибутите и иманентните обележја на Новиот јавен менаџмент од страна на повеќе теоретичари. Во овој труд правиме обид преку сумирање на повеќето размислувања, да ги издестилираме и искристализираме основните постулати врз кои почива Новиот јавен менаџмент како универзален модел и доминантна парадигма на современото управување во јавните организации, односно да ги акцентираме принципите што ги протежира овој концепт во насока на обезбедување ефикасност, ефективност и економичност:

-конкурентен јавен сектор – воведување и ставање нагласка на конкуренцијата во производството и испораката на јавните добра и услуги;

-зголемување на улогата на пазарните механизми во производството и испораката на јавните добра и услуги;
-воведување претприемачко работење во јавниот сектор – заработување, наместо трошење;
-јавен сектор што се раководи од својата организациска мисија;
-дефинирање на буџетот како средство за остварување на организациската мисија;
-јавен сектор ориентиран кон своите резултати – финансирање на резултатите, а не на инпутите;
-јавен сектор што е ориентиран кон клиентите – пресретнување на потребите на клиентите, а не на потребите на бирократијата;
-јавен сектор што ги антиципира проблемите – предвидување, планирање и превенирање, наместо нивно решавање;
-децентрализиран јавен сектор – од хиерархизација до партиципација и тимско работење;
-масовно користење на придобивките од информациската технологија(повеќе кај: Osborne, D, Gaebler, T, Reinventing Government, Adison Wesley, (1992), pp.16-24; Ferlie, E, Ashburner, L, Fitzgerald, L and Pettigrew, A, The new public management in action, Oxford University Press Inc., New York, pp.19-25 (1996); Borins, Sandford, Government in Transition –a New Paradigm in Public Administration, Commonwealth Secretariat, Toronto, pp.5-11, (1995); Caroll, Peter и Steane, Peter, Australia, the New Rublic Management and the new millennium, Routledge publications, London, pp.195-196, (2002).

5. ЗАКЛУЧОК

Едно од основните оправдувања на реформите е дека владата чини премногу. Тоа се однесува за сите трошоци на владата, воопшто, но и за ефикасноста или за трошокот на секоја единица аутпут. Погледнато низ компаративна призма, во најголем дел од државите, основните цели на реформите се идентични – да се направи владата да работи поуспешно и да чини помалку. Притоа, дефиницијата или рецептурата на „работење со поголем успех“ може да се разликува кај различните влади, па дури и кај различните делови на една иста влада. Меѓутоа, основно е тоа што ако интенцијата на владата е да ги амортизира незадоволството и недовербата на граѓаните, таа ќе мора да изнајде механизми кои ќе генерираат поголема ефикасност и ефективност во процесот на имплементација на политиките и во сервисирање на услугите.

Принципите на ефикасност и ефективност треба да заземат стратедиска позиција во работата и одлуките на администрацијата. Во современо профилираните европски административни системи, генерално, постои искристализирана свест дека ориентацијата кон администрација заснована врз крути и нефлексибилни правила и ригидни процедури, мора да биде супституирана со ориентација кон резултати. Основната поента на ваквиот пристап е дека јавните служби постојат, пред се, за да даваат услуги или продукти на нивните корисници (или клиентите). Ова е појдовната точка за воспоставување на контурите на административен модел што гарантира квалитетни услуги со намалени трошоци, а напуштање на ретроградниот концепт на администрација што само нуди услуги, без јасно издиференцирана мисија.

За подобра имплементација на принципите на ефикасност и ефективност неопходни се системски мерки, какви што се: поедноставување и забрзување на процедурите; регулаторна гилотина, односно кастрење на ирационалните прописи и на небулозните процедури; целосна компјутеризација на администрацијата; деполитизација и професионализација на кадрите; воведување на т.н one-stop shops методи, односно решавање административни работи на едно место; примена на самопослужувачки техники; поголема достапност-материјална и просторна на службите до граѓаните; јавно-приватно партнерство; раздвојување на стратешката јавна политика од оперативното управување; промена од политика во менаџмент (администраторите треба да се потполно свесни и одговорни за трошоците при секоја своја активност, по можност пред да донесат било каква одлука); промена од администрација строго ориентирана кон процесите, правилата и процедурите, во аутпут ориентирана администрација - насочена кон обезбедување резултати, администрација насочена кон потребите на клиентите, а не кон интересите на организацијата или бирократите; промена од неконтролирано и нерационално трошење во намалување на трошоците (вредноста за пари треба да биде мото на модерниот администратор, кој мора да прави повеќе и подобро со помалку или исто толку пари).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Barzelay, M, Breaking Through Bureaucracy: A new vision for managing in government, University of California Press, Berkeley, p.120, 1992.
[2] Berman, E, Productivity in Public and Nonprofit Organizations, SAGE Publications, London, стр. 55-62, 1998.

- [3] Borins, Sandford, Government in Transition –a New Paradigm in Public Administration, Commonwealth Secretariat, Toronto, pp. 5-11, 1995.
- [4] Carroll, Peter и Steane, Peter, Australia, the New Public Management and the new millennium, Routledge publications, London, pp.195-196, 2002.
- [5] Ferlie, E, Ashburner, L, Fitzgerald, L and Pettigrew, A, The new public management in action, Oxford University Press Inc., New York, pp.19-25, 1996.
- [6] Niskanen, W.A., Bureaucracy and Representative Government, Chicago, IL, Aldine-Atherton, p.48-51, 1971.
- [7] Норман, Ф, Управување со јавниот сектор (превод од англиски), Арс Ламина, Скопје, стр. 131, 2010.
- [8] Osborne, D, Gaebler, T, Reinventing Government, Adison Wesley, 1992, pp. 35, 113-114, 139, 233.
- [9] Питерс, Гаж, Б, Политика на бирократијата, Компаративен вовед во јавната администрација (превод), Академски печат, Скопје, 2009
- [10] Шафриц,Ц.М, Расел, Е.В, Борик, К.П, Вовед во јавната администрација(превод), Академски печат Скопје, стр. 429-430, 2009.
- [11] Wilson, Woodrow, The Study of Administration, American Political Science p. 494, 1941.

DEVELOPING SOCIO-EMOTIONAL SKILLS OF PROSPECTIVE TEACHERS THROUGH TEAM WORK ON STUDY PROJECTS

Krasimira Marulevska

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, krasimira_marulevska@swu.bg

Trayan Popkochev

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria popkochev@swu.bg

Radoslava Topalska

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria topalska@swu.bg

Abstract: This report presents an innovative model of working on study projects in academic environment, which provides opportunities for development and improvement of socio-emotional skills of prospective teachers. Attention is focused on the process of developing the main components of emotional intelligence - self-control, self-knowledge, motivation, empathy, and social skills. The theoretical summaries and conclusions of the report are based on the results of an empirical study conducted with students from various pedagogical specialties at the Faculty of Pedagogy of the South-West University "Neofit Rilski" - Blagoevgrad. The study was conducted this year (2017) and it is part of the project "Importance of Socio-emotional Skills for the Successful Professional Realization of the Teacher". The data on the current level of socio-emotional skills collected during the course of the empirical study demonstrates the need to pay special attention to the problem of developing soft skills of students who are preparing for a career in the field of education. One of the possible practical solutions is teamwork on research and creative projects. Through interactivity and dialogue prospective teachers develop important professional and personal qualities, including social and emotional skills.

Keywords: socio-emotional skills, emotional intelligence, self-control, self-knowledge, motivation, empathy, social skills, the projects method, study project, team work.

РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНИТЕ УМЕНИЯ НА БЪДЕЩИТЕ УЧИТЕЛИ В УСЛОВИЯТА ЕКИПНА РАБОТА НАД УЧЕБНИ ПРОЕКТИ

Красимира Марулевска

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria,

krasimira_marulevska@swu.bg

Траян Попкочев

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria popkochev@swu.bg,

Radoslava Topalska

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, topalska@swu.bg

Abstrakt: Докладът представя иновативен модел за работа над учебни проекти в условията на висшето училище, който разкрива възможности за развитие и усъвършенстване на социално-емоционалните умения на бъдещите учители. Вниманието е фокусирано върху процеса на изграждане на основни компоненти на емоционалната интелигентност: самоконтрол, самопознание, мотивация, емпатия и социални умения. Теоретичните обобщения и изводи се основават на резултатите от проведено емпирично проучване със студенти от различни педагогически специалности във Факултета по педагогика при Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград. Изследването е проведено през настоящата 2017 г. по проект „Значение на социално-емоционалните умения за успешната професионална реализация на учителя“. Добитите в хода на емпиричното проучване данни за актуалното равнище на социално-емоционалните умения, доказват необходимостта от специално внимание върху проблема за развитието на „меките“ умения у студентите, които се подготвят за работа в сферата на образованието. Едно от възможните практически решения е екипната работа над учебни изследователски и творчески проекти. В условията на интерактивност и диалогичност бъдещите учители развиват важни професионално-личностни качества, сред които особено място заемат социално-емоционалните умения.

Keywords: социално-емоционални умения, емоционална интелигентност, самоконтрол, самопознание, мотивация, емпатия, социални умения, метод на проектите, учебен проект, екипна организация на дейността.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

В педагогическото пространство на съвременното висше училище все по-категорично заемат заслужено важно място идеи и практически решения, насочени към подобряване на съдържанието и организацията на самостоятелната изследователска и творческа дейност на студентите. Иновативните практики имат особена ценност в теоретичната и практическата подготовка на бъдещите учители за успешната им реализация в системата на предучилищното и училищното образование. Значим елемент в професионално-личностната структура на съвременния педагог заемат уменията му да експериментира, да прогнозира резултатите от своите действия, да прилага нововъведения в педагогическата дейност и да анализира, и оценява ефективността им. Благоприятни възможности за развитие на умения за осъществяване на изследователска и творческа дейност се създават в условията на екипна работа на студентите над учебни проекти. Активното междуличностно взаимодействие и ефективната комуникация насищат образователната среда с желания положителен заряд, необходим за успеха на всяка индивидуална или групова изследователска и творческа дейност. Нараства увереността в това, че за успешната реализация на младите педагози на пазара на труда в близките десетилетия е необходима педагогическа култура, в чиято многокомпонентна структура наред с традиционните умения и компетенции трябва да са налични и други ценни професионални и личностни характеристики. Те са тясно свързани с добре познати и високо ценени качества на учителя, а именно: педагогическа наблюдателност, педагогическа общителност, педагогическо творчество, емоционална устойчивост. Напълно обоснован е изследователският интерес и към такива качествени характеристики на личността, каквито са социално-емоционалните умения на педагога, особено като се отчита усложнената и наситена с динамиката на междуличностните отношения образователна среда. „Меките“ умения на учителя са елементи на неговата емоционална интелигентност и изпълняват важна роля при осъществяване на професионалната педагогическа дейност.

През настоящата 2017 г. социално-емоционалните умения на учителя са предмет на изследване в проект на Центъра за продължаващо обучение при Факултета по педагогика на Югозападен университет „Неофит Рилски“. В рамките на проекта „Значение на социално-емоционалните умения за успешната професионална реализация на учителя“ е осъществено анкетно проучване в две административни области в България – Благоевград и Кюстендил. В него са включени две основни групи респонденти – учители в системата на предучилищното и училищното образование и студенти от различни педагогически специалности във Факултета по педагогика, в които се подготвят учители. Изследването е проведено в партньорство с Регионалните управления на образованието в областите Благоевград и Кюстендил. Общият брой на включените в анкетното проучване учители е 137, от които 120 жени и 17 мъже. В анкетирането участват и 197 студенти от специалностите „Начална училищна педагогика и чужд език“, „Предучилищна и начална училищна педагогика“, „Предучилищна педагогика и чужд език“ и „Физическо възпитание и спорт“, от които 161 жени и 36 мъже.

Изследователските дейности са насочени към:

- установяване на актуалното състояние на проблема за емоционалната интелигентност на съвременния учител;
- разкриване на взаимовръзката между социално-емоционалните умения и реализацията на педагогическите специалисти на пазара на труда;
- диагностика на компонентите на емоционалната интелигентност на студентите от първи и четвърти курс в бакалавърските програми, подготвящи учители;
- разкриване на възможности за съдържателно и процесуално-технологично обновяване на подготовката на бъдещите учители с цел повишаване на равнището на социално-емоционалните им умения;
- съдържателно и организационно обогатяване на продължаващата квалификация на учителите.

Настоящият доклад представя позицията на авторите по отношение на един от възможните пътища за развитие на социално-емоционалните умения на студентите, които се обучават в педагогически специалности. В центъра на вниманието е поставена изследователската и творческа активност на студентите при работа над учебни проекти в условията на екипна организация на дейността при овладяване на знания и умения, и развитие на съответни компетенции. Позициите на авторите се основават на осъществения анализ

на резултатите от емпирично проучване, реализирано в рамките на представения по-горе научноизследователски проект. За изследване на емоционалната интелигентност на студентите – бъдещи учители е приложен стандартизиран тест²⁵⁰ за измерване на нивото на пет компонента – самоконтрол, самопознание, мотивация, емпатия и социални умения. Тестът се състои от пет части, всяка от които дава възможност да бъде отчетено равнището на проследяваните качествени професионално-личностни характеристики. Общият брой на въпросите в теста е тридесет. За изследването на всеки от петте компонента на емоционалната интелигентност са предвидени по шест въпроса. Изследователските задачи, свързани с приложението на петте части на теста, са свързани с: 1) установяване на нивото на самоконтрол по отношение на собствените чувства и емоции; 2) отчитане на равнището на протичащия процес на самопознание, самоанализ, рефлексия; 3) разкриване на значението на мотивацията за ефективно насочване на интелектуалния потенциал към постигане на личностно значими цели; 4) установяване нивото на емпатия, съчувствие, съпричастност към емоциите и преживяванията на другите; 5) определяне на равнището на формираност на социални умения, с отчитане на важноста им за осъществяване на ефективно педагогическо взаимодействие.

Равнището на емоционалната интелигентност на включените в емпиричното проучване студенти се проявява в уменията за: контрол върху собствените чувства и емоции, идентифициране и приемане на собствените чувства, ефективно общуване с другите, възприемане, разпознаване и признаване на чувствата на другите. Изследванията в областта на емоционалната интелигентност показват, че за успешната реализация на личността е много важна способността за ефективно взаимодействие с обкръжаващите, която се проявява в способност за ефективни действия в системата на междуличностните отношения. За учителя е важна способността за бърза ориентация в разнообразните социални и педагогически ситуации. Ефективността на педагогическото взаимодействие зависи от наблюдателността и сензитивността на педагога и от уменията му да анализира и определя личностните особености и емоционалните състояния на другите – ученици, учители, родители, ръководни субекти. От тези умения зависи изборът на адекватни начини за общуване. Равнището на емоционалната интелигентност свързваме и с положителното отношение към средата на живот и труд, към другите и към себе си като личност, способна да определя целите в своя живот и в професионалната си дейност и да работи за тяхното постигане.

2. НЕОБХОДИМОСТ ОТ СПЕЦИАЛНО ВНИМАНИЕ ВЪРХУ СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНИТЕ УМЕНИЯ НА БЪДЕЩИТЕ УЧИТЕЛИ

Анализът на резултатите от съществената научноизследователска дейност дава възможност за ново осмисляне на процеса на подготовка и квалификация на педагогическите специалисти. Данните, добити в хода на емпиричното проучване, разкриват актуалното състояние на равнището на формираност на важни структурни компоненти на емоционалната интелигентност на студентите педагози. Има основание да бъдат направени изводи по отношение на необходимостта от отделяне на специално внимание на развитието на т. нар. „меки“ умения като важна предпоставка за успешната професионална реализация на съвременния педагогически специалист. Интерпретацията на данните, теоретичните обобщения и изводи са достатъчен аргумент за търсене на нови подходи, методи и организационни форми за усъвършенстване на подготовката на бъдещите учители с акцент върху повишаване на равнището на самоконтрола, самопознанието, мотивацията, емпатията и социалните умения. Заслужават внимание установените равнища на компонент *самоконтрол*, който свързваме с емоционалната устойчивост и балансираност в действията и взаимодействията на личността. *Самопознанието*, самоанализът, саморефлексията са част от съзнателното управление на собствената дейност. Със стремежа към самопознание е свързано и самоуважението, както и удовлетворението от осъществяваната дейност. Вярната представа за собствените чувства и емоции е предпоставка за проява на автентичност във взаимоотношенията с другите. *Емпатията* свързваме с развита на високо равнище чувствителност на личността към вербалните и невербални послания на другите. Тази сензитивност обикновено е съпроводена с емоционален отклик, изразен в съпричастност, съпреживяване. В професионалното педагогическо общуване емпатията е своеобразен катализатор за успешното протичане на учебно-възпитателния процес. *Мотивацията* на учителя свързваме с проявите на решителност, увереност и оптимизъм в педагогическото взаимодействие, с желание да бъде подчинена собствената дейност на изпълнението на значими цели. *Социалните умения* позволяват на личността да осъществява активно

²⁵⁰ Ууд, Р., Толи, Х. Професионални тестове за емоционалната интелигентност, София 2003, с.117.

взаимодействие с другите, да влияе върху поведението им, да ги насърчава към партньорство и сътрудничество. Равнището на формираност на социални умения е предпоставка за ефективно междуличностно общуване. Установените равнища на самоконтрол, самопознание, емпатия и мотивация при изследваните студенти показват висока степен на формираност при сравнително висок процент от респондентите – между 53% и 69%. При над 50% от респондентите е установено високо равнище при компонентите: „мотивация“ (55% - 70%); „емпатия“ (50% - 75%) и „социални умения“ (54% - 65%). Обезпокоителни са резултатите по компонент „самопознание“, при който високо равнище е установено при сравнително нисък процент от студентите – между 33% и 47%. Ниско ниво се наблюдава при немалка част от бъдещите учители – между 22% и 34%. Това кратко представяне на данните е само малка част от аргументите в подкрепа на необходимостта от търсене на възможности да бъде положително повлиян процесът на развитие на „меките“ умения у бъдещите учители.

3. ЕКИПНАТА РАБОТА НАД УЧЕБНИ ПРОЕКТИ – ВЪЗМОЖНОСТ ЗА РАЗВИТИЕ НА СОЦИАЛНО-ЕМОЦИОНАЛНИТЕ УМЕНИЯ НА БЪДЕЩИТЕ УЧИТЕЛИ

В контекста на горните разсъждения настоящият доклад представя един от възможните пътища за развитие на социално-емоционалните умения на бъдещите учители чрез активното им включване в разработването на учебни изследователски и творчески проекти в условията на екипна организация на дейността. Изследователската активност на студентите е важен фактор в процеса на професионалната им подготовка и квалификация. Те овладяват знания за методите и методологията на педагогическите изследвания, развиват умения за решаване на конкретни проблеми от практиката с опора на теоретичните постижения в различни сфери на научното познание. Включването на студентите в активна дейност за разработване на учебни проекти дава възможност за осъществяване на необходимия преход от традиционната насоченост преди всичко към усвояване на знания към изграждането на ценни професионални и личностни умения и компетентности, част от които са и социално-емоционалните умения. Методът на проектите с неговата ориентация към полезността на учебното действие дава възможност да бъдат прилагани знанията в практическото решаване на конкретни проблеми, свързани с предстоящата професионална активност на обучаващите се. В подготовката и квалификацията на бъдещите учители екипната работа над учебни проекти предоставя редица възможности:

- прилагане на усвоените знания за решаване на конкретни проблеми, свързани с реално съществуващи ситуации в бъдещата професионална дейност;
- планиране и осъществяване на емпирични проучвания с цел изследване на процеси и явления от изучаваната сфера на човешката дейност и научното познание;
- изграждане на умения и компетентности за прилагане на методи и технологии, необходими за осъществяване на бъдещата професионална педагогическа дейност;
- изграждане, развитие и усъвършенстване на изследователски умения и съответни компетентности у обучаващите се,
- усъвършенстване на процеса на оценяване на учебните постижения на студентите, както и проследяване на личностното им израстване в процеса на овладяване на знания и компетенции за осъществяване на бъдещата професионална дейност;
- формиране и развитие на умения за работа в екип, чрез решаване на разнообразни задачи за постигане на обща цел.

Работата над изследователски и творчески учебни проекти в подготовката на студентите предполага активизиране на самостоятелната дейност – индивидуална, в диади и малки групи, насочена към решаване на определен проблем. В резултат на интегриране на знания, умения, компетентности, свързани с различни области на човешкото познание и дейност, обучаваните създават конкретен продукт, който може да бъде представен в разнообразни форми и с различни средства. Учебната проектна дейност може да бъде определена като самостоятелна, творческа, завършена работа на учещия, съответстваща на неговите личностни възможности и изпълнена в съответствие с алгоритъма на проектиране: от идеята до нейното въплъщаване в реалност. Заслужават внимание някои от функциите, които изпълнява обучението, базирано на проекти:

- екстензивна (свързана с възможността за придобиване на нови знания);
- ориентировъчна (предполагаща определяне на себе си и своето място в културната и социалната среда);

- компенсаторна (свързана с преодоляването на недостатъците на традиционната лекционно-семинарна организация на обучението);
- саморазвиваща (ориентирана към самореализацията, самоактуализацията на личността);
- методологична (във връзка с предпоставките за овладяване на подходи, технологии, методи и способности за познание);
- комуникативна (свързана с активизиране на общуването на различни равнища и с развитието и усъвършенстването на комуникативните умения);
- психологическа (предоставят се условия в подкрепа на цялостния психичен статус на личността);
- сътворческа (съществуват възможности за прерастване на партньорството и сътрудничеството в сътворчество)²⁵¹.

Разработването на групови учебни проекти е свързано с отчитането на такива важни характеристики като: наличие на обща цел; чувство на индивидуална отговорност от страна на всеки участник в съвместната дейност; позитивна взаимна зависимост; рефлексия, осмисляне на процесите на взаимодействие с цел подобряване на ефективността на груповата дейност. Създават се условия за активизиране на междуличностното взаимодействие. Отношенията, основани на сътрудничество за постигане на общи цели и решаване на личностно значими проблеми, допринасят за утвърждаването на благоприятна в емоционално-психичен план образователна среда. Това от своя страна се явява предпоставка за повишаване на ефективността на педагогическото взаимодействие. Проектната активност на студентите позволява да бъдат очертани следните позитиви по отношение на развитието на професионално-личностни качества, в т. ч. и на социално-емоционалните умения на бъдещите учители:

- усвояване на теоретични знания, като основа за формиране на умения и компетентности;
- формиране на умения за бърза и успешна адаптация в реалните условия на професионалната педагогическа дейност с акцент върху такива важни характеристики като: комуникативност, гъвкавост, мобилност, наблюдателност, креативност, емоционална устойчивост и др.;
- развитие и усъвършенстване на т. нар. „меки“ умения за: самоконтрол, самопознание, мотивация, емпатия, социални умения;
- изграждане на умения и съответни нагласи за работа в екип, свързани с планирането и организираните на професионално-педагогическата дейност и оптималното използване на образователните, научните и културните възможности на средата.

Активното включване на студентите в проектна дейност в условията на групов организационна структура предоставя много добри възможности за развитие и усъвършенстване на разнообразни практически умения, необходими на бъдещите специалисти в професионалната педагогическа среда. Обучението в условията на сътрудничество е свързано с промяна на контекста на академичната среда за осигуряване на комфорт за работещата група, чрез промяна на отношенията между обучаващи и обучаеми в посока равнопоставеност и партньорство²⁵². При работа над групови учебни проекти се осъществява активна комуникация между членовете на екипите, както и между самите екипи чрез установяване на ефективни способности за обмен на информация, изразяване на мнения и защита на позиция. Много важен е въпросът за намирането на баланс между индивидуалните и груповите интереси. Става дума за овладяване на способности за позитивно, продуктивно сътрудничество, за намаляване на конфронтацията чрез преодоляване на различни видове конфликти и установяване на отношения на взаимно уважение, толерантност, търпимост, но без конформизъм. Проблемът за общуването има пряко отношение към ефективността на проектната дейност. Заслужават внимание три важни признака на общуването при изпълнение на групови учебни проекти:

- „субект-субектна комуникация (взаимен обмен на информация, идеи, минал опит, знания);
- субект-субектна интеракция (взаимодействие, взаимна координация, корекция и корелация);
- субект-субектна перцепция (взаимно възприемане, влияние, разбиране, съчувствие и отношение)“²⁵³

Активното общуване в условията на екипна организация на проектната дейност е едно от основните проявления на интерактивността. Полилогът, диалогът, смислотворчеството, междусубектните отношения, свободата на избора, ситуацията на успех, позитивността, формиращият характер на оценяването и

²⁵¹ Симоненко, В.Д. Обучение учащихся V-XI классов проектной деятельности. Вентана-Граф, М., 2005, с. 6-7

²⁵² Георгиева, В. Обучението по техника и технологии от 6 до 16: теория и методика. Унив.изд. "Неофит Рилски", 2004, с.88

²⁵³ Тодорина, Д., Ефективност на екипната организация на учебната дейност. Бл-д, 2000, с.274

рефлексията са сред водещите признаци и инструменти на интерактивното взаимодействие²⁵⁴. Всички изтъкнати характеристики на екипната работа над учебни проекти са важни предпоставки за развитие на компонентите на емоционалната интелигентност. В условията на активно междуличностно взаимодействие са стимулирани процесите на самопознание, саморефлексия и самооценка, засилва се необходимостта от постигане на висока степен на самоконтрол, от проява на емпатия в общуването, повишаване на мотивацията за дейност и взаимодействие, както и усъвършенстване на социалните умения.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В хода на проектната работа активността на студентите има различни проявления: генериране на идеи, аргументиране на позиции; издигане на цели и определяне на задачи; добиване, анализ и селектиране на информация; мобилизиране на ресурси; разпределяне на роли и отговорности; презентиране на крайния продукт от проектната дейност; рефлексия върху осъществената дейност и оценка на резултатите от нея. Основните теоретични постановки на метода на проектите, разгледан като поетапна педагогическа технология, с акцент върху развитието на социално-емоционалните умения на бъдещите учители, могат да бъдат очертани по следния начин:

- личността на учения и развитието на творческите му способности са поставени в центъра на осъществявания образователен процес;
- мотивацията за дейност е пряко обвързана с успешната бъдеща професионална и личностна реализация на студентите – бъдещи учители;
- предоставя се реална възможност за избор на индивидуални темп и ритъм на работа, съответстващи на специфичните особености и ресурси на личността;
- комплексният подход в реализацията на учебната проектна дейност допринася за постигане на баланс в теоретичната и практическата подготовка на студентите;
- активното междуличностно общуване се осъществява с опора върху емпатийността, проявата на съпричастност и готовността за взаимопомощ при изпълнение на дейността;
- високото равнище на интелектуално и творческо напрежение стимулира цялостния личностен потенциал на студента, усилва многократно самоконтрола и разширява процеса на самопознание.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Георгиева, В. Обучението по техника и технологии от 6 до 16: теория и методика. Унив. изд. “Неофит Рилски”, Благоевград, 2004
- [2] Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике. “Высшая школа”, Минск, 2004, с.37
- [3] Симоненко, В.Д. Обучение учащихся V-XI классов проектной деятельности. Вентана-Граф, М., 2005
- [4] Тодорина, Д., Ефективност на екипната организация на учебната дейност. Бл-д, 2000
- [5] Ууд, Р., Толи, Х. Професионални тестове за емоционалната интелигентност, София 2003

²⁵⁴ Кашлев С.С. Интерактивные методы обучения педагогике. “Высшая школа”, Минск, 2004, с.37

DEVELOPMENT OF THE KEY COMPETENCES AT PRIMARY SCHOOL THROUGH TEACHING OF BULGARIAN LANGUAGE

Maya Sotirova

South-West University „Neofit Rilski“ – Blagoevgrad, Bulgaria mayasotirova@swu.bg

Abstract: Ten years after the introduction of a European framework of the key competences for lifelong learning (2017) the national policies for orientation of school systems to achievement of key competencies are still not enough effective. National strategy for lifelong learning has been accepted in Bulgaria not until the 2014. It is in response not only to the European requirements but to the public expectations above all for quality education with a view to acquiring of the key competencies that are necessary for personal fulfilment, social inclusion and active citizenship in new knowledge-based society.

Modernisation of the educational content is one of the planned activity for orientation of the educational process to development and acquisition of the key competencies. The new educational programmes for primary school are a part of the efforts to the creation of sustainable system in this respect, because the key competences as a combination of knowledge, skills and attitudes should be acquired at the end of compulsory schooling. The sustainability of this system depends from teaching strategies as well, because the key competences are all overlapping and work together and emphasize on critical thinking, creativity, initiative, problem solving and decision making. This approach shifts the focus to outcomes of the learning process: what a learner knows, understands and is able to do.

The present study discusses the competence orientation of education in primary school in the context of new educational paradigm, that bind acquisition of the key competences with achievement of the basic level of functional literacy. The interconnection between acquisition of the key competences and the objective competences of the Bulgarian language education in primary school (linguistic, literary, communicative and socio-cultural) is discussed as well. Some pedagogical strategies for their integrated development are proposed.

Keywords: competency approach, key competences, objective competences, Bulgarian language education, primary school

ФОРМИРАНЕ НА КЛЮЧОВИТЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ В НАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ ЧРЕЗ ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Мая Сотирова

Югозападен университет “Неофит Рилски” - Благоевград, Република България

mayasotirova@swu.bg

Резюме: Десет години след въвеждането на Европейската квалификационна рамка за учене през целия живот (2007 г.) все още националните политики за ориентиране на системата на училищното образование към постигане на ключовите компетентности са недостатъчно ефективни. В България едва през 2014 година е приета Национална стратегия за учене през целия живот. Тя е стремеж да се даде отговор не само на европейските, но преди всичко на обществените очаквания за качествено образование с оглед овладяването на ключовите компетентности, необходими за удовлетворителна личностна и социална реализация в бъдещото общество, основано на знанието.

Осъвременяването на учебното съдържание е една от планираните дейности по ориентирането на процеса на обучение към развиване и овладяване на ключовите компетентности. Новите учебни програми за началните класове са част от усилията по създаване на устойчива система в това отношение, тъй като ключовите компетентности като комплекс от взаимосвързани знания, умения и отношения трябва да бъдат придобити в края на задължителното училищно обучение на учениците. Устойчивостта на тази система зависи също така и от конкретните методически стратегии, които ще се реализират, тъй като ключовите компетентности са взаимосвързани, проявяват се комплексно и извеждат на преден план критическото мислене, творчеството, инициативността, уменията за решаване на проблеми, вземане на решения и т.н. При този подход фокусът е върху резултатите от обучението, т.е. какво ученикът знае, разбира и може да прави.

В статията компетентностната ориентация на обучението в началните класове се разглежда в контекста на новата образователна парадигма, която обвързва овладяването на ключовите компетентности с постигането

на базовото равнище на функционална грамотност на ученика. Дискутира се взаимната обвързаност на ключовите компетентности с предметните компетентности, които се постигат в процеса на обучение по български език в началните класове (лингвистични, литературни, комуникативноречеви и социокултурни) и се предлагат някои конкретни методически стратегии за взаимосвързаното им овладяване.

Ключови думи: компетентностен подход, ключови компетентности, предметни компетентности, обучение по български език, начално училище

ВЪВЕДЕНИЕ

Безспорно компетентностната ориентация на обучението има решаваща роля за модернизирането на образователния процес в началните класове. Въвеждането на компетентностния подход в обучението е адекватен отговор на предизвикателствата на **новата образователна парадигма**, която поставя следните изисквания към езиковото и литературното обучение на учениците в началните класове:

- постигане на *базово равнище на функционална грамотност* на ученика, разбирана като умение за прилагане на придобитите предметни компетентности в различен социален контекст;
- *единно формиране на ключовите компетентности*, които са значими за социалната и личностната реализация на всеки човек;
- изграждане на нов тип педагогическо взаимодействие, на *личноориентиран интерактивен образователен процес* (Това изискване поставя във фокуса учениковата личност в многообразието от характерологични, психофизиологически и културнодетерминирани особености, които могат да се проявяват в процеса на учебно-познавателното взаимодействие, а също и съобразяване с интересите и познавателните стилове на съвременните деца.).

Новата нормативна документация отразява тези изисквания и налага необходимостта от обновяване на образователния модел за успешното ѝ прилагане. В новите учебни програми по Български език и литература за началните класове се откроява разширяването на образователните цели на обучението по български език и литература, а именно:

- формиране и усъвършенстване на *ключовата компетентност, свързана с комуникацията на български език*;
- постигане на *съвременните ключови компетентности*, като се отчитат възрастовите психофизиологически особености на учениците.

В съответствие с това учебните програми конкретизират както предметните компетентности като очаквани резултати от обучението (езикови, литературни, комуникативноречеви и социокултурни), така и дейности и междупредметни връзки за овладяване на ключовите компетентности. По такъв начин **компетентностната ориентация на обучението** се превръща в една от водещите негови характеристики.

СЪЩНОСТ И ПРЕДИМСТВА НА КОМПЕТЕНТОСТНИЯ ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В НАЧАЛНИТЕ КЛАСОВЕ

В многообразието от подходи, определящи характера на съвременното езиково обучение, компетентностният подход заема особено място поради неговата комплексност и интегративност. Важността му се определя, на първо място, от комплексния характер на учебния предмет БЕЛ в началните класове, който се изразява в единство на езикови, литературни, комуникативноречеви и социокултурни компетентности. На второ място, компетентностният подход акцентира на резултатите от образованието, като способност да се действа в различни комуникативни ситуации. Същевременно, прилагането на компетентностния подход дава възможност да се отчитат не само знанията и уменията, които се овладяват, но и личностните характеристики на обучаваните, техните нагласи за действие. Т.е. виждаме, че компетентностният подход в значима степен интегрира в себе си и останалите водещи подходи в езиковото и литературното обучение – системен, комуникативноречев, индивидуален и диференциран подход.

Същностна особеност на компетентностния подход, е че осъществяването му води до промяна в цялостната технология на образователния процес.

Какви са **предимствата на компетентностния подход** и какви са техните проекции в езиковото обучение на учениците в началните класове?

Въвеждането на компетентностния подход позволява много **по-успешно йерархизиране на знанията, уменията и отношенията на вътрешнопредметно и междупредметно равнище**. Осигурява се

възможност за **единно формиране на предметните и останалите ключови компетентности** в общообразователната подготовка на второкласниците.

Компетентностният подход дава възможност за много **по-ефективно формиране и на ключовата предметна комуникативноречева компетентност** на второкласниците като единство на взаимосвързани компетентности: езикова, социолингвистична, дискурсна, стратегийна. Едновременно с това се гарантира взаимосвързката на комуникативноречевата компетентност на ученика с цялостното му развитие и разгръщане на потенциала му за активно учене и личностна самоизява, за активизиране и по-успешно направляване процесите на социална реализация.

Тъй като компетентностният подход е функционален само в рамките на **система от компетентности**, тук ще очертаем най-общо компетентностите, които учениците овладяват в обучението по български език в началните класове. В рамките на предметната ключова компетентност за общуване на български език се формират комуникативноречевата, езиковата и социокултурната компетентност.

- *Комуникативноречевата компетентност*, която дава възможност за адекватен подбор на езикови средства при решаването на различни комуникативни задачи.
- *Езиковата компетентност*, която се свързва със степента на владееене на езиковата норма.
- *Социокултурната компетентност*, която позволява осмислянето на културата като специфична форма на съществуване на човека и на обществото.

Същевременно цел на обучението по български език е и постигането на останалите ключови компетентности, определени в Европейската референтна рамка.

МЕТОДИЧЕСКИ НАСОКИ ЗА КОМПЕТЕНТНОСТНА ОРИЕНТАЦИЯ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК В 1. – 4. КЛАС

Компетентностната ориентация на обучението по български език в началните класове предполага системни, целенасочени и последователни усилия в следните основни направления:

1. **Оптимална комуникативна насоченост** на обучението по български език и подготовка на учениците за реално общуване.

Усвояването на книжовната норма на българския език трябва да е обвързано с разширяване възможностите на всеки ученик за подбор и уместна употреба на изучаваните езикови единици, както и на практическия опит на ученика да прилага придобитите знания и умения в разнообразни речеви ситуации, в ежедневната си речева практика. Ето защо е важно постигането на методическа балансираност на двата типа цели в обучението: информационно-познавателни и комуникативно-практически.

Методически насоки:

- Включването в обучението на **ситуативни упражнения и ролеви игри** (забавна граматика в контекст) дава възможност да се моделират разнообразни речеви ситуации, близки до реалния живот. Учениците се упражняват да общуват успешно в различни условия: с различен адресат, с различни комуникативни намерения и т.н. Практическото използване на изучаваните езикови единици в учебни речеви ситуации стимулира интереса и желанието на второкласниците да изучават българския език.
- Интегрирането на **разнообразни речеви ситуации** съдейства за създаване на развиваща учебна среда, в основата на която стои ученето чрез опит и в опит за уместно използване на езиковите средства в процеса на общуване с другите. Речевите ситуации трябва да бъдат подбрани от сферата на социалните контакти на учениците: участие в диалог, осмисляне ролята на общуващите – говорител и слушател; включване в дискусия за защитаване на мнението си; отправяне на молба, изказване на благодарност, на извинение; изказване и писане на поздравления и благопожелания по различни поводи; използване на речев етикет при обръщения и т.н.

2. **Личностно ориентирано интерактивно образователно взаимодействие и включване на ученика в активно учене.**

В центъра на реализираните методически решения трябва да стоят актуалните потребности и интереси на съвременното дете, като същевременно е необходимо да се дава и възможност за индивидуализация и диференциация на обучението в съответствие с индивидуалните стилове на учене и със специфичния социокултурен фон в класната стая. От решаващо значение е прилагането на иновативни педагогически стратегии, които подпомагат включването на ученика в активно учене, формират умения за самооценяване на постиженията и подпомагат усвояването на стратегии за учене.

Методически насоки:

- Осигуряването на разнообразни дейности, включително и за **групова работа и проектно ориентирано обучение**, насърчава взаимодействието и активизира ученика за изява и постижение. Чрез тях се дава възможност за затвърдяване на новото знание, за конкретизирането му с нови примери, за интегрирането му със знания и умения, усвоени преди това и за прилагането му на практика.
- Включването на **игрови упражнения и форми на работа** в познавателната езикова и речева дейност на учениците активизира предишния им езиков и комуникативноречев опит, създават се позитивни нагласи и максимална активност за работа по усвояване и прилагане на практика на езиковите знания и умения. Игровите процедури (кръстословици, ребуси, четивни загадки, анаграми и др.) като част от организиране на интерактивен образователен процес по български език стимулира разгръщането на потенциала на учениците и улеснява овладяването на абстрактния езиков материал.
- Осигуряването на **подпомагащи ученето процедури** (рубрики, табелки, схеми, съпътстващи ученето герои и т.н.) облекчава учебно-познавателната дейност и същевременно провокира детската активност в изследването на езика.

3. Интегриране на дейностите на вътрешнопредметно и междупредметно равнище

Структурирането на учебното съдържание, системата от методически стратегии и похвати, подборът на текстовете и илюстративният материал трябва да дават възможност за реализирането на дейности и междупредметни връзки, които подпомагат формирането на ключовите компетентности – математическа компетентност, дигитална компетентност, компетентности, свързани със самостоятелно учене и със събиране на информация, социални и граждански компетентности, компетентности, насочени към инициативност и предприемачество, културни компетентности и умения за изразяване чрез творчество, за подкрепа на устойчивото развитие и за здравословен начин на живот и спорт.

Методически насоки за интегриране на вътрешнопредметно равнище

- **Интегриране на обучението по български език с обучението по създаване на текстове**, което дава възможност за единно, комплексно и взаимосвързано овладяване от учениците на заложените в учебната програма лингвистични и комуникативноречеви компетентности.
- **Постигане на тематично единство** в отделните урочни единици, както и тематично интегриране с модулите в обучението по литература. Текстовият материал и речевите ситуации в учебника и учебните тетрадки по български език, чрез които учениците наблюдават езиковите явления, анализират ги и с опора на натрупания сетивен опит по емпирико-описа телен път стигат до съществените им признаци, а съответно и до прилагане на знанията на практика, тематично са съобразени със сезонния принцип и са свързани с празниците.
- **Осигуряване на комплексни езикови задачи**, които допринасят за формиране на всички страни на предметната комуникативноречева компетентност: езикова, социолингвистична, стратегийна, дискурсна.

Методически насоки за интегриране на междупредметно равнище

- речеви ситуации, свързани с **решаване на реални, практически проблеми**;
- езикови задачи, които изискват **интегриране на знания и умения от различни учебни дисциплини**;
- предлагане на **разнообразен четивен материал** – изречения и текстове с екологична, спортна, здравна тематика.

Посочените методически ориентири не изчерпват разнообразието от възможни методически решения, подходи, стратегии, които биха били полезни за по-ефективното единно овладяване на предметните и на ключовите компетентности. Независимо от това, считам, че която и да е методическа стратегия не би била достатъчно успешна, ако при прилагането ѝ обучението не е изградено на основата на следните две **базисни изисквания**:

1. Максимално използване на натрупания у децата познавателен, емоционален, езиков и речев опит, на готовността и желанието им да споделят, разказват, изследват, да изразяват себе си.

2. Моделиране на разнообразни комуникативноречеви ситуации, които да провокират детската емоционалност и речева изява, и оптимално използване на спонтанно възникващите такива ситуации в ежедневно общуване между учениците, в урочната и извънурочната работа – при решаване на спорове, създаване на екипи, подготовка на празници, тържества и т.н.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Новите учебни програми за началните класове ориентират обучението по Български език и литература към формирането у учениците на функционална грамотност, която е решаваща за тяхната успешна личностна и социална реализация в бъдеще. За постигането ѝ обучението трябва да гарантира устойчива система за единно и взаимосвързано овладяване както на предметните, така и на ключовите компетентности. Методическото декомпозиране на заложеното в учебните програми учебно съдържание и реализирането на комплекс от адекватни методически стратегии за постигане на очакваните резултати от обучението имат решаващо значение за ефективността и устойчивостта на тази система.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Здравкова, С., Т. Власева, Р. Влахова, М. Сотирова, К. Бозаджиева, Т. Стоянова, В. Славова. Книга за учителя по Български език и литература за 2. клас. ИК „Анубис“, 2017
- [2] Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 година, София, 2014
- [3] Key Competencies for Lifelong Learning. European Reference Framework (2007). Annex of a Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006, European Communities

**DIAGNOSTICS OF SOCIAL COMPETENCES IN TEACHERS AND STUDENTS-
PEDAGOGES****Trayan Popkochev**South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, popkochev@swu.bg**Krasimira Marulevska**South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, krasimira_marulevska@swu.bg**Radoslava Topalska**South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, topalska@swu.bg

Abstract: The article justifies the significance of the socio-emotional competences for the teacher's profession. The presented results from the study of five key socio-emotional competences of teachers from Blagoevgrad and Kyustendil region, and students from pedagogical specialties at SWU "Neofit Rilski" are: self-control, self-knowledge, motivation, empathy and social skills. The test of R. Wood and R. Tolly is used. The results obtained from the survey show that from the beginning of the training important competences such as self-knowledge, social competences, self-control are less well attended by a significant part of the students enrolled in the profession. Exceptional is the situation with motivation and empathy. At the end of the training no noticeable progress is observed. Given the importance of the competences studied and the empirical data, the development of socio-emotional competences is an important task that should be solved in the training process. The results also indicate that teacher's careers are not directly related to socio-emotional competence. Developing the same is an important task in continuing professional training for both the "teacher" and the "senior teacher".

Keywords: socio-emotional competencies, career development, teachers, students

**ДИАГНОСТИКА НА СОЦИ-ЕМОЦИОНАЛНИТЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ УЧИТЕЛИ И
СТУДЕНТИ-ПЕДАГОЗИ****Траян Попкочев**ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград, Република България popkochev@swu.bg**Красимира Марулевска**ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград, Република България krasimira_marulevska@swu.bg**Радослава Топалска**ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград, Република България topalska@swu.bg

Резюме: В статията се обосновава значенето на социо-емоционалните компетенции за професията на учителя. Представени резултати от изследване на пет ключови социо-емоционални компетенции на учители от Благоевградска и Кюстендилска област и студенти от педагогически специалности в ЮЗУ „Неофит Рилски“: самоконтрол, самопознание, мотивация, емпатия и социални умения. Използван е тестът на Р. Ууд и Р. Толи. Получените от изследването резултати показват, че на „входа“ в обучението важни компетенции като самопознание, социални компетенции, самоконтрол са по-слабо застъпени при значителна част от изследваните студенти, стъпващи в професията. По-добро е положението с мотивацията и емпатията. На изхода на обучението забележим напредък не се отбелязва. Предвид значението на изследваните компетенции и емпиричните данни развитието на социо-емоционални компетенции е важна задача, която следва да се решава в обучението. Резултатите още сочат, че кариерното придвижване на учителите не е пряко обвързано с отчитането на социо-емоционалните компетенции. Развитието на същите е важна задача в продължаващата професионална подготовка както за заемащите длъжността „учител“, така и за „старши учител“.

Ключови думи: социо-емоционални компетенции, кариерно развитие, учители, студенти

Учителската професия по своята същност е социална. Нейният предмет на дейност се реализира: а) чрез различни форми на контакт с много хора и 2) в управление на дейностите им в областта на израждане на компетенции чрез обучение, мотивация, социален контрол (М. Андреев, 1998, с. 264-266). При нея учителят

е основен актьор в процеса на обучение, използвайки основни източници на ресурси: знания, интелигентност, социо-емоционални умения. Защо са важни последните?

Изследванията, посветени на личностната реализация, сочат че тя зависи от такива важни предпоставки, като познавателна компетентност, социо-емоционална компетентност, практическа интелигентност (Голман, 2011; Стернберг, 2015; Нойес, 2011).

В обучението се реализират сложни междуличностни отношения (учител-ученик, учител-ученици, ученик-ученик, ученик-ученици), които изискват диагностика и управление. Конструирването на процеса на обучение предполага, че той трябва и може да общува с обучаваните, да „диагностицира“ и разчита тяхното емоционално състояние и да го направлява така и в такава посока, щото да реализира целите на обучението и възпитанието. Тази диагностика е инструментално осигурена, но процесуалното битие на процеса на обучение предполага, че твърде често тя е моментен продукт на интелектуалните и социо-емоционалните компетенции на учителя.

Резултатите от обучението се отчуждават и функционализират в индивидуалните компетенции на обучаваните. В съвременното разбиране те включват колкото усвоени знания, толкова и отношение, мотивация, рефлексия (интересно е, че в руската педагогическа школа избягват да противопоставят „знаниевия“ (ЗУН) подход на компетентностния, дейностния и др. – Зимняя, 2004, с. 36). Съдържанието на компетенциите в Националната стратегия за учене през целия живот (НСУЦЖ), се определя в следните области: 1) личностно развитие и усъвършенстване, 2) гражданско и социално включване, 3) мотивация за личностна и социална реализация; 4) социална и трудова мобилност (НСУЦЖ). В структурно отношение те включват: познавателен компонент (знания и умения), оценъчно-рефлексивен (критерии за оценка на ефективността и личния принос); ценностно-мотивационен (значимост и енергичност на дейността). Ако се приеме, че компетентностите означават способност да се действа ефективно, съзнателно и ангажирано; способност, която включва самоконтрол, усърдие, настойчивост и изграждане на мотивация (Голман, 13), ясно е, че тяхната реализация е на социалния театър.

Съдържание на образованието, с което работи учителят, е социално по генезис и в процеса на обучение има двуединно социално-личностно битие: знание-разбиране. От една страна учещите трябва да запомнят факти, понятия, закономерности; да обясняват процеси и явления; да прилагат определени алгоритми и правила в стандартни или недотам такива условия, а от друга страна – да *разбират* усвояваното. Разбирането има вътрешно присъщ личностен и социален характер: – то предполага учещите да вникват в контекста на знанието (исторически и съвременен социален), в мотивите за човешко поведение, да проявяват отношение към усвояваното – мотивация, целеустременост, воля. За учителя разбирането на учещите го изправя пред двойно задача: да разбира учещите и да подпомага тяхното разбиране, т.е. да застане на тяхна позиция, което също изисква развити социо-емоционални компетентности.

Тази тройна – средова, функционална и съдържателна, социална натовареност на учителската професия се среща с ред съвременни предизвикателства пред нея. Тя се реализира в условията на високи социални очаквания, променени нагласи към нейната престижност (Андреев, 1998, с.293-303) и обективно е високо стресова професия (Янакиева). Осъществява се в условията на променено отношение към знанието и културата (Попкочев, 2011; Цветанска, 2012). Тези дълбоки проблеми усложняват условията за реализация на учителската професия и правят актуална темата за познаване на социо-емоционалната компетентност на учителя и нейното изменение и развитие в професионалната дейност, доколкото неговата личност е основен професионален „инструмент“ в подготовката на обучаваните за живот в един социален свят на високи технологии и интензивни социални взаимодействия.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Резултатите, които по-нататък се обсъждат, са свързани именно с диагностика на социо-емоционалните компетенции на две групи извадки: действащи учители от Благоевградска и Кюстендилска област (общо 137, от тях 120 са жени) и студенти от специалностите „Предучилищна и начална училищна педагогика“, „Предучилищна педагогика и чужд език“, „Начална училищна педагогика и чужд език“, „Физическо възпитание и спорт“ в ЮЗУ „Неофит Рилски“. От изследваните студенти, общо 197, 161 са жени и 36 – мъже. Диагностичният инструмент е тестът на Р. Ууд и Р. Толи (Ууд, Толи, 2003). Изследването е проведено през пролетта на 2017 година. Приемаме също така, че понятията „компетентност“ и „компетенции“ има еднакво съдържание.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕСТА ПРИ ДЕЙСТВАЩИ УЧИТЕЛИ

Резултатите от изследването на учителите, разпределени по длъжност в две групи, са представени в Таблица № 1.

Длъжност	Високо ниво	Ниско ниво	Средно ниво
Обобщени резултати			
<i>Старши учител</i>	62,87%	14,17%	22,96%
Учител	64,68%	13,48%	21,70%
(1) Самоконтрол			
<i>Старши учител</i>	67,82%	21,53%	10,65%
Учител	69,86%	20,92%	9,22%
(2) Самопознание			
<i>Старши учител</i>	51,16%	15,97%	32,87%
Учител	52,48%	16,67%	30,50%
(3) Мотивация			
<i>Старши учител</i>	68,06%	15,28%	16,67%
Учител	69,15%	13,12%	17,73%
(4) Емпатия			
<i>Старши учител</i>	65,97%	7,41%	26,62%
Учител	68,09%	5,67%	26,24%
(5) Социални умения			
<i>Старши учител</i>	61,34%	10,65%	28,01%
Учител	63,83%	10,99%	24,82%

Таблица № 1:

Резултати от изследване на действащи учители

Предварителната хипотеза на изследването съдържа очакването, че по-високите нива на компетенции ще са характерни за учителите на по-висока длъжност („старши учител“). Другата страна на допускането отразява идеята, че натрупването на опитът, съчетан с принципната възможност за развитие на социо-емоционалните компетенции, са базови предпоставки за изкачване на повече от учителите към по-високата учителска длъжност.

Обобщените резултати показват, че сред групата на изследваните старши учители броят на тези с високото ниво на развитие на изследваните умения е с около 2 процентни пункта по-малък от тези на заеманите длъжност „учител“. Обратно, относителният дял на изследваните учители с ниско и средно ниво на социо-емоционални компетенции е по-висок при длъжност „старши учител“, отколкото „учител“. Социалните умения при изследваните на длъжност „учител“ са с 2,49 % по-

Едно от обясненията на получените резултати се вижда в чл. 71 от Наредба 12 за статута и професионалното развитие на учители, директори и други педагогически специалисти, който въвежда формални критерии за професионално кариерно развитие (трудова стаж, придобита четвърта професионално-квалификационна степен, придобити кредити). Другото обяснение е в това, че изискваният по Наредба 12 стаж, обикновено 10 и повече години, е свързан с вече натрупана професионална умора, която не се отразява като стремеж към кариерно развитие чрез по-високо равнище на социо-емоционалните компетенции. Обратно, при изследваните, заемачи длъжността „учител“, вероятно целта за кариерно израстване, съпроводена с по-ниския трудов стаж, води до по-силна нагласа към поддържане на социо-емоционалните компетенции на по-високо ниво.

Сред изследваните елементи на професионалните компетенции учителите изпреварват най-вече „старшите“ в областта на социалните компетенции, мотивацията и самоконтрола.

Практическите изводи могат да са поне в две насоки. Първо, вероятно първите сериозни признаци на професионална умора настъпват към периода на заемане на длъжността „старши учител“. Второ, с оглед на предписваните от Наредба 12 функционални задължения на тази длъжност, за да се изпълняват те качествено, непрекъсната професионална квалификация и подготовката на заеманите тази длъжност учители, трябва да бъде насочена не само към овладяване на технологични и базови компетенции, но и към развитие на социо-емоционалните такива.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕСТА ПРИ СТУДЕНТИ

Резултатите от теста на Ууд и Толи при студентите относно елементите и по курсове са твърде разнопосочни. Най-високи за първокурсниците са данните в областите „емпатия“ и „мотивация“ (за 70,8 % и 65,4 % от изследваните). Най-високи за четвъртокурсниците са данните за „самоконтрол“ (за 64,7%) и отново „емпатия“ (за 63,7% от изследваните). Очевидно емпатията заема важно място в компетенциите за значителна част от изследваните до края на обучението им, което съответства на профила на израните специалности – предучилищната и началната училищна възраст се нуждаят от учители, които са близки до детската личност. За тази част от направилите професионален избор студенти е налице благоприятно съответствие между компетенции и професионален профил на специалността.

Най-ниски са резултатите по модула (елемента) от теста за самопознание. Те са следните:

Студенти: специалност-курс	Високо равнище	Ниско равнище	Средно равнище
НУПЧЕ - I курс	33,33%	34,72%	31,94%
НУПЧЕ - IV курс	45,83%	22,62%	31,55%
ПНУП - I курс	43,18%	24,24%	32,58%
ПНУП - IV курс	41,33%	30,00%	28,67%
ПУПЧЕ - I курс	46,08%	32,35%	33,33%
ПУПЧЕ - IV курс	40,58%	32,61%	26,81%
ФВС - I курс	38,89%	34,13%	26,98%
ФВС - IV курс	47,06%	23,53%	29,41%
Средно за I курс	40,37%	31,36%	31,21%
Средно за 4. курс	44%	27%	29%

Таблица № 2:

Резултати от изследване на социо-емоционалните компетенции при студенти по специалности

Очевидно самопознанието на бъдещите учители е критичен момент в социо-емоционалните им компетенции. Броят на студентите с високо ниво на тези компетенции е най-малък в сравнение с всички останали. А по професионален профил за учителят е важно да познава себе си, доколкото неговата личност е професионален инструмент. Положителното, което може да се отбележи е, че към четвърти курс леко се увеличава броя на студентите с високо ниво на тези компетенции, т.е. обучението е помогнало да опознаят себе си в професионален план.

Съпоставително може да се каже, че и при учителите резултатите от теста на Ууд и Толи в най-високата си част са валидни за най-малък брой учители (таблица № 1). Въпреки това изглежда професията със своите „ролеви предписания“ в случая играе ролята на „елеватор“ за развитие на тази компетенция в по-голям брой от учителите в сравнение със студентите.

Динамиката на социо-емоционалните компетенции по курсове – в първи и четвърти, е представена на следващата таблица:

Елементи	Равнища		
	високо	ниско	средно
Самоконтрол			
Ср. за I курс	61,7%	24,7%	16,6%
Ср. за 4. курс	64,7%	22,8%	12,5%
Самопознание			
Ср. за I курс	40,4%	31,4%	31,2%
Ср. за 4. курс	43,7%	27,2%	29,1%
Мотивация			
Ср. за I курс	65,4%	11,8%	25,8%
Ср. за 4. курс	61,2%	12,7%	26,1%
Емпатия			

<i>Ср. за 1 курс</i>	70,8%	11,5%	20,7%
<i>Ср. за 4. курс</i>	63,7%	14,9%	21,4%
Социални умения			
<i>Ср. за 1 курс</i>	60,6%	16,7%	25,7%
<i>Ср. за 4. курс</i>	57,6%	13,3%	29,0%
Групови средни			
<i>Ср. за 1 курс</i>	59,8%	19,2%	24,0%
<i>Ср. за 4. курс</i>	58,2%	18,2%	23,6%

Таблица № 3:

Динамика на социо-емоционалните компетенции при студенти по курсове и раавнища

Като цяло при студентите високите резултати за първи курс са по-добри от тези в четвърти курс. Макар че извадката не е панелна, те показват, че броят на студентите, с високо равнище на социо-емоционални компетенции в четвърти курс не е по-висок от броя на тези, чиито компетенции на същото равнище са констатирани в първи курс, даже леко е по-малък. Най-значима разлика в загуба към изследваните четвъртокурсници се явява при компонента „емпатия“ – при 7 % от студентите от тази труппа. Подобрене има в областта на самоконтрола и самопознанието, което може да бъде и резултат на натрупан житейски опит. Освен това средните показатели за обследваните студенти и в началото на следването им, и в края на професионалното им обучение са по-ниски от тези на учителите.

Причините вероятно се държат на два обективни фактора. Единият: обучението е ориентирано индивидуално-дисциплинарно, към усвояване на знания по отделни дисциплини. Освен това то е логоцентрично-индивидуално, доколкото разчита повече на словото и слабо се създават условия на възлагане на групови и колективни репродуктивни или продуктивни задания, които категорично изискват ясно проявление на социо-емоционални компетенции. Така погледнато обучението на изследваните бъдещи педагози не изгражда „добавена стойност“ в развитието на проучваните компетенции, което пък може да се окаже бариера пред професионалната реализация на младите учители в условията на едно постмодерно образование.

Влиянието на организацията на обучението може да се види като се сравнят показателите на две от специалностите: „Предучилищна педагогика и чужд език“ и „Педагогика на обучението по физическо възпитание“. Противно на очакванията, че възрастовата специфика, за която се подготвят бъдещите учители, ще окаже стимулиращо влияние за развитие на социо-емоционалните компетенции у обследваните студенти, във втората специалност броят на студентите с високо ниво на социо-емоционални компетенции към четвърти курс е по-висок от този в първи курс, докато в първата специалност това не е така. Вероятно това, че обучението на студентите по усвояването на различни видове спорт, по които самите студенти впоследствие ще обучават ученици, изискващи в значителна степен групови форми на обучение, предпоставя условия за по-високо развитие на тези компетенции. Иначе казано: да играеш в отбор е екипна дейност, е социална интеракция, изисква емоционални и социални компетенции.

Втори обективен фактор. Вероятно към края на обучението пред прага на несигурното устройване на работа настъпва нещо като преосмисляне на направения професионален избор, което пък се отразява на съдържаност в емпатията и професионалната мотивация при част от изследваните, въпреки че те остават най-добре изразени при повечето от изследваните студенти.

Влиянието на пола при изследваните студентите може да се види като се сравнят показателите на мъжете и жените при високите стойности на социо-емоционалната компетентност: съответно 13,96 за жените и 15,46 за мъжете. Разликата е малка, само 1,5 пункта, и най-вероятно се дължи не толкова на половата диференциация, колкото на това, че мъжете са от специалност „Физическо възпитание и спорт“, при която обучението има повече групов и екипен характер.

ИЗВОДИ

Получените от изследването резултати показват, че важни компетенции като самопознание, социални компетенции, самоконтрол са по-слабо застъпени при значителна част от изследваните студенти, стъпващи в професията. Развитието на тези и други социо-емоционални компетенции е важна задача, която следва да се решава в обучението. Съдейки по резултатите от извадката решаването на тази задача за сега е проблемно

поради характера на организацията на обучението (логоцентризъм, индивидуална-дисциплинарна ориентация).

Кариерното придвижване на учителите не е пряко обвързано с отчитането на социо-емоционалните компетенции. Развитието на същите е важна задача в продължаващата професионална подготовка както за заемашите длъжността „учител“, така и за „старши учител“. Естествена предпоставка в нейното решаване може да се открие в това, че при значителен дял от изследваните учители емпатията и мотивацията се открояват като най-добре развити.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андреев, М. Общество и образование. Педагогическа социология. УИ „Климент Охридски“. С. 1998.
- [2] Голман, Д. Емоционалната интелигентност. Изток-Запад. С., 2011
- [3] Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Москва. 2004.
- [4] Национална стратегия за учене през целия живот (УЦЖ) за периода 2008 – 2013 година // <https://www.mon.bg/?H=downloadfile&fileid=2011>
- [5] Наредба 12 за статута и професионалното развитие на учители, директори и други педагогически специалисти” Обн. -ДВ, бр 75 от 27 .09.2016 г., в сила от 27. 09. 2016 г.
- [6] Нойес, Р., (2011) Изкуството да ръководиш себе си.
- [7] Иванова, В. Ф., Й. Д. Илиева, Р. Г. Петрова. Компетентност и компетенции в европейската квалификационна рамка// www.info.fmi.shu-bg.net/skin/pfiles/32.pdf
- [8] Попков, Тр. Образование в Постмодерност. Педагогика, бр. 5, 2011, с. 65-74.
- [9] Цветанска, С. Училище за новото поколение или ново поколение училище.- Образование и технологии, 2012, бр. 3.
- [10] Стернберг, Р. Интеллект успеха. Попурри. Минск. 2015.
- Янакиева, Сн. Емоционалното "изгаряне" в учителската професия. // <https://uchiteli.bg/interesting/emocionalnoto-izgarqne-v-uchitelskata-profesiq/1030>
- [11] Ууд, Р., Толи, Х. (2003) Професионални тестове за емоционалната интелигентност.

DRAMA OF THE EU INTEGRATION PROCESS OF KOSOVO IMPLYING CERTAIN ECONOMIC IMPLICATIONS

Driton Sylqa

European College Dukagjini, Pejë, Kosovo dsylqa@gmail.com

Abstract: The last years were difficult ones for south-eastern European countries (SEE), including Kosovo. Thus, the aim of this paper is to provide an overview of economic performance of SSE countries in light of globalization, with special reflection on Kosovo's efforts toward European integration processes. Official statistical data are used for analyses of different features that helped identifying the most important reasons that causing Kosovo to lag behind in achieving its European aspirations. Moreover, comprehensive political analysis of various factors with significant impact on economic stability is conducted to be able to propose the concrete structural reforms that would ensure higher economic growth and hence macroeconomic stability.

Keywords: EU Integration process, Economic implications.

INTRODUCTION

According to the World Bank, risks to the global outlook remain tilted downwards. Developing economies face significant policy challenges in an environment of weak global growth and significant uncertainty. Progress on implementing structural reforms must be continued to boost long-term growth. The fragile global viewpoint makes the implementation of growth enhancing policies and structural reforms even more critical to improve the probability of achieving the World Bank objective of ending extreme poverty by 2030. (World Bank, 2015).

Kosovo, as opposed to globalization attitudes, faces numerous of challenges. The rule of law in Kosovo, including judicial independence, and limited results in the fight against organised crime and corruption remains a major concern. Whilst, Kosovo is also the only European country in which the EU has experimented legally on how to relate to a state without treating it as independent and sovereign. Since 1999, relations between Kosovo and the EU are co-dependent, since the Kosovo's objective was to integrate with the EU. EU guidance and support did not yield concrete results for the integration process of Kosovo with the EU. Since 2003, compared to neighboring countries, Kosovo lags behind in the integration process falls short of its aspirations for integration, and cannot keep commitments set forth by the European Union.

WHY REFERRING ONCE MORE TO GLOBALISATION?

Changes that are sweeping rapidly across the business world have forced businesses and nations to adapt by striving to change old economic behaviours and traditions. Industrial development has become an imperative recourse for underdeveloped economies, in that it must be seen as a key component of their development process. The role of the industrial sector in the newly industrialising countries has further intensified the appeal and the compelling urge for industrialisation for the third world countries. Foreign investments are considered to have played a very important role in rebuilding the economies of the countries of Eastern Europe and Central Europe during their transition from centrally planned economies to market economies. Of long was recognized that FDI brings benefits for these countries, FDIs are important because they include bringing new technologies and knowledge to domestic firms, increased competition, and further increasing access for exports abroad. The distribution of FDI among developing countries is irregular: some of them have more difficulties to attract foreign investment than others (E-commerce and development report, 2011). On the other hand, today's global business must be agile and responsive to be competitive. Innovations in information and communication technology can thus be major drivers of globalisation, making possible a networked, interdependent global economy traversing nation-states (Morrison, 2012). The critics argue that today's globalization is only superficially different from the old colonialism. Trade liberalization is a key to globalization. Developing countries have not benefited from this because developed countries have raised barriers to exports from the developing countries.

KNOWLEDGE AND INNOVATION IN LIGHT OF DEVELOPMENT POLICIES IN TRANSITION COUNTRIES

Governments are eager to foster innovation and creation of knowledge. Nevertheless, countries at various stages of development differ in terms of their capacity to use and create knowledge. These capacities are shaped by the quality of institutions, macroeconomic stability and the functioning of product, labour and financial markets. They are also

influenced by specific circumstances that underpin countries' ability to access existing technologies, effectively absorb them and create new ones. Transition countries perform reasonably well in terms of access to technology, but lag behind advanced economies and many emerging markets when it comes to absorptive and creative capacity. The analysis of national innovation policies reveals that they appear surprisingly similar, despite the underlying differences in countries' levels of development and strategies pursued by firms to acquire knowledge (through in-house research or by purchasing patents, licences or know-how). In particular, the innovation policies in the region tend to follow trends set by countries at the global technological frontier and focus on the creation of technologies (EBRD, 2016). Given that these countries are yet to close the gap with the technological frontier, policies need to prioritise improvements in countries' absorptive capacity. Such improvements can be achieved through better secondary education and professional training, better management practices and policies that alleviate credit constraints. While innovation systems should imitate the governance and general design of advanced countries' innovation policies, policy instruments and priority areas need to be tailored to reflect an individual country's specific conditions. As countries develop and approach the technological frontier, innovation policies must evolve. They need to place greater emphasis on helping firms improve their capacity to create knowledge – by facilitating the supply of specialized skills and specialized finance, strengthening competition and facilitating the entry and exit of firms.

THE ROLE OF GOVERNMENT IN SUSTAINING INNOVATION

As known, the creation and spread of new knowledge are associated with significant market failures. Governments can support innovation directly, either by funding public research or by encouraging private investment in research and innovation (for example through support for the transfer and spread of technology, support for venture capital, seed capital and R&D, and innovation-related tax incentives or incentives fostering cooperation between industry and science). They can also foster innovation indirectly, by providing a suitable environment for firms that are willing to invest and innovate. The policy mix should take account of potential externalities stemming from innovation by individual firms, as well as the degree of competition within the relevant sector. Most policy options will favour one sector over another, and some sectors may require specific interventions. This may force governments to make difficult choices, striking a balance between direct support for innovation and improvements in the general environment. Furthermore, the legacy of centrally planned innovation systems still looms large over much of the EBRD region – particularly in the former socialist countries, where most research work was conducted by special research institutes, rather than universities or private companies. Although the pure science and innovation that resulted from these top-down systems was sometimes very advanced, it often failed to translate into commercially viable applications, as links with industry were weak. While there are examples of innovative companies subsequently emerging from these environments, the interface between research and the rest of the economy remains rudimentary at best. (WB, 2013).

INVESTMENTS IN TRANSITION COUNTRIES

It is long accepted that the benefits of FDIs to these countries are important and include bringing new technologies and knowledge to domestic firms, "leakage" of productivity (spillovers), increased competition, and further increase access to exports abroad. Moreover, FDI is a preferred way of financing the deficit (which is quite high in countries in transition), since FDI flows do not create debt. In this region, some countries have performed better than others in attracting FDI flows, especially when comparing the two main groups: Central and Eastern Europe. With the EU expansion toward the east and the south of the continent, the Western Balkans is continuously considered from actual and potential investors as the next Europe high value location. FDIs in the Western Balkans have been drawn mostly through the privatization process, while the level of Greenfield investments has been generally low. The services sector has attracted more FDIs, while the home countries of most of the investing companies are Italy, Greece, Austria, Germany, Hungary and Slovenia (EBRD, 2015).

The main downward revisions were in Serbia and Montenegro. In Serbia, the damage to vital sectors of the economy from major floods in May 2014 was worse than expected. As a result, GDP is likely to have dropped by about 2 % for the year as a whole. Economic performance in Montenegro has been disappointing, possibly compounded by difficulties in Serbia and Russia as well as a delayed investment agenda, and growth last year is likely to have been around 1.3 %, rather than the 3 % originally expected (EBRD, 2016). According to EBRD report, also lowered growth estimates for Kosovo by a full percentage point (from 3.5 to 2.5 %), based on weak first quarter data and the general sluggishness of other economic indicators. On the positive side, the economy of FYR Macedonia has been powering ahead on the back of strong export performance and rising personal consumption, and growth is likely to

have been close to 4 %. In Bosnia and Herzegovina, the impact of the floods in May was less severe than originally feared, and exports and retail sales have helped to maintain growth in positive territory. The estimates for Bulgaria and Romania remain unchanged, while we have lowered the growth estimate for Albania marginally, from 1.7 to 1.5 per cent, reflecting weak second quarter data released after our September forecast was published. Looking ahead to 2015, most countries can expect a modest gain from the dramatic reduction in the oil price. Nevertheless, the overall outlook remains subdued, reflecting country-specific constraints. The main downward revisions are in Bulgaria and Serbia. In Bulgaria, the resolution of the banking sector difficulties that occurred last year has been delayed, which is likely to limit fiscal space and credit growth in the current year. Elsewhere, are expected a rebound in Montenegro on the back of strong FDI inflows and progress on a major highway project, raising the predicted forecast from 2.5 to 3 %, and FYR Macedonia is now likely to grow at 3.5 % with continued strong export performance. Positive terms of gains are also being offset by country-specific factors and/or weak external demand outlook in Albania, Bosnia and Herzegovina and Kosovo, where given forecasts have been maintained (EBRD, 2015).

GENERAL REFLECTION ON SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF KOSOVO

Kosovo is ranked among the poorest countries in the world, with 30% of the population below the poverty line. The average annual per capita income (PPP) is at \$7,400. Unemployment is a significant problem that encourages outward migration and a significant informal, unreported economy. Inefficient, near-subsistence farming is common, the result of small plots, limited mechanization, and lack of technical expertise. Kosovo's unemployment rate is about 45%, the highest in the western Balkans. The unemployed in Kosovo are mainly young people, women, and those with limited education. According to the Human Development Index, Kosovo has not made visible progress in recent years (BTI, 2015). Kosovo's economy is hampered by poor natural resources, an underdeveloped industrial sector, ageing equipment, insufficient investment, and a labor supply that exceeds demand. Still, the main problem remains that the economy relies strongly on the Kosovo-Albanian diaspora, and on the international community's assistance. Publicly owned enterprises in the fields of energy, electricity, telecommunications, postal services, railways and air traffic are believed to offer ample opportunities for corruption, which created a monopoly. The privatization of public companies was fraught with irregularities, and was opposed by the public and experts, who objected that the country's economy, energy sector and citizenry would not benefit from it. Soon after the KEDS privatization decision, the Energy Regulatory Office decided to raise electricity bills by 8.9% in a country where 16% of citizens live on \$1 per day, and the unemployment rate is between 40% and 45% (UNDP, 2013). As of 2015, government announced its objective to decrease the VAT from 16% to 8% for basic commodities. VAT differentiation by applying lower rates for the basic commodities and applying 0% rate for the primary agricultural products with the aim to increase domestic production and hence reduce imports of agricultural products.

ECONOMIC PERFORMANCE

Kosovo made limited progress on its path to become a functioning market economy. Substantial efforts are needed to tackle structural weaknesses to cope with competitive pressures and market forces within the Union over the long term. Economic growth remained positive at 3.4 % but did not yield any improvements in labour market conditions. High external imbalances persist despite some narrowing of the trade deficit. Macroeconomic stability was broadly preserved in particular on wages and pensions. Such practice deteriorates the transparency, predictability and credibility of fiscal policy, complicates fiscal planning and shifts the composition of spending towards less growth-friendly expenditure (EU commission report. 2016). Strengthening fiscal planning and effectively implementing the fiscal rule is vital. Moreover, decisions on large infrastructure projects, such as in the transport sector, should be based on proper cost-benefit evaluations to maximise economic benefits. In view of the persistent and very high unemployment, efforts should be undertaken to facilitate private-sector development through improvements in the business environment. To that end, obstacles arising from weak administrative capacities, difficult access to finance and lengthy and complex privatisation procedures should be swiftly addressed. Government must secure a properly functioning legal and judiciary system, enhance contract enforcement and effectively reduce delays in courts, as well as economic statistics need to be improved (WB, 2015).

INVESTMENTS IN KOSOVO

Foreign Direct Investment (FDI) Flow to Kosovo has been declining from year to year given unfavorable business climate around the globe. Today, Kosovo is facing fierce regional competition in attracting more FDI which still remains one of the lowest in the region. Experience from transition economies shows that FDI is directly linked to the increase of exports and was the main contributor in the generation of new jobs, improvement of the overall

economic and political stability. In order for FDI flows to increase, the investors need to gain the confidence that they can operate in an environment that is free of any undue political interference. The recent criticism of certain political figures from the local and central levels directed against a number of companies regarding compliance with environmental laws will have a negative impact not only on the protection of the environment. This is due to the fact that criticism in the form of political rhetoric that is not substantiated by facts neither improves the protection of the environment, nor helps Kosovo build an image of a country which is governed by the rule of law. According to the Business Registry data, there are over 2,000 companies of foreign and mixed ownership that have already used the opportunity to invest in Kosovo. The large amount of foreign companies operating in Kosovo is a living proof of the opportunities and benefits that the country offers, and also represents a base of quality products and a sufficient service-providing community (Central Bank of Kosovo, 2015). Investment has shown a slight decrease in real terms in 2015. This has been observed in particular in private investments, mainly because of the uncertain political situation which persisted during June–November 2015, thus influencing the behaviour of economic agents. The latter may be opting to save instead of invest while standing by for a resolution of the political situation. This reaction is signaled by the (observed) increase in deposits within the banking system, as well as the fact that the import of investment goods (mainly construction goods) has fallen. (Government of Kosovo, 2016).

BARRIERS TO ECONOMIC GROWTH

The business environment in Kosovo reflects the numerous problems that relate to the degree of informality, regulatory, environment, etc. SMEs in Kosovo face with multiple barriers which inhibits starting their business or development. For greater utilization of capacity of SMEs unfair competition should be eliminated, monetary and financial policies to mitigate financial funding shortages should be implemented, stabilizing macro policies should be applied, and free trade agreement should be signed and applied with countries of the region and beyond. In order to be competitive SMEs should improve the quality of products and services by utilizing technological innovation, and stimulating qualified personnel. On the other hand, rule of law and continuously rising rates of unemployment present a mixed picture. While labor regulations are flexible and taxes low, there are segments of business environment which are considered a significant obstacle to economic growth. For example, in the area of construction licensing, Kosovo lags significantly behind the peers in the region; more than 140 days are required to obtain a construction-related permit in Kosovo, compared to an average of around 80 days in Eastern Europe and Central Asia (BEEPS, 2013). Kosovo firms rank —practices of competitors in the informal sectorl as the single biggest constraint to their business growth: 57.8 % of the Kosovo firms, compared to 11% in Montenegro, 16.1% in Serbia, 19.9% in Albania and 34.8% in Macedonia.

WHAT KIND OF REFORMS NEEDS TO BE DONE?

Herein are suggested key areas of reforms relevant for the overall macro-fiscal framework and policy strategy. The short summaries are presented below:

- tax system reform;
- creating an investment and employment fund;
- proper privatisation module and acceleration of the private sector;
- reforms aimed at improving financial stability;
- information on labour market flexibility, tax and benefit systems, and wage bargaining;
- labour market reforms;
- information on the pension system;
- health reform;
- increasing efficiency of public expenditure;
- information on wages and employment policies in the public sector;
- a properly functioning legal and judiciary system

EU VS KOSOVO CONCERNING STABILIZATION-ASSOCIATION AGREEMENTS

The first agreement ever to be offered to Kosovo, considered to have an important role in its economic development, was the trade agreement. For years Kosovo has enjoyed trade preferences within the “autonomous trade measures” the European Union announced for all countries of the Balkans region. Since production in Kosovo has not made significant progress from this unilateral liberalization, the profit was modest. Meanwhile, all other countries of the region have reached Stabilization-Association Agreements with the EU and provisional Stabilization-Association

agreements. Kosovo remains the only Balkan state without such an agreement. For a long time Kosovo was cut-off “autonomous trade measures” because there lacked the consent in the EU to extend them after they expired.

The Commission admits that unilateral trade measures alone are not sufficient to stimulate the necessary investments in Kosovo’s economy and for production. The Commission reasoned in 2009 that EU Kosovo trade relations based solely on autonomous trade preferences do not offer a substantive perspective for the sustainability of Kosovo’s long-term economic development. Such a perspective can only be provided through a trade agreement between the European Community and Kosovo. A trade agreement offers important advantages for both Kosovo and the EU. An agreement provides a legal framework offering stability and predictability to investors. Kosovo received this offer with enthusiasm. In the following spring, the Kosovo government received a questionnaire. Yet, Kosovo did not treat this offer seriously. Kosovo authorities delayed drafting the required studies. However, due to the lack of unity regarding the status of Kosovo, a discussion was opened in the EU surrounding the framework for signing this agreement and the parties that were to sign it. Thus, both Kosovo and the EU lost the momentum required to reach a trade agreement. Usually such an agreement could be negotiated within several weeks. Croatia negotiated the SAA in five months; the trade part is only one part of it. Now, more than three years after the offer for a Trade Agreement, Kosovo’s fate is unclear. Based on statements of Kosovo officials, it seems that they forfeited this offer while waiting for trade to be covered by a future SAA. This approach is imprudent because achieving the SAA might take several years and disagreements surrounding Kosovo’s status jeopardizes the achievement of a SAA (KFOS, Forum 2015).

THE PROLONGATION OF THE EU INTEGRATION PROCESS OF KOSOVO

Kosovo’s progress lags behind other countries of the region. Consequently, there is lack of economic development in Kosovo, underdeveloped democratic standards and impeded democratic functioning of the state. Kosovo’s slower progress makes the integration process with the EU more challenging than it was for the countries in the region. One objective reason for this is because conditions for EU integration continue to increase. This is currently the case in the dialogue for Kosovo regarding visa liberalization. For example, Kosovo is asked to meet conditions at the onset of this process that, for other countries in the region, were formerly conditions to be met at the end of the process. It is likely that this will happen with the steps for the process of membership in the EU (KFOS, Forum 2015).

To become an EU member, a candidate country must translate laws, pass the laws and demonstrate a strong basis to implement them. This is challenging for an underdeveloped and poor country like Kosovo, whose GDP is lower than the 7 % average of the 27 member states of the European Union. Kosovo’s relations with the EU are as follows:

- Fourteen years after launching the SAA process, Kosovo is not formally included;
- Six years after declaration of its independence, Kosovo has no agreement with the EU that would mark first contractual relations;
- Since the declaration of independence, the gap has widened between Kosovo’s progress towards EU integrations and other countries of the region, which have moved much closer to achieving EU integration than Kosovo;
- Kosovo is the only country of the region that does not have a bilateral agreement with the EU to regulate trade;
- The EU financial assistance for Kosovo, which was considered to be the most in the world per capita, and the significant presence of EU in Kosovo have not sufficiently improved the rule of law;
- Still, there is no confidence in Kosovo authorities’ willingness to reduce corruption and organized crime;
- There is no consensus in the EU on Kosovo’s status, despite the fact that it is considered to be a priority in the common Foreign and Security Policy of the EU;
- The lack of consensus on Kosovo’s status continues to be the main political and legal obstruction to advancing formal relations between the EU and Kosovo;
- The EU member states, with some exceptions, have lost interest in engaging Kosovo in integration processes;
- Without a change of attitude from both sides realization of Kosovo’s aspirations for a European future will remain only an agenda on the table;

CONCLUSION

Based on what was argued in this paper, it may be concluded that the Western Balkans’ was unable to generate significant employment gains during the boom years and registered large job losses during the global crisis. A

comprehensive set of reforms will be needed to address the region's persistently high unemployment, and this paper finding of a significant positive impact of structural reforms on the probability of employment is worth highlighting. Despite a moderate economic recovery over the last decade, Kosovo continues to face difficult economic conditions coupled with the highest rate of unemployment and the lowest rate of domestic production in the Balkans. Kosovo's economy has continued to withstand financial turbulence in the euro area fairly well, reflecting inter alia limited integration into cross-border financial markets. Real GDP growth in 2015 is estimated at symbolic 2.8% according to World Bank prediction. Going forward, a possible deterioration in labor market conditions in central European countries—where most of the Kosovar diaspora lives—could negatively affect FDI and remittances.

Based on what was argued in this paper, it may be concluded that globalization events has a tremendous impact in attracting investments in transition economies. Worldwide, the link between globalization and greater economic integration has - alongside the benefits - increased vulnerabilities, whereby economic failure in one country can rapidly infect other national economies. While it is argued that the global crisis has not hit Kosovo directly, its economy has felt its indirect effects. Donor countries have shown hesitance to increase aid to Kosovo due to their own internal problems; the dramatic rise in unemployment in both Europe and North America has affected the Kosovan Diaspora. A subsequent drop in remittances from Kosovans working abroad is likely to carry a negative impact on the economy of Kosovo. Therefore, Kosovo has been quite successful in attracting FDI. Partly because of the global economic crisis, FDI incomes in Kosovo have fallen gradually since 2007.

REFERENCES

- [1] Bertelsmann Stiftung, BTI - Kosovo Country Report, 2014;
- [2] Carmen M. Reinhart and Kenneth S. Rogoff, The Aftermath of Financial Crises, American Economic Review, Vol. 99 (2), 2009;
- [3] Central Bank of Kosovo, Macroeconomic Developments Report, 2015;
- [4] Conference investing in Kosovo, held in Berlin, 2012;
- [5] EBRD, Regional economic prospects in EBRD countries, 2016;
- [6] European Commission, Kosovo Progress Report, 2014;
- [7] Government of Kosovo, Ministry of Finance, National economic reform programme/2015;
- [8] Government of Republic of Kosovo, Report on Balance of Payment, 2014;
- [9] IMF, World Economic Outlook, April, 2014;
- [10] Jan-Peter Olters, The benefits of prudence in times of uncertainty", 2014;
- [11] KFOS, Kosovo – EU relations, 2014;
- [12] Ministry of Trade and Industry, "Buletin", Prishtina, 2017;
- [13] Morrison, Major drivers of globalisation, 2012;
- [14] Statistical Agency of Kosovo, Foreign Trade Statistics, 2017;
- [15] UNDP, Kosovo Remittance Survey, 2013;
- [16] World Bank Country Survey – Kosovo, 2013;
- [17] World Bank, Global Economic Prospects, 2015;
- [18] World Bank, Kosovo - Country environmental analyses, 2013;
- [19] World Bank, Doing Business, Economy profile – Kosovo, 2015;
- [20] World Bank, Global Economic Prospects, 2016;

ELIGIBILITY OF PRECAUTION MEASURES FROM THE INFLUENCE OF BASIC PRINCIPLES OF CRIMINAL PROCEDURE - ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE SECURITY MEASURES RELATED TO THE DETENTION -

Nikola Tuntevski

Faculty of Law Kicevo, University "St. Kliment Ohridski" - Bitola, Republic of Macedonia

niktun@t.mk

Abstract: The need for a fair trial is the fundamental goal of every society. This is most evident in the preliminary procedure, when the suspect faces restrictions and suspension of his freedoms and rights, although his guilt has not yet been determined by a final court verdict. Therefore, the dilemma is posed - how to preserve his assumed innocence, while at the same time ensuring his presence in all stages of the criminal procedure. Instead of requesting the decision to determine the detention measure, the same goal can be achieved with greater use of precautionary measures, such as: 1. prohibition of leaving the dwelling, that is, the place of residence; 2. obligation of the defendant to appear occasionally to a certain official person or to a competent state body; 3. temporary seizure of a road or other document for crossing the state border, ie ban on its issuance and others. They can achieve the same effects, without the negative effects that detention has on human rights and freedoms.

Keywords: principles of criminal procedure, precautionary measures, detention.

1. INTRODUCTION

The presumption of innocence of any person charged with a committed crime is one of the fundamental and essential principles that must be observed throughout the entire criminal procedure. On the other hand, the presence of the defendant in the further proceedings is a prerequisite for its smooth implementation. How to resolve such a contradiction, while respecting the freedoms and rights of the accused in the proceedings.

The Law on Criminal Procedure of the Republic of Macedonia from 2010 provides positive solutions in that direction and is compatible with the European Convention on Human Rights from 1997 and the relevant laws in other countries. But the key question is how to incorporate internationally validated standards in its application in practice, because in most of the reports of relevant international institutions, the Republic of Macedonia and its judiciary are criticized for the frequent and unjustified pronouncement of the detention measure of the defendants without to be based on convincing and consistent bases.

Therefore, the basic intention of this paper is to point out the need for greater application of the principle of proportionality in determining the measures for securing the presence of persons in the criminal procedure, that is, not to impose more severe measures, such as detention, if the same effect can to be achieved with milder measures, such as precautionary measures and bail.

2. ANALYSIS OF THE MEASURE OF DETENTION IN THE CONTEXT OF THE FUNDAMENTAL FREEDOMS AND RIGHTS OF THE INDIVIDUAL AND THE CITIZEN AND THE WRITEN AND UNWRITEN PRINCIPLES IN THE CRIMINAL PROCEDURE

According to the Committee of Ministers of the Council of Europe, "... detention signifies the time at which a suspected person is imprisoned on the basis of a court decision, prior to the adoption of the verdict ... and the time of imprisonment after the conviction, when the persons expect the pronouncement of punishment or confirmation of conviction or sentence, whereby they are still treated as *non-convicted persons*.²⁵⁵ On the other hand, under Article 5 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, everyone has the right to liberty and security of the person and no one may be deprived of his liberty except in cases and procedures prescribed by law. In paragraph 1, point (c) of this article, the deprivation of liberty of the suspected person for whom there is reasonable suspicion that he has committed a criminal offense is lawfully considered. In Article 6 paragraph 2 states that anyone charged with a criminal offense is presumed innocent until his guilt is proved legally.

²⁵⁵ *Recommendation 13 of the Committee of Ministers to States Parties on the use of detention*, adopted on 27 September 2006. Proceedings of Conventions, Recommendations and Resolutions on Penitentiary Issues, Strasbourg 2007, available at www.pravda.gov.mk/UJS/Zbirka.pdf

²⁵⁶ These and other acts have created legal guarantees for the protection of individual freedom of the individual, that is, they prohibit any form of arbitrary arrest, detention, imprisonment or other measures that deprive human freedom.

The Republic of Macedonia ratifies the said international acts and implements its provisions in its national legislation. The Constitution in Article 12 (amended by Constitutional Amendment III) establishes that the freedom of the person is inviolable and it cannot be restricted to anyone except with a court decision and in cases and procedure established by law.²⁵⁷ Accordingly, the Law on Criminal Procedure in Article 3, paragraph 1 prescribes that the freedoms and rights of the defendant and other persons may be limited even before a final verdict is reached, only under the conditions provided for in the Constitution of the Republic of Macedonia and the international agreements ratified in accordance with the Constitution ... (but) it is in proportion to the gravity of the crime and the degree of suspicion of that offense.²⁵⁸

Despite such constitutional and legal guarantees for the freedoms and rights of defendants in the criminal procedure, a number of judgments of the European Court of Human Rights point to numerous shortcomings in the determination of the detention measure by the courts in the Republic of Macedonia. In some of them, the European Court considers that the *principle of the presumption of innocence* of the defendant was not respected, while in others it was stated that the competent courts in the Republic of Macedonia in the decision for detention did not provide sufficient arguments - why they did not determine alternative measures of detention. In the same context is the criticism of the so-called. a collective approach in the case of the detention of several defendants in the same case, whereby the courts used the same formulation in the decisions as reasons for detention (danger of escape, danger of repeating the crime or danger of influence on the investigative procedure), without pay attention to the individual circumstances for each particular case and for each person.²⁵⁹ Referring the courts to an abstract and presumed "*proportionality*" with the offense and its perpetrator is contrary to Article 5 § 3, and the detention orders, using an identical formulation without taking into account individual circumstances, is incompatible with Article 5 § 4 of European Convention.²⁶⁰ For these reasons, the courts must seek real and immediate threats to the smooth conduct of the criminal procedure and be confirmed by concrete and appropriate evidence.

Moreover, in the judicial practice in the Republic of Macedonia, the application of principles, which do not exist in the Constitution and the laws, is present. One of them is so-called. the *principle of the roots*, according to which defendants who are married and with a family, in permanent employment, with income, movable and immovable property in the country, with savings deposits in domestic banks etc. are perceived as persons who should not they are being detained, because they have "roots" that tie them to the environment in which they live and they are less likely to escape.²⁶¹ Similar to the previous one is the *principle of social reputation*, the indicators of which are wealth, social status, level of education, workplace, reputation in the environment, etc., which can lead to bias of judges. But there is also a *principle of inverted bias*, that is, a negative attitude of the public towards the defendants who are more complex (often judged by the judges when making their decisions), based on the discourse that "no one is above the law". That means being rich is a "two-blade knife", especially when there is a negative media campaign against the defendant.

²⁵⁶ *European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms*, Rome 1950 and Protocols Nos. 11 and 14 with Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12 and 13, Law on Ratification of the Convention and its Protocols, Official Gazette of the Republic of Macedonia No. 11 / 97, www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf

²⁵⁷ *Constitution of the Republic of Macedonia*, Official Gazette No. 52/91 and its amendments, Official Gazette No. 01/92, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 03/09, 13/09 and 49/11

²⁵⁸ *Law on Criminal Procedure*, Official Gazette of the Republic of Macedonia No. 150/10 and its amendments and supplements, Official Gazette No. 51/11, 100/12 and 142/16

²⁵⁹ *The Court's case-law of the European Court of Human Rights in relation to Macedonia by the end of 2015*, See the judgment of the European Court of Human Rights "Vasilkoski and Others v. Macedonia" of 28 October 2010, the AIRE Center in cooperation with the Bureau for Representation of the Republic of Macedonia in front of the European Court of Human Rights, assisted by the UK Foreign Office

²⁶⁰ See the verdict "Miladinov and Others v. Macedonia" of 24 April 2014. Ibid.

²⁶¹ Buzarovska Gordana, Nikolovska C. Margarita, Miftari Agim and Nicha Jani, *Handbook for the application of detention*, Association of Judges of the Republic of Macedonia, 2009.

For all these reasons, the competent courts should determine detention against the accused only by exception and when necessary.²⁶²

3. “LEGAL CULTURE” IN SOCIETY AND PRACTICAL APPLICATION OF DETENTION MEASURE

According to Article 2 paragraph 2 of the Law on Criminal Procedure, the state bodies, the media and other entities are obliged to respect the principle of presumption of innocence. This means that they, with their public statements about the ongoing procedure, must not violate the rights of the defendant and the injured party, as well as judicial independence and impartiality. This protection is necessary because of the fairness of the procedure and freedom of judges in their decision-making. But this is possible only in conditions of a real legal culture in the society.

Legal culture represents a certain way of thinking, acting and behavior of state bodies, the media and citizens in accordance with the laws and their practical application in a society. It is impossible to imagine enacting or changing laws, and even less their application without proper public support for them. But it is also impossible to imagine such support without proper legal culture in society. It is precisely this, and not the very law, that gives the legitimacy to the entities that act in the criminal procedure. It is a set of informal rules and procedures that are deeply rooted in the legal apparatus and affect the results of the case.

Most public prosecutors and judges have the opinion that they only apply the regulations. This is a "legal culture" from the point of view of their views, in which they want to minimize responsibility for the consequences of their decisions. But they seem to forget the *principle of free assessment of the evidence* provided for in Article 16 paragraph 1 of the Law on Criminal Procedure according to which the court and state bodies participating in the criminal procedure have the right to assess the existence or non-existence of the facts, is bound or limited by special proven formal rules.²⁶³ But there is no evidence as to whether there is a criminal offense, but evidence that there are some of the grounds for detention, referred to in Article 165 paragraph 1 of the Law on Criminal Procedure, i.e. whether its non-enforcement will hinder the further course of the proceedings. And of course, to explain in detail the reasons for such a decision.

According to the annual report of the State Public Prosecutor's Office, the measure of detention in the Republic of Macedonia in 2014 was applied against 504 persons, while in the Primary Public Prosecutor's Office for Prosecution of Organized Crime and Corruption in the same year the Prosecutor's Office submitted proposals for determining the detention measure for a total of 251 people, all of whom were accepted by the court without exception. Apart from the measure of detention and house arrest (which was determined only for three persons), other attendance measures are not mentioned at all in this report.²⁶⁴ In 2015, the measure of detention in the Republic of Macedonia was applied against 370 people, which compared to 2014 represents a decrease of 25.2%. In addition, it is stated that from the total number of criminal cases in 2015, the courts determined the measure of detention in "only" 1.7% of cases. It thus seeks to give the impression that the number of detainees is reduced and that their percentage in relation to all persons for whom an order was issued for conducting an investigative procedure is "insignificantly small". But this data cannot be taken for granted, since this report again does not provide information on whether and how many proposals for detention were rejected by the courts and whether the prosecution offices have proposed other presence measures, which again leads to the conclusion that all proposals for detention were accepted. At the end, this prosecution states that the detention was proposed "... justified only in cases where it cannot be ensured that the criminal proceedings can be continued in another way". But comparative data are not given for this conclusion. According to the same report, upon the proposal of the Public Prosecutor's Office for Prosecution of Organized Crime and Corruption, a total of 228 persons were detained by a competent court, of which 5 house detention was determined, and again it can be concluded that all their proposals for detention were accepted. As a special curiosity, mention is made of the fact that in 2015 about 30 persons were prescribed

²⁶² Stephanopoulos Georgia, *Public Protection from Dangerous Criminals in Europe*. The United Nations Human Rights Committee says that detention should be used only to the extent that it is lawful, reasonable, and indispensable when the person concerned is a clear and serious threat to society that cannot be removed in any other way. The United Nations has also adopted the so-called minimum rules for the application of detention (Tokyo Rules), under which this measure is used as a last resort, Issue 5, March 2013, www.theartofcrime.gr.

²⁶³ *Law on Criminal Procedure*, *Ibid.*

²⁶⁴ *Report on the work of the Public Prosecutor's Offices of the Republic of Macedonia for 2014*, Skopje, June 2015

precautionary measures.²⁶⁵ This data, in a way, confirms the reports of some domestic and international sources, according to which the courts in our country accepted as much as 99% of the requests of the prosecution offices for detention.²⁶⁶

The courts justify this predominantly uncritical attitude to the prosecution's proposals with the "security" of the detention measure in relation to the reasons for which it was determined. Although such an argument is not for neglect, is it only the "security" that is the reason for domination of this measure in relation to other measures for securing the presence of persons in the criminal procedure?! Certainly not. According to the "legal culture" of the competent institutions, and much more to the governing structures in our society, detention has a useful demonstration effect. According to them, this shows that the system functions and that institutions successfully deal with organized crime. But if selectivity is added to the determination of this measure for certain defendants, then the real demonstration effect of the detention, such as retaliation against the "enemies", and the effect of warning against all other (potential opponents), comes to light.

By doing so, instead of getting the right place according to the Constitution and the laws in our country, and this is a measure (last and exceptional) for securing the presence of persons in the procedure, the detention in our "legal culture" is perceived as "punishment before the punishment", or rather as punishment before a trial. On the other hand, the detainees are held in too many cases for too long, after which many of them with a final decision of the court to be released from guilt or sentenced to a prison sentence, which is much shorter than the detention that was determined for them. The Committee of Ministers of the Council of Europe, in its recommendation, advocates that the duration of the detention be kept to a minimum in accordance with the interests of justice and recommends the widest possible use of alternative measures.²⁶⁷

4. ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE PRECAUTIONARY MEASURES REGARDING THE DETENTION MEASURE

According to Article 146 paragraph 1 of the Law on Criminal Procedure, in order to ensure the presence of persons and for the smooth conduct of the criminal procedure, the court may determine the following precautionary measures:

- 1) A ban on leaving the dwelling, that is, the place of residence;
- 2) Obligation of the defendant to report to a certain official person or to a competent state body;
- 3) Temporary seizure of a road or other document for crossing the state border, i.e. ban on its issuance;
- 4) Temporary seizure of driver's license, i.e. ban on its issuance;
- 5) Prohibition to visit a certain place or area;
- 6) Prohibition of approximation, establishment or maintenance of contacts or connections with certain persons;
- 7) Prohibition of taking certain work related to the crime.

As can be noted, these measures limit certain human freedoms and rights, and the degree of their security in ensuring the presence of persons in the criminal procedure in them is much lower in terms of detention. Therefore, according to the new role of the prosecution and the court, it is necessary to have an obligation to review them on a proposal by the prosecutor every two months during the previous procedure, and the obligation remains that the court ex officio should review the application of the determined measure during the main hearing. But the problem is that there are still possible troubles in their implementation. Whether and how much police or other authorities authorized to oversee their application can do so?! Although the person may not leave his place of residence, or does not maintain contacts with other persons (potential witnesses, victims, etc.), this may interfere with the investigation or influence witnesses, through the mediation of other persons (associates, relatives or lawyers) or to arrange the completion of a committed criminal act or the commission of a new criminal offense.

²⁶⁵ *Report on the work of the Public Prosecutor's Offices of the Republic of Macedonia for 2015*, Skopje, June 2016,

We note that a report has not yet been submitted and adopted by the Public Prosecutor's Office for 2016

²⁶⁶ US State Department, Bureau for Democracy, Human Rights and Labor, *Annual report on the human rights situation for 2016*, p. 8, and https://mk.usembassy.gov/wp.../04/hrr2016_macedonia_mk.pdf. According to the Helsinki Committee for Human Rights, in 2014, 99% of the proposals for detention from the Basic Public Prosecution Offices were accepted by the courts.

Stojanovski Voislav, Chalovska Neda, *Analysis of monitored court proceedings for the period from 01.09.2013 to 30.06.2014*, Helsinki Committee for Human Rights of the Republic of Macedonia, Skopje, 2014

²⁶⁷ *Recommendation 13* of the Committee of Ministers to member states on the use of detention, *ibid*

But in spite of such shortcomings, they are more acceptable to the defendants, since their freedom is not deprived of them, as is the case with detention, but only limited to them. For this reason, the precautionary measures are more in line with the principle of proportionality in relation to the detention measure, because they limit the defendant's freedom only to the extent necessary for the smooth conduct of the criminal procedure, not for prejudging their guilt, for pressures against them or for their "punishment" (more precisely revenge) before any punishment with a final verdict. Moreover, the way in which they are carried out much more precludes the presumption of innocence of the defendants, both in themselves and the public. Defendants have no feeling that they are unjustly punished, but that they should abide by the obligations determined by the decision; and the environment does not see them as "convicted" persons.

Another advantage of these measures in terms of detention is the possibility of their longer duration without major consequences for the rights of the defendants. While time limits are prescribed for the duration of detention, precautionary measures may last as long as there is a need, and the only limitation occurs with the validity of the judgment. Moreover, their duration at no stage of the criminal procedure does not bind to the criminal offense and the amount of the sentence prescribed for that crime, which is more acceptable from the aspect of the principle of presumption of innocence. The competent court is obliged to review the need for their duration every two months and can abolish them if the need ceases or if there are no longer any legal grounds for their application. The competent court may at any time order a review of the enforcement of the precautionary measures and request a report from the police or other competent authority that executes these measures. If the defendant acts contrary to the decision of the court with which the precautionary measure has been determined, the competent authority that implements their enforcement is obliged to inform the court immediately. If another person violates the precautionary measures against the defendant, the competent authority shall prohibit its activities by a special decision. If the person acts contrary to the decision, he shall be punished with a fine. Thus, they do not bind to detention, so that the competent court can determine another measure for securing the presence if the defendant does not abide by the already determined measure, thus giving the court the opportunity, in the circumstances of the case, to assess which measure he shall determine the presence, and not be obliged to make a detention. Also, the general provision of Article 144 paragraph 2 of the Law on Criminal Procedure, that the court can determine several measures at the same time, can be applied to precautionary measures. While the measure of detention, due to its isolation character, such combinations are meaningless and impossible.

And finally, precautionary measures are more favorable than detention from the aspect of saving money that the state is obliged to pay to the person who is unlawfully deprived of liberty or detained.

But despite these advantages, the statistical indicators presented above show that precautionary measures are proposed and determined in a very small number of cases. Therefore prosecutors and courts must be encouraged in their greater use, than in the case of detention, since the same objectives are achieved in the criminal procedure, while respecting the freedoms and rights of the accused in it.

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Despite the positive changes in the field of criminal procedure, with the adoption of a new law for its implementation, the functioning of the justice system in the Republic of Macedonia is facing numerous problems. Some of the domestic and international reports on the human rights situation point to the dependence of the judiciary on the executive and political parties. Instead of being a correction of power and the negative social conditions, the judiciary is pointed out as one of the obstacles to the rule of law. This causes adverse consequences, primarily for parties directly affected by court decisions; but also creates a generally poor picture of the Republic of Macedonia.

This can be concluded, inter alia, through the frequency and extent of detention in relation to other measures to ensure the presence of persons in the criminal procedure. In our "legal culture", the determination of detention is more in the direction of someone's "punishment" (more precisely revenge or discipline) than a measure in the interest of the procedure. While precautionary measures are still perceived as a "privilege" for defendants who do not correspond to the crime committed. It also neglects the fact that neither the pre-trial detention is "punishment" nor the precautionary measures are "reward"; but that both are measures to ensure the presence of persons in the procedure, for which their guilt has not yet been established. And nothing more or less. In that, the application of one or the other measures should depend exclusively on the needs for the smooth running of the procedure, and none of the other criteria. Unfortunately, in societies with inadequate civil and legal awareness, such as ours, the government, political parties or other centers of power (economic, criminal), the media, the non-governmental sector and the public (scientific, general), still have a major influence on the decisions the courts and the prosecutor's

offices on what kind of proposal they will submit and what decision they will make, that is, the practice prevents the violation of the principle of presumption of innocence.

In order to overcome such deficiencies, the following measures should be taken:

- The competent institutions to abide by Article 5 of the European Convention for the Protection of Human Rights and Recommendation 13 of the Committee of Ministers of the Council of Europe in determining the detention measure,
- Respecting the constitutional and legal principles relating to the criminal procedure, in proposing and determining not only the measure of detention, but also all other measures for ensuring the presence of persons and for the smooth running of the procedure;
- The measure of detention should not be determined frequently and indiscriminately, but as an exception, in accordance with the principle "from lower to higher" (from a milder to a more stringent measure)
- In the decisions determining the detention measure, the courts should enter more precise descriptions and arguments, explaining the reason for this and specifying in particular the reasons why the same objective could not be achieved with a milder measure of presence, as recommended by the European Court for human rights. This will avoid the adoption of stereotypical solutions and will achieve greater individualization in the determination of these measures, depending on the crime and the defendant. In this context, the practice of bringing collective decisions on detention should cease,
- To stop the court practice of extending detention by which it becomes "punishment" and its duration reduced to the time necessary and necessary to achieve the objectives of the procedure, and at least depend on the gravity of the alleged criminal offense and the amount of the expected punishment, as provided for in Article 164 paragraph 3 of the Law on Criminal Procedure,
- In addition to the existing multistage in the procedure to introduce additional probation mechanisms that would establish increased control and monitoring of the application of the detention measure,
- Abandoning the judicial practice of determining the measure of detention under pressure, especially in cases where the centers of power and the public show a special interest, since then the detention is perceived as a sanction, reprisal or pressure on the defendants and violates the principle of presumption of innocence,
- Through appropriate trainings, recommendations and campaigns, and with increased interaction between the government, the non-governmental sector and the media, raise awareness among public prosecutors and judges about the advantages of precautionary measures in relation to the detention measure in terms of greater respect for human freedoms and rights; to encourage more frequent suggestions, i.e. the determination of other measures that would be an alternative to the detention measure,
- Modernization of existing ones and introduction of new measures, such as electronic surveillance, referred to by Recommendation No. 13 of the Committee of Ministers of the Council of Europe, obligation to attend treatments for withdrawal from addiction or aggression; "Halfway houses" as ways to provide help and group re-socialization, and the like,
- Change the relationship between the justice system and the media in the direction of creating communication mechanisms between them or reorganizing the existing mechanisms, so that all information on the administration of justice is clear and timely accessible to the public,
- In the direction of greater democratization of the society, it is necessary to revive the increased interaction between the governmental activities and the civil sector, since the NGOs and other civil society organizations involved in the oversight of the judicial system should monitor and report on the need and the degree of determination of these pre-trial measures as an exceptional and last resort,

The comparative analysis and the aforementioned proposals and suggestions for the improvement of the procedural rights of the accused, tend to create such a criminal procedure in which his freedom will be a rule, and its limitation will be an exception only. This paper seeks to show that the main problem in the use of detention and other measures to ensure the presence of persons is not in the legal standards that need to be supplemented or improved, but rather due to factors affecting the impartiality that prosecutors must show in the request, but also judges in pronouncing precautionary measures. Laws may and should be improved, but practice itself is the one that undermines the proper use of pre-trial measures.

Although detention will always remain as a "necessary evil" to ensure the presence of persons in the proceedings, the society must strive to establish a balanced relationship between the reaction against dangerous offenders and the safety of citizens on the one hand, the freedom and rights of defendants in the criminal procedure on the other. Although the new legal changes in the criminal procedure in the Republic of Macedonia are a good basis in that direction, however, according to Titus Livius's statement that "Legum Corector Usus" is a must, a continuous

process of control over the actions of the entities who propose and determine these measures according to the principle that "nothing is so good that it cannot be better". Thus, the very legal order and the freedoms and rights of the defendants and other affected persons in the criminal procedure will be elevated to a higher level.

REFERENCES

- [1] *Constitution of the Republic of Macedonia*, Official Gazette of the Republic of Macedonia No. 52/91 and its amendments published in the Official Gazette no.01 / 92, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 03/09, 13/09 and 49/11
- [2] *European Convention for the Protection of Human Rights and Freedoms*, Rome 1950 and Protocols Nos. 11 and 14 with Protocols Nos. 1, 4, 6, 7, 12 and 13, Law on Ratification of the Convention and its Protocols from the Republic of Macedonia, 11/97. www.echr.coe.int/Documents/Convention_MKD.pdf
- [3] *Law on Criminal Procedure*, Official Gazette of the Republic of Macedonia No. 150/10 and its amendments and supplements published in Official Gazette No. 51/11, 100/12 and 142/16
- [4] *Recommendation Rec (2006) 13 of the Committee of Ministers to member states on the use of detention, conditions of detention and provision of guarantees against abuse* (adopted by the Committee of Ministers on 27 September 2006 at the 974th meeting of the Ministers' Deputies). Proceedings of Conventions, Recommendations and Resolutions on Penitentiary Issues, Strasbourg 2007, www.pravda.Gov.Mk/UIS/Zbirka.pdf rm.coe.int/doc/09000016807082a2
- [5] *Report on the work of the Public Prosecutor's Offices of the Republic of Macedonia for 2014*, June 2015
- [6] *Report on the work of the Public Prosecutor's Offices of the Republic of Macedonia for 2015*, June 2016.
- [7] Buzarovska Gordana, Nikolovska C. Margarita, Miftari Agim and Nicha Jani, *Handbook for the application of detention*, Association of Judges of the Republic of Macedonia, 2009.
- [8] Stojanovski Voislav, Chalovska Neda, *Analysis of monitored court proceedings for the period from 01.09.2013 to 30.06.2014*, Helsinki Committee for Human Rights of the Republic of Macedonia, Skopje, 2014
- [9] Stephanopoulos Georgia Public Protection from Dangerous Criminals in Europe. Issue 5, March 2013, www.theartofcrime.gr.
- [10] *The Court practice of the European Court of Human Rights in relation to Macedonia by the end of 2015* - AIRE (Advice on Individual Rights in Europe) Center developed in cooperation with the government agent and the Bureau for representation of the Republic of Macedonia before the European Court of Human Rights.
- [11] US State Department, Bureau for Democracy, Human Rights and Labor, *Annual report on the human rights situation for 2016*, p. 8, https://mk.usembassy.gov/wp.../04/hrr2016_macedonia_mk.pdf

EMPIRICAL ANALYSIS OF INFLATION AND BUDGET DEFICIT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Jehona Musliu

UT-Tetovo, Republic of Macedonia, jehona.musliu@unite.edu.mk

Asllan Musliu

SEEU-Tetovo, Republic of Macedonia, asllanmusliu@gmail.com

Abstract: The link between budget deficit and inflation occupies an important place in the literature of the monetary economy. For a long time economists worry about the consequences of financing the budget deficit by borrowing or by printing money. Budget deficit is likely when general government spending exceeds overall government revenue. A broad theoretical and empirical literature is designed to examine the relationship between inflation and budget deficit. Some of them support the existence of linkage between them, while in some studies it is proved the non-existence of causality between budget deficit and interest. The purpose of this study is to investigate the empirical link between inflation and budget deficit in Macedonia using quarterly data for the period 1993-2015. The source of data is the Central Bank of the Republic of Macedonia and the State Statistical Office of the Republic of Macedonia. In addition to inflation and budget deficit, as the variables included in our model are also the interest rate and the gross domestic product. The methodology used is VECM (Vector Error Correction Methodology), a methodology well-known for macroeconomic analysis. Previously, stationary testing - ADF test for each variable separately, as well as a co-integration analysis using Johansen's technique. Finally, Granger Causality analyzes the short-term causal relationship between the variables included in the model. From the results obtained from the Granger causality test, we conclude that granger causation in the short term has neither the budget deficit on inflation nor the inflation in the budget deficit. As for the impact among other variables, it is seen that interest causes inflation grants, budget deficit causes granger interest, and also inflation causes granger interest. So, mutual discrepancy is seen between the interest rate and the inflation rate, which speaks of a good monetary policy management over this period. Through the Granger test of causality, we notice that only short-term interest rates have an impact on inflation, while public debt and GDP do not have an impact on inflation. So there is unilateral cause. This implies that we cannot say that it is reasonable to conclude that the expansionary fiscal policy affects inflation in the short term.

Keywords: Budget deficit, inflation, Macedonia, VECM.

ANALIZË EMPIRIKE E LIDHJES INFLACION DHE DEFICIT BUXHETOR NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË

Jehona Musliu

UT-Tetovë, Republika e Maqedonisë, jehona.musliu@unite.edu.mk

Asllan Musliu

UEJL-Tetovë, Republika e Maqedonisë, asllanmusliu@gmail.com

Abstrakt: Lidhja mes deficitit buxhetor dhe inflacionit zë një vënd të rëndësishëm në literaturën e ekonomisë monetare. Një kohë të gjatë ekonomistët shqetësohen për pasojat nga financimi i deficitit buxhetor me huamarrje apo përmes printimit të parave. Deficiti buxhetor është gjendje kur shpenzimet e përgjithshme qeveritare tejkalojnë të ardhurat e përgjithshme qeveritare. Një literaturë e gjërë teorike dhe empirike është ndërtuar për ekzaminimin e lidhjes mes inflacionit dhe deficitit buxhetor. Disa prej tyre përkrahin ekzistencën e lidhshmërisë mes tyre, ndërsa në disa studime vërtetohet mos ekzistenca e shkakësisë mes deficitit buxhetor dhe interesit.

Qëllimi i këtij studimi është investigimi i lidhjes empirike mes inflacionit dhe deficitit buxhetor në Maqedoni duke përdorur të dhëna kuartale për periudhën 1993-2015. Burimi i të dhënave është Banka Qëndrore e RM dhe Enti për Statisikë i Republikë së Maqedonisë. Përveç inflacionit, deficitit buxhetor, si variabla të përfshirë në modelin tonë janë edhe norma e interesit dhe produkti i brendshëm bruto. Metodologjia e përdorur është VECM (Vector Error Correction Methodology), metodologji mjaft e njohur për analizat makroekonomike. Paraprakisht janë bërë testimet e stacionaritetit- ADF testi për secilin variabël veçmas si dhe më pas analiza e kointegrimit përmes

teknikës së Johansen-it . Në fund është performaur Granger Causality analiza për shkakësinë afatshkurtër mes ndryshore të përfshira në model.

Qëllimi jonë kryesor është të shohim kahjen e shkakësisë mes ndryshoreve të varur dhe ndryshoreve të pavarura përmes Granger causality test respektivisht Wald testin. Përmes Granger causality teknikës shohim nëse ka shkakësi afatshkurtër nga ndryshoret e pavarura drejt ndryshoreve të varura. Nga rezultatet e fituara nga testi Granger causality përfundojmë se shkakësi granger në afat të shkurtër nuk ka as deficiet buxhetor në inflacion dhe as inflacioni në deficiet buxhetor. Ndërsa sa i përket ndikimit mes variablave tjerë, shihet se interesi shkakton granger inflacionin, deficiet buxhetor shkakton granger interesin dhe poashtu edhe inflacioni shkakton granger interesin. Pra shkakësi e dyanëshme shihet mes interesit dhe normës së inflacionit gjë që flet për një menaxhim të mirë të politikës monetare në këtë periudhë. Përmes testit Granger për shkakësinë , vërejmë se vetëm interesi në afat të shkurtër ndikon në inflacion, ndërsa Borxhi publik dhe GDP nuk kanë ndikim në inflacion. Pra shihet shjë shkakësi unilaterale. Kjo gjë implikon në atë se , nuk mund të themi se është i arsyeshëm përfundimi se politika fiskale ekspansioniste ndikon në afat të shkurtër në inflacion

Fjalët kyçe: Deficit buxhetor, inflacion, Maqedoni, VECM.

1. HYRJE

Për një kohë të gjatë, ekonomistët dhe politikbërësit mundohen të analizojnë dhe sqarojnë lidhjen mes deficiet buxhetor dhe inflacionit. Ky shqetësim i tyre qëndron në mënyrën e gjetjes së mundësisë për financim të deficiet buxhetor. Një nga pyetjet më të shpeshta në këtë rast është se deficiet buxhetor a çon në inflacion më të lartë pasi që disa vende me inflacion të lartë kanë gjithashtu edhe deficite të larta buxhetore. Gjë që sinjalizon për një lidhje të mundshme mes inflacionit dhe deficiet buxhetor.

2. RISHIKIMI I LITERATURËS

Një literaturë e gjerë teorike dhe empirike është zhvilluar për të shqyrtuar marrëdhëniet midis deficiet buxhetor dhe inflacionit. Në nivel teorik, sipas Akcay et al (1996), korrelacioni nga deficiet në inflacion është në përgjithësi i vështirë për tu përcaktuar. Hamburger dhe Zwick (1981) argumentojnë se nga këndvështrimi monetarist, deficiet buxhetor mund të çojë në inflacion, por vetëm në masën që ata janë monetarizuar. Alavirad dhe Athawale (2005) argumentojnë se baza e teorisë, marrëdhëniet midis deficiet buxhetor dhe inflacionit është e gjerë. Teoria monetariste parasheh që oferta e parasë çon në inflacion. Në studimet e tjera teorike, për shembull, Metzler (1951), Patinkin (1965), Friedman (1968), Sargent dhe Wallace (1981), Dywer (1982) dhe Miller (1983) kanë argumentuar se shpenzimet e deficiet qeveritar janë shkak primar i inflacionit.

Nga ana tjetër, disa literatura empirike kanë hetuar marrëdhënien midis deficiet buxhetor të qeverisë dhe inflacionit. Për shembull, Edwards dhe Tabellini (1991) në studimin e tyre kanë gjetur se deficiet buxhetore janë një përcaktues i rëndësishëm i inflacionit. Ata përdorën teknika të kryqëzimit për një mostër të gjerë të vendeve të zhvilluara. Spinelli (1991) vlerësoi lidhjen midis këtyre variablave për një periudhë të gjatë (1875-1975) në Itali. Ai arriti në përfundim se ekziston shkakësi fatgjate pozitive nga deficiet buxhetor në rritjen e parasë dhe nga rritja e parasë në inflacion, duke theksuar efektet shumë në përputhje me shkallën e pavarësisë së bankës qendrore dhe llojin e regjimit të politikës monetare.

Dëshmitë nga studimi i Ackay (1996) mbi marrëdhënien midis nivelit të përgjithshëm të çmimeve dhe deficiet buxhetor në Turqi tregojnë se rritja e deficiet buxhetor kishte një efekt pozitiv në rritjen e nivelit të çmimeve në Turqi. Solomon dhe de Wet (2004) studiovan normën relativisht të lartë të inflacionit dhe deficiet e lartë fiskal për një periudhë të zgjatur për ekonominë e Tanzanisë. Nga ky studim përfunduan se për shkak të monetizimit të deficiet buxhetor, inflacioni ka efekt të rëndësishëm në rritjen e deficiet buxhetor. Alavirad dhe Athawale (2005) studiojnë ndikimin e deficiet buxhetor mbi inflacionin në Iran dhe përfunduan se deficiet buxhetor ka një ndikim të madh në inflacionin në Iran. Albert (2008) për rastin Zimbabwe, për shkak të monetizimit masiv të deficiet buxhetor, ka gjetur efekte të rëndësishme inflacioniste për rritjen e deficiet buxhetor. Pekarski (2008) në studimin e tij kontribuon në literaturën mbi deficiet buxhetor dhe inflacionin në ekonomitë e larta të inflacionit. Lozamo (2008) dëshmon për marrëdhënien afatgjatë shkakore midis deficiet buxhetor, rritjes së parasë dhe inflacionit në Kolumbi, duke përdorur VECM.

3. METODOLOGJIA DHE ANALIZA E REZULTATEVE EMPIRIKE

Përmes këtij punimi investigojmë lidhjen empirike mes inflacionit dhe deficiet buxhetor në Maqedoni duke përdorur të dhëna kuartale për periudhën 1993-2015. Burimi i të dhënave është Banka Qendrore e RM dhe Enti për Statistikë i Republikë së Maqedonisë. Përveç inflacionit, deficiet buxhetor, si variabla të përfshirë në modelin tonë janë edhe

norma e interesit dhe produkti i brendshëm bruto. Metodologjia e përdorur është VECM (Vector Error Correction Methodology), metodologji mjaft e njohur për analizat makroekonomike. Paraprakisht janë bërë testimet e stacionaritetit- ADF testi për secilin variabël veçmas si dhe më pas analiza e kointegrimit përmes teknikës së Johansen-it . Në fund është performuar Granger Causality analiza për shkakësinë afatshkurtër mes ndryshore të përfshira në model.

Fillimisht performojmë testimin e stacionaritetit përmes ADF testit, ashtu që testojmë nëse ndryshoret janë stacionare I(0). Nëse nuk janë atëherë ata kanë unit root dhe janë I(1).

Nëse një grup ndryshoresh kanë unit root d.m.th të gjitha janë I(1) ata nuk mund të vlerësohen duke përdorur analizën e regresionit të thjeshtë pasi rezultatet e regresionit do të ishin të dyshimta. Në këtë rast, mes tyre mund të ketë një ose më shumë lidhje ekuilibruese. Për këtë vlerësim përdorim teknikën Johansen dhe gjejmë se sa lidhje kointegruese ka në mes ndryshoreve.

Nëse mes këtyre ndryshoreve hasen një ose më shumë vektor kointegrues, atëherë një teknikë vlerësimi e përshtatshme është VECM (Vector Error Correction Model).

Pasi kemi bërë vlerësimin e modelit VEC, vazhdojmë me testimin e Granger Causality për shkakësinë në afat të shkurtër.

ADF test per unit root

Hipotezat për testimin e unit root për secilën nga ndryshoret e përdorura në model janë:

H_0 : Ka unit root në seri (seria është jostacionare)

H_1 : Seria është stacionare

Rezultatet nga ky testim si për ndryshoret me të dhënat bazë (level) dhe me diferencën e parë të tyre jepen në tabelat në vijim:

Tabela 1. Testi Augmented Dickey –Fuller (ADF) -(vlera bazë)

Inflacioni, Deficiti Buxhetor, GDP dhe interesi (në vlera bazë) (1993 - 2015), Me konstant

ADF	
T-statistic(p-value)	
INFL	-7.917315 (0.0000*)
DB	-2.510036 (0.1168)
GDP	-2.663429 (0.0848)
INTER	0.198775 (0.9710)

shënim: 5% vlerat kritike: ADF = -2.893956

* Hedhja poshtë e H_0 për unit root në nivel besueshmërie 5%.

Nga tabela e mësipërm nga ADF testi, shohim se vetëm për inflacionin hidhet hipoteza zero se seria nuk është stacionare dhe themi se inflacioni edhe në nivel bazë është stacionar . Ndërsa për seritë tjera DP, GDP dhe INTER , pranohet se kanë unit root ose janë jostacionare në vlerat bazë të tyre (level). Ndërsa, nga tabela e mëposhtme vërejmë se diferencimi i parë i të dhënave, bën që të hidhet poshtë H_0 : ka unit root dhe të pranohet H_1 : seria është stacionare, për ndryshoret , INFL, DB, GDP, INTER, në nivel besueshmërie 5%

Tabela 2. Testi Augmented Dickey –Fuller (ADF) (diferenca e parë)

INFL, DB, GDP dhe M2 (në diferencë të parë) (1993-2015) (me konstant)

ADF	
T-statistic (p value)	
D(INFL)	-6.911610 (0.0000)*
D(DB)	- 4.162223 (0.0014)*
D(GDP)	-3.369199 (0.0149)*
D(INTER)	-4.938807 (0.0001)*

Shënim: 5% vlerat kritike: ADF = -2.897678;

* Hedhja poshtë e H_0 për unit root në nivel besueshmërie 5%.

Nga këto dy teste mund të përfundojmë se të gjitha në diferencimin e parë janë seri stacionare , pra I(1), kështu hapi tjetër është të ekzaminojmë nëse ekziston së paku një lidhje kointegruese mes këtyre ndryshoreve , përmes Testit të Johansen për kointegrim, me qëllim që të ndërtojmë VEC modelin.

Testi Johansen cointegration

Në vazhdim do të bëjmë analizën e kointegrimit duke përdorur teknikën Johansen cointegration. Gjatë kësaj analize përdorën 7 lag gjatësi të zgjedhur sipas LR, FPE dhe HQ kriterit.

Në këtë testim hipoteza zero është H_0 : Numri i ekuacioneve kointegruese në termat e gabimit

Rezultatet e kointegrimit jepen ne tabelen ne vijim:

Tabela 3 Përmbledhje e testit të kointegrimit

Testi i kointegrimit INFL DB GDP INTER		Rezultati
Trace testi	Trace statistika (p-value)	
r = 0 <i>vlera kritike: 47.85613</i>	68.31108* (0.0002)	Hidhet poshtë H_0 se nuk ka asnjë lidhje kointegruese
r ≥ 1 <i>vlera kritike : 29.79707</i>	29.50619 (0.0540)	Pranohet hipoteza zero se ka një lidhje kointegruese
Max.eigenvalue testi	Max.eig.statistika (p-value)	
r = 0 <i>vlera kritike: 27.58434</i>	38.80488* (0.0012)	Hidhet poshtë H_0 se nuk ka asnjë lidhje kointegruese
r ≥ 1 <i>vlera kritike:21.13162</i>	16.14321 (0.2166)	Pranohet H_0 se ka një lidhje kointegruese
Të dy testet tregojnë për një lidhje kointegruese mes ndryshoreve		

shënim: Me * hidhet poshtë H_0 me nivel rëndësie 5%.

Nga tabela 3, si nga Trace testi ashtu edhe nga Maximum eigenvalue test, shohim se ekziston një vektor kointegrimi në nivel besueshmërie prej 5%. Kjo nënkupton se katër ndryshoret INFL, DB, GDP dhe INTER, janë të kointegruara dhe se ekziston një lidhje afatgjate mes tyre. Pra, ndryshoret në afat të gjatë lëvizin bashkarisht.

VEC Modeli dhe Granger causality testi

Rrjedhimisht, pasi ndryshoret janë të kointegruara ose kanë lidhje afatgjate mes veti atëherë mund të vazhdojmë të analizojmë VAR modelin e kufizuar ose VEC modelin .

Nëse Error correction term është negativ dhe sinjifikant mund të themi se ekziston një ndikim afatgjate mes variablave në model. Nga rezultatet e fituara shohim se ky koeficient është -0.408824 , pra është negativ dhe sinjifikant pasi p -value është 0.000 që do të thotë më e vogël se 5%. Kjo do të thotë se ka një ndikim afatgjat të Deficitit buxhetor, Produktit të Brendshëm Bruto, Interesit në Inflacion. Nga vlerësimi i ekuacionit bazë të VECM shohim se $R^2=83.39\%$, dhe probabiliteti nga F-statistika është më i vogël së 5%, që do të thotë se është sinjifikant . Kjo do të thotë se ndryshoret janë mirë të përshtatura në model pasi R^2 është mbi 60% dhe se F -statistika është sinjifikante.

Qëllimi jonë kryesor është të shohim kahjen e shkakësisë mes ndryshores së varur dhe ndryshoreve të pavarura përmes Granger causality test respektivisht Wald testin.

Përmes Granger causality teknikës shohim nëse ka shkakësi afatshkurtër nga ndryshoret e pavarura drejt ndryshoreve të varura.

Nga testimi i koeficientëve tjerë për ndryshoret përkatëse përfundojmë se nuk ka shkakësi afatshkurtër prej ndryshoreve DB dhe GDP drejt INFL, pasi probabiliteti i fituar nga testimi Wald është më i madh se 5%, gjë që na çon të pranojmë hipotezën zero për mos ekzistencë të shkakësisë aftashkurtër. Ndërsa hidhet poshtë hipoteza zero për mosekzistencë të shkakësisë nga analiza e ndikimit afatshkurtër të interesit në inflacion , pasi p-vlera është më e vogël se 5% , prandaj arrijmë në përfundim se interesi Granger shkakton inflacionin.

Rezultatet nga ky test jepen në tabelën në vijim:

Tabela 4. Rezultatet e përmblendhura nga Wald testimi për Granger causality

NDRYSHORE TË VARURA	NDRYSHORE TË PAVARURA			
	D(INFL) Chi-sq.(p-value)	D(DB) Chi-sq.(p-value)	D(GDP) Chi-sq.(p-value)	D(INTER) Chi-sq.(p-value)
D(INFL)		0.599510 (0.9990)	2.471917(0.9292)	28.50820 (0.0002)*
D(DB)	8.181351(0.3169)		6.128225 (0.5249)	22.94990 (0.0017)*
D(GDP)	2.380866 (0.9358)	4.398622 (0.7329)		9.686125 (0.2071)
D(INTER)	142.4035(0.0000)*	3.653884 (0.8187)	3.586358 (0.8260)	
Të gjitha	169.4824(0.0000)*	17.27173(0.6945)	12.21301(0.9337)	51.50951(0.0002)*

shënim: (*) *Hedhja poshtë e H_0 : Nuk ekziston shkakësi prej ndryshores së pavarur drejt ndryshores së varur, në nivel besueshmërie 5%.*

Në tabelën 4. janë dhënë vlerat për chi-square dhe probabilitetet përkatëse nga Wald testit për Granger causality. Për vlerat që nuk janë sinjifikante d.mth. p-value më e madhe se 5%, ne nuk mund të hedhim poshtë H_0 ; nuk ka shkakësi afatshkurër prej ndryshores të pavarur drejt ndryshores së varur, ndërsa për p-value më të vogla se 5%, hedhim poshtë hipotezën e mosshkakësisë dhe pranojmë alternativën se ekziston shkakësi afatshkurtër prej ndryshores së pavarur drejt ndryshores së varur.

Sipas rezultateve të fituara shohim se në afat të shkurtër, vetëm interesi shkakton Granger causality për inflacionin, dhe të gjitha ndryshoret bashkarisht, së bashku ndërsa nuk shihet një shkakësi prej Deficitit Buxhetor dhe GDP veçmas. Shihet një lidhje dykahëshe vetëm mes inflacionit dhe interesit. anasjelltë prej ndërmjetësuesve financiar drejt rritjes ekonomike në afat të shkurtër.

Tabela 5. Përmblendhje e kahjes së shkakësisë Granger

Shkakësia në inflacion		Shkakësi në Deficit buxhetor		Shkakësi në GDP		Shkakësi në Interes	
Deficit Buxhetor →Inflacion	X	Inflacion→DB	X	Inflacioni→GDP	X	Inflacion→Interes	√
GDP→Inflacion	X	GDP→DB	X	DB→GDP	X	DB→Interes	√
Interes→Inflacion	√	Interes→DB	X	Interes→GDP	X	GDP→Interes	X
Të gjitha→Inflacion	√	Të gjitha→DB	X	Të gjitha→GDP	X	Te gjitha→Interes	√

4. PËRFUNDIM

Për rastin e Maqedonisë me analizën e VECM modelit përfunduar se ekziston një lidhje afatgjate mes inflacionit , Deficitit Buxhetor, rritjes ekonomike dhe interesit.

Përmes testit Granger për shkakësinë , vërejmë se vetëm interesi në afat të shkurtër ndikon në inflacion, ndërsa Borxhi publik dhe GDP nuk kanë ndikim në inflacion. Pra shihet shjë shkakësi unilaterale. Kjo gjë implikon në atë se , nuk mund të themi se është i arsyeshëm përfundimi se politika fiskale ekspansioniste ndikon në afat të shkurtër në inflacion.

Deficiti buxhetor në Maqedoni nuk financohet nga printimi i parave , pra nuk është i monetizuar, por financohet me borxh. Ky fakt flet për mos shkakësinë e Deficitit buxhetor dhe inflacioni në afat të shkurtër (rezultatet nga Granger Causality), por në afat të gjatë përmes testit të kointegrimit vërtetohet se ekziston lidhshmëri afatgjate mes tyre. Kjo lidhje afatgjate shpjegohet edhe me atë se Deficiti buxhetor në afat të shkurtër ndikon në interes, poashtu edhe interesi në afat të shkurtër shkakton inflacion, rrjedhimisht në afat të gjatë përmes shkakësisë DB në Interes pritët një ndikim të Deficitit buxhetor në inflacion.

LITERATURA

- [1] Ackay, O.C., Alper, C.E. and Ozmucur, S. (1996). Budget Deficit, Money Supply and Inflation: evidence from low and high frequency data for Turkey.
- [2] Afoso,A.(1993). Causality between Public Deficits and Inflation: Some tests for the Portuguese Case”, Estudos de Economia, 13 (4),349-362
- [3] Alavirad, A. Athawale A.(2005), “The Impact of the budget deficit on Inflation in the Islamic Republic of Iran. OPEC review, 37-49.

- [4] Barnhart, S. and Darrat, A. (1988). Budget Deficit, Money Growth and Causality : Further OECD Evidence, *Journal of International Money and Finance*, 7,231-242.
- [5] Dwyer, J., G.P (1982). Inflation and Government Deficit.
- [6] Haan, J., Zelhorst, D. (1990). The impact of Government Deficit s on Monetary Growth in Developing Countries. *Journal of IMF*, 9, 455-469
- [7] Hambureger, M. , Zwick, B(1981). Deficits, Money and Inflation. *Journal of Monetary Economics*, 7, 141-150.
- [8] Perotti, R. (2004). Estimating the effects of fiscal policy in OECD countries. *IGIER – Universita*, pp.1-43.
- [9] Phillips, P.C., Peron, P. (1988).Testing for a Unit Root in mes Series Regression. *Biometrica* 75, 335-346.
- [10] Shaviro, D. (1997). *Do deficits matter?* Chicago Press.
- [11] Siddiqui, A. (1989). The causal relation between money and inflation in a developing economy. *International Economic Journal*, 3, 79-96.

ENVIRONMENTAL KNOWLEDGE INFLUENCE ON UPGRADING THE CHILDREN'S PICTORIAL ART ACTIVITIES AT THE PRE-SCHOOL AGE

Gergana Bojurska

Faculty of Pedagogy, SWU "Neofit Rilski"- Blagoevgrad, Bulgaria gggaaabbb@abv.bg

Abstract: Environmental knowledge influences the interrelations between the individual and nature. The acquaintance of children with the world of nature, objects and society enables the complex formation of self-consciousness in the child.

The organization of the various types of children's activities at which such knowledge is applied in practice, upgraded and rationalized is an important factor in that process.

The figurative perception of nature has a significant importance for the formation of an attitude to it. The educational approach to pictorial activities as a way of expression of the child's emotional attitude to the ecology of inanimate nature, animate nature and man is of an essential significance for the organization of the educational process and establishment of conditions for the self-expression of every child.

Keywords: ecological, knowledge, imaginatively, influence, creativity

ВЛИЯНИЕ НА ЕКОЛОГИЧНИТЕ ЗНАНИЯ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА ИЗОБРАЗИТЕЛНО ТВОРЧЕСТВО В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Гергана Божурска

Факултет по педагогика, ФЗУ „Неофит Рилски“- Благоевград, България gggaaabbb@abv.bg

Резюме: Екологичните знания влияят върху взаимоотношенията между личността и природата. Запознаването на децата със света на природата, предметите и обществото създава възможност за комплексно формиране на самосъзнанието на детето.

Важен фактор в този процес е организацията на специфичните видови детска дейност, при което тези знания се прилагат на практика, обогатяват се и се осмислят.

Образното възприемане на природата има съществено значение за формирането на отношение към нея.

Педагогическият поглед върху изобразителната дейност като път за изразяване на емоционалното отношение на детето към екологията на неживата природа, живата природа, и човека има важно значение за организацията на образователния процес и създаване на условия на всяко дете за самоизразяване.

Ключови думи: екологични, знания, изобразително, творчество, влияние

УВОД

Проблемът за взаимоотношенията на човека с природата отдавна привлича вниманието на изследователите.

Съвременната глобална екологична ситуация налага коренен поврат в отношението на човека към природата и в теоретичен и в практически план. Без комплексни екологични знания не е възможно да се осигурят нарастващите потребности на човечеството и едновременно с това да се запазят условията на съществуването му на Земята.

Екологичните знания на личността са съвкупност от субективни систематизирани образи, ценностни системи, цели, принципи, норми, от представи за реда, който трябва да следват всички в процеса на обществен живот, за да се постигне хармония във взаимоотношенията между личността и природата. От гледна точка на формирането на екологичните знания е важно познавателното съдържание да е съобразено с определението на основните понятия: природа, екология, заобикаляща среда, равновесие, хранителна верига, адаптация и взаимовръзката между тях.

1. СЪЩНОСТ И РОЛЯ НА ЕКОЛОГИЧНИТЕ ЗНАНИЯ

Етимологията на думата „екология“ произлиза от гръцки език и е съставена от думите oikos и logos. Днешното „еко“ идва от oikos, което в превод означава едновременно „дом, къща, всемир“. Понятието logos

пък обхваща още по-широко поле от значения – може да се тълкува не само от „знание, наука”, но и като слово, състояние. (*Речник по екология и опознаване на околната среда, София, 1984*)

Детето от предучилищна възраст се насочва към растителните видове, като постепенно и последователно изследва и открива особеностите в строежа им, начина на живот през различните сезони, влиянието на сезонните изменения върху растежа, развитието и размножаването им.. При запознаване с природната среда подрастващите от предучилищна възраст овладяват знания и за животинския свят. Тези знания оказват цялостно комплексно развитие на детето. Пет, шест годишните деца възприемат животинския свят от природната среда като взаимосвързани и взаимозависими системи и подсистеми. Съществува взаимна връзка и зависимост между явленията и процесите на растене и развитие, поради което те се разглеждат в единство. Резултатите от „изследователската” познавателна дейност, насочват детето към осмисляне на отношението си към животните и растенията и разбиране на тяхното място в природата. Запознаването на децата със света на природата, предметите и обществото създава възможност за комплексно формиране на самосъзнанието на детето (принадлежност към природата, пола, семейството, нацията, човечеството). Важен фактор в този процес е организацията на специфичните видови детска дейност, при което тези знания се прилагат на практика, обогатяват се и се осмислят.

Чрез своите рисунки децата пресъздават красотата на природата, своите емоции, онова което са видели, чули и преживяли. Детската рисунка е субективно отражение, а не „копие на действителността”.

В живота на децата от предучилищна възраст художествено творческата дейност е процес на художествено претворяване на действителността през различните сезони. В нея проличава отношението на детето към природната среда, която то претворява със самостоятелно избрани художествени средства. Художествено творческата дейност свидетелства за това, че определени екологически знания, умения, навици, които сме изградили у децата, са усвоени и те могат да ги приложат в своите рисунки.

Според Л. Виготски детето рисува по памет, то рисува онова, което знае за предмета, онова което му изглежда в предмета най-съществено, а съвсем не това което то вижда. И затова често на рисунката то рисува нещо излишно, нещо, което не вижда, или често пропуска в рисунката много от онова, което несъмнено вижда, но което за него е несъществено в изобразявания предмет. (*Виготски Л., Въображение и творчество на детето, 1982*)

2. ПЕДАГОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ НА ПОНЯТИЕТО ИЗОБРАЗИТЕЛНО ТВОРЧЕСТВО

Творческа дейност според Л. Виготски „наричаме всяка дейност на човека, която създава нещо ново, все едно дали създаденото от нея е някакъв предмет от външния свят или е някакъв предмет от външния свят или е някакво построение на ума, или чувство, което живее и се разкрива само в самия човек”. (*Виготски Л., Въображение и творчество на детето, 1982*)

Според Е. Янакиева, „Изобразителната дейност дава възможност на детето да се изявява творчески, преживявайки отново впечатленията си или създавайки на тяхна основа въображаеми сюжети“. Представите на децата за морфологичната и функционалната структура на екосистемите са важен фактор, съдействащ за обогатяването на съдържанието на детските рисунки и приложения, за повишаване на изразителността на моделираните фигурки (малките пластики), които децата създават. Тези знания дават възможност на учителя да влияе индиректно върху развитието на детската художествено-творческа дейност, без да нарушава свободата на детското себеизразяване.

Изкуството за деца трябва да бъде високохудожествено, да бъде достъпно за възприемане от децата, да бъде реалистично и да отразява правдиво околния живот, да бъде богато и разнообразно по съдържание и по похвати за художествено изобразяване, да отразява високоморални качества в поведението на хората. Това съдейства за непосредственото формиране на личността на детето и преди всичко на неговия социално-нравствен облик.

Твърде определен отговор на въпроса „Какво рисува детето?“ дават и привържениците на гешалтпсихологията, в чиито недра се зараждат основите на съвременното знание за визуалното възприятие: „Детето рисува онова, което вижда.“

Основните закономерности в развитието на детската изобразителна дейност могат да се разберат с помощта на формиралата се в съветската психология теория за психическото развитие на детето чрез усвояване от него на специфичните човешки психически свойства и способности, възникнали в хода на историческото развитие на човечеството и фиксирани в предметите на материалната и духовната култура. Ясно е, че и психическото регулиране на изобразителната дейност се осъществява чрез характерни за човека психически действия, които не могат да възникнат по естествен път, трябва да се усвоят от детето.

Творческа дейност според Л. Виготски „наричаме всяка дейност на човека, която създава нещо ново, все едно дали създаденото от нея е някакъв предмет от външния свят или е някакъв предмет от външния свят или е някакво построение на ума, или чувство, което живее и се разкрива само в самия човек”. (Виготски Л., *Въображение и творчество на детето*, 1982)

В процеса на развитие детето овладява знаците, функционалното предназначение на предметите и еталоните на техните свойства. Знаците и еталоните като външни средства на културното развитие и като инструмент на психическата дейност на отделния човек са основните постижения в еволюцията на човешкия род. Рисунката е една от формите на социалния знак, който предстои да се усвои. Определящо значение за разбиране природата на детското рисуване имат характерните за възприятието действия: съотнасяне на възприемания по зрителен път обект с известен еталон (на формата, цвета и т.н.); реакция на „схващането“; подробно зрително изследване на обекта и на графичните изображения, които за рисуващия представляват графичен образ на този обект, и т.н. Природата на детското рисуване не може да се разглежда отделно от функцията на възприятието, която е определяща и водеща за изобразителната дейност.

3. ВЛИЯНИЕ НА ЕКОЛОГИЧНИТЕ ЗНАНИЯ ВЪРХУ ИЗОБРАЗИТЕЛНАТА ДЕЙНОСТ НА ДЕЦАТА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Художествено-творческата дейност е другият поглед на детето към реалността, природната и околна действителност. Може да се каже, че чрез своята художествено-творческа дейност детето претворява не само специфичното за различните обекти и явления, но и общата си представа за тях.

Творчеството се нуждае от знания, това е така, защото отразяването на впечатленията в художествено-творческата дейност изисква всестранно познаване на предметите и явленията от действителността.

Съдържанието на рисунките на пет-шест годишното дете значително се разширява. С повечето от обектите, които ще изобразява, то се запознава и чрез занятията, предвидени в раздела „Запознаване с околната действителност”. Колкото повече децата знаят за обектите и явленията от околната действителност, за техните връзки и взаимоотношения, колкото по-богати са техните представи, толкова по-съдържателни и разнообразни са детските рисунки, толкова по-увлекателна и интересна за децата е изобразителната дейност, толкова по-ефективна е тя за тяхното развитие. В техните рисунки се срещат къщи, през стените на които ясно се виждат стаите с подредбата и хората в тях, човешки фигури с очертано сърце в тялото, цветя с нарисувани корени в земята и пр. Тази прозрачност на рисунките е резултат от стремежа на детето да обясни напълно образите според своите познания.

Явявайки се дълбоко субективно изкуството, в това число и отражението на природата в него, съвсем не е преразказ или фотографско отражение на околния свят. Изкуството – това е преобразена действителност, за да бъде тя преобразена, трябва да бъде опозната. Реалният свят, а така също и естествено научното знание за него е съкровищницата за съдържанието на изкуството. И колкото повече и повече се разширяват знанията на хората за света, толкова повече и повече се разширява и тази неизчерпаема съкровищница на обектите за художествено познание и отражения. (Янакиева Е., Колева М., *Запознаване на децата от предучилищна възраст с околната действителност*, 1990)

Представите на децата за морфологичната и функционалната структура на екосистемите са важен фактор, съдействащ за обогатяването на съдържанието на детските рисунки, които децата създават. Тези знания дават възможност на учителя да влияе индиректно върху развитието на художественотворческата дейност. Така например, ръководейки се от основната екологическа постановка, че в жизнената форма се отразяват най-главните доминиращи черти на местообитанието, той може да посреща децата за някои компоненти в съдържанието на техните рисунки. С какво ще диша рибата, която си нарисувал? С какво ще плува? Как ще се прикрие от враговете си? Какво ще се нахрани? Екологическите представи дават възможност на децата да избират разнообразни сюжети и да отразяват чрез рисунка тяхното разгръщане в условията на средата, в която протичат действителните събития.

Според Е. Янакиева, ако децата са запознати добре с веригата на хранене, в която участва даден биологичен вид, и с особеностите на неговото поведение, то техните тематични рисунки стават особено оригинални, както по отношение на сюжетите, така и по отношение на образите. Например, когато педагогът постави задачата да нарисуват каквото искат за таралежа, съдържанието на детските рисунки обхваща следните сюжети: таралежът събира сухи листа и трева и си строи топло гнездо, таралежът търси през нощта охлуви, червеи, гасеници, за да се нахрани и т. н. Така рисунките на децата с различно съдържание и подредени в изложба им дават възможност да конструират един разширен образен модел на

връзките на даденото животно със заобикалящата го среда. Това реалистично изобразяване оказва благоприятно влияние върху развитието на художествено творческите способности на децата. (Янакиева Е. *Екологично възпитание на децата от предучилищна възраст, 2009*)

Детската рисунка се получава като краен резултат от знаковата дейност на детето, в процеса на обогатяването на своя личен опит. Тя може да бъде съобщение за възрастните, които я възприемат, и за възрастните – които установяват по нея равнището на развитие не само на художествено-творческите способности на децата, но и на тяхната екологическа култура, когато тя отразява природата.

Според Е. Янакиева в детската градина детето се възпитава като формираща се личност, която трябва да се развива всеотдайно. Поради това изучаването на взаимовръзката между запознаването на децата с природата и развитието на тяхната изобразителна дейност има две равноправни страни: придобиване от детето на знания за природата на основата на възприемането на нейните обекти и явления в формирането на представи за тях като източник на изобразително творчество; влияние на изобразителната дейност като синтез от познание и емоционално естетическо оценяване на природата върху развитието на знанията на детето за природата и формирането на неговите представи. (Янакиева Е., Колева М., *Запознаване на децата от предучилищна възраст с околната действителност, 1990*)

Педагогическият поглед върху изобразителната дейност като път за изразяване на емоционалното отношение на детето към екологията на неживата природа, живата природа, и човека има важно значение за организацията на образователния процес и създаване на условия на всяко дете за самоизразяване. В този аспект екологосъобразното отношение на детето към своя вътрешен свят и към заобикалящата среда е източник за съдържанието на детското творчество. Представите на децата за морфологичната и функционалната структура на екосистемите са важен фактор, съдействащ за обогатяването на съдържанието на детските рисунки. Ако представата за природния обект се формира от детския учител с оглед на неговите взаимовръзки с другите организми, населяващи био/гео/ценоза, а така също и начините, по които се осъществява взаимовръзката с местообитанието му то детето ще може по-лесно и по-точно да съотнесе представата си за него в процеса на изобразяване и крайния му резултат – изображението.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Значението на изобразителната дейност не се изчерпва само с възможността на детето да моделира взаимните връзки и зависимости на заобикалящия го свят. Изобразителната дейност дава на детето възможност да преживее отново ситуациите, в които то получава впечатления за околната среда. Тя съдържа в себе си елемент на изследване и творческо осмисляне на заобикалящата действителност. Поради това благоприятно влияние върху развитието на детската изобразителна дейност и обогатяването на нейното съдържание оказва възприемането на произведения на изобразителното изкуство, отразяващи природата.

Педагогическият извод, който може да се направи от казаното, се заключава в необходимостта да се разширява опитът на детето, ако ние искаме да създадем достатъчно твърди основи за неговата творческа дейност. Колкото повече детето е видяло, чуло и преживяло, колкото повече то знае и е усвоило, колкото с повече елементи разполага в своя опит, толкова по-значителна и продуктивна ще бъде неговата рисунка.

Във връзка с това трябва да установим какви характерни особености и образи на природните обекти децата отразяват в своите рисунки, а така също и какво значение имат знанията на децата за тези природни обекти върху обогатяването на техните рисунки, с помощта на подходяща методика на изследване.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- [1] Балева Цв., Екологичното възпитание на децата от предучилищните заведения, Стара Загора, 1988.
- [2] Бонева Б., Юлзари С., Баракова М., Запознаване с околната действителност в детската градина, Просвета, С., 1991.
- [3] Виготски, Л.С., Умствено развитие детей в процессе обучения. М., 1935г.
- [4] Мухина С., Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта, Психология, 1981
- [5] Янакиева Е., Екологичното възпитание на децата от предучилищна възраст / енциклопедия за предучилищния педагог / ИК Даниела Убенова, С., 1994.
- [6] Янакиева Е. Екологично възпитание на децата от предучилищна възраст, 2009
- [7] Янакиева, Е, Детската градина и началното училище в търсене на динамично равновесие, Благоевград, 2013г.

ESTABLISHMENT OF THE RIGHT OF PROPERTY OF REAL ESTATE IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA

Berat Aqifi

UKZ University – Gjilan, Republic of Kosova berat.aqifi@uni-gjilan.net

Abstract: Ownership as a real right belongs to the group of subjective-absolute rights, and is regulated by imperative norms. Ownership means the right to use and dispose of things in the most absolute way that the acquisition of the right of ownership is conditional on the registration of immovable property in a single public register in our country. The acquisition of the right of ownership in one or more items, in particular of real property, is made through their registration in public books, which even more strengthens the absoluteity of these rights and directs and obliges all other subjects of the right, that the rights and competences of a certain one have only the rightholder.

As is well known, the property law and other property rights regulate the right of ownership in the Republic of Macedonia, where it is envisaged as a real substantive right. In addition, this law also envisages other limited property rights, including: the right to servitude, the right to pledge, the right to a real burden and other real rights (right to long-term lease of construction land and right to long-term lease of agricultural land).

It is important that if the property is to be incorporated normatively, it should be included in a public book from which its credibility will arise.

The right to all types of property in the Republic of Macedonia enjoys protection, by which it is guaranteed and regulated the regular interference with possible violations of the existing legal property relations, so that their holders can safely and without obstacles exercise these The right

In Macedonia, the Constitution proclaims the right of ownership as a fundamental value, while the Law on Property and other real rights defines it as a basis by the provision.

On the other hand, the Law on Property and Other Real Rights stipulates that the owner has the right to retain, fully use and destroy at his own discretion, but provided that this would not be in violation of the law. The right of ownership may be restricted or taken only in cases of public interest provided for by law.

The Law on Property and Other Real Rights also provides for real property rights protection through ownership lawsuits and that: rei vindication, actio publicianadhe Actio negatoria.

Keywords: Property, Real Rights, law, lawsuit.

СТЕКНУВАЊЕ НА ПРАВО НА СОПСТВЕНОСТ НА НЕДВИЖНОСТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Берат Аќифи

Универзитет Кадри Зека – Ѓилан, Правен факултет Ѓилан, Косово; berat.aqifi@uni-gjilan.net

Резиме: Сопственоста е право да се ужива и да се располага со работите на најапсолутен начин стекнувањето на сопственоста е условена со запишувањето на недвижноста во единствен јавен регистар во нашата држава. Покрај ова право, законот предвидува и други ограничени стварни права и тоа: право на службеност, право на залог, право на реален товар и други стварни права (право на долготраен закуп на градежно земјиште и право на долгорочен закуп на земјоделско земјиште). Битно е доколку се сака нормативно да се инкорпорира сопственоста таа да биде внесена во јавна книга, од која ќе се црпи нејзината веродо-стојност. Правото на сите видови на сопственост во Република Македонија ужива заштита. Под заштита на правото на сопственост подразбираме загарантирана и уредена интервенција против евентуалните повреди на постојните сопственички правни односи, со цел титуларите на правото на сопственост непречено да ги вршат нивните овластувања. Во Република Македонија, Уставот ја прокламира заштитата на правото на сопственост како темелна вредност, додека пак Законот за сопственост и други стварни права ја сведува на ниво на основна одредба. Од своја страна, Законот за сопственост и други стварни права предвидува дека сопственикот има право својата ствар да ја држи, целосно да ја користи и да располага со неа по своја волја под услов тоа да не е спротивно на право на некое друго лице или на закон. Притоа секој е должен да се воздржува од повреди на правото на сопственост на некое лице. Правото на

сопственост единствено може да се ограничи или да се одземе во случај на јавен интерес предвиден со закон. Законот за сопственост и други стварни права исто така предвидува стварно правна заштита на правото на сопственост преку сопственички тужби и тоа: *rei vindicatio, actio publiciana, actio negatoria*.

Клучни зборови: Сопственост, стварни права, закон, тужба.

1. СТЕКНУВАЊЕ НА ПРАВО НА СОПСТВЕНОСТ НА НЕДВИЖНОСТ

Сопственоста како стварно право спаѓа во субјективни-апсолутни права, и е регулирано со императивни норми.²⁶⁸ Како што веќе наоименавме претходно, со законот за сопственост и други стварни права се регулира правото на сопственост во Република Македонија, каде е предвидено како главно стварно право. Покрај ова право законот предвидува и други ограничени стварни права и тоа: право на службеност, право на залог, право на реален товар и други стварни права (право на долготраен закуп на градежно земјиште и право на долгорочен закуп на земјоделско земјиште) .²⁶⁹ Битно е доколку се сака нормативно да се инкорпорира сопственоста таа да биде внесена во јавна книга, од која ќе се црпи нејзината веродостојност.

1.1. Стекнување на право на сопственост со одлука на државен орган

Во правниот систем на Република Македонија, поточно во член 154 од Законот за сопственост и други стварни права е предвидено дека: “Правото на сопственост може да се стекне со одлука на судот или друг државен орган кога во случаите кои се определени со закон и кога се исполнети законските услови за тоа”.²⁷⁰ Тука очигледна е разликата која ја прави законодавецот помеѓу одлуката на судот и одлука на друг државен орган. Одлуката на судот може да биде пресуда или решение на основен суд со која се стекнува право на сопственост. Одлуката на друг државен орган може да биде, кога според Законот за експропријација, се одзема или ограничува правото на сопственост поради реализација на јавен интерес утврден со закон.²⁷¹

Следствено на ова, според Законот за експропријација јавен интерес претставува уредувањето, рационалното користење и хуманизацијата на просторот, заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата со градење на објекти и изведување на работи од значење за Републиката и единиците на локалната самоуправа, предвидени со актите за планирање на просторот. Јавниот интерес се утврдува за:

- Градење на објекти и изведување работи од значење за Република Македонија²⁷² (градење на објекти за потребите на одбраната, државните органи, агенциите и фондовите основани од Република Македонија, градење на објекти за потребите на дипломатско-конзуларни претставништва и меѓународни организации, градење на телекомуникациски центри за прием на сателитски сигнали, градење на гранични премини, градење на регионални водоснабдителни и канализациони системи со системи за пречистување, градење на езерски и речни пристаништа и други).

Истотака, Станбени објекти за посебни намени се станбени згради наменети за времено сместување на лица во социјален ризик согласно со прописите за социјална заштита, објекти за самци и домови (ученички, студентски, работнички, воспитни, домови за заедници и домови за терапевтски групи).²⁷³

- Градење на објекти и изведување на работи од локално значење (пр. градење на објекти за противпожарна заштита, градење на локални водоснабдителни и канализациони системи со системи за пречистување, градење на стадиони и спортски сали со капацитет до 10.000 гледачи, градење на катни

²⁶⁸ A. Aliu, E drejta sendore (Pronësia), Prishtinë, 2006, faqe.80

²⁶⁹ Камбовски И. *Стварно право- авторизирани предавања*, ФЛЕКСОГРАФ дооел- Куманово, Скопје 2012 год

²⁷⁰ Закон за сопственост и други стварни права “Сл. весник на Р Македонија” бр. 18 од 5.03.2001 год. чл.154

²⁷¹ Гелевски С. Закон за сопственост и други стварни права, со коментар и судска практика, Лега Артис, 2002 год

²⁷² ЗАКОН ЗА ГРАДЕЊЕ Сл. Весник на Р. Македонија, бр.130/09 од 28.10.2009 година определено со Член 1 на овој закон се уредуваат градењето, основните барања на градбата, потребната проектна документација за добивање на одобрение за градење, правата и обврските на учесниците во изградбата, начинот на употреба и одржување на градбата, како и други прашања од значење за градењето.

²⁷³ Член 3, алинеа 5 од Закон за домување, Законот е објавен во „Службен весник на Република Македонија“ број 99 од 05.08.2009 година. Измени и дополнувања на законот објавени се во “Службен весник на Република Македонија” број 57 од 26.04.2010 година. Измените и дополнувањата се внесени во овој пречистен текст. http://snabduvanjeistok.mk/wp-content/uploads/Zakon_za_domuvanje.pdf

гаражи и - градење на објекти за општа употреба и тоа: општински патишта, плоштади, јавни паркови, пазари, јавни паркиралишта и друго)

- Јавен интерес се утврдува и за одземање на градежно земјиште на кое право на користење имаат физички лица, а кое според актите за планирање на просторот со кои се дефинира градежна парцела е надвор од дефинираната градежна парцела, а кое не може да биде предмет на приватизација, согласно со Законот за приватизација и закуп на градежно земјиште во државна сопственост.²⁷⁴

1.1. Установање на право на службеност со одлука на државен орган

Исто така со одлука на државен орган може да се установи право на службеност, право на закуп или привремено да се ограничи правото на користење на земјиштето заради вршење подготвителни работи од јавен интерес (непотполна експропријација)²⁷⁵ Моментот во кој се стекнува правото на сопственост кога недвижноста се одзема е определен со моментот кога судската одлука станува правосилна, односно кога одлуката на државниот орган е конечна. По правило правата кои ги имаат другите лица врз стварта која се експроприира не престануваат всушност тие ги задржуваат своите стварни права врз недвижноста кои ги имале и предходно, освен:

- Кога е определено со конкретна одлука или со посебен закон дека стварните права на другите лица се гасат .

- Кога според природата на стварта не би можело да продолжат да постојат стварните права на други лица врз недвижноста.

Секое физичко или правно лице кое врз основа на одлука на судот или друг државен орган (правосилна судска одлука, конечна одлука на друг орган и сл.) ќе се стекне со некакво право на недвижноста, има право да бара истото да се запише во јавните книги Така запишаното право има дејство *erga omnes*.

Во случај на несогласување на она што е запишано во јавната книга и одлуката на судот или друг орган, законот поголема сила му дава на запишаното во јавната книга, чија основа се потпира на начелото на верба во јавната книга . Така во случај на судир, одлуката која ја донел судот или друг државен орган не може да се спроведе во јавните книги, бидејќи се смета дека има поголема точност она што веќе било запишано.

2. ЗАШТИТА НА ПРАВОТО НА СОПСТВЕНОСТ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Правото на сите видови на сопственост во Република Македонија ужива заштита. Под заштита на правото на сопственост подразбираме загарантирана и уредена интервенција против евентуалните повреди на постојните сопственичко правни односи, со цел титуларите на правото на сопственост непречено да ги вршат нивните овластувања.²⁷⁶ Во Република Македонија, Уставот ја прокламира заштитата на правото на сопственост како темелна вредност, додека пак Законот за сопственост и други стварни права ја сведува на ниво на основна одредба.²⁷⁷

Од своја страна, Законот за сопственост и други стварни права предвидува дека сопственикот има право својата ствар да ја држи, целосно да ја користи и да располага со неа по своја волја под услов тоа да не е спротивно на право на некое друго лице или на закон. Притоа секој е должен да се воздржува од повреди на правото на сопственост на секое лице. Правото на сопственост единствено може да се ограничи или да се одземе во случај на јавен интерес предвиден со закон. Законот за сопственост и други стварни права исто така предвидува стварно правна заштита на правото на сопственост преку сопственички тужби и тоа:

- Сопственичка тужба за поврат на стварта (*rei vindicatio*)
- Тужба од претпоставен сопственик – публицијанска тужба (*actio publiciana*)
- Тужба поради вознемирување на сопственоста (*actio negatoria*)
- Тужба за заштита на сосопственоста, односно заедничката сопственост.

²⁷⁴ Закон за експропријација Сл. Весник на Р. Македонија, бр.95 од 26.07.2012 год. чл.4- чл.7

²⁷⁵ Подетално во Закон за експропријација Сл. Весник на Р. Македонија, бр.95 од 26.07.2012 година чл.11-чл.17

²⁷⁶ Чавдар. К, *Сопственички тужби*, „Правник“ Скопје, бр. 68/97

²⁷⁷ Живковска Р. *Стварно право, книга I, Поимот стварно право, ствари, владение*, Европа 92, Скопје 2005 год

- Деклараторна и излачна тужба.²⁷⁸

2.1. Сопственичка тужба за поврат на стварта (rei vindicatio)

Ревиндикационата тужба или сопственичката тужба за поврат на стварта е таква тужба со која сопственикот бара од држателот враќање на индивидуално определена ствар, тука тужителот бара од тужениот да му ја врати во владение стварта врз која има право на сопственост. Тука не се утврдува правото на сопственост, туку петитум на оваа тужба, е враќање во владение на стварта која неовластено ја држи друго лице, заедно со евентуалните плодови кои би произлегле од стварта додека се наоѓала кај него.²⁷⁹ Според Асен Групче целта на оваа тужба е двојна: а) да му се признае на тужителот правото на сопственост; б) да му се врати предметот во владение.²⁸⁰ За да ја оствари својата цел со оваа тужба, тужителот мора да докаже:

а) Дека тој е сопственик на стварта, чие враќање го бара – докажувањето на правото на сопственост на тужителот зависи од правните факти на кои се заснова истото. Притоа доколку стварта ја стекна на оргинерен начин потребно е да ги исполнува условите кои се предвидени со закон за таквото стекнување. Доколку ја стекнал на деривативен начин треба да докаже постоење на правен основ и начин за стекнување на стварта. За тужителот ќе биде тешко да го докаже правото на сопственост доколку се работи за подвижна ствар, доколку нема исправи за истото ќе мора да го докажува правото на сопственост и на претходникот, што може да доведе и до ситуација на така нареченото ѓаволско докажување (probatio diabolica)

б) Дека стварта се наоѓа во фактичка власт кај оној кој е тужен – така тужителот треба да докажи дека тужениот е имател на стварта во време на поднесување на тужбата. Доколку стварта од било која причина не е во владение на тужениот (пропаднала или неможе да се утврди каде се наоѓа) сопственикот има право да бара надомест на штета според Законот за облигациони односи.

в) Тужителот како сопственик на стварта мора да го опише предметот кој го бара со тужбата со цел да го докажи идентитетот на истиот, бидејќи товарот на докажување паѓа врз него за да докаже дека неговото право на сопственост врз индивидуална определена ствар е во владение на тужениот. Целта на ова е да се постигне несомнена идентификација со наведување на специфични белези, според кои стварта со сигурност може да се разликува од останатите ствари. Кога се работи за недвижности тоа е лесно, бидејќи истите се запишани во јавна книга за што е доволно да се поднесе имотен лист, а доколку не е запишана, да се опише местото, називот каде што се наоѓа и да се опише истата. За разлика од недвижните ствари, многу потешко е да се направи идентификација на подвижните ствари, која единствено би се манифестирала преку нивното јавно покажување, пред другите луѓе, што често може да доведе до заблуди и погрешни заклучоци.

Правото на поднесување на ревиндикациона тужба претставува апсолутно право кое неможе да згасне со застареност.

Кај оваа тужба тужениот може да го докажува своето право на неколку начини и тоа:

- да го негира тужбеното барање(пр. се работи за друг предмет, поминало време за одржувачка).

- да бара укинување (одбивање) на тужбеното барање(пр. предметот го купил од самиот тужител)

- да приговара со цел одложување на тужбеното барање(пр. предметот го држи врз основа на право на службеност)²⁸¹

Во поглед на односот и третирањето на совесните и несовесните држатели на туѓи ствари има големи разлики совесниот држател секогаш се третира поповолно од несовесниот, така совесен држател на стварта е оној кој незнаел или неможел да знае дека нема правен основ за да врши фактичка власт врз стварта, совесноста на владението се претпоставува и истата престанува кога владетелот ќе дознае дека владението не му припаѓа.²⁸²

2.2. Правна положба на совесен држател

Држателот на стварта кој е совесен, кој не знаел и не можел да знае дека стварта ја држи неовластено, не е должен да плати за нејзиното користење во времето додека стварта се наоѓала кај него.

²⁷⁸ Закон за сопственост и други стварни ПРАВА “Сл. весник на Р Македонија” бр. 18 од 5.03.2001 год.

²⁷⁹ Камбовски И. *Стварно право- авторизирани предавања*, ФЛЕКСОГРАФ дооел- Куманово, Скопје 2012 год

²⁸⁰ Групче А. *Граѓанско право втор дел-стварно право* -Култура, Скопје 1976 год.

²⁸¹ Гелевски С. *Закон за сопственост и други стварни права, со коментар и судска практика*, Лега Артис, 2002 год

²⁸² Групче А. *Граѓанско право втор дел-стварно право* -Култура, Скопје 1976 год.

Исто така тој нема да одговара доколку за време на неговото совесно држење стварта пропадне или дојде до нејзино влошување. Ова произлегува одтаму што држателот стварта ја сметал за своја сопственост и ја користел и располагал со неа како со своја ствар. Совесниот држател откако ќе дознае дека неосновано ја држи стварта на друг, должен е да му ја врати заедно со плодовите кои во тој момент се уште не се собрани, но не мора да ги враќа плодовите кои веќе се потрошени. Држателот има право да бара од сопственикот да му ги надомести нужните трошоци што ги имал за време на држење на стварта. Како нужни трошоци се сметаат оние кои би ги имал и самиот сопственик доколку стварта во тој период би се наоѓала кај него. Ваквите трошоци се неопходни за одржување на стварта, со цел таа и понатаму да постои (пр. трошоци за исхрана на животните), како и овозможување на наменско функционирање на стварта (поправање на некоја расипана машина). Има право да бара надомест и на корисните трошоци и тоа за онолку колку се зголемила вредноста на стварта како резултат на ваквите трошоци. За корисни трошоци се сметаат кои доколку не се направеле немало стварта да има поголема вредност. Нужните и корисни трошоци сопственикот е должен да ги надомести, но само во мерка до која не се опфатени со користите што совесниот држател ги добил од стварта.

Совесниот држател, сметајќи дека стварта е негова, може да вложи средства со цел стварта да ја разубави за своја лична сатисфакција. Ваквите трошоци кои ги направил држателот се нарекуваат луксузни трошоци. Тој има право да бара надомест од сопственикот на стварта за овие трошоци, но само доколку се зголеми и вредноста на стварта. Доколку совесниот држател може да го одвои (*ius tolendi*) од стварта она што го направил со цел нејзино разубавување, без да ја оштети, тој може да си го задржи за себе. Така држателот има две можности и тоа: или да бара надомест за луксузните трошоци или да го одвои. Но иако во Законот за сопственост и други стварни права нема изречна одредба, сепак во практиката преовладува тоа дека дека доколку сопственикот му го плати надоместот на држателот, овој нема право на *ius tolendi*. За совесниот држател исто така е предвидено право на задржување на стварта (*ius retentionis*) според кое тој има право за ја задржи стварта се додека сопственикот не му ги надомести нужните и корисните трошоци што ги имал во врска со одржување на стварта. Тука законот не ги вклучува луксузните трошоци како резултат на постоење на право на *ius tolendi*. Правото на надомест на нужните и корисни трошоци застарува во рок од три години од денот кога му е предадена стварта на сопственикот.²⁸³

2.3. Правна положба на несовесен држател

Несовесен држател е оној кој знаел или можел да знае дека стварта ја држи кај себе без овластување. Од моментот на поднесување на тужбата и совесниот владетел станува несовесен, но тужителот може да докажува дека истиот станал несовесен и пред доставување на тужбата. Несовесниот држател се третира понеповолно од совесниот бидејќи тој ја држел стварта кај себе, неовластено, знаејќи дека му припаѓа на друг.²⁸⁴

Така несовесниот држател е должен на сопственикот да му ја предаде стварта заедно со сите плодови.

Тука спаѓаат:

а) плодовите кои постојат во моментот на предавање на стварта, висечките плодови, како и плодовите кои се собрани а непотрошени

б) надомест за плодовите кои се собрани, ни повеќе не постојат, затоа што држателот ги потрошил, пропуштил да ги собере, ги отуѓил или уништил²⁸⁵

Тој е должен да му ги надомести трошоците на сопственикот за евентуално оштетување или пропаѓање на стварта, освен ако тоа би се случило и кога стварта би се наоѓала кај сопственикот.

За разлика од совесниот, несовесниот држател има право да бара надомест на:

²⁸³ ЗАКОН ЗА СОПСТВЕНОСТ И ДРУГИ СТВАРНИ ПРАВА “Сл. весник на Р Македонија” бр. 18 од 5.03.2001 год.; Гелевски С. *Закон за сопственост и други стварни права, со коментар и судска практика*, Лега Артис, 2002 год

²⁸⁴ Поп Георгиев Д., Стојановиќ Д., Максимовски Р., *Коментар на законот за основните сопственоправни односи (со судска практика)*, Новинско издавачка организација „Студентски збор“ Скопје, Скопје 1982год

²⁸⁵ Од судската практика, според судовите во бившата СФРЈ. Во случај на надомест на противвредноста на собраните и потрошени плодови несовесниот владетел должи камата од денот на доспеаноста и берењето на плодовите па до исплатата.

а) нужните трошоци кои би ги имал и сопственикот (храна за животното)
б) има право на надомест на корисните трошоци само ако со тоа се зголемува вредноста на стварта а истовремено се корисни лично за сопственикот

в) нема право да бара надомест на луксузните трошоци кои ги направил за разубавување на стварта, но има право на *jus tolendi* доколку тоа е можно без оштетување на стварта.

Законот за сопственост и други стварни права, за разлика од совесниот држател, за несовесниот не предвидува изречни одредби дека тој има право на ретенција како начин да го осигура своето побарување кон сопственикот, за трошоците кои ги направил додека стварта ја држел кај него. Со оглед на тоа, тој ваквото свое право се смета дека сепак може да го оствари преку одредбите во член 275-278 од Законот за облигациони односи.²⁸⁶

Сопственикот на стварта има право во рок од три години да бара од несовесниот држател предавање на собраните плодови и надомест за вредноста на плодовите кои ги потрошил, пропуштил да ги собере, отуѓил или уништил.

Исто така несовесниот држател на стварта има рок од три години, за да бара од сопственикот на стварта да му ги надомести нужните и корисните трошоци на кои бил изложен во време на држење на стварта.²⁸⁷

ЗАКЛУЧОК

- Со законот за сопственост и други стварни права се регулира правото на сопственост во Република Македонија, каде е предвидено како главно стварно право
- Правото на сопственост може да се стекне со одлука на судот или друг државен орган кога во случаите кои се определени со закон и кога се исполнети законските услови за тоа.
- Сопственикот на стварта има право во рок од три години да бара од несовесниот држател предавање на собраните плодови и надомест за вредноста на плодовите кои ги потрошил, пропуштил да ги собере, отуѓил или уништил.
- Правото на сите видови на сопственост во Република Македонија ужива заштита, како загарантирана и уредена интервенција против евентуалните повреди на постојните сопственичко правни односи, со цел титуларите на правото на сопственост непречено да ги вршат нивните овластувања.
- Правна заштита на правото на сопственост се врши преку сопственички тужби и тоа: Сопственичка тужба за поврат на стварта, Тужба од претпоставен сопственик, Тужба поради вознемирување на сопственоста, Тужба за заштита на сосопственоста, односно заедничката сопственост и Деклараторна и излучна тужба.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] А.Алиу, *E drejta sendore*, Prishtinë, 2014
- [2] Чавдар. К, *Сопственички тужби*, „Правник“ Скопје, бр. 68/97
- [3] Живковска Р. *Стварно право, книга I, Поимот стварно право, ствари, владение*, Европа 92, Скопје 2005
- [4] Камбовски И. *Стварно право- авторизирани предавања*, ФЛЕКСОГРАФ доел- Куманово, Скопје 2012
- [5] Групче А. *Граѓанско право втор дел-стварно право* -Култура, Скопје 1976 год.
- [6] Гелевски С. *Закон за сопственост и други стварни права, со коментар и судска практика*, Лега Артис, 2002 год
- [7] Поп Георгиев Д., Стојановиќ Д., Максимовски Р. , *Коментар на законот за основните сопственоправни односи (со судска практика)*, Новинско издавачка организација „Студентски збор“ Скопје, Скопје 1982год
- [8] Дукоски С., *Граѓанско право – применета програма (ПРАКТИКУМ)*, Кичево, 2015 година

²⁸⁶ Гелевски С. *Закон за сопственост и други стварни права, со коментар и судска практика*, Лега Артис, 2002 год.

²⁸⁷ ЗАКОН ЗА СОПСТВЕНОСТ И ДРУГИ СТВАРНИ ПРАВА “Сл. весник на Р Македонија” бр. 18 од 5.03.2001 год. Чл.159

[9] Спаркс П., Европско стварно право, Просветно дело, Скопје, 2009

Закони:

[1] Закон за Катастар на недвижности, Службен весник на Р.М. бр. 55,16.04.2013 год..

[2] Закон за Градежно земјиште, Службен весник на Р.М. бр.15 од 02.02.2015 год.

[3] Закон за Градење, Службен весник на Р.М. бр.130/09 од 28.10.2009 год.

[4] Закон за Сопственост и други стварни права, Службен весник на Р. М. бр. 18 од 5.03.2001 год.

EUROPEAN LEGISLATION TO FIGHT CYBERCRIME

Nadezhda Krasteva

South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Bulgaria nkrusteva@law.swu.bg

Abstract: Globally, over the last few years, there has been a rapid development of Internet technologies. This, in turn, favors the discovery of new educational, intellectual and social opportunities. The Internet has become an integral part of the lives of each and every one of us. However, the Internet hides serious risks and threats. Unfortunately, the evolution of Internet technologies also serves the expansion of the relevant criminal activity. It can even be said that cybercrime is the “hit” of the criminal world since the beginning of the 21st century. It is a borderless crime that does not meet the usual limitations and obstacles. Individuals and / or groups of people around the world use the Internet to commit various illegal acts – financial frauds; theft of virtual identity; violation of copyright and related rights; production, possession and distribution of pornographic material with minors; arranging games of chance; recruitment of terrorists; and lately people are even talking about cyberwar. Modern society is becoming increasingly dependent on electronic networks and information systems. Such dependence makes individual citizens, businesses and governments particularly vulnerable. In view of the serious threats posed by the spread of cybercrime and the need for adequate protection, the European Union has a continuing policy of fighting cybercrime. In 2013, the European Commission adopts the Cybersecurity Strategy “An Open, Safe and Secure Cyberspace”, which presents the EU's vision on how best to prevent cyber disruptions and attacks and how best to respond to them. The strategy is followed by several legislation actions which main task is to ensure safety on the Internet – Directive (EU) 2016/1148 of the European Parliament and of the Council of 6 July 2016 concerning measures for a high common level of security of network and information systems across the Union; Directive 2013/40/EU of the European Parliament and of the Council of 12 August 2013 on attacks against information systems and replacing Council Framework Decision 2005/222/JHA; Directive 2011/92/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on combating the sexual abuse and sexual exploitation of children and child pornography, and replacing Council Framework Decision 2004/68/JHA. This theoretical and legal research aims to explore the European Union's actions to the fight against cybercrime and to find out the improvement of the Bulgarian legislation in this specific area.

Keywords: cybercrime, protection, European legislation

ЕВРОПЕЙСКО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО СРЕЩУ КИБЕРПРЕСТЪПНОСТТА

Надежда Кръстева

Югозападен университет „Неофит Рилски“, гр. Благоевград, България nkrusteva@swu.law.bg

Резюме: В световен мащаб през последните няколко години се наблюдава бързо развитие на интернет технологиите. Това от своя страна благоприятства за откриването на нови образователни, интелектуални и социални възможности. Интернет се превърна в неразделна част от живота на всеки един от нас. Интернет пространството крие обаче сериозни рискове и заплахи. За съжаление, еволюцията на интернет технологиите обслужва и разрастването на съответната престъпна дейност. Може дори да се каже, че киберпрестъпността е „слагерът“ на престъпния свят от началото на XXI в. Това е престъпност без граници, която не среща обичайните ограничения и препятствия пред себе си. Отделни хора и/или групи от хора по света използват интернет за извършването на различни неправомерни деяния – финансови измами; кражба на виртуална самоличност; нарушаване на авторски и сродни права; производство, държане и разпространение на порнографски материали с непълнолетни лица; устройване на хазартни игри; набиране на терористи; а напоследък дори се говори и за кибер-войни.

Съвременното общество става все по-зависимо от електронните мрежи и информационни системи. Именно подобна зависимост прави отделните граждани, бизнеса, правителствата особено уязвими. С оглед на сериозните заплахи от разрастването на киберпрестъпността и необходимостта от адекватна защита, Европейския съюз провежда постоянна политика в борбата с престъпленията в кибернетичното пространство. През 2013 г. Европейската комисия приема Стратегия за киберсигурност „Отворено, безопасно и сигурно киберпространство“, която представя визията на ЕС за това как най-добре следва да се предотвратяват кибернетични смущения и атаки и как най-адекватно да се отговаря на тях. Стратегията е

последвана от няколко законодателни актове, чиято основна задача е да осигурят безопасност в интернет пространството – Директива (ЕС) 2016/1148 на Европейския парламент и на Съвета от 6 юли 2016 г. относно мерки за високо общо ниво на сигурност на мрежите и информационните системи в Съюза; Директива 2013/40/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 12 август 2013 г. относно атаките срещу информационните системи и за замяна на Рамково решение 2005/222/ПВР на Съвета; Директива 2011/92/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 13 декември 2011 г. относно борбата със сексуалното насилие и със сексуалната експлоатация на деца, както и с детската порнография и за замяна на Рамково решение 2004/68/ПВР на Съвета. Настоящата теоретично-правна разработка има за цел да изследва стъпките на Европейския съюз в борбата с киберпрестъпността и да констатира подобряването на българското законодателство в изследваната област.

Ключови думи: киберпрестъпност, защита, европейско законодателство

1. ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години дигиталните технологии се превърнаха в неразделна част от живота на хората, като имат и съществена роля в осъществяването и развитието на икономиката в Европа и останалата част от света. Колкото и привлекателни, впечатляващи и улесняващи да са тези технологии, те крият сериозни рискове и заплахи. Появилата се зависимост и тясната връзка между ежедневните ни потребности и работа, значително увеличават възможностите за различни злоупотреби. А с това идват и непознати трудности, с които сякаш не можем или поне все още не знаем как да се справим. Сериозността на проблемите се подчертава неведнъж от Европейската комисия, която съобщава, че през 2016 година е имало над 4000 атаки на ден от Ransomware (рансъмуер)²⁸⁸, а 80% от европейските компании са имали поне един инцидент, свързан с киберпрестъпността. Наред с това Европейската комисия изразява своята загриженост и по отношение на обстоятелството, че икономическото влияние на киберпрестъпността се е увеличило многократно само през последните няколко години. Комисар Аврамопулос, отговарящ за миграцията, вътрешните работи и гражданството, заявява: „Киберпрестъпниците нарушават основните права на гражданите на ЕС и вредят на нашата икономика. Потребителите имат право да се чувстват сигурни онлайн и извършителите не трябва да чувстват, че могат да действат безнаказано. Трябва да се засили доверието в онлайн услугите...“.

Едно от основните работни понятия в настоящата разработка е понятието „киберпрестъпност“. Оттук се поражда и нуждата от неговото изясняване. Приема се, че киберпрестъпността включва разнообразни престъпни деяния, които са извършени онлайн чрез използване на електронни съобщителни мрежи и информационни системи²⁸⁹. Като се осъзнават дълбоките изменения, предизвикани от въвеждането на цифровите технологии, от постоянната глобализация на компютърните мрежи, за компетентните органи е ясно, че е необходимо предприемане на мерки, които да са насочени към противодействие на разрастващата се киберпрестъпност. Затова на преден план излиза потребността от провеждането на обща наказателна политика, насочена към закрилата на обществото от престъпността в кибернетичното пространство, чрез приемане на съответно законодателство и чрез укрепване на международното сътрудничество. В тази връзка е важно да се отбележат предприетите вече европейски законодателни инициативи в тази посока.

Настоящата теоретично-правна разработка има за цел да изследва именно законодателните решения на европейско ниво по пътя на създаване на единна рамка за защита на гражданите от многобройните престъпни прояви, включени в термина „киберпрестъпност“. Също така следва да се констатира и влиянието му върху усъвършенстването на българското законодателство.

²⁸⁸ Ransomware е съкращение от Ransom и Software и означава софтуер, който иска откуп. Ransomware е вид зловреден софтуер (malware), ограничаващ достъпа до компютърната система, която е поразил и изисква определена сума като откуп изплатен към създателя му, за да бъде премахната рестрикцията. Някои Ransomware-а криптират файловете на хардиска, докато други просто заключват екрана и показват съобщения, целящи да излъжат жертвата да плати (<http://geakom.net/index.php/en/25-news/18-ransomware>).

²⁸⁹ <https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/organized-crime-and-human-trafficking/cybercrime>.

2. ЕВРОПЕЙСКА ЗАКОНОДАТЕЛНА РАМКА ЗА ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ НА КИБЕРПРЕСТЪПНОСТТА

Ефективната борба срещу престъпленията в кибернетичното пространство изисква провеждането на мащабно, бързо и ефикасно международно сътрудничество. Първата стъпка в тази посока е предприета от Съвета на Европа през 2001 г., когато е приета *Конвенцията за престъпления в кибернетичното пространство*. Това е първи опит за създаване на обща законодателна рамка за борба с киберпрестъпността. Конвенцията изяснява същността на редица важни определения („компютърна система“, „компютърни данни“, „доставчик на услуги“ и др.). Съществен принос на международноправния акт е определянето на отделени деяния като престъпления: правонарушението срещу тайната, неприкосновеността и възможността за ползване на компютърните данни и системи; компютърните престъпления; правонарушението, свързани със съдържанието; престъпленията, свързани с посегателствата срещу авторското право и сродните му права. Наред с въпросите в областта на материалното наказателно право, Конвенцията урежда и редица процесуални правила и гаранции – претърсване и изземване на съхраняваните компютърни данни; събиране в реално време на компютърни данни; компетентност и др. Показателно за необходимостта от подобен международноправен акт за защита на всички граждани от посегателства в кибернетичното пространство е обстоятелството, че Конвенцията е подписана и ратифицирана и от държави, които не са членове на Съвета на Европа, а именно САЩ, Япония и Канада.

През този период Европейския съюз предприема сериозна инициатива за защита на европейските граждани от измами, включващи каквато и да е форма на платежни средства, различни от парите в брой (напр. кредитен превод, директен дебит, плащане с карта). За тази цел, Съвета на ЕС приема *Рамково решение 2001/413/ПВР относно борбата с измамата и подправянето на платежни средства*, различни от парите в брой. В Рамковото решение са описани различни действия, свързани с измамата и с подправянето на платежни средства, различни от парите в брой. Посочените правонарушения са разделени в три групи: правонарушения, свързани с платежните инструменти (напр. кражба на дебитна карта или чек); правонарушения, свързани с използването на информационни технологии и правонарушения, свързани със специално приспособено оборудване. Рамковото решение изисква всички посочени видове деяния да бъдат обявени за престъпления в националните законодателства на отделните държави. Държавите от своя страна следва да определят адекватни санкции за извършителите.

Видно е, че Рамково решение 2001/413/ПВР има тясно приложно поле. Затова е необходимо осигуряването на пълна защита от различните форми на посегателства чрез интернет технологиите. В тази връзка ЕС предприема важна стъпка в борбата с киберпрестъпността. През 2005 г. Съвета на ЕС приема *Рамково решение 2005/222/ПВР относно атаките срещу информационните системи*, което следва да осигури една по-всеобхватна наказателноправна защита от престъпленията в кибернетичното пространство. В сравнение с Конвенцията за престъпления в кибернетичното пространство, Рамковото решение от 2005 г. урежда само въпроси от естеството на материалното наказателно право. Наред с това то е насочено единствено към държавите-членки на ЕС. Съществен принос на посоченото решение е въвеждането на изискване за обмен на информация между държавите-членки, за което следва да се използва съществуващата мрежа от оперативни точки за контакт, които са на разположение 24 часа в денонощието и седем дни в седмицата.

Въпреки предприетите законодателни инициативи, киберпрестъпността продължава да се разраства и да придобива нови проявни форми. Лицата, използващи интернет технологиите с престъпни намерения и за постигането на престъпни цели, лесно и бързо се приспособяват към новостите на средата и трансформират дейността си в друга, вероятно по-печаливаща и трудно разкриваема. Така например се появяват ботнет атаките²⁹⁰, кражбата на онлайн самоличност, различните форми на онлайн сексуално посегателство спрямо деца, кражбата на пароли и др. Всички тези обстоятелства са предпоставка за необходимостта от изготвянето на нови, допълнителни законодателни мерки за борба с киберпрестъпността.

²⁹⁰ Ботнет (botnet) е мрежа от софтуерни приложения или компютри, които работят в автономен режим и имат за цел кражба на лични данни. Botnet се състои от думите „робот“ и „мрежа“. Киберпрестъпниците използват специални троянски вируси, за да нарушат сигурността на компютрите на няколко потребители, да поемат контрола над всеки компютър и да организират всички заразни машини в мрежа от „ботове“, които престъпникът може да управлява от разстояние (<https://www.kaspersky.com/resource-center/threats/botnet-attacks>).

Един от сериозните проблеми, който създава киберпрестъпността, е свързан с осигуряване на адекватна защита на децата в интернет пространството. Интернет пространството осигурява уникална анонимност на своите потребители, защото те могат спокойно да прикрият истинската си самоличност, личностните си особености и характеристики. Напредъкът на информационните и комуникационните технологии, за съжаление, улесни и т.нар. „сприятеляване“ с деца. Вече съществуват и се използват нови начини за установяване на контакт с малолетни и непълнолетни лица, например социалните мрежи, Skype, чат стаите и др. Тук извършителите не се притесняват, че може лесно да бъде разкрита тяхната самоличност, защото е възможно да се представят за всеки. Така интернет пространството се превръща в истинска опасност за всички онези деца, които имат нужда да бъдат чути, да споделят с някого своята болка и радост, да разкрият своите емоции и мечти. Всяко едно от тези деца е потенциална жертва.

Проблемът със сексуалните посегателства над деца е изключително сериозен. Неговите измерения са трудна, а понякога и непосилна задача. През 2010 г. Съвета на Европа посочва, че едно на пет деца в Европа е жертва на някаква форма на сексуална експлоатация. През същата година Европейската комисия предприема сериозни мерки в борба срещу тежките посегателства спрямо половата неприкосновеност на децата. Направено е предложение за Директива за борба със сексуалното насилие, сексуалната експлоатация и детската порнография, която да замени действащото Рамково решение 2004/68/ПВР на Съвета. През 2011 г. Съветът приема предложената Директива, с която се сближават националните законодателства на държавите-членки по отношение на 20 престъпления и се определят високи размери на наказанията за тях.

Директива 2011/92/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 13.12.2011 г. относно борбата със сексуалното насилие и със сексуалната експлоатация на деца, както и с детската порнография и за замяна на Рамково решение 2004/68/ПВР на Съвета е иновативен законодателен инструмент, който има съществена роля в борбата с посочените престъпни посегателства върху правилното физическо, психическо и емоционално развитие на децата. Директивата унифицира националните законодателства в целия Европейски съюз в разглежданата област. Поради обхвата и последиците от разглежданите посегателства, подобен подход сякаш е единствената възможност за реална превенция и противопоставяне. Ролята на Директивата е съществена и по отношение защита на децата в интернет пространството. Директивата изисква от държавите-членки предприемането на необходимите мерки за криминализиране на прояви като: склоняването или наемането на дете за участие в порнографски представления²⁹¹; използването на принуда или сила спрямо дете с цел участие в порнографски представления; съзнателното получаване на достъп до детска порнография посредством информационни и комуникационни технологии; предложението, посредством информационни и комуникационни технологии, от страна на възрастен да се срещне с дете, което не е навършило възрастта за изразяване на съгласие за сексуални действия, с цел извършване на някое от престъпленията, посочени в Директивата²⁹² и др. Една от силните страни на разглежданата Директива са предвидените в нея квалифициращи обстоятелства, които се отнасят до *жертвата на престъплението* (напр. дете в особено уязвимо положение); до *субекта на престъплението* (престъплението е извършено от член на семейството; от лице, което съжителства с детето и др.); до *начина на извършване на престъплението* (когато престъплението включва тежка проява на насилие и др.) (чл. 9). Наред с това Директивата посочва, че лице, осъдено на някое от посочените в нея престъпления, може временно или постоянно да бъде лишено най-малко от правото да упражнява професионални дейности, които включват преки и редовни контакти с деца. Това се налага с оглед по-ефективната защита на децата, защото рецидивът сред извършителите на сексуални престъпления е често срещан.

Директива 2011/92/ЕС предвижда да се оказва помощ и подкрепа в по-голяма степен на децата, жертви на сексуално посегателство. Поради характера на причинената вреда, оказваната помощ и подкрепа следва да продължат толкова време, колкото е необходимо за пълното физическо и психическо възстановяване на малолетното и непълнолетно лице. Директивата излага различни превантивни мерки, които е нужно да се предприемат от държавите-членки с цел предотвратяване сексуалното посегателство над деца. Предвидено е някои от мерките да се прилагат *по отношение на извършителите* – включването им в специални програми, чиято цел е да се сведе до минимум опасността от рецидив. Други от мерките са

²⁹¹ Съгласно Директива 2011/92/ЕС „порнографско представление“ означава „представяне на живо, предназначено за публика, включително посредством *информационни и комуникационни технологии*, на дете, участващо в прояви на реално или симулирано открито сексуално поведение...“.

²⁹² Това поведение е известно като on-line grooming – „сприятеляване“ с деца онлайн за сексуални цели.

насочени към обществото – програми за научни изследвания, образователни програми, провеждането на кампании за повишаване на осведомеността относно проблема и др.

Навременното уведомяване на компетентните органи за подозрения за сексуални посегателства спрямо деца е основна част от превенцията. В тази връзка, Директивата изисква от държавите-членки да предприемат мерки, с които да насърчат обществото към активно участие²⁹³.

Следващата важна стъпка на ЕС за защита на кибернетичното пространство е предложението през 2010 г., което е окончателно прието на 22 юли 2013 г. и влиза в сила на 4 септември 2013 г. като *Директива 2013/40/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 12 август 2013 година относно атаките срещу информационните системи*. Посочената Директива заменя Рамково решение 2005/222/ПВР на Съвета, което е разгледано по-горе в текста. Директивата запазва доста от разпоредбите, посочени в Рамковото решение, но наред с това въвежда и нова по-строги правила. Така например Директива въвежда наказания за създаването на ботнет – акт на установяване на контрол от разстояние върху значителен брой компютри посредством заразяването им със зловреден софтуер чрез целенасочени кибератаки. Както е посочено и в самата Директива, веднъж създадена, заразената мрежа от компютри, която представлява ботнетът, може да бъде активирана без знанието на потребителите на компютрите, за да извърши широкомащабна кибератака, която обикновено може да причини сериозни вреди.

Държавите-членки следва да предприемат мерки, които да осигурят предвиждането на наказание лишаване от свобода за извършено престъпление, посочено в Директива 2013/40/ЕС. По-тежко наказуеми са случаите, когато деянието е извършено от престъпна организация, причинило е сериозни вреди или е извършено чрез информационна система, която е част от критична инфраструктура. Като квалифициращо обстоятелство съгласно националното право може да се разглежда и деянието, което е извършено чрез злоупотреба с лични данни на друго лице, за да се спечели доверието на трето лице, и по този начин да са нанесени вреди на законния собственик на самоличността.

Новата Директива, освен новите форми на престъпна дейност и по-строгите наказания, има за цел и да улесни предотвратяването на престъпленията в кибернетичното пространство, като подобри сътрудничеството между съдебните и останалите компетентни органи. В тази връзка държавите-членки следва да осигурят наличието на оперативно национално звено за контакт и да използват съществуващата мрежа от оперативни звена за контакт, които да са на разположение 24 часа в денонощието и седем дни в седмицата. Държавите-членки следва също така да гарантират, че разполагат с процедури, чрез които в случай на спешно искане за съдействие, компетентният орган в рамките най-много на 8 часа от получаването ще посочат най-малко дали на искането за помощ ще бъде отговорено, както и формата и приблизителното време за отговор. Това несъмнено е трудна и отговорна задача за изпълнение. Ясно е, че Директивата има за цел да подобри усилията и сътрудничеството между държавите-членки в борбата срещу киберпрестъпността.

Навярно основният законодателен акт на ЕС в борбата срещу киберпрестъпността поне засега е новата *Директива (ЕС) 2016/1148 на Европейския парламент и на Съвета от 6 юли 2016 година относно мерки за високо общо ниво на сигурност на мрежите и информационните системи в Съюза*. Тя предоставя законодателни мерки за повишаване нивото на киберсигурността в ЕС. Директивата акцентира върху осъществяването на адекватно и навременно сътрудничество на национално и международно ниво с трети държави и международни организации. В тази връзка е предвидено създаването на група за сътрудничество с цел подкрепа и улесняване на стратегическото сътрудничество и обмен на информация между държавите-членки и изграждане на доверие сред тях; създаване на мрежа на екипите за реагиране при инциденти с компютърната сигурност (наричана „мрежата на ЕРИКС“); определяне на национални компетентни органи, единни звена за контакт и ЕРИКС със задачи, свързани със сигурността на мрежите и информационните системи. Настоящата Директива следва да бъде транспонирана до 9 май 2018 г. Държавите-членки трябва да приемат всички необходими закони, подзаконови и административни мерки за съобразяване с изискванията на Директивата.

²⁹³ Кръстева, Н. Борба със сексуалното насилие, сексуалната експлоатация на деца и детската порнография. Сб. „Правото между традицията и модерността“, В., 2014 г., стр.239-244; Krastev. V. Criminal Child Protection from Human Trafficking during Contemporary Migration. Revista Inclusiones, Vol. 4, N 1, p. 57-65 (co-author N. Krasteva).

През последните няколко години интернет технологиите се използват и за набиране на терористи или за радикализиране на младежите. В днешно време кибертероризмът представлява сериозна заплаха за всяка държава по света. По повод този изключително сериозен проблем, ЕС прие и то съвсем скоро *Директива (ЕС) 2017/541 на Европейския парламент и на Съвета от 15 март 2017 година относно борбата с тероризма и за замяна на Рамково решение 2002/475/ПВР на Съвета, и за изменение на Решение 2005/671/ПВР на Съвета*. В Директивата е обърнато специално внимание на борбата с тероризма в интернет. Посочено е, че едно ефективно средство за борба с този вид тероризъм е премахването или поне блокирането на достъпа до онлайн съдържание, което представлява публично подстрекаване към извършване на терористично престъпление. В тази връзка се изисква от държавите-членки да предприемат необходимите мерки, които да гарантират бързото премахване на онлайн съдържание или ако това е невъзможно да предприемат мерки за блокиране на достъпа до съдържание, което представлява публично подстрекаване към извършване на терористично престъпление. Предприетите мерки трябва да зачитат правата на крайните потребители и да спазват съществуващите правни и съдебни процедури и Хартата на основните права на Европейския съюз. Важно е да се подобрява и сътрудничеството между отделните държави, и обмена на информация между тях. Тази Директива следва да бъде транспонирана до 8 септември 2018 г. Държавите-членки трябва да предприемат необходимите законови, подзаконови и административни мерки, за да въведат изискванията на Директивата в националните си законодателства.

3. НАПРЕДЪКЪТ НА БЪЛГАРСКОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО В БОРБАТА С КИБЕРПРЕСТЪПНОСТТА

Република България полага усилия за осигуряване на защита на българските граждани от престъпни посягателства в кибернетичното пространство. В тази връзка следва да се посочат предприетите мерки от страна на българската държава в борбата с киберпрестъпността.

Единственият специализиран сектор, който работи за противодействие на престъпленията в кибернетичното пространство в Република България е сектор „Киберсигурност“ към ГДБОП-МВР²⁹⁴. В изпълнение изискванията на Конвенцията за престъпленията в кибернетичното пространство, от 2007 г. в сектор „Киберпрестъпност“ функционира Националният контактен пункт 24/7. Основната му цел е осъществяване на навременен и директен контакт с компетентните служители на съответните органи, пряко ангажирани в борбата с киберпрестъпността по света. За превенция и защита на гражданите, секторът създава специален сайт за борба с киберпрестъпленията²⁹⁵. Сайтът съдържа актуална информация за заплахите в интернет и съвети за защита и разпознаване на рисковете. Сайтът е специално насочен към децата и техните родители. Съдържа полезни съвети за безопасна работа в интернет и за абсолютно необходимото обучение и възпитание на децата по тези въпроси.

Наказателният кодекс на Република България (НК) претърпя известни подобрения с оглед осигуряване на защита от киберпрестъпност. Със Закона за изменение и допълнение на НК (ЗИДНК), ДВ, бр. 92 от 2002 г. се въведе нова Глава девета „а“ от Особената част на НК, озаглавена „Компютърни престъпления“. Тя регламентира престъпленията, които нарушават нормалното функциониране на компютърни системи и компютърни информационни данни. Наред с това се въведе дефиниция на понятия, свързани с предлаганата криминализация на деянията – „компютърна система“, „компютърни данни“ и „платежен инструмент“. Промените са следствие от подписаната тогава Конвенцията за престъпленията в кибернетичното пространство.

Подобренията на действаща наказателноправна уредба в областта на киберпрестъпността продължават и със ЗИДНК, ДВ, бр. 38 от 2007 г. С него се въвеждат нови понятия като „компютърна мрежа“, „компютърна програма“, „компютърен вирус“ и се допълва значението на съществуващи вече понятия като „компютърна система“ и „компютърни данни“. Това, разбира се, улесни и подобри работата на компетентните органи в борбата с киберпрестъпността. Бяха допълнени и изменени разпоредбите на Глава девета „а“ от Особената част на НК.

Република България като държава-членка на ЕС въведе в законодателството си и изискванията на разгледаната по-горе Директива 2011/92/ЕС. Българското законодателство в частта относно сексуалните

²⁹⁴ Аббревиатурата ГДБОП-МВР означава Главна дирекция борба с организираната престъпност към Министерство на вътрешните работи.

²⁹⁵ www.cybercrime.bg

посегателства над деца е в съответствие с Конвенцията на Съвета на Европа за закрила на децата срещу сексуалната експлоатация и сексуалното насилие. По тази причина в ЗИДНК, ДВ, бр. 74 от 2015 г. са въведени само онези правила, с които Директива 2011/92/ЕС надгражда стандартите на Конвенцията. Така например се измени понятието „порнографски материал“ и се въведе ново понятие „порнографско представление“. В съответствие с изискванията на Директивата са въведоха и изменения в разпоредбите, осигуряващи закрила на децата от посегателства спрямо половата им неприкосновеност.

Налаганите европейски стандарти, които българското законодателство въведе и изпълнява имат за цел да повишат ефективността на превенцията и борбата с киберпрестъпността. Безспорно сериозната и отговорна работа тепърва предстои.

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Бързият темп, с който се развиват технологиите днес, предполага функционирането на един изцяло дигитално-зависим свят. Киберпрестъпността засяга почти всички сфери на обществения живот и това е една от предпоставките за мащабността на този вид престъпност. За получаването на качествени резултати е от особено значение съществуването на единна законодателна рамка и тясно сътрудничество между отделните държави. Усилията са продиктувани предимно от необходимостта да се осигури защита на правата и законните интереси на всички ползватели на информационните технологии. Въпреки че, настоящото изследване не претендира за изчерпателност, с него се изразява подкрепа към постигнатите резултати и загриженост за необходимостта от предприемането на нови мерки за противопоставяне на новопоявяващите се форми на престъпни прояви в кибернетичното пространство.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗТОЧНИЦИ

- [1] Копчева, М. Компютърни престъпления. С., 2006.
- [2] Europol Review, 2015.
- [3] Krastev. V. Criminal Child Protection from Human Trafficking during Contemporary Migration. Revista Inclusiones, Vol. 4, N 1, p. 57-65 (co-author N. Krasteva).
- [4] Кръстева, Н. Борба със сексуалното насилие, сексуалната експлоатация на деца и детската порнография. Сб. „Правото между традицията и модерността“, В., 2014 г., стр.239-244.
- [5] www.cybercrime.bg
- [6] www.eur-lex.europa.eu
- [7] www.kaspersky.com

EXPLORING THE RADICALIZATION PROCESS – INDICATIONS, FACTORS AND STAGES

Rumiana Budjeva

Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences r.budjeva@gmail.com

Abstract: The issue of the danger of Islamic radicalism and the transition to real terrorist acts has become more and more relevant in recent years and requires a serious theoretical and empirical analysis. Until recently, there was a widespread perception that radicals tend to be predominantly Muslims, representing the low social strata of society. However, the facts of recent years have shown that radicalization is an individual process and manifests itself at all levels of society, regardless of gender, social and ethnic origin, economic status or educational background. This turns violent radicalization into a complex problem that depends on complex networking factors that are still neither accurately identified nor sufficiently studied. It is not triggered by a single motive and there is no single cause or inevitable path, but is usually the result of combining different conditions and prerequisites. Moreover, there is no fixed period of time in which radicalization grows into terrorism, and each case is strictly individual. This makes the picture of the radicalization process quite vague, which prevents the adoption of adequate and concrete countermeasures. In this context, this article focuses on the process of radicalization itself. Some of our main research questions are: How do terrorists become such? What are the signs of recognizing a beginning radicalization process? How does the process of radicalization and how can it be recognized and prevented? What are the factors and conditions that trigger this process and create a favorable environment for potential radicalization? In what steps does radicalization pass? The answers to these questions would bring us at least a little closer to adequate prevention, since it is important to recognize the signs of radicalism, to work with vulnerable people and groups, and to prevent radicalism from becoming terrorism. The analysis, conclusions and recommendations in the article are based on empirical research as well as on the overview and systematization of the main perspectives in the scientific literature as well as the opinions of experts and specialists in the field of ethnic minorities, Islamic religion and culture, security and other relevant areas. Finally, some conclusions and suggestions for urgent action are being made to reduce the risk of Islamic radicalization and the threat of terrorism.

Keywords: radicalization, terrorism, signs, radicalization techniques, stages

ИЗСЛЕДВАЙКИ ПРОЦЕСА НА РАДИКАЛИЗИРАНЕ – ПРИЗНАЦИ, ФАКТОРИ И ЕТАПИ

Румяна Буджева

Институт за изследване на обществата и знанието, Българска академия на науките

r.budjeva@gmail.com

Резюме: Темата за опасността от ислямски радикализъм и преминаване към реални терористични действия става все по-актуална през последните години и изисква сериозен теоретичен и емпиричен анализ. Доскоро широко разпространено беше схващането, че склонните към радикализация са предимно мюсюлмани, представители на ниските социални слоеве на обществото. Фактите от последните години обаче показват, че радикализацията е индивидуален процес и се проявява на всички нива в обществото, независимо от пол, социален и етнически произход, икономически статус или образователен ценз. Това превръща радикализацията, водеща до насилие, в комплексен проблем, който зависи от сложна мрежа фактори, които при това все още не са нито точно идентифицирани, нито са достатъчно изучени. Тя не се задейства от един единствен мотив и няма една единствена причина или неизбежен път, а обикновено е резултат от съчетаването на различни условия и предпоставки. Освен това няма фиксиран период от време, в който радикализацията прераства в тероризъм; всеки случай е строго индивидуален. Това прави картината на процеса на радикализиране доста неясна, като възпрепятства в същото време предприемането на ясни, адекватни и конкретни мерки за противодействие. В този контекст, настоящата статия се фокусира върху самия процес на радикализиране. Някои от основните ни изследователски въпроси са: Как терористите стават такива? Какви са признаците за разпознаване на започващ процес на радикализиране? Как протича процесът на радикализиране и как може да бъде разпознат и предотвратен? Кои са факторите и условията, които стартират този процес и създават благоприятна среда за потенциална радикализация? През какви етапи минава радикализирането? Отговорите на тези въпроси биха ни доближили поне малко до адекватната

превенция, тъй като е важно да се разпознават признаците на радикализма, да се работи с уязвимите хора и групи и да не се допусне радикализмът да прерасне в тероризъм. Анализът, изводите и препоръките в статията са базирани на проведени емпирични изследвания както и на обзор и систематизиране на основните гледни точки в научната литература, както и на мненията на експерти и специалисти в областта на етническите малцинства, ислямската религия и култура, сигурността и други релевантни области. В заключение се правят някои изводи и предложения за спешни действия в посока намаляване на риска от ислямска радикализация и заплахата от тероризъм.

Ключови думи: радикализация, тероризъм, признаци, техники за радикализиране, етапи.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Днес тероризмът се е превърнал в една от най-острите и непосредствени глобални заплахи. Европа и европейските общества са изправени пред многочислени и комплексни предизвикателства по отношение на сигурността, породени от миграционните потоци, както и от все по-осезаемата заплахата от радикализъм и тероризъм. Продължаващите терористични атаки в Европа още веднъж подчертаха спешната необходимост от адекватни мерки за преодоляване на религиозно-ислямския радикализъм, който води до тероризъм. Европейската програма за сигурност специално акцентира върху необходимостта от предотвратяване на радикализацията, като ключов елемент от борбата срещу тероризма [1]. До радикализация и тероризъм води едновременното съчетание на множество фактори, които при това все още не са нито точно идентифицирани, нито са достатъчно изучени. Това превръща радикализацията, водеща до насилие, в комплексен проблем, който зависи от сложна мрежа фактори. Тя не се задейства от един единствен мотив и няма една единствена причина или неизбежен път. Освен това няма фиксиран период от време, в който радикализацията прераства в тероризъм, като в същото време всеки случай е индивидуален, като трябва да се помни и факта, че никой не се радикализира изведнъж, нито се ражда като екстремист. Това прави картината на процеса на радикализиране доста неясна, като възпрепятства в същото време предприемането на ясни, адекватни и конкретни мерки за противодействие. Много от известните фактори, както и някои от признаците на вече случваща се радикализация са налице и в нашата страна, което означава, че вече са създадени подходящи условия за по-нататъшното развитие на процеса и все по-бързо доближаване до точката в която радикализираните индивиди и групи могат да преминат към реални терористични действия. Ето защо, от особена важност е да се фокусираме върху радикализацията и да изучим по-подробно този процес – неговите белези, фактори и структура (етапи или фази). Тероризмът е краен акт на незачитане на живота, проява на отчуждение и отчаяние. Той най-малкото е симптом, че съществуват проблеми с европейските общества, с либералния модел и интеграционната политика като цяло. Ето защо в настоящия текст ще разгледаме систематично някои от основните признаци и предпоставки за радикализиране, както и факторите и етапите на самия процес на радикализация. Имайки предвид, че тази проблематика е все още недостатъчно изследвана, представените резултати са по-скоро дискуссионни, като трябва да се отчете и голямото разнообразие на обяснителни модели и подходи. Някои от основните ни изследователски въпроси са: Как терористите стават такива? Какви са признаците за разпознаване на започващ процес на радикализиране? Как протича процесът на радикализиране и какви техники и методи се използват за вербуване на новите попълнения? Кои са факторите и условията, които стартират този процес и създават благоприятна среда за потенциална радикализация? През какви етапи минава радикализирането? Отговорите на тези въпроси ще ни позволи да бъдат по-лесно разпознаваеми признаците на радикализма, да се работи с уязвимите хора и групи и да не се допусне радикализмът да прерасне в тероризъм. Анализът, изводите и препоръките в статията са базирани на проведени емпирични изследвания както и на обзор и систематизиране на основните гледни точки в научната литература, както и на мненията на експерти и специалисти в областта на етническите малцинства, ислямската религия и култура, сигурността и други релевантни области. В заключение се правят някои изводи и предложения за спешни действия в посока намаляване на риска от ислямска радикализация и заплахата от тероризъм.

2. ПРИЗНАЦИ И МЕТОДИ НА РАДИКАЛИЗИРАНЕ - КАК ДА РАЗПОЗНАЕМ ПРОЦЕСА

Идентифицирането на признаците по които може да се разпознае наличието на започнал или напреднал процес на радикализация е от особено значение за разбиране на неговата същност, както и за адекватна превенция на терористични актове. Радикализирането е многоизмерен процес, характеризиращ се с различни белези и индикации и причинен от наслагване на различни фактори и предпоставки. При изследване на този процес е необходимо е да се наблюдава общата картина на промените които настъпват в

индивида или групата, а не само наличието на един или няколко признака. Трябва да се има предвид, че нито един от признаците сам по себе си не може да служи като доказателство за действително радикализиране. Едновременното наличие обаче на няколко от признаците, трябва да повиши вниманието към индивида застрашен от радикализиране. Условно тези признаци са разделени в няколко групи²⁹⁶ [2:14]; [3:31]:

1. *Свързани с външността*. На първо място тук може да се посочи промяната на имената, използване на псевдоними. Обикновено се избират имена от религиозните текстове, които показват съпричастността към конкретното религиозно течение. Често се забелязва също така и промяна в стила на обличане, като се избират дрехи характерни за членовете на конкретната религиозна общност, които често пъти са нетипични за обществото, в което живее лицето. Пример за това са новообърнатите към исляма роми, които носят нетрадиционните за българските мюсюлмани дълги бради с много къси мустаци, обръсване на главата или пускане на дълга коса, както и специфично облекло за мъжете. При жените се наблюдава съвсем нетрадиционното у нас пълно покриване на главата и лицето – носенето на бурка.

2. *Признаци, свързани с поведението*. При радикализираните лица много характерен е стремежът към **чести контакти с водачи на радикални религиозни групировки**. За тях те са безспорни авторитети и мнението им се възприема напълно безкритично. **Промяната в религиозните практики** също е съществен признак. Той се изразява в това, че човекът става по-стриктен в спазването на религиозните ритуали, които се изпълняват възможно най-често и стриктно според канона. Заради ритуалите често пъти се **пренебрегват съществени ежедневни занимания от „предишния живот”, като ходенето на училище, на работа и др.** Тревожен признак е **участието в закрити събития**, на които вече не се обсъждат единствено религиозни теми, а и актуални геополитически и социални събития и влиянието им върху религиозната общност, както и се задава ответната реакция спрямо тях. **Ползването на интернет форуми с радикално съдържание** също е типичен признак. Във виртуалното пространство индивидът удовлетворява нуждата си без задръжки да споделя по-крайните си идеи. Там той намира и „сродни души”, а също и лица, които би могъл да привлече и радикализира на свой ред. Тревожен признак е **възхвалата на мъченичеството и насието**. За него вече се търси не просто приемливо оправдание, но се възприема и като личен път, по който индивидът е поел, като взема пример от тези, които вече са се „преселили” в отвъдното по „най-богоугоден” начин. **Извършването на незначителни престъпления** е много показателно. Те биват осъществявани не с цел материална облага, а като символ на неуважение към установени правила в обществото, като вид „бунт” срещу него. Незачитането на светската власт чрез демонстративно неуважение към нея също е показателно.

3. *Свързани с идеологията*: **Увлечението към по-фундаментални форми и течения на религията** може да бъде възприемано като ретроградно и е сред характерните признаци, наблюдавани при лица, подложени на влияние в посока радикализирането им. Това е отричане на нововъведенията в религиозните вярвания и практики и ненавист към по-умерени течения в религията. Друг признак, свързан с убежденията на индивида, е неговата **емоционална ангажираност към каузи, които често пъти не го касаят пряко**. Отличителен белег е също така **отричането на светската власт и установените от нея норми на регулиране на обществените взаимоотношения**. Отричане на научните достижения и теории до ниво на абсурдност за останалите членове на обществото е един от най-очевидните признаци, свързани с вътрешните убеждения на индивида.

Радикализацията функционира въз основа на разнообразни техники за вербуване и комуникация и е насочена към все по-обща и променящи се целеви групи в Европа и извън нея. Това предизвиква необходимостта да проучим както причините и процесите, които карат тези хора да извършват подобни деяния, така и конкретните техники с които тя се осъществява. *Някои от методите и похватите за радикализиране са* [2]:

- Методът на „*угнетяване*” - за целта в пропагандата често пъти се използват фотоси или видео материали, в които се показва страданието на цивилни граждани /косвени жертви на даден конфликт/, предимно деца и жени. В допълнение индивидът се подтиква към ответна реакция, като се използва моментът на състрадание и чувството му за справедливост.

- *Сугестията* е значимо средство в ислямистката пропаганда. Тук се използват така наречените „*Нашиди*” – песни, в които под емоционално въздействащ музикален съпровод се повтарят многократно

²⁹⁶ Посочените тук признаци не са изчерпателно изброени. Те са по-скоро насочващи маркери по които може да бъде разпозната протичаща радикализация. Бъдещи изследвания по темата ще попълват тепърва списъка на тези признаци.

едни и същи фрази. Често пъти нашите са вплетени във видеоклипове, в които се показват определени кадри, включително на загинали „мъченици“, които въздействат на подсъзнанието. Ритуалната практика цели автосугестия. Мюсюлманските религиозни обреди предполагат петкратната молитва, в която индивидът извършва едни и същи действия и повтаря определени фрази многократно, което определено води до самовнушение.

- *Насилието* също е сред използваните средства за радикализиране. В практиката и по-конкретно в затворените религиозни групи или в тренировъчните лагери на терористите често пъти се прибегва до насилие спрямо индивиди, показали признаци на разколебаване. Същото цели пречупването на волята и индивидуалността им.

3. ФАКТОРИ ЗА РАДИКАЛИЗИРАНЕ

Както беше посочено радикализацията не протича по точно определена формула. Тя е динамичен и комплексен феномен, който се заражда от съчетаването на индивидуални отключващи фактори, както и от външни притегателни фактори. Радикализацията се развива в съответна „благоприятна“ среда и „узрява“ на различни нива: микро (**индивидуално**), мезо (**групово**) и макро (**обществено**) ниво [4]. Радикализирането на общественото мнение и крайните политики, както и на реториката, които допълнително внасят напрежение в отношенията между малцинствата и мнозинството, се намират в макро нивото [5],[6],[7]. Друг фактор на макро-социално ниво е глобализацията, която позволява безпрепятствено разпространение на идеологии, безпроблемното движение на хора и средства. От този порядък са проблемите в интеграцията на малцинствени групи, бедността и социалната безперспективност. На микро-социално ниво се разглеждат такива категории като социалната идентификация, колективните емоции, взаимодействието между отделни групи, отчуждаването от държавата и обществото. На индивидуално ниво са факторите като личностни характеристики, личен опит, емоциите, пол, възраст и т.н. Интернет е важен фактор, чрез който лесно се разпространяват радикални идеи и течения и се набират последователи. По-детайлно разглеждане на факторите за радикализация по различните нива [4]:

- *Индивидуални социално-психологически*: емоции като отчужденост, неудовлетвореност, гняв, чувство за несправедливост, унижение, бинарно мислене, тенденции към погрешно интерпретиране на ситуации, теории на конспирацията и други лични уязвимости; мислене, тенденции към погрешно интерпретиране на ситуации, теории на конспирацията и други лични уязвимост.

- *Социално-групови*: социално изключване, маргинализация и чувство на дискриминация, ограничена социална мобилност, ограничен достъп до образование и професионална реализация, престъпност, липса на социално сближаване и самоизключване.

- *Политически* (специално свързани с ислямистката радикализация): чувство за несправедливост за външната политика на Запада и на военните интервенции. Базиране на идеята, че „Западът е във война с исляма“, цели се да се създаде идея за „те“ и „ние“. Акценти се слагат и върху забраната на бурките, карикатурите на Мохамед и се преекспонират всякакви поводи за конфликт на гледните точки. Целта е да се насади чувството за отчуждение и несправедливост.

- *Идеологическите и религиозните фактори*: включват идеята за свещена мисия и апокалиптични пророчества, като се акцентира върху джихада. Внушава се възгледа, че ислямът е под заплаха и че западните общества налагат неморален секуларизъм. Кризата на културата и идентичността е последица от маргинализацията на културата, създава се усещане за отчуждение и за липса на принадлежност към дома или родителското общество. Това силно засилва религиозната солидарност с мюсюлманите по света. Личните и психическите травми също са фактор, който може сериозно да повлияе в посока радикализиране. Има и три допълнителни фактора, които играят роля на двигател на радикализацията [4]:

- *Груповата динамика* включва харизматично лидерство, родствени и приятелски връзки, социализация, груповото мислене, самоизолация, поляризиращо поведение и противообществени елементи.

- *Активните радикализатори*, които са хора, които набират нови съмишленици, като проповядват омраза и необходимия наратив за да радикализират.

- *Социалните платформи*: осигуряват свързаност и възможност за обмен на крайни идеи и възгледи. В социалните мрежи екстремистите не само могат да намират съмишленици, те са и среда, даваща възможността за саморадикализация.

4. ЕТАПИ НА ПРОЦЕСА НА РАДИКАЛИЗИРАНЕ

В научната литература съществуват множество варианти на структурата на процеса на радикализиране, както и на определяне на етапите и фазите през които преминава един индивид в този процес [5], [6], [8], [9], [10] и др. Аналитичният обзор на научната литература позволи да се обобщят няколко етапа, или фази, през които протича радикализацията [2]:

1. Предварителна радикализация

На този етап лицето бива повлияно от вътрешни или външни фактори: криза на идентичността, фрустрация, лична травма, дискриминация, чувство за несправедливост, натиск от семейството или общността, липса на умерен дебат, среща с харизматичен лидер и др. Най-често се касае за психологически дефицити на индивида, който се чувства изолиран от заобикалящия го свят и търси среда (място и хора), сред които да бъде приет, да се почувства оценен и с които да комуникира лесно и без притеснения. Местата за потенциално влизане в този процес са много: молитвени домове, заведения, училище, спортни и младежки клубове, места за наемане на работа, затвора. Най-бързият и лесен начин естествено е Интернет, тъй като там контактът е опосреден и до голяма степен анонимен.

2. Идентифициране и приемане на идеологията.

Веднъж попаднало в комфортната за него среда дадено лице приема крайната идеология изповядвана в нея като толерира, насърчава и оправдава проявите ѝ. Обикновено в този начален етап пред него се разкриват позитивните страни на дадената доктрина, като дори насилствените актове, произтичащи от нея, биват удобно оправдавани с „резонен отговор на дадена неправда“. Индивидът се отдалечава от предишния си начин на живот. Той се чувства „неразбран“ от досегашните си приятели, но това не го притеснява, защото вече има нови „братя“, с които се чувства добре, защото споделят едни и същи ценности и еднакъв мироглед. Новата група му дава нова социална идентичност, която го изолира от останалия свят. Довчерашният аутсайдер сега се чувства „избран“ и чувството за групова връзка подсилва мотивацията и вярванията му. Груповата динамика е основен задвижващ фактор при този етап. Въпреки че индивидът вече е приет в новата група, понякога той все още се чувства „чужд на групата“, което би могло да го накара да докаже предаността си към общността или идеологията, като извърши нещо „изключително“, включително престъпни или насилствени действия.

3. *Индоктриниране (системно обучение)*. След като радикалната идеология е приета, индивидът започва да получава указания от духовни водачи, като губи всякаква критична гледна точка. Лидерът на групата е безспорен авторитет и всичко казано от него се приема без никакво съмнение. На даденото лице се възлагат отговорности в групата, което повишава неговото усещане за съпричастност и значимост за въпросната общност. Лидерите на общността повишават идеологическата му подготовка и го подтикват към подобряване на физическата форма. Касае се за една системна индоктринация на индивида, с която се цели той да изгуби каквато и да било рационалност, да се отдаде и да повярва в живота, който го очаква в бъдеще, ако е праведник, вместо в земното битие.

4. *Действие за каузата*. Конкретните актове, на които е готов индивидът, запълват цяла гама от занимания – интелектуални, като например това той да се превърне в проповедник или вербовчик; физически; престъпни и/или насилствени, включително участие в бойни действия, самоубийствени атентати и др. Крайната цел на тези актове е нанасяне вреда на обществото или противоположната общност, в случая с религиозната радикализация – най-често на неверниците, които могат да бъдат както друговеци, така и такива, изповядващи по-умерени течения в дадената религия. Обикновено се цели извличането на максимална полза от радикализираните лица, като те биват ангажирани в дейности, в които са използвани конкретните им умения и познания. Преминаването през тези етапи често е свързано с външна изява на протичащите психологически процеси.

5. ПРЕПОРЪКИ ЗА ПРЕВЕНЦИЯ НА РАДИКАЛИЗМА

Гореизложеното налага извода, че радикализацията е многопластов феномен, обусловен от редица фактори – от личността на отделния индивид до обществените отношения и геополитиката в отделни региони на света. За да се справим с нея се изискват усилията на всички клетки на общество – от държавните институции, през неправителствения сектор, до семейството и отделния гражданин. Като ефективни механизми за противодействие на радикализацията могат да бъдат посочени [2]:

- Взаимодействие между институциите, ангажирани с борбата срещу радикализацията, въпреки разликата във функционалните им задължения. Това предполага единна стратегия и обща държавна политика, която следва да бъде изпълнявана в синхрон от всички държавни органи и ведомства.

- Взаимодействие между религиозните лидери и държавата. По този начин се демонстрира, че религиозната власт е част от обществото и по никакъв начин не противоречи на светското управление на държавата.
- Междурелигиозният диалог, като чрез него се демонстрира толерантност към инакомислещия, към друговеца.
- Развитие на религиозното образование в два аспекта - религиозните проповедници да получават духовното си образование в държавата по произход, така че то да е съобразено с традициите и вярванията на местната религиозна общност, и реформа в посока недопускане индоктринирането на подрастващи с религиозни текстове, в които се пропагандира насилие.
- Регионално и международно взаимодействие и най- вече обмяна на опит с държави с по-солидна практика в тази област. Касае се за държави, в които има големи етнически или религиозни групи, които са успешно интегрирани и включени в цялост в обществения живот.
- Подобряване на законодателната база, касаеща радикализацията в насока по-ясното дефиниране на противоправното деяние. Тази мярка предполага ограничаване на възможността за тълкуване на конкретния престъпен състав.
- Взаимодействие между неправителствения сектор и държавните институции в аспект съвместното планиране и изпълнение на програми за реинтеграция и дерадикализация.
- Взаимодействие между медиите и държавата, изразяващо се в кампании против радикализацията.
- Обучение за хората на „първа линия” - правоохранителните органи, социалните работници и учителите - за разпознаване признаците на религиозната радикализация.
- Обучение на съдебната власт по въпросите на религиозната радикализация предвид спецификата на проблематиката.
- Устойчиво развитие - стабилна икономика и трудова политика, както и равномерно развитие на регионите

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Европейска програма за сигурност, СОМ (2015) 185 от 28 април 2015 г.
- [2] Цветков, Т. Религиозната радикализация - предпоставки, мотивация, признаци, противодействие, в сборник: Радикализъмът и младите, ред. Божилов, Й., Софийски форум за сигурност, изд. Елестра ЕООД, София 2016.
- [3] Дронзина, Т., Иванов, И., Дионисиев, Д. Райчев, Я. Радикализация и училище в България, в сборник: Радикализъмът и младите, ред. Божилов, Й., Софийски форум за сигурност, изд. Елестра ЕООД, София 2016.
- [4] Хаджитодоров, С., Соколов, М. 2017, Радикализацията прераства в тероризъм?! Кога и защо, разпознаване и адекватна превенция (част втора), Център за изследвания по национална сигурност и отбрана-БАН, достъпен на: <https://debati.bg/spetsialno-za-debati-bg-radikalizatsiata-prerastva-v-terorizam-koga-i-zashto-razpoznnavane-i-adekvatna-preventsia-chast-vtora/>, посетен на: 10.11.2017
- [5] Schmid, A. P. (2013) Radicalisation, De-Radicalisation, Counter-Radicalisation: A Conceptual Discussion and Literature Review, p.4.
- [6] Veldhuis. T. & Staun, J. 2009, Islamist Radicalization: A Root Cause Model. The Hague, Netherlands Institute of International Relations Clingendael, p. 24.
- [7] Джекова, Р., Манчева, М., Стойнова, Н. Анагносто, Д. 2017, Мониторинг на Рисковете от Радикализация, Център за Изследване на Демокрацията.
- [8] Precht, T. 2007, Home Grown Terrorism and Islamist Radicalization in Europe: From conversion to terrorism, Danish Ministry of Defense, December, available at: <http://tinyurl.com/y9myfpy> (www.justitsministeriet.dk/fileadmin/downloads/), visited on: 8.11.2017
- [9] Moghaddam, F. 2005, The Staircase to Terrorism: A psychological exploration, American Psychologist 60: 161–169
- [10] Clark McCauley and Sophia Moskalenko, 2008, Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism, Terrorism and Political Violence 20:3: 416.

FACTORS AFFECTING THE GROWTH OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS IN KOSOVO

Afrim Loku

University of Applied Sciences – Ferizaj, Republic of Kosovo afrim.loku@ushaf.net

Bukurije Borovci

Ministry of Education, Science and Technology , bukurije.borovci@rks-gov.net

Abstract : The purpose of this paper is to understand the importance of efficient management of small and medium businesses (SMB) so that businesses are competitive in the market. Identifying SMB needs is one of the advantages of being successful in businesses. This paper presents a summary of the results of the SMB surveys in one of the researches where two municipalities of Kosovo Ferizaj and Kaçaniku. From these results, statistics are published regarding the performance of these businesses, with regard to the existing economic resources of these businesses, and in particular the needs of these businesses for employees, focusing on staff experiences, qualifications and training. The paper also analyzes the outcomes related to the problems that businesses face in different activities, and analyzes the motivation of perpetrators in these businesses. From these surveyed or interviewed businesses, it emerges that those SMB that have employees with university qualifications belong to the field of economy. Other SMB requirements for additional employees are closely related to work experience. The higher the job experience of a job seeker or the job seeker, the more desired he / she will be to fill that position. From this research that staff qualifications are important, it is also required that job seekers be also from other fields of study such as: engineer, IT etc.

FAKTORËT QË NDIKOJNË NË RITJEN E BIZNESEVE TË VOGLA DHE TË MESME NË KOSOVË

Afrim Loku

University of Applied Sciences – Ferizaj, Republic of Kosovo afrim.loku@ushaf.net

Bukurije Borovci

Ministry of Education, Science and Technology , bukurije.borovci@rks-gov.net

Abstrakti : Qëllimi i këtij punimi është që të kuptojmë rëndësinë për menaxhimin efikas të bizneseve të vogël dhe të mesme (BVM), në mënyrë që ato bizneset të jenë konkurruese në treg. Identifikimi i nevojave të BVM-ve është një nga përparësit për të qenë të suksesshëm në bizneset. Me anë të këtij punimi bëhet një përmbledhje e rezultateve të nxjerra nga anketimet e BVM-ve në një nga hulumtimet e bëra ku si moster janë more dy komuna të kosoves Ferizaji dhe Kaçaniku. Nga këto rezultate janë nxjerrë statistika në lidhje me ecurinë e zhvillimit të këtyre të bizneseve, në lidhje me burimet ekonomike ekzistuese të këtyre bizneseve dhe veçanërisht në lidhje me nevojat e këtyre bizneseve për punëtorë, duke u fokusuar te përvojat, kualifikimet dhe trajnimet e stafit. Punimi gjithashtu analizon rezultatet në lidhje me problemet që hasin bizneset në veprimtari të ndryshme, dhe analizon motivimin e punë-kryesve në këto biznese. Nga këto biznese të anketuara, ose të intervistuar, del që ato BVM që kanë të punësuar punëtorë me kualifikime universitare i përkasin fushës së ekonomisë. Kërkesa të tjera të BVM-ve për punëtorë shtesë lidhen ngushtë me përvojën e punës. Sa më e lartë që është përvoja e punës për një punë-kryes apo punë kërkues, aq më i dëshiruar do të jetë ai/ajo për të plotësuar atë pozitë. Nga ky hulumtim del që kualifikimet e stafit janë të rëndësishme, gjithashtu kërkohet që punë-kërkuesit të jenë edhe nga fusha të tjera të studimeve si: Injnier, IT etj.

1.HYRJE

Në këtë punim është bërë studimi i rolit të burimeve ekonomike në rritjen e "Faktorët që ndikojnë në rritjen e BVM në komunën e Ferizajt dhe të Kaçanikut". Është faktë se burimet ekonomike janë mjeti kryesor i zhvillimit të njerëzimit që nga krijimi i jetës e deri më tani. Gjitha zhvillimet dhe revolucionet që kanë ndodh, faktori kryesor ka qenë njeriu, prandaj edhe në zhvillimin dhe rritjen e BVM-ve, njeriu është burimi kryesor për arritjen e vizionit dhe qëllimeve ekonomike. Qëllimi i këtij punimi është vënia në pahë e rëndësisë së burimeve ekonomike në zhvillimin e bizneseve, më saktësisht analizimi i bizneseve që të punësuarit e tyre të jenë të kualifikuar dhe me profesion

përkatës për vendin e punës, bizneset që u japin rëndësi trajnimit dhe zhvillimit të kuadrit brenda kompanisë për rritjen e aftësive dhe shkathtësive të tyre. Shumë kompani në Kosovë ende nuk i kushtojnë rëndësi të mjaftueshme burimeve ekonomike njerëzore, planifikimit të tyre, rekrutimit, orientimit në punë e deri te vlerësimi i performancës. Sipas studimeve të fundit në Kosovë, trajnimet nuk i marrin parasysh një numër i madh të biznesëve të vogla dhe të mesme dhe sipas mendimeve të tyre është se ato nuk kanë rëndësi. Në këtë punim fokusi bie te profesionalizmi dhe rëndësia e trajnimeve në BVM – të dhe ndikimi i tyre në performancën e të punësuarve dhe performancën e tërë kompanive në këtë regjion. Pasi profesionalizmi është njëri ndër faktorët kyç të formimit të njeriut në karrierë atëherë ky punim vë në pahë sa nga bizneset në Komunën e Ferizajt dhe të Kaçanikut kanë të punësuar profesionistë, dhe që janë dallimet më të shpeshta në mesë të stafit profesional dhe jo profesional. Sektori privat në Republikën e Kosovës konsiston kryesisht në ndërmarrje të vogla dhe të mesme. Ato gjenerojnë numër më të madh të vendve të reja të punës dhe paraqesin shtyllën kurizore të ekonomisë vendore. Bizneset e vogla dhe të mesme jo vetëm që kanë krijuar vende të reja të punës, por edhe kanë absorbuar fuqi puntore që ka mbetur pa punë gjatë transformimit të pronës shoqërore publike në atë private. Regjioni i Ferizajit dhe të Kaçanikut ka një numër të madh të bizneseve të vogla dhe të mesme në sektorët: prodhues, tregëtar dhe shërbys.

2. KRIJIMI I NJË BIZNESI TË VOGËL DHE TË MESËM

Një personë që kërkon të nisë një biznes të vogël apo të mesëm, fillimisht duhet të kërkojë për një ide të suksesshme biznesi, të pyesë veten a është i aftë për t'iu kushtuar këtij biznesi dhe të ndërtojë një plan biznesi.

Për të filluar një biznes të vogël, duhet bërë tri gjëra para se të sigurojë fondet e nevojshme dhe gjetjen e një vendi të përshtatshëm për biznesin: të përcaktojë interesat dhe aftësitë e tij, të kërkojë për një mundësi të suksesshme biznesi dhe të ndërtojë një plan biznesi. (Prof.dr Ali Jakupit “Marketingu”-viti 2008)

Plani i biznesit - Shumica e personave nga bizneset e vogla zakonisht ndërtojnë një plan biznesi. Në të vërtetë, shumica e bankave vendosin t'u japin kredi vetëm bizneseve të vogla që kanë një plan të tillë formal. Pjesa financiare e planit është më e rëndësishme për kreditorët sepse shpjegon si pronari do të sigurojë vazhdimsinë e biznesit. Megjithatë shkaku kryesor për dështimin e bizneseve të vogla është menaxhimi jo i mirë, shkaku tjetër është edhe mungesa e parave për të vazhduar veprimtarinë.

Përpunimi i lehtë dhe ndërtimi -Bizneset më të përhapura janë: përpunimi i lehtë, ofiqina, furra pjekjeje, punishte për prodhim ëmbëlsirash, bulmetrash dhe prodhues mobiljesh, si dhe firma ndërtimi (ndërtesa tregtare ose banimi) dhe projekte të tjera.

Tregtia - Tregtarët janë dy llojesh: shitës me pakicë, të cilët ua shesin produktet klientëve përfundimtarë dhe shitësit me shumicë që blejnë mallrat për t'ua shitur shitësve me pakicë. Shitësit me pakicë janë më të shumtë sesa ata të shumicës

Shërbimet - Ekonomia moderne përfshinë shumë firma shërbimesh të vogla: industri shërbimesh si restorante, pastrim kimik, servise makinash dhe shërbime kontabël. (Dr. Blerim Ramosaj “Bazat e Menaxhmentit”. viti 2000)

2.1. PLANI I BIZNESIT

Plani i biznesit është një përmbledhje e shkruar e aktivitetit të propozuar të sipërmarrësit ku varësisht nga nevoja dhe synimet e sipërmarrjes këto aktivitete të propozuara mund të jenë afatshkurtëra ose afatgjata.

Plani i biznesit është shumë më shumë se sa një ushtrim akademik. Është një dokument i gjallë, evolutiv që shpreh ardhmërinë e kompanisë. Ekspertët vlerësojnë se plani i biznesit është një nga mjetet më të rëndësishme të një sipërmartjeje. Plani i biznesit përgatitet për vetë kompaninë ose për investuesit në të.

Një plan biznesi duhet të përmbajë detaje se si do të zhvillohet biznesi, kur do të merren vendimet e veprimit, kush do të marrë pjesë në implementimin e këtij plani dhe si do të menaxhohen paratë. Strategjia e krijimit të planit të biznesit varet se për zhvillimin e biznesit nevojiten financa apo investime. Gjithashtu gjatë imlementimit të tij duhet përqëndruar rreth asaj se si do të arrihet me sukses të gjenerohen të hyra përmes këtij plani.

2.2. QËLLIMI I BIZNESIT

Qëllimi i çdo biznesi rrjedh nga filozofia e kapitalit, që nënkupton krijimin e profitit.

Profiti nuk është kategori afatshkurtër e kapitalit, sepse investimet nuk mund të kthehen në afate të shkurtra, por në linja të gjata, andaj edhe fati ekonomik i biznesit së bashku me fatin ekapitalit kërkojnë jetë të gjatë të biznesit dhe te produktit (shërbimit). Për këtë arsye për menaxhim efektiv rëndësi të vacante ka cikli jetësor i biznesit apo fazat e zhvillimit të saj. Prandaj në këtë punim në mënyrë të përgjithshme do të trajtohen 5 fazat e shvillimit te bizneseve si dhe rëndësia e organizimit dhe udhëheqjes si dy elemente kryesore në fazat e transformimit të firmës. Biznesi prej themelimit të saj e gjatë tërë jetës së vet kalon nëpër faza të ndryshme.

Meqë ajo është sistem i hapur, ku ndikojnë faktorë të jashtëm, sidomos ekonomia, politika, qeveria, legjisllacioni, teknologjia, konkurrenca etj, nga krijimi i mire i strategjisë afatgjatë varet edhe cikli kohor i kohëzgjatjes së saj.

Fazat e zhvillimit të bizneseve të vogla dhe të mesme janë:

- Ekzistenca
- Mbijetesa
- Suksesi
- Rritja dhe
- Pjekuria

Çdo faze i ka specifikat e veta në rrugën e jetës së ndërmarrjes, që paraqiten në lakoren jetësore të zhvillimit të ndërmarrjes, e cila merr formën e shkronjës “S”. (Prof,dr Justina Shiroka-Pula“Sfidat e prespektivat e NVM-ve në Kosovë”-viti 2003)

3. RËNDËSIA E BIZESEVE NË EKONOMINË E TREGUT

Bizneset kanë një rol ekonomik dhe social shumë të rëndësishëm, për shkak të kontributit të tyre në funksionimin e rrjetit ekonomik dhe në krijimin e vendeve të punës. Këto kontribute janë shumë të vlefshme në kushtet e krizës dhe të rritjes së papunësisë.

Zhvillimi i BVM - Biznesve të vogla dhe të mesme mund të kontribuojnë në përballimin e sfidave të shumta të lidhura me zhvillimin ekonomik, efektet e pabarazisë, nivelin e lartë të papunësisë, rritjen demografike dhe nevojën për ndryshime strukturale.

Zhvillimi i BVM - Biznesve të vogla dhe të mesme ofron shumë mundësi punësimi, që mund të ndihmojnë në zvogëlimin e nivelit të papunësisë dhe në përballimin e sfidave demografike të këtyre popullatave, të cilat janë në rritje të shpejtë. Përveç kësaj, zhvillimi i sektorit të BVM - Biznesve të vogla dhe të mesme mund të kontribuojnë në përforcimin e konkurrueshmërisë dhe të prodhueshmërisë, duke nxitur njëkohësisht rritjen e të ardhurave globale dhe të ardhurave për frymë.

3.1. FAKTORËT E SUKSESIT TË NJË BIZESI

Në kushtet e një mjedisi që ndryshon me shpejtësi dhe të një konkurrence intensive, drejtuesit e bizneseve duhet të udhëhiqen nga motoja:

“Nuk është e mjaftueshme të mbijetosh, qëllimi është të kesh sukses. Kjo është një botë njëzore që nuk ka medalje për vendin e dytë”.

Qëllimi i hartimit të një biznesi është të kemi një biznes plotësisht të suksesshëm, duke pasqyruar nevojat afatgjate të biznesit tuaj, përmes projektimit të strategjisë përrritjen e performancës së kompanisë. (Prof,dr Justina Shiroka-Pula“Sfidat e prespektivat e NVM-ve në Kosovë”-viti 2003)

Faktorët e mëposhtëm konsiderohen si kyç në suksesin e biznesit dhe duhet të predominojnë procesin tuaj të planifikimit.

- Koncepti i biznesit
- Njohja e tregut
- Niveli i zhvillimit të industries
- Menaxhim i aftë
- Kontrolli financiar
- Fokusi i biznesit
- Paraprirja e ndryshimeve.
-

4. KONTROLLI FINANCIAR

Çelësi i çdo biznesi është mënyra e përdorimit të parave.

Çdo vendimi të marrë përket një shifër e caktuar, dhe të marra të gjitha së bashku këto shifra formojnë bazat e planit tuaj financiar.

Në kuadër të këtij definimi financat përfshijnë politikat, masat dhe teknikat e qarkullimit të parasë në ndërmarrje dhe në tregun financiar (sigurimin, përdorimin, transaksionet, ekonomizimin dhe shpenzimet e mjeteve financiare).

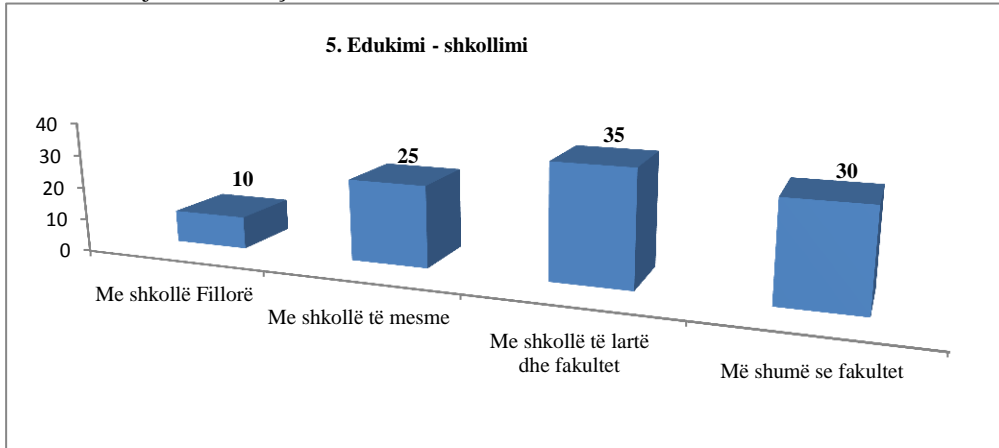
(Muhamet Mustafa, Enver Kutllovci, Petrit Gashi,-“Biznesi i vogel dhe i mesëm”- viti 2012)

Domosdoshmëria e ndërtimit të mekanizmave për informimin e vazhdueshëm lidhur me ecurinë e biznesit, si:

- ✚ Informacioni i saktë lidhur me ecurinë e shpenzimeve financiare
- ✚ Qendrat e fitimit
- ✚ Mundësit e zgjerimit
- ✚ Shpenzimet e fshehta të marketingut
- ✚ Politikat e krediti

4.1. HULUMTIMI "FAKTORËT QË NDIKOJNË NË RRIJTJEN E BIZESEVE TË VOGLA DHE TË MESME NË KOSOVË"

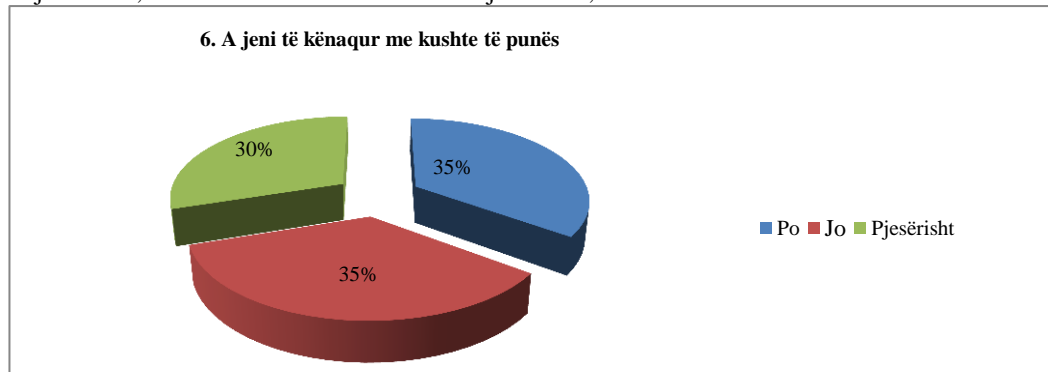
Duke marrë parasysh rëndësin e temës dhe shtjellimin e saj, një hulumtim i denjë është një nevojë. Duke parë ekonomin dhe rëndësin e saj dhe rolin që luan "Faktorët që ndikojnë në rritjen e BVM- Bizneset e vogla dhe të mesme në Kosovë", natyrisht se një pyetësorë i bërë mire dhe i përpiluar siq duhet do t'na jep përgjigjen më të mire. Gjat hulumtimit kemi parë se një nga problematikat kryesore ekonomike për të bërë biznes në Kosovë qëndrojnë politikatat financiare jo të përshtatshme për të bërë biznes, ekonomia informale, konkurenca jolojale, kamatat e larta, barrierat doganore në lëndë të parë si dhe energjia elektrike janë disa nga gjetjet tona gjatë anketimit në këtë punim. Në vijim do të paraqesim anketimin që tregon në mënyrë direkte për gjendjen e disa nga shumë biznesve në komunën e Ferizajit dhe të Kaçanikut.

Komentimi:

Në pyetjen se janë të punsuar me shkollë fillorë, me shkollë të mesme, me shkollë të lartë

dhe fakultet, më shumë se fakultet? Të anketuarit janë përgjigjur: Me shkollë fillorë janë 10%, kurse Me shkollë të mesme janë 25%, Me shkollë të lartë dhe fakultet janë 35%, Më shumë se fakultet 30%

Në pyetjen A jeni të kënaqur me kushte të punës? Të anketuarit

janë përgjigjur: Po 30%, Jo 35%, Pjesërisht 35%

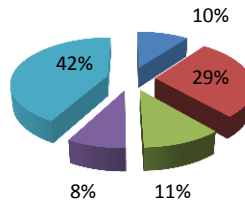

Në pyetjen se sa jeni të kënaqur me respektimi n e

procedurave të rekrutimit? Të anketuarit janë përgjigjur: Pak 20%, Shumë 30%, Mesatarisht 30%, Aspak 20%

8. Cila ka qen arsyeja kryesore e hapjes së biznesit tuaj

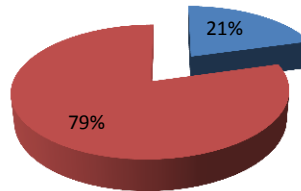
- Të punoj I pavarur nga shefi im
- Kam dëshir të realizoj ëndrrën time
- Kam qen I papunsuar dhe është dashur të bëj diqka
- E kam trashëguar nga familja
- E kam vërejtur mundësin e biznesit dhe kam vendosur ta shfrytëzoj

Në pyetjen se cila ka qen arsyeja e hapjes së biznesit tuaj ? Të anketuarit janë përgjigjur: Në mënyra të ndryshe. 8% e të anketuarve janë deklaruar se bizneset i kanë trashëguar nga familja. 29% janë deklaruar se kanë dëshirë të jenë sipërmarrës duke realizuar dëshirën e kahershme. 11% detyrohen të gjejnë një zgjidhje për të siguruar të ardhura duke e provuar me hapjen e biznesit. 10% janë përgjigjur se dëshirojnë të jenë udhëheqës. Ndërsa 42% e të anketuarve janë përgjigjur se kanë pasur mundësin për hapjen e biznesit dhe se veprimtaria që ata e zhvillojnë ka qenë e nevojshme për klientelen e cila ka plotësuar një nevojë dhe mundësi e mirë për ta duke realizuar fitim.

9. A keni pasur plan biznesi para se të hapni biznesin tuaj

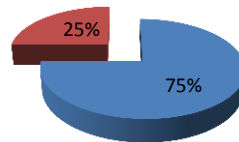
- po
- jo

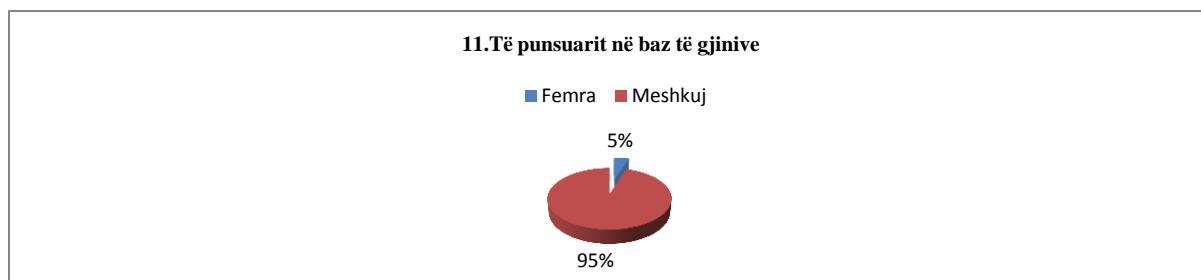
Në pyetjen se a keni pasur plan biznesi para se të hapni biznesin tuaj ? Janë përgjigjur: 79% e të anketuarve jo. Plani i biznesit në vitet e më hershme nuk është zbatu aq sa duhet por me rritjen dhe avancimet e ndryshme dhe ndërmarrsit e kanë kuptuar që duhet pasur një plan biznesi dhe një strategji të punës e cila ju ndihmon në rritjen dhe zhvillimin e veprimtarive biznesore të tyre. Ndërsa rreth 21% e të anketuarve kanë pohuar se kanë pasur planë biznesi dhe se ju ka ndihmuar në hapat e parë të bizneseve të tyre si qasje në kredi dhe letsimin e punës.

10. A keni tani plan biznesi

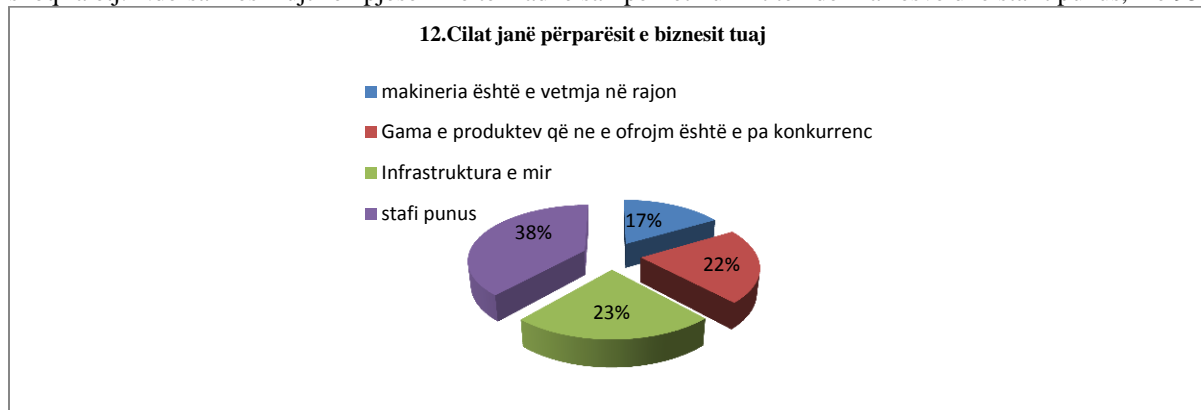
- po
- jo

Në pyetjen a keni tani plan biznesi ? Rreth 75% e të anketuarve janë përgjigjur: se kanë plan biznesi dhe se e zbatojnë, theksojnë se plani i biznesit ju mundëson në zhvillimin e biznesit të tyre si qasje në kredi, dhe për tejkalimin e problemeve që shfaqen gjatë zhvillimit të aktivitetit të tyre biznesor. Ndërsa 25% e të anketuarve janë përgjigjur se nuk kanë plan biznesi dhe se aktivitetin e tyre biznesor e zhvillojnë sipas rrethanave të krijuara gjatë zhvillimit të veprimtarisë biznesore.

Në bazë të anketimit që është bërë në regjionin e Ferizajit shihet qartë se pjesëmarrja e femrave ndërmarrëse është shumë e vogël dhe përfshirja në stafin punues është shumë e vogël në krahasim me gjinin ekundërt, me 5%. Nuk është mungesë këtu qështja e aftësis, arsimimit apo zotësis por mungesë është përkrahja jo e mjaftueshme nga familja, shoqëria etj. Ndërsa meshkujt zënë pjesën më të madhe sa i përket numrit të ndërmarrësve dhe stafit punues, me 95%.

Në pyetjen se cilat janë përparësit e biznesit tuaj? Të anketuarit janë përgjigjur: Stafi punues ku ata punojnë 38% që është një përparsi për ta, infrastruktura në kompanitë e tyre me 23%, makineria 17%, gama e produkteve që e ofrojnë në treg 22% etj.

5. PËRFUNDIMI

Duke diturë rëndësinë e Biznesve të vogla dhe të mesme në krijimin e vendeve të punës, rritjes ekonomike dhe novacionit, qeveritë duhet të marrin përgjegjësi për stimulimin e zhvillimit të Biznesve të vogla dhe të mesme. Masat e mëposhtme u rekomandohen qeverive që kërkojnë të zhvillojnë një mjedis ligjor, të sigurt dhe klimë më të favorshme për të bërë biznes në komunën e Ferizajit dhe të Kaçanikut.

Si përfundimin mund të themi se nga analizat e marra nga bizneset po në këtë regjion tregon qartë se të zhvillosh një veprimtari ekonomike mund të hasësh në disa "Faktorët që ndikojnë në rritjen e Biznesve të vogla dhe të mesme në komunën e Ferizajit dhe të Kaçanikut".

Të cilat do ju tregojmë disa nga më të rëndësishmet:

Faktorët e mëposhtëm konsiderohen si kyç në suksesin e biznesit dhe duhet të predominojnë procesin tuaj të planifikimit.

- Koncepti i biznesit
- Njohja e tregut
- Niveli i zhvillimit të industries
- Menaxhim i aftë
- Kontrolli financiar
- Fokusi i biznesit
- Paraprija e ndryshimeve.

6. REKOMANDIMET

Ndërsa nga rekomandimet mund të thuhet se një regjion si Ferizaji ka mundësi t'i përfshij disa politika ekonomike më të avancuara në krijimin e një klime më të favorshme për të bërë biznes, ndër disa nga rekomandimet që mund t'i japim nga gjetjet tona mund të jenë:

- Fokusimi në Sektorin e Biznesve të vogla dhe të mesme si gjenerues kryesor i vendeve të reja të punës.
- Kompletimi i infrastrukturës ligjore të nevojshme për adresimin e konkurrencës jolojale dhe korrupsionit.
- Krijimi i politikave inkurajuese për rritjen e pjesëmarrjes së femrave ndërmarrëse në ekonomi duke lehtësuar krijimin e ndërmarrjeve të reja dhe subvencionimin e aktiviteteve fillestare të ndërmarrëseve të reja.
- Krijimi i politikave lehtësuese për qasjen në kredi të Biznesve të vogla dhe të mesme me potencial të rritjes së shpejtë.
- Krijimi i politikave stimuluese për formalizimin e bizneseve duke përfshirë masat lehtësuese dhe iniciativat e nevojshme.
- Zhvillimi i tregut të konsulencës për biznese.
- Investimi nga ana e Biznesve të vogla dhe të mesme më shumë në resurset e brendshme si faktorë potencial i rritjes dhe zhvillimit të ndërmarrjeve.

LITERATURA

- [1] Libër - Muhamet Mustafa, Enver Kutllovci, Petrit Gashi, -“Biznesi i vogel dhe i mesëm”- viti 2012
- [2] Libër - Prof.dr Justina Shiroka-Pula“Sfidat e prespektivat e NVM-ve në Kosovë”-viti 2003
- [3] Libër - Dr. Blerim Ramosaj “Bazat e Menaxhmentit”. viti 2000
- [4] Libër - Prof.dr Ali Jakupit “Marketingu”-viti 2008,
- [5] Marrur nga anketimi i bërë në komunën e Ferizajit dhe Kaqanikut - 2017- Pytesor

FACTORS DETERMINING INNOVATION: EVIDENCE FROM MACEDONIA

Besa Xhaferi

Faculty of Economics, University of Tetova, Republic of Macedonia besa.xhaferi@gmail.com

Gjilnaipe Bexheti

Faculty of Economics, University of Tetova, Republic of Macedonia nipe.bexheti@gmail.com

Fatime Idrizi

Health Insurance Fund, Republic of Macedonia

Abstract: The scope and analysis of the firm, both quantitatively and qualitatively, focusing on the success and factors that influence the success remains a field of interest among researchers, business communities and policymakers. Innovation may be identified as a key factor for increasing the value of the company which on the other hand is deterministic for the development of a country resulting that promoting innovation is rather a condition than a choice for both companies and policymakers. Thus innovation is rather a condition than a choice for both companies and policymakers resulting with expanding research on this area. Market oriented companies face the challenge to effectively innovate. Innovation is rather an imperative for firms to adopt and gain competitive advantage in a market based economy. Improving efficiency and productivity are the expected result from introducing innovation. Large body evidence is provided for the positive outcomes for the company introducing an innovation from different sample data. On the other hand, it is open question what influences companies to innovate; why some companies innovate while others do not despite the acknowledged benefits from the innovation. The perspective and the focus of this paper is to emphasize and provide empirical evidence for firm and market specific factors determining innovation. The main focus of the paper is to identify factors influencing the firm to innovate. The benefits of innovation are considered as large but the decision of investing in innovation is complex and is characterized by asymmetric information and moral hazard problem. The Schumpeterian view is followed in the assessment of variable inclusion theoretically. The hypothesis that we are testing are: size of the company is crucial in the decision to innovate and ease of financing is an advantage for companies to innovate. The Business Environment Survey (BEEPS) is organized jointly by EBRD and World Bank The sample data consists of 360 firms from Macedonia extracted from the fifth round of BEEPS dataset. BEEPS is a firm level survey and uses stratified random sampling. Considering the nature of the dependent variable the data are estimated with probit model and also marginal effect are calculated to identify possible determinants of innovation. Due to the recognition that small companies face obstacles to access in bank financing public policies should encourage innovation investment to small companies. Concluding the results from our model suggest that big companies compared to small companies have higher probability to innovate also that the higher the number of competitors they face the higher probability to innovate.

Keywords: innovation, company, financing.

INTRODUCTION

Innovation is the introduction of a new product, new process or new technology in order to improve the existing product as a response of consumers demand. The strand of literature develops framework analysis and empirical evidence regarding benefits and costs from innovation, definition of innovation; the role of patents in innovation as well as the absorption capacity of innovation. The main focus of the paper is to identify factors influencing the firm to innovate. Research on economic and structural characteristics of the environment; firms and manager characteristics of efficient innovations may assesses the determinants of innovation. The benefit of innovation is considered as large but the decision of investing in innovation is complex and is characterized by asymmetric information and moral hazard problem. The perspective and the focus of this paper are to emphasize and provide empirical evidence for firm and market specific factors determining innovation.

The paper mainly addresses two hypotheses for the research question:

H₁: large companies are more prone to innovate compared to small companies respectively size matters in the decision to innovate;

H₂: ease of financing is an advantage for companies to innovate respectively financing is an obstacle that companies face in the decision to innovate; and

H₃: higher competition is correlated with higher innovation.

First the importance of research on innovation is emphasized and also a theoretical review is provided. In the second part we discuss the data and the estimation results of the model. In the final part we conclude and provide policy recommendation.

THE IMPOTRTANCE OF RESEARCH ON INNOVATION

Innovation may be identified as a key factor for increasing the value of the company which on the other hand is deterministic for the development of a country resulting that promoting innovation is rather a condition than a choice for both companies and policymakers. Innovation process usually is identified with knowledge suggesting that highly skilled employees, skilled managers and competitive environment may be identified as key indicators for the adoption of innovation. The value and the success of the innovation is difficult to grasp, resulting with different proxies used to calculate the latter. Beginning with Schumpeter (1943) the definition of innovation evolves and there is no generally accepted definition. The acknowledged benefits from innovation are in profitability, competitiveness and knowledge. Since enterprises in Macedonia largely rely on financing from bank financing may be a challenge for them and also be an impediment to innovate more compared to larger enterprises. Also larger companies are more prone to market changes and have advantage in operating with competition which may be an advance for them to innovate more compared to small ones.

According to Schumpeter (1947) innovation is introducing new products and techniques to the economic system. Innovation are crucial for market oriented companies Hurley and Hult (1998). Schumpeter (1934) positively correlates competition with innovation. Innovation helps firms maintain technological advantage (Lee (1998)). Thus higher competition may result with higher levels of innovation. Additionally, efficient allocation of resources is crucial for introducing and implementing innovation.

Magri (2008), Canepa and Stoneman (2008); Audretsch and Lehmann (2004) provide evidence for the importance of financing for innovation including sample data from Great Britain, Italy respectively Germany. Innovation may lead to higher productivity which may be the channel for translating innovation to success and better performance. Also, Subrahmanya (2011) stepwise estimation results suggest that firms that use innovation grow faster than firms that use government subsidies. Koellniger (2008) estimate result with positive association between innovation and turnover and employment growth. Thus innovation is correlated with higher productivity and faster growth of firms. Innovation patents may encourage one firm to have the role in experiment and others to follow successful innovations, optimal allocation results in all equilibriums while symmetric equilibrium is destroyed (Acemoglu et al (2011)). Wejnert (2002) note the importance of studying diffusion of innovation through economic factors respectively through actors characteristic in order to underline the importance of adoption of innovations.

RESULTS AND EVIDENCE

In order to provide evidence for a small country sample data we estimate a probit model in order to assess the probability of innovation as a function of size of the firm, having a credit and facing competition. The estimates of the model provide empirical evidence in favor of our three hypotheses.

The scope of analysis is 360 firms from Macedonia extracted from the fifth round of BEEPS dataset. In Macedonia companies large rely financially on bank credits consequently we control the relationship between having a credit and the probability to innovate. Therefore we expect that companies that have a bank credit are more prone to innovate. Due to the recognition that small companies face obstacles to access in bank financing public policies should encourage innovation investment to small companies. Other research finds that innovation increases competitiveness and we control if the same hold for our sample data. Also the estimates try to provide evidence whether the size of the firm matters for innovation. It is argued from Schumpeter that small firms (destructive construction) are more prone to innovate while lately the evidence is that larger firms are more likely to innovate.

The results of the estimates suggest that the model fits well the data (according to log likelihood) and the independent variables result significant. Hosmer-Lemeshow's test suggests that we may not reject the hypothesis that the distribution fits the data. Crostabulation of observed and predicted outcomes, where one predicts a positive outcome if the probability is 0.5 or more and a negative outcome otherwise suggests that we predict correctly approximately 71.75% of cases.

Table 1 Estimation of the model

Innovation	Coefficient	Stan. Error	Z	P> z	95% confidence intervals	95% confidence intervals
Size	.49	.164	2.97	.003	.165	.81
bankcredit	.31	.153	2.01	.044	.008	.606
Competitor	.007	.005	0.185	.185	-0.003	.018
Cons	-.003	.16	0.988	.988	-.318	.313

Source: BEEPS data, authors estimation

LR test is computed and it resulted that the variable bankcredit is significant ($LR\chi^2=4.04$, $df=1$, $p < .01$). The LR test suggests also that size are significant ($LR\chi^2=8.79$, $df=1$, $p < .01$). The LR test for competitors suggest that is insignificant ($LR\chi^2=1.75$, $df=1$, $p > .01$).

We also conducted multiple test of coefficient and the results suggest that the hypothesis that size and bankcredit are simultaneously equal to zero can be rejected ($LR\chi^2=13.66$, $df=2$, $p < .01$). We also tested the hypothesis that the effect of all independent variable are simultaneously equal zero and the results suggest that we reject the hypothesis at 1% level of significance ($LR\chi^2=15.07$, $df=3$, $p < .01$). The results from our model suggest that big companies compared to small companies have higher probability to innovate also that the higher the number of competitors they face the higher probability to innovate.

The estimates of marginal effect of our model are presented in the table below:

Table 2 Marginal effects

Innovation	dy/dx	Stan. Error	z	P> z	95% confidence intervals	95% confidence intervals	X
Size	.17	.06	2.97	0.003	.054	.29	.72
bankcredit	.104	.052	2.01	0.044	.002	.206	.55
Competitors	.002	.002	1.32	0.185	-.001	.005	8.81

Source: BEEPS data, authors' estimation

Being large company compared to small increases the probability to innovate by 17% also having a bank credit increases the probability to innovate by 10.4%. An infinitesimal change of the number of competitors increases the probability to innovate by 0.2%.

CONCLUSION

The body of literature providing evidence for benefits of firms from innovation are large as well as the literature for the importance of SMEs' for the economy as a whole. Recent research focuses on the distinction between successfully and efficiently implemented innovation as well as factors determining the diffusion of innovation. Small country cases as the example of Macedonia remain challenging for research analysis. There is no debate for the advantages that stakeholders gain from innovation but the absorption capacity and firm characteristics that attract or determine innovations is analyzed on different grounds. The estimates are evidence in favor of our three stated hypothesis. We conclude that size and financing are possible determinants of innovation for the sample data

analyzed. Therefore we suggest that policies reducing financial restriction for innovation may enhance growth of firms.

REFERENCES

- [1] Acemoglu, Daron, Kostas Bimpikis, and Asuman Ozdaglar. "Experimentation, patents, and innovation." *American Economic Journal: Microeconomics* 3, no. 1 (2011): 37-77.
- [2] Ahn, S. (2002), "Competition, Innovation and Productivity Growth: A Review of Theory and Evidence", OECD Economics Department Working Papers, No. 317, OECD Publishing.
- [3] Breschi, S., and Lissoni, F. (2001) Knowledge Spillovers and Local Innovation Systems: A critical Survey, *Industrial and Corporate Change*, vol.10, no: 4, p.975-1005
- [4] Cohen, W. and Levinthal, D. (1990), Absorptive Capacity: A new Perspective on learning and innovation, *Administrative Science Quarterly*, Vol. 35, No. 1, Special Issue: Technology, Organizations, and Innovation. (Mar., 1990), pp. 128-152.
- [5] Hall, Bronwyn H. (2009) : The financing of innovative firms, *EIB Papers*, ISSN 0257-7755, Vol. 14, Iss. 2, pp. 8-28
- [6] Hurley R. and Hult, T. Innovation, Market Orientation, and Organizational Learning: An Integration and Empirical Examination, (1998) *Journal of Marketing* 1998, vol 62, 42-54
- [7] Kim, W. Chan; Mauborgne, Renée 1997. "Value Innovation – The Strategic Logic of High Growth". *Harvard Business Review* 75, January–February 103–112.
- [8] Klein, K. and Sorra, J., 1996 The Challenge of Innovation Implementation, *Academy of Management Review*, vol 21, no 4., 1055-1080
- [9] Koellinger, Philipp. "The relationship between technology, innovation, and firm performance—Empirical evidence from e-business in Europe." *Research policy* 37, no. 8 (2008): 1317-1328.
- [10] Mansfield, E. (1962), Entry, Gibrat's Law, Innovation, and the Growth of firms, *The American Economic Review*, vol.52, no 5, p.1023-1051
- [11] Savignac, F. (2007) THE IMPACT OF FINANCIAL CONSTRAINTS ON INNOVATION: WHAT CAN BE LEARNED FROM A DIRECT MEASURE?
- [12] Schumpeter, J. A. (1934), *The Theory of Economic Development*, Harvard University Press, Cambridge.
- [13] Subrahmanya, M. H. "Technological Innovations and Firm Performance of Manufacturing SMEs: Determinants and Outcomes." *ASCI Journal of Management* 41, no. 1 (2011).
- [14] Thomson, V.(1965), Bureaucracy and Innovation, *Administrative Science Quarterly*, 5(June), 1-20
- [15] Wejnert, Barbara. "Integrating models of diffusion of innovations: A conceptual framework." *Annual review of sociology* 28 (2002).
- [16] Wesley M. Cohen; Daniel A. Levinthal, Innovation and Learning: The Two Faces of R & D, *The Economic Journal*, Vol. 99, No. 397. (Sep., 1989), pp. 569-596.

FAMILY AND JUVENILE DELINQUENCY

Ivona Shushak

St. Clement of Ohrid University, Bitola, Faculty of Law, Kichevo, ivona.susak@uklo.edu.mk

Elena Tilovska Kechegi

St. Clement of Ohrid University, Bitola, Faculty of Law, Kichevo, elena.tilovska-kechegi@uklo.edu.mk

Abstract: The basic and most essential unit of social organization, the family, has been carefully studied by many researchers, all of whom have agreed that in it lies a tremendous force which determines the behaviour of youth. The family is the prime determiner of social behaviour. From it emerge children who are indelibly stamped with high ideals and noble aspirations, or with low, vile, anti-social attitudes towards life.

Main factors influencing juvenile delinquency are family structure to which children are exposed to and the relationships adolescents have with parents. As with patterns of juvenile delinquency, family structure has also changed dramatically over the last century, becoming very diverse in today's society. Adolescents of all ages are living in many various types of homes, such as with single, married, or cohabiting parents. The families that children grow up in and the social environment in which they live in can have major effects on their well-being. There is a large body of research that shows children from non-intact homes show higher rates of juvenile delinquency than children from intact homes, partially due to weaker parental control and supervision in non-intact homes.

Another potential factor of youth's delinquency is family socioeconomic status. Children from disadvantaged socioeconomic backgrounds are at greater risk of a range of negative outcomes throughout their life course than their peers; however the specific mechanisms by which socioeconomic status relates to different outcomes in childhood are as yet unclear.

In this article we hope to point out a few of the most potent factors in the home which are determinants of juvenile delinquency.

Methods: The article will analyze data from a research of valid court cases on the area of Primary Court in Skopje. The focus will be on cases against people who did not fulfilled 18 years of age in the time of committing the crime (juveniles), in the period of 2005 – 2016.

Keywords : family environment, juvenile delinquency, dysfunction, causes, risk factors.

СЕМЕЈСТВОТО И ДЕЛИКВЕНЦИЈАТА КАЈ ДЕЦАТА

Ивона Шушак

Правен факултет, Универзитет "Св.Климент Охридски", Битола, Република Македонија
ivona.susak@uklo.edu.mk

Елена Тиловска-Кечечи

Правен факултет, Универзитет "Св.Климент Охридски", Битола, Република Македонија
elena.tilovska-kechegi@uklo.edu.mk

Апстракт: Основната и најважната единица на општествената организација, семејството, внимателно е проучувана од многумина истражувачи, и секој од нив се согласува дека во него лежи огромна сила која го одредува однесувањето на младите.

Семејството е главната одредница за социјално однесување. Тоа произведува деца кои се неизбришливо запечатени со високи идеали и благородни аспирации, или пак деца со ниски, гнили, антисоцијални ставови кон животот.

Главни фактори кои влијаат на деликвенцијата кај децата се семејната структура, како и видот и квалитетот на врската која децата ја имаат со родителите. Во тој контекст, како што се менува структурата на деликвенцијата кај децата, евидентно и семејната структура драматично се променила во текот на минатиот век, станувајќи многу разновидна во денешното општество. Деца од сите возрасти живеат во многу различни видови домови (со еден родител, со родители кои се во брачна или вонбрачна заедница), но за сите е неспорно дека семејствата во кои децата растат и социјалната средина во која живеат можат да имаат големи ефекти врз нивната благосостојба. Постојат многубројни истражувања кои покажува дека децата од некомплетни и нефункционални домови покажуваат повисоки стапки на деликвенција отколку децата од

функционални и комплетни домови, делумно поради послабата родителска контрола и надзор во нефункционалните.

Друг потенцијален фактор на деликвенција кај децата е и социо-економскиот статус на семејството. Децата од непривилегираните социоекономски средини се изложени на поголем ризик од низа негативни резултати во текот на нивниот животен век за разлика од нивните врстници, но сепак, се уште не се познати специфичните механизми со кои социоекономскиот статус влијае врз различни резултати во детството.

Во овој труд би разработиле неколку од доминантните фактори во домот, кои го детерминираат деликвентното однесување кај децата.

Методи: Во трудот се анализирани податоците од истражувањето на правосилни судски случаи на подрачјето на Основниот суд во Скопје. Фокусот ќе биде ставен на случаи против лица кои не наполниле 18-годишна возраст во времето на извршување на кривичното дело (деца), за периодот од 2005 до 2016 година.

Клучни зборови: семејно опкружување, деликвенција, дисфункција, причини, фактори на ризик

1. ВОВЕД

Криминалитетот како појава е несоодветно општествено прилагодување на поединецот во тешки ситуации. Факторите кои ги сочинуваат овие тешки ситуации, заедно со менталната и физичка состојба кои влијаат врз капацитетот на поединецот да се прилагоди, претставуваат причини за истиот.

Секое кривично дело сторено од страна на дете е резултат на комплексност на вакви фактори. Некои од нив своите корени ги влечат години пред самиот криминален настан, а други се многу очигледно временски поврзани со чинот на деликвенција. Докажано е дека различен сет од причини е клучен во секој поединечен случај.²⁹⁷ Невозможно е затоа, да се прецизираат група на причини кои што секогаш, во секој поединечен случај, ќе резултираат со криминален настан .

Факторите²⁹⁸ кои придонесуваат однесувањето на детето да го одведат во еден правец наместо на друг можат да бидат многу нејасни, и многу од нив сеуште се надвор од делокругот на детекција од страна на експерти: социолози, психолози, криминолози и други. Често се чини дека сосема различни дела се резултат на иста група на причини, но понатамошна анализа покажува дека сепак дополнителни фактори во секој случај го детерминираат типот на деликвенција. На пример, сиромаштијата, дисфункционалниот дом и нередовните приходи кај едно дете може да доведат тоа да бега од училиште со цел да заработи повеќе пари, кај друго да краде, кај трето со приклучување кон улична банда и коцкање. Поинтензивна анализа во секој случај ќе ги изнесе на виделина специфичните фактори кои се одговорни за овие разлики.

2. РИЗИК ФАКТОРИ ВО СЕМЕЈНОТО ОПКРУЖУВАЊЕ

Една од околностите која никој не ја спори е секако дека семејството ја претставува најзначајната средина што го овозможува правилниот психофизички развој на личноста. Почнувајќи од најраното детство, ова е средината во која се одвива животот на една единка, се обликуваат темелните вредности на личноста и се остварува процесот на нејзиниот развој и социјализација.²⁹⁹ Семејството е место на првите општествени допири, извор на првиот поим за светот, околината, животот и работата. Семејството е првото училиште за морално, интелектуално, физичко и естетско воспитување, што во голема мерка го одредува интелектуалното и општествено-моралното однесување на младите. Накратко, семејството му ги дава основните насоки на личноста кои стануваат негови трајни вредности.

Се разбира, имајќи ја во предвид деликатната воспитна и социјална функција на семејството во правилното формирање на членовите на општеството, јасно е дека таа задача можат успешно да ја извршат само складни и функционално адекватни семејства, со пријатен семеен амбиент во кој не се присутни

²⁹⁷ Светските криминолошки формули, кои се обидуваа малолетничкиот криминалитет збиено да го сведат на една причина, се покажаа многу неиздиференцирани, секојдневно-теоретски, а со тоа и неупотребливи. (Кајзер, Г. *Криминологија - вовед во основите*, Александрија, Скопје, 1996, стр.284)

²⁹⁸ На поимот "криминоген фактор" му се даваат многу различни значења, кои треба да водат кон истата цел-објаснување на етиологијата на малолетничката деликвенција. (Милутиновиќ, М., *Криминологија са основима криминалне политике и пенологије*, Београд 1976, стр.213)

²⁹⁹ Singer, M., *Kriminologija-drugo izdanje*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996, стр.222

негативни појави и девијации.³⁰⁰ Спротивно на тоа, семејствата во кои доаѓаат до израз различни елементи или облици на структурна разореност или функционална дезорганизација постануваат центар на девијантен притисок, кој се манифестира и преку криминалното однесување на младите членови.³⁰¹ Како што Х. Вон Хентиг наведува "Често семејството не е пристаниште на кое се одмараат духот и телото, туку легло на немирот во кое цветаат конфликти и емоционални напнатости".³⁰²

Во современото општество се е поголем бројот на семејства кои се деградирани или дефициентни, па во нив односите не се одвиваат складно и хармонично.³⁰³

Деградирано семејство е она во кое не постои љубов, доверба, разбирање и почитување, туку се афирмираат спротивни принципи, тоа семејство не е во состојба да ја оствари својата основна функција, која се состои во изградба и правилен развој на поединецот кој флексибилно ќе се однесува кон надворешниот свет. Такви се оние семејства во кои отсуствува позитивен пример на родителите и каде владеат често тешки материјални услови, алкохолизам, проституција, кавги и несогласувања, авантуризам и слични негативни однесувања.³⁰⁴

Stouthamer и Loeber развиле 4 модели на "ризици семејства" кои се карактеризираат со следното:

Занемарувачки семејства – Во нив родителите му посветуваат малку време на своите деца и ретко ги надгледуваат. Не проверуваат каде и со кој нивните деца го поминуваат времето, ниту што прават.

Конфликтни семејства- Постојат постојани кавги и несогласувања помеѓу родителите, и родителите и децата, често пропратени со насилничко однесување. Методите за дисциплинирање на децата се неделотворни. Децата учат дека несогласувањата можат да се разрешат единствено со насилство, често се чувствуваат отфрлени од родителите и се повлекуваат од нив.

Девијантни семејства- Толерираат дури и го повлекуваат деликвентното однесување. Во такви семејства и самите родители се најчесто агресивни и склони кон деликвентно однесување, а детето е под висок ризик да развие тешки форми на такво однесување вклучувајќи и насилни деликти.

Хаотични семејства- Во овие семејства не се знаат граници, ниту кој за што е одговорен. Чувството на припадност е помалку развиено, а близината помеѓу членовите е мала. Дури и многу значајни и тешки одлуки се донесуваат брзоплето и во кратко време. Родителите често не водат сметка за потребите на децата. Таквите семејства имаат низок социо-економски статус, а членовите имаат многукратни потешкотии во социјалното и емоционалното функционирање.³⁰⁵

Како што може да се заклучи, индикаторите на семејната атмосфера покажуваат степен на поврзаност со однесувањето на децата.³⁰⁶ Семејните односи и атмосфера се огледуваат низ односот помеѓу брачните другари, родителите и децата, децата кои живеат во семејството, остварувањето на воспитното влијание и методот на воспитување. Најсилно криминогено влијание имаат лошите односи помеѓу родителите, и лошиот и педагошки неоправдан однос на родителите спрема децата. Истражувањата покажуваат дека занемарувачкиот родителски стил (ниско ниво на дисциплина, надзор, емоционалност и поврзаност) е значаен предиктор на сите облици на деликвентно однесување кај младите, што би се рекло

³⁰⁰ Млађеновиќ-Крупич, Р.: *Криминологија*, Универзитет у Сарајеву, Факултет криминалистичких наука, Сарајево, 2001, стр. 177-178.

³⁰¹ Јашовиќ, Ж., *Криминологија малолетничке делинквенције*, Београд, 1991, стр.237

³⁰² Шкулиќ, М., *Малолетници као учиниоци и жртве кривичних дела*, Досије, Београд, 2003, стр.22

³⁰³ Хрнич, Ј., *Деликвент или пацијент-студија породичног неуспеха*, Задужбина „Андрејевиќ“, Београд, 1999, стр.

³⁰⁴ За такви семејства, во кои родителите практично ги стимулираат децата да вршат кривични дела и да превземаат други противправни активности, се употребува терминот "криминогено семејно огниште". (Мирић, Ф., *Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције-докторска дисертација*, Универзитет у Нишу-Правни факултет, Ниш, 2014, стр.199)

³⁰⁵ Ricijaš, N., (2009), *Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih-doktorska disertacija*, Sveučilište u Zagrebu- Pravni fakultet, Zagreb, 2009, стр. 49

³⁰⁶ Во семејставата каде што владеат конфликти, каде односите се пореметени, што е најтежок вид на семејна дисфункција, децата често манифестираат антисоцијални реакции. Нивното асоцијално и антисоцијално однесување е врзано со драми, семејни кризи и проблемите на нивните родители, па од таква атмосфера се и нагоните за вршење кривични дела, како единствен излез од нив.

семејства во кои отсуствува јасна структура и кои немаат дефинирани заеднички правила.³⁰⁷ Овој фактор, спрема некои истражувачи, дури подобро го предвидува идното деликвентно однесување отколку агресивното однесување во рана адолесценција.³⁰⁸

Со оглед дека семејството претставува основна структура во која се врши воспитувањето и социјализацијата на личноста, секое отсуство на еден од неговите членови – дефициентно семејство претставува голем хендикеп што има значајно влијание врз наведените процеси. Семејството каде што неговите членови се одвоени и децата оставени без соодветна грижа и надзор од возрасните, извонредно лошо се одразува на неговото функционирање.³⁰⁹ Поточно, непотполноста на семејството еднакво како и кај деградираното и разореното семејство, доведува до опасност од прифаќање на обрасци на социопатолошко и криминално поведење.³¹⁰ Но во овој контекст мора да се нагласи и дека во поимот непотполно или дефициентно семејство се сместуваат по својата состојба разни ситуации, а тука често не се води сметка дали непотполноста на семејството настапила поради злонамерно напуштање на семејството од страна на едниот родител, развод, смрт на еден од родителите, објективно условено отсуство на еден од родителите, вонбрачно раѓање, а ниту за тоа каква семејна атмосфера му претходела на тоа случување, дали загубата на член од семејството е компензирана, што таквата загуба значела за детето и во која фаза на неговиот развој истата се случила.³¹¹ Основано е, оттука, да се истакне дека дури со земање во предвид на сите овие околности и нивната поврзаност со другите чинители кои ја карактеризираат личноста на членовите на семејството, може да се оценува криминогеното влијание кое го има непотполното семејство.³¹²

Нарушување на семејните односи може да настане и поради социо-економските карактеристики на семејството. Поволните материјални услови ја олеснуваат воспитната улога на семејството, додека пак семејствата кои се затекнати во тешки материјални услови, не се во состојба доволно внимание и грижа да му посветат на своите деца. Во некои случаи сиромаштијата и отсуството на елементарни материјални услови може да бидат пресуден фактор на деликвенција, но тоа не е секогаш случај. Стабилно и морално цврсто семејство, во кое меѓусебните односи се хармонични, понекогаш успева да го избалансира притисокот на сиромаштијата, останувајќи достоинствено во неа. Па оттука, и материјалното богатство на семејството не е сигурна гаранција дека во однесувањето на нејзините членови нема да дојде до девијации.³¹³

³⁰⁷ Од сите анализирани карактеристики на семејството и семејните прилики, најголема поврзаност со деликвентно однесување како во време на детството, така и во подоцнежните периоди од животот има композитната варијабла **грижа за детето**. Потоа според нивото на поврзаност доаѓа потполноста на семејството во раниот развој на детето, зад кој веднаш следат социјално патолошките појави во семејството, потполноста во семејството во подоцнежниот развој на детето и семејната атмосфера во раниот период на развојот. (Bajer, M., Kljajić, S., *Kasniji životni put delinkventne djece*, Radna zajednica Republicke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1990, стр.146)

³⁰⁸ Ricijaš, N., (2009), *Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih-doktorska disertacija*, Sveučilište u Zagrebu- Pravni fakultet, Zagreb, 2009, стр. 48

³⁰⁹ Широко распространет е ставот дека веројатноста од криминално однесување е поголема кај деца чии семејства се непотполни поради смртта на еден или двајцата родители, развод, напуштање, или одвојување на родителите, отколку кај деца кои живеат во потполни семејства. Без разлика дали ова произлегува од сфаќањето за семејството како примарна социјална институција чии што расцеп мора да биде важен, или од евидентно високото учество на непотполни семејства кај деликвентните деца како што е заведено во нивните досиеја, нотирано е верувањето дека непотполните семејства се еден од најважните фактори за деликвенција. (Shaw, C., McKay, H., *Are Broken Homes a Causative Factor in Juvenile Delinquency?*, Social Forces, Vol. 10, No. 4 (May, 1932), стр. 514)

³¹⁰ Сулејманов, З., Македонска криминологија, Графохартија, Скопје, 2000, стр.658-659

³¹¹ Изненадна смрт на еден од родителите за кој детето било емотивно врзано може да предизвика стрес, а развод и одвојување на родителот може во одредени околности да значи растеретување или олеснување.

³¹² Singer, M., *Kriminologija-drugo izdanje*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996, стр.228

³¹³ Вработувањето на родителите има економска значајност за семејството и нејзиното функционирање. Невработеноста на двајцата родители негативно се одразува на стандардот, особено на семејствата во градовите и тоа предизвикува низа негативни последици, па се доведува во конекција со деликвенцијата кај младите. Но, и вработените родители, жртви на модерниот општествено економски развој, предизвикуваат

3. РЕЗУЛТАТИ ОД СПРОВЕДЕНОТО ИСТРАЖУВАЊЕ

Од вкупно 1577 анализирани кривични пресуди изречени на подрачјето на Основниот суд Скопје I - Скопје за периодот од 2005-2016 година, се дојде до соодветни резултати кои во голема мера соодветствуваат на погоре изнесените теоретски поставки, и се суштински поврзани едни со други.

Имено, голем дел од децата сторители на кривични дела:

1. **Потекнуваат од некомплетни и дисфункционални семејства** (36.6 % или вкупно 576 деца), и
2. **Потекнуваат од семејства кои се наоѓаат во тешка социо-економска состојба** (65.8 % или вкупно 1034 деца).

Меѓутоа во текот на истражувањето се утврдија и уште неколку карактеристики кои исто така се во непосредна врска со улогата на семејството, меѓу кои би ги споменале следните:

- Децата сторители на кривични дела генерално **потекнуваат од многудетни семејства** (57.3 % или 904 деца потекнуваат од семејство кое брои над 4 членови),

Семејствата со многу деца претставуваат значаен проблем од аспект на исполнувањето на нивната функција. Најчесто станува збор за сиромашни семејства кои не можат да ги исполнат неопходните економски и социјални функции за неговите членови да може нормално да се развиваат. Таквите семејства не се во состојба на своите членови да им обезбедат соодветно образование, здравствена заштита, и задоволување на бројни други сложени потреби, па затоа можеби не изненадува фактот што децата од овие семејства имаат негативен однос спрема општествените вредности и прописите со кои тие вредности се штитат. Ова се покажува за точно и во нашето истражување, земајќи го во предвид фактот дека 75 % од децата кои доаѓаат од вакви семејства се наоѓаат во социо-економска состојба која не може да се означи како добра.

- Децата сторители на кривични дела генерално **делото го сторуваат во група** (81.5 % или вкупно 1294 деца).

Таквото вршење на кривичните дела тесно е поврзано и може во голем дел да биде сфатено како резултат на биопсихолошките и социјалните особености на децата. Децата настојуваат да живеат во група бидејќи во неа се чувствуваат посигурни, но преку неа и се реализираат, се потврдуваат, го задоволуваат чувството на припадност.³¹⁴ Оттука незадоволувањето на таквата потреба во рамките на семејството, предизвикува чувство на отфрленост, осаменост, фрустрираност кај детето, што условува понатаму деликвентно и деструктивно однесување и тоа токму во рамките на новата група која ќе го замени социјализаторското влијание на семејството, а тоа е врсничката група (peer group). Во нашето истражување 81.25 % од децата кои доаѓаат од нефункционални семејства делото го сторуваат во група од 2 или повеќе лица.

- За стореното кривично дело, на децата генерално им била изречена **санкција-воспитна мерка -засилен надзор од родител или старател** (41.7 % или вкупно 658 деца)

Од добиените резултати се укажува на либерална, но и во случајов несоодветна казнена политика при решавањето на анализираниите дела, бидејќи судот воопшто не водел грижа за семејната средина во која детето живее во моментот кога донесувал одлука. Во овој контекст е и фактот дека во 26 % од случаите, на дете кое потекнува од дисфункционално семејство, му се изрекува гореспоменатата мерка која по дефиниција подразбира дека родителот треба да превземе должности на воспитување на детето, негово лекување и отстранување на штетните влијанија врз него, а кај дисфункционалните семејства таквата ситуација од старт се доведува во прашање. Па тргнувајќи од сето тоа не треба да изненадува податокот што во голем дел од анализираниите случаи децата се јавуваат како **рецидивисти**. (49.2 % или вкупно 774 деца).

неповолни последици по своите деца. Децата од такви семејства, често во времето додека нивните родители се на работа, се препуштени сами на себе или во најдобар случај, на постарите членови на семејството, кои не се адекватна замена за родителите. (Авдић, С., Породица као фактор малолетничке делинквенције, Савремене тенденции у развоју правног система Р.Србије, бр.LX, Правни факултет-Ниш, 2012)

³¹⁴ Арнаудовски, Љ., *Криминологија*, 2-ри Август С- Штип, Скопје, 2007, стр.467

4. ЗАКЛУЧОК

Од се погоре изнесено, може да се заклучи дека, сеуште, семејството се вбројува помеѓу клучните институции задолжени за правилна социјализација на децата. Тоа е по правило најважното во процесот на правилно воспитување и животна насочување на детето. Меѓутоа, со тек на време значајни промени ја нарушуваат функционалноста на семејството. Голем е бројот на некомплетни, но и деградирани семејства во кои семејните односи не се одвиваат складно и хармонично. Ваквите промени, негативно се одразуваат на правилната социјализација на децата, па со право се истакнува дека не може да се замисли објаснување на деликвентното однесување на младите без согледување на влијанијата на кои биле изложени во своето семејство.

Од спроведеното истражување се покажа дека функционалноста, како и социоекономскиот статус на семејството, се покажуваат како значајни предиктори на неадекватно однесување кај децата, а тоа ниту било ниту смее да биде единствено семеен проблем. Ако се знае дека материјално обезбедена, здрава и хармонична семејна средина претставува најдобра гаранција за успешно воспитување и општествено насочување на младите, општествената заедница треба да превземе смислени и квалитетни напори во правец на оспособување на семејството за вршење на нејзината функција.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Bajer, M., Kljajić, S., *Kasniji životni put delinkventne djece*, Radna zajednica Republicke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1990
- [2] Bridges, B., *Factors Contributing to Juvenile Delinquency*, Journal of Criminal Law and Delinquency, Volume 17 Issue 4, 1927
- [3] Ricijaš, N., (2009), *Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih-doktorska disertacija*, Sveučilište u Zagrebu- Pravni fakultet, Zagreb, 2009
- [4] Shaw, C., McKay, H., *Are Broken Homes a Causative Factor in Juvenile Delinquency?*, Social Forces, Vol. 10, No. 4, May, 1932
- [5] Singer, M., *Kriminologija-drugo izdanje*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1996
- [6] Арнаудовски, Љ., *Криминологија*, 2-ри Август С- Штип, Скопје, 2007
- [7] Јашовић, Ж., *Криминологија малолетничке делинквенције*, Београд, 1991
- [8] Кајзер, Г., *Криминологија-вовед во основите*, Александрија, Скопје, 1996
- [9] Милутиновић, М., *Криминологија са основима криминалне политике и пенологије*, Београд 1976
- [10] Мирић, Ф., *Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције- докторска дисертација*, Универзитет у Нишу-Правни факултет, Ниш, 2014
- [11] Млађеновић-Крупич, Р.: *Криминологија*, Универзитет у Сарајеву, Факултет криминалистичких наука, Сарајево, 2001
- [12] Сулејманов, З., *Македонска криминологија*, Графохартија, Скопје, 2000
- [13] Хрнчић, Ј., *Деликвент или пацијент-студија породичног неуспеха*, Задужбина „Андрејевић“, Београд, 1999
- [14] Шкулић, М., *Малолетници као учиниоци и жртве кривичних дела*, Досије, Београд, 2003

FEATURES OF JUDICIAL EXPERT EXAMINATIONS IN THE BULGARIAN LEGAL SYSTEM

Hristo Dochev

Department of “Social and legal sciences”, D. A. Tsenov – Academy of Economics - Svishtov, Republic of Bulgaria h.dochev@uni-svishtov.bg

Abstract: This paper clarifies the essence of the judicial expert examinations in some of the procedural branches of the Bulgarian legal system. The significance of such judicial examination is the source for making the right decisions by the law enforcement authorities when specific knowledge and skills are required to solve a specific case. Legal doctrine does not have a single opinion on the essence of the judicial expert examinations. Differences exist with regard to the content of the examination, the types of examination, whether the examination should be considered as evidence or means of proof, etc. [1, 2, 3]

Older opinions, advocated by some Russian authors - A.M. Cheltsov, N. V. Cheltsova, R.D. Rahounov, S.P. Fortinskiy and others, are limited to the fact that the expert examination used in the criminal and civil process is evidence. [4] The authors argue that, from the legal point of view, the expert's conclusion, drawn from an expert's opinion, is a source of evidence. It is assumed that facts and circumstances that are not known to the authority that has appointed the examination and are the source of substantive evidence are considered in the conclusion of the expert. The thesis of these authors is also reinforced by the notion that the judicial examination not only reveals additional aspects of manifestation of the various issues under consideration, but also examines their mutual relation, establishes the causes-consequences between them, reveals the legal nature of the case, and also a scientific analysis of the facts is verified. Therefore, the judicial expert examination is considered an independent means of proof and serves as a source for the rise of new evidence.

Other authors hold alternative guideline on the legal nature of the judicial examination. Their essential point is that the examinations are not objective forms of evidence, nor evidence, as they are not facts of the objective reality relating to the circumstances of the case. Prof. Stefan Pavlov and the Russian author I. Petrukhin support this view. According to those authors, the examination is an activity aimed at clarifying the circumstances of the case, and is therefore an activity connected with the lawsuit and is a part of the litigation itself. “Examination is not a fact of the objective reality associated with the facts of the case and hence a procedure-related activity but an activity aimed at clarifying the circumstances of the case and therefore a litigation-related activity, which is part of the litigation process itself ... “. [5]

In order to elucidate the nature of the judicial examinations, the terms “objective forms of evidence” and “evidence” should be first clarified. There are legal definitions of these concepts in a number of Bulgarian legal instruments, but there is no uniform legal framework, which could be explained by the specifics of the separate proceedings - criminal, civil, administrative. Statutory definitions are contained in the Code of Criminal Procedure (Article 102 et seq. - CCP), The Code of Taxes and Social Security (Article 37 et seq.), The Code of Administrative Procedure (Article 39 et seq. – CAP), and others. Therefore, this article follows the logical consistency of the individual regulatory regimes according to the procedure in which the relevant type of judicial examinations has been established. The current work draws special attention to the particularities of the expert examinations in the criminal litigation and the constitutional justice in Bulgaria.

Keywords: expert examinations, litigation, criminal procedure, constitutional justice.

ОСОБЕНОСТИ НА СЪДЕБНИТЕ ЕКСПЕРТИЗИ В БЪЛГАРСКАТА ПРАВНА СИСТЕМА

Христо Дочев

Катедра „Социални и правни науки“, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, Република
България
h.dochev@uni-svishtov.bg

Резюме: Настоящата разработка изяснява същността на съдебната експертиза в някои от процесуалните направления на българската правна система. Значимостта на експертизата стои в основата на вземане на правилни решения от правораздаващите органи, когато за решаване на конкретния казус се изискват

специфични познания и умения от науката. В теорията няма единно становище относно същността на експертизата. Различия съществуват по отношение на съдържанието на експертизата, видовете експертизи, дали експертизата е доказателство или доказателствено средство и други. [1, 2, 3]

По-стари мнения, застъпвани от някои руски автори – А. М. Чельцов, Н. В. Чельцова, Р. Д. Рахунов, С. П. Фортинский и други, се свеждат до това, че експертизата, използвана в наказателния и гражданския процес, представлява доказателствено средство. [4]

Посочените автори застъпват тезата, че от юридическа гледна точка заключението на вещото лице, формулирано от проведена от него експертиза, е източник на доказателства. Изхожда се от презумпцията, че в заключението се съдържат факти и обстоятелства, които не са известни на органа, назначил експертизата и за него те са източник на съществени доказателства. Тезата на посочените автори се подсилва и от схващането, че съдебната експертиза не само разкрива допълнителни страни на проявление на различните разглеждани явления, но тя изследва и взаимната им връзка, установява причините-следствия между тях, разкрива се правната природа на извършеното, прави се научен анализ на проверяваните факти и явления. Затова тя се определя като самостоятелно средство за доказване и служи като източник за възникване на нови доказателства.

Друга насока относно правната същност на експертизата се отстоява от други автори, като същественото е това, че според тях тя не е нито доказателство, нито доказателствено средство, тъй като не е факт от обективната действителност, свързан с обстоятелствата по делото. Това становище се поддържа от проф. Стефан Павлов и руския автор И. Петрухин. Според тези автори експертизата е дейност, насочена към изясняване на обстоятелствата по делото и следователно тя е дейност, свързана със съдебния процес и представлява част от самия процес. “Експертизата не е факт от обективната действителност, свързан с обстоятелствата по делото, и следователно дейност, свързана с процеса, а дейност, насочена към изясняване на обстоятелствата по делото, и следователно дейност, свързана с процеса, представляваща част от самия процес...”. [5]

За изясняване същността на съдебната експертиза предварително трябва да се изяснят понятията „доказателство” и „доказателствени средства”. Налице са законови определения на тези понятия в редица нормативни актове, но не съществува единна правна уредба, което би могло да се обясни със спецификите на отделните производства – наказателни, граждански, административни. Нормативни определения се съдържат в Наказателно-процесуалния кодекс (чл. 102 и сл. НПК), Данъчно-осигурителния процесуален кодекс (чл. 37 и сл. ДОПК), Административнопроцесуалния кодекс – (чл. 39 и сл. АПК) и др. Поради това, изложението следва логическата последователност на отделните нормативни разрешения според производството, в което е назначена съответния вид съдебна експертиза, като са изяснени особеностите на експертизите в наказателния процес и конституционното правосъдие.

Ключови думи: съдебна експертиза, съдебен процес, наказателно производство, конституционно правосъдие.

1. ЕКСПЕРТИЗАТА В КОНСТИТУЦИОННОТО ПРАВОСЪДИЕ

За да се обхване пълно приложното поле на експертизата, трябва да се разгледа участието на експерти в производството, осъществявано пред Конституционния съд като част от конституционното правосъдие на Република България. Конституционният съд (КС) е един от държавните органи, създадени от Великото народно събрание през 1991 г. с приемането на Конституцията на Република България. КС представлява особена юрисдикция, чиято компетентност включва изключително и само въпроси, свързани с основния закон в държавата (Конституцията). Въпреки че съдържа съществителното „съд” в своето наименование, КС не се причислява и не е орган на съдебната система, която пък, от своя страна, е един от елементите на единната държавна власт, заедно със законодателната и изпълнителната власти. [6] Именно това особено място, което заема КС в системата от държавни органи, наличието на специален закон (Закон за Конституционния съд (Обн. ДВ. бр.67 от 16.08.1991 г.) и Правилник за организацията и дейността на КС), в които подробно са уредени статута и правомощията на КС, обуславят спецификите на развиващите се пред КС производства. [7]

При разглеждане на допуснатите дела Законът за КС дава възможност на КС да изисква допълнително писмени доказателства, както и да възложи изготвянето на експертни заключения. Тази възможност, предоставена на КС, е утвърдена и от друг текст на Закона, който допуска експертите, изготвили заключения по зададената им тема, да бъдат задължени да се явят лично и да бъдат изслушани. Аналогични разпоредби съдържа и Правилника за организацията и дейността на КС (вж. чл. 29 ПОДКС).

Въпреки лаконичната правна уредба, тя е достатъчна, за да може КС, като държавният орган с най-висок ценз на своите членове, да се възползва от дадените му законови възможности и да прилага на практика тези норми, а именно – възлагане изготвянето на експертизи, които да бъдат използвани за нуждите на съда при разглеждане на въпроси, съдържащи елементи извън професионалната компетентност на конституционните съдии, за да могат те в максимална степен да защитават и отстояват Конституцията на РБ. Така например с Определение № 1/1993 г. по к.д. № 14/1993 г. на КС е допуснатата експертиза, която става основа на Тълкувателно решение № 17 на КС от 1993 г. относно тълкуването на чл. 18, ал. 4 от Конституцията, който регламентира монопол на държавата по отношение на железопътния транспорт, националните пощенски и далекосъобщителни мрежи, използването на ядрена енергия, производството на радиоактивни продукти, оръжие, взривни и биологично силно действащи вещества. Въпреки значимостта на разглеждания проблем по делото, КС не допуска изслушване на вещото лице пред състава на съда, а само ползва изразените в заключението на вещото лице изводи при постановяване на крайния акт. Не без основание този пропуск търпи критики в литературата. [7, с. 66]

В по-новата практика на КС обаче се наблюдава различно поведение по отношение на изслушването на вещите лица. При решаването на конституционно дело №14/2013 г. КС правилно дава възможност на тримата експерти да поддържат направените изводи в писменото си заключение в съдебно заседание. Именно извършената експертиза е основното доказателствено средство, на основата на което КС отхвърля искането за оспорване на законността на изборите за народни представители на 12 май 2013 г. Подобен подход при назначаването на експертизи пред КС следва да бъде поощряван, тъй като изслушването на вещите лица в съдебно заседание би допринесло за по-лесното възприемане на представеното заключение и като цяло за изясняване на обективната истина по съответното дело.

Експерти са представили лично своите заключения и при гледането на конституционно дело №10/2009 г., в резултат на което е обявен за незаконен избора на трима народни представители, избрани по пропорционалната избирателна система в изборите за 41-ото Народно събрание на 5.7.2009 г. Предвид спецификата на конституционния процес (чл. 21, ал. 1 ЗКС), че заседанията на КС се провеждат без участието на заинтересуваните страни (изключение от това правило има, само когато се повдига обвинение срещу президента и при установяване на несъвместимост на народен представител), в случай че бъде ангажирано личното явяване и изслушване на вещи лица, членовете на КС могат да им задават въпроси по извършената експертиза, което от своя страна би могло да ги мотивира при изграждането на вътрешното им убеждение по време на гласуването и формирането на мнозинство за постановяване на решение на КС. Независимо от факта, че в посочените случаи заключенията на вещите лица по възложените експертизи са в основата на постановените актове на КС и без подобно участие трудно би могло да се стигне до обосноваване на решенията на конституционната юрисдикция, трябва да се отбележи, че подобен способ – прибегването до експертизи и изслушването на вещи лица, се използва рядко в практиката на съда и се ограничава само до цитираните по-горе актове.

2. ЕКСПЕРТИЗАТА В НАКАЗАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

Спецификата на наказателното производство налага разглеждането на неговите особености.

Когато са необходими специални знания из областта на науката, изкуството или техниката за изясняване на някои обстоятелства по делото, се назначава експертиза. Тя е един от способите на доказване. Тя не е нито доказателство, нито доказателствено средство. Назначаването на експертизата се извършва от съда, от прокурора или от органите на досъдебното производство (следовател или разследващ полицай), който изготвя постановление, или от съда, който назначава експертизата с определение. Тези актове трябва да съдържат някои законово определени реквизити. Това са основанията, поради които се налага да се извърши експертизата; обектът и задачата на експертизата; материалите, представени на вещото лице; трите имена, образованието, специалността, научната степен и длъжността на вещото лице или наименование на учреждениято, в което работи, наименованието на медицинското учреждение, в което ще се правят стационарните наблюдения – чл. 145 НПК. Когато експертизата е назначена в досъдебното производство, в акта следва да се посочи и срокът за представяне на заключението.

Органът, който назначава експертизата, може да изисква от обвиняемия образци за сравнително изследване - от почерка или от биологичен произход. Такива образци се изискват и от свидетелите, когато е необходимо да се провери дали те са оставили следи на местопрестъплението или върху веществените доказателства. Обвиняемият и свидетелите са длъжни да предоставят изискваните образци за сравнително изследване, като в случай на отказ те се изземват принудително с разрешение на съответния

първоинстанционен съд. Когато образците за сравнително изследване са свързани с вземане на кръвна проба или с други подобни интервенции с проникване в човешкото тяло, вземането на образци се извършва от лице с медицинска правоспособност под наблюдение на лекар по правилата на медицинската практика и без да се застрашава здравето на лицето.

В някои случаи назначаването на експертизата не е обусловено от едноличното решение на съответния орган, а законът го задължава да издаде акт за назначаване. Такива са случаите, в които съществува съмнение относно причината на смъртта, характера на телесната повреда, вменяемостта на обвиняемия и др. Експертизата е задължителна и когато съществува съмнение относно способността на обвиняемия с оглед на неговото физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни обяснения за тях, както и по отношение на способността на свидетеля с оглед на неговото физическо и психическо състояние правилно да възприема фактите, които имат значение за делото, и да дава достоверни показания за тях – вж. чл. 144, ал. 2 НПК. Експертиза може да се назначи и за установяване на специфични нужди от защита на свидетел във връзка с участието му в наказателното производство.

Органите на досъдебното производство и съдът не могат да назначават за вещи лица:

- лице, което е участвало в състава на съда, постановил присъдата или решението в първата, въззивната или касационната инстанция, или при възобновяване на наказателното дело; което е участвало в състава на съда постановил определение, с което се одобрява споразумение за решаване на делото; което е участвало в състава на съда, постановил определение, с което се прекратява наказателното производство; което е участвало в състава на съда, постановил определение, с което се взема, потвърждава, изменя или отменя мярка за неотклонение задържане под стража в досъдебното производство; което е извършило разследване по делото; което е било прокурор по делото; което е било обвиняем, настойник или попечител на обвиняемия/защитник или повереник по делото; което е било или може да встъпи в наказателното производство като частен обвинител, частен тължител, граждански ищец или граждански ответник; което е съпруг или близък роднина на лицата изброени по-горе; което е съпруг или близък роднина на друг член от състава на съда; което поради други обстоятелства може да се счита предубедено или заинтересовано пряко или косвено от изхода на делото;

- свидетелите по делото;

- лицата, които се намират в служебна или друга зависимост от обвиняемия или неговия защитник, от пострадалия, частния тължител, гражданския ищец, гражданския ответник или от техните повереници;

- лицата, извършили ревизията, материалите от която са послужили като основание за започване на разследването;

- лицата, които не притежават необходимата професионална правоспособност.

Органът, който е назначил експертизата, призовава експертите, проверява тяхната самоличност, специалност и компетентност, отношенията им с обвиняемия и пострадалия, както и наличността за основания за отвод. Актът за назначаване на експертизата се връчва на експерта, след което му се разясняват правата и задълженията, както и отговорността, която носи, ако откаже да даде заключение или даде невярно заключение. Законът въвежда ограничения по отношения на лицата, на които могат да бъдат възлагани експертизи. (чл. 148 НПК). Ако са налице някои от законовите основания за несъвместимост с качеството на вещо лице, последното е длъжно само да си направи отвод.

Вещото лице има задължения да се яви пред съответния орган, когато бъде призовано, и да даде заключение по въпросите на експертизата. То има право да откаже даването на заключение, само когато поставените въпроси излизат извън рамките на неговата специалност или материалите, с които разполага, не са достатъчни, за да си състави обосновано мнение. В досъдебното производство вещото лице представя заключението си в срок, определен от съответно компетентния орган, а в съдебното производство - не по-късно от седем дни преди датата на съдебното заседание. Вещото лице се наказва с глоба до петстотин лева, когато не се яви или откаже да даде заключение без уважителни причини. Ако посочи уважителни причини за неявяването си, глобата се отменя. Разпит на вещо лице, което се намира извън страната, може да се извърши и чрез видеоконференция или телефонна конференция, когато това се налага от обстоятелствата по делото. (чл. 149 НПК).

Вещото лице има и определени права, които са му дадени по изрично разпореждане на закона. То има право да се запознае с материалите по делото, които се отнасят до въпросите на експертизата, да изисква допълнителни материали и да взема участие при извършването на отделни действия по разследването, когато това е необходимо, за да изпълни възложената му задача и др. Вещото лице има право

също да получи възнаграждение за положения труд и да му се заплатят разходите, които е направил, както и да иска отмяна на актовете, които накърняват неговите права и законни интереси. Ако вещите лица са повече от едно, те имат право да се съвещават, преди да дадат заключението – вж. чл. 150 НПК.

Експертното заключение не е задължително за съда и за органите на досъдебното производство, но когато не е съгласен със заключението на вещото лице, съответният орган е длъжен да се мотивира. Когато заключението на експерта не е достатъчно пълно и ясно, компетентният орган назначава допълнителна експертиза, която има за задача само да допълни установеното с първоначалната експертиза, допуснатите непълноти и неточности. Експертното заключение е неясно, ако изводите в него са неопределени и им липсва конкретност. [9] В случай, че заключението на експерта не е обосновано и възникне съмнение за неговата правилност, трябва да се назначи повторна експертиза, която да дублира първоначалната. В постановлението за назначаване, органът на досъдебното производство трябва да посочи основанията за допълнителната или повторна експертиза. При тези експертизи се прилагат същите процесуални правила, както и при първоначалната експертиза. Допълнителна и повторна експертиза може да се направи по мотивирано искане на една от страните – обвиняем/подсъдим или защитник.

Въпреки нормативните изисквания спрямо допълнителните и повторните експертизи, съдебната практика познава и допуска различен подход, наложен от спецификите на експертното заключение, когато е установено безспорно противоречие между равностойни от гледна точка на компетентност експертизи. Така по наказателно дело №498/2009 г. на ВКС, трето наказателно отделение [10] съдът приема, че за постигане на обективната истина, което е вменено като задължение по чл. 121 ал. 2 от Конституцията и чл. 13 ал. 1 НПК, може да се потърсят други допустими от закона средства. В този смисъл по делото, след изслушване на две експертизи относно причините за осъществяването на деяние, е възложена трета „арбитражна“ експертиза. Такъв вид експертиза не е предвидена нито в законовата, нито в подзаконовата правна уредба. ВКС е категоричен, че е недопустимо при две противоречиви експертизи, без едната да е отхвърлена като некомпетентна или необоснована, да се решава въпросът с отговорността на дееца само въз основа на друга еднаква по вид, формат и числен състав експертиза. Следва да се приеме, че назначаването на друг вид експертизи, различен от този, посочен в Наредбата, не трябва да се счита за незаконосъобразно действие на съда, с което се нарушават съдопроизводствените правила, стига да са изпълнени останалите законови условия, приложими към експертизата.

Когато вещите лица са повече от едно, те имат право да се съвещават, преди да дадат заключението. При единодушие вещите лица могат да възложат на един от тях да изложи пред съответния орган общото заключение, а когато са на различно мнение - всеки от тях дава отделно заключение. Ако при извършване на експертизата се открият нови материали, които имат значение по делото, но по които не му е била поставена задача, вещото лице е длъжно да ги посочи в заключението си.

В заключение може да се посочи, че експертизата в наказателното производство се характеризира с редица особености, които произтичат от спецификата на самото разследване. Това води в много случаи до ограничаване на експертната дейност в името на гарантиране в максимална степен на изясняване на обективната истина и запазване правата и свободите на лицата.

В резултат на положителното нормативно израстване в последните години материята на съдебните експертизи се разраства и постепенно добива завършеност. Приетите нови нормативни актове, наред с измененията в действащите, внасят яснота и пълнота по отношение на повечето въпроси на съдебните експертизи. Създаден е общ режим по отношение на лицата, извършващи експертизи, който допринася за стабилност и непротиворечивост в тяхната работа. Експертизата трябва да се възприема като „процесуално регламентирана дейност, извършвана по искане на компетентния орган от лица, които притежават специални знания за изследване на определени обекти или други обстоятелства, свързани с изясняването на дадени обстоятелства.“ [8] Въпреки че е формулирано в подзаконов нормативен акт, това легално определение дава родовото понятие за експертиза и е отнесено към всички видове експертизи, които са в приложното поле на Наредбата. То е ограничено до експертизи, назначени от органите на съдебната власт, органите на досъдебното производство, както и тези по изпълнителни дела.

ЛИТЕРАТУРА

1. Сталев, Ж.. Българско гражданско процесуално право. С., Сиела, 2004, с. 274 – 323;
2. Манев, Н. Наказателен процес. С., Ромина, 2002, §29 - §34;
3. НПК, част II, (Обн. ДВ. бр. 86 от 28.10.2005 г.).

4. Теория и практика експертизы в советском уголовном процессе. Москва, 1953, с.28; Судебно-бухгалтерская экспертиза, Москва, 1962, с. 6 и сл.
5. Павлов, Ст. Наказателен процес на Народна република България, София, 1979, с 427.
6. Стойчев, Ст., Конституционно право, Сиела, С., 2002 г., с. 109-115, 299, 570-608. По-подробно за статута и правомощията на КС и разделението на властите.
7. Пенев, П., Конституционно правосъдие, Сиела, С., 2004 г. За правомощията и практиката на КС.
8. Пар. 1, т. 4 от ДР на НАРЕДБА № 2 от 29.06.2015 г. за вписването, квалификацията и възнагражденията на вещите лица (обн., ДВ, бр. 50 от 3.07.2015 г.).
9. Петрова, Д., По някои въпроси на експертизата в съдебната фаза на наказателния процес – практически аспекти. <http://www.lpajournal.com/wp-content/uploads/2014/10/D-Petrova-pълен-текст.pdf>.
10. Решение № 531/21.12.2009 г. по н.д. 498/2009 г. на ВКС, трето н.о.

FIELD TRIPS (EXCURSIONS) – NEW POSSIBILITIES TO IMPROVE THE GEOGRAPHY TRAINING

Dessislava Poleganova

Bulgaria, dpoleganova@yahoo.com

Abstract: Field trips (school trips) are a traditional question in geography education and it is naturally due to its particular importance. Using field trips the students learn more about the surrounding environment (geographical space) and foreign countries and nations, and respectively about their homeland in direct observation and in its natural state. The important features of school trip are: stimulation of activity for understanding and acquiring the geography curriculum content; learning the notions on the basis of “superior” observation; cultivating students’ practical skills and habits; developing cognitive competence of students and it also has a strong positive impact on pupils’ health condition. Furthermore, it is very valuable to investigate the different functions and purposes which excursions can perform in particular stages of learning process: in introduction - to motivate and address the problematic situation and subject matter; in presentation of new content - to gather materials and information; in assessment - to strengthen and deepen the learnt information; in transfer – to transmit and apply acquired knowledge and skills.

The above-mentioned arguments are the basis for our scientific interest in this research field. According to us, the traditional presentation of field trips in geography training methodic in Bulgaria can be improved and enriched with up-to-date notions and interpretations from “modern” didactics (in our country and abroad). If we search for accomplishing the full effectiveness of field trip, than we should present it in a new plan using analysis of it in a different perspective. The field trip is accepted as specific methodic category - a big one and part of the so-called “big” methods in geography training (macro methods). Such thesis is proven with the following features of field trip:

- it has "internal structure and target orientation";
- it has a specific character (respectively "more closed" or "more open");
- it has well-defined targeting (to develop cognitive competence or activity).

In current paper is presented a different notion about field trip (school trip) related to its:

- nature;
- specific features;
- role and position in geography training.

Key words: field trip (school trip), geography training, “big” methods (macro methods)

Field trip (school trip) is “a specific and very important element in the system of geography training” (Кънчев, 2000: 260). Geography didactics in Bulgaria defines it as a form of training and as a form of organization of the training-educational process. This definition, in our opinion, is not entirely up to date in the context of modern trends in geography training. We support this statement with the following considerations:

- The main problem in geography didactics in Bulgaria is the efficiency of the educational process and in this context the role of field trip is unconditional;
- Planning and implementing an effective geographic educational process requires the following of a comprehensive methodical training model;
- And in such training model the school trip should take its respective place.

Didactical modeling and methodical models are not new to geography didactics in the countries with advanced educational systems and they have long proved their worth. The various notions of didactical modeling can also be found in scientific researches of Bulgarian authors (e.g. Радев, 2014; Василева, 2016a and 2016b; Vasileva, 2017a). In an exemplary model of geography teaching methods elaborated by Vasileva (2017b) the field trips are presented as methodologically large form and one of the “big” methods of geography training. In current paper is accepted the cited comprehension of field trips.

The field trip is a “big” method of training as it has its “internal structure and target orientation”; specific character (respectively “more closed” or “more open”) and well-defined targeting (to develop cognitive competence or activity). Excursions are described as school learning or so-called organized school learning and training outside classroom. With the same or similar meaning concepts “field work” and “working with real objects” are used in geography didactics. This can be explained by the fact that as specific ways of working in geography education are

defined the methods of collecting information, processing, presenting and interpreting it. Within a school trip the most important specific is that pupils are making real "field work" and gather the needed information in direct access to reality. In-depth processing and presentation of collected information takes place after the excursion, and then a new source of information is created that is subsequently interpreted.

And we have to answer the important question - What are the main goals of school trip?

- During the field trip geographical space and reality are studied and become known as well as homeland.
- School trip helps pupils to gather their own experience which is far more valuable than the "distorted" information transmitted and received from other sources of information.
- During the field trip the self-directed learning ("learning by doing") is carried out and geographic working methods are practiced.
- School trip supports the joint activity and cooperation between teacher and pupils and among pupils themselves. During the excursion the social goals are much easier to be accomplished than in the classroom.
- Field trip enhances the emotional relationship with surrounding environment including one's living space.

Apart from the above-mentioned goals the school trip can pursue other results - for example to increase pupils' motivation for learning by offering more interesting problems related to practice.

Of course, the school trip has also negative traits but by comparing them with the positive ones we find that the field trip benefits are much greater than the problems of organizing it. The greater workload of the teacher is justified at least by the limitation of the problems with discipline in the classroom.

A special feature of the school trip as a methodically large form is that it introduces not only the "small" methods but also some other "big" forms in training and education - for example games and projects (Василева, М. 2017b).

The group work is preferred for the field trip. Unlike group work in class, there are fewer difficulties to implement it in out-of-class situations. For example, the communication between pupils and mutual support between them is stimulated during the excursion. Namely the convenient communication and social interaction between pupils from a pedagogical point of view make group work the most appropriate form to be used during the excursion. Cooperative work between pupils is also appropriate for field work but in contrast the individual activity has a limited role.

Frontal training is the most appropriate in an illustrative excursion when an area/terrain is presented and observed. Frontal training also dominates in the strengthening and application of the excursion results. When conducting a school trip it is also necessary to take into account the specific of explored real geographic object. For example, if we visit an industrial plant it is appropriate to combine frontal training with pupils' self-directed learning (for strengthening the knowledge and skills) and use the help of experts with regard to security and supervision of pupils, and production peculiarities.

Exploratory learning dominates among the action forms of training. It can be done alone or in cooperation but it is conducted primarily in group work and using games. And it is important to highlight that in such cases less cognitive goals are accomplished but many ways of working are practiced (targeting at instrumental sphere of training goals), and the mastering of social and affective competence is achieved.

The presentation held by teacher is the other preferred action form of training used in field trips - especially for visits to industrial enterprises and museums. It is also predominant training form in illustrative and other types of excursions where the teacher has to provide the basic knowledge needed to perform the tasks. The presentation held by teacher is also used to introduce various work techniques that have to be demonstrated initially by the teacher so that the pupils can then effectively and expediently work them out.

The approach of presenting can be conducted not only by the teacher or the expert but also by the pupils themselves. A paper made by student could present one's agricultural experience, leisure or environmental topics, and also a short report presented on the spot. Apart from the verbal forms of presentation demonstration of activities could be used as well, e.g. it is possible to perform natural outdoor experiments or plot the different stages of a geographic process.

The developmental approach by asking questions and impose impulses is achieved in frontal training when the field trip is conducted. This approach is commonly used during observations of a geographic object or process. After that the geographic phenomena are described and larger relationships and processes are explained to pupils. The training that applies series of questions and answers with the possible insertion of verbal and visual impulses creates the opportunity for more student responses and develops critical thinking.

A very close methodical interrelation is observed between the field trip and the project: an excursion could be part of a project for the near-by surroundings. Such an excursion is always a purposeful work trip that takes place in a project implementation phase and with the use of numerous specific ways of working, gathering information and obtaining research results. The school trip and the project in the nearby area have many common features like high self-directed learning and activity orientation of pupils, direct communication and joint learning in group work, high engagement of students, high degree of inclusion in the different stages of excursion as compared to classroom training. Simultaneously between field trip and the project exists gradually expanding differences that are above all in:

- The student's self-determination is always heavily emphasized in the project compared to a field trip;
- Topics and educational content of a project are related to real problems and locations and present geographical but also sociocultural and political conflicts;
- Projects stand out with a stronger orientation to students than a field trip. Thus the projects enhance the exploratory learning of pupils;
- The final result/product of a project (as opposed to a final product of the field trip) has practical value and applicability. So it becomes obvious for the students that learning is of a real worth and thus is a prerequisite for changing the environment (activity orientation and behavioral pattern).

Frequently, the field trip is used and is a stage of conducting project when the topic is inter-subjective, e.g. the origin of contemporary landscape, historical development of homeland, economic structure in the surrounding area, etc.

Fig. 1. School trip in different stages of the training process

Introduction	A brief real contact with the terrain aiming to increase pupils' motivation and awaken their interest in the subject.
Presentation of new content	Conducting a purposeful field trip and ensuring new information in direct contact with environment/subject.
Strengthening and deepening	To illustrate and consolidate abstract knowledge.

Furthermore, it is very valuable to investigate the different functions and purposes which excursions can perform in particular stages of learning process: in introduction - to motivate and address the problematic situation and subject matter; in presentation of new content - to gather materials and information; in assessment - to strengthen and deepen the learnt information; in transfer – to transmit and apply acquired knowledge and skills. (Rinschede, 1997: 43-46). In current paper the field trip provides the following options when is used appropriately (Figure 1).

Despite the variety of field trips, it is pointed out that they are arranged in three steps: preparation, implementation and follow-up activities having in mind the change in activity between the teacher and the students. It is proposed the following algorithm for conducting the school trip (Figure 2):

Preparation	The main activities are done and responsibility belongs to the teacher.
Implementation	The activity of students dominates by gathering materials and information. The teacher performs rather a counseling function and offers help.
Follow-up activities	The collected data is presented and evaluated. Then the activity is shared between the teacher and the pupils but the pupils' activity still dominates.

Fig. 2. An exemplary algorithm for conducting a field trip

And in conclusion:

- We reiterate the need for a contemporary interpretation on the subject of the field trip.
- We put stress on its irreplaceable role in enhancing the effectiveness of the geographic educational process.
- We lay emphasis on the fact that the field trip has to take its proper place in the geography teaching methodology, respectively in the training methods model.

REFERENCES

- [1] Василева, М. 2016а „Модерната“ методика на обучението по география – избрани модели, Географски аспекти на планирането и използването на територията в условията на глобални промени, Вършец 23 – 25 септември 2016

- [2] Василева, М. 2016b Дидактическото моделиране в обучението по география, Годишник на СУ, Кн. 2 – География, том 108, София, 2016, (под печат)
- [3] Vasileva, M. 2017a A more comprehensive Understanding of Methods in Geography Training, In: Knowledge – International Journal. Scientific papers, Vol. 19.1, Grafoprom-Bitola, 2017, 285-288
- [4] Василева, М. 2017b Методика на обучението по география – едно по-широко разбиране за методите на обучение, София, УИ „Св.Климент Охридски”, (под печат)
- [5] Кънчев, Д. 2000 Методика на обучението по география, София, УИ „Св. Климент Охридски”
- [6] Радев, Пл. 2014 Обща дидактика, Пловдив, FPB
- [7] Rinschede, G. 1997 Schülerexkursionen im Erdkundenunterricht – Ergebnisse einer empirischen Erhebung bei Lehrern und Stellung der Exkursion in der fachdidaktischen Ausbildung, In: Regensburger Beiträge zur Didaktik der Geographie, Bd. 2, Regensburg, 7-80

FOREIGN BANKS OPERATION IN KOSOVO

Muhamet Hajdari

RBKO-Prishtina muhamet.hajdari@gmail.com

Jusuf Fejza

KolegjiAAB, Prishtina jfejza@hotmail.com

Abstract: One of the most prominent events in the history of the Central Bank of Kosovo-CBK was the conversion to EURO (shifting from the Deutch marks DM to the EUR-euro currency). Although Kosovo is not member of the European Union, it has enjoyed the right to use the EUR currency. By doing so, Kosovo has benefited a monetary policy lead and monitored by the European Central Bank -ECB. This makes the financial system very secure and stable. Based on Law no. 03/L-209 on Central Bank of the Republic of Kosovo (CBK), its primary objective is to foster and to maintain a safe and sound financial system. CBK as a supervising and licensing mechanism of financial institutions supervises the following financial institutions: Banks, insurance companies, microfinance institutions, pension funds and non-bank financial institutions.

The banking system in Kosovo accounts for 85.5% of the financial system assets. In September 2017, the total assets of the banking system amounted to 3,811 million, whereas, loan share accounts for 2.4 million, respectively an increase of 10.2%. Deposits marked an increase to 9.2% of total amount of 3,046 Million. Current number of banks operating in Kosovo is 10, of which 8 are with foreign capital, while the number of employees in this sector amounts to 3,298.

Today, the sector is in the phase of evolving technology development with the tendency to shift from a traditional service to digital or electronic services such as e-banking, POS terminals, ATMs, online application for consumer loans and other electronic services. This strategy helps reduce overall business costs, contributes to the removal of physical money and promotes contemporary banking services that do not differ from the banking system of developed countries.

Keywords: Central Bank, financial system, banks, assets, services

1. HISTORY OF BANKS DEVELOPMENT IN KOSOVO

Following the end of war on 3 June 1999, or by Kumanovo agreement, based on Resolution 1244 (MTA, 1999), responsibility for Kosovo administration was vested to the United Nations Mission in Kosovo (UNMIK). Kosovo's Provisional Self-Government Institutions have been established by the UNMIK mission, representing the people of Kosovo and acting under United Nations mandate operating in Kosovo. Regardless of their democratic legitimacy, the powers of local institutions to express the will of the people in political decision-making processes were limited and subjected to the Special Representative of the Secretary-General (SRSG), this special representative held the main powers over the following issues: Coordination of Foreign Affairs, Justice, Public Order and Macroeconomic Developments.

The United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK) in close cooperation with the International Monetary Fund (IMF) assistance has issued the legal framework for the financial sector in Kosovo, which has been focused on building a sound legal, regulatory and supervisory framework and the provision of conditions for development of sound financial institutions. The Central Bank of Kosovo was established on 15 November 1999 by the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo, pursuant to UNMIK Regulation.

The purpose behind its establishment was to contribute to strengthening the economy in Kosovo by providing an efficient payment system as well as a sound banking system. The purpose of the UNMIK authorities was initially to revive the payment system, because at that time there was no commercial banks established, and ultimately as another objective was "the efficient functioning of a banking system". The Banking and Payments Authority of Kosovo, at the same time, represents the root in establishing a financial sector of Kosovo. Like any other start, this institution managed well to cope with all these challenges successfully, developing and receiving additional functions, so on 24 August 2006, UNMIK issued a new regulation on the "Central Banking Authority of Kosovo"³¹⁵. This institution was run mainly by international staff, but gradually the transfer of competencies to local staff was done by setting up professional cadres to lead this important institution to the financial sector.

³¹⁵Merovci, S. (2004): Tregjet dhe Instrumentet Financiare, Instrumentet Derivateve: Kontratat Forward, Futers, Opsionet, Marrëveshjet Repo. Prishtina, 2004

On June 15, 2008, with the entry into force of the Constitution of the Republic of Kosovo, Law no. 03/L-074 (revoked on 20 August 2010, and replaced by Law No. 03/L-209) on the Central Bank of the Republic of Kosovo-CBK, which defines the Central Bank of Kosovo as a public and independent institution reporting to the Assembly of Kosovo and provides it with full functional, operational and financial independence. Based on this legal framework, rules and regulations have been issued for the governance, supervision and monitoring of financial institutions. The provisions of that legal framework relied on best banking practices that were appropriate for the Kosovo environment as well as on Basel I agreement. This legal framework, with some changes and recent updates, was in effect until the end of April 2012, when the new law on banks, microfinance institutions and non-bank financial institutions was approved. The new law introduced a wide range of innovations. This law addressed some of the issues that were not specifically regulated by previous rules and regulations and addressed the improvement of capital and liquidity position of banks.

2. THE ROLE OF THE CENTRAL BANK

The CBK's objectives are now growing and prioritized, with the main objective being "promotion and maintenance of a stable and sound financial system":

1. The primary objective of the Central Bank is to foster and to maintain a stable financial system, including a safe, sound and efficient payment system.
2. An additional objective of the Central Bank, which is subordinated to the primary objective of the Central Bank, is to contribute to achieving and maintaining domestic price stability.
3. Central Bank shall support the general economic policies of the Government.
4. Central Bank acts in accordance with the principle of an open market economy with free competition, favouring an efficient allocation of resources.

With the implementation of the new law, it is believed that it will promote a more sound and sustainable financial and banking sector by strengthening the governance of financial institutions, the regulatory capital for the banks that currently operate and those to enter the market, more accurate monitoring of capital positions and also the reduction of credit exposure to the level that reflects regulatory capital sustainability for banks operating in the Kosovo market. However, the implementation of this law will also be accompanied by constant changes in the Kosovo market, especially with local capital banks to respond to the stricter regulatory capital requirements. Whereas, for banks operating in Kosovo with international capital, most of the requirements of these laws and new regulations are already being implemented due to their obligations to the parent country operating under requirements of European Central Bank. The legal framework for banks, financial institutions and non-bank financial institutions of Kosovo, compared to legal frameworks with the countries of the region, cannot yet be considered as advanced although there has been continuous progress. In order to advance the competences of the BPAK regarding the regulation, licensing and control of financial institutions in Kosovo, Regulation No. 2001/24 on amending Regulation no. 1999/20. This regulation establishes the legal basis for licensing, supervision and regulation of insurance companies and intermediaries as well as pension funds. The status of the Central Bank of Kosovo (CBK) is defined in Articles 11 (2) and 140 of the Constitution of the Republic of Kosovo and in the Law No. 03/L-209 on Central Bank of Kosovo, which clearly defines competencies, objectives, tasks, relations with the state, relations with financial institutions and payment system functions, regulatory capital, organization and administration, financial statements and financial control.

The Central Bank of Kosovo acts pursuant to the following laws and regulations³¹⁶:

- Law on the Central Bank of the Republic of Kosovo
- Law on Pensions in Kosovo
- Regulation on licensing, supervision and governing of banks
- Regulation on licensing, supervision and governing of insurance companies and insurance brokers
- Rule on Allowed Currency in Use in Kosovo
- Regulation on Payment Transactions, and
- Regulation on registration, licensing, supervision and governing of microfinance institutions

Then the following draft laws and regulations are put forward:

- Draft-law on Deposit Protection
- Draft-law on Banks

³¹⁶Central Bank of Kosovo -CBK

- Draft-law on general insurance
- Draft-law on payment transactions, and
- Draft-law on compulsory motor liability insurance
- Regulation on the Capital Adequacy of Banks
- Regulation on Credit Risk Management
- Regulation on Liquidity Risk Management
- Regulation on Operational Risk Management
- Regulation on disclosure of information by banks
- Regulation on effective interest rate and publication requirements
- Regulation on Changes in Capital Accounts
- Regulation on Consolidated Supervision of Banking Groups, etc.

Kosovo's banking system is a relatively new sector which started to function at the end of 1999, whereas before this time Kosovo had no modern banking system in terms of providing financial intermediation based on market economy conditions. As the last country in the region that started the transition process, Kosovo continues to go through numerous challenges of economic recovery and consolidation of institutions to create conditions for the functioning of the market economy.

3. BANKING SYSTEM SPECIFICITIES

The banking sector in Kosovo has restored confidence, making this industry one of the most successful events of Kosovo's economy since the end of the war up to date. Kosovo's financial system covers the banking industry, the insurance industry, pension funds, microfinance institutions and non-bank financial institutions. The number of financial institutions has not marked any significant change from previous periods.

Financial Institutions in Kosovo	Number
Commercial banks	10
Insurance companies	13
Pension funds	2
Microfinance institutions	18
Financial intermediaries	40

Table 1. Number of financial institutions in 2017

The financial sector in Kosovo continues to be characterized with a satisfactory level and a steady stability even during 2017, although total financial sector assets grew at a slower pace compared to the following countries in the region: one can note that Serbia's banking sector has the highest share 92.7%, Albania with 90.0%, Macedonia with 88.5%, Bosnia and Herzegovina with 86.3%, Kosovo with 85.5%, Slovenia with 77.0%, and Croatia's lowest share with only 75.6 % in relation to total assets of the financial sector³¹⁷.

Over the years, the financial intermediation cost has decreased, the largest number of banking products, the expansion of the banking network and the ease of access of customers to banking services. Kosovo's banking sector, by constantly introducing new technology, is developing compliant to modern banking trends, adapting to changing consumer behaviour towards banking services. The banking sector is also one of the main factors in stimulating the country's economic development.

Despite ongoing improvements, the cost of mediation in the banking system continues to be high. This has affected various factors related to both the banks themselves and the business environment. The Kosovo banking system throughout the period of operation has been characterized by a high level of stability stemming from the application of conservative lending policies by banks and conservative oversight by the regulator. This is explained by the fact

³¹⁷World Economic Forum (2010): Redefining the Emerging Market Opportunity; Driving Growth through Financial Services Innovation

that the share of non-performing loans to the total credit portfolio of the banking sector is low and ranks Kosovo's banking sector among the sectors with the best loan portfolio quality in the region. Based on World Bank data on the level of interest rates on loans compared to the countries of the region, Kosovo has the highest interest rate.

Ensuring high deposit rates as a source of funding has made banks have a more stable source of funding and not rely on short-term demand, whose offer is usually more diverse and has higher funding costs, especially in times of economic and financial difficulties. Investments made by commercial banks in financial markets are mainly made in investments that are considered to have a high degree of security, both for the type of investment and the country where investments were made. Central Bank's capital serves as an important reserve against unexpected losses, therefore, requires careful asset management.

Banking financial system in Kosovo			
Structure, Activities, Performance	September 2017	December 2016	December 2015
<i>Number of Banks</i>	10	10	10
<i>Number of employees</i>	3.298	3.375	3.375
<i>Assets Value</i>	3,811.40	3,363.80	3,387.30
<i>Loans</i>	2,407.20	2,230	2,019.40
<i>Annual Growth Rate of Loans</i>	10.20%	10.40%	7.30%
<i>Deposits</i>	3,046.90	2,897.90	2,701.40
<i>Annual Growth Rate of Deposits</i>	9.20%	7.20%	6.50%
<i>Shareholder's Equity</i>	456.30	420.7	393.80
<i>Income</i>	181.60	231.1	238.20%
<i>Expenditures</i>	112.50	155.6	143.50
<i>Net Profit</i>	69.90	75.5	94.70
<i>Liquidity ratio</i>	38.70%	41.50%	44.90%
<i>Loan Loss provisions to nonperforming loans</i>	139.90%	126.50%	115.10%
<i>Interest rate</i>	6.50%	7.20%	7.70%

Table 2. Banking System, Performance (source, CBK annual reports)

4. DIFFERENCES BETWEEN BANS IN KOSOVO

The banking sector of Kosovo consists of ten (10) commercial banks, 9 banks operate throughout the territory of Kosovo such as: Raiffeisen Bank - RBKO, Procredit Bank-PCB, NLB Bank, TEB Bank, Banka Kombëtare Tregtare - BKT, Banka Private e Binzesit- BPB, Banka Ekonomike-BEK, ISH Bankasi, Zirad Bank and Commercial Bank, which is located only in Serbian settlements. Three of the largest banks are branches of international banking groups coming from European Union countries such as Germany, Austria and Slovenia.

The banking system of Kosovo is characterized by a high share of foreign banks, which account for about 89.3% of total assets of this sector. It is noted that about 69% of the banking sector's asset structure in Kosovo comes from European Union countries, only 11% comes from Turkey, 11% of banking sector assets are from Kosovo and only 9% of banking sector assets belongs neighbouring countries such as Albania and Serbia³¹⁸.

³¹⁸Central Bank of Kosovo- CBK

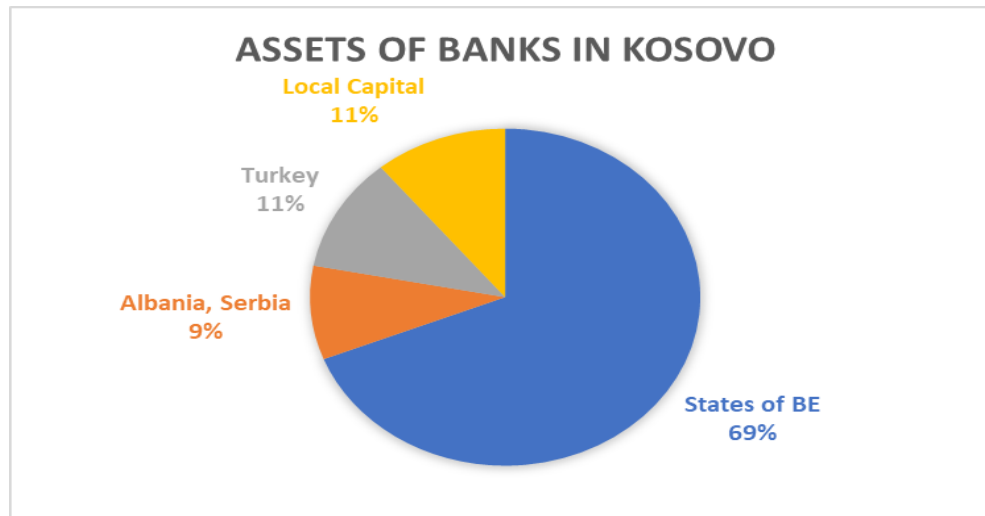

Chart 1. Banking sector assets in Kosovo (Source Central Bank of Kosovo)

All commercial banks are private banks and only two of them are banks with local capital. In the case of Kosovo, there are several different characteristics in relation to other countries, for well-known reasons, that Kosovo's business immediately after the war first had the need for credit for infrastructure rebuilding, finance business activities and the need for reconstruction of the country. The main factors influencing the tightening of credit granting criteria are considered to be the general economic situation and particular industries as well as the risk associated with the collateral execution.

The distribution of loans by sectors remains unchanged from previous years, dominated by the services sector, accounting for 72.0% of total loans. The largest share of the services sector consists of loans to trading companies, followed by loans to the industry, energy and construction sector, accounting for 24.3% of total loans. Despite the fact that it is considered as a promoter for Kosovo's economic development, the agriculture sector continues to have a very low share, which accounts for 3.7% of total loans.

The financial statements structure and the statistical reports are in line with international financial reporting standards, the International Monetary Fund, the European Central Bank, Eurostat, etc. The most important and sustainable funding for the banking system in Kosovo continues to be customers deposits. The assets quality within the banking system continues to be under acceptable rates, however, in recent years their position is noted to be deteriorated.

SUMMARY

The Central Bank of Kosovo, based on the regulation on capital adequacy, has determined the use Basic Indicator Approach as compulsory, but banks may also use other approaches, but such other approaches are subject to prior approval by the CBK. Commercial Banks have kept the capital adequacy ratio at a relatively high level in relation to the minimum requirements established by the CBK under the Capital Adequacy Regulation.

The performance of the banking system in Kosovo continues to be positive despite the unfavourable economic environment at global level. The banking system in the country although recorded a slowdown in income growth to assets ratio, again is considered stable.

LITERATURE

- [1] Merovci, S. (2004): Tregjet dhe Instrumentet Financiare, Instrumentet Derivateve: Kontratat Forward, Futers, Opsionet, Marrëveshjet Repo. Prishtinë, 2004.
- [2] Mishkin, F. S., Eakins, S. (2008): Financial Markets and Institutions (6th edition.). Addison Wesley.
- [3] Morina, V and Toçi, V (2007): Costs of Intermediation in the Kosovo Banking System; Central Bank Authority of Kosovo, Bulletin.
- [4] World Economic Forum (2010): Redefining the Emerging Market Opportunity; Driving Growth through Financial Services Innovation.

- [5] BCBS (1996): Amendment to the Capital Accord to Incorporate Market Risk. Basel Committee on Banking Supervision. Available at www.bis.org
- [6] BCBS (2005): The application of Basel II to Trading Activities and the Treatment of Double Defaults Effects. Basel Committee on Banking Supervision. Available at www.bis.org
- [7] KIPRED, (2005): Kosovar Institute for Policy Research and Development; Administration and Governance in Kosovo. see: <http://www.kipred.org/advCms>.
- [8] Кралев, Т.: *Основи на менаџментот*, 4 издание, Скопје, 2005
- [9] Шуклев, Б.: *Менаџмент*, 5 издание, Скопје, 2008.
- [10] Central Bank of Kosovo

FORMS OF COLLECTIVE CULTURAL RIGHTS (CCR) OR GROUP-DIFFERENTIATED RIGHTS (GDR)**Flora Kadriu**

UBT – Higher Education Institution – Prishtina, Republic of Kosovo kadriu.flora@gmail.com

Abstract: The motive behind this paper is to delve into the forms of collective cultural rights (CCR) or the group-specific, i.e., group-differentiated rights (GDR). Individual right theories begin by providing explanation about the individual and their interests, and proceed to derive a set of individual rights protecting such interests; collectivists, on the other hand, begin by explaining the community and its interests, only to deduce a set of common rights protecting such interests – mainly the interest of a community for self-preservation. Different authors, namely, describe the rights of national minorities and ethnic communities using various terms: **collective (cultural) rights** or **communal rights, group rights, group-differentiated (specific) rights**. In that sense, there are several kinds of **group** or “**collective**” rights: genuine collective rights (e.g., right of peoples to self-determination, right to permanent sovereignty over natural resources, right to development, other solidarity rights, etc.); trade union rights and other labour rights; quasi-collective rights of different groups – women, children, the disabled – and marginalised cultural practices; quasi-collective rights of minorities, ethnic groups, indigenous peoples or the group-differentiated citizenship. By associating the rights of different groups to their cultures, Parekh dubs group (or “collective”) rights **collective cultural rights** or **communal rights**. Kymlicka, on the other hand, terms group rights various forms of group-differentiated rights. Such forms of GDR are often described as “collective” rights. Yet, the syntagm “collective rights” represents a misnomer for various forms of group-differentiated citizenships. The semantics behind the syntagm is rather broad, misleading to a false dichotomy with individual rights. Group-differentiated rights seem to reflect a collectivistic and a communitarian position, instead of mirroring liberal efforts for individual freedom and equality. It is a misrepresentation, since numerous forms of group-differentiated citizenships are in concord with the liberal principles of freedom and equality. Many forms of GDR are, in fact, exercised by individuals. These can be accorded to an individual within a given group, or to the group as a whole. Kymlicka, however, additionally provides the typology of group rights, or as he names them, the group-differentiated rights: 1) collective rights related to self-government, with relative or extended *autonomy* (potentially leading to the right to secession); 2) collective rights as *polyethnic rights* or group-specific measures, that is, rights to the promotion of a separate culture, such as: financial support for education in different languages, radio and television broadcast, support for customs and traditions, etc.; and 3) special *representation rights* in the national parliaments. A given minority is awarded a number of seats in the parliament according to its share into the constituency.

Keywords: group rights, forms of autonomy, cultural autonomy, federalism, secession

ФОРМИ НА КОЛЕКТИВНО КУЛТУРНИ ПРАВА (ККП) ИЛИ ГРУПНО-ДИФЕРЕНЦИРАНИ ПРАВА (ГДП)**Флора Кадриу**Универзитет за бизнис и технологија (УБТ) – Приштина, Република Косово
kadriu.flora@gmail.com

Резиме: Мотивот за изработка на трудот ми е да се обидам да ги истражувам формите на колективно културните права (ККП) или групно-специфичните, односно, групно-диференцирани права (ГДП). Теориите на индивидуалните права започнуваат со објаснување што е поединецот, какви интереси има тој како поединец, а потоа извлекуваат еден збир од индивидуални права кои ги штитат тие интереси; колективистите, пак, започнуваат со објаснување што е заедницата, какви интереси има таа како заедница, а потоа извлекуваат еден збир од заеднички права кои ги штитат тие интереси, пред сè, интересот на секоја заедница за самоодржување. Имено, различни автори, правата на малцинските националности или на етничките заедници ги опишуваат со различни термини: **колективни (културни) права** или **комунални права, групни права, групно-диференцирани (специфични) права**. Во оваа смисла, постојат неколку видови **групни** или „**колективни**“ права: вистински колективни права (на пример, право на самоопределување на народите, право на сувереност врз природните богатства, право на развој, други

солидарносни права, и сл.); синдикални и други трудови права; квазиколективни права на различни групи – жени, деца, хендикепирани лица – и маргинализирани културни практики; и квазиколективни права на малцинства, етнички групи, домородни народи или групно-диференцирано граѓанство. Поврзувајќи ги правата на различните групи со нивните култури, Парек групните, односно „колективни“ права ги нарекува **колективни културни права** или **комунални права**. Кимлика, пак групните права ги нарекува различните форми **групно-диференцирани права** (ГДП). Токму, различните форми на **групно-диференцирани права** честопати се опишуваат како „колективни“ права. Но, синтагмата „колективни права“ е неуспешна како име за различни форми на групно-диференцирани граѓанства. Значењето на синтагмата е премногу широко и наведува на една лажна дихотомија со индивидуалните права. Групно-диференцираните права се чини како да рефлектираат еден колективистички или комунитарен став, наместо да ги рефлектираат либералните заложби за индивидуална слобода и еднаквост. Тоа е погрешна претстава, бројни форми на групно-диференцирани граѓанства се во согласност со либералните принципи на слобода и со еднаквоста. Голем број форми на ГДП, всушност, се применуваат од поединци. Истите можат да бидат доделени на поединци на една група или на групата како целина. Имено, Кимлика ја дава и типологијата на групните права, односно како што ги нарекува тој, групно-диференцирани права: 1) колективни права од областа на *самоуправувањето* (*self – government*), со релативна или проширена **автономија** (кои може да водат до правото на одвојување); 2) колективни права како **полиетнички права** или групно-специфични мерки, односно права на поттикнување посебна култура, на пример: финансиска поддршка на наставата на посебните јазици, радио, радио и телевизиски програми, поддршка на културните обичаи, и др.; и 3) посебни (специјални) **претставнички права** во националните парламенти (*representation rights*). Одредено малцинство добива одреден број места во парламентот според својот удел во избирачкото тело.

Клучни зборови: групни права, форми на автономија, културна автономија, федерализам, сецесија

1. ВОВЕД

Етничките или национални малцински групи често посакуваат да ги користат истите средства кои ги користело и мнозинството, со цел да ја промовираат сопствената култура. Станува сè појасно дека важните облици на колективните културни права (ККП) или групно-специфичните, односно, групно-диференцирани права (ГДП) можат да се остварат во границите на поголемата држава.³¹⁹ Понекогаш, се разбира дека е потребно припадниците на групите различно да се третираат за да се постигне ефективна еднаквост на можностите на нивните членови – како индивидуи. Таа „интервенција“ се постигнува со легализирање посебни групни права или некои автори тоа го нарекуваат „диференцијален третман на граѓанството“ или „диференцирано граѓанство“. Интервенцијата се врши за да се овозможи искажување на другите културни практики, а со тоа да се овозможи макар и минимална можност да се реализираат различните културни идентитети. Колективните права им припаѓаат на колективите и се практикуваат од нив, и како такви нив поединците не ги уживаат директно. На пример, ако се гарантираат колективни права на покраината Квебек во Канада, некои даночни олеснувања и слично, тогаш тие права ќе важат за сите граѓани на Квебек, а не само за франкофонското население. Но, ако на Квебек му се гарантираат колективно културни права или групно-диференцирани права, кои се гарантираат на франкофонското население (судски процеси на француски јазик, изучување на образовна настава на француски јазик и сл.), тогаш тие права ги уживаат поединци кои се припадници на тоа национално малцинство, а не сите граѓани на Квебек. Тие права нема да бидат гарантирани за Италијанците, Шпанците и други, поради една и единствена причина – тие не претставуваат национално малцинство.

Постоењето на ККП се изведува од идејата и потребата за „*правда меѓу групите*“ и меѓу индивидуите на кои им припаѓаат, со цел да се овозможат ефективни можности за остварување на индивидуалните права на припадниците на различни групи, кои имаат различна општествена положба. Доколку се прифати концептот на општествена правда, според која еднаквоста вклучува еднакви почетни позиции на различните етнокултурни групи, колективните културни права начелно не ѝ се спротивставуваат на либералната идеја на еднаквоста.³²⁰

³¹⁹ Will Kymlicka, „*Can Liberal Pluralism be Exported*“, Oxford University Press, 2001, стр. 31.

³²⁰ Milan Mesic, „*Prijepori oko kolektivnih (kulturnih) prava*“, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 2007, god. 57, br. 3, стр. 527 – 545.

Токму колективно-културните права имаат за цел да им помогнат на етнокултурните групи и на верските малцинства во изразувањето на нивното културно достоинство и културна автентичност, без страв од предрасуди или од дискриминација во постоечкото општество. Заштитата овозможена токму од тие заеднички права на граѓанството е доволна за повеќето од легитимните форми различност во општеството. Затоа и расте интересот за истражување на различни форми на автономија, како што е *персоналната (културна) автономија*, или таканаречено внатрешно самоопределување, потоа некакви облици на *политичка автономија* или *територијална надлежност*, *федерализмот* како и инсистирањето на самоопределување или *сецесија*.

2. РАЗЛИЧНИ ФОРМИ НА АВТОНОМИЈА

Еден од начините за постигнување на целта на националните или етничките групи е посебното третирање на личностите, кои, по сопствен избор, го задржуваат посебниот, малцински етнички идентитет. Во ваков случај говориме за *културна* или *персонална автономија*. Основната идеја е дека во сложени држави треба да се развива државјанството како политички однос, но и националноста како културен идентитет, па така на припадниците на националните малцинства да им се овозможи избор на посебен идентитет и во согласност со тоа да стекнат одредени права и обврски.³²¹ Ваквиот облик на автономија е погоден за помалите заедници и територијално дисперзирани национални малцинства, како и за заедниците кои биле подложени на силен асимилациски притисок (на пример, Турците во Бугарија). Концептот на културната автономија која се темели на теоријата на Ото Бауер за неутралната автономија на Хабсбуршката Монархија, пружа дополнување на познатите западни модели на малцински права. Културната автономија не само што бара културата да биде слободна од надворешните влијанија кои би можеле да влијаат на поединецот, туку таа да биде и детерминирана со автономниот избор на своите членови.³²²

Националните или етничките групи во мултинационалните или полиетнички држави, по правило, бараат права од областа на самоуправувањето. Тие се однесуваат на различни (функционални или територијални) облици на „приближување“ кон власта или кон местата на политичко одлучување на етничките групи и малцинства, односно доделување на моќта на националните малцинства. Најчести се барањата за некакви облици на *политичка автономија* или *територијална надлежност*.

Во својата опсежна студија за автономијата, Рут Лапидот го дефинира територијално-политичкиот облик на автономија како договор на групата која се разликува од мнозинската популација во државата, но го сочинува мнозинството во одредено подрачје, насочен кон осигурување на услови со кои можат да го изразат својот идентитет.³²³ На сличен начин и Хурст Ханум смета дека правото на автономија го признава правото на малцинските заедници за внатрешна автономија и контролата на своите работи која не е во спротивставеност со суверенитетот на државата.³²⁴

Најдобри можности на управување имаат групите кои се населуваат на компактна територија. Во тој случај тие можат да остварат скоро потполна автономија на територија на друга нација. Во рамките на територијалната организација на државата се бара територијата на која живее малцинството да се издвои како посебна единица на локална самоуправа и на органите на локалната самоуправа да им се прошират овластувањата во однос на централната власт. Онаму каде што националните малцинства имаат несомнено мнозинство на своите историски територии, а особено каде што тие имаат своја историска автономија, малку е веројатно дека постои било каква алтернатива за територијалната автономија или повеќенационалниот федерализам. Таква територијална автономија, на пример, имаат припадниците на малцинствата на Сицилија, Сардинија, во Трентино – Алто Адиде, Аостинската Долина, Фриули – Венеција Џулија во Италија, и на Оланд во Финска.

Еден историски механизам на признавање на барањата за самоопределување е *федерализмот*, кој може да понуди широка автономија, гарантирајќи можност на малцинството за донесување одлуки во

³²¹ Otto Bauer, “Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie“, Wien, 1907.

³²² Robert Murray, “Liberalism, culture, aboriginal rights: in defence of Kymlicka“, Canadian Journal of Philosophy, vol. 29, no. 1, 1999.

³²³ Ruth Lapidot, “Autonomy – Flexible Solutions to Ethnic Conflict“, Washington, United States Institute of Peace Press, стр. 31.

³²⁴ Hurst Hannum, “Autonomy, Sovereignty and Self – Determination: The Accommodation of Conflicting Rights“, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990, стр. 473 – 474.

одредени области, затоа што федерализмот му се спротивставува на принципот на еднакво претставување на граѓаните (еден човек, еден глас), а на малцинствата им одговара бидејќи нема да бидат надгласани од поширокото општество. Федерализмот може да се појави во повеќе различни облици. Еден од најчестите облици на федерализмот е воспоставувањето на посебен орган заснован на принципот на паритет. Другиот облик е често применлив начин на одредување квоти коишто малцинствата ги добиваат во државната администрација. Федерализам бараат Квебекчаните во Канада, Шкотланѓаните и Велшанците во Велика Британија, Каталонците и Баските во Шпанија, Порториканците во САД. Имено, федерализмот честопати се користи за справување со националната разновидност, но сепак голем број федерални системи се имаат појавено поради неповрзани причини со истата. Не е изненадувачки тоа што земјите кои се „федерации од народи“ исто така треба да создаваат и политички федерации. Корисни дискусии за врската помеѓу федерализмот и културната разновидност има кај повеќе автори (Howse and Knop 1993; Minow 1990; Majone 1990; Gagnon 1993; Long 1991; Duchacek 1977; Elkins 1992; Norman 1994).³²⁵

Сепак, федерализмот е една од вообичаените стратегии за справување со националните малцинства. Тој може да послужи како механизам за автономија само доколку националното малцинство прави мнозинство во една од федералните подрачни единици. На пример, одвојувањето на денешната канадска територија Нунавут во 1999 година, со мнозинство ескимско население од северозападните територии е пример за создавање федерална единица заради заштита на некои етнокултурни групи. Демократскиот федерализам ги припитомува и пацифицира национализмите, истовремено почитувајќи ги индивидуалните права и слободи, што е тешко да се тврди за било кој друг политички состав.³²⁶

Барањето на националните малцински групи кое предизвикува најмногу проблеми е инсистирањето на самоопределување или **сецесија**. Понекогаш таквото барање се истакнува со намера да се формира сопствена, независна држава, а понекогаш одреден територијален дел да се приклучи кон некоја друга држава, најчесто држава на „матичниот народ“.

Интересен е ставот на Џозеф Раз за правата на автономија, истакнувајќи дека такво право имаат групациите кои го сочинуваат мнозинството (во рамки на големата територија) доволна за политичка независност и дека националните малцинства кои немаат територијална компактност доволна за политичка независност мораат да се задоволат со полиетничките права.³²⁷ Имено, се смета дека полиетничките права, како групно-диференцирани права, подразбираат различни форми на јавна финансиска поддршка и правна заштита за одредени практики поврзани со одредени етнички или религиозни групи. Во тоа влегува и финансирањето на етничките здруженија, магазини и фестивали. Некои луѓе го бранат тоа финансирање едноставно како начин да се осигураат дека етничките групи нема да бидат дискриминирани при државното финансирање на уметноста и на културата,³²⁸ други, пак, сметаат дека ваквото финансирање е традиционално ориентирано во полза на европските дериватни форми на културно изразување. Сепак, ККП од областа на самоупраувањето, со релативна или проширена автономија, се постојани и тоа е една од причините зошто националните малцинства сакаат нив да ги внесат во Уставот.

3. ЗАКЛУЧОК

Во современите расправи и имплементација на ККП се забележува мало дистанцирање од територијалните решенија за етничките права (со кои посебно се занимава Кимлика: федерализам, кантонизација и најрадикалното – сецесија) и тоа поради искуството од нивната имплементација во некои кризни жаришта, а посебно со имплементација на системот за малцинска заштита во мултикултурните општества и региони на земјите во Југоисточна Европа кои настанаа по распаѓот на комунизмот. Најдрастични беа примерите на војната во Босна и кризата во бивша Југославија. Имено, искуствата покажаа дека имплементацијата на територијална автономија како решение за етничките прашања во земјите кои поминаа конфликти или пак во оние кои се во фаза на високи меѓуетнички тензии, редовно резултираше во експлицитни или тивки етнички чистења во нивните територијални единици (Босна и Косово се само најдрастични примери). Практично, меѓуетничкиот ресентимент (омраза и страв) не

³²⁵ Will Kymlicka, “*Multicultural Citizenship*“, Clarendon Press, Oxford, 1995, фуснота 22, стр.53.

³²⁶ Will Kymlicka, “*Multicultural Citizenship*“, Clarendon Press, Oxford, 1995.

³²⁷ Joseph Raz, “*Multiculturalism: A liberal perspective*“, во: Joseph Raz, “*Ethics in the Public Domain*“, New York: Oxford University Press, 1994, стр. 178.

³²⁸ Will Kymlicka, “*Multicultural Citizenship*“, Clarendon Press, Oxford, 1995, стр. 57.

запираше со создавање на нови граници на територијалните етнички единици, туку продолжуваше во процеси на тивки преселби. Всушност, резултатот беше создавање на етнички чисти помали ентитети наместо решавање на мултиетничките проблеми (смирување на меѓуетничките релации на инклузивен начин). Најголем број од нив завршуваа во авторитарни репресивни режими (Република Српска и Чеченија, исто така се само најдрастични примери).

Од ова трауматско искуство, „меѓународниот мултикултурен инженеринг“ се ориентираше повеќе кон инструментите на интерното самоопределување, културна автономија, со еден збор – кон одржување на мултикултурните држави во исти граници и со ефективна демократија. Дополнително искуство од сите овие случаи на мултикултурен инженеринг е учеството на коерзивна, односно присилна, превентивна дипломатија од страна на релевантната меѓународна заедница, најчесто Соединетите Американски Држави и Европската Унија. Оваа улога на трет чинител, гарантор, медијатор, олеснувач, посредник во сложените мултикултурни контексти се покажа како многу важен за постигнување на одржлив успех. Проценката и мислењата на „трет“ арбитер или страна која нуди добри услуги (а во која сите актери имаат некаква доверба) е важен фактор на внатрешна консолидација, особено кога се создаваат тензии и конфликти во едно мултиетничко општество и тоа како резултат на односот на идентитетите кој е полн со недоверба, страв и омраза. Примерите на инволвирањето на САД и ЕУ во Македонија со Охридскиот рамковен договор (за време на мултиетничката криза од 2001 година) и потоа на Косово (со планот на Ахтисари) се значајни и успешни примери во таа насока.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Bauer Otto, *“Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie“*, Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907.
- [2] Will Kymlicka, *“Liberalizam, zajednica I kultura“*, Deltakont, Zagreb, 2004.
- [3] Љубомир Д. Фрчкоски, *„Меѓународно право за правата на човекот“*, Магор, Скопје, 2006.
- [4] Hannum Hurst, *“Autonomy, Sovereignty and Self – Determination: The Accommodation of Conflicting Rights“*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990.
- [5] Kymlicka Will, *“Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights“*, Oxford University Press, Oxford and Clarendon Press, Oxford, 1995.
- [6] Kymlicka Will, *“Can Liberal Pluralizam be Exported?“*, Oxford University Press, 2001.
- [7] Lapidot Ruth, *“Autonomy – Flexible Solutions to Ethnic Konflikt“*, Washington, United States Institute of Peace Press, 1997.
- [8] Mesic Milan, *“Prijeponi oko kolektivnih (kulturnih) prava“*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 2007
- [9] Murray Robert, *“Liberalism, culture, aboriginal rights: in defence of Kymlicka“*, Canadian Journal of Philosophy, vol. 29, No. 1, 1999.
- [10] Raz Joseph, *“Multiculturalism: A liberal perspective“*, во: Joseph Raz, *“Ethics in the Public Domain“*, New York: Oxford University Press, 1994.

FORUM THEATRE IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Rositsa Penkova

University „St. Cyril and Methodius“ Veliko Tarnovo, Pleven College of Education
penkova_rb@abv.bg

Abstract: In order for the training to be more successful than usual, it is necessary to apply innovative methods and techniques which should turn learning from a terribly excruciating and frustrating process to an attractive, funny and exciting one and also make future teachers successful. Future teachers must have communication and game competence skills, which are important components of their professional training. The communication teacher-student relationship is mostly speaking. It improves interpersonal relationships but it is also capable of destroying them.

The possibilities of the forum theater for the overall development of the personality, creative freedom and moral level are laid in the humanities of universities.

Forum Theater is a method that allows you to illustrate various options, right decisions or wrong steps. This method provides an additional set of skills, increased sensitivity, additional achievements.

With forum theater students can find solutions that empower them to cope with their own problems. Students are given a case study and they must solve the problem themselves. A lesson is provided that demonstrates to students what could be done by an unkept rule, improperly placed accent or comma, incorrectly used word, or incorrect term explanation. Students themselves find their mistakes and find out the right answer. In the form of a game /forum theatre/ students focus on the importance of various problems. Forum Theater is a method of work that teaches students how to play an active role in their community and find solutions to their life problems. It allows everyone to go on the stage and show his/her attitude to a particular problem situation. Thus, students become active participants in the life of their community, not just witnesses to the problem. They perform their ideas and solutions to the problem and thus they themselves participate in the anticipated change. In an attractive way, the Forum Theater encourages public debates on the problem they have identified as important and it also encourages students' initiative to offer options for its solution.

Through the forum theater the educational effect of the theater - the transformation is achieved. The main advantage of the forum theater method is the recreation in a performance of problems, specific to the particular environment. It enables students to test and implement different real-time strategies. Participants change their behavior from negative to positive and show the audience that the change is possible. The basis of the forum theater is interpretation and improvisation. This educational-theatrical method does not provide ready-made text to be learned and followed by the participants. A creative and immediate process of creation is taking place. An atmosphere is created in which the participants work and know that their ideas, opinions, actions and creative products are valuable and important.

Keywords: forum theatre, competences, educational theatre.

ФОРУМ ТЕАТЪРЪТ В ПОДГОТОВКАТА НА БЪДЕЩИТЕ УЧИТЕЛИ

Росица Пенкова

ВТУ Св. св. Кирил и Методий”, Педагогически колеж - гр. Плевен
penkova_rb@abv.bg

Резюме: За да бъде обучението по-успешно от обичайното е необходимо прилагането на иновативни методи и техники, които да превърнат бъдещите учители в успешни, както и да превърнат обучението от ужасно мъчителен и изпълнен с разочарования процес в атрактивен, забавен и вълнуващ. Бъдещите учители трябва да притежават умения за комуникационна и игрова компетентност, които са важни компоненти от тяхната професионална подготовка. Комуникационната връзка учител-ученик е най-вече говоренето. То подобрява междуличностните отношения, но е способно и да ги разруши.

Възможностите на форум театърът за цялостното развитие на личността, творческа свобода и нравствена извисеност са заложени в хуманитарните специалности на ВУЗ- ПУП и НУП.

Форум театърът е метод, който дава възможност да се онагледят различните варианти, правилните решения или погрешните стъпки. Този метод дава допълнителен набор от умения, нараснала чувствителност, допълнителни постижения.

С форум театър студентите могат да откриват решения, които им дават сили да се справят със собствените си проблеми. На студентите се задава казус и те сами трябва да намерят решение на проблема. Направен е урок, който се демонстрира на студентите какво би могло да се получи от едно неспазено правило, неправилно поставено ударение или запетая, неправилно употребена дума или неправилно обяснение на термин. Студентите сами откриват грешките си и намират правилния отговор. Под формата на игра /форум театър/ студентите се фокусират върху важноста на различни проблеми. Форум театърът е метод на работа, който възпитава студентите как да играят активна роля в своята общност и да намират решение на житейските си проблеми. Дава възможност на всеки да излезе на сцената и да покаже своето отношение към конкретната проблемна ситуация. Така студентите стават активни участници в живота на своята общност, а не само свидетели на проблема. Изиграват своите идеи и решения на проблема и по този начин сами участват в очакваната промяна. По атрактивен начин форум театърът насърчава публичните дебати по проблема, който те са определили като важен, и инициативата на студентите да предлагат варианти за неговото решаване.

Чрез форум театъра се постига образователния ефект на театъра - трансформацията. Претворяването на специфични за конкретна среда проблеми в представление е основното предимство на метода форум театър, тъй като дава възможност за изпробване и приложение на различни стратегии за осъществяване, която се случва в реално време. Участниците променят поведението си от негативно към позитивно и показват на публиката, че промяната е възможна. Основа на форум театъра са интерпретацията и импровизацията. Този образователно-театрален метод не предоставя готов текст, който да бъде заучен и следван от участниците. Реализира се творчески и непосредствен процес на създаване. Създава се атмосфера, в която участниците работят и знаят, че техните идеи, мнения, действия и творчески продукти са ценни и важни.

Ключови думи: форум театър, компетентности, образователен театър

УВОД

Според въведената десетгодишна стратегия на Европейския съюз „Европа 2020“ приоритетите в областта на образованието са насочени към акцент в учебното съдържание и училищното обучение върху творчеството, иновациите и предприемачеството.

Едни от ключовите компетентности в Европейската референтна рамка са културните компетентности-изразяване на идеи, творчество, емоционално и естетическо съпреживяване на света чрез музика, литература, пластични изкуства.³²⁹

В националната стратегия за учене през целия живот е уточнено, че новият образователен подход подпомага развитието на всички ученици и допринася за изграждането на мислещи, можещи и инициативни личности, способни да се справят с промените и несигурността. Всички области на въздействие подкрепят придобиването и непрекъснатото развитие на девет ключови компетентности, между които са социални и граждански компетентности и културна осъзнатост и умения за изразяване чрез творчество.³³⁰

В изпълнение на изискванията на националната квалификационна рамка на Република България студентът, притежаващ образователна степен „професионален бакалавър“ трябва да „притежава и използва детайлни, теоретични и конкретни практически знания в областта“, да умее да „прилага професионално знанията и придобития практически опит чрез нови, нестандартни подходи“, да „ръководи работата в екип и обучава други“, да „намира решения на казуси от социален, морален и етичен характер“.³³¹

Този кратък преглед на образователни документи очертава проблема за игровата култура на бъдещите учители. Ето защо игровата компетентност на студентите е важен компонент от тяхната професионална подготовка.

Възможностите на форум театърът за цялостното развитие на личността, творческа свобода и нравствена извисеност са заложени в хуманитарните специалности на ВУЗ- ПУП и НУП.

³²⁹ Evropeiska referentna ramka. // Европейска референтна рамка.

³³⁰ Национална стратегия за учене през целия живот. // Natsionalna strategiya za uchene prez

³³¹ Национална квалификационна рамка на образование // Natsionalna Kvalifikatsionna ramka

Възможността на публиката да се включва в писането на сценарии, както и да променя действията на героите в пиесата е иновативният метод форум театър. Форум театърът стимулира критичното мислене и диалога. За преодоляване на конфликти, за изграждане на общност в цял свят се използва форум театър.

С форум театър студентите могат да откриват решения, които им дават сили да се справят със собствените си проблеми. На студентите се задава казус и те сами трябва да намерят решение на проблема. Направен е урок, с който се демонстрира на студентите какво би могло да се получи от едно неспазено правило, неправилно поставено ударение или запетая, неправилно употребена дума или неправилно обяснение на термин. Студентите сами откриват грешките си и намират правилния отговор. Под формата на игра, форум театър, студентите се фокусират върху важноста на различни проблеми. Форум театърът е метод на работа, който възпитава студентите как да играят активна роля в своята общност и да намират решение на житейските си проблеми. Дава възможност на всеки да излезе на сцената и да покаже своето отношение към конкретната проблемна ситуация. Така студентите стават активни участници в живота на своята общност, а не само свидетели на проблема. Изиграват своите идеи и решения на проблема и по този начин сами участват в очакваната промяна. По атрактивен начин форум театърът насърчава публичните дебати по проблема, който те са определили като важен, и инициативата на студентите да предлагат варианти за неговото решаване.

Форум театърът е театрална техника, която се занимава с проблемите на човешкото общуване и най-вече с проблема за властта и нейните най-разнообразни форми.

Усвоените форум техники могат да бъдат прилагани от бъдещите учители в началния етап от основната образователна степен, за да формират художествени и личностни умения, естетически усет и оценъчно отношение, както и да провокират към действие учениците, така че да решат възникнал проблем.

За да бъде обучението по-успешно от обичайното е необходимо прилагането на иновативни методи и техники, които да превърнат бъдещите учители в успешни, както и да превърнат обучението от ужасно мъчителен и изпълнен с разочарования процес в атрактивен, забавен и вълнуващ. Бъдещите учители трябва да притежават умения за общуване / комуникационна компетентност /. Комуникационната връзка учител-ученик е най-вече говоренето. То подобрява междуличностните отношения, но е способно и да ги разруши. Форум театърът е метод, който дава възможност да се онагледят различните варианти, правилните решения или погрешните стъпки. Този метод дава допълнителен набор от умения, нараснала чувствителност, допълнителни постижения.

Учителската ефективност е продиктувана от развитието на конкретни умения, а не от абстрактни образователни концепции.

Атрактивният и иновативен метод, форум театър, безотказно постига решаване на проблеми, така че да са удовлетворени потребностите както на учителя, така и на ученика.

Форум театърът е създаден от бразилския режисьор Аугусто Боал. Той го нарича „театър на потиснатите“. Въз основа на идеите и творбата на бразилския педагог Пауло Фрейре – „педагогика на потиснатите“, той развива театралния си метод. Само, когато се използват средствата на диалога, взаимодействието и активното включване, обучението е ефективно според Боал. Обучението е процес, в който учителят не е единственият, който дава знания и може да контролира мисленето и креативността на учениците. Аугусто Боал казва какво е възможно да се постигне със средствата на театъра. За изпробване и приложение на различни стратегии за осъществяване на промяна, която се случва в реално време, театър форума предоставя възможност, която е основното предимство на метода. Този метод предоставя възможност на всеки участник да експериментира със своето решение и да изживее последиците от него. Заслуга на Боал е превръщането на участниците в сътворци на представлението и трансформирането на зрителите в „зрител-актьори“, с което се насърчава отговорност и участие в обществения живот.

Това се случва като студентите представят кратка пиеса и чрез средствата на театъра определен проблем. Тази въображаема ситуация осигурява и на зрителите възможност да търсят и намират креативно решение на проблема, както и вариативност на решенията. Публиката се включва след първоначалното изиграване на пиесата, което Боал нарича „модел“. При второто разиграване някой от зрителите може да спре действието, да заеме мястото на актьор и да се опита да промени действието и края на пиесата като предлага различен модел от първоначалния. Пиесата завършва с дискусия за случилото се и възможните варианти.

Форум театъра като метод на образователно-театрална практика се ръководи от *жокер*. Неговата основна роля е посредничеството между актьори и публика. Студентът, който е в ролята на жокера, разяснява правилата на играта и подтиква зрителите да представят различни гледни точки, да открият различен начин на мислене и да бъдат критични към това, което чуват и виждат. Той трябва да умее да печели доверие, да

предразполага публиката да се чувства безопасно, да разказва, да влиза и излиза от дадена роля, да анимира театралното действие. Ролята на *драматурга* /сценарист/ е да създава етюди, да уточнява тяхната последователност, да очертава конфликти и предлага импровизационни игри, тъй като актьорите не са обвързани със заучаването на готов текст/ сценарий/. Студентът-*режисьор* помага на участниците да покажат по въздействащ начин, това, което съществува във въображението им като движи сюжетното действие към планиран край, поставя акценти върху сюжета и посланието. Така създадената научна теория показва, че тази форма на театрална дейност е логически обвързана с възпитателната и образователна функция на артпедагогиката.

„Артпедагогическите ефекти на театралната дейност са отчетливи и при работа с деца със СОП.“³³²

От бъдещите успешни учители се очаква да бъдат адекватно подготвени за развитие на комуникативните способности и социалните взаимоотношения на децата със СОП. Артпедагогически ефект на прилагането на театрално-образователния метод форум театър е непосредственото емоционално въздействие върху детето със СОП и така го предразполага да покаже своите способности, да изрази своите чувства и емоции, да изрази отношение към героите и събитията. Театрализираната дейност, която е основа на форум театъра, способства за адаптиране на децата със СОП и влизането им в света на красотата. Студентите се обучават да създават условия за активно участие на ученика в съвместен творчески процес, който способства за синхронизиране на собствените му чувства и емоции със заобикалящата го действителност. Участието на ученика в случващото се тук и сега го превръща от пасивен изпълнител на инструкциите на учителя в активен участник. По-достъпната жесто-мимична страна на речта способства за влизането в образ и осигурява възможност за изразяване на различни емоционални състояния.

Използването на средствата на диалога, взаимодействието и активното включване води до подобряване ефективността на обучението като процес, както на учениците, така и на бъдещите учители. Чрез форум театъра се постига образователния ефект на театъра- трансформацията. Претворяването на специфични за конкретна среда проблеми в представление е основното предимство на метода форум театър, тъй като дава възможност за изпробване и приложение на различни стратегии за осъществяване, която се случва в реално време. Участниците променят поведението си от негативно към позитивно и показват на публиката, че промяната е възможна. Основа на форум театъра са интерпретацията и импровизацията. Този образователно-театрален метод не предоставя готов текст, който да бъде заучен и следван от участниците. Реализира се творчески и непосредствен процес на създаване. Създава се атмосфера, в която участниците работят и знаят, че техните идеи, мнения, действия и творчески продукти са ценни и важни. Ако бъдещите учители са обучени ефективно да прилагат театрално-образователния метод форум театър ще могат да постигнат положителни промени в учениците- неуверените започват да вярват в себе си, да изкажат и отстояват мнението си.

Форум театърът е увлекателен за студентите, респективно за учениците благодарение на своите характеристики:

- Форум театърът е интерактивен театър.
- Форум театърът е съвкупност от иновационни техники.
- Форум театърът разгръща въображението, творческото и аналитично мислене.
- Форум театърът няма константен сюжет, той подлежи на промяна и всеки един може да го промени със свое решение и да се почувства на двигател на действието.
- Форум театърът предоставя възможност на всеки участник да бъде чет, да изкаже позицията си и да я защити.
- Форум театърът създава оптимална атмосфера за споделяне и комуникация.
- Форум театърът е средство за социална и нравствена промяна.
- Форум театърът е средство за формиране на гражданска позиция.

Чрез форум театъра се усъвършенстват компетентностите на бъдещите учители за насърчване на активното слушане, което е в тяхна помощ при групови дискусии и ключ към успешните обсъждания. Студентите извличат максимална полза от груповото обсъждане на проблема. Улеснени са за конструктивно общуване в

³³² Марчева, П. Артпедагогика, училище, арттерапия – учебник за студенти от педагогически специалности - Авангард Прима, София, 2016:151

различна социална среда. Форум театъра като театрална техника дава възможности на студентите/учениците да правят осъзнат избор, уважаван от другите. Участниците се учат чрез игра да изразяват своето мнение по подходящ начин и да вземат решение. Чрез форум театъра се организира учеща среда, в която студенти/ученици са насърчавани да се изявяват и да правят избор, да се аргументират убедително и да не пренебрегват аргументите на околните и тяхната гледна точка. Педагогически ефект при прилагането на форум театър в обучението поражда желание студентите/учениците да променят и развиват компетенциите си, личната мотивация и увереността в успеха. Използването на иновативния метод спомага за изразяване на позитивно и градивно отношение, което е необходимо за контролиране на агресията и превръщане на класната стая в място на сигурност и разбирателство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Форум театър е иновативен и конструктивен метод, който развива игровата компетентност на бъдещите учители като важен компонент от тяхната професионална подготовка.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Адлер, Х. Невролингвистично програмиране С. „Кръгзор“, 2003
- [2] Адлер, Х. , Хедър Б. Невролингвистично програмиране за 21 дни. С. „Кръгзор“, 2005
- [3] Здравчев Л., Паспаланов И. Как се създават таланти С. “Наука и изкуство“ 1985
- [4] Йотова, В. Формиране на гражданска позиция у младите хора чрез форум театър. Сп. Образование 2014/1
- [5] Боал, А. Игри за актьори и неактьори. Л. 1992
- [6] Kempe, A. Drama and the Education of Young People with Special Key Concepts in Theatre/Drama Educations London, 2011
- [7] Heathcote, D. How Does Drama Serve Thinking, Talking and Writing? IN Elementary English, Vol. 47, №8, 1970
- [8] Robinson, K. The Element: A how Finding Your Passion Changes Everything. Penguin. Com. 2009

FUNCTIONING OF THE DEFENDANT'S MENTAL DEFENSES OF THE ACCUSED PEOPLE IN THE CONDUCT OF INTERROGATION WITHIN THE CRIMINAL PROCESS

Hristo Popnikolov

Faculty of Philosophy, Southwest University "Neophit Rilski"- Blagoevgrad, Bulgaria
hristopopnikolov@yahoo.com

Abstract: The subject of the discipline are the main theoretical approaches and paradigms presenting the psychological mechanisms of various types of criminal behavior and personal specificity of the different categories of offenders. Specifically examined the empirical studies that have the most significant contribution in the interpretation of criminal activities that are characteristic of representatives of traditional crime and organized crime. Compare the theoretically grounded and empirically deduced productions and summaries to clarify the deeper origins of certain criminal deviation, her psychological profile and characteristic.

Keywords: criminal process, psychological mechanisms, criminal activities.

ФУНКЦИОНИРАНЕ ПСИХИЧНАТА ЗАЩИТНА ДОМИНАНТА НА ОБВИНЯЕМИЯ В РАМКИТЕ НА НАКАЗАТЕЛНИЯ ПРОЦЕС

Христо Попниколов

Философски факултет, Югозападен Университет, „Неофит Рилски“-Благоевград, България
hristopopnikolov@yahoo.com

Резюме: Предмет на научната разработка са основните теоретични подходи и парадигми, представящи психологическите механизми на различни видове криминално поведение, както и личностната специфика на отделните категории правонарушители. Специално се разглеждат емпиричните изследвания, които имат най-значим принос в интерпретацията на криминалните активности, които са характерни за представителите на традиционната криминална и организирана престъпност. Сравняват се теоретично обосноваването и емпирично изведените постановки и обобщения, за да се изясни по-задълбочено генезиса на определена престъпна девиация, нейния психологически профил и особености.

1.УВОД

1. Юридикопсихологическият анализ на обвиняемите започва с разглеждането на техния правен статус и процесулни характеристики.

Съгласно чл. 54 от НПК "Обвиняем е лицето, което е привлечено като такова в това качество при условията и по реда, предвидени в този кодекс." Основната идея, която влага НПК се базира на тезата, че когато лицето е привлечено като обвиняем, това означава, че срещу него е повдигнато и обвинение. Става дума за така нареченото предварително обвинение, което може да бъде повдигнато по два начина – с постановление за привличане на обвиняем или с протокола от първото действие по разследването срещу лицето / чл. 219, ал.1 и ал. 2 НПК/. С изготвянето на постановлението или протокола лицето е привлечено като обвиняем и тази фигура е конституирана по делото. От този момент това лице разполага с всички права, предвидени за обвиняемия, но също така спрямо него могат да се приложат мерките за процесуална принуда, регламентирани в НПК. С акта на конституиране на обвиняемия в досъдебната фаза на процеса той придобива визираните в чл. 55 НПК процесуални права, в обсега на които е и възможността да даде обяснения по повдигнатото му обвинение. / Р- 626- 2011 н.о на ВКС/. / Проф. Нина Чинова/

Окончателното обвинение се повдига, след като е приключило разследването, с обвинителен акт на прокурора, което действие е израз на конституционното му правомощие да привлече към отговорност лицата, които са извършили престъпление от общ характер.

Основен процесуален способ за установяване на истината в наказателния процес и разкриване извършителя на престъплението е разпита на обвиняем .

2. Провеждането на разпита е тясно свързано с изпълнението на специална задача с конкретно поставена цел. А именно при така събраните материали да се извлече основната информация от

дълговременната памет на разпитваното лице относно извършеното престъпно деяние. Решаващо условие за съхраняването на факти, събития в дълговременната памет се явява осмислената интерпретация. Тя зависи от опита, ориентацията, интелектуалното развитие на личността, от степента на активното взаимодействие на индивида с материалния свят, обхвата на неговата система от знания и представи, включени в понятийното поле на съзнанието. При съхраняването на фактологията в паметта се получава личностна реконструкция, обобщение, фрагментизация. Устойчивостта и своеобразието на такова съхранение зависи от значението и конкретния смисъл на материала в съзнателната памет. В резултат на припомнянето се актуализира не само съответния образ в паметта на обвиняемия, но и всяка система на отношения / в това число и емоционални/, свързани със съответните обекти. (Минчев, 2008; Кунчев, 2013; Маджаров, 2014).

Най- голямо значение при разпита има такъв вид възпроизвеждане като припомняне на извлечените от дълговременната памет образи на миналото, локализиращи във времето и пространството.

Наличието на властнически пълномощия се явява един от най-съществените психологически фактори в междуличностното взаимодействие на разследващия орган с обвиняемия в наказателния процес. Тези пълномощия могат да създадат илюзия за обвинителното направление на дейността на разследващия, а в немалки случаи да предизвикат у него професионална деформация при продължително упражняване на длъжностните функции. Основна функция на разследващия е не обвинението, не защитата, а разкриването на истината в процеса на разследването, чрез пълното, обективното и всестранното изследване на обстоятелствата по делото. Законът изрично забранява на разследващия да предприема ходове на оказване на психическо насилие спрямо обвиняемия, изтръгване на показания с методи на насилие, заплахи или други незаконни мерки, задаване на свидетели, потърпевши и др. лица с процесуални качества на подвеждащи въпроси, огласяване на показанията на участниците в очна ставка. Разследващият непрекъснато се сблъсква с разнообразни явления в човешката психика.

3. В процеса на разследване на конкретното правонарушение разследващият и обвиняемият влизат в остро противоборство, като и за двете страни съществува напрежение и фрустрация. Обвиняемият в подобна позиция съзнателно или несъзнателно се старее да отстоява своите интереси и неизбежно реализира съответната защитна стратегия. Възможното противодействие на разследващите органи се формира още при възникването на престъпния умисъл в хода на извършването на престъплението и с определени действия по прикриването на следите от престъпното деяние. Опитният извършител на престъпления със значителен криминален опит прави всичко възможно, което според него ще му позволи да прикрие следите от престъплението. Той се старее да направи всичко възможно, крайно да затрудни разследването, да въведе разследващия в заблуждение. Фактически потенциалният обвиняем планира повече или по-малко подробно определена защитна линия на поведение в случай, че нещата за него се развият неблагоприятно и бъде разкрит. (Кунчев, 2013; Кунчев, 2003; Инбау, 2008).

Особеностите на психическото състояние на обвиняемия се определят от характерната за него психическа доминанта, която на свой ред се структурира в зависимост от отношението му към събитието на престъплението и предстоящото правосъдие. (Еникеев, 2006; Григоров, 2008; Инбау, 2008).

2. КОНЦЕПТУАЛНА СТРУКТУРА НА ЗАЩИТНАТА ПСИХИЧНА ДОМИНАНТА НА ОБВИНЯЕМИЯ

1. Защитната доминанта на обвиняемия определя основните направления на неговата психическа дейност, функционирането на когнитивните му процеси и актуалните психически състояния. Той притежава в значителна степен повишена чувствителност към всички събития свързани с процесуалните действия, които по някакъв начин застрашават стабилността на отстояваните позиции. При това, както редица автори изследвали този процес подчертават, протича постепенно укрепване на защитните позиции. Те допълнително се разширяват и стават все по-регидни. (Григоров, 2008; Кунчев, 2003; Вучков, 2010; Ганчевски, 2011).

Въпреки предвидените от законодателя гаранции за спазването на човешките права и законосъобразното реализиране на процедурите свързани с разследването на обвиняемия и реализацията на досъдебните и съдебните процеси, той е в уязвима позиция и изгражда релевантна на ситуацията и на съдържащите се в нея заплахи защитна доминанта, за да гарантира собствената си защита и да намали рисковите от евентуално наказание. Тя определя цялостното му психическо функциониране за периода на осъществяване на досъдебните и съдебните процедури. Следва да допуснем, че защитната психологическа доминанта естествено възниква при всеки заподозрян и обвиняем и нейното специфично функциониране зависи от неговите персонални особености, както и от своеобразието и развитието на ситуацията при реализирането на процесуалните действия и в частност на провежданите разпити.

Защитната психическа доминанта помага на заподозрения и обвиняемия да овладее собствените си стресове и вътрешни напрежения, да придобие едно по-адаптивно и целенасочено поведение в ситуации на разследването, за да съхранява собствения си психически статус и защитава своите правни интереси в трудна и комплицирана в правно и психологическо отношение ситуация.

Защитната психологическа доминанта е реална психическа даденост, с която трябва да се съобразяват разследващите полицаи, следователи и съдии, за да успеят ефективно да се справят със своята работа и да преодолеят в кратък срок съпротивата на разследваните лица и да докажат по законосъобразен и етичен начин тяхната вина и причастност към проучваните инкриминирани деяния.

2. Психическата защита на индивида като цяло е способ за стабилизация на личността в критични условия на конфликтно взаимодействие и е свързана с отстраняване на чувствата на слабост, тревожност и несигурност. В процеса на разпита е важно да се отчитат психодинамичните особености на разпитваните лица, обусловени от типа на тяхната висша нервна дейност.

Разпитът като изследване на специфичния второсигнален източник на информация има своя генетична структура, образувана по пътя на получаване, съхранение и предаване на информацията на човека. В процеса на разпита, разследващият орган се сблъсква с различни индивидуални проявления на психологическата защита и психическо отчуждение.

Психологическата защита стабилизира личността в критичните условия на противодействие, свързани с отстраняването на преживяванията на напрежение, тревога, стрес и фрустрация, водещи към максимална мобилизация на нейните ресурси и същевременно до техния преразход. По такъв начин индивидът, който е обект на процесулните действия, максимално се защитава от неблагоприятните външни влияния, но с цената на много усилия и огромна загуба на нервно-психическа енергия, което повишава собствената му уязвимост вместо да допринесе за нейното намаляване. Възникването и функционирането на психологическа защита може да бъде значително възпрепятствано в резултат на взаимодействието на разследващия с обвиняемия. Още по-сложна е ситуацията, когато се стигне до разрыв на комуникационния контакт, която може да възникне при психологическо отчуждение и самоизолация на обвиняемия поради желание да се защити.

Обаче и при доброволното даване на показания е необходима мобилизация на мисловната дейност на разпитваните лица. В тези случаи психическата доминанта, детерминираща действията на разследващото лице ще изпълнява ролята на мобилизатор и кондензатор нейната психическа енергия.

3. Мобилизацията на паметта на разпитвания съдейства за предоставяне на възможност за свободен разказ, повтаряне на разказа с различни стадии на повествование/ средата, края на събитието, изложение на отделните епизоди/, разпит за факти съпътстващи престъплението / асоциация за съседство, сходство, контраст, причинно-следствени асоциации/. В процеса на разпита може да се стигне до предявяването на веществени доказателства, намиращи се в пряка или косвена връзка със забравени факти, може да има разпит на местопроизшествието, запознаване на разпитвания с показанията на други лица, преминаване на разпита по планове, схеми, рисунки, фотоснимки, модели и макети. (Кунчев,2003; Кунчев,2013).

При спомнянето на отделни събития, хората обикновено отбелязват тези страни от субекта, които съответстват на тяхното емоционално състояние и личностна насоченост, тоест става въпрос за нещата, които правят впечатление на конкретния човек, към който той проявява избирателност, пристрастност и предпочитания. Например, при уплаха се преувеличава степента на преживяваната опасност на застрашаващите обстоятелства. Чувството на ненавист, което е овладяло разпитвания съдейства предимно за възпроизвеждане на негативните качества в другия човек, независимо от особеностите на ситуацията и неговите действия в нея..(Кунчев, 2013; Станков,2006).

Трябва да се отчете, че в зависимост от типа висша нервна дейност в разпитваното лице могат да възникнат различни временни затруднения в припомнянето на определени събития. Ако разпитваното лице се намира в превъзбудено състояние, разпитът следва да се прекъсне или отложи, отчитайки възможността за възникване в последствие на явлението реминисценция- по-пълно и точно възпроизвеждане на събитията след края на възбудата, противопоставянето или каквато и да било друга вътрешна психическа дейност, саботираща процеса. В паметта на човека винаги се съхранява повече информация, от това което той може да възпроизведе към момента. Въпросът е доколко той ще реши, че е целесъобразно да я предостави в зависимост от хода на процесулните действия и неговата позиция при тяхното провеждане.

Предявяване на обвинение означава даване възможност на обвиняемия да се запознае с пълния текст на повдигнато срещу него обвинение. Гаранциите са задължение на държавните органи, и държавните органи са задължени да ги предоставят на обвиняемия. От този момент нататък той изгражда и си

структурира неговата защитна психическа доминанта. Тя може да бъде активна и да се изразява в даването на лъжливи показания, унищожаване на вещевни доказателства, създаване на недостоверни такива, оказване на натиск върху свидетели. От друга страна психическата доминанта на обвиняемия може да бъде пасивна. В тези случаи той е склонен към отказ от сътрудничество, не желае да дава показания, демонстрира затвореност и резервираност при провеждането на разпитите с него.

Действията на разследващия, предшестваша получените показания, като удостоверяване на личността на разпитвания, разясняване на неговите права и задължения имат своята важна задача. Те въвеждат разпитването в процеса на официално ролево общуване. Системните предупреждения могат значително да намалят психическата активност на разпитвания, в началото на разпита, а тя трябва да бъде пределно ограничена. В началния стадий на разпита разследващия орган се стреми да получи информация за разпитвания, за неговите личностни особености и психически състояния, да определи неговото отношение към правосъдието, към дадените следствени действия и към личността на самия разследващ орган. По този начин представителят на разследващия орган прави предварителни изводи, спрямо възможната тактика на разпита в дадената ситуация и установява комуникативен контакт с разпитваното лице.

3. ОСНОВНИ ХИПОТЕЗИ НА ЗАЩИТНАТА СТРАТЕГИЯ

1. А. Дулов (1975) установява, че поведението на обвиняемия се определя от множеството на следните фактори: /1/ от социално-психологически дефекти в личността му; /2/ от психологическата структура на извършеното престъпление; /3/ от наличието на предходен опит, свързан с общуване с правоохранителните и правораздавателните органи; /4/ от психологическите особености на участниците в правораздаването и възможностите им да оказват въздействие; /5/ от обема на известната на обвиняемия информация за действията на правоохранителните и правозащитни органи.

Е. Маджаров (2006) твърди, че повтарянето на престъплението е резултат от утвърдили се асоциален модел на самоактуализация, в основата на който стои негативния. Аз- образ и екзистенциална фрустрация, индикирана от преживяванията на отчужденост, изолираност и самотност. Обстоятелствата, тласкащи индивидът към извършването на престъпление не са свързани с това, че той не желае или не разбира, че трябва да живее нормално и порядъчно, а от това че в определен човек се е опорочила системата на смисловите екзистенциални принципи, което води до изкривяване на отношението му към определени страни от социалната действителност. Оценяването на личността на човека, извършващ престъпление е необходимо да изведе доминиращите подбуди и да обобщи типичните способности на неговото поведение, стратегията му на действие в различни ситуации. Човешкото поведение се организира около основни ценностни позиции на личността. Водещите системообразуващи фактори на конкретния тип личност се явяват механизми за смислообразуване, които определят характера на цялостната му житейска активност.

Причините за престъпното поведение извършителят вижда не в своите отрицателни качества, а във външните обстоятелства, свързани с поведението на други хора. Извършването на престъпното деяние се съпътства от високата самооценка на престъпника. За това свидетелстват неадекватната оценка, която престъпника има за нещата от действителността, дълбоки нарушения в сферата на самооценка и самоконтрол. В следствие се формира система на психическа самозащита на престъпника.

2. Самооправданието за предумишлено престъпление се извършва със различни способности: откриване на вина у жертвата; обезценяването на обществените и правните норми в съответствие с нормите на паралелно съществуващи антисоциални групи / престъпни банди, др групи с антисоциално поведение;/ прехвърляне на отговорността на други лица, оправдаване с някакви други сложни обстоятелства и т.н.

В отделни публикации на Цоков (2003) обстойно се разглежда въпроса за влиянието, което се оказва върху обвиняемия, чрез невербална комуникация, вокализацията и вербалните послания върху участниците в съдебното заседание. Особено значение при категоризирането на конкретните характеристики на обвиняемия има оценката на неговата невербална комуникация.

Паралингвистите /К. Питърсън и колеги Андреева, 1998) предлагат осем модела на невербална експресия. Нито един жест или позиция на тялото сами по себе си не посочват определена емоция или нагласа. За да се интерпретира поведението на обвиняемия, трябва да се разглежда цялостен модел на сигналите, идващи по различните канали. (Цоков,2003). Трябва да се отчита, че всеки един индивид е част от различна култура, което изисква осъзнаването на опита на съответната обществена група. Следователно, категоризирането на конкретните атрибуции варира в широки граници.

Паралингвистиката често се определя като онова, което е останало след като вербалното съдържание се извади от речта, т.е безсъдържателни аспекти на речта /интонация, ударение и тн.(Д.

Адлингтън / по Андреева, 1998). Визира се и предложението личността да се преценява на базата на качествата на гласа. Резултатите от подобно изследване са представени в книгата на Цоков (2003). Преценки на личността на база качествата на гласа разкриват нейни поведенчески и пресоанлни особености.

3.Особеностите на психическото състояние на обвиняемия / заподозрян/ в значителна степен се определят от неговото отношение към събитието на престъплението и правосъдието (Григоров,2008) Съществено значение имат ценностните личностни диспозиции, а също така и рефлексията на обвиняемия спрямо степента на доказуемост на престъплението, както и състоянието му по време на разследването. В зависимост от тези обстоятелства могат да възникнат две различни стратегии в поведението на обвиняемия. Защитната доминанта за противодействие на разследваните лица (обвиняем, заподозрян или свидетел, дори и потърпевш) се характеризира като основен психически феномен от който зависи в голяма степен ефективната практическа ориентацията на разследвания. И уменията му резултатно да противостои на разследващите го органи. В хода на процесуалните действия защитния механизъм за възможно противодействие на следователя разследващия полицаи или магистрата започва да се формира още при възникване на престъпния умисъл, а след това и в хода на извършеното престъпление и при скриването на неговите следи. Опитният престъпник прави всичко възможно за да унищожи или замаскира следите от реализираното криминално деяние, да затрудни разследването, да въведе разследващия в заблуждение. Той планира линията си на поведение и в случай на разкриване на престъплението. (Стойчев, 2009; Цоков, 2003) . Защитната доминанта на обвиняемия определя направлението на неговата психическа дейност, чрез която се поддържат конкретни защитни позиции в процеса на разпита и провеждането на цялостното разследване. Тази функционална роля на защитната психическа доминанта на обвиняемия разкрива и основната задача (изграждането на защитна стратегия за противодействие на разследването и разкриването на истината за престъплението) .

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направения анализ е видно, че всички участници в досъдебното производство, съдебното производство и съдебното заседание е възможно в една или друга степен да бъдат повлияни както от личността на обвиняемия, така и от неговата компетентност да участва в съдебния процес. В това отношение като експерт, психологът може да окаже неопенимо съдействие. Всяка една експертиза би подпомогнала на всички участници в правораздаването по повод на обективната им оценка за извършителите на правонарушения, за разбиране на индивидуалната им защита и присъщото за тях самооправдание по време на процесуалните действия. Участието на психолози в наказателния процес е от ключово значение за установяването на истината в разследването, защото всяко престъпление като деяние има субективна страна, изразяваща се в психическото отношение на деца към извършеното деяние. Установяването на тези психологически мотиви е ключов момент от наказателния процес с оглед установяването на истината.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] “Legal Psychology”. Docent Doctor Emil Madhzarov 1997.
- [2] “ Legal Psychology ” Prof. Ivan Grigorov, 2008 .
- [3] “ Criminal Psychology ” Prof. Aleksander Dulov ” 1975г.
- [4] „Psychology of the accused Person ” Prof. Marad Enikeev (Russia)Prof. Nina Chinova

GLOBAL STRATEGY - A REQUIREMENT FOR PERFORMANCE ON FOREIGN MARKETS

Sofronija Miladinoski
Skriejl Gino
Fejzulahu Beka

Abstract: The real philosophy for companies nowadays is when they are speaking about globalization. Even the biggest pessimists agree with that, while saying that the globalization destroys certain orders in different economies. This is the main reason why every opportunity which gives access to the world market for the companies shall never be missed.

The strategy which shall be formed must be different from the foreign strategies of the companies because of the different elements which have their own market. This is the main reason why in this paper the authors try to develop a global strategy.

Keywords: global strategy, globalization, market.

GLOBALNA STRATEGIJA - USLOV ZA NASTUP NA INOSTRANO TRŽIŠTE

Sofronija Miladinoski
Skriejl Gino
Fejzulahu Beka

Abstrakt: Govoriti o globalizaciji danas predstavlja prava filozofija preduzeća. Sa tim se slažu i najveći pesimisti a pri tom govoreći kako globalizacija uništava određene poretke u raz ličitim ekonomjama. Zato svaka mogućnost koja daje šanse da se priključuju ka svetskom tržištu nikad se ne ispusta.

Strategija koja treba da se oformi mora se razlikovati od inostrane strategije preduzeća poradi različite elemenata koja ima svako tržište. Zato ovde posebno obradujemo globalnu strategiju.

Ključne reci: globalna strategija, globalizacija, tržište.

1. GLOBALNE STRATEGIJE PREDUZEĆA

Globalizacija se odnosi na situaciju kada kompanije poseduju globalnu strategiju koja podrazumeva jedinstvenu strategiju kompanije primerenu i vezanu za svetski prostor. Globalna strategija znači da kompanije upravljaju multinacionalnim poslovanjem integralno uz uvažavanje brojnih faktora u svetskim razmerama: geografskih, transportnih, pravnih normi...

Ključni koraci u formiranju totalne globalne strategije podrazumevaju:

(1) **Bazična strategija firme** – polazi od nacionalnih uslova poslovanja i predstavlja polaznu osnovicu uspešne globalne strategije. Osnovna strategija se uspostavlja na osnovu realnog, što objektivnijeg sagledavanja konkurentskih prednosti firme. Ako se ova bazična strategija ne uspostavi, dalje nadograđivanje elemenata internacionalizacije i globalnosti neće obezbediti uspešnost.

(2) **Internacionalizacija** – naredni korak koji podrazumeva dalje napore da se osnovna strategija okrene aktivnostima van granica sopstvene zemlje, što znači ekspanziju aktivnosti i dodatno prilagođavanje osnovne strategije. Ovaj korak se mora savladati da bi se moglo krenuti na naredni korak, globalizaciju.

(3) **Globalizacija** – unošenje kvalitativno nove dimenzije u međunarodnu strategiju firme, integrisanje strategije u različitim zemljama.

2. TROUGAO GLOBALIZACIJE

Temena trougla:

(1) **Podsticaji, podstrekači globalizacije** privrede predstavljaju odgovarajuće uslove i karakteristike određene delatnosti, sektora ili grane koji podstiču procese globalizacije, i oni su vezani za: tržišta, troškove, ekonomsku politiku države, konkurentnost.

(2) **Poluge globalne strategije** (ili mere) kojima se podstiče globalizacija poslovanja od kojih su najznačajnije mere: učešće na globalnom svetskom tržištu, razvoj globalnih proizvoda, globalno lociranje, globalni marketing, globalna konkurentna strategija.

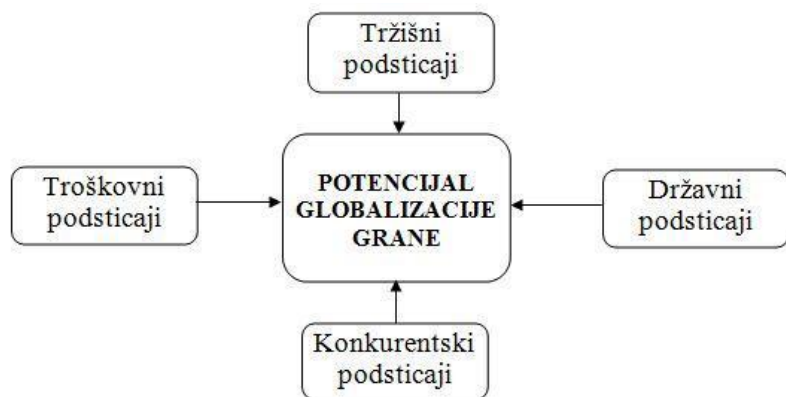
(3) **Ključni organizacioni i menadžment faktori** kojima firma primenjuje globalnu strategiju – zaposleni, tehnologija, kultura, ključne kompetentnosti fitme, upravljački procesi, organizaciona struktura.

3. PODSTICAJI GLOBALIZACIJE GRANE

Podsticaji globalizacije privrede predstavljaju odgovarajuće uslove i karakteristike određene delatnosti, pripadnog sektora ili grane, koji u većem ili manjem delu podstiču procese globalizacije. Misli se na specifične karakteristike sektora, grane ili delatnosti vezane za:

- tržišta,
- troškove,
- ekonomsku politiku države i
- konkurentnost.

4. MERE/POLUGE GLOBALNE STRATEGIJE

Globalizacija poslovanja se postiže merama-polugama, a najznačajnije mere su:

1. Učešće na globalnom svetskom tržištu
2. Razvoj globalnih proizvoda
3. Globalno lociranje, geografsko rapoređivanje aktivnosti u međunarodnim okvirima
4. Globalni marketing
5. Globalna konkurentna strategija

5. ORGANIZACIONI FAKTORI GLOBALIZACIJE

Ključni organizacioni i menadžment **faktori** koji određuju sposobnost firme da primeni globalnu strategiju:

1. organizaciona struktura
2. upravljački procesi
3. zaposleni
4. tehnologija
5. ključne kompetentnosti firme
6. kultura se odnosi na vrednosti i pravila koja određuju ponašanje u kompaniji.

6. PREDNOSTI GLOBALNE STRATEGIJE

- (1) **Redukcija troškova** nastaje usled: nižih troškova proizvodnih faktora, fokusirane proizvodnje, bolje pregovaračke moći u odnosu na snabdevače, zaposlene, vlade.
- (2) **Poboljšanje kvaliteta proizvoda i programa** nastaje kao posledica koncentrisanja snaga oko manjeg, fokusiranog broja proizvoda i programa.
- (3) **Povećanje interesovanja kupaca** – posledica je globalizacije i prednosti koju oni vide u globalnom snabdevanju, globalnom servisiranju i globalnoj prepoznatljivosti proizvoda i usluga.
- (4) **Jačanja konkurentnosti** se vidi u globalnoj dimenziji strategije koja nadigrava konkurente i značajan je argument u konkurentskoj borbi.

7. NEDOSTACI GLOBALNE STRATEGIJE

- (1) **Povećani troškovi menadžmenta**, usled jačanja potrebe za koordinacijom, vođenjem, kontrolisanjem razudjenog globalizovanog poslovanja.
- (2) **Opasnosti od standardizacije proizvoda** jer u nastojanju da proizvod postane globalan a u isto vreme standardizovan, može se zapasti u grešku da on ne zadovolji kupce na globalnom tržištu.
- (3) **Koncentracija aktivnosti** može da udalji odabrani program od istinskih želja kupaca i time umanjí responzivnost i fleksibilnost poslovanja.
- (4) **Uniformni, centralni marketing** može da umanjí stepen prilagodjenosti ponašanju lokalnih kupaca i lokalno tržišnom ambijentu.
- (5) **Integrisanje konkurentskih poteza** može da ugrozi prihode, profit ili konkurentsku poziciju u pojedinim zemljama.

8. MEĐUNARODNA DISTRIBUCIJA INOVATIVNIH POTENCIJALA

Globalna pitanja se tiču pravaca promena posebno sa stanovišta uloga i učešća pojedinih zemalja i regiona. Grupisanje se u svetskim razmerama često obavlja izdvajanjem razvijenih privreda, novo-industrijalizovanih zemalja (NIZ) i slabo razvijenih zemalja (SRZ). Distribucija istraživačko-razvojnih aktivnosti multinacionalnih korporacija je od posebnog interesa kao pokazatelj odnosa između razvijenosti domaće baze i nivoa saradnje sa drugim zemljama. Od posebnog značaja su pitanja obima, prirode i strukture kao i pravaca promene međunarodnih međukompanijskih oblika tehnološke kooperacije. Sve te analize u krajnjoj liniji doprinose da se pruži odgovor na pitanje koje to globalne strategije firme treba da slede i da ukažu na nužnost ostvarivanja strateških tehnoloških alijansi u međunarodnim okvirima.

-Sistematsko merenje istraživačko razvojnih aktivnosti je počelo 1950-ih, a u SAD je odgovarajuće preglede i analize prva ostvarila nacionalna naučna fondacija (NSF). Sa prihvatanjem standardnih Frascatijevih definicija IR 1960-ih, na nivou OECD, daleko opsežnije počinju da se prikupljaju i prate odgovarajući podaci koji su uporedivi u međunarodnim razmerama.-Da bi se postigla uporedivost u međunarodnim razmerama, potrebno je da patenti prijavljeni u odgovarajućoj zemlji posluže kao osnova za poredjenje. Prihvaćeno je da se patenti u SAD smatraju zajedničkim standardom, jer najveći broj pronalazaca svoje patente prijavljuju i u SAD.

9. TEHNOLOŠKA KOOPERACIJA

-Većini firmi nedostaju potrebni resursi, stoga one traže partnere koji bi delovali komplementarno u odnosu na kompetentnost (tehnološku ili tržišnu) koja firmi nedostaje. Tako nastaju njihove međusobne saradnje po principu simbioza, korisnih zajednica, mreža saradnje... Jačanje tehnološke inovativnosti zasnovano je na uspostavljanju organizacije i strategije firme koja omogućuje rešavanje 2 fundamentalna pitanja:

- 1) kako da firme iskoriste sve prednosti tehnološkog razvoja koji se odvija u okruženju, i

2) kako da firme iniciraju tehnološki razvoj u drugim jedinicama i delovima okruženja.

-*Sinergija kompetentnosti firme* nastaje kada se i firmama ostvaruju specifične forme kooperacije i strateških, tehnološki zasnovanih alijansi, sa drugim organizacijama u okruženju.

-*Tehnološka saradnja* može biti u vidu: međusobne razmene tehnoloških informacija; zajedničkih testova, proba i provera; specijalni tehnološki projekti; zajedničke razvojne aktivnosti putem projektnih grupa; dugoročna tehnološka kooperacija; transfer putem licenci; razne mogućnosti združivanja – merđžera.

10.KOOPERATIVNI PROFIL FIRME

Kooperativni profil je značajna dimenzija korporativnog identiteta i dovodi se u vezu sa pozicijom kompanije u okviru mreža. Projekti tehnološke kooperacije veoma su raznovrsni po formama, sadržajima, ciljevima i nije ih lako klasifikovati. Takođe, ne radi se uvek o projektima čiste tehnološke saradnje, već se ona odvija u okviru složenijih oblika međusobnog sporazumevanja i ugovaranja i teže je izdvojiti čiste forme tehnoloških alijansi.

Dominantni kooperativni profili:

1.Izolovane kompanije - imaju slabe i ograničene tehnološke veze saradnje, nemaju nikakve tehnološke veze ili su one veoma slabo izražene kako u vertikalnim linijama, tako i horizontalno.

2.Fokusirane kompanije - imaju razvijene veze samo u jednom pravcu, vezuju se za kupce ili horizontalno, a najmanje sa snabdevačima.

3.Širok kooperativni profil – imaju one kompanije koje aktivno rade sa više partnera i to barem sa dva predstavnika od tri kategorije koje su posmatrane (snabdevači, kupci i paralelno). Ovde dominiraju odnosi sa snabdevačima i kupcima.

4.Kompanije sa veoma pirom kooperacijom – koje imaju istovremeno barem pet značajnih kontakata kooperacije i zastupljene su navedene sve tri kategorije.

11.STRATEŠKE ALIJANSE – POJAM, UCESNICI, FORME

-Shvatanje tehnologije kao konkurentne sile ne isključuje potrebu da se u cilju jačanja tehnoloških potencijala, firme udružuju na različite načine ostvarujući tehn. kooperaciju, alijansu, savezništvo.

-**Strateška alijansa** je sporazum između dve ili više strana o kolaboraciji u specifikiranim oblastima. Sporazum može imati ograničeno dejstvo u smislu razmene određenih informacija, ili može da se odnosi na ekstenzivno učešće u marketingu, proizvodnji, laboratoriji itd.

-Mreže i alijanse se grade sa **3 grupe partnera**:

(1) **Sa drugim konkurentima** – licence, sporazumi o kolaboraciji, partnerstva i zajednička ulaganja – omogućavaju raspoređivanje rizika. Kolaboracija je način da se smanji tehnološka neizvesnost i da se smanji odnos IR/Prodaja i obrt.

(2) **Kolaboracija sa nacionalnim institucijama** – značajan izvor eksternog uticaja i faktor uspeha kada su te institucije istovremeno i osnovni klijenti u industriji. Saradnja sa univerzitetima obezbeđuje pristup visoko kvalifikovanim kadrovima.

(3) **Kolaboracija sa klijentima** – predstavlja osnovni izvor inovacije proizvoda, pomaže u ostvarenju konkurentnosti novih proizvoda. Ove vertikalne alijanse između snabdevača i kupaca regulišu tržišta duž vertikalnog lanca.

12.PREDNOSTI ALIJANSI

-**Prednosti strateških alijansi**: +++++

(1) Ekonomija obima u proizvodnji i/ili marketingu

(2) Popunjavanje jaza u tehničkim ekspertizama i poznavanju lokalnog tržišta

(3) Deoba proizvodnih pogona i kanala distribucije

(4) Povezivanje u borbi protiv zajedničkih rivala

13.NEDOSTACI ALIJANSI

-**Nedostaci strateških alijansi**: -----

(1) Uspostavljaju se odnosi zavisnosti u odnosu na druge

(2) Razlikuju se motivi i ciljevi

(3) Troši se isuviše vremena

(4) Jezičke i kulturne barijere

(5) Moguće nepoverenje u određenim oblastima.

14. MODELI INDUSTRIJSKOG IR

1. Eksploratorni IR je dugoročno orijentisan, okrenut ka akumuliranju znanja i sposobnosti u osnovi krupnijih tehnoloških promena. Eksploratorni IR jača inovativni potencijal firme i obezbeđuje ključne kompetentnosti.

2. Eksploativan IR je okrenut tržištima i razvoju spektra proizvoda i usluga koje će zadovoljiti kupce. On se zasniva na izgrađenim ključnim kompetentnostima firme, okrenut je ka eksploataciji i praktičnoj primeni. Bavi se manjim promenama i prilagođavanjem.

3. Imitativni IR je posebno orijentisan IR koji utvrđuje tehnološki „benčmark“, kao najbolje tehnološke prakse koju nastoji da imitira u što kraćem roku. Orijentisan je na konkurenciju. Osnovni zadatak je da se razvije što veći broj broj imitativnih IR programa koji već postoje kod većeg broja uspešnih konkurenata i to u što kraćem roku.

15. TRADICIONALNA I UČECA ORGANIZACIJA

Karakteristika	Tradicionalna organizacija	Učeca organizacija
<i>Stav prema promenama</i>	Ako nešto dobro funkcioniše ne treba ga menjati	Ako nema promena, nema uspeha
<i>Preovlađujuće strahovanje</i>	Pravljenje grešaka	Izostanak adaptiranja
<i>Stav prema izvorima novih ideja</i>	Odbaciti ono „što nismo sami izmislili“	Obezbediti da „ne pronalazimo iznova ono što je već neko drugi izmislio“
<i>Odgovornost za inovacije</i>	Odnosi se na menadžere-inženjere	Odnosi se na sve
<i>Bavljenje istraživanjem i razvojem</i>	Samo odabrani experti u IR	Svi koji rade
<i>Nivo unapređenja kojem se teži</i>	Izolovane inkrementalne promene	Snažni prodori isprepletani sa kontinualnim unapređivanjem i promenama
<i>Predviđeni izvori konkurentske prednosti</i>	Proizvodi i usluge	Znanje i stručnost
<i>Opšti pristup nadzoru</i>	Menadžment putem kontrole drugih	Liderstvo kroz osposobljavanje većine

16. VRSTE TRANSFERA TEHNOLOGIJE

-Transfer tehnologije se prema svojstvima i karakteru deli na vertikalni i horizontalni transfer:

(1) **Vertikalni** – obuhvata aktivnosti vezane za naučno-istraživački rad polazeći od fundamentalnih naučnih istraživanja, preko primenjenih i razvojnih do inovacija, kao i određenog proizvoda ili procesa.

(2) **Horizontalni transfer** – prenos tehnološkog znanja – opredmećenog ili neopredmećenog, u bilo kojoj od faza vertikalnog razvoja tehnologije

-„Proces 4 I“ : Ideja-Invenција-Inovacija-Imitacija

-Horizontalni transfer **na nivou preduzeća** obuhvata:

- Proces prenošenja inostrane razvijene tehnologije u domaće preduzeće,
- Proces difuzije tehnoloških pronalazaka između domaćih preduzeća u okvirima nacionalne privrede,
- Proces transfera tehnologije iz domaćih preduzeća u inostrana preduzeća, van granica zemlje.
- Obrnuti transfer tehnologije koji se odnosi na odlazak ljudi iz manje razvijenih sredina u razvijenija područja.

17. TIPOVI TEHNOLOŠKOG TRANSFERA, DIREKTNI, INDIREKTNI I NOVA PRIMENA

-Tri osnovna tipa tehnološkog transfera su:

(1) **Direktan** (*tehnologija se koristi za istu svrhu*) – ista tehnologija se prenosi i koristi u iste svrhe (neizmenjena tehnologija – neizmenjena svrha korišćenja).

(2) **Indirektan** (*za novu svrhu*) – korišćenje neizmenjene tehnologije u nove i drugačije svrhe (neizmenjena tehnologija – nova izmenjena svrha korišćenja)

(3) **Nova primena** (*u izmenjenom obliku u potpuno novoj oblasti, na drugačije probleme*) - korišćenje nove tehnologije u izmenjenom obliku na rešavanje novih problema (izmenjena tehnologija – različita svrha korišćenja).

18.NACINI HORIZONTALNOG TRANSFERA TEHNOLOGIJE

-Načini transfera mogu da budu:

(1) **Kupovina opreme** – od transfera tipa ključ u ruke, koji je u nekoliko aspekata nepovoljan. Tendencija je ka sve većem parcijalizovanju ovog načina transfera tako da one delove opreme koje preduzeće već poseduje ili je u stanju samo da razvije, ono ne kupuje od inostranog dobavljača. Međutim, tada dolazi do opasnosti od fragmentacije tehnologije.

(2) **Kupovina licenci industrijske svojine i know-how - patenti, žigovi**. U pogledu pružanja usluga kod prodaje licenci prodavac često ne prihvata obavezu da pruži kupcu pomoć tipa know-how i drugu tehničku pomoć koja može da igra veoma značajnu ulogu u pravilnoj i brznoj primeni i eksploataciji licence.

(3) **Zajednička ulaganja** – ulaganje inostranih preduzeća u drugu firmu može se sastojati od materijalnih dobara (novca, opreme, sirovina i poluproizvoda) i nematerijalnih dobara (tehnološka znanja). Predstavlja savršeniji oblik transfera tehnologije od prethodnih. Pozitivni efekti se ogledaju u tome što je u ugovoru obuhvaćen veći deo domaćeg kapitala, angažovanje domaćih resursa i njihovo osposobljavanje za konkurentnost na svetskom tržištu, obučavanje stručnjaka, obezbeđen priliv tehničkih informacija. Rezultati ovog transfera su veoma skromni usled propusta u ugovorima koji uključuju neravnopravnost partnera.

(4) **Kooperacija** – može da se obavi putem ugovora o dugoročnoj proizvodnoj saradnji i specijalizaciji sa stranim preduzećima i putem ugovora o međunarodnoj poslovnoj saradnji. Prednosti su u visokom stepenu partnerstva, rizik je manji, podstiču se sopstvene IR aktivnosti, stiče se poslovni ugled. Postoji opasnost od prevelikog oslanjanja na inostranu pomoć, pogotovo u pogledu IR aktivnosti i kupovine gotovih licenci industrijske svojine i know-how.

19.PREDNOSTI I NEDOSTACI KUPOVINE OPREME**Prednosti:**

1. mali tehnički rizik
2. mali finansijski rizik
3. brzo dostizanje pune proizvodnje
4. kupovina proverene i uspešne tehnologije
5. mala sopstvenog IR, manji troškovi

Nedostaci:

1. minimalno sopstveno znanje
2. visoki troškovi nabavke
3. mala tehnološka konkurentna sposobnost
4. obuka kadrova moguća tek nakon početka proizvodnje.

20.PREDNOSTI I NEDOSTACI KUPOVINE LICENCI

U pogledu pružanja usluga kod prodaje licenci, prodavac često ne prihvata obavezu da pruži kupcu pomoć tipa *know-how* i drugu tehničku pomoć koja može da igra veoma značajnu ulogu u pravilnoj i brznoj eksploataciji licence.

Prednosti:

1. sticanje licenci i know how
2. rizik unapred
3. niski troškovi istraživanja i razvoja
4. obuka kadrova pre početka proizvodnje
5. male finansijske potrebe
6. brzi prelazak na proizvodnju punog obim

Nedostaci:

1. plaćanja za licencu
2. ograničena kontrola
3. tehnološka zavisnost
4. dugoročno traganje za davaocima licenci

21.PREDNOSTI I NEDOSTACI ZAJEDNICKIH ULAGANJA**Prednosti:**

- Veći deo domaćeg kapitala
- Angažovanje domaćih resursa

- Obučavanje stručnjaka
- Obezbeđen priliv tehničkih informacija

LITERATURA:

- [1] <http://www.agencyideas.com/SalesMarketing.htm>
- [2] <http://www.pima-assn.org/Content.aspx?id=158&bMenu=28&bItem=158>
- [3] <http://www.quotesauction.com/content/insurance-marketing-plan.htm>
- [4] <http://www.quotesauction.com/content/three-marketing-tips-for-insurance-agents.htm>
- [5] <http://www.quotesauction.com/content/health-insurance-marketing.htm>
- [6] <http://www.consultancymarketing.co.uk/marketing-mix.htm>
- [7] <http://www.freeworldacademy.com/newbizadviser/fw15.htm>
- [8] <http://www.emeraldinsight.com/Insight/viewContentItem.do;jsessionid=DD8E65F51EE7D1B4D6D585B90CAE035E?contentType=Article&contentId=854818>
- [9] <http://ideas.repec.org/p/ctl/louvec/2005042.html>

HIERARCHICAL LEVELS OF ANALYSIS OF GLOBAL TECHNOLOGICAL CHANGE IN THE ECONOMY

Iva Bichurova

Department of "Economics of Food Industry" at the University of Food Technologies, Plovdiv, Bulgaria
iva78plovdiv@yahoo.com

Abstract: The connection between modern technological changes and the way of thinking in society is very strong. These processes are the base for the creation of new approaches to the study of accelerated changes in the environment as well as in theories and concepts of social development. More progress in free competition is determined by the level of technical and technological change, by their introduction into practice and their contribution to gross domestic product. The competitiveness of the nation is determined by the level of innovation activity in the country, by the amount of scientific research, by the cost of research and development, etc.

Measuring the level of potential of a particular technology, on the one hand, relates to its capabilities and the human factor that it implements, and on the other hand to its approach or remoteness to leading world achievements in a given area. This approach or remoteness is defined as the "current technological limit". The transformation of knowledge technology into a finished product in modern conditions is becoming increasingly relevant and a key factor in development, as speed directly affects the competitiveness of all levels of aggregation.

Measures of global technical change can be identified in five sets of approaches and this article addresses the main aspects of the macroeconomic, microeconomic and regional approach. On this basis, we also look at the three hierarchical levels of analysis of global technological change in the economy.

The report defines a number of concepts related to technological change, namely technological potential, current technological limit, national technological potential. It seeks mutual interdependence between the concepts and at the same time they present themselves. The latest innovation assessment methodology from 2005 is outlined. It relates to the amendments of the Lisbon Action Plan, which adopted 26 indicators for the analysis of national innovation systems. A composite innovation index for each monitored country is determined. The indicators are grouped into two groups – innovation input and innovation output.

Keywords: Technological Change, Current Technological Limit, Innovative Input, Innovative Output, Microeconomic Approach, Macroeconomic Approach, Regional Approach

ЙЕРАРХИЧНИ РАВНИЩА НА АНАЛИЗ НА ГЛОБАЛНАТА ТЕХНОЛОГИЧНА ПРОМЯНА В ИКОНОМИКАТА

Ива Бичурова

катедра „Икономика на хранителната индустрия“ в Университет по хранителни технологии,
гр.Пловдив, България, iva78plovdiv@yahoo.com

Резюме: Връзката между съвременните технологични промени и начина на мислене в обществото е много силна. Тези процеси са база за създаването на нови подходи в изследването на ускорените изменения в околната среда, както и в теориите и концепциите за общественото развитие. Все повече напредъкът в условията на свободна конкуренция се определя от равнището на техническа и технологична промяна, от тяхното внедряване в практиката и приносът им в брутният вътрешен продукт. Конкурентоспособността на нацията се определя от нивото на иновационна активност в страната, от размера на провежданите научни изследвания, от разходите в научно-изследователска и развойна дейност и др.

Измерването на равнището на потенциала на конкретна технология, от една страна, се отнася до нейните възможности и човешкия фактор, който ги реализира, а от друга до нейната близост или отдалеченост до водещи световни постижения в дадена област. Това му доближаване или отдалечаване се дефинира като „текуща технологична граница“. Трансформацията на технологията от знание в краен продукт в съвременни условия придобива все по-актуален характер и ключов фактор на развитието като скоростта пряко влияе върху конкурентоспособността на всички равнища на агрегация.

Измерителите на глобалната техническа промяна могат да се идентифицират в пет групи подходи, а в настоящата статия се разглеждат основните аспекти на макроикономическия, микроикономическия и

регионалният подход. На тази основа разглеждаме и съответните три йерархични равнища на анализ на глобалната технологична промяна в икономиката.

В статията се дефинират редица понятия свързани с технологичната промяна, а именно технологичен потенциал, текуща технологична граница, национален технологичен потенциал. Търси се взаимната обусловеност между понятията, а в същото време те се представят самостоятелно. Изложена е най-новата методология от 2005 г. за оценяване на иновациите. Тя се свързва с измененията в Лисабонския план за действие, който приема 26 показателя за анализа на националните иновационни системи. Определя се обобщен иновационен индекс за всяка наблюдава страна. Показателите се групират в две групи - иновационен инпут и иновационен аутпут.

Ключови думи: Технологична промяна, Текуща технологична граница, Иновационен инпут, Иновационен аутпут, Микроикономически подход, Микроикономически подход, Регионален подход

1. УВОД

В миналото технологичната промяна се идентифицира с измененията, които настъпват в икономическото развитие. Изключвайки най-ранния етап в еволюцията на технологичната промяна или появата на земеделието, съвременният преход е свързан с масовото внедряване на индустриални технологии или индустриалният тип общество, широкото използване на информационните и комуникационните технологии или информационното общество. Най-новият етап от развитието на технологичната промяна е свързан с прилагането в производството на такава съвършено-революционна технология, която допринася за създаването на повече от половината брутен вътрешен продукт³³³.

Като термин, технологичната промяна започва да се използва масово през 90-те години на 20-ти век. С това понятие се детерминират всички промени в икономическото развитие, които рефлектират върху цялостното обществено развитие. Затова говорим за глобална технологична промяна³³⁴.

Съвременната интерпретация на понятието се базира върху теорията на Йозеф Шумпетер за осъществяването на „новите комбинации в икономиката“. Коренно различни изследвания върху понятието технологична промяна се фокусират върху схващането, че тя е „социокултурен еволюционен процес на вариация, избиране и задържане“ Вариацията е задвижвана от стохастичен технологически пробив³³⁵.

В хода да се постигне устойчива технологична промяна, техническата промяна самостоятелно не е успешна. Промените в социална дименсия – като полезни практики, регулация и индустриална работа в мрежа изглежда е неизбежна. Разпознаването на това системно равнище на промяна доведе до бърза дифузия на концепциите като технологичен преход и индустриална или социо-техническа трансформация³³⁶.

Друго, пряко свързано понятие е технологичният потенциал на икономиката. Той се измерва с възможностите за използване и развитие на съвкупността от съществуващите технологични конструкционни изследователски и пазарни ресурси и активи на различните равнища на агрегация. Неговото състояние се измерва на макро и микроикономическо равнище

Други източници на информация за технологичната промяна са данни за патентите, като такива от Американското и европейското патентни ведомства, както и от Международната организация за интелектуална собственост. Използват се още данни от научни публикации.

Технологичният потенциал е понятие свързано с технологичната промяна в икономиката. Той се определя от възможностите за използване и развитие на съществуващите технологични, конструкционни, изследователски и пазарни ресурси и активи на различните нива на агрегация. Неговото състояние, още се определя на микро и макро равнище (използват се показатели като скорост на обновяване на дълготрайните материални активи или декапитализация, равнище на техника и технологии). **Технологическият потенциал** се оценява чрез постигнатите икономически резултати от използването на техническите и човешките ресурси и сравнението на количествените и качествените му характеристики с тези на развити в

³³³ www.iki.bas.bg, Технологична промяна и икономика – съвременни аспекти на взаимодействие.

³³⁴ Тосков Г., Икономически предимства на инсталациите за биогаз, Списание Инсталации, 2015.

³³⁵ Anderson Ph., Tushmsn M., Technological Discontinuities and Dominant Designs: A Cyclical Model of Technological Change, Administrative Science Quarterly, 1990.

³³⁶ Hekkert, M.P. et al., Functions of innovation systems: A new approach for analysing technological change, Technological Forecasting & Social Change 74, p.414.

съответната област икономики, т.е. изследване на „текуща технологична граница”. Тя се определя от методите на производство, които или са най-икономични или най-производителни, съпоставени с водещите в света. Областите, в които оперират множество от фирми, използвайки технологии от текущата технологична граница определят **области на текущата технологична граница**. Именно по-високата принадлежност към тези области на текущата създава предпоставки за формирането на технологичен потенциал на съвременен равнище.

Съвременните анализи отчитат недостатъците на тези източници и се подчертава необходимостта от нови източници на данни. Разработва се методология за събирането на информация на базата на наблюдения ³³⁷.

Националният технологичен потенциал като измерител на наличните технологии и степента им на използване в националната икономика, дефинира границите на възможното производство (граница на производствените възможности) и на възможното ѝ развитие. Равнището на националния технологичен потенциал въплътен в материални активи се характеризира със стабилност, инерционност и продължителност.

2. МАКРОИКОНОМИЧЕСКО РАВНИЩЕ В АНАЛИЗА НА ГЛОБАЛНАТА ТЕХНОЛОГИЧНА ПРОМЯНА

Родоначалник на макроикономическия подход е известният икономист Джон Мейнард Кейнс, който допринася за практическите функции на икономическите изследвания с разработването на икономическата политика, изучаването и обобщаването на резултатите от нея, създаването и на прогнози и програми за стопанско развитие. Този подход е характерен за всички съвременни теории за „Регулирания капитализъм” – неокейнсианството, дирижизъм, планов капитализъм и др. С развитието му се засилва взаимната обвързаност между икономическите изследвания и икономическата политика, както и широко започват да се използват данните от статистиката ³³⁸.

Подходът при анализа на икономическите явления с помощта на макроикономическите модели е свързан с анализа на структурата и динамиката на стопанската система чрез синтетични обобщаващи, предимно стойностни показатели. Като такива най-често се използват брутният вътрешен продукт (БВП), обемът на инвестициите (капиталовите вложения), стойността на материалните активи, трудовите ресурси, съвкупното търсене и др. Използването на макропоказателите при икономическите анализи се обуславя с високата им устойчивост във времето и с тяхното участие при формулирането на икономическите съотношения и закономерности. Новият аспект при изследването на макроикономическите модели, който се определя от съвременната технологична промяна, се свързва предимно с икономическия растеж, иновациите, технологичния трансфер и връзките между тях. Скоростта на технологичните промени при тези изследвания се свързва с действието на два ефекта: *ефект на склонностите за технологична промяна* и *ефект на заместването при дадени конкретни условия*. Препятствията при прилагането на двата модела се обяснява с **теоремата на Даймънд – Макфадън – Родригес**, която гласи, че основната трудност при всеки опит за емпирична оценка на скоростта и склонностите за технологична промяна на равнище фирма, отрасъл и цялата икономика е във факта, че границата на производствените възможности или за съществуващите такива е необозрима ³³⁹.

След 2000 година показателите за оценка на иновациите се дообогатяват с нови, променя се също така начина им на групиране. През 2005г. методологията за оценка на иновациите е по 26 показатели, а анализът на националните иновационни системи е относно способността им да трансформират иновационните си активи в иновационни резултати ³⁴⁰.

Лисабонският план за действие извежда групирането на показателите в обобщени такива за инпут и аутпут, като се извежда обобщен иновационен индекс за всяка наблюдавана страна. **Обобщеният иновационен индекс** е характеристика на способността на фирмите в дадена национална икономика да преобразуват

⁵ OECD. Manual for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data. Oslo, 1992.

⁶ Чобанова Р. Иновативност на националната икономика, Ак.изд. „Проф. Марин Дринов”, 2012.

³³⁹ Fuss, M. and McFadden D., Production Economics, A Dual Approach to Theory and Applications, Volume II, Amsterdam, 1978.

³⁴⁰ Lisbon action plan incorporating EU Lisbon programme and recommendations for actions to member states for inclusion in their national Lisbon programmes, Brussels, 3.02.2005

иновационният инпут в иновационен аутпут, като по-високите стойности на индексите се интерпретират с по-ниски резултати. **Иновационният инпут** включва 16 показателя, групирани в три групи. В групата на показателите за иновационните двигатели, характеризираща структурните условия, необходими за осъществяване на иновации се обхващат: дял на завършилите висше образование (20-29 години) в областта на природните и инженерните науки; дял на населението (25-64 години) с магистърска степен; достъп до високоскоростни комуникации (дял на предприятията и домакинствата с достъп до интернет); дял на населението (25-64 години), участващо в пожизненото обучение; дял на населението (20-24 години) със средно образование. В показателите за създаване на знание, оценяващи инвестициите за развитие на човека като фактор за иновации и за НИРД, разбирани като ключови елементи за успешна икономика на икономика на знанията се обхващат: обществените разходи за НИРД като процент от БВП; Разходи на бизнеса за НИРД като процент от БВП; дял на разходите за НИРД в средно- и високотехнологичните отрасли; дял на предприятията, получили обществено финансиране за НИРД; дял на НИРД в университетите, финансиран от бизнеса.

В показателите за оценка на иновационните предприемачески усилия на микроикономическо равнище се обхващат: дял на самостоятелно иновиращите МСП; дял на иновиращите МСП в сътрудничество с други предприятия; дял на разходите за иновации в крайна продукция на предприятията; венчърен капитал за ранни стадии на иновационния процес като процент от БВП; разходи за информационни и комуникационни технологии като процент от БВП; дял на МСП, осъществяващи нетехнологични промени³⁴¹.

Иновационният аутпут обхваща 10 показателя, групирани в две групи. В групата на показатели за оценка на иновациите от гледна точка на трудови и бизнес дейности и техния принос за развитие на иновационния сектор се обхващат: заети във високотехнологичните услуги като дял общата работна сила; дял на износа на високотехнологични продукти в общия износ; продажби на нови за пазара продукти като дял от общите продажби; продажби за нови за фирмата, но не и за пазара продукти като дял от общите продажби; заети в средно-и високотехнологичните производства като дял от общите продажби. В групата на показателите за интелектуална собственост с оглед на постигнатите резултати от гледна точка на патентите се обхващат: регистрирани нови патенти в Европейското патентно ведомство на 1 млн. души; регистрирани нови патенти във ведомството на САЩ за патенти и търговски марки на 1 млн. души; тройно регистрирани нови патенти на 1 млн. души; регистриране на нови европейски търговски марки; регистриране на нов европейски промишлен дизайн. За всяка категория показатели се изчислява обобщен индекс, който е основа за сравнение между развитието на наблюдаваните страни³⁴².

3. МИКРОИКОНОМИЧЕСКО РАВНИЩЕ В АНАЛИЗА НА ГЛОБАЛНАТА ТЕХНОЛОГИЧНА ПРОМЯНА

Този подход в анализа на технологичната промяна е подкрепян от съмишлениците на „свободното предприемачество“ или неолибералите и неокласиците. Основният обект при анализа на микроравнище е изобретателската дейност в предприятията и нейният мащаб. Друг аспект на промяната е взаимовръзката между пазарната структура, иновациите и конкуренцията. В неокласическата теория централен проблем на фирмено равнище е избора на производствен процес и количество на разходите и резултатите, които максимизират печалбата при различни пазарни структури, времеви периоди, качество на информацията и др. В границите на микроикономическия подход се развиват и други направления за изследване на технологичната промяна – поведенческата теория и теорията за еволюцията. В групата на иновационният инпут за оценка на иновационните предприемачески усилия на микроравнище се включват 6 показателя³⁴³.

4. РЕГИОНАЛНО РАВНИЩЕ В АНАЛИЗА НА ГЛОБАЛНАТА ТЕХНОЛОГИЧНА ПРОМЯНА

При този подход регионите се разграничават в зависимост от равнището им на технологичен потенциал и скоростта на осъществяването на технологичните промени. Дискутират се основните области, които са двигатели на икономическото развитие, т.е водещите отрасли на националното стопанство. Обект на регионалното изследване е относителният дял на високотехнологичните иновации в предприятията и влиянието им върху регионалното развитие, обсъжда се влиянието на науката и на пазара върху стимула за

³⁴¹ Чобанова Р. и колектив, Знанието като икономически ресурс, Ак.изд. „Проф. Марин Дринов“, 2013.

³⁴² Пак там.

³⁴³ www.iki.bas.bg, Технологична промяна и икономика – съвременни аспекти на взаимодействие.

иновации. Друг аспект на изследването на технологичната промяна на регионално ниво е локализацията на икономическата дейност. Аспектите на анализ са насочени главно към нейната гъвкавост, струпването на индустриални дейности, разположението на отраслите и ролята на труда, въздействието на големите корпорации върху местното разделение на труда, локацията на производствените дейности, географската концентрация на НИРД. В тази дейност основно място намират теорията на локирането и теориите за гъвкавостта и гъвкавото производство (JIT, роботите и гъвкавото производство, географски аспекти на автоматизацията)³⁴⁴.

Друг обект на регионалното развитие е изследването на зависимостта на предприемаческия фактор и местното развитие. В тази насока се дефинират „творчески“ региони и се изследва венчърния „рисковия“ капитал от гледна на предприемаческата дейност.

5. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИНОВАЦИОННИЯ ПОТЕНЦИАЛ НА БЪЛГАРИЯ

Според годишния доклад за 2015/2016 г. на Глобалния предприемачески мониторинг, в България има много малко проходящи предприятия и само малка част от тях се занимават с иновативни дейности. Това се определя като голяма пречка пред конкурентоспособността на новите предприятия, а оттам и на цялата икономика. Разбира се, иновационните постижения на националната икономика не зависят единствено от иновативността на нейните проходящи предприемачи, тъй като в България има малка, но енергична група от иновационно-ориентирани бизнеси, които реализират иновациите сравнително ефективно³⁴⁵.

В световната практика е доказано, че реалните стойности на индикаторите за физически мащаб не са определящи до степен да нямат никакво значение за равнището на индикаторите за икономическо благополучие и качество на живот. Факторите за растеж нарастват бързо, но не хаотично, а в посока, която може да се предвиди. Ако до сега стремежът беше достигането на уникални предимства въз основа на иновациите, търсенето на по-висока конкурентоспособност, то сега се измества една стъпка назад, т.е. към хората със знания, способности и умения, които са в основата на иновациите и генерират творчески решения за преодоляването на практическите проблеми и тяхното отпадане³⁴⁶.

Разходи за НИРД, % от БВП, 2015 (НСИ)	Персонал, зает с НИРД, % от населението в трудоспособна възраст, 2013(НСИ)	Патентна активност, патентни заявки към ЕПВ (Евростат)	Трансфер на технологично знание, 2016 (IMD)	Законодателство за наука и изследвания, 2016 (IMD)	Иновационна активност(иновативни МСП, % от всички МСП), 2015 (EIS)	Продуктови и процесни иновации в МСП (в процент от всички МСП), 2015
0,96	0,48	2494	3,14 (57-о място от 61)	3,42 (54-о място от 61)	11,6%	13,6%

Табл. 1 Наука и образование, *Източник:* НСИ, Евростат³⁴⁷.

През 2015г. финансирането за НИРД достига 0,96% от БВП. Основен фактор за растеж са чуждестранните инвестиции в изследователски звена в страната ни, съфинансирани от МСП по проекти, финансирани по национални оперативни програми. През 2015 г. нараства разхода за НИРД в абсолютна стойност и като процент от БВП близо с 30%, спрямо 2014г. Тази тенденция се дължи на обстоятелствата за устойчиво

³⁴⁴ Пак там.

³⁴⁵ www.gemorg.bg, Глобален предприемачески мониторинг, Годишен доклад 2015/2016г.

³⁴⁶ www.arcfund.net, Годишният доклад Иновации.бг, 2016

³⁴⁷ www.nsi.bg

нарастване на външните инвестиции в иновационни проекти - европейско структурно финансиране и национални оперативни програми. Нарастват, също така средствата, които предприятията отделят за изследователска и развойна дейност.

Друго важно обстоятелство, което е и реален показател за иновационен потенциал е процента на изследователите като дял от трудоспособното население, което в България за 2013 г. е едва 0,48%. Средното равнище в ЕС-28 на този показател е 1,12%.

Патентната активност към ПВРБ намалява драстично през 2015г., като достига символичните 34 патента. Подадените заявки за патент пред ЕПВ на български патентозаявители непрекъснато намалява след 2007 г., като през 2014 г. достигат 6,55 заявки на 1 млн. души. По този показател България е на едно от последните места в Европа, като изпреварва само Румъния и Хърватия. Средното равнище на този показател за ЕС-28 е 111, 59 заявки на 1млн. души.

През последните пет години България отбелязва спад с около една трета в дела на иновативните МСП, който е 11,6% от общия брой МСП. Средното равнище на този показател за ЕС-28 е 28,7%. В България едва 13,6% от МСП реализират продуктови и процесни иновации при средни стойности за ЕС-28, което определя предпоследното ни място в класацията, изпреварвайки единствено Румъния.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В исторически план периодите и подходите при анализирането на технологичната промяна водят до еволюция и усъвършенстване на понятието и значението му за икономическото развитие. Първоначално схващането е било за измененията, които предизвикват промени в икономиката. Съвременният фокус върху технологичната промяна е насочен върху прехода от индустриалното към информационно общество. Съвременният прочит на понятието го интерпретира през теорията на Шумпетер като „новите комбинации в икономиката”. Новата икономическа ситуация изисква фирмите да генерират и усвояват все по-конкурентоспособни нововъведения, да поддържат и развиват висока иновационна активност. Това се превръща във все по-важно условие за ефективното им функциониране и оцеляване. Във всяка фирма е необходимо да бъдат осигурени условия за въвеждане на иновации, поради което тя трябва да има такава структура и процеси, които да предполагат и реализират подходящо иновационно поведение.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] www.iki.bas.bg, Технологична промяна и икономика – съвременни аспекти на взаимодействие, стр. 32-57.
- [2] Г. Тосков, Икономически предимства на инсталациите за биогаз, Списание Инсталации, 2015
- [3] Ph. Anderson, M. Tushman, Technological Discontinuities and Dominant Designs: A Cyclical Model of Technological Change, Administrative Science Quarterly, Vol. 35, No. 4, p.605, Dec., 1990.
- [4] M.P. Hekkert et al., Functions of innovation systems: A new approach for analysing technological change, Technological Forecasting & Social Change 74, p.414, 2007.
- [5] OECD. Manual for Collecting and Interpreting Technological Innovation Data. Oslo, 1992.
- [6] Р. Чобанова, Иновативност на националната икономика, Ак.изд. „Проф. Марин Дринов”, ISBN 978-954-322-562-0, стр.60, 2012.
- [7] M. Fuss and D. McFadden, Production Economics, A Dual Approach to Theory and Applications, Volume II, Amsterdam, pp.34-52, 1978.
- [8] Lisbon action plan incorporating EU Lisbon programme and recommendations for actions to member states for inclusion in their national Lisbon programmes, Brussels, 3.02.2005
- [9,10] – Р. Чобанова и колектив, Знанието като икономически ресурс, Ак.изд. „Проф. Марин Дринов”, ISBN 978-954-322-560-6, стр.62-64, 2013.
- [11,12] www.iki.bas.bg, Технологична промяна и икономика – съвременни аспекти на взаимодействие, стр. 32-57.
- [13] www.gemorg.bg, Глобален предприемачески мониторинг, Годишен доклад 2015/2016г., стр.39-51.
- [14] www.arcfund.net, Годишният доклад Иновации.бг, 2016.
- [15] www.nsi.bg

HIGHER EDUCATION AND LONGLIFE LEARNING WITHIN THE KNOWLEDGE ECONOMY

Shenaj Hadzimustafa

SouthEast European University-Tetovo, Republic of Macedonia s.daut@seeu.edu.mk

Remzije Rakipi

SouthEast European University-Tetovo, Republic of Macedonia s.daut@seeu.edu.mk

Abstract: The knowledge economy is a learning economy. The economic success and the culture of constant innovation depend on the capacity of the workers to learn from each other. The knowledge economy is not based on the power of machines, but on the power of the brain - the power of thinking, learning and innovating. Industrial economies need mechanical workers, whereas the knowledge economy needs knowledge workers. In order to meet these requirements, new models of education and training are required, a model of lifelong learning. Education and human capital are a key link that connects other elements of the knowledge economy. The accumulation of knowledge and its application is of crucial importance for economic development and for achieving a competitive advantage in the global economy. In this regard, the role of higher education is very important. Developing countries still face problems in the area of higher education, unequal access, quality and relevance of higher education, as well as problems in the area of inflexible government structure and ways of managing it.

To be successful in the knowledge economy a new set of knowledge and skills is required. This includes academic knowledge, foreign language, mathematics and scientific skills, and the ability to use information and communication technology. In circumstances where Schumpeterian creative destruction is of particular importance for creating innovations leading to economic growth, the role of education, including higher education, i.e. universities with their research, study programs and services, help the society in this direction. Education enables the country to have a sustainable future. In this regard, the concept of education for sustainable development builds the national capacities of nations towards the creation, expansion and implementation of strategic plans. The education for sustainable development enables sustained economic growth by improving the quality and skills of the workforce, while meeting the needs of the integrated environment and social justice.

Lifelong Learning is the key to preparing workers for a contest in the global economy. In this regard, lifelong learning, which is "lifelong, voluntary, and self-motivated", is especially important in gaining knowledge for personal or professional reasons. As such, it not only enhances social inclusion, active citizenship and personal development, but also competitiveness and employment in the country. The sustainable future of the country as a whole can be ensured if citizens have the key knowledge and functional literacy that determines the global competitiveness, social cohesion and a healthy environment. The promotion of lifelong learning is something that needs to be embedded in the minds of people, especially in the dynamic world in which they live today.

Keywords: knowledge economy, high education, education for sustainable development, longlife learning

ВИСОКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ДОЖИВОТНОТО УЧЕЊЕ ВО УСЛОВИ НА ЕКОНОМИЈАТА НА ЗНАЕЊЕ

Шенај Хаџимуштафа

Универзитет на Југоисточна Европа – Тетово, Република Македонија s.daut@seeu.edu.mk

Ремзије Ракипи

Универзитет на Југоисточна Европа – Тетово, Република Македонија r.rakipi@seeu.edu.mk

Резиме: Економијата на знаење е економија на учење. Економскиот успех и културата на постојани иновации зависат од капацитетот на работниците за учење едни од други. Економијата на знаење не се базира на силата на машините, туку на силата на мозокот – силата за размислување, учење и иновирање. На индустриските економии им се потребни машински работници, на економијата на знаење и се потребни работници на знаење. во насока на исполнување на овие барања побарува нови модели на образование и тренинг, модел на доживотно учење. Образованието и човечкиот капитал се клучна алка која ги спојува останатите елементи од економијата на знаење. Акумулацијата на знаење и неговата примена е од круцијално значење за економскиот развој и за постигнување на конкурентна предност во глобалната

економија. Во оваа насока улогата на високото образование е многу голема. Земјите во развој сеуште се соочуваат со проблемите од областа на обемот на високо образование, нееднаквиот пристап, квалитетот и релевантноста на високото образование, како и проблеми од областа на нефлексибилна владина структура и начини на управување со истото.

Да се биде успешен во економијата на знаење потребно е да се поседува нов сет на знаење и вештини. Ова вклучува академско знаење, странски јазик, математика и научни вештини, и способноста за употреба на информатичка и комуникациона технологија. Во услови кога Шумпетеријанската креативна деструкција е од особено значење за креирање на иновации кои водат кон економски раст, улогата на образованието, меѓу кои и високото образование, т.е. универзитетите со нивното истражување, студиски програми и услуги, го потпомагаат општеството во оваа насока. Образованието овозможува земјата да има одржлива иднина. Во таа насока и концептот на образование за одржлив развој ги гради националните капацитети на нациите кон креирање, проширување и имплементирање на стратемските планови. Образованието за одржлив развој го овозможува одржливиот економски раст преку подобрување на квалитетот и вештините на работната сила, воедно задоволувајќи ги потребите на интегрираната животната средина и социјална правда.

Доживотното учење е клучно за подготовка на работниците за натпревар во глобалната економија. Во оваа насока особено битно е доживотното учење кое претставува "доживотно, доброволно, и само-мотивирано" здобивање на знаење од лични или професионални причини. Како такво, не само што ја подобрува социјалната вклученост, активното граѓанство и личниот развој, но исто така и конкурентноста и вработеноста во земјата. Одржливата иднина на земјата во целина може да се обезбеди ако граѓаните ги имаат клучните знаења и функционалната писменост што ја детерминираат глобалната конкурентност, социјалната кохезија и здравата животна средина. Промоцијата на доживотното учење е нешто кое треба да се вгради во менталниот склоп на луѓето, особено во динамичниот свет во кој се денес се живее.

Клучни зборови: економија на знаење, високо образование, образование за одржлив развој, доживотно учење

1. ВОВЕД

Образованието и човечкиот капитал се клучна алка која ги спојува останатите елементи од економијата на знаење. Образованието креира избори и можности, ја намалува сиромаштијата и им дава на луѓето поголем глас во општеството. Образованието е фундаменталната основа на економијата на знаење. Добро образованите и вешти луѓе се есенцијални за креирање, споделување, дисеминација и употреба на знаењето на поефикасен начин во глобалната околина која радикално ги менува видовите на вештини потребни за економски успех³⁴⁸. Инвестирањето во образованието е важна одлука, која носи големи придобивки: најпрво, економски придобивки, бидејќи добро образована работна сила го зголемува потенцијалот на нашата земја за одличност и компетитивност, а исто така носи и социјални придобивки, зошто создава услови за еднакви можности и социјално учество.

Економија на знаење е онаа каде на знаењето му се припишува поголемо значење од капиталните средства и трудот и каде квантитетот и софистицираноста на знаењето во однос на економските и општествените активности се на многу високо ниво³⁴⁹. Тоа е економија каде знаењето се здобива, креира, дисеминира и применува со цел поддршка на економскиот развој. Капацитетот за ефикасна употреба на знаењето им овозможува на поединците, фирмите и заедниците да ги искористат ресурсите и да ја подобрат својата благосостојба, и со тоа да придонесат за поголем развој. Едноставното изложување на знаење, не значи и негова ефективна употреба. Потребно е знаењето да се селектира во вистинска форма, да се раководи неговата употреба, да се прилагоди на специфичните услови, да се следат промените и да се вршат подобрувања. Во услови кога Шумпетеријанската креативна деструкција е од особено значење за креирање на иновации кои водат кон економски раст, улогата на образованието, меѓу кои и високото образование, т.е. универзитетите со нивното истражување, студиски програми и услуги, како и доживотното учење го потпомагаат општеството во оваа насока.

³⁴⁸ WBI, 2007. *Building Knowledge Economies*, Washington, DC: IBRD/The World Bank.

³⁴⁹ WBI, 2007. *Building Knowledge Economies*, Washington, DC: IBRD/The World Bank.

2. ВИСОКОТО ОБРАЗОВАНИЕ И ЕКОНОМИЈАТА НА ЗНАЕЊЕ

Појавата на економијата на знаење може да се окарактеризира во насока на зголемената улога на знаењето како фактор на производство и неговото влијание врз вештините, учењето, организацијата и иновациите. Економијата на знаење е економија на учење. Економскиот успех и културата на постојани иновации зависат од капацитетот на работниците за учење едни од други. Акумулацијата на знаење и неговата примена е од круцијално значење за економскиот развој и за постигнување на конкурентна предност во глобалната економија. Во оваа насока улогата на високото образование е многу голема. Земјите во развој сеуште се соочуваат со проблемите од областа на обемот на високо образование, нееднаквиот пристап, квалитетот и релевантноста на високото образование, како и проблеми од областа на нефлексибилна владина структура и начини на управување со истото.

Од образовната стапка на населението зависи и квалитативната страна на вработените во една земја, но во голема мера зависи и социо-економскиот и политичкиот развој на земјата. Образованието претставува мотор за економскиот раст и на глобално ниво. Според Winthrop et al.³⁵⁰, во студијата за инвестиција на глобалното образование, се покажува дека на индивидуално ниво, секој потрошен 1\$ во образование допринесува со 10\$ до 15\$ во економскиот раст во текот на животот на лицето во форма на повисоки приходи и плати. Исто така, подобрувањето на писменоста е важен начин за поттикнување на продуктивноста на трудот, раст на БДП по глава на жител и излез на населението од сиромаштија. Земјите што се во состојба да постигнат резултати на писменост со 1 процентен поен над меѓународниот просек можат да постигнат 2,5% повисоки стапки на продуктивноста на трудот и 1,5% поголем БДП по глава на жител.

Во економијата на знаење потребна е заедничка соработка помеѓу високо образовните и истражувачките институции, како би се креирале експерти кои ќе знаат да ги користат науката и технологијата во насока на разрешување на секојдневните проблеми со кои се соочува бизнис заедницата. Овие институции треба да служат како сервис на заедницата, и соработката со јавниот и приватниот сектор да придонесе за креирање иновации и развој. Развојот на регионални мрежи и заедници на искуства и разните партнерства меѓу институциите придонесуваат за пренос на знаењето потребно за успех во глобалниот свет.

Со цел одговор на потребите на економијата на знаење потребно е да се креира работна сила која ќе може да се натпреварува на глобалниот пазар. Затоа улогата на приватниот сектор во делот на образованието се зголемува, како и вложувањата кои корпорациите ги прават во делот на дополнителниот тренинг на својот персонал. Со цел да се одговори на потребите на учениците потребни се одредени реформи во делот на квантитетот и квалитетот на образованието; користење на методите на доживотно учење, како замена за традиционалното учење; промена на улогата на наставниците и нивниот тренинг; употреба на ИКТ поддршка при промената на педагогијата и тренингот на наставниците; пофлексибилни институции на формално образование кои ќе нудат парт-тајм, вечерни, викенд и летни курсеви за задоволување на потребите на возрасните, како и понуда на учење од далечина нудејќи пофлексибилни можности за учење.

Квалитетното високо образование и обука се клучни за економиите кои сакаат да се движат нагоре по синџирот на додадена вредност и да ги остават зад себе производствените процеси и производи со ниска додадена вредност. Според Индексот на Глобална Конкурентност 2016-2017³⁵¹ стапката на вклученоста на населението во високото образование е 39,4%. Генерално квалитетот на образовниот систем на РМ се оценува со средна оценка, позиционирајќи се на 70 место од 138 земји. Стапката на писменост на возрасните над 15 години во Република Македонија според последените официјални податоци од 2009 година, превземени од databazata на Светска Банка, е 97,12%. Квалитетот на високото образование се оценува со средна оценка, кое остава простор за понатамошни реформи кои треба да се направат како во поглед на подигнување на квантитетот, така и во поглед на подигнување на квалитетот во основното образование. Во овој дел е битно да се напомене потребата достапните ресурси да се искористат на што поефикасен и порационален начин, како квалитетот во образовниот систем би се унапредил.

Постојењето на регулаторна рамка е од големо значење во поглед на понудата на квалитетно образование од јавните и приватните институции, како и зголемувањето на иновациите во овој домен.

³⁵⁰ Winthrop et al., *Investment in global education*, Brookings Institution, (2013)

³⁵¹ http://www3.weforum.org/docs/GCR2016-2017/05FullReport/TheGlobalCompetitivenessReport2016-2017_FINAL.pdf

Финансирањето на високото образование треба да се насочи кон сите високо образовни институции, јавни и приватни.

Образованието овозможува земјата да има одржлива иднина. Во таа насока и концептот на образование за одржлив развој (EfSD³⁵²) ги гради националните капацитети на нациите кон креирање, проширување и имплементирање на стратешките планови. EfSD го овозможува одржливиот економски раст преку подобрување на квалитетот и вештините на работната сила, воедно задоволувајќи ги потребите на интегрираната животната средина и социјална правда. Образованието за одржлив развој создава информирана публика која поддржува современа политика за животна средина, социјална и економска политика и легислатива која го подобрува квалитетот на живот, т.е. општествената благосостојба на сите членови на едно општество³⁵³. Во оваа насока универзитетите не смеат да останат под заштитната капа на државата, туку треба постојано да ги унапредуваат своите наставни програми, кои ќе одговараат на потребите на пазарот на труд, како и да спроведуваат истражувања, кои од друга страна ќе одговараат и на потребите на реалниот сектор, а своето владеење го базираат на претприемничка основа. Оценката на квалитетот на образовните институции како и системот на акредитација треба да се базира на врвноста, креативноста и иновативноста.

3. ДОЖИВОТНОТО УЧЕЊЕ И ЕКОНОМИЈАТА НА ЗНАЕЊЕ

Економијата на знаење не се базира на силата на машините, туку на силата на мозокот – силата за размислување, учење и иновирање. На индустриските економии им се потребни машински работници, на економијата на знаење и се потребни работници на знаење (Hargeaves, 2003). Опременувањето на луѓето во насока на исполнување на овие барања побарува нови модели на образование и тренинг, модел на доживотно учење. Доживотното учење вклучува учење во текот на целиот живот, од раното детство до пензионирањето. Тоа во себе вклучува формално учење (училишта, институции за тренинг, универзитети), и неформално учење (вештини научени од членови на семејството или луѓе од заедницата). Доживотното учење е клучно за подготовка на работниците за натпревар во глобалната економија. Од друга страна, истото овозможува и поголема социјална кохезија на луѓето во своите заедници, намалување на криминалот и подобрување на дистрибуцијата на доходот.

Доживотното учење е образование за економијата на знаење. Во рамките на доживотното учење, формалното образование е помалку битно споредено со учењето и исполнувањето на потребите на учениците. Она што е битно е подобро да се интегрираат програмите за учење, како би им овозможиле на учениците³⁵⁴ да влезат и да излезат од системот во разни нивоа. Системот на учење треба да вклучува мноштво на играчи, како што се учениците, фамилиите, работодавците, провајдерите и државата. Управувањето со системот на доживотно учење вклучува многу повеќе играчи од министерството за образование и труд. Базирајќи се на потребите на учениците, овој систем треба да овозможи истите да бидат во можност да учат, креираат, прифатат и применат знаење.

Според National Education Act В.Е. 2542 (1999) доживотното образование значи образование кое интегрира **формално, неформално и информално образование** со цел да се создаде можност за континуирано доживотен развој на квалитетот на живот. Учењето претставува дел од животот кое зазема место во сите времиња. Тоа е континуиран доживотен процес од раѓањето до крајот на нашиот живот, почнувајќи со учење во семејствата, заедниците, училиштата, институциите, работните места, итн.

Разликите помеѓу традиционалното учење и доживотното учење се сублимирани во Табела 1.

³⁵² EfSD – Education for Sustainable Development

³⁵³ Ginkel, H. V., More than a tradition and ambition: Internationalisation in Higher Education. Во: K. Miklavic, *yp. Paths to internationalisation*. Ljubljana: SMEPIUS, (2011) pp. 8-27.

³⁵⁴ Терминот ученици не се однесува само на оние вклучени во процесот на образование, туку е поширок и се мисли на секој оној кој сака нешто да научи

Табела 1 Традиционално vs. Доживотно учење

Традиционално учење	Доживотно учење
<ul style="list-style-type: none"> • Наставникот е извор на знаење • Учениците добиваат знаење од наставникот • Учениците работат самостојно • Тестови се даваат за оценка на напредокот се додека студентите не го поседуваат потребниот сет на вештини потребен за понатамошно учење • Сите ученици прават исти работи • Наставниците добиваат иницијален тренинг и ad hoc усовршување преку работа • “Добрите“ ученици се идентификуваат и им се дозволува понатамошно образование 	<ul style="list-style-type: none"> • Воспитувачите се водичи до изворите на знаење • Луѓето учат низ работа • Луѓето учат во групи и едни од други • Оценувањето се користи за водење на стратегиите на учење и идентификување на начини за натамошно учење • Воспитувачите градат индивидуални планови за учење • Воспитувачите се доживотни ученици. Иницијалниот тренинг и постојаниот професионален тренинг се поврзани • Луѓето имаат пристап до можностите за учење во текот на целиот живот

Извор: WB. *Lifelong Learning in the Global knowledge economy*. Washington D.C.: IBRD/The World Bank, (2003) стр. Xx

Доживотното учење (LLL) кое претставува "доживотно, доброволно, и само-мотивирано" здобивање на знаење од лични или професионални причини не само што ја подобрува социјалната вклученост, активното граѓанство и личниот развој, но исто така и конкурентноста и вработеноста во земјата. Доживотното учење (LLL) ги опфаќа сите облици на учење кои се користат во текот на целиот живот, а кои имаат цел:

- да го унапредуваат знаењето, вештините и компетентноста,
- да ги задоволат потребите на поединците/граѓаните, потребите за друштво,
- да ги зголемуваат можностите за вработување.

Доживотното учење временски не претставува долга форма на учење и образование, туку тоа ги претставува принципите кои обезбедуваат учеството во континуиран процес на едукација и континуирано снабдување на поединецот со знаење и вештини. Вклучува стекнување и промоција на сите форми на вештини, знаења и квалификации од предучилишна возраст до возраст пензионер. Го поддржува развојот на знаења и вештини кој ќе му овозможи на секој граѓанин врз основа на знаење полесно да се прилагоди на новото општество, за да учествува активно во сите области на социјалниот и економскиот живот, а и на тој начин ќе може повеќе да влијае врз својата иднина.

Во борбата за зголемување на учеството на пазарот на трудот, односно намалување на неактивноста на граѓаните, во Р. Македонија се развиени модули на доживотно учење за возрасни, преку кои се овозможува подобар пристап кон пазарот на трудот, исто така, и како еден од приоритетите на земјата, во согласност со ЕУ приоритетите. Во Република Македонија се бележи зголемено учество на лицата кои се вклучени во процесот на доживотно учење (лица на возраст од 25-64 години кои преземаат активности за учење, како формално или неформално учење, со цел подобрување на знаењето и способностите на секоја индивидуа, изразено како процент од вкупната популација на истата возраст) од 2,2% во 2003 година на 4,0% во 2012 година, со тренд на намалување во текот на наредните години. Стапката на доживотно учење на ЕУ-28 земји во 2014 година е 10,8%, која е трипати поголема од онаа на Република Македонија.

4. ЗАКЛУЧОК

Одржливата иднина на земјата во целина може да се обезбеди ако граѓаните ги имаат клучните знаења и функционалната писменост што ја детерминираат глобалната конкурентност, социјалната кохезија и здравата животна средина.

Промоцијата на доживотното учење е нешто кое треба да се вгради во менталниот склоп на луѓето, особено во динамичниот свет во кој се денес се живее. Реформите во **образованието** се неопходни и треба да бидат козистентни со барањата на економијата на знаење. Во оваа насока потребни се реформи во универзитетските курикулуми и менаџмент, поголема искористеност на науката и технологијата во наставата; унапредување на концептот на доживотно учење, реформи за подобрување на ефикасноста на трошоците за образование и подобрување на квалитетот на образованието, промоција на новата улога на

универзитетите во насока на комерцијализација на знаењето – употреба на истражувачките резултати за креирање на интелектуална сопственост и придонес за пазарните иновации, кои би придонеле директно за економскиот развој и општествената благосостојба, промоција на концептот на Образование за Економски Развој и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ginkel, H.V. More than a tradition and ambition: Internationalisation in Higher Education. Во: K. Miklavic, ур. *Paths to internationalisation*. Ljubljana: CMEPIUS, 2011.
- [2] Rooney, D., Hearn, G. & Ninan, A. *Handbook on the Knowledge Economy*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited, 2005.
- [3] Schwab, K. *The Global Competitiveness Report 2016-2017*. Geneva: World Economic Forum, 2016.
- [4] WB. *Lifelong Learning in the Global knowledge economy*. Washington D.C.: IBRD/The World Bank, 2003.
- [5] WBI. *Building Knowledge Economies*, Washington, DC: IBRD/The World Bank, 2007.
- [6] Wintrop et.al, *Investment in global education*, Brookings Institution, 2013.
- [7] World Economic Outlook. *Building Institutions*, Washington D.C.: IMF, 2005.

HUMAN RESOURCE MANAGEMENT

Blerim Shehu

University of Telecommunications and Post, Sofia Bulgaria bshehu76@hotmail.com

Abstract: Human resource management is an important function and has become a key element of the strategy of each institution private or public in their efforts to create and maintain reputation to the role they exercise. In recent years, human resources management gained particular importance, both in theory as well as practice management of public institutions and independent to which laws are drafted. Many businesses, institutions and organizations are developing human resource management and are paying special attention to the development of their human potential as never before. Due to changes and specific conditions, human resource management is perceived as a strategic factor with strong influence not only on the success of institutions, organizations and businesses but also the economy as a whole. Human resource management is concerned with the practices and policies needed to implement all managerial duties related to personnel issues, especially employment, education, evaluation and compensation of employees and ensuring a secure environment, the acceptable and straight. Human resource management plays a critical role in determining the success of businesses, organizations and institutions in meeting challenges in a rapidly changing environment, highly competitive environment. Performance management is a continuous process of communication between a supervisor and an employee throughout the year in support of achieving the strategic objectives of the institution or organization. The communication process involves clarifying expectations, setting goals, identifying goals, providing feedback, and reviewing outcomes. Compensation, staffing, training and development, performance management and other practices in human resource management are investments that directly affect employee motivation and the ability to deliver products and services that are acceptable to consumers. The cycle can be summarized in a process that involves planning, checking, and reviewing.

Keywords: human resources management, performance of planning, compensation.

INTRODUCTION

The human factor is the most important asset in an organization. This is a phrase that is often seen in today's annual reports. Businesses are paying much attention to the contribution provided by their employees and are putting this in the top of what they are looking for. Cost-related people are now institutionalizing the bulk of spending and guiding in this way embracing the needs for better capital management, thus building an effective workforce. Human Resource Management (HRM) is a function within a business, organization or public institution that focuses on recruiting, managing and providing guidance to people working in the organization but can also be performed by field executives. Human Resource Management is a function of the organization that deals with employee issues such as compensation, employer, organization development, performance management, security, wellbeing, benefits, employee motivation, communication, administration and training. Human resource management is a very sensitive issue in public institutions, while there are entire teams of agencies in the different countries or consultants are employed in the selection and education of new employees, while in our institutions only the administrative process is carried out by human resources while recruitment and selection process is often carried out by a specialized member of the sector in which recruitment is also established.

The Human Resource Management Strategy aims to support programs to improve organizational effectiveness through policy development in areas such as knowledge management, talent management, and in general creating a great place to work. The assumption that the practice of human resource management is that people are a key source in institutions and organizational performance largely depends on them. If an appropriate range of human resources policies are effectively developed, then human resources will have a substantial impact on the performance of the institutions.

Since in public institutions the systematization of jobs is made based on the need is the generality of human resources to define all the knowledge, skills, skills and behaviors for each work to be carried out by the carriers who will fulfill these position. Let's start with the classification of the employees and the level that belongs to the practitioner on the basis of the regulation, to identify the knowledge, skills, skills and behaviors that this practitioner must have. This thing, done so, becomes a perfect model with perfect workers becomes a perfect set of criteria to perform incredibly important work.

Each body responsible for success in public institutions aspires to be organized by adapting to the regulations in order to achieve the objectives successfully and with employees who have a high level of motivation for the successful operation of the institution. Based on the function and importance of public institutions, it is necessary to manage human resources.

Compensation, staffing, training and development, performance management and other practices in human resource management are investments that directly affect employee motivation and the ability to deliver products and services that are acceptable to consumers.

PERFORMANCE MANAGEMENT

Performance management is a continuous process of communication between a supervisor and an employee throughout the year in support of achieving the strategic objectives of the institution or organization. The communication process involves clarifying expectations, setting goals, identifying goals, providing feedback, and reviewing outcomes. Each body responsible for success in public institutions aspires to be organized by adapting to the regulations in order to achieve the objectives successfully and with employees who have a high level of motivation for the successful operation of the institution. Based on the function and importance of public institutions, it is necessary to manage human resources. Compensation, staffing, training and development, performance management and other practices in human resource management are investments that directly affect employee motivation and the ability to deliver products and services that are acceptable to consumers. The cycle can be summarized in a process that involves planning, checking, and reviewing. To begin the planning process, you and your supervisory employer elaborate your overall expectations, which includes collaboration in developing performance targets. Make an update of your individual development goals. Then you create a performance plan that guides the employee's efforts towards achieving concrete results to support organizational perfection and employee success. Goals and objectives are discussed throughout the year, during the control meetings. This provides a framework to ensure that employees are achieving results through training and mutual collaborations. At the end of the period, the employee's work is reviewed against the expected objectives as well as the means used and the demonstrated behavior in achieving these objectives. Together, new goals are set for the next performance period.

PERFORMANCE PLANNING STAGE

During this phase, planning for performance expectations takes into account the results, actions taken and behaviors. To be well-informed, employees need to know what is expected of them. The starting point is a brief description of the job that describes the basic functions, duties and responsibilities of the job. It also describes the general areas of knowledge and skills required by employees for an employee to be successful at work.

Expectations for a good performance go beyond job descriptions. When you think about high quality performance at the workplace, you are really thinking of a number of expected work outcomes, such as:

1. What benefits and services are expected to be done from your job?
2. What impact should your work have on the organization?
3. What attitudes are expected to have your employees with clients, colleagues, and supervisors?
4. What are the organizational values that the workshop should demonstrate?
5. What are the processes, methods, which employees expect to use?

Employees need to understand the importance of work they do, where they fit into the organization, and how the work responsibilities are related to the organization and objectives of the department to which they belong. The range of performance expectations can be wide-ranging, or can be generalized in results, actions, and behaviors.

The results of goods and services produced by an employee should often be measured according to objectives or standards.

Ways of acting and behaving to reach goals can be measured through performance dimensions.)

Performance expectations also serve as a basis for communicating about work throughout the year. They also serve as a basis for reviewing employee performance. When you and an employee have set clear expectations about the results to be achieved and the methods or approaches needed to achieve them, it can create a way to success.

Specification of objectives and standards are characterized by the accuracy that employees may have for what actions and results they are expected to meet.

Where possible, objectives and standards should be based on quantitative measures such as direct charges, percentages and reports, etc.

The goal or standard should be achievable, but challenging, and accessible by using the available resources.

Individual goals, objectives and standards should be in harmony with those of the unit and the department in support of the institution's mission.

Results must be submitted within a predetermined time period to meet the needs of the department and organization. Objectives and standards identify the basis for measuring performance outcomes. From the objectives and performance standards, supervisors can provide special feedback to describe the gap between the expected performance and the actual performance. It may be more useful to determine both the objectives and the standards for a position, but it is not necessary to determine both.

The standards are directly related to the completion of the work. How to ensure that all grant applications are written, reviewed, and submitted to the agency by the deadlines required. Objectives are broader in scope, go beyond day-to-day activities defined as standards, objectives are clearly linked to help organizations or departments to accomplish its goals and objectives. For example. Identify three new grant / financing sources by the end of the fiscal year 2006. In some cases, you and the employee may decide to meet a set of standards with only a few goals, while in other situations it may be more important to set only targets.

It is not necessary to compile standards for each task. Creating performance standards for each key area of responsibility in job descriptions is extremely important. Focus on tasks that have the greatest importance.

Standards are usually created when a task is done, and should be revised if the job description of the employee is updated. Where possible, it is important for employees to participate in the development of standards. The standard discussion should include criteria for achieving satisfactory results and performance testing.

In departments where more than one person does the same job or function, standards can be written for parts of jobs that are the same and applied to all positions in this task. Changes to performance standards may require notice of the employees being represented. In addition, there are contracts covering specialized professions, such as nurses and police, which are important for setting standards and evaluating their processes. Refer to the employment contract and contact the employee's cooperation when setting the standards.

Performance dimensions are determined based on work. In creating a performance dimension you begin with the work and structure the behaviors that employees have to reflect to successfully meet or even exceed job expectations. These behaviors are then grouped into broader categories. A particular dimension in general applies to an employee who works in a particular job. It is also possible for departments and units and even organizations to have dimensions that apply to every employee working in a group.

In addition to strong interpersonal skills, other examples of performance dimensions include:

1. Orienting Customer Services
2. Team punch
3. Effective communication
4. Evaluation of diversity
5. Analytical skills and problem solving
6. Decision-making and results orientation
7. Suitability
8. Encourage a safe environment.

A written summary of your discussions during the planning process serves as a summary of your expectations. Writing expected results (objectives and standards) and expected actions / behaviors (performance dimensions) is good practice especially when it is done

- Resource sharing,
- Budget discussion, and
- Program priority is set.

It is important to write the mutual development of expectations because it can help to concentrate reactions and minimize ambiguities while evaluating the results.

Performance expectations must be verifiable. Early in the performance management cycle, together with the data received from employees, you need to identify how and where the evidence about employee performance will be collected. Specifying how much performance expectations will be verified at the time the responsibility is set helps employees keep track of their progress and make it easier to control during the meeting to check and update much more focused and efficient performance status.

REVIEW STAGE OF PERFORMANCE

Once the objectives and performance standards are set, you should respect an employee's work and check with them regularly, providing their opinion. You have a responsibility to recognize and strengthen the work of employees, identifying and encouraging improvements where necessary.

Some types of jobs and responsibilities are built in through feedback. In these work, knowledge of the results comes from the activity of the work itself. This kind of feedback is very effective because it is instantaneous. However, instant feedback work can also benefit from external feedback, as it contributes to the overall knowledge of its results and the work of the employee.

As a manager, you have the most likely responsibility to provide informal feedback almost every day. Respecting and providing detailed feedback, you play a critical role in the employee's continued success and motivation to meet performance expectations.

REVIEW OF THE PERFORMANCE - Performance review is the last stage of the performance management cycle. It provides an excellent opportunity for you to communicate with employees about past performance, appreciate the employee's work satisfaction, and make plans for future employee performance.

Performance review is the performance measurement process of an employee at the current position. Many terms are used for this process, including evaluation, and usage varies depending on the policy and / or language of the contract.

Performance review summarizes employee contributions over the entire review period. While the policies and the contract that an employee needs to evaluate at least once a year, it is strongly suggested that employees receive a form of review on a more frequent basis. This can happen as often if you think it is necessary to recognize employees for achievements and to plan together to improve performance.

Some of the purposes of the performance review process are to help the employee:

- To feel positive about the work
- Feel appreciated for special contributions
- Benefit from special, constructive feedback, etc.
- Keep informed about the current and future performance targets
- Keep motivated to do well and develop
- Stay involved as a participant throughout the process

An important goal for employers and employees is to recognize the extent to which an employee was successful or how close the employees are to expectations, objectives, standards, performance dimensions, or any other measure.

Employers as well as employees play an important role in the most productive creation of a Performance Review process. Here are some suggestions for employees to be involved:

Timely one time mutually convenient and place for discussion of performance review. Allow enough time and privacy.

Discussion be a dialog, with data from both of you included in the final written document.

Employees receive several options on how to prepare for discussion. For example: Prepare a self-assessment using the same form you will use for your project. Employee can address achievements and things that can be done better.

Explain that you will do the same and that you can exchange these documents a few hours before your appointment

Prepare a list of questions prepared by employees in which they are considered to evaluate their performance.

RECOMMENDATIONS

The assumption that the practice of human resource management is that people are a key source in institutions and organizational performance largely depends on them. If an appropriate range of human resources policies are effectively developed, then human resources will have a substantial impact on the performance of the institutions. Each body responsible for success in public institutions aspires to be organized by adapting to the regulations in order to achieve the objectives successfully and with employees who have a high level of motivation for the successful operation of the institution. Based on the function and importance of public institutions, it is necessary to manage human resources. Compensation, staffing, training and development, performance management and other practices in human resource management are investments that directly affect employee motivation and the ability to deliver products and services that are acceptable to consumers. Each body responsible for success in public institutions aspires to be organized by adapting to the regulations in order to achieve the objectives successfully and with employees who have a high level of motivation for the successful operation of the institution. Based on the function and importance of public institutions, it is necessary to manage human resources. Compensation, staffing, training and development, performance management and other practices in human resource management are

investments that directly affect employee motivation and the ability to deliver products and services that are acceptable to consumers.

LITERATURE

- [1] RAMOSAJ Berim, “Bazat e Menaxhmentit” . Prishtinë, 2007
- [2] AMSTRONG Michael, “Performance managment (key strategies and practical guidelines), 2000
- [3] Management Principles(v. 1.0), December, 2012,
- [4] www.free-management-ebooks.com 2013
- [5] LLACI Shyqeri “Manaxhimi” . Tiranë, 2008

**IMPACT OF SMALL BUSINESS DIFFICULTIES, IN ACCHEIVING COMPETITIVE
ADVANTAGE, WITH PARTICULAR EMPHASIS ON THE SITUATION OF THE
REPUBLIC OF MACEDONIA**

Arjeta Amzai

State University – Tetovo, Republic of Macedonia jeta_gaxi@yahoo.com

Aida Yzeiri Baftijari

State University – Tetovo, Republic of Macedonia aida_yzeiri@yahoo.com

Abstract: Given the importance of businesses in the world, economies everywhere are given special attention. Hence the concern for their delineation as appropriate, with the intention to create conditions for broader and more effective participation in economic activities in or involved. The role of small businesses is very critical for the economic development, social uplifting and political stability of every country. Businesses are diverse in nature. Businesses can be established for any kind of business activities in urban or rural area. Like everything else, the business environment itself varies by adapting to modern standards. Regardless of size, place of business, annual turnover, any business wherever it operates faces various difficulties affecting the achievement of the goal. The dynamic environment and complexity mean hyperchange, hipercompetition and hyperturbulence. The digital revolution, information age, the digital economy, the internet economy, web economy, knowledge-based society, a time of discontinuity, time of uncertainty are expressions that are familiar to the business so that it can achieve a competitive advantage. The rise in competition globally on the one hand, and the rapid development of information and communication technologies on the other hand, are forcing the businesses to change the way they operate. In terms of today's dynamic, heterogeneous and insecure surrounding, bussineses must be ready to cope with the difficulties that arise, so that they can prosper and survive. A sucessful business needs to overcome difficulties by discovering potential opportunities that will enable it to gain competitive advantage. It means that sucessful businesses can be those that can withstand the recent changes and adapt the tire activity thanks to the new entrepreneurial spirit incorporated in the business. Competitive advantage and the best position in the market reaches those businesses that create a similar performance or better than competitors, manage applying innovations, provide superior products and services that guarantee sucess and positive image for business. The purpose of this paper lies in the analysis of the difficulties that arise as a barrier to small businesses and finding ways to overcome them, with the sole purpose of achieving the best position on the market. Namely, the paper examines the impact of the challenges on the overall operation of businesses, in order to achieve competitive advantage.

Keywords: economic development, small businesses, difficulties, competition, competitive advantage.

**NDIKIMI I VESHTIRESIVE TE BIZNESEVE TE VOGLA NE ARRITJEN E AVANTAZHIT
KONKURRUES, ME THEKS TE VECANTE TE GJENDJES NE REPUBLIKEN E
MAQEDONISE**

Arjeta Amzai

Universiteti Shtetëror i Tetovës, Republika e Maqedonisë jeta_gaxi@yahoo.com

Aida Yzeiri Baftijari

Universiteti Shtetëror i Tetovës, Republika e Maqedonisë aida_yzeiri@yahoo.com

Abstrakt: Duke pasur parasysh rëndësinë e bizneseve të vogla në botë, ekonomitë e vendeve u kushtojnë rëndësi të madhe. Nga kjo lind edhe shqetësimi për përcaktimin e tyre një mënyrë të përshtatshme, me qëllim që të krijohen kushte për pjesëmarrje më të gjërë dhe më efikase në aktivitetet ekonomike në të cilat ato janë të përfshira. Roli i bizneseve të vogla është kyc për zhvillimin ekonomik të vendit, ngritjen shoqërore dhe stabilitetin ekonomik të cdo vendi. Bizneset janë të ndryshme nga natyra. Ato mund të themelohen pë cfarëdo aktiviteti biznesor, në hapsirë urbane ose rurale. Ashtu si cdo gjë tjetër edhe vet ambienti ku vepron biznesi ndryshon duke u përshtatur standardeve moderne. Pavarësisht nga madhësia, vendi ku operon biznesi, qarkullimi vjetor, cdo biznes kudo që vepron ballafaqohet me vështirësi të ndryshme të cilat ndikojnë në realizimin e qëllimit. Mjedisi dinamik dhe kompleks nënkupton ndryshime shumë të mëdha, konkurrencë shumë e madhe dhe shumë turbulente. Revolucioni digjital, epoka e informacionit, ekonomia e internetit, ekonomia e bazuar në dije, shoqëria e bazuar në njohuri, koha

e pasigurisë janë shprehjet me të cilat duhet të jet i njohur biznesi që të mund të arrijë avantazh konkurrues. Rritja në konkurrencën globale në njërin anë, si dhe zhvillimi i shpejtë i teknologjisë së informacionit dhe komunikimit, ndikojnë në ndryshimin e kahjes së operimit të bizneseve. Në kushtet e sotme dinamike, variabile dhe të pasigurta bizneset duhet cdoherë të jenë të gatshme për tu përballur me vështirësitë të cilat u paraqiten, që të mund të prosperojnë dhe mbijetojnë. Një biznes i suksesshëm cdoher duhet të mundohet t'i tejkalon vështirësitë, duke zbuluar mundësi potenciale, të cilat do t'i mundësojnë që të arrijë avantazh në treg. Do të thotë se mund të jenë të suksesshme vetëm ato biznese të cilat mund të ju bëjnë ballë ndryshimeve bashkëkohore dhe të përshtatin aktivitetin e tyre falë frymës së re sipërmarrëse të inkorporuar në biznes. Avantazh konkurrues dhe pozicion të mirë në treg arrijnë vetëm ato biznese që krijojnë performancë të ngjajshme ose më të mirë se konkurrenca, aplikojnë inovacione dhe ofrojnë produkte dhe shërbime superiore të cilat garantojnë sukses dhe imazh pozitiv për biznesin. Qëllimi i këtij punimi qëndron në analizën e vështirësive të cilat paraqiten si pengesë e bizneseve të vogla, dhe gjetjen e mënyrave për tejkalimin e tyre, me të vetmin qëllim për të arritur pozicion sa më të mirë në treg. Kryesisht, ky punim analizon ndikimin e vështirësive në gjithë aktivitetin biznesor, me qëllim për të arritur avantazh konkurrues.

Fjalë kyce: zhvillimi ekonomik, bizneset e vogla, vështirësitë, konkurrenca, avantazhi konkurrues.

1. HYRJE

Rrethina e paqartë, ndryshimet dinamike në veprimtarinë bashkëkohore, si konkurrenca globale rritëse, internacionalizimi i bizneseve, ndryshimet strukturore dinamike dhe rritja e pasigurisë shkaktojnë nevojën për zhvillim sa më të madh të bizneseve të vogla. E dime se, bizneset e vogla japin kontribut të madh për zhvillimin ekonomik të vendit, ngritjen sociale dhe stabilitetin ekonomik të cdo vendi. Për shkak të rëndësisë së madhe që e kanë në drejtim të zhvillimit të ekonomisë, atyre u jepet përkrahje e madhe si nga ana e qeverisë ashtu edhe nga ana e institucioneve, agjensive të ndryshme me qëllim të krijimit të kushteve sa më të volitshme për realizimin e veprimtarisë së tyre, detektimin e shkaqeve të humbjes në fazën e hershme si dhe orientimin e tyre drejt inovacioneve, si dhe dhënien e këshillave të shumta që të mund bizneset të ngjiten drejt suksesit. Pavarësisht nga vendi, bizneset e vogla përballen me vështirësi të njëjta sa i përket mbijetesës së tyre dhe pozicionit të cilin dëshirojnë ta arrijnë në treg. Ato shpesh përballen me papërsosshmërinë e tregut, gjithashtu mund të ballafaqohen me probleme dhe vështirësi në lidhje me marrjen, ose sigurimin e kapitalit ose kredisë, vecanërisht në fazën e fillimit-themelimit të biznesit të ri. Burimet financiare të tyre të pakta, mund gjithashtu të kontribuojnë në zvogëlimin e qasjes së tyre në teknologji dhe inovacione të reja. Edhe pse u përmendën disa prej vështirësive me të cilat ballafaqohen pronarët e bizneseve të vogla, si më të shpeshta mund të cekën (Burmajster, A., 2010, pp.1-2) :

1. Vështirësitë për t'i mbajtur konsumatorët e njëjtë, si dhe për të tërhequr konsumatorë të rinj dhe cilësor.
2. Punësimin e stafit i cili do të kontribuojë që biznesi juaj të jetë i suksesshëm dhe të rritet
3. Burime financiare të pamjaftueshme, të cilat shkaktojnë shkarkimin e punonjësve, reduktimin e beneficioneve për punonjësit, rritjen e orarit të punës.
4. Shitje negative. Ky është faktor kyç për një ndërmarrje që të mbijetojë dhe rritet.
5. Menaxhimi joefektiv. Në qoftë se pronari i biznesit nuk fokusohet mjaftueshëm në rolin e tij si udhëheqës, ajo do të ndikojë negativisht në biznesin dhe do ta çon atë kah dështimi.
6. Mungesa e planit të qartë.
7. Menaxhimi joefikas i kohës.

Mirëpo nga këndvështrimi tjetër, bizneset e vogla hapërojnë me një grup të dallueshëm të përparësive. Shkathtësia dhe përgjishmëria ndaj rrethanave të zhvendosura është një e mirë tjetër me të cilën mund të mburen pronarët e bizneseve të vogla. Këto dhe përparsitë tjera të njohura për bizneset e vogla duhet t'i shfrytëzojnë pronarët për t'i tejkaluar vështirësitë të cilat paraqiten gjatë realizimit të aktivitetit biznesor.

2. RISHIKIM I LITERATURES

Pavarësisht nga madhësia, shumica e bizneseve përballen me shumë vështirësi të njëjta çdo ditë. Maksimizimi i fitimit, minimizimi i shpenzimeve dhe gjetja e stafit të talentuar për të mbajtur gjërat nën kontroll dhe në kahjen e duhur janë një ndër problemet kyçe shkruan (Rampton, J.) Përderisa përfitimi është gjithmonë i rëndësishëm, prap se prap duket se është më tepër një fokus i bizneseve më të vogla sesa i atyre më të mëdha. Sa i përket punësimit, ai paraqitet si vështirësi më e madhe për 56% të bizneseve me 101-499 punonjës, dhe gjithashtu do të vazhdon të përjetohet si pengesë edhe në vitet e ardhshme. Bizneset e mëdha, ndërkohë, mendojnë për vështirësitë në drejtim të rritjes së bazës së konsumatorëve dhe trajtimit të çështjes lidhur me burimet njerëzore. (Stanleigh, M.) në punimin e tij potencon rolin e rëndësishëm që e kanë analistët e biznesit si një pasuri e pacmuar dhe se bizneset duhet të

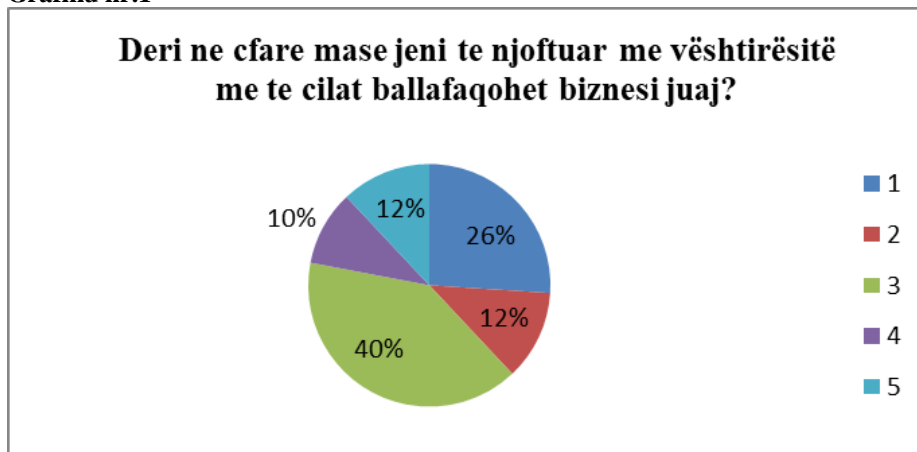
investojnë për trajnimin dhe zhvillimin e këtij roli. Ky autor sugjeron fuqimisht nevojën për të trajnuar analistët e biznesit në procesin e analizës së kërkesave ndryshme të biznesit. Rregullimi i qeverisë paraqitet si vështirësi sapo biznesi të rritet prej 51-100 punonjës. Një sondazh (**Gallup 2014**) zbuloi se sa mbizotëruese janë këto sfida, nga pronarët e bizneseve vazhdimisht kërkohet të përshtasin sjelljet e tyre për të siguruar pajtueshmërinë rregullatore. Kjo përfshin ligjet që lidhen me sigurimin e të dhënave të konsumatorëve dhe shqetësuese për ndikimin e një rritjeje minimale të pagës në operacionet e tyre. Derisa bizneset rriten, pajtueshmëria qeveritare duket se zë një pjesë më të madhe të kohës së liderëve të tyre. (**Ewer, T.,**) shkruan për gjashtë vështirësi të cilat paraqiten si pengesë në veprimtarinë e bizneseve dhe për të cilat duhet të gjenden mënyra se si të tejkalohen. Njëra ndër vështirësitë të cilat i numëron është gjetja dhe mbajtja e konsumatorëve profitabil nëpërmjet identifikimit të asaj pike unike të shitjes, identifikimin e kërkesave të konsumatorëve të rinj. Përveç pagës të cilën e marrin punonjësit ato kanë nevojë për një atmosferë relaksuese në punë, të mund të komunikojnë dhe flasin lirshëm me menaxhmentin. Kjo nuk duhet të merret si opsion, por si një domosdoshmëri në brendinë e bizneseve, sepse njëra ndër arsytet më të shpeshta të qarkullimit të lartë të stafit është moskujdesi i menaxhmentit për nevojat e punonjësve. Shpenzimet janë gjithashtu një nga vështirësitë e shpeshta, sepse bizneset lejojnë të bëhen shpenzime të panevojshme, të cilat mund ta drejtojnë biznesin drejt falimentimit. Problemet e parasë në format e tyre të ndryshme janë në krye të vështirësive dhe për bizneset shqetësimet kryesore janë konsumatorët që pengojnë pagesat, pagesat e papritura dhe faturat e papaguara që nuk presin që të paguhen. Sipas (**Johannson A.,**) në kohën bashkëkohore paraqiten disa top vështirësi të cilat kaplojnë bizneset. Punësimi i punonjësve të rinj është vështirësi me të cilën bizneset e sotshme duhet të përballen. Për bizneset me 5 deri 10 punonjës rritja e fitimit është sfida më e madhe. Tjetër sfidë përmendet edhe siguri i kujdesit shëndetësor për punonjësit. Menaxhimi i rrjedhës së parave edhe pse paraqitet si vështirësi është kryesisht i shërueshëm duke gjetur një person të përshtatshëm, i cili atë detyrë do ta realizon në mënyrën më të mirë. Qëndrimi i energjizuar dhe tejkalimi i lodhjes nga puna e pandalshme, janë gjithashtu një ndër problemet e shumta për pronarët e bizneseve të vogla, e cila lodhje mund të çojë në vendime të nxituara për biznesin, duke përfshirë edhe dëshirën për ta braktisur plotësisht. Për shumë biznese të vogla, vecanërisht ato që kanë më pak se 10 punonjës, varësia e konsumatorit është një çështje e madhe. Nëse një biznes varet nga një konsumator i vetëm për më shumë se gjysmën e të ardhurave të saj, për këtë çështje duhet të ngritet një flamur i kuq i madh. Diverzifikimi i bazës së konsumatorëve, duhet të jetë një prioritet nëse rritja dhe stabiliteti janë qëllime të biznesit.

3.ANALIZA EMPIRIKE

Në anketën e realizuar janë të përfshira gjithsejt 50 ndërmarrje nga Republika e Maqedonisë. Përzgjedhja e mostrës është e rastësishme dhe norma e përgjigjes së pyetësorëve është 100%. Anketa është realizuar me shkrim dhe në mënyrë direkte.

Në pyetjen e parashtruar se sa janë të njoftuar punonjësit me vështirësitë me të cilat ballafaqohet biznesi, nga **grafiku nr.1** mund të vërehet se 40% të të anketuarve janë përgjigjur se janë mesatarisht të njoftuar me vështirësitë, 12% se janë shumë pak të njoftuar dhe 26% se nuk janë aspak të njoftuar.

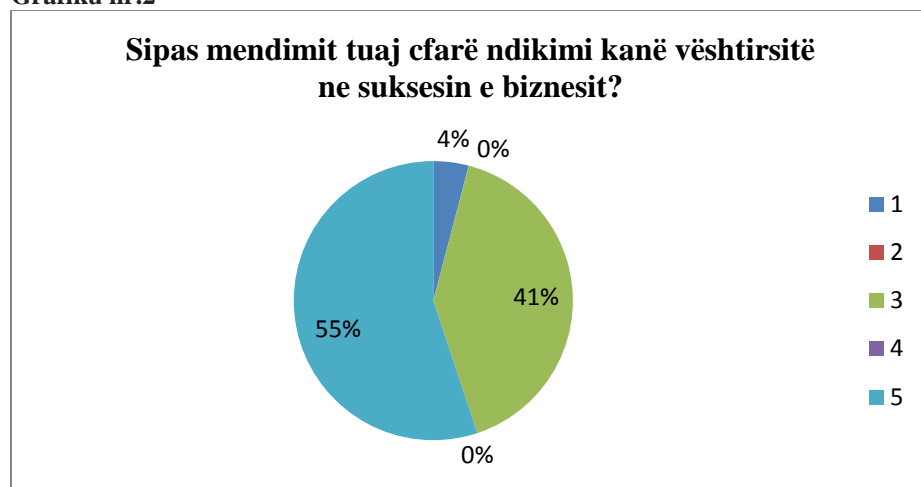
Grafiku nr.1

Nga grafiku në vijim (**grafiku nr.2**) mund të shihet se numri më i madh i të anketuarve (55%) rangojnë më së larti ndikimin e vështirësive në suksesin e biznesit, që do të thotë se një biznes i cili nuk mund të përballtet me

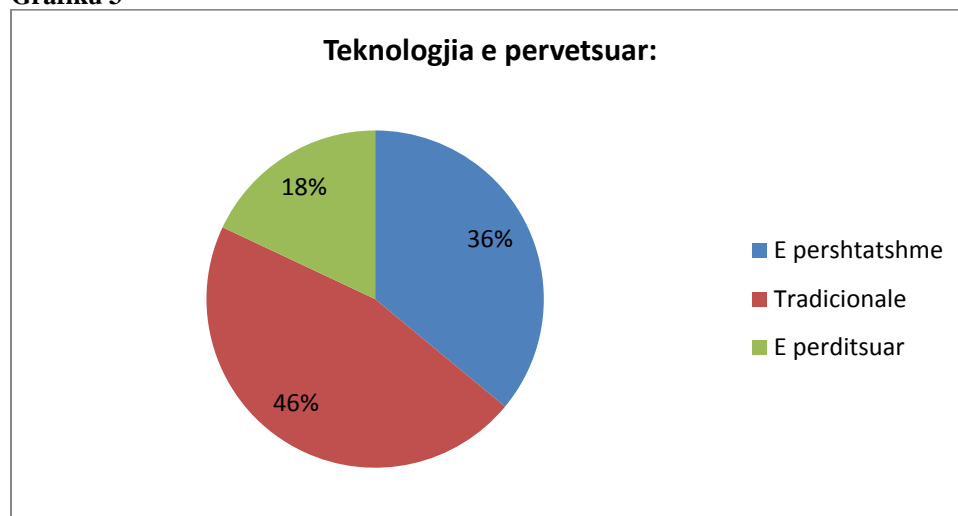
vështirësitë të cilat i paraqiten, ai biznes e ka të vështirë të arrin avantazh konkurrues. Vetëm 4% janë përgjigjur se vështirësitë me të cilat ballafaqohet biznesi nuk kanë aspak ndikim në suksesin e tij.

Grafiku nr.2

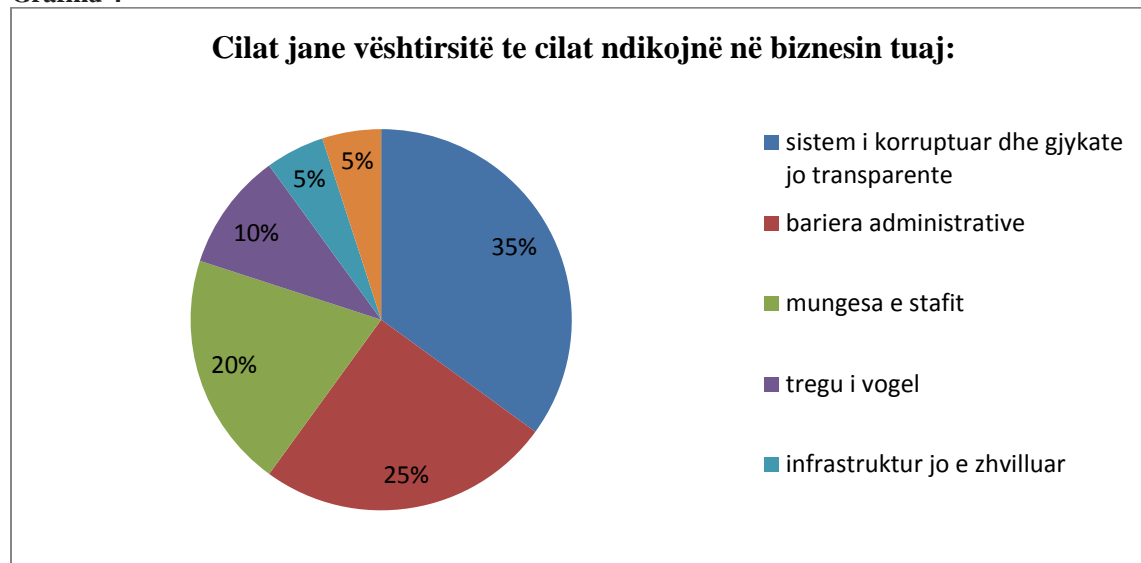
Teknologjia sa më e sotifikuar ndikon në realizimin e qëllimit të biznesit në mënyrë të suksesshme, duke i mundësuar biznesit të redukton kostot e prodhimit dhe të tregohet konkurrent në treg me produkt më të cilësuar. Në grafikun e mëposhtëm (**grafiku nr.3**) shihet se 46% e të anketuarve janë përgjigjur se në biznesin e tyre përdoret teknologji tradicionale, 36% teknologji e përshtatshme dhe 18% janë përgjigjur se përdoret teknologji e përditsuar.

Grafiku 3

Dihet se cdo biznes, pa marr parasysh madhësisë, qëllimit që e realizon, hapsirën ku vepron ballafaqohet me vështirësi të ndryshme. Sa më lehtë dhe më shpejtë biznesi përballet dhe i tejkalon ato vështirësi aq më shpejt tregohet konkurrent në treg. Në **grafikon nr.4** janë dhënë disa nga vështirësitë e shumta të cilat paraqesin pengesë në afarimin e biznesit. 35% të të anketuarve sistemin e korruptuar dhe gjykatën jo transparente e vlersojnë si vështirësi më të madhe me të cilën përballen bizneset në Republikën e Maqedonisë. Pastaj, 25% rangojnë në vend të dytë barrierat administrative si pengesë mjaft e rëndësishme në suksesin e biznesit. Mungesa e stafit të kualifikuar gjithashtu paraqitet si pengesë me të cilën vështirë përballen bizneset e vogla (20%). Dhe më poshtë si vështirësi më pak të rëndësishme për bizneset e vogla në R. e Maqedonisë rangohen tregu i vogël (10%), infrastruktura jo e zhvilluar mirë (5%), si dhe numri i pamjaftueshëm i menaxherëve të aftë për udhëheqjen e bizneseve transnacionale (5%).

Grafiku 4

4.PERFUNDIMI

Mënyra moderne e funksionimit të ekonomive kërkon një numër të reformave që duhet të bëhen. Ashtu si çdo gjë tjetër, edhe vet biznesi është diçka që ndryshon dhe përshtatet me standardet moderne. Nuk mund të presim që të jemi konkurrues në treg nëse shesim një produkt që askush nuk e blen. Kur krijimi i mjedisit të biznesit është i njëjtë, ne nuk mund të presim investime dhe nisje biznesi nëse nuk ofrojmë një mjedis modern të biznesit. Për çdo sipërmarrës të ardhshëm, gjëja më e rëndësishme është procesi i konvertimit jo të idesë në kapital, sa lehtë kjo varet nga shteti, sa i mundëson sipërmarrësit ta kryejnë me sukses këtë transferim. Kushtet për të bërë biznes në një ekonomi është vendimtare për mirëqenien e qytetarëve në atë vend. Në çdo shtet, bizneset përballen me faktorë të drejtpërdrejtë dhe të tërthortë që ndikojnë drejtpërdrejt në suksesin e tyre. Pikërisht faktorët indirektë, ku një biznes nuk ka një ndikim të madh, duhet të përbëjë një sfidë për çdo ekonomi kombëtare. Nëse nuk ka përparim biznesi në një shtet, nuk do të ketë as kontributi i tij ndaj PBB-së dhe zvogëlimi i papunësisë. Bizneset e vogla dhe të mesme varen nga ndryshimet e shtetit, por shteti varet nga rritja dhe ndryshimet në bizneset e vogla dhe të mesme, ato janë të ndërlidhura dhe duhet të jenë të vetëdijshme për këtë. Nëse nga fillimi sipërmarrësi ka hasur problem me regjistrimin e biznesit, marrjen e licencave dhe aprovimet nuk mund të presim që në një mjedis të tillë biznesi të ketë mjaft hapësirë për përmirësim. Por kushdo që dëshiron të investojë ose të fillojë një biznes nuk ka informacionin e nevojshëm. Ndonjëherë, transparencja dhe mungesa e informacionit nënkupton likuidimin e biznesit. Kjo është arsyeja pse Banka Botërore për 11 vjet përmes raportit të Doing Business po punon për të zbuluar të gjithë informacionin e nevojshëm për investime në 189 ekonomi. Në fillim këto ishin vetëm një informacion dhe ekonomitë nuk bënë asgjë për të përmirësuar vlerësimin e saj. Por me faktin se Doing Business po fillon të përdoret nga të gjithë investitorët e mundshëm, tani ky raport po bëhet i dyanshëm dhe shumë më i përdorur nga vendet si një mjet për të përmirësuar lehtësinë e bërjes së biznesit. Maqedonia ka qenë në një situatë që nga fillimi i saj reforma duhej bërë pothuajse në të gjitha segmentet e funksionimit të saj. Një proces që kërkon kohë dhe ekspertizë. A jemi tashmë në kontakt me ekonomitë moderne dhe nëse po bëjmë këto reforma më së miri janë raportet nga institucionet përkatëse më të dëgjuarit. Këto raporte formohen në bazë të hulumtimeve tërësore në vend. Raporti i Bërjes së Biznesit i përgatitur nga Banka Botërore është një nga udhëzuesit e qeverisë maqedonase për atë që ka ndryshuar dhe çfarë duhet ndryshuar. Kur nuk dimë nëse po bëjmë përparim, është më mirë të krahasojmë. Kur bëhet fjalë për Doing Business, nëse e krahasojmë atë me ekonomitë e tjera botërore, do të arrijmë në përfundimin se ne po ecim me një ritëm më të shpejtë. Pas të gjithave, për disa vite tani, ne jemi reformatori më i madh i vendit në botë. Por kur themi këto fakte duhet të kemi parasysh se ky raport mat vetëm 11 tregues. Nëse këto 11 tregues janë vendimtarë për fillimin e një biznesi? Sigurisht jo, këto janë tregues që janë me rëndësi të madhe, por me reformën e tyre ne nuk i kemi zgjidhur të gjitha problemet. Kemi probleme në infrastrukturë, mungesë të burimeve njerëzore, mospërputhje në ligje, korrupsion dhe institucione partizane. Kjo nuk mund të matet, por ka një ndikim vendimtar kur vendos të fillojë një biznes. Përveç të gjitha gjërave që shteti duhet të bëjë për të përmirësuar klimën e biznesit, ka gjëra të

panumërta që vetë sipërmarrësit mund të bëjnë. Kjo ka për qëllim të pasurojë njohuritë rreth sipërmarrjes dhe të forcojë aftësitë për të udhëhequr biznesin. Kushdo që fillon një biznes nuk mund ta vendosë atë në një sipërmarrës, kushdo që nis një biznes dhe vendos një qasje të re dhe një mënyrë për ta bërë atë, ai bëri hapin e parë në sipërmarrjen. Kultura sipërmarrëse është diçka që nuk e kishim më parë, por kjo nuk do të thotë që ne nuk duhet ta futim atë dhe të jemi pjesë e kulturës sonë të biznesit. Pjesëmarrja në trajnime, seminare, konferenca. Trajnimet mund të ndryshojnë shumë në mënyrën se si ne mendojmë dhe shikojmë në një biznes, kështu që së bashku me reformat dhe ndihmën shtetërore ne mund të ndërtojmë një biznes që do të shërbejë si një shembull për sipërmarrësit e ardhshëm.

LITERATURA E SHFRYTEZUAR

1. Atsede Woldie (UK), Patricia Leighton (UK), Adebimpe Adesua (UK), Factors influencing small and medium enterprises (SMEs): an exploratory study of owner/manager and firm characteristics, 2008.
2. Achtenhagen L., Naldi L., Research on Small Firm Growth: A Review: Brisbane Graduate School of Business, Queensland University of Technology, Gardens Point, Brisbane 4001 QLD, Australia, 2007.
3. Achtenhagen L., Research on Small Firm Growth: A Review, Jönköping, 2007.
4. Ball J. K. , Microequity: A new model for microfinance in the U.S. , University of Central Florida , Orlando, Florida ,Fall 2012.
5. Churchill, N.C ,.Lewis V. L, The five stages of small business growth, Harvard Business Review, 1983.
6. Prof. dr. Avlijaš R., Preduzetništvo i menadžment malih i srednjih preduzeća, Beograd, 2008.
7. Porter, M.E., Competitive advantage, first free press edition New York, 1985, pp.13-28.
8. Mr Avlijaš R., Istraživanje I unapređenje faktora uspešnosti preduzetništva I menadžmenta malih I srednjih preduzeća, Novi Sad, 2006.
9. Stanworth & Purdy, SME Facts & Issues, A Compilation of Current Data & Issues on U.K. Small & Medium-sized Firms, UK, 2008.
10. Sydney Media Jam.com, The ultimate survival skill, 2012.
11. Tošović-Stevanović Aleksandra, Konkurentske prednosti i inovacije, Zaduzbina Andreević, Beograd, 2009.
12. Vujić Dobrila, Menadžment ljudskih resursa i kvalitet: ljudi - ključ kvaliteta i uspeha, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 2008.
13. Zakic, N.; Jovanovic, A.; Stamatovic, M.; External & Internal Factors Affecting the Product & Business Process Innovation, Economics & Organisation, 2008, pp.17-29.

IMPLEMENTATION OF PMO IN TELECOMMUNICATION AND IT INDUSTRY IN REPUBLIC OF MACEDONIA

Baleski Nikola

T-Mobile Macedonia, Republic of Macedonia, baleski@telekom.mk

Abstract: The application of project management in the information technology projects ensures that the right technology will be implemented to provide the proper solution for the company. It also ensures that change management is well planned with proper attention to schedules, resources, risk and quality management.

The management of IT projects as well as projects in telecommunications companies is increasingly complicated by the continuing changes in these industries due to the business needs and requirements of the stakeholders. In modern work, the efficient and safe operation of technologies is imperative.

Project management in the telecommunications industry requires the ability and an excellent knowledge of processes and knowledge areas in the project management. Project managers needs to manage and control the execution of work packages while planning new project activities, analyzing new requirements and predicting risks and constraints, computing the time and costs needed to implement the project. Team management is time consuming and requires effective communication between and for the implementation of the project. This paper reviews the impact of organizational structures and the introduction of (PMO) Project Management Offices in IT and Telecommunications companies.

Keywords: project management, telecommunication, project management office, project teams, teamwork

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА НА КАНЦЕЛАРИЈА ЗА ПРОЕКТЕН МЕНАЏМЕНТ ВО ТЕЛЕКОМУНИКАЦИСКИТЕ И ИТ КОМПАНИИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Балески Никола

Т-Мобиле Македонија, Република Македонија, baleski@telekom.mk

Резиме: Управувањето со ИТ проектите како и проектите во телекомуникациските компании се повеќе се усложнуваат поради континуираните промени во овие индустрии како и поради бизнис потребите и барањата на засегнатите страни. Во модерното работење, ефикасното и безбедно функционирање на технологиите претставува императив.

Примената на проектниот менаџмент во областа на информатичката технологија гарантира дека ќе се имплементира вистинската технологија за да се обезбеди вистинското решение за компанијата. Исто така, гарантира дека управувањето со промените е добро планирано со соодветно внимание на распоредот, ресурсите, ризикот и управувањето со квалитетот.

Управување со проекти во телекомуникациската индустрија бара способност и одлично познавање на процесите на управување со проекти. Проектните менаџерите треба да го управуваат и контролираат извршувањето на работните пакети додека во истовреме планираат нови проектни активности, анализираат нови барања и предвидуваат ризици и ограничувања, компримирајќи го времето и трошоците потребни за реализација на проектот. Управувањето со проектните тимови одзема време и секако е потребна ефикасна комуникација помеѓу нив за успешна реализација на проектот. Овој труд ги разгледува влијанијата на организациски структури и воведувањето на канцеларии за проектен менаџмент во ИТ и Телекомуникациските компани како начин за успешно водење на проекти.

Клучни зборови: проектен менаџмент, телекомуникации, канцеларија за управување на проекти, проектни тимови, тимска работа

1. ВОВЕД

Претставува се почеста пракса во ИТ и телекомуникациската индустрија, проект менаџмент процесите и проектните менаџери да се повикуваат при разрешувањето на комплексните ситуации со кои се соочуваат ИТ и Телеком компаниите во своето работење. Силната конкуренција меѓу операторите ги принудува на промени во деловната стратегија, помени во целите, потрага по конкурентни предности над

останатите (нови технологии, нови сервиси и услуги и.т.н.), а притоа времето за реализација на новите стратегии, продукти и услуги на пазарот се намалува.

За компаниите, ваквите ситуации може да доведат до ненадејни пресвртки во стратегиите, менување на целите на проектите, менување на ограничувањата и временските рамки на проектот.

Управувањето со проекти како дисциплина станува се повеќе присутна и во ИТ и Телеком компаниите како и во академските истражувања. Резултатите од нејзиното користење од страна на компаниите се видливи.

Иако предностите на проектниот менаџмент се доста проучувани и добро документирани, сепак стапките на неуспех во проектите сеуште се високи. Поради тоа, потребно е континуирано истражување на нови модели на процеси во водење на проектите како и нови модели на организациските структури на ИТ и Телеком компаниите за да се зголемат перформансите на компаниите и да се зголеми успешноста на проектите.

Еден од битните кандидати за подобрување кој може да даде придонес на целокупното зголемување на перформансите на компанијата е канцеларијата за управување со проекти (*PMO* – Project Management Office). Секоја сериозна ИТ и телекомуникациска компанија треба да изготви анализа за формирање и употреба на *PMO* како и условите и организациската структура во кои канцеларијата работи. Исто така, компаниите треба да идентификуваат низа од функции и услуги на *PMO* и нивното влијание врз постојните и идните проекти на компанијата.

Сложеноста и меѓусебната зависност меѓу системите, заедно со буџетската компресија, предизвикуваат циклуси на преработки во проектот со цел да се финализираат целите и да се реализираат барањата на проектот. Компаниските промени поради кризите и финансиските недостатоци, спојувања и превземања, консолидација, ре-организации, отпуштање на деловни единици само ја комплетираат сликата за внатрешните и надворешните влијанија со кои се соочуваат ИТ и Телеком компаниите. Тие треба да пронајдат вистински модел на сопствена организираност со чија помош ќе ги воведат практиките на проект менаџментот и проектните менаџери, со што ќе се зголеми ефикасноста и ефикасноста на компаниите.

2. ТЕОРЕТСКИ ПРИСТАПИ

Во последните 15 години, PMI (Project Management Institute) ја зајакна својата позиција на глобално ниво, како промотивно тело за практиките на проектниот менаџмент преку промовирање и ажурирање на нивната РМВОК® литература за водење на проекти, како и преку познатото глобалното сертифицирање на Професионалци за Проектен Менаџмент (*PMPC* - Project Management Professional Certificate).

И покрај различните трендови и пристапи за инволвирањето на практиките на проектниот менаџмент, за воведување на Канцеларија за Проектен Менаџмент како и ангажирање на проектни менаџери, постои општ консензус за големата важност за нивната примена во ИТ и Телеком компаниите, особено кај оние со висок степен на иновации (Kerzner, 2000; PMI, 2005;).

Важно е да се нагласат промените во поглед на проектниот менаџмент. Според Kerzner (2000), неколку препознатливи карактеристики за клучните фактори во проектите може да ги разгледаме од различни временски дистанци:

Фактор	Минато видување	Сегашен приод	Идни погледи
Структура на организација	Дедицирани тимови	Парцијално дедицирани тимови	Без дедицирани тимови
Авторитет	Проектниот менаџер има максимален авторитет	Проектниот и функционалниот менаџер делат авторитет	Заеднички авторитет со тимско зајакнување
Едукациска позадина на проектните менаџери	Техничка	Техничка или не-техничка	Мора да го разбере бизнис моделот
Дфиниција за успех	Технолошки аспекти	Време, средства, технологија и прифаќање од потрошувачи	Време, средства, технологија и прифаќање од потрошувачи; минимални промени во целите; без нарушување во бизнисот

Човечки ресурси	Преговарање за најдобрите луѓе	Преговарање за најдобрите тим	Преговарање за резултати
Тим билдинг	Фокус на чувствителност на членовите	Избор на курсеви	Обука за сертификација и развој на наставните програми

Од друга страна, научната теорија наведува дека неколку контрадикторни трендови можат истовремено да коегзистираат. Докажете што ги оправдуваат трендовите се дел од динамичен контекст. Со промената на контекстот, трендовите можат да се засилат или да нема повеќе да имаат смисла.

Трендот на зајакнување на проектниот менаџмент опфаќа:

- Управувањето со проекти стана институционализирана работа;
- Потребни се сертифицирани професионалци;
- Управување со проекти опфаќа стратешки проекти;
- Интересот се префрлува кон програми и портфолио.

додека пак, трендот на ослабнување на проектниот менаџмент го карактеризираат следните аспекти:

- Трендот за управување со проекти ослабува;
- Управувањето со проекти останува специјализирана услуга;
- Високи и квалификувани консултанти присуствуваат на пазарот;
- Управувањето со проекти се фокусира на екстра исклучителни проекти; Главниот предизвик е поврзан со компанијата.

Според Hemsley (2002), организациската структура е резултат на процесот во кој се распределуваат авторитетите и се дефинираат работните активности за да се постигнат компаниските цели. Организациските структури може да се поделат на два генерални типови: традиционални и иновативни.

Традиционалните организациски структури најчесто се користат во организации со повторувачки активности, стабилни средини и кои ги имаат карактеристиките како висок степен на формализација; единствено раководење; висока специјализација на вработените, вертикална комуникација, употреба на традиционални модели на сектор и оделенија.

Иновативните организациски структури се создадени така што организациите би можеле да се прилагодат на поконкурентна и сложена околина. Тие ги имаат обратните карактеристики од традиционалните структури: ниското ниво на формализација; употреба на напредни начини и модели на организираност; повеќестепено раководење; хоризонтална и дијагонална комуникација.

Институтот за проектен менаџмент - PMI идентификува три типови на организациски структури кои управуваат со проекти: функционални, проектни и матрични, и тоа:

- *функционални структури*: слична на традиционалната структура, групирана по специјалност со добро дефинирана линија на раководење и репортирање како и вертикална комуникација;
- *проектни структури*: специјалистите се групирани според проекти, репортираат директно до до проектниот менаџер и често се групирани според портфолиото на проекти на компанијата. Активностите за поддршка на проектите може да бидат децентрализирани, распределени за секој проект или централизирано да обезбедуваат услуги за проектните менаџери;
- *матрична структура*: претставува комбинација од функционалната и проектна структура. Може да се класифицира како *слаба матрица* (со карактеристики слични на функционалната структура), *силна матрица* (со карактеристики слични на проектната структура) и *балансирана матрица* (каде што навистина постои рамнотежа меѓу функционалните и проектните структури).

Современите компании вообичаено претставуваат структурен модел составен од комбинацијата на горенаведените структури.

Според Kerzner (2000, 2002), реструктурирањето на компаниите само со цел да се додаде проектен менаџмент во работењето е непотребно и можеби дури и опасно. Компаниите можеби ќе треба да се реструктурираат поради други причини, на пример заради креирање на кориснички ориентирана компанија. Успешниот проектен менаџмент може да опстојува во било која организациска структура се додека менаџментот, внатрешните процеси и организациската културата промовираат доверба, тимска работа, соработка и ефикасна комуникација.

3. РМО - КАНЦЕЛАРИЈА ЗА ПРОЕКТЕН МЕНАЏМЕНТ

Истражувањата во минатото покажуваа дека карактеристиките на Канцелариите за проектен менаџмент зависат од организацискиот контекст (Hobbs & Aubry, 2008). *РМО* претставуваат организациски одговор на нивните потреби и опкружување (Pellegrinelli, 2009) и служат како инстанци кои ќе ги поврзат стратешките цели и приоритети, структури и проекти во компанијата. Во праксата, ова значи дека *РМО* треба да ги усогласи своите цели и функции со потребите и приоритетите на компанијата со цел да се постигнат очекуваните придобивки и истите ефикасно да функционираат (Hobbs & Aubry, 2007).

Канцеларијата за проектен менаџмент претставува многу повеќе од само група вработени ангажирани на проектно планирање, временски распоред, комуникација со клиенти и обезбедување испорака на проектот. *РМО* е премин од состојба на организирање на проектот кон независна проектна организација со повеќе поврзани одговорности за централизирано и координирано управување со проектите.

Успешното извршување на проектот е сложена менаџерска задача. Потребно е користење на алатки за планирање, буџетирање и контрола. Договорните, административните и должностите за репортирање мора да се вршат во согласност со процедурите и регулативите во компанијата.

Главните цели на воведување на Канцеларија за проектен менаџмент се:

- Воспоставување на административни процедури во проектите
- Постепено воведување на практиките за управување со проекти на ниво на целата компанија
- Обезбедување поддршка на компанијата дека проектното портфолио на компанијата ќе ги ги поддржува цели и стратегиите
- Модерирање и управување со проектите во компанијата, а не извршител на проекти

Канцеларијата за проектен менаџмент (*РМО*) е управувачка структура која ги стандардизира процесите на управување поврзани со проектот и го олеснува споделувањето на ресурсите, методологиите, алатките и техниките. Одговорностите на *РМО* може да се движат од обезбедување на функции за поддршка на управување со проекти, до функции каде можат да бидат одговорни за директно управување со еден или повеќе проекти. Постојат неколку видови на структури на *РМО* во компаниите, од кои секоја се разликува во степенот на контрола и влијание врз проектите во рамките на компанијата, како што се:

- Поддржувачка улога (Supportive). Поддржувачките канцеларии за проектен менаџмент обезбедуваат консултативна улога за проектите преку обезбедување на модели и урнеци, најдобри практики, обуки, пристап до информации и научени лекции (*lessons learned*) од други проекти. Овој тип на *РМО* служи како проектно складиште. Степенот на контрола на проектите од страна на *РМО* е низок.
- Контролна улога (Controlling). Со контролната улога на *РМО* се обезбедува поддршка и усогласување за проектите преку разни начини. Усогласеноста вклучува усвојување на рамки или методологии за управување со проекти, користејќи специфични шаблони, форми и алатки. Степенот на контрола обезбеден од страна на *РМО* е умерен.
- Управувачки (Directive). Управувачките *РМО* ја преземаат контролата врз проектите преку директно управување со проектите. Степенот на контрола на проектите од страна на *РМО* е висок.

РМО ги интегрира податоците и информациите од корпоративните стратешки проекти и оценува како се исполнуваат високите стратешки цели. *РМО* е природна врска помеѓу портфолијата на организацијата, програмите, проектите и корпоративните системи за мерење на ефективност и ефикасноста. Специфичната форма, функција и структура на *РМО* зависи од потребите на организацијата која ќе ја поддржува. *РМО* може да има овластување да дејствува како составен учесник и клучен донесувач на одлуки во текот на целиот животен циклус на секој проект, да дава препораки или да ги прекине проектите или да преземе други активности, како што се бара, за да останат во согласност со бизнис барањата и деловните цели. Покрај тоа, *РМО* може да биде вклучен во изборот, управувањето и распоредувањето на ресурсите на проекти.

4. ПРАКСИ ВО ТЕЛЕКОМУНИКАЦИСКИ ОПЕРАТОРИ

Преку интервјуа на топ-менаџментот анализирани се три телекомуникациски компании, едната е добавувач на телекомуникациска опрема, мобилен телекомуникациски оператор и ИТ компанија за развој на софтверски решенија.

<i>Компанија 1 – Добавувач на телеком опрема – локална канцеларија</i>	<i>Компанија 2 – Мобилен оператор</i>	<i>Компанија 3 – ИТ компанија</i>
Странски капитал	Странски капитал	Домашен капитал
370 вработени	1210 вработени	140 вработени
340 вработени инволвирани во проекти	570 вработени инволвирани во проекти	127 вработени инволвирани во проекти
Годишни приходи 17М EUR (апроксимативно)	Годишни приходи 45М EUR (апроксимативно)	Годишни приходи 7М EUR (апроксимативно)
Пордажбата се изведува главно преку проекти	Нема продажба преку проекти	Пордажбата се изведува главно преку проекти
Просечно 20 стратешки проекти и околу 40 проекти за имплементација на сервиси на годишно ниво.	Просечно 30 стратешки проекти и околу 120 продуктни проекти на годишно ниво.	Просечно 40 проекти на годишно ниво.
Просечно времетраење на стратешките проекти е 7-11 месеци.	Просечно времетраење на стратешките проекти е 14 месеци.	Просечно времетраење на проекти е 5-9 месеци.
Назначување на проектен менаџер: Електро и ИТ инженери, PMP или специјалисти за проект менаџмент	Назначување на проект менаџер: Електро и ИТ инженери, PMP или специјалисти за проект менаџмент	Назначување на проект менаџер: Електро и ИТ инженери, PMP или специјалисти за проект менаџмент
Улога на РМО: Управувачка	Улога на РМО: Конторлна	Улога на РМО: Конторлна

Потврда на практиките за менаџмент на проекти

Испитаните компании укажуваат дека се оправдани вложувањата во проектниот менаџмент како начин за постигнување на поголема деловна ефикасност како и синергија помеѓу стратегијата на компанијата и практичната имплементација. Од нивна гледна точка, главни придобивки се навремената испораката на проектните цели како и менаџирањето со комуникациите со цел да се усогласат целите на компанијата и испораката на новите производи, сервиси и услуги побрзо од конкурентите.

Имплементација на проект менаџмент

Имплементацијата на проект менаџмент во локалната подружница на добавувачот на телекомуникациска опрема се случува според работните директиви на централната дирекција во самиот почеток на работа на компанијата во Р.Македонија. Во овој случај имаме Канцеларија за ПМ која има управувачка улога при реализација на проектите. Од друга страна, иако приватизацијата на фиксните и мобилните оператори во Република Македонија се случи речиси во исто време, имплементациите на практиките за управување со проекти се реализира поспоро, со задржување на формата на процедурите, но со мал фокус на суштината на практиките на проектниот менаџмент. Иако денес истражуваниот мобилен оператор има воведено Канцеларија за проект менаџмент во својата организациска структура, сепак неговата улога е контролна а проектните менаџери немаат целосна контрола врз проектите и ресурсите. Телеком компаниите, исто така, се фокусираа на пенетрацијата на пазарот. Развојот на проект менаџери го започнаа од 2006 година, избирајќи вработени за програмата за обука за сертификација на *PMP (Project Management Professional)*.

Постојната канцеларија за проект менаџмент кај мобилниот оператор која е на ниво на Сектор и има Директор на Канцеларијата, репортира директно на извршниот директор за ИТ и до спонзорот на проектот. Од друга страна, разгледуваната ИТ компанија, заради својата големина, има имплементирано Канцеларија за проект менаџмент на ниво на оделение, заедно со оделение за контрола на квалитет а репортира директно на Главниот извршен директор.

Оценување на проектниот менаџмент

Главниот фактор за успех на спроведувањето на практиките на проект менаџментот и воведувањето и улогата на Канцеларијата за ПМ е големата поддршка од врвниот менаџмент. *PMP* обуките се случуваат токму поради тоа што истите се спонзорирани од извршен директор. Во мобилниот оператор, главните придобивки се приоритизирањето на проектите, водење според утврдена проект менаџмент практика, но сепак, не постои процес за оценување на достигнатиот степен на развој на проектниот

менаџмент. Кај сите разгледувани компании, не постои компаниски стандард за евалуација на успешноста на проектите, туку поректите најчесто се евалуираат индивидуално врз база на дефинирани проектни маргини или задоволство на клиентот, добиенио преку истражување на клиентот за секој имплементиран проект.

5. ЗАКЛУЧОК

Овој труд е насочен кон анализа на проект менаџмент практиките кои се реалност во рамките на ИТ и Телеком компаниите иако не се покажаа доволен број на резултати кои ја докажуваат ефективноста на воведувањето на *PMO* и практиките на управување со проекти. Иако една од анализираните компании генерира приходи со продажбата на проекти, голем напредок не е потврден во споредба со другите.

Во однос на анализираните практики, сите компании инволвирани во анализата делумно го користат она што е изложено во референтната теорија. Сепак, ниту една од трите компании не презентираше интегриран и структуриран процес кој ќе ја карактеризира како зрела организација во однос на проектниот менаџмент.

Спроведувањето на овие практики на еден изолиран начин генерира од една страна, некави резултати кои можат да послужат како појдовна точка за идна имплементација и интеграција на *PMO* во Телеком компаниите, но, од друга гледна точка, генерира неколку мерливи резултати, што може да предизвика отфрлање на овие иницијативи и го ризикуваат кредибилитетот на инволвираните менаџмент практики и професионалци.

Потребни се сериозни анализи и инвестиции во проект менаџмент праксите како и во имплементацијата на корпоративна Канцеларија за проектен Менаџмент (*PMO*) со значителна поддршка од високиот менаџмент. Дополнително неопходни се промени во организациската структура на компаниите каде ќе се даде поголемо влијание, авторитет и одговорност на *PMO* и на проектните менаџери во водењето на проектите во ИТ и Телеком компаниите во Република Македонија.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] PMI - A Guide to the Project Management Body of Knowledge, Fifth Edition. PMBOK Guide® (2013), Project Management Institute;
- [2] Kerzner, H. (2001) Strategic Planning for Project Management using a project management Maturity Model; John Wiley & Sons.
- [3] Highsmith, J. (2009) Agile Project Management: Creating Innovative Products. Agile Software Development Series, Pearson Education;
- [4] Andersen, E. S. (2003) Understanding your Project organization's character.: Project Management Journal , vol. 35, no. 1, Project Management Institute.

IMPLEMENTATION OF THE COMMON EUROPEAN SECURITY AND DEFENSE POLICY "IN THE CONTEXT OF ITS MILITARY ASPECT

Venelin Terziev

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria
Angel Kanchev University of Rousse, Rouse, Bulgaria;
Higher School of Telecommunications and Posts, Sofia, Bulgaria terziev@skmat.com

Svilen Stefanov

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Vanya Banabakova

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Илија Илиев

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: This paper examines the importance and specificities of the common European security and defense policy. The realization of the common European security requires the establishment of a joint European defense. The national security and defense strategies of EU member states are an expression of a concrete implementation of a pan-European policy vision in this area, refracted through the national features of each country. The common stance and purpose of the different countries presuppose cooperation and joint action in the fight against international terrorism, and by virtue of the tasks they perform, intelligence agencies are called upon to play a leading role in this fight.

Keywords: general european policy, security, defense.

РЕАЛИЗИРАНЕТО НА ОБЩАТА ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИКА ЗА СИГУРНОСТ И ОТБРАНА В КОНТЕКСТА НА НЕЙНИЯ ВОЕНЕН АСПЕКТ

Венелин Терзиев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България
Русенски университет „Ангел Кънчев“, Русе, България;
Висше училище по телекомуникации и пощи, София, България terziev@skmat.com

Свилен Стефанов,

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Ваня Банабакова

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Илија Илиев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Abstract: Настоящата разработка разглежда важноста и специфичните особености на Общата европейска политика за сигурност и отбрана. Реализирането на общата европейска сигурност изисква изграждане на обща европейска отбрана. Стратегиите за национална сигурност и отбрана на страни-членки на ЕС са израз на конкретно прилагане на общоевропейското виждане за политика в тази сфера, пречупено през призмата на националните особености на всяка една държава. Общата позиция и цел на различните държави предполагат сътрудничество и съвместни действия в борбата срещу международния тероризъм, като по силата на задачите, които изпълняват, разузнавателните агенции са призвани да играят водеща роля в тази борба.

Keywords: обща европейска политика, сигурност, отбрана.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Положението в света през последните няколко десетилетия се характеризира с динамично трансформиране на международните отношения. Забелязва се тенденция за разбиване на модела на националната държава, доскоро способна да съществува самостоятелно, защото политиката, бизнеса,

сигурността и дори културата се интернационализират, като всяка една от тези сфери става все по-зависима от външни за нея фактори. След края на ерата на двуполусната конфронтация започна разпадане на държави с многонационален народ, появява се тенденция за укрепване на икономическите и политическите позиции на значителен брой държави и на интеграционните им съюзи. Липсата на стабилна държавност в някои страни и региони, появата на енергийна и икономическа криза, световният тероризъм и разпространението на оръжия и наркотици доведе до възникването на кризи и въоръжени конфликти. Важна характеристика на съвременната среда за сигурност е интегрирането на отделните държави и разширяване на сътрудничеството между тях, с което обективно запазват общите си интереси по много проблеми на международната сигурност, включително противодействие в разпространяването на оръжия за масово поразяване, предотвратяване и регулиране на регионални конфликти, борба с международния тероризъм и търговията с наркотици, решаване на остри екологични проблеми с глобален характер, контролиране на миграционните процеси.

Бързо променящата се геополитическа обстановка и необходимостта от справянето с всички заплахи и предизвикателства ясно очертават актуалността на темата за установяване на сигурност на европейския континент, необходимост от многостранно сътрудничество, изграждане на структури в областта на сигурността и въвеждане на клауза за обща отбрана, която да обединява държавите – членки на ЕС.

Обект на изложението е разглеждане на политиката за национална сигурност и отбрана на Европейския съюз. Сигурността е важна характеристика на съвременното общество. Република България е страна с многовековна история и богати културни традиции, но и с уникално стратегическо положение в Европа, дори явяваща се външна граница за Европейския съюз. Сигурността на държавата и по-конкретно националната ѝ сигурност е система от възгледи за осигуряване на сигурността на личността, на обществото и на държавата от външни и вътрешни заплахи във всички сфери на обществения живот. Националната сигурност включва осигуряване на благоприятни условия за икономическо и социално развитие на страната, за съхраняване на глобалната и регионална стабилност, защита на културното, духовно-нравственото наследство, историческите традиции.

Осигуряването на военната безопасност се явява важно направление в реализирането на националната сигурност.

В много страни, включително и в България, рязко се изостри проблемът с тероризма и бежанците, които имат трансграничен характер и застрашават сигурността в света. Това обуславя необходимостта от обединяване на усилията на цялата международна общност, повишаване на ефективността на използваните форми и методи за борба с тази заплаха, приемането на бързи мерки за нейното неутрализиране.

Предмет на настоящата разработка е разглеждане на важността и специфичните особености на Общата европейска политика за сигурност и отбрана. Реализирането на общата европейска сигурност изисква изграждане на обща европейска отбрана. Стратегиите за национална сигурност и отбрана на страни-членки на ЕС са израз на конкретно прилагане на общоевропейското виждане за политика в тази сфера, пречупено през призмата на националните особености на всяка една държава. Общата позиция и цел на различните държави предполагат сътрудничество и съвместни действия в борбата срещу международния тероризъм, като по силата на задачите, които изпълняват, разузнавателните агенции са призвани да играят водеща роля в тази борба.

Едно от важните стратегически направления във военната сигурност на Република България се явява ефективното взаимодействие и сътрудничество с държавите-участнички в НАТО и ЕС. Националната сигурност изисква ефикасно членство в НАТО и ЕС, като предполага активна външна политика на повишени отговорности при спазване на принципите и нормите на международното право, принос към международния мир и сигурност, интеграция и взаимноизгодно сътрудничество, колективни действия, съюзни операции за стабилизиране на конфликтни региони в света, принос в глобалната война с тероризма.

Договорът за приемането на България в Европейския съюз бе подписан на 25 април 2005г. и от 1 януари 2007г. страната ни е пълноправен член на общността.

Членството ни е част от процеса на разширяване на Европейския съюз, което означава разпростиране на институциите на наднационално управление и социализацията на новите страни в управленските структури. Това засяга и техните външни политики в значителна степен, което се изразява и в свързването на европейското разширение с европейския ред и сигурност.

Значението на ОЕПСО за България може да се изрази кратко в две понятия – „сигурност” и „интеграция”. ЕС се стреми да създаде зона на сигурност, стабилност и просперитет в Европа.

Интегрирането на България в процеса на изграждане на Обща европейска отбрана представлява един от аспектите на общата политика на страната ни.

Формирането на политиката на България за принос към Общата европейска политика на сигурност и отбрана (ОЕПСО) би следвало да се базира на разбирането, че по този начин се засилват позициите на страната с оглед интеграционните процеси и ще се позволи вземането на по-активно участие при формирането на зона на стабилност и сигурност в Европа.

Целта на изложението е да се уточни точната роля на ОЕПСО в осъществяването на сигурността и справянето с всички заплахи. ОЕПСО е уникална система за сътрудничество между държавите – членки на ЕС, но чрез запазване на националните интереси в среда на взаимозависимост, систематично сътрудничество, развитие на прагматични и взаимноизгодни отношения.

Поставената цел се конкретизира чрез разглеждане на следните задачи:

- Разглеждане на военния аспект на националната сигурност;
- Исторически преглед на идеята за създаване на сътрудничество в областта на сигурността в рамките на ЕС;
- Реализиране на ОПСО на ЕС;
- Участие на Република България и другите европейски държави в осигуряването на европейската сигурност;
- Съвременно състояние на европейската отбранителна политика – действия от нормативен, организационен и др. характер.

2. ВОЕННИЯТ АСПЕКТ НА НАЦИОНАЛНАТА СИГУРНОСТ

Сигурността е функционалното състояние на дадена система, което осигурява неутрализирането и противодействието ѝ на външни и вътрешни фактори, оказващи влияние или можещи да въздействат деструктивно на системата (влошаване организационното състояние на системата или невъзможност за нейното функциониране и развитие). Като принцип сигурността подсигурира живота и здравето на физическите лица, държавата, юридическите лица и дейността им, както и бизнеса от страна на потенциални и/или реални заплахи. Високата степен на сигурност на индивида, общността, държавата увеличава възможностите им за развитие благосъстояние. Сигурността е втората стъпка след физиологичните нужди в Пирамидата на Маслоу³⁵⁵. През 1954 г. Маслоу дефинира своята пирамида (йерархия) на човешките потребности, която играе ключова роля за развитието на човешките ресурси и теорията за мотивацията. Пирамидата се състои от следните пет нива като второто е именно - нуждата от безопасност, сигурност и спокойствие. Маслоу вярва, че потребностите от по-ниските нива са по-силни от тези от по-високите и че всяка потребност от по-ниско ниво трябва да бъде сравнително добре задоволена, преди да се премине към задоволяване на потребност от по-високо ниво. Новите измерения на сигурността в съвременното общество обаче се градят преди всичко върху тезата, че тя представлява динамично състояние на човека и обществото, което е налице или липсва в определен момент.

Особеност на понятието „сигурност“ е неговия прекалено широк обхват, позволяващ различни интерпретации в зависимост от схващанията и интересите на засегнатите участници. Широкият обхват на понятието е резултат от това, че идеята за сигурността стои в основата на политическата мисъл през целия период на човешко развитие. Заедно с идеите на политическото мислене се променят и схващанията за сигурността. Особено ярки са тези промени в периодите на големи обществени кризи и конфликти.

Има няколко подхода към изясняване на генезиса на понятието „сигурност“. Исторически най-първото разбиране за сигурност е виждането за сигурността като индивидуално благо. Това схващане за сигурността просъществува най-дълго и обхваща времето на робовладелските и феодални държави. Латинското съществително „*securitas*“ в своята класическа употреба се отнася до състоянието на индивидите и е свързано предимно с вътрешното им състояние. Това състояние е наречено от Цицерон³⁵⁶ „спокойствие“, „освободеност от грижи“, „липса на безпокойство от това, от което зависи човешкият живот“. В по-късни исторически периоди терминът придобива по-широки значения, надхвърлящи схващането за сигурността като индивидуално благо и постепенно започва да се изпълва със социално съдържание. Великата френска революция внася не само в концептуално отношение, но и като практическа политика идеята, че

³⁵⁵ A. H. Maslow, *A Theory of Human Motivation, Psychological Review* 50 (4) (1943):370-96.

³⁵⁶ Марк Тулий Цицерон. *Избрани речи. С., Наука и изкуство, 1983 (Велики оратори).*

сигурността – това е закрилата, която държавата оказва на всеки гражданин за опазване на неговата свобода, собственост, чест и достойнство.

Новата идея за сигурността като колективно благо, което трябва да се обезпечи чрез военни и дипломатически средства, доминира в управлението на държавите след буржоазните революции. Индивидите и държавата се разглеждат като синоними едни на други: индивидите са същността на държавата, както е върно и обратното.

През XIX^{-ти} век и XX^{-ти} век новата идея за сигурността се разширява в три основни направления: Първо, концепцията за сигурност се разширява хоризонтално, т.е. от гледна точка на видовете сигурност. В концепцията за сигурност се включват постепенно военни, икономически, социални, екологически, здравни, демографски аспекти. Второ, от сигурността на националните държави се отива към международните системи или до надхвърлящата рамките на националните интереси външна среда. Така концепцията за сигурност се развива във възходяща посока. Трето, макар и по-малко видимо до първата половина на XX^{-ти} век, концепцията за сигурност се разширява вертикално - върви се от сигурността на нацията до сигурността на отделните индивиди.

Ударението върху последния аспект на промяна на концепцията за сигурността стана видимо след революциите от края на 80^{-те} години в Източна Европа. Бившият чешки президент Вацлав Хавел³⁵⁷ пише: „Сигурността на обществото, региона, нацията и държавата има смисъл само когато е следствие от първична сигурност. Това е сигурността на отделния човек.“. Налага се схващането за необходимостта от преминаване от териториална сигурност към сигурността на хората в техните домове, на работното място или в обществото.

Така историческият преглед показва пълния цикъл на виждането за сигурността – от индивидуално благо през сигурността на нациите - държави, сигурност в международните системи и отново към изначалното предназначение на сигурността, зложено в самата човешка същност като освободеност от грижи от всичко от което зависи човешкото съществуване.

До 80^{-те} години на XX^{-ти} век мисленето относно проблема за националната сигурност е доминирано от дебата между двете основни школи в международните отношения – либерализма и реализма. Привържениците на либерализма са склонни да разглеждат мира като гарант за сигурността. От своя страна, в силно поляризираната обстановка на Втората световна война и последвалата я Студена война, реалистите възприемат сигурността като производна функция на военната сила на страните. Така, понятието „сигурност“ се свива концептуално до мярка за стабилността на баланса на силите или за мощта на държава или група от държави в борбата им за доминираща позиция.

Възприемането на по-широк подход към анализа на сигурността се базира на предпоставката, че понятието трябва да излезе от традиционното си поле на дефиниране като феномен на войната и „наука за заплахата, използването и контрола на военната сила“. В своята теоретична рамка Б. Бузан, О. Уевър и Я. де Вилде³⁵⁸ разширяват дневния ред на изследването чрез “секюритизирането” на определени проблеми в икономическия и социален сектор, както и в сферата на околната среда, като включват военно-политическите измерения, характеризиращи традиционното изучаване на понятието.

Бузан определя секторите при анализа на сигурността по следния начин: военният сектор се отнася до двупластовото взаимодействие между въоръжените офанзивни и отбранителни възможности на държавите, и възприятията им за взаимните им намерения една срещу друга. Политическата сигурност се свързва със стабилността на държавите, системите на управление и идеологиите, които им дават легитимност. Икономическата сигурност засяга достъпа до ресурси, финанси и пазари, необходими за поддържане желаните нива на благоденствие и държавна власт. Социалната сигурност се отнася до устойчивостта на езика, културната, религиозна и национална идентичност, и традиции в рамките на желаните условия за развитие. Екологичната сигурност предполага съхранението на локалната и планетарна биосфера като основната поддържаща система, от която зависят всички останали човешки начинания³⁵⁹.

Съдържание на военния аспект на националната сигурност на България като част от европейската общност.

³⁵⁷ Хавел, В. „Летни размисления“, издателство „Просвета“, 1993 г.

³⁵⁸ Buzan, B., Wæver, O. and De Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Pub.

³⁵⁹ Георгиев, Христо. Резюме на монографичен труд „Политика на сигурност на Република България в началото на 21 век: теоретични и приложни аспекти“, изд. „Стопанство“ УНСС, 2011г.; стр.6-8.

Съвременните стратегии в сигурността имат двойно предназначение – вътрешно и външно. Външното предназначение е да създадат прозрачност на политиката на сигурност за съседни държави, партньори, съюзници, да разсеят съмненията за водена агресивна политика или териториални претенции. Вътрешното предназначение на стратегиите е да мобилизират и синхронизират усилията на институциите за да се постигне синергетичен ефект в дейностите по сигурността.

Българската държава няма никакви традиции в създаването на публични документи в сферата на сигурността. Концепцията за национална сигурност³⁶⁰, приета през 1998г. е първият публичен документ, създаден от българската държава от такъв характер. Концепцията изигра своята роля - във вътрешен план до систематизирането на новите принципи на политиката на сигурност, до организирането на дейностите в сигурността, и във външен план - с полагането на основите на прозрачна политика на сигурност, която не създава опасения сред съседните държави и бъдещите съюзници за скрити намерения за реванш или връщане към недемократични форми на управление³⁶¹.

Така приемането през 1998 г. на Концепция за национална сигурност за пръв път даде насока за формулиране на определение за национална сигурност, което намери развитие в нормативната уредба чрез Закона за защита на класифицираната информация и Закона за Държавна агенция „Национална сигурност“.

Концепцията имаше особено значение за публичното обявяване пред обществото и пред потенциалните ни съюзници от НАТО на ценностите, целите, принципите и механизмите на политиката за национална сигурност. Документът стана основа за разработване на Военна доктрина на Република България и на други стратегически и нормативни документи.

Разработените през 2005 и 2008 г. проекти на стратегии в сферата на националната сигурност не достигнаха до процедура на приемане. Процесът на тяхното разработване обаче даде възможност да бъдат оценени динамиката на националните цели и интереси, промените в средата за сигурност и произтичащите изисквания към политиката за сигурност.

В края на 2010 г. Народното събрание прие Стратегия за национална сигурност. В изследването подробно са анализирани положителните страни и недостатъците на стратегическия документ. Отбелязва се, че полезността на всеки новоприет стратегически документ се проверява по ефектите, които ще произведе в общественото пространство. Трудно могат на настоящия етап да се предвидят позитивните промени, които биха настъпили в сектора за сигурност от приемането на новата стратегия. По-важно е тя да бъде разгледана като задължителен документ, а не като досадна формалност, изисквана за отчитане пред съюзниците от алианса.

Стратегията за национална сигурност формулира цели и задачи, произтичащи от възприетия модел на гарантиране на националната сигурност на страната ни, по които бе постигнат обществен консенсус в края на XX^{III} и началото на XXI^{VIII} век.

Важно е да се знае, че какъвто и модел на сигурност да избере и отстоява дадена държава на определен етап от своето развитие, той не може да бъде абсолютно нов, несвързан с геополитическия контекст, в които държавата е съществувала в продължение на векове. Задължително в този модел присъстват елементи, свързани с географското положение, големина, исторически съседи, ресурсни възможности, геополитически предопределени връзки, технологична, военна и ресурсна зависимост от друга държава/държави/. Всеки модел на сигурност има своите исторически корени. Той е продукт от позитивен и същевременно негативен исторически опит - използване на полезни елементи от предходни исторически модели и отхвърляне на такива, които не са издържали на проверката на историята. Общопризнато е, че съществува голямо несъответствие между възможностите на гарантиране на сигурността на големите и малките държави, което е предопределило различните историческите модели за гарантиране на тяхната сигурност. От гледна точка на сигурността България попада в категорията на „малките държави“, което е предопределило досегашните исторически модели за гарантиране на нейната сигурност. Дилемата на сигурността на „малката държава“ има както негативна, така и позитивна страна. Негативната се изразява в това, че страната постоянно се стреми към повече сигурност, търсейки закрилата на велика сила, като в същото време отчита и възможността закрилата да се трансформира в загуба на автономност. Положителната страна този модел е, че „малката държава“, може да разчита, поради нейната незначителност, че няма да бъде обект на агресия или конфликт от големите държави.

³⁶⁰ http://www.online.bg/Docs/national_security.htm; посетен на 29.07.2015г.

³⁶¹ Георгиев, Х. Резюме на монографичен труд „Политика на сигурност на Република България в началото на 21 век: теоретични и приложни аспекти“; изд. „Стопанство“ УНСС, 2011г.; стр.9-10.

Моделът на сигурност на всяка страна отразява исторически степента на нейната ориентация към света - дали тя следва традиционно отворена или затворена политика; дали постигането на нейните вътрешни или външни цели или елеминирането на евентуалните заплахи се основава на собствени сили или на колективни усилия.

Спецификата на модела на сигурност на Република България е свързана с факта, че става дума за сигурността на малка държава, съществуваща в един от най-сложните геополитически райони на съвременния свят.

Тази специфика се състои преди всичко в това, че националната ѝ сигурност винаги е зависила повече от външно отколкото от вътрешни фактори. Собствената ѝ сила /политическа, икономическа, военна/ не е била достатъчна за да се противопостави при евентуален конфликт на своите съседи.

За по-голямата част от т.н. „малки държави“ възможностите на сигурността във всички досегашни епохи е включвало три алтернативи:

- обвързване на страната с мощна държава като близък съюзник или сателит; незначително и неналожително допълнение към политическите, икономически и военни ресурси на голямата държава /патерналистичен модел на сигурност/;
- балансиране между интересите на различни външни сили и постигане на собствените си цели чрез уравнивяване на тези интереси без политическо и военно обвързване /политика на неутралитет, на необвързаност/;
- политика на изолация като рядко срещан модел, характеризираща се с ниско равнище на обвързаност и взаимодействие с останалите единици в системата на международните отношения /в миналото Бирма, Албания, сега Северна Корея/.

След присъединяването на Република България към НАТО и Европейския съюз (ЕС) стратегията ѝ за сигурност не се ограничава в национални рамки, а представлява част от усилията на нашите съюзници. Рисковете и заплахите за сигурността на Република България и нейните граждани до голяма степен съвпадат или са сходни с тези, които застрашават и други страни от ЕС и НАТО.

Динамиката на съществуващите и на възникващите нови заплахи и рискове за гражданите и обществото от криминален и транснационален характер, изисква нов подход при изработването на стратегията за сигурност със съответната промяна на нейните параметри.

Адаптирането към променящата се среда за сигурност налага ново степенуване на приоритетите в политиката за сигурност, включване на цялостния институционален потенциал на обществото, прилагане на нови форми на взаимодействие между държавата, бизнеса и неправителствения сектор, каквото е публично-частното партньорство. Разширяването на социалния обхват на политиката за сигурност поставя нови предизвикателства пред институционалната координация по вертикала и хоризонтала на йерархичните връзки за управление. Необходимо е институциите и техните структурни звена да действат като интегрирани компоненти на системата за национална сигурност.

Политиките за противодействие на рисковете и заплахите за националната сигурност и гарантиране защитеността на гражданите и демократичните институции са органична част от общите усилия в ЕС и НАТО, които водят до реализиране на визията за единно пространство на свобода, сигурност и правосъдие. Като осъществява стратегическите приоритети по изграждането на една по-стабилна и демократична държава, в която гражданите да се чувстват защитени в упражняването на основните си права и задължения, страната ни едновременно преодолява съществуващите пречки пред по-нататъшното си интегриране в рамките на ЕС и НАТО, както и за по-ефективното включване в органите им за управление.

Стратегията за национална сигурност възплъщава миролюбивия характер и традициите на добросъседство и взаимноизгодно сътрудничество, характеризиращи политиката на нашата страна. Тя е част от усилията на Европейския съюз и НАТО към разширяване зоната на стабилност, сътрудничество и благоденствие посредством неутрализиране на заплахите от тероризма и екстремизма, преодоляване на регионалните конфликти и активно участие в решаването на глобалните проблеми. От особено значение е приносът на страната ни за стабилизиране на междудържавните отношения и прилагането на принципа за ненамеса във вътрешните работи на страните от Балканския полуостров и в Черноморския район.

В частта си, свързана с отбранителната политика, стратегията на националната сигурност на Република България включва следната цел - защита и утвърждаване на националните интереси чрез развитие, усъвършенстване и използване на адекватни отбранителни способности и изграждане на единен комплект оперативно съвместими въоръжени сили, способни да изпълнят целия обем от задачи, породени от тенденциите в развитието на геостратегическата среда на сигурност.

Формирането и осъществяването на отбранителната политика се основава на:

- споделената отговорност за сигурността, адекватното участие и използване на механизмите на колективната отбрана на НАТО и общата политика за сигурност и отбрана на ЕС;
- характеристиките на средата за сигурност, рисковете и заплахите и произтичащите от тях сценарии за използване на въоръжените сили;
- състоянието на отбранителните способности и плановете за тяхното развитие;
- наличните ресурси;
- възможностите за участие в многонационални проекти при активно включване на българската индустрия и изследователски центрове.

Изпълнението на стратегическата цел на отбранителната политика се основава на членството на страната в НАТО и ЕС. Ефективността на нашето членство в тези организации е от огромна важност за максимално оползотворяване на възможностите, които то предоставя.

Приносът на страната към усилията на международната общност в подкрепа на мира и стабилността включва участие в съюзни и коалиционни операции с формирания от въоръжените сили, службите за сигурност и обществен ред и с граждански способности.

Въоръжените сили на Република България осигуряват военната сигурност на страната, участват в колективната отбрана на НАТО и в реализирането на общата политика за сигурност и отбрана на ЕС. Те са гарант за суверенитета, независимостта и териториалната цялост на страната.

Въоръжените сили и институциите, осигуряващи отбранителни способности, съсредоточават усилията си за:

- отбрана на страната;
- развиване, поддържане и предоставяне на необходимите военни и други способности за колективната отбрана на НАТО и общата политика за сигурност и отбрана на ЕС;
- участие в мисии и операции за укрепване на международния ред и сигурност;
- изграждане на нова система на организация, подготовка и използване на доброволен резерв на въоръжените сили за тяхното докомплектоване;
- поддържане и предоставяне на способности, както и формиране на териториален резерв за мирно време в подчинение на областни управители и кметове на общини за подкрепа на населението и защита на националната критична инфраструктура при предотвратяване и ликвидиране на последствията от бедствия и аварии;
- създаване на система за доброволна военна подготовка на български граждани за защита на Отечеството.

Националната отбранителна стратегия определя целите, функциите, задачите, изграждането, развитието и използването на въоръжените сили и отбранителните способности. Развитието на отбранителните способности се анализира и оценява чрез провеждането на периодични прегледи на отбраната или структурите на силите, реализира се с изпълнението на плановете за развитие на въоръжените сили и се отразява ежегодно в доклад за състоянието на отбраната и въоръжените сили.

Приоритет на отбранителната политика е развитие на модерна отбранителна институция, основана на интегрирана система за ефективно управление на отбраната под граждански и парламентарен контрол. Това изисква прилагане на:

- съвременен отбранителен мениджмънт, основан на ефективното използване на финансовия ресурс, осигуряващ връзката между дългосрочното планиране и постигането на зададените резултати, в съответствие с принципите на отчетност и прозрачност;
- планиране, основаващо се на способности и вероятни сценарии за тяхното използване;
- технологично превъоръжаване на системата за отбрана и на въоръжените сили с прилагане на опита от участието в мисии и операции, постиженията и резултатите от изследванията в областта на отбраната;
- подготовка и обучение на хората в отбраната в съответствие със съвременните съюзни стандарти;
- увеличаване на участието ни в структури, програми и проекти съвместно с нашите съюзници и партньори в рамките на агенциите на НАТО, Европейската агенция по отбраната и реализация на програмата на ЕС за изследвания по сигурността и иновации; създаване на максимални възможности за включване на националната отбранителна технологична и индустриална база и изследователски/иновационни способности;

- актуализиране на концепции и доктрини за развитието и използването на военните и гражданските компоненти на системата за отбрана.

Бъдещето на вътрешната сигурност на държавата е неимуемо свързано със зависимостите между вътрешната и външната, както и с вътрешната и военната сигурност, а балансът между тях е залог за стабилността на държавата.³⁶²

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сигурността в съвременното общество представлява динамично състояние на човека и обществото. Националната сигурност на Република България е система от възгледи за осигуряване на сигурността на личността, на обществото и на държавата от външни и вътрешни заплахи във всички сфери на обществения живот. В нея са формулирани най-важните направления на държавната политика.

Във вътрешен аспект тя се характеризира с функционирането на демократична политическа система със стабилен консенсус по основните външнополитически цели и приоритети, с гарантирането на правовия ред и зачитането на човешките права и свободи, с укрепването на пазарната икономика и осигуряването на устойчиво развитие, както и със защитата на индивидуалната сигурност на гражданите.

В международен аспект средата се отличава с многостранно въздействие на процесите на глобализация и интеграция, интернационализиране на рисковете и предизвикателствата, асиметрични заплахи, нестабилност в отделни региони на света и произтичащата от това трансформация в основните международни организации (ООН, НАТО, ЕС).

За оптимално използване на възможностите и ефективно преодоляване на предизвикателствата на тази среда Република България следва стратегия, основана на нетрадиционни, превантивни и изпреварващи подходи и решения, на координирани и взаимно допълващи се усилия за ангажиране на политическите, икономическите, технологичните, информационните, военните и гражданските ресурси на страната. Тази стратегия отчита неделимата същност на сигурността и колективната среда, в която се гарантира.

Отбраната на държавата е насочена към изграждането и използването на способности за предотвратяване и противодействие на кризи от военен и невоенен характер, застрашаващи националната сигурност и в подкрепа на държавните институции и обществото. Държавата осъществява своята отбрана посредством провеждането на активна и целенасочена отбранителна политика, с която формулира, определя и осигурява постигането на главната цел, мисиите и задачите на въоръжените сили.

Политиката се реализира чрез ефективна и резултатна стратегия за национална сигурност, ефикасно членство в ООН, НАТО и в Европейския съюз. Националната сигурност предполага активна външна политика на повишени отговорности при спазване на принципите и нормите на международното право, принос към международния мир и сигурност, интеграция и взаимноизгодно сътрудничество, както и участие в колективни действия в рамките на НАТО по целия спектър, съюзни или коалиционни операции за стабилизиране на конфликтни региони в света и принос в глобалната война с тероризма.

Отбранителната политика на Република България след членството ѝ в ЕС е насочена към създаването и поддържането на среда за сигурност, благоприятна за осъществяване на националните интереси. Тя е и елемент от цялостната политика за сигурност на страната. Отбранителната политика се провежда в условията на откритост и приемственост в основните приоритети и цели. Тя се реализира в контекста на системата за колективна отбрана на НАТО и членството на България в Европейския съюз.

Отбраната на страната се преориентира към подход, основан на създаване на необходими способности в отговор на рискове и заплахи. Въоръжените сили на Република България като носител на значителна част от тези способности са в процес на динамична трансформация. Основната цел на отбраната - гарантирането на суверенитета, сигурността и независимостта на страната и защитата на териториалната ѝ цялост, се осъществява в контекста на съюзната система за колективна отбрана (НАТО) с пълно ангажиране на националните способности и ресурси.

Основна цел на трансформацията и главна задача на Министерството на отбраната е изграждането на модерна и ефективна система за отбрана и въоръжени сили със способности и състав, адекватни на националните интереси и изискванията на динамичната среда за сигурност. Основните насоки в това

³⁶² Стратегия за национална сигурност на Република България – февруари 2011г. Министерство на отбраната на Република България – Централно военно окръжие; точка 140-147;
http://www.comd.bg/sites/default/files/public_files/national_security.pdf

развитие са определени в резултат на проведения в периода 2003-2004 г. Стратегически преглед на избраната и дефинирани в приетата от XXXIX^{ото} народно събрание дългосрочна визия за развитие на войските и силите 2015г.

Развитието на войските и силите е насочено към гарантиране поддържането на ефективни, боеспособни, многофункционални, модулни и мобилни войскови единици със способности за съвместни действия, за развърщане на територията на страната или извън нея, относително самостоятелни и всеотстранно осигурени.

За осигуряването на националната сигурност, усилията са съсредоточени в постигането на четири основни приоритета:

- трансформация на въоръжените сили за ефективно генериране на необходимите оперативни способности;
- трансформация на процедурите и практиките за формиране и провеждане на политиката за сигурност и отбрана;
- ефективно членство в НАТО;
- интегриране в системата на Европейската политика за сигурност и отбрана.

Най-дълбоки промени през годините претърпява западноевропейския модел на сигурност. Чрез разширенията на основните организации в него, чрез структурните промени вътре във всяка една от тях и адекватното взаимодействие между тях, този модел създава взаимно преплитане на политическите, икономическите, военните аспекти на сигурността, което му осигурява неоспорими предимства при формирането на новата европейска архитектура на сигурността. По същността си това е нов тип система за сигурност - отговорна за решаването не само на класическите проблеми на сигурността като запазването на териториалната цялост и суверенитет на западноевропейските държави, но и успешното решаване на вътрешни проблеми на сигурността – социална и икономическа стабилност и просперитет, културен и етнически интегритет, сигурност и права на човека и т.н.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Държавен вестник. Министерски съвет. Постановление номер 9 от 20.01.2011г. за приемане на Наредба за условията и реда за участие на граждански специалисти от Република България в операции и мисии на международни организации за управление на кризи извън територията на Република България.
- [2] Държавен вестник. Министерски съвет. Наредба за условията и реда за участие на граждански специалисти от Република България в операции и мисии на международни организации за управление на кризи извън територията на Република България.
- [3] Георгиев, Христо. Резюме на монографичен труд „Политика на сигурност на Република България в началото на XX^в век: теоретични и приложни аспекти“; изд. „Стопанство“ УНСС, София, 2011.
- [4] Маринов, Иво, Ст. Стойчев, „Цели на въоръжените сили на Република България като национален принос за изпълнение на стратегическата концепция на НАТО“.
- [5] Министерство на отбраната. Сътрудничество. <http://www.mod.bg/bg/cooperation.html>
- [6] Национална програма „България в НАТО и в Европейската отбрана 2020“ – октомври 2014г. Министерски съвет; <http://www.strategy.bg/strategicdocuments/View.aspx?Lang=bg-BG&Id=932>.
- [7] Стойчев, Стоян. Изследване способностите на НАТО и Европейския съюз в отговор и управление на кризи; София, Военна академия „Г.С.Раковски“; 2015г.
- [8] Стратегия за национална сигурност на Република България – февруари 2011г. Министерство на отбраната на Република България – Централно военно окръжие; <<http://www.comd.bg/bg/content/strategiya-zanacionalna-sigurnost-na-republika-blgariya>>=.
- [9] <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2005:157:SOM:BG:HTML>.
- [10] Марк Тулий Цицерон. Избрани речи. С., Наука и изкуство, 1983 (Велики оратори).
- [11] Уитни, Н., „Да съживим европейската политика за сигурност и отбрана“, Европейски съвет за външна политика.
- [12] Хавел, Вацлав; „Летни размисления“, издателство „Просвета“, 1993.
- [13] А.Н. Maslow, A Theory of Human Motivation, Psychological Review; 1943.
- [14] Buzan, B., Wæver, O. and De Wilde, J. (1998). Security: A New Framework for Analysis. Boulder, Colo.: Lynne Rienner Pub.
- [15] http://www.online.bg/Docs/national_security.htm.
- [16] http://europa.eu/about-eu/eu-history/1945-1959/1949/index_bg.htm.
- [17] http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/europe-day/schuman-declaration/index_bg.htm.

- [18]http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/eu_timeline/index_bg.htm.
- [19]<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=/EP//TEXT+IMPRESS+20070206STO02783+0+DOC+XML+V0//BG>.
- [20]http://ec.europa.eu/bulgaria/abc/eu_glance/treaties_documents/treaties_bg.htm.
- [21]<http://geopolitica.eu/drugi-statii/934-evropeyskata-politika-za-sigurnost-istoriya-i-perspektivi>.
- [22]<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=uriserv:ai0026>.
- [23]http://www.mod.bg/bg/doc/cooperation/EC/EC_erasmus.pdf.

INCOME INEQUALITY AND THE (UN)FAIRNESS OF PROGRESSIVE TAXATION

Nada Petrusheva

FON University – Skopje, Republic of Macedonia natka.petrusheva@fon.edu.mk

Darko Iliov

FON University – Skopje, Republic of Macedonia darko.iliov@fon.mk

Abstract: Many economic theorists, as well as many people who don't have a formal education in the field of economics often talk about the unequal income allocation and the unfairness of living in a world where very few people are rich and the majority isn't. Economists constantly discuss and write about the problem of the continuous deepening of the gap between the rich and the middle class, yet alone the poor. As a result of these "complaints", and with the aim to gain as many political points as possible, the politicians who create the country's economic policy introduce a variety of economic measures aimed towards boosting the economic well-being of the low and middle class, while damaging the economic position of those who are situated on a higher level on the economic ladder. The establishment of a fiscal system based on a progressive taxation is one of the "fair" economic measures which governments introduce with a purpose of raising their citizens' economic status. But, is this measure really fair and to extend does it really solve the socio-economic issues of the society?

Keywords: inequality, wealth, progressive taxation, fairness, tax evasion.

НЕЕДНАКВОСТ НА ДОХОДОТ И (НЕ)ПРАВЕДНОСТА НА ПРОГРЕСИВНОТО ОДАНОЧУВАЊЕ

Проф. д-р Нада Петрушева

ФОН Универзитет – Скопје, Република Македонија natka.petrusheva@fon.edu.mk

М-р Дарко Илиов

ФОН Универзитет – Скопје, Република Македонија darko.iliov@fon.mk

Резиме: Многу економски теоретичари, но и многу луѓе кои немаат формално образование во сферата на економијата секојдневно зборуваат за нееднаквата распределба на доходот и за тоа колку неправедно е тоа што многу мал дел од луѓето се богати, а остатокот не се. Постојано се говори и се пишува за проблемот на сè поголемото продлабочување на јазот помеѓу богатите, од една страна, и средната и ниската класа, од друга страна. Како резултат на овие „жалби“, а со цел да придобијат поголем број политички поени, политичарите кои ја кројат економската политика на дадена земја воведуваат низа економски мерки кои се насочени кон подигнување на економската благосостојба на ниската и средната класа, но кои се на штета на оние кои се наоѓаат на некое од повисоките нивоа на економската скала. Воспоставувањето на фискален систем кој се темели на прогресивно оданочување е една од „праведните“ мерки кои владите ги воведуваат со цел да го подигнат економскиот статус на граѓаните. Но, колку навистина е праведна оваа мерка и до кој степен таа навистина ги решава социо-економските проблеми со коишто се соочуваат општествата?

Клучни зборови: нееднаквост, богатство, прогресивно оданочување, праведност, даночна евазија.

1. ВОВЕД

Нееднаквата распределба на доходот помеѓу луѓето воопшто не е негативна работа – напротив! Ако оваа нееднаквост се јавува како резултат на економските движења на слободниот пазар, а не на некои други фактори, тогаш истата позитивно влијае на економскиот раст и развој. Имено, секоја економија е составена од милиони поединци кои самостојно донесуваат одлуки во врска со сопствените животи – што ќе работат, колку ќе работат, што сакаат да купуваат, како ќе го поминуваат слободното време итн. Во земјите во кои владее демократија, секој поединец има право, во зависност од неговите желби и таленти, самојстојно да ја избере животната патека по која ќе се движи. Поедницеот има слобода да избере дали ќе биде банкар, спортист, музичар, научник, претприемач итн. Која патека и да ја избере, слободата на избор е она што го прави животот интересен, возбудлив и она што му дава значење. Но, токму оваа слобода на избор е извор на нееднаквост (различност) помеѓу луѓето. Ова е така затоа што сите сме различни. Сите имаме различни таленти, различен темперамент, различни амбиции... И сето тоа е во ред затоа што во услови на слободен

пазар и демократија, секој поединец бара различни можности во кои до израз ќе дојдат неговите лични предиспозиции и силни страни – нешто кое ќе го направи различен од другите.

Како резултат на разликите кои постојат помеѓу луѓето доаѓа и до нееднаква распределба на доходот помеѓу нив. Дел од нив заработуваат повисоки доходи, други заработуваат пониски доходи, а постојат и такви кои не заработуваат никаков доход. Нееднаквата распределба на доходот доведува до незадоволство кај средната и ниската класа кои сметаат дека богатите се должни да издвојат дел од нивното богатство и да им го дадат токму ним. Во најголем број од случаите припадниците на ниската и средната класа го сочинуваат мнозинството во општеството во кое живеат, па благодарение на овој факт, а со цел да го задоволат мнозинството, политичарите воведуваат прогресивен даночен систем чија функција е да ја ублажи и да ја елиминира нееднаквоста помеѓу граѓаните.

2. ЕФЕКТИ ОД ПОСТЕЊЕТО НЕЕДНАКВА РАСПРЕДЕЛБА НА ДОХОДОТ

Во најголем број случаи, нееднаквоста на доходот потекнува токму од различните карактеристики на луѓето и како таква, таа има низа позитивни ефекти:

1. **Ефект на зголемена иницијатива.** Ако некој работи повеќе и како резултат на поголемата трудољубивост добива повисока плата, тогаш благодарение на ветувањето за повисока плата и останатите вработени ќе бидат мотивирани да бидат попродуктивни. Зголемената продуктивност неминовно води кон зголемен национален аутпут – нешто од коешто корист има целата економија.
2. **Охрабрување на претприемничкото однесување.** Постоенето на нееднаквост на доходот е она што ги тера луѓето да преземаат ризици. Претприемачите се луѓе кои сакаат поголеми награди во однос на останатите луѓе и токму поради тоа тие преземаат и поголеми ризици. Доколку не би постоела нееднаквоста, не би постоеле ниту иницијативите за преземање на поголеми ризици и инвестирање во нови бизниси.
3. **Ефект на мултипликација на користите.** Заработувањето на повисок доход во однос на доходот што го остваруваат другите има позитивен ефект не само врз луѓето коишто остваруваат повисоки доходи, туку и врз другите категории луѓе. На пример, доколку некој претприемач ги инвестира парите во некаков бизнис, тој може да стане милионер, но во исто време тој создава нови работни места и обезбедува доход за вработените и нивните семејства. Иако постои поголем јаз помеѓу доходот на претприемачот и доходот на вработените, сепак доколку не постои претприемачот, вработените не би остварувале никаков доход.
4. **Праведност.** Иако мнозинството тврди дека токму нееднаквоста на доходот е најнеправедно нешто, сепак може да се тврди токму спротивното. Имено, праведно би било посposобните да заработуваат повеќе. Ако некој врвен фудбалер заработува 100.000 долари неделно, тоа е одраз на фактот дека луѓето се спремни да плаќаат повисоки суми со цел да ги гледаат неговите игри.
5. **Доближување на луксузните добра до сите потрошувачи.** Во услови на постоење на слободен пазар, богатите се оние кои им овозможуваат на средната и ниската класа да уживаат во благодетите на новите производи, со тоа што се јавуваат во улога на тест купувачи. Во 60-тите години на минатиот век компјутерите чинеле повеќе од милион долари. Доколку милионерите не би ги купиле првите комерцијални компјутери, овие машини денес не би се произведувале и не би се продавале по само неколку стотици долари.

Сепак, постоењето на нееднаква дистрибуција на доходот е причина за постоење на бројни **социјални проблеми**, како што се: невработеност, сиромаштија, бунтови и штрајкови од страна на оние кои се наоѓаат во пониските слоеви на економската скала, но и зголемени стапки на криминал. Овие социјални проблеми настануваат како резултат на перцепцијата за нееднаква алокација на можностите. Со цел да се справи со овие проблеми, државната власт презема низа мерки, меѓу кои една од најпопуларните е прогресивното оданочување на доходот.

3. (НЕ)ПРАВЕДНОСТА НА ПРОГРЕСИВНОТО ОДАНОЧУВАЊЕ

Во круговите на економските експерти, но и меѓу „обичните“ луѓе честопати се поставува прашањето: Дали богатите доволно се оданочени и дали тие, поради нивната поголема економска моќ, би требало да плаќаат даноци по релативно повисоки даночни стапки во однос на даночните стапки со кои се оданочуваат луѓето кои заработуваат помали доходи?

Ова е доста комплексно прашање и со цел да се одговори на истото, прво треба да се дефинираат две работи:

1. Кој е богат?
2. Кој даночен систем би бил праведен?

Иако значењето на фразата „богат човек“ (во материјална смисла на зборот) е релативно и истото е различно во секое општество во зависност од нивото на вкупниот доход остварен во тоа општество, сепак во суштина, постојат три различни сфаќања за тоа кои луѓе би требало да бидат класифицирани во групата на богати. Според првото сфаќање, за богати се сметаат луѓето кои се наоѓаат во највисоките 10 проценти од сите оние кои заработуваат доход. Второто сфаќање во богати ги сместува оние кои се во групата на највисоките 5 проценти, додека според третото сфаќање богати се оние кои се наоѓаат во групата на највисокиот 1 процент од вкупниот број заработувачи.

Податоците од 2011 година говорат дека домаќинствата кои се наоѓаат во највисоките 10% од вкупниот број домаќинства во САД (според нивото на остварениот доход) заработуваат околу 150.000 американски долари (пред оданочување) на годишно ниво.³⁶³ Овој податок сам по себе не значи ништо доколку не се земе предвид просечната годишна заработувачка за истата година, а која изнесува нешто помалку од 70.000 долари.³⁶⁴ Ова значи дека потребниот годишен износ на доход за влез во групата на најбогатите 10% во САД е поставен на ниво кое е само 2,1 пати повисоко од нивото на просечниот годишен доход.

Најбогатите 5% од американските домаќинства годишно заработуваат околу 190.000 долари. Ова значи дека разликата во годишната заработувачка помеѓу најбогатите 5% и најбогатите 10% е само 26,7%, а односот помеѓу потребниот износ за влез во друштвото најбогати 5% и просечниот износ на доход е 2,7.

Прагот за влез во најбогатиот 1% од домаќинствата во Америка е поставен на ниво од 500.000 долари на годишно ниво (7,1 пати повеќе од просечниот износ).³⁶⁵ Ова е исклучително високо ниво на доход и за достигнување на истото најголемиот број луѓе се принудени да работат многу повеќе во однос на просечниот човек, да жртвуваат многу нешта (слободно време, друштвен живот, потребната количина на добар сон, па дури и сопственото здравје), но и да акумулираат голема количина долг како би го финансирале нивното формално образование или со цел да го изградат нивниот бизнис.

Според податоците од Државниот завод за статистика, просечниот износ на месечна нето плата во Република Македонија во 2011 година изнесува 21.415 денари.³⁶⁶ Во недостиг на доволна количина релевантни податоци во врска со потребниот износ на доход за влез во друштвото на најбогатите 10, 5 и 1 процент во Македонија, истиот е пресметан по пат на множење на износот на просечната плата со соодветните претходно наведени коефициенти (2,1, 2,7 и 7,1). Според тоа, износот на доход потребен за влез во кругот на најбогатите 10% во РМ би изнесувал околу 45.000 денари на месечно ниво ($21.415 * 2,1 = 44.972$), за влез во друштвото на најбогати 5% би бил потребен доход од 57.820 денари на месечно ниво ($21.415 * 2,7$), додека за влез во клубот на најбогатиот 1% од населението потребни се 152.047 денари месечен доход ($21.415 * 7,1$).

Во однос на прашањето во врска со тоа кој даночен систем би бил праведен, ставот на најголемиот број економисти е дека тоа е оној систем во кој групата даночни обврзници кои заработуваат 10% од вкупниот доход во државата би плаќала 10% од вкупните даноци, групата која заработува 20% од вкупниот доход би плаќала 20% од вкупниот износ на даноци итн. Поедноставно кажано, праведен е оној даночен систем во кој даночната стапка за секоја одделна група даночни обврзници е еднаква на процентуалното учество на доходот што таа група на обврзници го остварува во однос на вкупниот доход.

Но, според податоците од американската служба за внатрешни приходи (Internal Revenue Service – IRS), еквивалент на македонската УП, најбогатите 10% од даночните обврзници (оние кои годишно заработуваат по 150.000 долари и повеќе) плаќаат 71% од вкупниот износ на федералниот данок на доход, иако заработуваат само 43% од вкупниот доход во државата. Најбогатиот 1% од американските даночни обврзници заработуваат 17% од вкупниот доход, а плаќаат дури 37% од вкупниот данок. Она што може да се заклучи од овие податоци е дека прогресивниот даночен систем не само што не е праведен, туку целосно ги обесправува оние кои заработуваат повеќе.

³⁶³ Ohanian L., *Do the Rich Pay Their Fair Share?*, Prager University, 2015

³⁶⁴ U.S. Census Bureau, 2011 American Community Survey

³⁶⁵ Ohanian L., *Do the Rich Pay Their Fair Share?*, Prager University, 2015

³⁶⁶ Државен завод за статистика на Република Македонија

Иако најголемиот број економисти се согласуваат дека овој даночен систем би бил најправеден, сепак не мора да значи дека мнозинството е секогаш во право. Прогресивниот даночен систем ги казнува богатите и ги наградува сиромашните. Иако во речиси секоја држава постојат луѓе кои се збогатице на нечесен начин, сепак најголемиот дел од богатите се богати благодарение на нивните способности, нивниот труд, амбиции, истрајност, како и големиот број направени жртви. Дури и оние луѓе кои имале среќа да се родат во богата фамилија мора да знаат како да го одржуваат богатството и да работат напорно, бидејќи во спротивно ќе го загубат истото. Прогресивниот даночен систем зема поголем дел од богатството на оние кои се поамбициозни, повеќе работат, повеќе ризикуваат и повеќе создаваат за општеството и тој дел го дава на сиромашните. Ова честопати доведува до состојба на разочараност и демотивација кај луѓето кои се стремат кон повисока заработувачка, па голем дел од нив се откажуваат од напорите да заработат повеќе единствено поради сознанието дека нивниот дополнителен труд и ризик ќе биде казнет од страна на државата со тоа што ќе им биде одземен поголем дел од тешко стекнатиот доход.

Концептот за т.н. Парето оптималност е уште еден показател дека прогресивното оданочување би предизвикало повеќе штета отколку корист за економијата. Имено, според овој концепт „промената во економските услови се смета за ефикасна само ако положбата на лицето А се подобри, а притоа да не се влоши положбата на други лица, односно на лицето В и С“.³⁶⁷ Примената на системот на прогресивно оданочување го има токму спротивниот ефект. Со примената на овој инструмент, всушност, се врши редистрибуција на доходот, кој што ја подобрува положбата на лицето А на штета на положбата на лицата В и С.

Оние кои го поддржуваат ваквиот даночен систем истакнуваат дека истиот им помага на сиромашните во процесот на сврзување крај со крај. Ова е точно, но само на краток рок. На среден и долг рок овој систем ги тера луѓето помалку да работат, а дел од нив и воопшто да не бараат работа, бидејќи тие се свесни дека ќе добиваат парични средства од џебот на оние кои имаат повеќе дури и кога воопшто не би работеле.

Нареден аргумент којшто го користат противниците на прогресивниот даночен систем се еднаквите можности за користење на јавните добра. Имено, даноците се јавна давачка со која се финансираат дел од функциите на централната и локалната власт, како што се: јавен ред и мир, одбрана, образование, јавно осветлување, патна инфраструктура, култура, заштита на природни богатства, паркови и зеленила итн. Можностите за користење на јавните добра се еднакви за сите граѓани, па според тоа и даночната стапка треба да биде иста за сите. Во услови на постоење пропорционален даночен систем, секој кој остварува доход плаќа ист процент на данок. Иако даночната стапка е иста, сепак апсолутниот износ на платен данок е помал кај даночните обврзници кои имаат помали примања, а поголем кај обврзниците со повисоки примања. Така на пример, при постоење на пропорционален даночен систем со даночна стапка утврдена на ниво од 10%, лицето кое остварува доход од 2.000 долари би платило данок во износ од 200 долари, а лицето кое остварува доход од 4.000 долари би платило данок од 400 долари, што е двојно повисок износ од данокот платен од страна на лицето кое заработило 2.000 долари. Во овој контекст, иако прогресивниот даночен систем се смета за праведен, сепак истиот ги става богатите во неповолна положба во однос на оние кои ги користат истите бенефиции од државата, но плаќаат помал процент на данок.

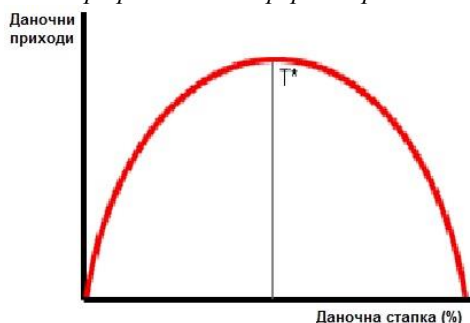
Покрај функцијата на редистрибуција на доходот, прогресивното оданочување се користи и за зголемување на буџетските приходи. Самиот концепт на прогресивно оданочување претпоставува постоење на растечки даночни стапки кои би требало да ги зголемат приходите во буџетот на државата. Сепак, овие буџетски приходи се исто така една од категориите која трпи негативни последици од примената на прогресивните даночни стапки. Ова е така затоа што прогресивното оданочување има многу големо влијание врз однесувањето на даночните обврзници. Овој вид оданочување, за разлика од пропорционалното оданочување, го зголемува отпорот кон плаќањето даноци и ги поттикнува даночните обврзници да бараат повеќе начини за намалување на даночната обврска или евентуално да прибегнат кон даночна евазија. „*Колку се повисоки даночните стапки во државата, толку е поголем даночниот товар на даночните обврзници. Големите даночни товари влијаат дестимулативно врз самите даночни обврзници и поради тоа, тие прибегнуваат кон евазија. Затоа, секоја држава при носење на даночна политика треба да го знае ефектот што произлегува од преголемото зголемување на даночните стапки, со кои всушност,*

³⁶⁷ Атанасовски Ж., *Јавни финансии*, Скопје: Економски факултет, 2004, стр. 61

не се зголемува износот на даночни приходи, туку се намалува, токму поради зголемувањето на нивото на даночна евазија“.³⁶⁸

Негативниот ефект што повисоките даночни стапки го имаат врз намалувањето на буџетските приходи го објаснува американскиот економист, Артур Лафер. Тој вели дека само постепено (а не нагло) зголемување на даночните стапки води кон зголемување на даночните приходи, но само до одредена точка (T^*). Зголемувањето на даночните стапки после точката T^* ќе доведе до намалување на износот на даночни приходи, благодарение на фактот што даночните обврзници нема да бидат стимулирани да работат за повисоки примања знаејќи дека поголем дел од тие примања ќе оди во државниот буџет.

Графикон 1 – Лаферова крива

4. ЗАКЛУЧОК

Нееднаквата распределба на доходот, како карактеристика на слободниот пазар, на прв поглед изгледа тотално неправедно. Но, доколку се размисли малку подлабоко, вистинската слика станува јасна. Она што некогаш изгледало како недостижно за поседување од страна на пониските слоеви во општеството, нееднаквата распределба го прави достапно за речиси секого. Таа им дава иницијатива на креативните луѓе да инвестираат во нови идеи, ја промовира личната слобода и ја наградува напорната работа, талентот и достигнувањата.

Нееднаквата распределба на доходот е сигнал дека личната слобода, можностите и иновациите се присутни на слободниот пазар.

При кроењето на даночната политика, политичарите честопати ги игнорираат овие придобивки на нееднаквоста и со цел да го задоволат мнозинството, се одлучуваат за воведување на даночен систем кој се темели на постоење прогресивни даночни стапки. Со овој систем на оданочување, владите драстично ги ограничуваат амбициите и слободата на креативците, иноваторите и трудољубивите. Прогресивниот даночен систем поставува плафон во економијата над кој никој не може да се издигне. Ги казнува успешните, а ги наградува неуспешните. Ги обесхрабрува инвестициите, преземањето ризик од страна на претприемачите, а со тоа се зголемува и невработеноста во општеството. А, кога се зголемува невработеноста сиромашните се оние кои страдаат, а не богатите. Богатите се трудољубиви и знаат како да се снајдат.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Атанасовски Ж., *Јавни финансии*, Скопје: Економски факултет, 2004
- [2] Петрушева Н., Илиов Д., *Даночната евазија како форма на финансиски криминал*, 2017
- [3] Ohanian L., *Do the Rich Pay Their Fair Share?*, Prager University, 2015
- [4] Tammy J., *Income Inequality is Good*, Prager University, 2016
- [5] Piketty T., Goldhammer A., *The Economics of Inequality*, 2015
- [6] Blum W., Kalven H., *Uneasy Case for Progressive Taxation*, 1953
- [7] Felderer B., Bos D., *The Political Economy of Progressive Taxation*, 2011
- [8] Maslove A., *Fairness in Taxation*, 2015
- [9] Slemrod J., *Tax Progressivity and Income Inequality*, 2010
- [10] Lambert P., Pfahler W., *Progressive Taxation*, 2004
- [11] Kaplow L., *Taxation and Redistribution: Some Clarifications*, 2003
- [12] Coady D., Gupta S., *Income Inequality and Fiscal Policy: 12*, 2012
- [13] Seligman E., *Progressive Taxation in Theory and Practice*, 2017

³⁶⁸ Петрушева Н., Илиов Д., *Даночната евазија како форма на финансиски криминал*, 2017

INNOVATIVE COOPERATION INITIATIVES FOR FORESTRY IN CROSSBORDER REGION

Rossitsa Chobanova

Economic research institute at the Bulgarian academy of sciences, University of telecommunications and posts R_chobanova@iki.bas.bg

Abstract: The study has summarised the solutions to the problem of fostering the competitiveness of enterprises in forestry sector. It has examined and defined initiatives for innovative cooperation between the forestry enterprises of Blagoevgrad and Kyustendil regions in Bulgaria and the Northeastern, Eastern and Southeastern planning regions of Macedonia.

INTRODUCTION

The forestry based industry has traditionally been a resource and labour-intensive industry characterized by the co-existence of both local craft-based firms and large volume producers. Following the crisis, the global forestry based market is now backing to a growth path. Market opportunities are developing in different areas of the world, with emerging markets, where disposable income is increasing fast, playing an important role alongside the large traditional markets. As it is unlined in the 2008 Commission Communication on innovative and sustainable forest-based industries in the EU these industries are competitive at the global level, but are currently facing several challenges. These include – among others:

- growing global competition,
- the availability of energy and wood supplies,
- and the role of the sector in limiting climate change.

Based on the analysis of data from official resources of the European Commission the paper attempts to indentify the challenges Bulgarian and Macedonian policy has to responds to in respective industries of forestry sector.

The global challenges in Europe

The forest-based industries are currently facing several challenges. Among them are:

- growing global competition,
- the availability of energy and wood supplies, and
- the role of the sector in limiting climate change.

The 2013 Communication “A New EU Forest Strategy” and the accompanying “Blueprint for the EU Forest-Based Industries” (F-BI) confirm the persistence of these challenges and their impact on the overall competitiveness of EU F-BI in a global context. All segments of the value forestry based chain are affected by:

- the access to sustainably-sourced raw materials,
- the cost and complications of harvesting wood in the EU,
- price increases driven by competing demand (e.g., from the bio-energy sector),
- comparatively higher energy costs in the EU and a more complex and demanding policy environment.

Some of these challenges have also an impact on consumption patterns. Against this background, the degree of information available to the final customers becomes of relevance.

The policy problem at hand appears mostly related to a specific type of market failure, i.e. incomplete information, which triggers a problem of adverse selection due to the following features of the furniture industry:

- Most of the quality features of furniture products belong to the categories of experience and credence attributes: this means that consumers might not always be entirely equipped to fully incorporate quality features in purchasing decisions, as well as to distinguish between high- and low-quality products. This can generate problems of adverse selection, in which consumers do not fully adjust their willingness to pay to the difference in quality of products available on the market.
- The adverse selection problem is further exacerbated by the fact that retailers that sell both high- and low-quality furniture might not have the same incentives as manufacturers in making quality differences crystal clear for customers. The problem is also aggravated by emerging trends such as increased competition from non-EU countries, growing price-sensitivity of furniture demand generated by reduced disposable income, and the rise of online furniture stores, which make the quality features of furniture even more difficult to

test in practice before purchase. It must also be recalled that online interaction between consumers might, in principle, fill some of the information gaps on experience qualities (e.g. through rating of specific pieces of furniture by other consumers), but not on credence qualities, and not for all furniture products existing on the market.

- In addition, other problems have been highlighted: Existing product guarantees only partially address the issue as, in the case of furniture, quality problems can become visible after a guarantee has expired and when complaints cannot be enforced. Several factors including the globalization of value chains, new sourcing strategies, and in particular the growing diffusion of new retail formats have altered vertical relations between manufacturers and retailers and made competition on “quality signalling” fiercer. In addition, due to the structure of furniture production in the EU, manufacturers are more likely to be the side with less bargaining power in the vertical relationship, which also affects the type of product information that is ultimately communicated at the point of sale. As a result, consumers receive confusing messages, as different actors at different levels of the value chain may be interested in providing different types of product information to the consumer.

The lack of homogeneous market conditions seems to be hampering smaller businesses and the Single Market. Mandatory schemes with non-fully overlapping scopes and modes of implementation adopted by different Member States to signal the general quality or specific features of furniture products do not appear to have generated significant barriers to intra-EU trade at the macro-level. However in a public consultation, they hinder or make cross-border activities more burdensome for smaller businesses. Some of the mandatory initiatives that are already in the pipeline in some EU countries could further.

Main problems of the Forestry in Bulgaria are (National strategy for development of the forestry sector in Bulgaria, 2013):

- Low labour productivity;
- Difficult access to financing;
- Lack of opportunities for using finances from the EU structural funds for investment in renovation of equipment in logging, machines, production lines and transport of wood production;
- Insufficient involvement (support) of the banks in the investment projects;
- Low share of certified forest territories and certified forest entrepreneurs.

The statistical survey of forestry sector in Blagoevgrad and Kyustendil region during the period 2008-2015 has shown this sector has been strongly affected by the crisis. The effect was the most obvious in 2011. The effect of the crisis is characterized by decreasing the main economic performance indicators showing some differences in different parts of the supply chain. Along with this clear tendency of fragmentation has appeared. This trend has been not stopped in contrast to the world forestry sector growing.

The provided inquiry among enterprises from forestry based industry in the cross border region has shown the following almost the same results from the both sides of the border:

- A. If the organizations in both countries had access to a virtual educational platform, the information which would be mostly searched for would have been:
 - New technologies
 - New markets
 - Innovations in production
 - Information on potential markets
 - Information about suppliers.

Figure 2. Requested services from the virtual consultancy office

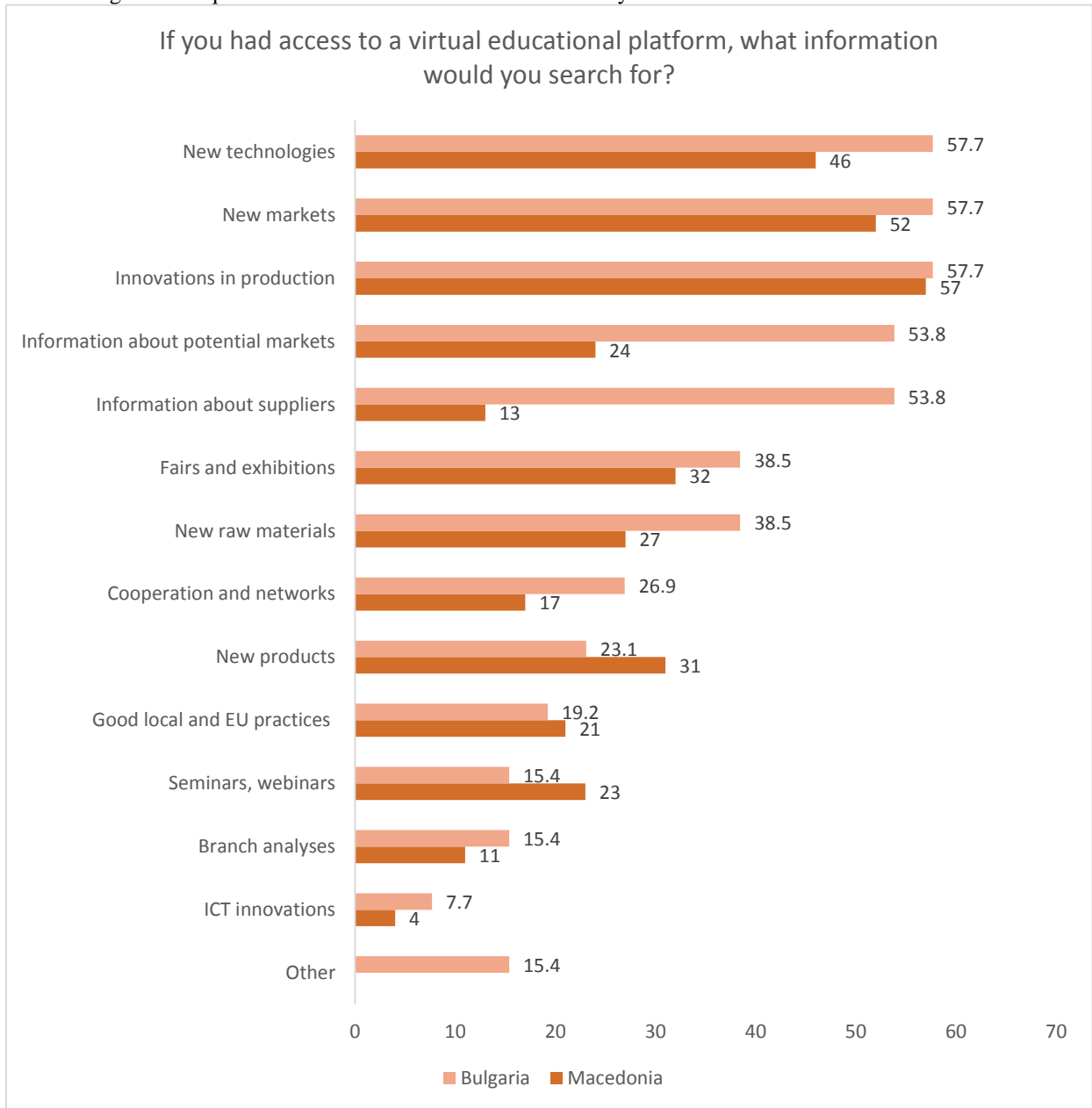

Figure 1. Requirements to Virtual educational platform.

B. Virtual office

According to the inquire in Bulgaria, a virtual consulting office would receive requests for:

- information on business opportunities and external markets, EU projects and programmes, Bulgarian legislation and standards and certification.

Such an office in Macedonia would be asked most often about:

- business opportunities and external markets, standards and certifying and Macedonian legislation.

Scientific knowledge driven response to challenges

In respect to the above described challenges a JOINT BULGARIAN-MACEDONIAN VIRTUAL OFFICE (VOFIS) for consultations for forestry and forestry based industries in the cross border region has been developed.

The idea was created by the team of the Bulgarian Academy of Sciences (BAS) with the assistance of the Macedonian Academy of Sciences and Arts. It was approbated in several scientific conferences.

The suggested services for forestry based industry include both requested by enterprises service and new ideas from the recent research.

More concretely the office suggests structured database of companies along the supply chain. It allows better performance and fostering competitiveness of enterprises.

On the other side another structured database of useful links for other innovative partnerships with representatives of other institutional sectors. Among them are specialized 7 in forestry - with education, research and government organizations in the border region and the European Community; current programs to finance these collaborations; opportunities for consultation on your own initiative. Access and registration in the office are free.

ACKNOWLEDGEMENTS

This paper has presented results of the work undertaken in the frame of the project № CB006.1.31.070 “Innovative cooperation initiatives in cross-border region”, co-financed by European Union through INTERREG-IPA CBC CCI Number 2014TC16I5CB006 and of BAS-MASA project “Bulgarian-Macedonian economic and innovation cooperation: Balkan and European perspectives”

Annex 1. The project

<p>Иновативни инициативи за сътрудничество в пограничния регион</p> <p>ВОДЕЩ ПАРТНЬОР Българска академия на науките БАН</p> <p>ПРОЕКТЕН ПАРТНЬОР Македонска академия на науките и изкуствата МАНУ</p> <p>ЦЕЛ НА ПРОЕКТА Подобряване на конкурентоспособността на бизнеса в Благоевградска и Кюстендилска области и Югоизточния, Източния и Североизточния региони чрез иновативно българо-македонско сътрудничество.</p> <p>РЕЗУЛТАТИ ЗА БИЗНЕСА база данни за предприятията в горския сектор в региона виртуална платформа за нови партньорства VOFIS http://vep.bas.bg виртуална образователна платформа VEP http://vofis.bas.bg</p> <p>ВНЕДРЯВАНЕ обучения на представители на предприятията от региона за използване на двете виртуални платформи научни конференции в България и Македония научни публикации</p>	<p>Innovative initiatives for cooperation in the border region</p> <p>LEAD PARTNER Bulgarian Academy of Sciences BAS</p> <p>PROJECT PARTNER Macedonian Academy of Sciences and Arts MASA</p> <p>PROJECT GOAL Improving competitiveness of the business in Blagoevgrad and Kjustendil districts and Southeastern, Eastern and Northeastern regions through innovative Bulgarian-Macedonian cooperation</p> <p>RESULTS FOR THE BUSINESS Database for enterprises in the Forest sector in the region Virtual platform for new partnerships VOFIS http://vofis.bas.bg Virtual educational platform VEP http://vep.bas.bg</p> <p>INTRODUCTION Trainings of representatives of the enterprises from the region for use of the two virtual platforms Scientific conferences in Bulgaria and Macedonia Scientific publications</p>
--	---

LITERATURE

- [1] Communication from the Commission: A new EU Forest Strategy: for forests and the forest-based sector, COM(2013)659 final
- [2] Communication from the Commission: An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era. Putting Competitiveness and Sustainability at Centre Stage, COM(2010)614, 28.10.2010
- [3] Communication from the Commission: A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery. Industrial Policy Communication Update, COM(2012)582, 10.10.2012
- [4] Communication from the Commission: Industrial Renaissance COM(2014) 3 NACE Rev. 2 Division 16 (“Manufacture of wood and of products of wood and cork, except furniture; manufacture of articles of straw and plaiting materials”)
- [5] Communication from the Commission: innovative and sustainable forest-based industries in the EU, COM (2008)113, February 2008
- [6] EUROSTAT, Statistics Explained, Manufacture of wood and wood products statistics – NACE Rev. 2, available at:
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Manufacture_of_wood_and_wood_products_statistics_-_NACE_Rev._2#Further_Eurostat_information, last accessed in August 2014.
- [7] European Commission: A Blueprint for the EU Forest-based Industries (woodworking, furniture, pulp & paper manufacturing and converting, printing), SWD(2013)343;
- [8] European Commission: the EU furniture market situation and a possible furniture products initiative. Final report, Framework Contract /ENTR/008/006, Brussels, November 2014

INNOVATIVE INITIATIVES FOR CROSS-BORDER COOPERATION BETWEEN REPUBLIC OF MACEDONIA AND REPUBLIC OF BULGARIA IN THE FORESTRY DEPARTMENT

Zdravko Trajanov

Ss. Cyril and Methodius University in Skopje, Faculty of forestry Skopje, Republic of Macedonia

ztrajanov@sf.ukim.edu.mk

Viktor Stojkoski

Macedonian Academy of Sciences and Arts vstojkoski@manu.edu.mk

Ljupco Kocarev

Macedonian Academy of Sciences and Arts lkocarev@manu.edu.mk

Abstract: In this paper we will analyze the data acquired from the field survey of implementing innovative initiatives for cross-border cooperation of companies in the forestry department in: the north-east, east, and south-east planning region of the Republic of Macedonia and the Blagoevgrad and Kjustendil area in the Republic of Bulgaria. With the research we have observed the conditions in the department, as well as the levels of cooperation among the companies from both neighboring countries. Problems in the following segments of the companies' work have been noted: infrastructure, work force, old-fashioned technologies, low level of using information technologies, legislation, etc. From the results obtained, despite the big potential and possibilities, we have concluded that the level of cooperation among the companies from the both neighboring countries is very low.

With the field research we have detected possibilities for cooperation in: improving the infrastructure, implementing new technologies, development of competitiveness, implementing innovations, etc. The idea for establishing a virtual office has been assessed with a very positive rating, an office which would provide a detailed basis of data for all the interested subjects, as well as possibilities for communication among the subjects in order to exchange experiences and cooperation in business. This virtual office is also planned to offer an educational and consulting platform for the needs of the companies.

Keywords: cross-border cooperation, forestry, infrastructure, competitiveness, innovations, virtual office

1. INTRODUCTION

The innovation like devising and introducing a recency of working in the companies in the field of forestry can gain even greater significance in the cross-border cooperation.

Cross-border cooperation between the Republic of Macedonia and the Republic of Bulgaria enlarge the market, establishes cooperative relations with opportunities for exchange of experiences, opens possibilities for common accession on the external markets. On this problem worked (Dimitrov M. 2003), (Randall S. 2004) and (Huber P. 2003) and others.

The current situation of the forest management in the Republic of Macedonia does not satisfy the characteristics of organized and prospective forestry. One of the basic problems, according to the indication of some of the companies that were inquired, is the misgovern organization of the wood production in Public Enterprise Makedonski Sumi, as the dominant owner of the forests in the country. The small segmented quantities of wood that are given exclusively for an annual tender are a serious problem for ensuring stable and concentrated work. This way of organization does not allow contractors to introduce new technologies and techniques of work, that is modern mechanization with greater capacities and thriftiness in the work.

In the wood processing sector (sawmills) there is a problem with providing a sufficient quantity of technical wood mass with the compatible quality. In terms of secondary and final wood processing, there is a need for new technologies, marketing, as well as compatible design and quality that would enable an accession of new markets.

The problem in the whole sector is the deficit of skilled labour force, as well as the frequent migration of workers and emigration abroad.

Exceeding the situation in the sector is expected to happen by introducing the innovation in operations and enlarge of the competitiveness. The experience of companies from the Republic of Bulgaria as a member state of the European Union, as well as the use of EU funds for cross-border cooperation are only a small motivation in that direction (Joachim B. 2000). In order to determine the exact requirements of the sector, we applied the methodology of the field inquire to as many companies as possible.

Most inquired companies gladly accepted the survey and expect positive results from the project. There are a few examples of the current cooperation between companies from the both countries, so the cooperation is on a high

professional level. Most of the companies see opportunities for cooperation in the future if conditions are created. There is no case that is noted any antagonism, distrust or intolerance between businessmen from the border belt of the two neighbouring countries. From the supplied data from the survey, the possibilities for introducing innovations in many segments of the working have been identified.

Innovation in the work will be also the virtual office itself, which should provide a detailed database for all interested subjects, as well as opportunities for communication between the entities (Gerald E. 2012). Also, the virtual office is planning to offer an educational and consulting platform.

2. METHOD OF WORK

The methodology in this paper is based on a field inquire conducted in the period from 22.05.2017 until 12.07.2017. The survey is part of a project of the Macedonian Academy of Sciences and Arts and the Bulgarian Academy of Sciences. The survey was mostly carried out by direct poll of representatives of companies or electronically by electronic fill-in of the questionnaires by the respondents. The survey was of a mixed type with open and closed questions. Some of the closed questions were answered with affirmation or negation, while some of the questions asked for a solution in the form of solutions. At the beginning of the survey, demographic questions are asked. Most of the issues that deal with the researched issues are direct. In the end, the respondents, independent of the survey, left personal data for registering in the virtual office.

These surveys define the areas that are subject to border cooperation, so the Republic of Macedonia covers the northeast, east and south-eastern planning region, while the Blagoevgrad and Kyustendil areas are covered by the Republic of Bulgaria.

The companies covered with this survey are targeted in cooperation with Public Enterprise Macedonian Forests and 12 subsidiaries (forest holdings) that manage the state forests in the border regions. 52 companies have been targeted for performing expert forestry works (felling, delivery, transport). Companies that perform primary wood processing (sawmills) have 48 large companies that manufacture furniture and 20 for interior and a larger number of small legal entities in this area.

From the targeted companies, 89 companies were surveyed, in total. There were with different size in terms of: number of employees, economic power, as well as various activities.

By processing the survey data, a database was created for the surveyed companies, as well as a large database that relates to the situation and needs of the companies in order to achieve the set goals of the survey.

3. RESULTS

The sector of forestry and wood processing is determined as a potential in which a lot can be achieved with regard to cross-border cooperation by introducing innovations in the following areas: logistics in the existing market, finding new markets, training and training for the employees, introduction of new technologies at work, increasing competitiveness and order.

The potential of the forestry sector is large and significant for the region and for the European Union, especially if it is known that the production of wood is a sustainable source of energy and is categorized in the so-called green energies. Hence, it is very important to know the potential of forests and production that we have in the region.

The most significant data on forests and forest infrastructure in the border region of the Macedonian side are shown in Table 1.

Forest parameters		East region	North-East region	South-east region	Suma border region	Republic Macedonia
Forest area (ha)		122.665	55.697	142.016	320.378	871.081
Growing stock (m ³)		16.085.309	6.044.097	10.822.880	32.952.286	87.779.890
Annual yield (m ³)		305.534	128.299	240.976	674.809	1.723.362
Allowed annual cut (m ³)		196.764	65.269	167.343	429.376	1.194.879
Actual annual	firewood	115.125	72.141	97.735	285.001	658.803
	logs	23.430	1.737	22.200	47.367	90.963

cut (m ³)	total 2015	138.555	73.878	119.935	332.368	749.766
Ene. values of firewood (TJ)		1056	662	897	2615	6045
Forest road (m/ha)		12,62	13,87	13,50	13,21	12,70

Table 1. Basic parameters for forests in the border region of R. Macedonia towards R. Bulgaria

The total area under the forest in the surveyed region is 320,378 ha, with a total wood reserve of 32,952 286 m³ or 103 m³ / ha. Annually, 332.368 m³ are cut, of which technical wood 47 360 m³ and firewood 285.001 m³, according to the research from (Z. Trajanov 2014). The trimmed firewood has a total calorific value of 2,615 TJ. The forests in this region are open with forest roads of 13.21 m / ha, which represents insufficient openness of the forest, as the average optimal roads density for these forests is 22.01 m/ha. Problem is also the poor road structure because roads with an earthen roadway are dominated. That means that operating in winter conditions and during precipitation, is very difficult according to (Z. Trajanov 2015).

The situation of public transport in the region is not satisfactory. Also there is no railway to the Republic of Bulgaria. The surveyed companies see the possibility of improving the overall infrastructure in: maintenance of existing roads 39%, extension of existing roads 36%, contract for new roads 19%, improvement of access to rail 6% and improvement of access to nearby airports 1% of respondents.

The main emphasis on these researches is the introduction of innovations. In order to determine the need for introducing innovative initiatives and to improve the competitiveness of companies in the operation, a large field survey was conducted.

The surveyed firms have their countryseat in different cities in the border region towards the Republic of Bulgaria. The persons surveyed are mostly managers of companies, which are mans 82%, with faculty degree or high school education. Firms are mostly privately owned, with the exception of Public Enterprise Macedonian Forests.

Regarding the cooperation of the surveyed companies from the Republic of Macedonia with companies from the Republic of Bulgaria it can be concluded that it is very small and does not cooperate with the possibilities and potential of the region. Only 10% of Macedonian firms have clients from the Republic of Bulgaria while only 15% of the surveyed firms have suppliers. At the same time, suppliers from the Republic of Bulgaria are engaged in various activities in the forestry sector.

Of the surveyed companies 48% introduced technologically new or improved products in the work from 2014 to 2016. Of them 43%, made the novelties with their own resources. In the last three years only 36% of companies have introduced new or improved products. The others did not follow this trend or did not answer the question.

Organizational changes or new management techniques in companies are introduced in the following positions: management techniques positively answered 25% of the polled companies, exchange of electronic data 26%, planing of a system “right on time” or similar 26%, using electronic mail 54%, internet use 64% responded positively, personnel investment 37%, systems for quality of management and/or standards 15% and introduction of trademark of your company 19%. The remaining percentage of answers are negative or an answer is not provided at all on the made question.

The company's priorities in introducing technological innovations are different. The responses of the validity for a particular activity are given in Chart 1.

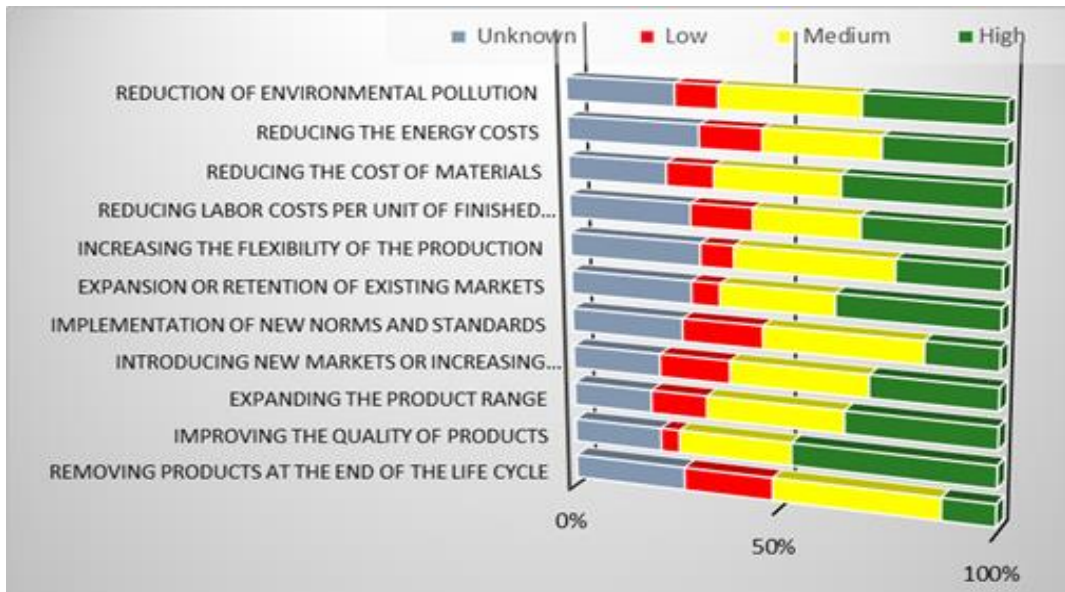

Chart 1. Priorities for the introduction of technological innovations

In all the questions that were asked, the dominant response is medium and high priority, while a much lower percentage of responses refer to a low priority when introducing technological innovations.

In the question: does your company invest in innovative activities, the answers given in Chart 2, have been received in the period 2014-2016.

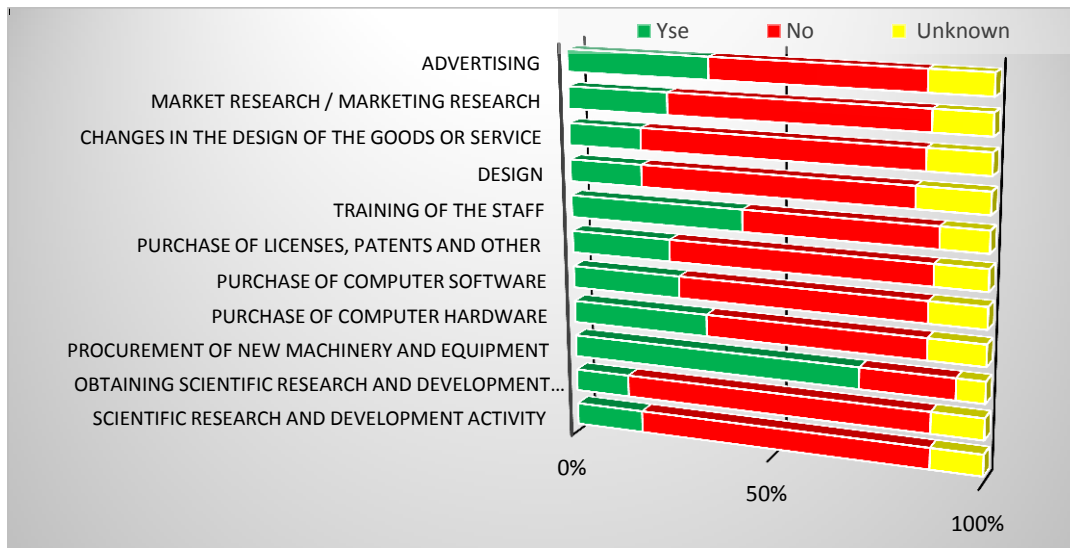

Chart 2. Investments in innovative activities

From the results it is concluded that the most was invested in the procurement of machines 71%, trainings for the employees 43%, advertising 35% and others. There is large percentage of firms that do not invest in the mentioned innovative activities.

In the three-year period from 2014 to 2016, the obstacles in the realization of the innovative activities in the companies are located in several factors. The results are given in Chart 3.

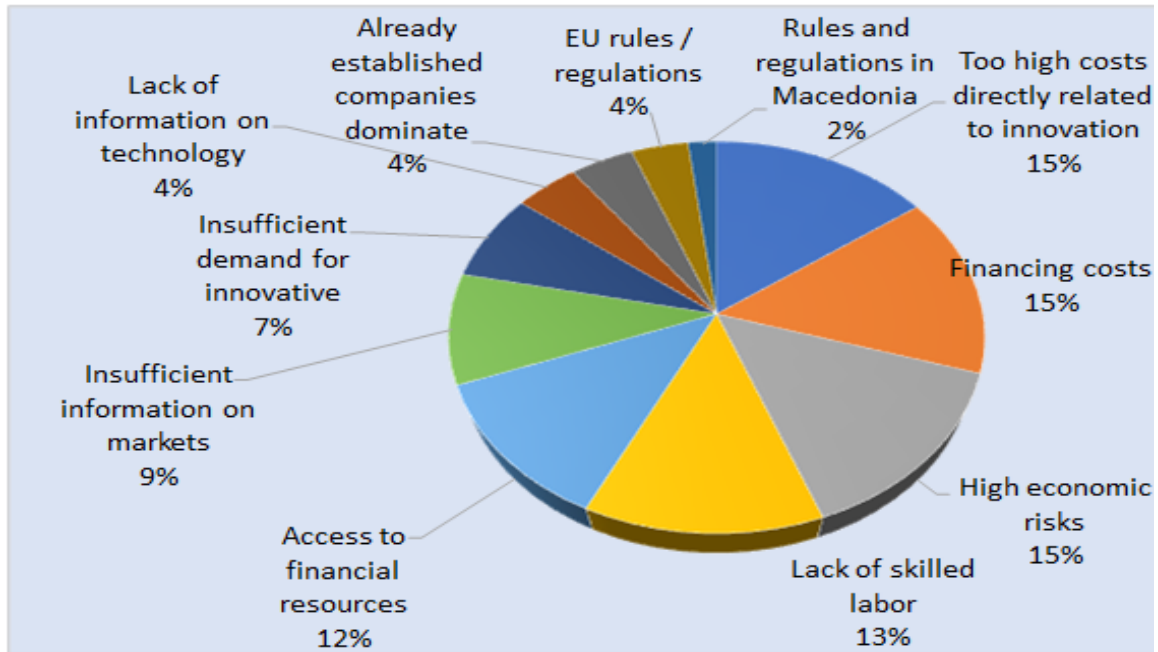
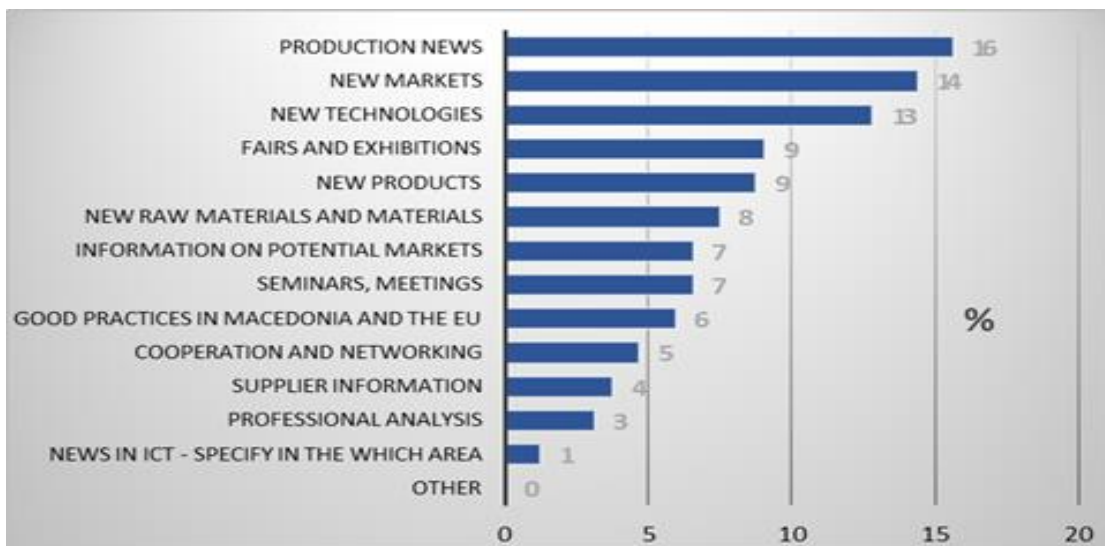

Chart 3. Obstacles in the realization of the innovative activities in the companies

The most important reasons for achieving innovation are: too high cost directly related to innovation 15%, financing costs 15%, high economic risks 15%, lock of skilled labor 13% and other. From the results it can be seen that there is no big percentage difference in terms of the offered answers that speaks of a wide range of obstacles in the work.

The idea of introducing innovations into practice should significantly revive the creation of a virtual office for cross-border cooperation of companies in the forestry sector. Access to the office would be available to all interested companies and other subjects (faculties, vocational schools, equipment manufacturers, etc.) that would find their interest.

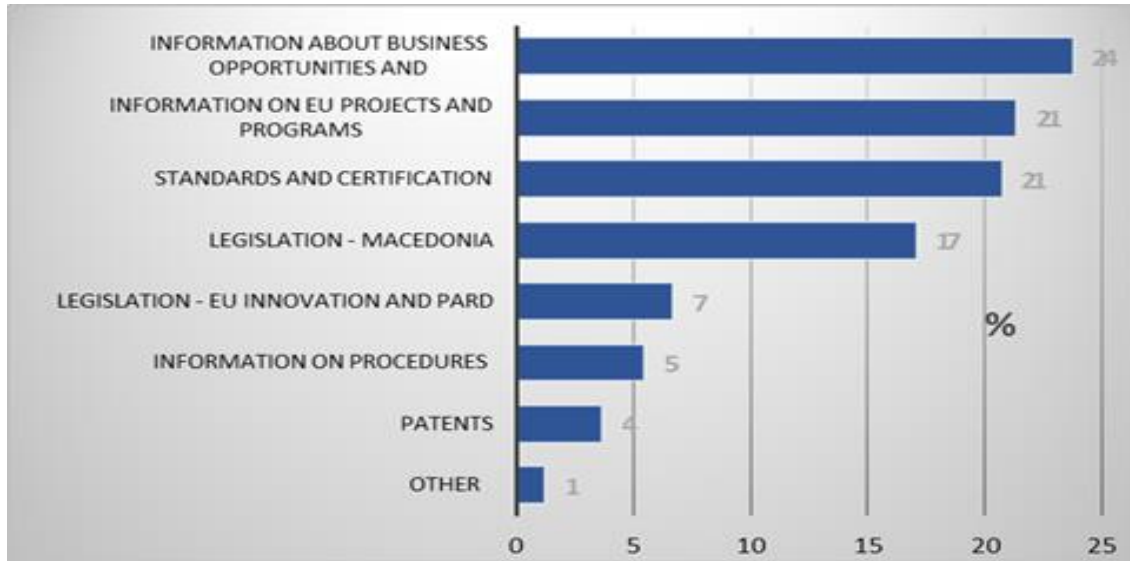
The Office is designed to function on the base of an educational and consulting platform. The companies from the virtual educational platform require a wide range of activities, the results are given in Graph 4.

Graph 4. Information required for a virtual educational office

Most desired contents in the educational platform is: production innovation 16%, new markets 14%, new technologies 13% and other.

The results for the desired content of the virtual consulting platform are given in Chart 5.

Graph 5. Information required for a virtual consulting office

If there existed a virtual consulting office, the inquired companies would request the following information from it: information for the possibilities for business and foreign markets 24%, information for EU projects and programs 21%, standards and certification 21%, legislature and other.

All projected activities should contribute to increasing the competitiveness of companies.

Especially if we know the fact that the companies assess their own competitiveness as not strong – not weak 42%. The current level of competitiveness according to the surveyed is due to: cheap labor force 19%, qualitative production 14%, popularity of the company 13%, cheap transport 11%, unique production processes 9%, well trained experts 9%, cheap natural resources 7%, well developed transport network 7%, popularity 7% and other 3%.

In the future, the companies are favoring the following proposals that would lead to increasing of the competitiveness of companies from the forest sector in a regional plan. Chart 6.

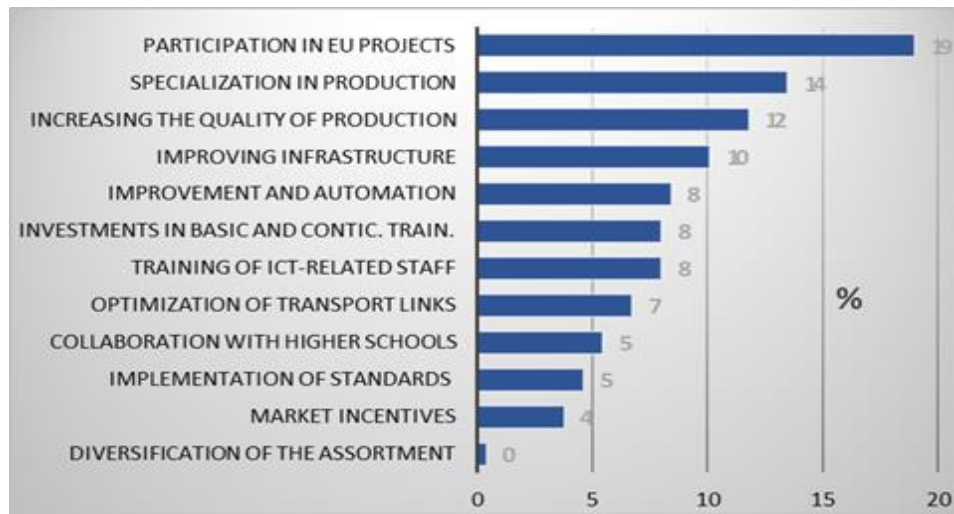

Chart 6. Proposals for increasing the competitiveness of companies from the forest sector in the cross-border region

The obtained results show that the companies would improve their competitiveness with the following activities: membership in EU projects and programs 17%, specialized in production 14%, increasing the quality of production 12%, improvement of the infrastructure 10%, training of the IT personnel 9%, investments in basic and continued training 9% and other projects that could be additional content to the virtual office.

4. DISCUSSION AND CONCLUSION

The companies in the border region of the Republic of Macedonia have a great interest in cooperation with the Republic of Bulgaria because of the opportunities offered by the region and the forestry sector, opportunities for sharing experiences and positive practices, possibilities for common appearance on the domestic and foreign markets, etc.

The survey created a huge database of the situation and needs of the companies in the direction of: improving the infrastructure, introducing innovations in the operation, the need to create a virtual office with a platform for consultations and a platform for education, data for increasing competitiveness and other.

Considering that the survey includes companies from the forestry sector with: different activity, different size, structure and organizational setup, it is normal for companies to have different needs from innovations and innovation activities, which would become modern and progressive companies.

Firms positively see the need for introducing a virtual office that will have a consulting and educational platform. From these platforms, a wide range of offers is required, because the companies have different needs and priorities for their more successful work

All activities are in function of increasing the competitiveness, hence in the future, different activities must be worked in order to improve the situation with the competitiveness in the forestry and wood industry sector.

This type of research is done by the Bulgarian Academy of science, in the future the results can be compared and common conclusions will be established.

BIBLIOGRAPHY

- [1] Joachim Blatter, Norris Clement: „Cross-Border Cooperation in Europe: Historical Development, Institutionalization, and Contrasts with North America“, Spring 2000, Journal of Borderlands Studies, Vol. XV, No. 1 (1-45), Spring 2000.
- [2] Randall S. Schuler, Ibraiz Tarique and Susan E. Jackson: „Managing human resources in cross-border alliances“, London 2004: Routledge book 102-129.
- [3] Gerald E. Calvasina, Richard V. Calvasina, Eugene J. Calvasina: „The virtual office: hrm legal, policy, and practice issues“, New Orleans, 2012, Proceedings of the Business Studies Academy, Volume 4, Number 1, 1-7.
- [4] Dimitrov Mitko, Petrakos George, Totev Stoyan, Tsiapa Maria: „Cross – Border Cooperation in Southeastern Europe: The Enterprises’s Point of View“, European commission - AEC program 2003, Discussion paper series, 9(2): 17-38.
- [5] Z. Trajanov et al.: "Study on the development of the forest road network in the Republic of Macedonia", Skopje 2015, Ministry of Agriculture, Forestry and Water Economy.
- [6] PE Macedonian forest „sector - Plan end analyses“- Managements plans
- [7] Z. Trajanov, Lj. Nestorovski, P. Trajkov, 2014: Transportation costs as an indicator for determination of the optimal road density. Forest review 20-23.
- [8] Huber Peter, „On the Determinants of Cross Border Co-operation of Austrian Firms with Central and Eastern European Partners“ Vienna 2003, Austrian Institute of Economic Research (WIFO), WIFO Working Papers, No. 201, 1-18.

INTERCULTURAL SENSITIVITY IN PRESCHOOL INSTITUTION

Snezana Jovanova-Mitkovska

Faculty of educational sciences, University "Goce Delchev"-Stip, Republic of Macedonia,
snezana.jovanova@ugd.edu.mk

Biljana Popeska

Faculty of educational sciences, University "Goce Delchev"-Stip, Republic of Macedonia,
biljana.popeska@ugd.edu.mk

Abstract: The multicultural society, in which we live, implies the existence of continuous process of personality, formation, and defining her identity. Understanding and respecting our self, respecting the others around us, perceiving our own attitudes, values, but also respecting the culture, values of the other, different from our self, the development of the so-called intercultural sensitivity, begins at the earliest age, first at the family, and after in an organized way in the preschool institution. Basic principles on which the Early Learning and development program in R. Macedonia is based, predicted common goals that need to be achieved through different domains, for a development period of up to 6 years, activities and expected outcomes are targeted at strengthening the intercultural sense, strengthening the multiculturalism of child from the very youngest age. The paper elaborates the problem with intercultural sensitivity among preschool children. The applied qualitative methodology (analysis of goals, expected outcomes, activities for the development period of 4-5, and 5-6 years in the domain of social-emotional development and cognitive domain in the Early Learning and development program), as well as the empirical experiences from the realized activities in the preschool institutions (applied participative observation in the child group 5-6 years), leads us to the conclusion that preschool age is crucial for strengthening and nurturing the intercultural sense, the base for educating citizens, the builders of a multicultural society.

Keywords: intercultural, curricula, development domains, principles, children rights

ИНТЕРКУЛТУРНАТА СЕНЗИТИВНОСТ ВО ПРЕДУЧИЛИШНАТА УСТАНОВА

Снежана Јованова-Митковска

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип, Република Македонија,
snezana.jovanova@ugd.edu.mk

Билјана Попеска

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип, Република Македонија,
biljana.popeska@ugd.edu.mk

Резиме: Мултикултурното општество во кое живееме подразбира постоење на еден континуиран процес на обликување на личноста, определување на нејзиниот идентитет. Разбирањето и почитување на самиот себе, почитувањето на другите околу себе, согледувањето на сопствените ставови, вредности, но и почитувањето на културата, вредностите на другиот, различниот од себе, развојот на т.н. интеркултурна осетливост, започнува уште од најмала возраст, најнапред во семејството, па на организиран начин во предучилишната установа, училиштето. Основните принципи на кои се заснова програмата за рано учење и развој, предвидените општи цели кои треба да се постигнат низ различните домени за развојниот период до 6 години, предвидените цели и активности и очекувани исходи, се во насока на јакнење на интеркултурниот сенс, јакнење на мултикултурализмот кај децата уште од најмала возраст. Во трудот се елаборира проблемот со интеркултурната осетливост кај децата од предучилишна возраст. Применетата квалитативна методологија (анализа на цели, очекувани исходи, активности, за развојниот период од 4-5 и 5-6 години во доменот на социјално-емоционален развој и когнитивниот домен во програмата за рано учење и развој), како и емпириските искуства од реализира активности во детските установи (применето партиципативно набљудување во голема група), не водат кон заклучокот дека предучилишната возраст е круцијална за јакнење и негување на интеркултурниот сенс, база за едукација на граѓани, градители на мултикултурно општество.

Клучни зборови: интеркултура, програма за рано учење и развој, развојни домени, принципи, детски права

ВОВЕД

Последниве неколку години од овој 21 век, сведоци сме на се поинтензивен развој на науката, техниката, технологијата, на промени во општествените, политичките и економските системи, бројни миграциони движења, глобализација, интеракција на луѓе припадници на различни етникуми, различни култури, различни културни особености, бројни културни разновидности. Живееме во мултикултурно општество во кое постои разноликост во начинот и квалитет на живот, општество во кое постојат различни индивидуални и општествени вредности, различни традиции, обичаи, различна оспособеност, подготвеност да се воочат и да се прифатат различните култури.

Секоја индивидуа во мултикултурните општества има свои права и одговорности, Неприкосновени се правото на живот, слобода, безбедност, имот, слободна мисла, вероисповед, изразување..., гарантирани со низа на законски норми, конвенции и сл. Секое современо општество настојува да ги штити правата на поединецот, неговите граѓански права, кои секој од нас треба да ги ужива, но истовремено и паралелно да се јакне одговорноста за уважување на правата, еднаквите права, еднаквите можности на другиот, различниот од себе.

МУЛТИКУЛТУРНИ ОПШТЕСТВА, ИНТЕРКУЛТУРНА ОСЕТЛИВОСТ

Но, што се случува во современите мултикултурни општества?

Во современото мултикултурно општество се соочуваме со појавата проста коегзистенција на културите, појава на стигматизација на поединецот кој е културно различен од нас, егоизам на националните идентитети, предрасуди, стеретотипи за другите поинаквите од нас..., што од своја страна влијае на меѓусебната комуникација, интеракција, соработка и на пренагласување на културните разлики.

Оттаму, како неопходна се јавува потребата од афирмација на интеркултурализмот, интеркултурната осетливост, развој на граѓанските вештини, потреба од признавање, почитување на културните разлики како еден од клучните фактори за развој на демократските општества.

Што подразбираме под поимот интеркултурна осетливост?

„Подразбира оспособеност на субјектите, индивидуите, групите за познавање, почитување и остварување на соработката со припадниците на различни култури, национални, јазични, верски и други заедници. Со неа се афирмира способноста за рационален пристап кон сопствената, но и друга култура“.(Петковиќ, Ј., Божиловиќ, Ј, 2015:379)

Врз основа на презентираната определба на интеркултурната сензитивност, може да се заклучи дека се работи за развој и негување на сенс кон другите, различни од себе, нивната култура, традиција, обичаи, наследства, карактеристики. Се разбира почитувањето на другиот, другата култура, не значи од друга страна занемарување, негирање на сопствената култура, сопствениот идентитет, традиција, наследство. Напротив, интеркултурната осетливост води кон јакнење на сенсот за соработка, интензивна комуникација, заедништво, почитување и имплементација на девизата „заедно сме посилни“. Интеркултурната сензитивност од своја страна подразбира високо развиена граѓанска свест, постоење на политичка култура која насочува кон почитување, инклузирање на секоја индивидуа во демократски ориентираното општество.

Од тие причини, како еден од главните приоритети на многу земји во светот е афирмацијата на интеркултурната осетливост, приоритет кој најдобро се остварува преку системот на воспитание и образование, низ кој и преку кој се остваруваат низа на процеси: воспитание, образование, оспособување, социјализација....

„Образованието мора да развива способност да се комуницира, да се дели и соработува со другите. Граѓаните на плуралистичкото општество мораат да бидат во состојба да прифатат дека нивната интерпретација на ситуацијата и проблемите има свои корени во нивните индивидуални животи, културни традиции, па согласно со тоа, ниту една индивидуа или група не може да има само едно решение за проблемите, дека постојат повеќе решенија за секој проблем. Поради тоа луѓето мораат да се разбираат и почитуваат едни со други и да преговараат на еднакви основи, со настојување да најдат заедничко поле. Образованието мора да култивира кај добриот граѓанин способност да прават информиран избор, засновајќи ги на сопствената процена и акција, не само на анализата на сегашната ситуација но и на визијата за посакуваната иднина“.(UNESCO, 1994)

Значи, на образованието се гледа како на клучен фактор за креирање и развој на хармонична мултикултурна заедница, клучен фактор за развој на општествениот, социјалниот и културниот сензибилитет. Низ процесот на образованието се овозможува и остварување на загарантираните права и

обврски, се овозможува да индивидуата ја осознае и прифати културната разновидност, да воочи, научи различни јазици, различни дијалекти, различни акценти, кои ќе ги сфати како богатство кое вреди да се поседува, да забележи постоење на различни интереси, да воочи сличности и разлики на сопствената и културата на други поединци и групи, да кај него се побуди интерес и радозналост за различниот од себе, негово прифаќање, почитување и соработка.

Имајќи ги во предвид различните поделби на воспитанието и образованието со кои се среќаваме низ литературата, едно од прашањата кои си ги поставивме беше прашањето за видот на образованието низ кое и преку кое ќе се овозможи градење и јакнење на интеркултурниот сенс. Станува збор за интеркултурното образование, сфатено и разбрано како еден континуиран процес на едукација кој ќе овозможи стекнување на знаења, умеења, вештини, умешност, оспособеност за прифаќање, почитување на различните култури. Неговата суштина се состои во тоа, да преку него се овозможи длабинско разбирање на сопствената култура, сфатена и разбрана како еден целосен систем на традиционални верувања, ставови, начин на живот, мислење и однесување кои се пренесуваат од генерација на генерација, но воедно и завземање на критички став кон неа, како и подготвеност да се разберат, сфатат различните култури и нивните сложени меѓуодноси.

Ваквиот вид на образование води кон уважување и подржување на различноста во сите области на човековиот живот. Со него, преку него, се настојува да се надмине пасивниот соживот и да се постигне развиен и одржлив начин на живеење заедно, во мултикултурно општество, преку градење на разбирање, меѓусебно почитување и дијалог меѓу различните етнички групи, обезбедување на еднакви можности и борба против дискриминацијата.

Интеркултурното образование ја промовира еднаквоста на сите етникуми, промовира оставрување на човековите права, поттикнува кон остварување на интелектуалниот дијалог во кој взаемно и на еднакви основи се запознаваат и вреднуваат елементите на друга култура, придонесува кон јакнење на социјалната интеграција и се противи на неправедна дискриминација.

Она што е најважното е да по пат на образованието, низ образовната пракса, образовната политика, се поттикне развојот на интеркултурната осетливост на децата, нивната критичка перцепција на другите и развој на способности за интеракција со припадниците на разни култури.

Кога да се започне со тој процес?

Од самото раѓање учиме за нас, за сопствената култура. Периодот на раното детство се карактеризира со обликување на многу аспекти на нашиот културен идентитет. Подоцна низ сите степени на образованието на организиран и систематски начин учиме, се поучуваме, за вредностите, нормите на однесување на сопствената и другите култури.

Трагајќи по одговор на поставеното прашање реализиравме мало квалитативно истражување, чии резултати ги презентираме.

МЕТОДОЛОГИЈА

Целта на реализираното проучување беше да се испита дали во Програмата за рано учење и развој (2014), во кој домени се предвидени, поставени цели, кои се однесуваат на развојот на интеркултурната сензитивност кај децата од предучилишна возраст. Се користеше квалитативната методологија, методот на теоретска анализа, т.е. техниката анализа на содржината и инструментот евидентен лист. Се анализираше Програмата за рано учење и развој во Р. Македонија од 2014 година, поконкретно доменот социоемоционален развој.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Програмата за рано учење и развој претставува званичен документ врз основа на која се организира, реализира севкупниот воспитно-образовен процес во предучилишните установи во Р. Македонија. Со овој документ се уредени теоретските основи и принципи на раното учење и развој на децата пред поаѓање во училиште. Во основата на оваа програма е сфаќањето за круцијалното значење на раното детство за севкупниот понатамошен интелектуален, социјален емоционален развој на единката. Базирана е на мноштво принципи од кои посебно значајни за проблемот кој се елаборира се: принципот на еднакви можности и почитување на различностите меѓу децата; принципот на мултикултурализам, согласно кој секое дете без оглед на пол, етничка припадност, социоекономски и културолошки разлики треба да му се овозможи влез во образовниот систем; принципот на демократичност базиран на можноста на сите деца да учат и да достигнат максимум во нивните постигања во согласност со нивната возраст и социокултуролошки разлики.

Развојот и учењето на децата од предучилишна возраст се одвива низ неколку развојни домени и тоа: Здравје и моторички развој; Социоемоционален развој; Развој на јазикот и рано описменување; Когнитивен развој и Развој на пристап кон учењето. Сите домени се одвиваат паралелно, некои во одреден период помалку, некои поинтензивно, низ кои се остварува холистичкиот развој на детската личност.

Од посебен интерес за нашето проучување беше доменот социомеционален развој – идентификуван како еден од најважните аспекти кој има силно влијание за развојот на личноста и успехот во подоцнежниот живот, особено значаен за развојот на социјализацијата како процес преку кој индивидуата стапува во социјална интеракција со својата средина од која детето усвојува знаења, вештини, навики, ставови и вредности, непходни за успешно функционирање во средината.

Во рамки на овој домен поставени се *општи цели за развојниот период до 6 години* кои се однесуваат на:

- Развивање и почитување на различностите кај децата и возрасните
- Развој на социјалната перцепција, развивање на свест, однос кон групата и семејството
- Поттикнување и усвојување на норми и обичаи во различни средини и ситуации
- Воведување и запознавање на универзалните човечки вредности и етички принципи
- Развивање на националната, етничката и културната припадност на својот народ
- Развивање на свест за мултикултурализмот
- Развивање на свест за инклузивност,
- Негување и развивање на чувството на љубов и почит кон својата држава Република Македонија.

Поставените општи цели во овој домен за посочениот развоен период упатуваат на тоа дека уште во предучилишната возраст се создаваат основите за развој на интеркултурната сензитивност која понатаму може успешно да се гради низ сите преостанати степени на образование.

Во согласност со поставените цели се и определените *стандарди*:

- Детето може да развие социјални вештини во интеракција со возрасните;
- Детето може да развие социјални вештини во интеракција со другите деца;
- Детето може да прави разлика помеѓу познати и непознати лица;
- Детето може да ги забележи и да ги почитува сличностите и разликите кај луѓето.

Поставените *цели, примери на активности и очекувани резултати* за различните развојни периоди се конкретизација на поставените општи цели и се насочени кон постигнување на поставениот стандард.

Презентираме некои од нив:

Развоен период до 2 години

- Да се оспособува да го збогатува социјалното искуство од кругот на семејството кон средината која го опкружува;
- Да се поттикнува интересот за другите деца во групата (преку паралелни и заеднички активности на децата, особено во мали групи од две до четири деца);
- Да се поттикнува кон отворено ис понатно контактирање со лицата од околината;
- Да се поттикнува на развивање на односите дете-возрасен, дете-дете;
- Да се поддржува да се запознае со другарчињата од групата;

Развоен период 3-4 години

- Да се запознае со правилата за однесување во групата и да се навикнува целосно да ги почитува-развоен период;
- Да се поттикнува почитување и споделување во игра со други деца;
- Да се поттикнува да се договара и игра заедно со другите, да решава едноставни задачи и заедно со воспитувачот да се обидува да решава проблеми и конфликтни ситуации кои се појавуваат меѓу децата;
- Да се оспособува да воочува сличности и разлики помеѓу децата во групата (пол, височина, име и презиме, боја на очите и сл.), како основа за почитување на различностите;
- Да развива почит кон семејните, локалните и државните празници;
- Да се развива свесност за постоење и почитување на различни култури;
- Да се развива свесност за различностите помеѓу врсниците;
- Да се поттикнува кон развивање соработка, толеранција и пријателство со врсниците;

- Да се запознава со некои права и обврски;
- Да се поттикнува кон разбирање на разни социјални контакти (роднинство, пријателство);
Развоен период 4-5 години
- Да се оспособува детето за воочување и почитување на сличностите и разликите кај себе и другите деца;
- Да се поддржува да ги усвојува и почитува правилата на однесување во групата;
- Да се охрабрува да ги запознава желбите и интересите на другите деца во групата;
- Да се воведува кон запознавање со елементарните морални вредности (љубов, мир, ненасилство, вистина и добро однесување);
- Да се поддржува кон збогатување на сопственото социјално искуство;
- Да се воведува во градење културен и национален идентитет;
- Да се поттикнува да го развива чувството на припадност на групата, семејството;.
- Да се поттикнува во воочување и надминување на стереотипите;
- Да се поттикнува да развива патриотски чувства кон татковината Република Македонија;
- Да се поддржува детето на свој начин да придонесува за радосен и интересен живот во групата;
- Да се запознава со убавините на својот роден крај, народното богатство и културата;
- Да се запознава со значењето на локалните и државните празници.

Развоен период 5-6 години

- Да се поттикнува на чувство на припадност на групата;
- Да се оспособува детето за воочување и почитување на сличностите и разликите меѓу децата по некои воочливи особини (пр. име и презиме, возраст, боја на коса, боја на очи, височина, пол и сл., кај себе и другите деца);
- Да ја согледува ползата од сопствената и заедничката работа;
- Да се поттикнува да ги надминува стереотипите и предрасудите;
- Да се поттикнува да развива патриотски чувства кон татковината Република Македонија;
- Да ги спознае, да умеа да ги препознава, да ги прифати почитува својата културна и етничка припадност и различностите во културниот и националниот идентитет на сите етнички заедници во државата;
- Да се запознае со значењето на личните, локалните и државните празници, поттикнување на детето за активно учество во нивните прослави;
- Да се поттикнува интерес за запознавање на други луѓе, краишта, обичаи како и во други држави во светот;
- Да се поттикнува кон надминување на евентуалните стереотипи, улоги на традиции по однос на инклузивноста од секој аспект.
- Да ги запознава и прифаќа елементарните морални норми со кои се регулира односот кон себе и другите (толерантност, соработливост, упорност, самостојност, чесност, дарешливост, умереност, вистинољубивост, мирољубивост), како и поттикнување на одбивност кон сè она што е спротивно на овие особини;
- Да се поттикнува да ја негува осетливоста за интересите, мислењата и однесувањата на другите, кои се разликуваат од неговите;
- Да се поддржува во збогатување на социјалното искуство.

Врз основа на презентираниите конкретизирани цели за различните развојни периоди можеме да констатираме дека истите се продлабочуваат, се прошируваат согласно возраста на детето и неговиот сознаен развој. Насочени се кон јакнење на кохезивноста во групите, воочување, идентификување на сичности и разлики, запознавање и почит на обичаи, традиции, верувања, вредности на различни култури, сенс за постоење на различни интереси, мислења, однесувања, богатење на социјалните искуства, развој на моралните чувства и вредности, надминување на стереотипи и предрасуди кои воспитувачот низ организираните активности активно вклучувајќи ги децата од соодветната воспитна група ќе ги поттикнува развива.

Во согласност со поставените конкретни цели се и предвидените примери на активности кои се однесуваат на: игри за учење на имиња, традиционални игри и приказни за други култури, активности во кои се вклучени споредби, воочување на сличности и разлики; имплементација на прослави по повод

семејни, државни празници, хуманитарни акции, слушање на легенди, посети на музеи, слушање на народна музика од родниот крај, други краишта, разговори поврзани со начини на разрешување на конфликтни ситуации, учество во прослави на културни манифестации и верски празници на припадници на различни етнички заедници во групата, градинката, гледа филмови, следи позитивни примери, гледа слики;

Во согласност со целите, планираните активности се и *очекуваните резултати* во смисла остварување на соработка, идентификување, учество во игри, разрешување на конфликти, поттикнување, негување на интеркултурниот сенс.

Како поткрепа на анализираната програма во смисла дека поставените цели се имплементираат во предучилишната установа со децата од различни воспитни групи, се бројните активности реализирани во предучилишните установи насочени кон градење и јакнење на интеркултурната сензитивност во предучилишните установи.

Презентираме пример од реализирана активност од ДУ Вера Цири Вири Трена, а по повод значаен датум: Недела на детето, во рамки на која секојдневно се планирани активности насочени кон акцентирање на потребите, можностите за сестран развој на детската личност, заштита на неговите права.

Слики: Активности по повод Недела на детето³⁶⁹.

ЗАКЛУЧОК

Врз основа на направената анализа на Програмата за рано учење и развој можеме да ја изведеме констатацијата дека уште во предучилишниот период се создаваат основите за развој на интеркултурната сензитивност. Остварувањето на целите зависи во голема мерка од заложбите на воспитувачот, од неговата умешност, мајсторство во организирање и имплементација на активности, во кои активно ќе ги вклучи децата и ќе им овозможи да ја сфатат и разберат потребата од заедништво, потребата од прифаќање, почит, соработка со различните од себе.

Во остварување на поставените цели од големо значење е и координираноста, интеракцијата соработката, на релација семејство, предучилишна установа, училиште, локална заедница, кои заеднички ќе работат на остварување на идејата за интеркултурализам, мултикултурализам.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Bennett, M. Janet & Bennett, J. Milton (2001), Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity. The Diversity Symposium.
- [2] Buterin, Marija (2012): Interkulturalno obrazovanje temeljeno na školskoj zajednici, Život i škola, br. 27., god. 58., str. 104-112.
- [3] Grupa Most (2007) Interkulturalno obrazovanje i razumevanje, Fond za otvoreno društvo, Beograd
- [4] Петковић, Ј, Божиловић, Ј. (2015) Образовање и политика разлике: интеркултурна осетљивост студената Универзитета у Нишу, Београд; Култура полиса, год. XII, бр. 26, стр. 371-389
- [5] Jevtić, Biserka i Mikanović, Biljana (2013): „Interkulturalnost u očima nastavnika – problemi i perspektive“..Pedagogija i kultura. Interkulturalna pedagogija: prema novim razvojjima znanosti o odgoju, Posavec, K i Sablić, M. (ur.), Hrvatsko pedagogijsko društvo, Zagreb, 3: 129-139.
- [6] UNESCO Final Report: International Conference on Education, Geneva: UNESCO, 1994

³⁶⁹ Активностите по повод Недела на детето се реализирани во ДУ „Вера Цири Вири Трена“, од страна на воспитувач Станисавовска, Г, во учебната 2016/17 година

INTERNATIONAL CONFERENCES AS A TOOL FOR PREVENTING AND RESOLVING CONFLICTS WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE CASE OF THE FORMER YUGOSLAVIA

Veton Zejnullahi

UBT College - Pristina, Republic of Kosova vetonzejnullahi@gmail.com

Isak Sherifi

University of Tetova, Republic of Macedonia, i.sherifi@hotmail.com

Abstract: International conferences, especially those with closed doors, have been shown as a successful tools of conflict prevention but in many cases even in resolving them. It seems that the peoples of the world have not learned lessons about the dangers that war brings and are constantly dealing with provocations which ultimately send to war. Also the peoples of the former Yugoslavia who lived together in peace for 50 years, even though they belonged to different nationalities and religions, after the collapse of the communist system that kept them united, and with the emergence of nationalists of different nationalities began bloody wars between them in order to create their own national states. In this regard, Serbia was the one that started everything on the occasion of Kosovo and Vojvodina to continue with the Serbian uprisings initially in Slovenia, Croatia and then in Bosnia and Herzegovina with a view to the creation of big Serbia, a project which was promoted in a religious event, which was politically styled manifestation in Gazimestan of Pristina in marking the anniversary of the loss of Serbs from the Ottoman Empire. In this paper we will deal with the cases of Bosnia and Herzegovina and Kosovo, because closed doors were held for these two countries, which in the first case resulted in political agreement, while in the case of Kosovo was also the military intervention of NATO aimed to end the war in Kosovo.

Keywords: International conferences, Kosovo, Bosnia and Herzegovina, conflicts, nationalism

INTRODUCTION

Found in different situations throughout the history of mankind and the development of numerous conflicts, that according to statistics exceed 14,000 of them, the international community was forced to invent different forms for preventing, alleviating or resolving conflicts. Different methods such as mediation, negotiation, flying diplomacy, secret diplomacy, roundtables are some of the tools that international diplomacy has used and continues to use today, with the only aim of reducing the conflicts in the world as possible.

In this paper, we will analyze one of the methods that has succeeded in resolving conflicts, whether local, regional or global, as was the case, for example, at the Paris Conference in January 1918 at the end of first World War, which was recognized for the 14 points of American Presidency Woodrow Wilson, which the conference laid strong basement that this form will be used in the future to resolve the various conflicts, continuing with the Tehran Conference of 1943 and of the Yalta in 1945 were held during the war and the end of World War II.

Since the focus of the topic is on the former Yugoslavia and the conflicts between its peoples that led to the many destructions and the loss of hundreds of thousands of innocent lives and major economic damage, the paper we will analyze the international conferences held for conflict resolution as well as reached political agreements that they brought to the end of conflicts.

It is worth pointing out that the international community once launched its first war signals in the former Yugoslavia sent its emissaries with the aim of mediating and preventing conflicts, which ultimately proved unfortunately insufficient and if was not a more intrusive intervention American state and their diplomacy can we only imagine what would be the consequences of a continuation of the war. It is enough to mention the cases of Vukovar and Dubrovnik in Croatia, and then Reçak and Prekaz in Kosovo as well as Sarajevo and Bihac, especially the case of Srebrenica in Bosnia and Herzegovina, and the outcome would be more than obvious.

So, seeing these inhumane acts, the international community reacted by sitting the negotiating table with the fighting parties, both in the Bosnia and Herzegovina and in the Kosovo case, and at least to improve the mistakes that had been caused since the early 90's years and allowing the conflict to reach to the extent that the democratic world brought back to World War II with scenes that were entirely similar to concentration camps, women's rape- especially Muslims in Bosnia or even trains for transportation of Albanians towards Macedonia, Albania with the aim of ethnic cleansing of the territory. Found in such a situation international diplomacy organized two conferences, the first in Dayton, Ohio, in the United States for the end of the war in Bosnia and Herzegovina, and the second the Rambouillet conference in France for the end of the war in Kosovo.

It should be noted that in the case of Bosnia and Herzegovina, the conference gave the right results, ending with the achievement of the political agreement and its signing by the parties to the conflict, while in Kosovo the parties did not agree, the conference was closed only with the signed agreement by Albanian side of Kosovo and the rejection by the Serbian government, resulting in the outbreak of field disputes and NATO intervention with a aim to stop the ethnic cleaning of the Serbian government against Kosovo Albanians

DAYTON CONFERENCE

The conflict in Bosnia and Herzegovina was one of the bloodiest of all the conflicts of the dissolution of the Yugoslav federation. This republic in central Yugoslavia had a mixed government that reflected the ethnic composition of the population with over 40% Muslims, over 30% Serbs, and approximately 17 Croats, and 7% other nationalities. The strategic position of this republic made it the object of Serbian and Croatian efforts to dominate parts of its territory. In fact, the leaders of Serbia and Croatia, the respective presidents Slobodan Milosevic and Franjo Tudjman had secretly met in 1991 in Karagjorgjevo and had agreed to divide Bosnia and Herzegovina and leave a small Muslim enclave.

As a reason for the beginning of the conflict, Serbs always mention it in March 1992, and the referendum that the Serbs boycotted, and in which more than 60% of Bosnia and Herzegovina's citizens voted for independence. In response, local Serbs took the first steps and in April 1992, they began their rebellion, initially proclaiming the establishment of Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina. This was also due to the military superiority (of the JNA Yugoslav National Army) that they had, and the dominance that they placed in the controlled areas somewhere over 60% of the territory, beginning purges from non-Serb citizens. Following the same chain the Croats declared the creation of their republic, which they named Herceg-Bosna and that in the areas they controlled. As in the case of Serbs assisted by Serbia, Croats were also helped by Croatia, so that the conflict would return to a tripartite territory war where civilians of all three ethnicities became victims of terrible crimes. The case of the murder of a young Serb in Sarajevo on the marriage day, was mention as the reason why the war started which in the end caused many suffering and consequences."European barbarism showed itself in the Balkans with its neighbor, inviting the neighbor in fratricidal wars that cost more than 200,000 lives and efforts to ethnic cleansing of millions of human beings, mostly Muslims of Bosnia and Kosovo³⁷⁰.

The Dayton conference was held at the US military base Wright - Patterson in Ohio, USA, and came as a result of a large work by US Ambassador Richard Holbrooke who in the capacity of President Clinton persuaded parties to come at a conference that would be closed within the military base and will last for 3 weeks. World diplomacy was set to end the bloodiest conflict after the Second World War in Europe, which among other things was characterized by the creation of infamous concentration camps for civilians, the rape of over 20,000 Muslim women, as well as many murders among their thousands of children and millions of people, or more than half of the population that were forced to leave their homes as a result of the war, which lasted from 1992 to 1995.

The international community at this conference was represented at the highest level, including the presidents and prime ministers of the world's most powerful countries, the United States, Great Britain, France, Russia, Germany and the most powerful international organizations such as the UN, NATO, EU etc. which was in fact a powerful signal that the decision-making centers were set for the war to end, because otherwise the war was not seen ending. The parties in conflict were presented by presidents Alija Izetbegovic of Bosnia and Herzegovina, Croatia's Franjo Tudjman and Slobodan Milosevic of the Federal Republic of Yugoslavia, who will also sign the political agreement known as the "Dayton Agreement" reached in November 1995 in Dayton and the same signed in Paris on December 14 of the same year.

The main achievement of the Dayton Conference was the ban on fighting and the division of Bosnia and Herzegovina into two entities - the Croat-Bosnian Federation known as the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Serbian entity known as the Republika Srpska on the principle of territorial division 51% to 49%. As well as the Brcko district, this will be led by the international community and to be deployed after 10 years

³⁷⁰ Ash Garton Anthony, *Free World*, Random House, New York, 2004, pg. 52

Bosnia and Herzegovina - Dayton agreement lines

Map of Bosnia and Herzegovina under the Dayton Agreement³⁷¹ Asked the Bosnian president, Alija Izetbegovic³⁷², what he thinks about the agreement reached in Dayton, he said: "This is not fair peace but is more just than the continuation of the war. Having in consideration this situation and this world what it is, better peace was not possible to achieve"³⁷³

Even though Dayton's conference was not about Kosovo, however, interest was enormous, and inquiring about the issue, Rudolf Perina, head of the diplomatic missions in Belgrade, participant of the Peaceful Conference for Bosnia, he was direct in his statement: 'In Dayton were invited those who fought.'³⁷³

But, in the end of Dayton Summit was concluded, the US government came up with a stance on a document that was the resume of the US Department of State for the summit, in which it was announced that the external sanction wall against Serbia remained in force, in addition to conditionality's other, was the solution of the Kosovo issue, which means that this attitude of the US administration for Kosovo was clear, but the Summit did not produce anything special and unique to it³⁷⁴

According to Richard Holbrook: "The Dayton Conference had a very complex and complex agenda, so that even if the issue of Kosovo were introduced would jeopardize the negotiation process, and the peace agreement would probably never be achieved."³⁷⁵, or perhaps it was expected what was actually announced by German Foreign Minister Klaus Kinkel³⁷⁶, according to which "A Conference for Kosovo should be organized".

The attitude of international organizations was unique at the Dayton Conference, but the actions of the international factor were delayed because the war in Bosnia and Herzegovina had left many killed and according to many experts this form of conflict resolution is not a good form because the action did not deal with the prevention, but with the consequences that in the Bosnian case were enormous, so taking the lesson of what the international community did happen seemed to decide in the future not to allow the repetition of these terrible scenes, especially those from Srebrenica and to act at the start of eventual conflicts. The Kosovo case was knocking on the door because Serbian state violence was forcing Kosovo Albanians to start armed rebellion against Serbian regime as a sign of dissatisfaction with the established situation that was actually apartheid in the heart of Europe.

CONFERENCE OF RAMBOUILLET

"We condemn the brutality caused to Kosovo Albanians. We consider this to be a very serious sign. We do not want to have another case of ethnic cleansing in the Balkans."³⁷⁷ Said President Clinton, after the terrible views that came from the fighting in Kosovo, in which the target of the attacks was Albanian civilians, women, elders and children. And it was exactly what Western diplomacy and especially the United States had warned since the end of the Dayton conference.

With the start of the first combat operations in Kosovo and the massacre in Prekaz in the Jashari family, the international community reacted by sending the specially established contact group ministers to the former

³⁷¹ <http://www.camo.ch/kartadayton1.htm>

³⁷² Alija Izetbegović, 1925. – 2003, first president of Bosnia and Herzegovina from 1992-1998

³⁷³ Blerim Shala: Vitet e Kosovës 1998 – 1999, Prishtinë, 2001, pg. 22

³⁷⁴ Ramë Buja: konferenca e Rambujesë, Prishtinë, 2006, pg.43

³⁷⁵ Greg Campbell: The Road to Kosovo, A Balkan Diary, Colorado, London, 2000, pg. 153

³⁷⁶ German Foreign Minister from 1992-1998

³⁷⁷ Nikë Gjeshi, Kosova 1999 – as republikë e proklamuar as autonomi imponuar, Tiranë, 2002, pg. 139

Yugoslavia. The actions of the police, military and paramilitary forces on the civilian population, and especially the case in the village of Reçak, were the turning point in the entire armed conflict in Kosovo. US Secretary of State Madeleine Albright woke up with the radio news that in a village in Kosovo, called Reçak, the shogunts were massacred. When international observers confirmed that the Serbian forces were responsible for this, in the western capitals was opened the way for the decisive step not to contradict the airstrikes by the Europeans³⁷⁸.

The international community after assessing the group of OSCE verifiers that we are dealing with crimes against humanity, returned to the Balkans by distinguished US diplomat Richard Holbrooke in order to stop the fighting that was taking the lives of civilian people and causing untold economic damage. What was achieved was the holding of the international conference under the patronage of the international community represented by the US, the EU and Russia. The conference was held in the Rambouillet castle near Paris and lasted 2 weeks, while it is characteristic that the parties have never met each other but through international emissaries, which is a novelty because a shuttle diplomacy took place inside the castle.

Another distinction was the representation of delegations because the Albanian side was represented by the political, military and civil society, while on the other side the Serb side was represented by Serbian government officials of Belgrade and representatives of national minorities in Kosovo who were in the service of Serbian politics. Related to this issue, Serbian academician Dobrica Cosic says Serbia at such high level conferences has sent wisest heads, and now we have come to the situation that the Patriarchate of Peja, Deçan and Gračanica will protect the Roma and Egyptians. The biggest underestimation of the Serbs has not been experienced over time just like in Rambouillet.³⁷⁹

After two weeks of talks and efforts and delivery of several versions of the conflict resolution plan for Kosovo, and at the request of the parties for additional consultations both in Serbia and Kosovo, it was decided to return the parties after two weeks in Paris and to declare whether they support the plan offered or not. It should be said that this added activity confirmed that the problem of Kosovo is a big problem and if it is not resolved it threatens to turn into a regional conflict and beyond. Kosovo was a major problem for the security and stability of the Balkan, within the unresolved Albanian issue, so without the full involvement of the West, this problem could not be solved.³⁸⁰

The international community during the conference provided a document which it provided to the parties for consideration in the coming days. The draft contained ten points.

Document with non-negotiable principles³⁸¹

1. Necessity to stop violence and respect for the cease-fire
2. Peaceful dialogue solution
3. Transitional agreement is a mechanism for final settlement after a three-year transitional period
4. Unilateral change of transitional status
5. Territorial integrity of the FRY and neighboring countries
6. Protection of the rights of the members of all national communities (preservation of identity, language and education, special stamping of institutions and religious objects
7. Free and fair elections in Kosovo (local and general) under the supervision of the OSCE
8. No party shall prosecute any of the acts related to the Kosovo conflict (except for war crimes and other serious violations of international law)
9. Amnesty and release of political prisoners
10. International participation and full cooperation of all parties in the implementation of this agreement

After consulting in the respective countries, without underestimation the international diplomacy's activities, international peace-making activity which provided rewards for those who accepted it the offered plan and punished the parties which refuse, that implied NATO's intervention. At the Paris meeting, the Albanian side signed the provided document. It was the opinion and conviction of all the international participants at that conference, that the Albanian delegation after the very long debates, despite the shaking, in the end, almost unanimously had chosen peace.³⁸²

While the Serbian side, in spite of the great insistence of the international community, refused to sign it, paving the way for NATO intervention. The refusal by the Serbian delegation to sign the agreement on one side and its

³⁷⁸ Xhejms Rubin, Një luftë shumë personale, 2000, pg. 9

³⁷⁹ Dobrica Cosic, Kosovo 2004 pg.104

³⁸⁰ Blerim Shala, Vitet e Kosovës: 1998 – 1999, Prishtinë, 2001, pg. 21 – 22

³⁸¹ Rambouillet agreement, non-negotiable principles, basic elements of contact group

³⁸² Madeleine Albright, Zonja Sekretare (Autobiografia), Tiranë, 2004, pg. 471 – 472

signature by the Kosovo Albanian side closed the door to a possible compromise and opened a new chapter on the future of the people of Kosovo, that of international support to the Kosovo issue which resulted with NATO intervention. The act, which strengthened the already recognized practice of the international community, to provide the choice between carrots and rods by the parties involved in the conflict. Belgrade's refusal brings B-52 over Serbia's territory.³⁸³ This statement came to be correct with the development of later events. And by not abandoning the principle that he had set out since in Rambouillet that for those who sign would have a reward in this case was Kosovo, as well as for those who refuse to follow the sentence, which in this case was Serbia, Secretary of General of the NATO Pact, Javier Solana, on March 24, 1999, ordered an air strike against the Federal Republic of Yugoslavia, Serbia. Arguing this action Mr. Holbrook declared that: "We gave Belgrade three good cases to politically resolve the Kosovo issue." These were the meetings of Rugova - Milosevic, the ceasefire and the arrival of OSCE verifiers in Kosovo and the Rambouillet Agreement. All these cases were rejected by Belgrade, so "we offered NATO airplanes, which they cannot refuse."³⁸⁴

CONCLUSIONS

- Historically, international conferences have been shown to be effective in preventing or resolving conflicts, whether local, regional or global.
- Former Yugoslavia in the 90's of the last century became an arena in which, apart from the horrors of war, they were used and applied many international diplomacy methods for such situations
- Shuttle diplomacy, mediation are the forms that western diplomats applied in order to send the parties to international conferences
- Isolation of conflicting parties either in the military base in Dayton or in the Rambouillet fortress proved to be very effective because the parties were on the one hand under pressure from the international community but on the other hand were far from public opinion, which means away from possible external influences.
- Until the Dayton Conference for Bosnia and Herzegovina ended with full success by signing a political agreement between the parties, the same did not achieved at the Rambouillet Conference for Kosovo and the international community, respectively NATO was forced to use force for humanitarian and prohibiting the ethnic cleansing that is happening to Kosovo Albanians and enabling the return back of over one million forced Albanians from their homes
- We also conclude that in the case of Bosnia and Hercegovina , the international community responded with delay and allowed to happen the same scene with those of World War II committed by the Nazis as concentration camps, mass killings of civilians like in Srebrenica or even deportation by trains Kosovo Albanians
- Though they reacted late, however, a recent reaction that stopped the war by simultaneously stopping further killing and civilian suffering and the return of refugees to their homes.

REFERENCE

- [1] Ash Garton Anthony, Free World, Random House, New York, 2004
- [2] Blerim Shala: Vitet e Kosovës 1998 – 1999, Prishtinë, 2001
- [3] Ramë Buja: konferenca e Rambujesë, Prishtinë, 2006
- [4] Greg Capmbell: The Road to Kosovo, A Balkan Diary, Colorado, London, 2000,
- [5] Nikë Gjeloshi, Kosova 1999 – as republikë e proklamuar as autonomi imponuar, Tiranë, 2002, f. 139
- [6] Xhejms Rubin, Një luftë shumë personale, 2000, Blerim Shala, Vitet e Kosovës: 1998 – 1999, Prishtinë, 2001,
- [7] Madeleine Albright, Zonja Sekretare (Autobiografia), Tiranë, 2004,
- [8] Pierre J. Andrew, Coalitions – Building and maintenance – Institute for the study of diplomacy, USA 2002,
- [9] Blerim Shala, Vitet e Kosovës 1998 – 1999, Prishtinë, 2001,
- [10] Dobrica Cosic, Kosovo 2004
- [11] Rambouillet agreement, non-negotiable principles, basic elements of contact group
- [12] <http://www.camo.ch/kartadayton1.htm>

³⁸³ Pierre J. Andrew, Coalitions – Building and maintenance – Institute for the study of diplomacy, USA 2002, pg. 29

³⁸⁴ Blerim Shala, Vitet e Kosovës 1998 – 1999, Prishtinë, 2001, pg. 15

INTERNATIONALIZING KNOWLEDGE – THE GROWING IMPORTANCE OF THE INTERNATIONAL RELATIONS OFFICE FOR THE EUROPEAN UNIVERSITIES OF TODAY**Slaveyah Goranova**

Medical University-Plovdiv, Bulgaria

maestrabella@abv.bg

Abstract: The International Relations Office has not only become an indispensable feature of the modern European university, but it is also enjoying a constantly growing importance. While there exist many factors that motivate the growth in importance of the International Relations Office, in the present article we have highlighted only a couple of them: the desire to offer quality education and the wish to benefit from European funding. Due to this ever increasing importance, the International Relations Office is under significant pressure to redefine and reinvent itself. We offer examples of how such reformation efforts are focused on linking the function of the office to the processes of internationalization, modernization/development, or project development and execution. We review the role of the International Relations Office in overcoming challenges faced by the European universities of today. These challenges range from credit-hour recognition to bridging the gap between theory and practice, from achieving an enhanced mobility and internationalization to offering support for the implementation of joint Masters and Doctoral degrees, from disseminating latest policy information to working towards a more digitalized university. Based on the exposed information, we conclude that the International Relations Office has a truly important role in the internationalization of higher education institutions in Europe.

Keywords: internationalization, diversification, International Relations Office

1. INTRODUCTION

Today's European universities cannot carry out their main mission of education and research without establishing and maintaining internationalization practices. "No man is an island entire of itself; every man is a piece of the continent, a part of the main"³⁸⁵, so is no university a self-contained system, a self-sufficient organism. Thus in the past decade we have witnessed a serious growth in the importance of the International Relations Office for universities throughout Europe.

2. MAIN FACTORS THAT MOTIVATE THE GROWTH IN IMPORTANCE OF THE INTERNATIONAL RELATIONS OFFICE

There are a few key operating factors that have motivated this growth in importance, and that do not promise to cease doing so in the foreseeable future. Here it suffices to focus on a couple of them: the ones that could continue to spur such growth even if no other factors were at play.

First and foremost, a quality education does not depend solely on the instructors: it determines and is, to a degree, determined by the kind of students that are attracted to the university. Excluding non-national prospective students would mean limiting the pool of quality applicants, thus lowering the quality of the student population as a whole. Furthermore, such exclusion would also translate into an exclusion of certain quality national students who are looking for an educational institution that attracts top students regardless of their origin³⁸⁶.

In recognition of the moral stigma of leaving out deserving applicants due to their national origin and the real harm that it does to the quality of education that a university offers, the European Union has closely linked the amount and type of funding it awards to the internationalization practices of prospective beneficiaries. The very first criterion for the selection of successful applicants for Erasmus+ funding is based on these practices³⁸⁷. Thus the International

³⁸⁵ Donne, J. "Meditation XVII" in *Devotions upon Emergent Occasions*, <http://www.readprint.com/work-519/Meditation-XVII-John-Donne/contents> (last visited on 5 Sep 2017), pp. 1,(1624).

³⁸⁶ The Guardian. *Why I Want to Study Alongside lots of International Students*, <https://www.theguardian.com/education/mortarboard/2012/sep/10/benefits-of-studying-with-international-students> (last visited on 2 Nov 2017), pp. 1, (2012).

³⁸⁷ European Commission. *Erasmus+ International Credit Mobility Guidelines for Experts on Quality Assessment 2016 Call for Proposals*, <http://ec.europa.eu/programmes/erasmus->

Relations Office becomes essential for developing strong project proposals and instrumental in attracting European funding.

3. THE INTERNATIONAL RELATIONS OFFICES

In light of this key role of the International Relation Office, the office itself is under significant pressure to redefine and reinvent itself. Typically, the efforts are centered on linking the function of the office to the processes of internationalization, modernization/development, or project development and execution. For instance, the International Relations Office at the University of Murcia, Spain is headed by the Vice-Chancellor of Coordination and Internationalisation³⁸⁸. The French Université Catholique de Lille has an Office of International Affairs and Development³⁸⁹. Our university, the Medical University of Plovdiv, Bulgaria, has instituted a Department of International Relations and Project Activity³⁹⁰.

4. THE ROLE OF THE INTERNATIONAL RELATIONS OFFICE IN OVERCOMING CHALLENGES FACED BY TODAY'S EUROPEAN UNIVERSITIES

The efforts directed to the reinvention and reform of the International Relations Office are triggered by the necessity of overcoming certain major challenges that European higher institutions face today.

The Bologna process call for internationalization cannot be answered without, first, improving the recognition of credits obtained abroad³⁹¹. While this recognition does not belong to the realm of the International Relations Office, we believe that the office ought to facilitate it by convincing the responsible department of the great impediment that low levels of recognition are to the process of internationalization.

Secondly, the International Relations Office may play a central part in bridging the gap between theory and practice, between lecture-acquired knowledge and skills needed and valued by the market. To address this discrepancy, we are convinced that the office can and should offer insight into good practices abroad and, simultaneously, ensure that local good practices are promulgated outside the region and country. This would be the kind of “proactive initiative” that European higher institutions are urged to undertake³⁹².

Furthermore, the International Relations Office must spearhead the efforts towards an enhanced mobility and internationalization. Both should be increased quantitatively and qualitatively. There should not only be a greater mobility: it should also be “balanced”³⁹³. Different types of *diversification* are needed when we deal with internationalization³⁹⁴. Before the internationalization process at any European university can be improved and strengthened, though, the university needs to elaborate an internationalization strategy. The fact that many higher institutions on the continent are still without one is troubling³⁹⁵.

plus/sites/erasmusplus/files/files/resources/2016-expert-guide-ka107_en.pdf (last visited on 5 Sep 2017), pp. 5, (2015).

³⁸⁸ Universidad de Murcia. *Internacionalización*, <http://www.um.es/web/internacionalizacion/quienes-somos> (last visited on 4 Aug 2017), pp. 1 (n.d.).

³⁸⁹ Université Catholique de Lille. *Discover HEI*, <http://en.hei.fr/discover-hei/office-of-international-affairs-development/> (last visited on 10 Nov 2017), pp. 1, (n.d.).

³⁹⁰ Medical University - Plovdiv. *International Relations*, <https://mu-plovdiv.bg/mezhdunarodno-satrudnichestvo/struktura-sastav-mspd/> (last visited on 10 Nov 2017), pp. 1, (2017).

³⁹¹ Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, pp. 20, (2015).

³⁹² DORSA Educational Institute. *Bridging the Gap between Academia and Industry*, https://www.schooleducationgateway.eu/en/pub/teacher_academy/catalogue/detail.cfm?id=13302 (last visited on 10 Nov 2017), pp. 1, (n.d.).

³⁹³ Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, pp. 23, (2015).

³⁹⁴ Goranova, S. “The Power of Diversified Knowledge – a Proposal for the Implementation of an Internationalization Strategy at European Universities ” in *International Journal*, Institute of Knowledge Management, Skopje, pp. 147-150, (2016).

³⁹⁵ Education, Audiovisual and Culture Executive Agency. *The European Higher Education Area in 2015: Bologna Process Implementation Report*, Luxembourg, Publications Office of the European Union, pp. 22, (2015).

In addition, the International Relations Office ought to actively participate in the upkeep of the *Study in Europe Brand*³⁹⁶. Perhaps the most welcome contribution of the office would be its help in securing financial and administrative support for the elaboration of joint programs at the Masters and Doctoral level. European funding is available via programs such as the *Erasmus Mundus Joint Master Degrees* program³⁹⁷.

An often overlooked role of the International Relations Office is that it should serve as a *liaison* with the policy makers of the European Union. Policies are being constantly amended, and new interests become the focal point: the International Relations Office should keep the university informed of all such changes. For instance, mobility results can be improved if the office disseminates information about the latest proposed addition to the Erasmus+ Key Action 1 traineeship options (a pilot program in the IT field that will be launched in 2018³⁹⁸).

The International Relations Office should also get involved in the process of digitalization of the higher education not only as a promoter of digitalization, but as a beneficiary as well. Digitalization is clearly beneficial for universities in general; it is particularly advantageous for fostering ties between remote institutions and encouraging international cooperation. September of 2017 marked the completion of the first *Erasmus Without Paper* project: more similar projects that target the reduction of paper documentation are under way³⁹⁹.

5. CONCLUSION

Europe is making great efforts to truly internationalize its universities. The task cannot be achieved without the active participation of the International Relations Office at each higher educational institution: this is why the office is enjoying an ever increasing importance at European universities of today.

WORKS CONSULTED

- [1] The European Commission, *The Erasmus Impact Study: Effects of Mobility on the Skills and Employability of Students and the Internationalisation of Higher Education Institutions*, http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/library/study/2014/erasmus-impact_en.pdf, (last visited on 2 Sep 2017), 2014.
- [2] European University Association, *Internationalisation in European Higher Education: European Policies, Institutional Strategies and EUA Support*, http://www.eua.be/Libraries/publications-homepage-list/EUA_International_Survey, (last visited on 1 Nov 2017), 2013.

³⁹⁶ European Commission, *Education and Training: Supporting Education and Training in Europe and Beyond*, https://ec.europa.eu/education/policy/international-cooperation/education-quality_en (last visited on 9 Nov 2017), pp. 1.

³⁹⁷ European Commission, *Erasmus Mundus Joint Master Degrees*, https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/opportunities/individuals/students/erasmus-mundus-joint-master-degrees_en (last visited on 2 Nov 2017), pp. 1.

³⁹⁸ Sullivan, Gerry, *Traineeships to be part of International Credit Mobility Action in 2018*, <http://eurireland.ie/2017/09/22/traineeships-to-be-part-of-international-credit-mobility-action-in-2018/> (last visited on 1 Nov 2017), pp. 1.

³⁹⁹ The European Student Card, *Erasmus is Going Digital*, <http://europeanstudentcard.eu/erasmus-is-going-digital-welcome-to-the-erasmus-without-paper-era/> (last visited on 2 Nov 2017), pp. 1.

KEY SOCIAL COMPETENCES OF CHILDREN DURING THE TRANSITION TO SCHOOL LIFE**Yanka Vasileva**

Faculty of Pedagogy, SWU “Neofit Rilski”, Blagoevgrad, Republic of Bulgaria

qncheto_vasileva@abv.bg

Abstract: The article presents the key social competences as an essential resource for the topical transition of a child from the kindergarten to the school life. Mastering the key social competencies allows each child at the age between 6 and 7 to succeed in adapting to the new conditions of activity and communication in the school class and in updating their mastered skills for active participation in the educational process. The mastered key social competencies allow the child to adopt the new environment and without any difficulty to express their autonomy and initiative when solving any learning tasks. The key social competences issue is being developed on the basis of the European directives: the Europe 2020 Strategy of the European Union (EU) for smart, sustainable and inclusive growth proposed by the European Commission (EC) in March 2010 and endorsed by the Heads of State and Government of the EU countries in June 2010. In today's social reality, the key competencies are established as a core value, purpose and outcome of the education. In the system of the pre-school education the key social competences are learned through the participation of children in various deliberate or unintended activities. What is of great importance is the meaning in this sense of the process of becoming well acquainted with the surrounding world, the purposes and tasks that are aimed both at perception and understanding of the phenomena of the social system, as well as at their interpretation in order to acquire practical social skills, important for the orientation in the new school environment.

Keywords: key competences, school readiness, the surrounding world

КЛЮЧОВИТЕ СОЦИАЛНИ КОМПЕТЕНЦИИ НА ДЕЦАТА В ПРЕХОДА КЪМ УЧИЛИЩЕН ЖИВОТ**Янка Василева**

Факултет по педагогика, ЮЗУ “Неофит Рилски”- Благоевград, Република България

qncheto_vasileva@abv.bg

Резюме : В материала се представят ключовите социални компетенции, като съществен ресурс за актуален преход на детето от детската градина към училищен начин на живот. Овлабяването на ключовите социални компетенции позволява всяко от 6-7 – годишните деца да съумее да се адаптира към новите условия на дейност и общуване в училищния клас, както и да актуализира овладяните си умения за активно участие в учебната дейност. Овладените ключови социални компетенции позволяват на детето да приеме новата среда и без проблем да изяви своята самостоятелност и инициативност, при решаване на учебни задачи. Проблематиката ключови социални компетенции се разгръща на основание Европейските директиви и Стратегията на Европейския съюз (ЕС) „Европа 2020“ за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, предложена от Европейската комисия (ЕК) през март 2010 г. и одобрена от държавните и правителствените ръководители на страните от ЕС през юни 2010г. В съвременната социална реалност ключовите компетенции се утвърждават като основна ценност, цел и резултат на образованието. В системата на предучилищното образование ключовите социални компетенции се усвояват чрез участието на децата в различни преднамерени или непреднамерени дейности. Особено е значението в този смисъл на процеса за опознаване на околния свят, целите и задачите, на които са насочени както към възприемане и разбиране на явленията от социума, така също и към тяхната интерпретация с оглед на овладяването на практически социални умения, значими за ориентацията в новата училищна среда.

Ключови думи : ключови компетенции, училищна готовност, околна среда

Основна част от стратегиите на Европейския съюз за растеж, работни места и устойчиво развитие е обезпечаването на всеки субект с ключови компетенции и подобряване на образователните му постижения. В основата на Европейските директиви е Стратегията на Европейския съюз (ЕС) „Европа 2020“ за

интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, предложена от Европейската комисия(ЕК) през март 2010 г. и одобрена от държавните и правителствените ръководители на страните от ЕС през юни 2010г. Тя осигурява нов подход към образованието. Образование, което ще вдъхновява, мотивира и насърчава децата да развият своите заложби и потенциал. В съвременната социална реалност ключовите компетенции се утвърждават като основна ценност, цел и резултат на образованието. Европейската общност отдавна е осъзнала необходимостта от образование за просперитета както на отделния човек, така и на обществото като цяло. Присъединяването на България към Европейския съюз и европейското образователно пространство отправя нови предизвикателства към сферата на образованието. Дефинирането в европейската рамка на ключовите компетенции на подрастващите, предполага те да се формират в резултат от учебно-възпитателния процес още в ранна възраст. Ключовите компетенции са много важен фактор за усъвършенстване на личностното развитие на децата, за повишаване на тяхната мобилност и мотивация, те са израз на степента на адаптивността им спрямо проблемите в дадена ситуация, към изискванията на училището.

За първи път понятието „компетенция” като успешно проявено съчетание, съвкупност от знания, умения, нагласи се въвежда от американския психолог **Дейвид МакКлиланд** през 1973г.

През 1982г. американският изследовател Ричард Бояцис издава книгата „Компетентният мениджър: модел за ефективност”, която оказва значително влияние сред специалистите по управление на човешките ресурси.

За **Хуторски В. А.** (Хуторски В. А., 2002) компетенцията е отчуждено, предварително зададено социално изискване към образователната подготовка на ученика, необходима за неговата ефективна продуктивна дейност в определена сфера.

Н. Боритко (Боритко Н. М., 2007) приема, че компетенцията е предварително зададено изискване към образователната подготовка на обучаемия, характеристика на неговата професионална роля, а компетентността е степента на съответствие на това изискване за усвояване на компетенцията, личностна характеристика на човека.

Според **В. Великова** (Великова, В., 2003, стр.2) понятието „компетентност“ се осмисля като обобщаващо натрупаните в образованието се компетенции в различни области с практически и идеални измерения. Компетенцията е винаги обвързана с операционализирането на субектната изява, докато компетентността може да се приема и в нейната потенциална дистанцираност от непосредствената практическа изява.

За **В. Делибалтова** (Делибалтова, В., 2003, стр.3) компетентността е личностно образование, което не може да се операционализира, като се доведе до отделни разпокъсани „дискретни“ знания или умения, а би следвало да се оценява в определен контекст на основата на постигнатото действително ефективно изпълнение на задача или дейност, а не като постигане на предварително определен стандарт.

Според Европейската квалификационна рамка, компетентността се интерпретира като доказана способност за използване на знания, умения и личностни, социални и/или методологични дадености в работни или учебни ситуации и в професионално, и в личностно развитие. В контекста на Европейската квалификационна рамка способностите се описват с оглед степента на поемане на отговорност и самостоятелност, затова компетентността се определя като съвкупна интегрална личностна характеристика, която е своеобразна степен на постижения на индивида в областта на определени компетенции.

Структурата на компетентността според ЕКР (Европейска квалификационна рамка, 2009) включва три елемента:

- познавателен - свързан със знанията и умения в дадена област;
- рефлексивен - включва вътрешното отражение на условията в дадена ситуация, представата за себе си и своите възможности и отношението между тях. От това съотношение се получават субективните критерии за ефективността на собствените действия / чувство за възможности, за собствена ценност, за ефективност /;
- стимулативен, който е свързан с особеностите на осъществяването действие, решение или поведение в конкретна ситуация

Компетентността може да се определи като интегрално преносимо образование от знания, умения, нагласи и оценъчни отношения на личността, структурирани йерархично:

- ключови компетенции / базови, основни /
- специфични, диференцирани компетенции.

Според НСУЦЖ (Националната стратегия за учене през целия живот, 2014, стр. 62) под „ключови компетенции“ се разбират онези компетенции, от които всички хора се нуждаят: за личностно изразяване и развитие; за гражданско съзнание; за социалната интеграция и реализация. В същия документ ключовите компетенции се определят, като / базови и основни / знания, умения, нагласи и оценъчни отношения, без които не е възможно осъществяването на дадена дейност, поведение и решение. Те имат значителна продължителност и осигуряват варианти на адаптивно поведение, действие или решение в различни ситуации. Компетенциите в областта на дадена дейност се разглеждат като комплексно владение на специфични знания, умения и поведенчески модели в гъвкав план. Компетенцията е готовност на индивида ефективно да организира вътрешни и външни ресурси за постигане на целите и способността му да решава определен клас професионални задачи. В тази връзка компетентността в дадена област се разглежда като съвкупност от компетенции (знания, умения, отношения, опит), необходими за ефективна дейност.

Може да се приеме, че в основата на разбирането за ключовите социални компетенции са изведените от **Ж. Делор** (Делор, Ж., 1996) в доклада пред ЮНЕСКО „Образованието - скрито съкровище“ – основни стълбове на образованието

- Да се научим да живеем заедно, да се научим да живеем с другите – да открием другите
- Да се научим да знаем
- Да се научим да действаме - от умение към компетентност
- Да се научим да бъдем – да се себеутвърждаваме и усъвършенстваме

Анализът върху проблематиката ключови социални компетенции насочва вниманието на авторите и към децата от предучилищна възраст. В този смисъл **Делчева Т.** (Делчева, Т., 2016, стр.4) конкретизира ключовите социални компетенции, които са необходими за децата от предучилищна възраст, а именно:

- практическо владение на българския език в съответствие с нормите на книжовния език; възприемане, анализиране и изразяване на факти, мисли и чувства в устна форма/слушане и говорене;/общуване в подходяща форма в социален и културен контекст- в семейството, детската градина и на обществени места.
- начално ориентиране и владение на практическа основа на чужд език, разбиране и изразяване на факти, мисли и чувства в устна форма/ слушане и говорене/в разнообразен социален и културен контекст- в детската градина, в семейството и на обществени места.
- владение на обща система от елементарни знания за обекти от живата и нежива природа, за техните признаци и свойства, за природни явления и закономерности, за начини и норми на поведение в природната среда.
- възприемане и разбиране на връзки и зависимости между:
-форма и функция; причина и следствие; цяло и части; общо и конкретно; смисловата страна на знака и символа и тяхното обозначение
-количествени, пространствени и времеви отношения в околната среда
-думите, чувствата и езика на тялото, емоционалното състояние и поведение.
- умения за учене- активно познавателно и емоционално отношение към учебната дейност; умения за планиране и целенасочено изпълняване на учебни задачи, учебни действия; проява на самостоятелност и инициативност, самоконтрол и самооценка на собствената си учебна дейност.
- владение на основни умения за култура на поведение, за общуване и сътрудничество с възрастни и връстници, за съобразяване с потребностите на другите; за анализиране на причините за конфликтна ситуация от различни позиции; умения за взаимодействие с материалната среда, за безопасно поведение и осигуряващи сигурността му в нея; за здравно - хигиенна и двигателна активност.
- умения за ориентиране в общочовешки културни ценности, за творческо представяне на идеи, преживявания с помощта на различни средства: езика на тялото, вербално, чрез художествено-естетическите дейности и музиката.
- осъзнаване на мястото си сред детската група и семейството, проявяване на претенции за признание от другите; контролира, оценява и предвижда последствията и резултата от свои и на другите действия и поведение, на начина за тяхното изпълнение, съобразно общоприети норми и правила; учи се от минал опит - свой и на другите.
- има познания и самооценка за себе си, налице е стремеж за самоутвърждаване сред другите, ефективно управление на емоциите – саморефлексия като основа за разбиране и на другите; поема

отговорност за собствените си действия – позитивни или негативни, проявява инициативност и стремеж към самостоятелност, към спестовност и икономичност в приложно-практически план.

Синтезирано ключовите социални компетенции се отнасят до:

- Компетенции за себеутвърждаване и самооценяване – самостоятелност, отговорност, инициативност, изпълнителност;
- Компетенции за адекватно общуване с околните – приемане, договаряне, работа в екип;
- Компетенции за ориентиране в ценностната система на обществото и детската общност;
- Компетенции, свързани с култура на поведение в различни социални групи.

Овластяването на ключови социални компетенции от 6-7-годишното дете е процес, стимулиран и регулиран формално и неформално от условията на околната среда (семейство, детска градина, детска общност), която създава социалния „климат“ за неговото учене, възпитание и социализация във възрастта преди постъпване в училище.

Според **М. Колева** (Колева, М., 2012, стр.131) „детето от предучилищна възраст активно взаимодейства с околния социален свят. В процеса на това взаимодействие то се докосва до проблеми с различна характеристика, сложност и съдържание, до обекти, социални явления и отношения, често непознати или неразбираеми за него.“ Според същия автор (Колева, М., 2012, стр.133) „Познавателната дейност за опознаване на социалния свят е приоритетният педагогически проект, който има за цел да „представи“ и ориентира детето във възрастта от 3 до 7 години в социопространството на основата на детската познавателна активност и придобит социален опит.“ Важен фактор за развитието на детето от предучилищна възраст, отнасящ се до опознаването на социалния свят е свързан с разкриването на неговите социализиращи функции. Заедно с опознаването на социалния свят, става възможно и развиването на социален усет, като едновременно с това се възпитават и социални чувства, които са важни за стимулиране и регулиране на поведението, а всичко това, от своя страна, оказва въздействие върху прехода към училищен живот и подготовката на децата за училище.

Подготовката на 6-7-годишните деца за училище е съществен проблем за педагогическата теория и практика. В смисъла на всяка от дейностите, в които участва детето се осъществява и процес на овладяване на ключови социални компетенции от всяко дете. В този контекст **E. Doll** включва понятието „социална компетентност“, което според автора изразява и функционалната способност на човека да прилага в постъпките си лична независимост и отговорност. Общата социална компетентност на детето от предучилищна възраст предполага неговото успешно позициониране в социалната среда, неговото себеутвърждаване и позитивно общуване с околните деца и възрастни. Важно е обаче да се идентифицират т.нар. ключови социални компетенции, както и доколко и чрез какви дейности могат да се обогатяват, така че преходът на 6-7-годишните деца към училищен живот да е без проблеми, нервно напрежение и стресови ситуации. Всъщност това е и една от целите на процеса на задължителна подготовка на детето за училище и дейностите в него.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Борытко, Н. М. „Професионално-педагогическая компетентность педагога“
- [2] <http://www.eidos.ru/jornal/2007/0930-10.htm>
- [3] Великова, В. „Образователната компетентност“ като резултат от образователната дейност. В: Сп. Педагогика, № 6, 2003
- [4] Делибалтова, В. „Към компетентността като обект на дидактически интерес“ В: Сп. Педагогика, № 2, 2003
- [5] Делор, Ж. и др. Образованието скрито съкровище. Доклад на Международната комисия за образование за XXI век пред ЮНЕСКО, 1996
- [6] www.capital.bg/getatt.php?filename=o_1063817.pdf
- [7] Делчева, Т., „Ключовите компетенции на децата постъпващи в първи клас“
- [8] www.delfinite.bg/files/doklad-TD.pdf
- [9] Европейска квалификационна рамка. Служба за официални публикации на европейските общности, Люксембург, 2009.
- [10] Ключови компетентности. Европейска референтна рамка. МОН, С., 2007
- [11] Колева, М. Опознаване на околната действителност от детето в предучилищна възраст, Бл., 2012г
- [12] Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 година, МОН, С., 2014г.

- [13] Хуторской, В. А. „Ключевые компетенции и образовательные стандарты“
[14] <http://www.eidos.ru/journal/2002/0423.htm>
[15] https://ec.europa.eu/ploteus/sites/eac-efq/files/broch_bg.pdf

KNOWING PSYCHOLOGY OF COLORS IN THE TERMS OF BUSINESS**Dragana Jovanović Kuprešanin**Faculty of Business Studies and Law, Belgrade, Serbia dragana.kupresanin@hotmail.com,**Gabrijela Lilić**Faculty of Business Studies and Law, Belgrade, Serbia gabilili.bagilili@gmail.com

Abstract: Today world is changing very fast and we need to be innovative in our business tendencies. Knowing basics of psychology as the study of the mind and behavior that scrutinize perception, attention, intelligence, comprehension, emotions, personality, subconscious and human relationships, we are able to improve our knowledge in the terms of business. Customers are usually people from different class, some of them may be rich, some of them are poor but also most of people are of middle class. We need to offer them our products as best as we may. Expanding our knowledge in the terms of using colors for marketing and advertising purposes spread our views from knowing different types of personality and behavior and trying to connect them to certain color patterns. Colors have great impact on every part of our lives, an understanding of color meanings in business, gives us the most powerful tool to get the best response to our ideas and our efforts to establish a successful business. People are different in personality amongst each other but majority look at visual appearances and only small number look at texture. We need to gain knowledge how to understand colors and certain psychological terms related to them so that we can give our real message to our clients. Green is a color that represents money, freshness, nature, life growth and in politics this color is usually connected with environmentalists. In stores, departments with this color are often used as a place to relax, and in the past it has for a long time been a symbol of fertility. Many companies carefully choose the color for their logo that represents them and also the color for their brand, trying to transmit certain message to their customers. Primary colors are red, blue and yellow and these colors make all the other colors. Secondary colors are purple, green and orange and we create them by using the primary ones. It is not necessary that we are educated as artists, knowing all color combinations but be aware of basic rules for crating colors can help us make powerful presentation of our products or advertize it in the most appropriate way. Marketing is a management process through which services and goods are moved from basic concepts to clients. Marketing consist of products' development, determination of prices, selection of right ways to place goods to customers and final bur probably the most important aspect of 4P's is to develop a good promotional strategy. The promotional strategy represents a two-way interaction that has been established between clients and a company and it is designed primarily to increase sales, often having the main goal to attract new customers. On the other side, advertising strategy has main purpose to sell a product. The objective of this study is to help us gain new knowledge how to make difference in knowing the basic colors and its meaning and how to apply that knowledge in your everyday business.

Keywords: psychology, business, colors, marketing, advertising

1.INTRODUCTION

Knowledge is something that we gain through the process of learning through all our life. The Collins Dictionary by its definition of knowledge, defines knowledge as information and also as understanding of certain subject that people usually have[1]. Nowadays, we need to learn more and more each and every day so that we can answer to all necessary demands in our environment, especially in terms related to our business. By itself business is some kind of form of possessing or trading something and you may own your own business or company, or even you may work for someone else by selling or trading goods and services, etc. In any case you need to follow trends and innovations and stay up to date if you want to succeed and stay on the market. Market represents the total sum of all the buyers and sellers at one place or in certain country or region. we may say that marketing is not made by chance, it is a result of careful implementation and planning using state-of-art tools and different techniques, marketing is both a science and an art [2] and we need to find creative and new solutions to marketing environment that seems very demanding in this 21st century.(Kotler & Keller,2012,p.3).If we want to attract new customers and keep are old one,we may use some new approaches from other fields and be familiar with some other studies. Psychology is one of those that may help us the most in understanding the needs and wishes of our clients ,thanks to some basic knowledge of this study we may have complete picture about our clients profile, we may create our log, adverts and other promotional material and get satisfactory profit achievements. Psychology as a discipline consist of many studies which include behavior, relationships, personality, intelligence, emotions and even the subconscious.

Psychologists are professionals who are able to figure that there is a lot of going on in our minds and they may help us get over it. We do not need to be experts in the field of psychology but we only need to understand the basics. According to Kotler and Keller people are engaged in many activities that are related to marketing and that is the reason why good marketing became essential for success [3]. If we want to present our products in a representative way, we need to use effective colors that our customers are simply going to love it. Most of us are familiar with visual effects of the basic colors and their meaning in everyday life and knowing the basic from the psychological point of view will help us to understand the difference between the basic meaning of certain color and its meaning in business context.

2. PURPOSE OF STUDY

As humans we may think that colors are not important, they are essential and we just have it and use it, but if we look around we will see that without colors and knowing its meaning we could hardly live. For example, without knowing the rules of certain color on the traffic light, we could lose our life or get hurt badly. The same is in business, if we do not promote our products in a right way, we may stay without all that in which we have invested our life and our money. So the main purpose of this research is to get more knowledge about this topic and to get useful information about the percentage of marketers who are people who work in marketing agencies and participate in a process of creating brand and products. We will see how many participants in the survey only have basic knowledge about colors and how many only pay attention to color combination while they try to design a new logo for the company's product.

3. RESEARCH QUESTIONS

Are people aware of using colors from the point of psychological view and do they know their meaning in business context. We tried to explain that by defining this research questions into four main principles

Principle 1: How do we see basic colors that we have been surrounded by?

Principle 2: Do people in marketing sector understand the main principles of Color Psychology ?

Principle 3: What the benefits will customers have if marketers know the basic of Color Psychology and its use in business environment

Principle number 4: This principle will show the positive correlation between knowing the meaning of certain color for advertising and its benefits to our products and services promotion.

We defined four Hypotheses:

Hypothesis 1

Through this principle we will understand how do we see basic colors that we have been surrounded by.

Hypothesis 2

This principle will help us figure out do people in marketing sector understand the main principles of Color Psychology.

Hypothesis 3

We tried to explain what benefits will they have by knowing the basic of Color Psychology and its use in business environment.

Hypothesis 4

This principle will show the positive correlation between knowing the meaning of certain color for advertising and its benefits to our products and services promotion.

3. UNDERSTANDING OF COLOR PSYCHOLOGY

People are able to understand the basic meaning of color and they are capable to transform that knowledge in more advanced understanding of it in a professional environment.

1. Primary colors are Yellow, Red and Blue in theory those colors are the roots of every other color. We may think of these three Primaries (the original colors) as parents of all the future colors combinations. The three Secondary colors are Green, Orange and Purple, and we may look at these colors like that they are the children of primary ones. By mixing yellow and red we get orange, mixing red and blue we get purple and mixing blue and yellow we get green [4].

2. Trying to define the second principle we asked 56 participants in our survey from marketing sector do they understand the main structure of Color Psychology and are they capable to apply that knowledge in their business environment. We came to conclusion that 53 % of participants know the basic concept of Color Psychology and they are capable to apply their knowledge in advertising and branding. The 25 % of people are

mostly familiar only with the meaning of basic colors and 23% participants pay attention to color combination in branding but they do not know much about color psychology. This research gives as an incentive for further development of the subject and in acquiring a new knowledge related to the topic.

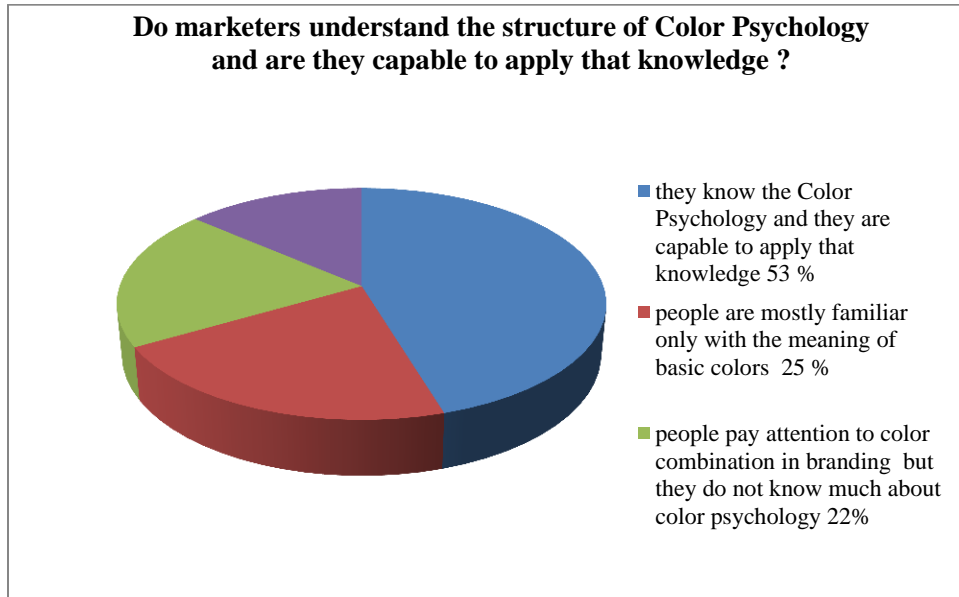

Figure 1. Do people understand the main principles of Color Psychology

3. We tried to explain what benefits will they have by knowing the basic of Color Psychology and its use in business environment. When we look at colors such as blue, red, yellow and any other ordinary color, we are aware of their meaning in everyday life. Red is usually used as a warning color on many signs and black is often used on signs that are saying to us what is forbidden (it is often related to those signs saying where is not allowed to smoke). With green color are marked those areas that are protected (such as certain parts of our environment-protected green areas). White is very often symbol of cleanliness and freshness and areas covered by water (such as sea ,rivers, lakes, swimming pools...)are usually marked with blue color, etc. It was established that the 93 % look at visual appearance, 6% look at texture and 1% decide on smell perception. [5]. Since the visual moment is the most important we need to learn more about color meaning in the marketing environment .In business red color calls us for action, it also shows power, energy, speed and it is motivating, stimulating, and energizing and this color will encourage our buyers to buy more. Companies like Coca Cola, Vodafone, Lego, Toyota and many more use red on their logo. Blue is calming color and it reduces tension , it is associated with water and peace. In business it is thought that this color increases productivity. This color is also known as cold-color and it is mostly preferred by men. Many companies like Facebook, LinkedIn, Skype and Twiter use blue as base color on their logo and with this color used in business environment they want to give sense of creativity and security to their customers and they want to persuade them to trust in their brand. By knowing basics of color Psychology people employed in marketing sector are able to choose appropriate logo's color and promotion strategy to attract more customers. Green is a color that symbolizes money and it is associated with wealthy This color has long been a symbol of fertility and it was also used as a preferred color for wedding gowns. If we know what effect can certain color have on human brain and mind from the aspect of psychological influence we may give new soul to our product and with its color we may attract more clients[6].Market is a place where certain products, information and services are offered to customers to satisfy their needs and with this in our mind we may achieve more [7].

Picture 1. Internet source: saved from <http://fencerowfurniture.com/psychology-color/>

4. We determine the positive correlation between knowing the meaning of certain color for advertising and its benefits to our products and services promotion. This research has shown that knowing the correlation between colors and psychology can lead us to successful business. The survey has shown that people employed in marketing agencies are familiar with knowledge of basic's color meaning as well as knowing its meaning in business and marketing context. They can apply this skill by identifying certain color and use it to create their product and its logo and visually attract more customers, who will love their product and feel safe by using it.

5. CONCLUSION

The above four principles defined by four hypothesis give positive relationship between marketers and their knowledge about color psychology. We may conclude that by developing further knowledge about this topic we may make our promotional strategy more tempting for our clients. Psychology as a discipline can give us certain information about human's nature, feelings and behavior. Basic knowledge about colors meanings can help us survive and stay safe in our everyday life but having more advanced knowledge about colors and how they can influence our life and our minds and also our life space, we may survive on the market, and keep our products alive as long as it is possible. Nowadays, with Internet and other social media, we may find more information about almost any subject, so doing a little research about Psychology of Color can be of great benefit for us and our business success. We may say that the employees in the market field are well-informed about this topic and are certainly willing to apply that knowledge in practice. Those who do not have advanced knowledge we may incite to learn more and to do some research that will help them improve their basic knowledge. The promotional strategy is a two-way interaction that has been established between a company and customers, it is designed primarily to increase sales, with its main goal to attract new clients. On the other side, advertising strategy has main purpose to sell a product. By connecting this discipline with Psychology, our company may have great benefit. To sum up, we may say that we came to certain knowledge through this research that we can apply in our future business development by training and teaching our employees much more about this topic so that their knowledge can be of great benefit to us and to our company.

REFERENCES

Internet resources: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/knowledge>, Collins Dictionary Online, assessed on 20.11.2017.

Internet resources: <http://www.torok.com/articles/marketing/MarketingArtorScience.html> The articles for Business Professionals by George Torok, assessed 21.10.2017.

Kotler, Philip. and Keller, L. Kevin. 2012. *Marketing Management*, 14th Edition. New York: Pearson Education Limited., page 3

Internet resources: <https://color-wheel-artist.com/primary-colors/> *Primary Colors, Secondary and Tertiary Explained*, assessed 22.11.2017.

Internet resources: <https://evansonmarketing.com/2014/05/02/how-colors-affect-consumers-product-perceptions/> How Colors Affect Consumers' Products Perception, assessed on 23.11.2017.

Internet resources: <https://smallbiztrends.com/2013/04/psychology-of-color-infographic.htm>, assessed on 25.11.2017.

Kotler, Philip. and Armstrong, Gary. 2012. *Principles of Marketing*, 14th Edition. New York: Pearson Education Limited., page 9

Internet source: <http://fencerowfurniture.com/psychology-color/>, The Fence Row, Furniture Co.-Psychology of Color, assessed on 23.11.2017.

KNOWLEDGE MANAGEMENT AND INNOVATION FACTORS OF SME DEVELOPMENT

Gabrijela Lilić

Faculty of Business Studies and Law, Belgrade, Serbia gabilili.bagilili@gmail.com

Dragana Jovanović Kuprešanin

Faculty of Business Studies and Law, Belgrade, Serbia dragana.kupresanin@hotmail.com

Abstract: Nowadays, when the world faces great turbulences, globalization, crisis, expansion of new technologies and knowledge, the only thing that is constant is change itself. Change is a precondition for survival. The basic rule is that there are no rules. In order to survive, SMEs should learn how to live with change. Knowledge has always been a basis for the progress of human society. As early as in 1993, Peter F. Drucker in his *Post-Capitalist Society* pointed out that the basic resources in economy are no longer the capital, natural resources or labour, but knowledge. Modern-day economy gives precedence to the intellectual aspect of the company over natural resources. Knowledge may be defined as appropriate data gathering for the purpose of achieving new usability. Knowledge management has become an important factor in business development and gaining a competitive edge. Knowledge is an invisible asset. People and knowledge are now the single most valuable capital of each company. The ability and speed with which knowledge and innovation is used in a company represent the greatest advantage that such company can have. Knowledge management is a deterministic and chain process leading to a range of innovations. Each chain of knowledge consists of a number of internal and external beliefs, frames of mind and responsibility of individuals and their environment. Broadly speaking, knowledge management includes human resources, processes and technology. According to author *Pentti Sydanmaanlakka*, the life cycle of knowledge management may be represented as a chain of knowledge management consisting of the following five stages: knowledge creation, knowledge acquisition, knowledge keeping, knowledge sharing and knowledge application. Innovation can be seen as a process of transforming knowledge into new values. Innovation is the process of creating innovations. Innovation is related to creativity. Creativity is the driving force behind innovations. Innovation can be seen as creating new ideas or perceiving business opportunities using creativity and turning them into reality (product, service, process, etc.). SME survival and development depends on their position to knowledge and innovation. SME sector plays a significant role in the development of Serbian economy. According to data issued by the Ministry of Economy (2014), SME sector generates 84.8% of employment and contributes to the Republic of Serbia's GDP with 32%. This paper presents the concept of knowledge management, the challenges it entails, its pros and cons, as well as the requirements for its development and the importance of its application for the development of SME sector and entrepreneurship. A special emphasis is placed on presenting the position of SME sector towards knowledge and innovation as the key factors for enabling changes and development. To further improve and develop the attitude to knowledge and innovation in Serbia, a research has been conducted into the positions and habits of professionals working in SME sector. Guidelines are shown for SME improvement and further development.

Keywords: knowledge, knowledge management, innovation, changes, development, SME, entrepreneurship

MENADŽMENT ZNANJA I INOVACIJE KAO FAKTORI RAZVOJA MSPP

Gabrijela Lilić

Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd, Srbija gabilili.bagilili@gmail.com

Dragana Jovanović Kuprešanin

Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd, Srbija dragana.kupresanin@hotmail.com

Apstrakt: Danas kada se svet suočava sa velikim turbulencijama ,globalizacijom ,krizom,ekspanzijom novih tehnologija i znanja, jedino što je konstantno je promena.Promena je preduslov opstanka. Osnovno pravilo je da nema pravila.Kako bi opstali MSPP treba da nauče da žive sa promenama. Znanje je oduvek bilo osnova napretka ljudskog društva.Još je Piterr Druccer 1993 godine u svom delu Post capitalist society istakao da osnovni resursi u ekonomiji nisu više kapital ,prirodni resursi ni radna snaga već znanje Savremena ekonomija daje preimućstvo intelektualnom aspektu kompanije u odnosu na prirodne resurse..Znanje se može definisati kao svrsishodno skupljanje informacija a sve s ciljem postizanja nove upotrebne vrednosti. Menadžment znanja je postao bitan faktor

razvojai konkurentske prednosti kompanija..Znanje je nevidljiva imovina. Ljudi I znanje su danas najvredniji kapital svake kompanije. Sposobnost i brzina upotrebe znanja I inovacija u kompaniji predstavlja najveću prednost koju ona može da poseduje. Menadžment znanja je deterministički i lančani process koji dovodi do niza inovacija. Svaki lanac znanja se sastoji iz niza internih i eksternih uverenja, stanja svesti i odgovornosti pojedinaca i okruženja. Menadžment znanja najšire posmatrano obuhvata ljude, procese i tehnologiju. Prema autoru PenttySydanmanllaku životni ciklus menadžmenta znanja se može predstaviti kao lanac menadžmenta znanja koji se sastoji iz sledećih pet faza i to: stvaranja znanja, osvajanja znanja, čuvanja znanja, podele znanja i primene znanja. Inovacija se može posmatrati kao proces pretvaranja znanja u nove vrednosti. Inovativnost je process stvaranja inovacija. Inovativnost je povezana sa kreativnošću. Kreativnost je pokretač inovacija. Inovativnost se može posmatrati i kao stvaranje novih ideja ili uočavanje poslovnih prilika uz upotrebu kreativnosti i njihovo pretvaranje u stvarnost. (proizvod, uslugu, postupak. itd.). Od odnosa MSPP prema znanju i .inovativnosti zavisi i njihov opstanak i razvoj. Sektor MSPP zauzima značajno mesto u razvoju privrede Srbije. Prema podacima ministarstva privrede (2014) sektor MSPP generiše 84,8 % zaposlenosti i učestvuje u stvaranju BDP republike Srbije sa 32%. U radu je prikazan koncept menadžmenta znanja, izazov koji donosi, njegove prednosti i nedostaci. Uslovi razvoja i značaj njegove primene za razvoj sektora MSPP i preduzetništva. Posebno je pokazan odnos sektora MSPP prema znanju i inovacijama kao ključnom faktoru promena i razvoja.. U cilju daljeg unapređenja i razvoja odnosa prema znanju i inovacijama u Srbiji izvršeno je istraživanje stavova i navika radnika u sektoru MSPP.. Date su smernice za unapređenje i dalji razvoj MSPP, a sve u cilju da MSPP postanu organizacije znanja.

Ključne reči: znanje, menadžment znanja, inovacije, promene, razvoj, MSPP.

1. UVOD

Znanje je oduvek bilo izvor napretka svih civilizacija. Globalni svet pun turbulencija u kojem živimo nemože se zamisliti bez novih znanja i stalnih inovacija. Piterr Druccer je prvi u svom delu *The Knowledge Economy* (12 poglavlje), ekonomiju nazvao ekonomijom znanja.⁴⁰⁰ U radu se posmatra Koncept menadžmenta znanja kroz prizmu inovativnosti tj pretvaranja novih znanja u konkretne vrednosti. Sektor MSPP u Srbiji smatra se vodećim pokretačem ekonomskog rasta i razvoja Srbije. U prilog tome govori činjenica da je 2015 godine u Srbiji poslovalo 324.600 MSPP što čini 99,8% ukupno aktivnih preduzeća u Srbiji. Broj zaposlenih u MSPP je 801.719 što predstavlja 2/3 ukupno zaposlenih u Srbiji. Dok sektor MSPP sa 32 % učestvoju u BDP Srbije.⁴⁰¹ MSPP i preduzetništvo su usko povezani. Može se reci da preduzetnički duh pokreće većinu MSPP. Kao takav sektor MSPP može se reci da poseduje I veliki inovativni potencijal.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako je sektor MSPP stub razvoja Srbije Svrha istraživanje je da se pokaže stanje i odnos MSPP prema znanju i inovativnosti u Srbij. Stavove i navike poslodavaca i zaposlenih u odnosu na inovativnost i znanje u MSPP. U tom kontekstu važno je pokazati gde se Srbija nalazi po pitanju inovativnosti na globalnom nivou i okruženju. Imajući u vidu značaj inovativnosti i znanja za društvo, istraživanjem želimo da pokažemo da u znanje I inovativnost ključni faktori razvoja za MSPP i Srbije.

H0: Koncept Menadžmenta znanja i inovativnosti u MSPP u Srbiji je u razvoju .

Ovu hipotezu objasnićemo kroz obradu sledećih podhipoteza :

H1: Postoji pozitivna povezanost između ulaganja u znanje i inovacije u sektoru MSPP i sveukupnog razvoja inovativnosti Srbije.

H2: Postoji pozitivna povezanost između stavova i navika zaposlenih i razvoja inovativnosti i znanja u Srbiji.

Kako bi što bolje odgovorili na postavljenu hipotezu H1 daćemo odgovore na sledeća pitanja :

- Gde se Srbija nalazi po pitanju inovativnosti na globalnom nivou i u okruženju ?
- Kakav je odnos MSPP prema inovacijama ?

Kako bi što bolje odgovorili na postavljenu hipotezu H2 daćemo odgovore na sledeće 2 grupe pitanja:

- Stavovi i navike zaposlenih (Da li je znanje glavna imovina kompanije? Da li kompanija poseduje program menadžmenta znanja ? Da li zaposleni rado dele znanje jedni sa drugima?)

⁴⁰⁰ Drucker P. (1992) *The Age of discontinuity: Guidelines to our changing society*, 1, izdanje 1969. god, Harper & Row, str. 263-268

⁴⁰¹ Ministarstvo finansija i privrede.: *Izveštaj MSPP za 2015 godinu*, Beograd

- Odnos MSPP prema znanju i inovacijama(Da li radno okruženje pruža uslove za deobu/sticanje znanja?Da li kompanija podstiče kreativnost i inovativnost? Da li kompanija nagrađuje deobu znanja ?Da li kompanija održava interne obuke u cilju unapređenja sticanja i deljenja znanja? Da li kompanija šalje zaposlene na obuke,kurseve,seminare,konferencije ?

S ciljem da se ispituju osnovni metodološki zahtevi (objektivnost,pouzdanost, opštost i sistematičnost) a uzimajući u obzir specifičnosti menadžmenta znanja i inovativnosti korišćeni su različiti metodi u istraživanju. Istraživana su naučno-teorijska saznanja, relevantna literatura i savremena poslovna praksa . Korišćeni su metodi : indukcije, dedukcije, analize, sinteze, apstrakcije, generalizacije, kompleksnog posmatranja i analize sadržaja.

2. REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Kako bi što bolje odgovorili na H1 analizirali smo poziciju Srbije po Globalnom indeksu inovativnosti.

Da bi odgovorili na postavljenu hipotezu H1 postavlja se pitanje.Kako je rangirana Srbija po osnovu globalnog indeksa inovativnosti(GII) u odnosu na zemlje iz okruženja?

GII je složeni pokazatelj koji zemlje rangira na osnovu više pokazatelja u cilju konstantnog istraživanja inovativnosti. GII meri dostignuti nivo i promene u inovativnosti pojedinačnih zemalja, a sve u cilju podsticanja inovativnosti naročito u zemljama u razvoju. U tabeli br.1.prikazan je uporedni pregled pozicija za GII zemalja u regionu..Oznake: HI –visok nivo inovativnosti UM –srednji viši nivo inovativnosti

Tabela 1: Globalni indeks inovacija (global innovation index GII)2017⁴⁰²

ZEMLJA	VREDNOST(0-100)	POZICIJA (RANK)	DOHODAK
Slovenija	45,80	32	HI
Bugarska	42,84	36	UM
Mađarska	41,74	39	HI
Hrvatska	39,80	41	HI
Rumunija	39,16	42	UM
Crna Gora	38,07	48	UM
Makedonija	44,53	53	UM
Srbija	35,34	62	UM
BIH	30,23	86	UM
Albanija	28,86	94	UM

Iz prikaza u tabeli se da zaključiti da u odnosu na GII Srbija zauzima 62 poziciju na listi sa vrednostima 35,34.Što se tiče zemalja iz okruženja najbolje je rangirana Slovenija sa pozicijom 32 , vrednost 45,80 i dohotkom HI . Zatim slede Mađarska sa pozicijom 39,Hrvatska je na 41 mestu Bugarska koja se nalazi na 36 poziciji.Bolji rank od Srbije imaju još I Crna Gora koja zauzima 48 mesto, Rumunija 46.Nižu poziciju imaju BIH 86. Albanija 94. Ovakva pozicija pokazuje da Srbija u odnosu na zemlje u region ima dosta nižu poziciju što znači da zemlje regiona više ulazu u inovativnost I imaju bolji odnos inputa /output inovativnosti .Primeru radi odnos input/output, (vrednost/ pozicija), za Sloveniju je iznosio 54,50(30)/ 37,21(34),a za Srbiju 43,79(58)/26,90(61). To govori da su zemlje u regionu znatno više uložile u znanje i inovacije.Dok je GII u Srbiji posle pada u 2014 godini sa 54 na 67 beleži blagi porast u 2015 na 63 poziciju pa zatim neznatni pad na 65 I opet porast u 2017 na 62 poziciju. Što znači da je za 5 godina Srbija zabeležila pad od 9 pozicija na listi što možemo videti iz tabele br.2 u kojoj je prikazan GII po godinama za Srbiju.

Tabela 2:Globalni index inovativnosti GII za Srbiju po godinama⁴⁰³

GODINA	VREDNOST(0-100)	POZICIJA (RANK)	DOHODAK
2013	37,87	54	UM
2014	35,89	67	UM
2015	36,47	63	UM
2016	33,8	65	UM
2017	35,3	62	UM

⁴⁰² www.globalinnovationindex.org

⁴⁰³ www.globalinnovationindex.org

Prema podacima Republičkog zavod za statistiku Srbije 2014-2016 među poslovnim subjektima inovatorima bilo je 5417 malih i 1228 srednjih poslovnih subjekata . Mali poslovni subjekti(inovatori) su učestvovali u inovacijama sa 38,2 % a srednji poslovni subjekti(inovatori) su učestvovali 54,4 % u uvođenju inovacija.S obzirom da je broj poslovnih subjekata MSPP koji nisu uvele inovacije 9786 što je skora za trećinu više od poslovnih subjekata inovatora ,da se zaključiti da je inovativni potencijal MSPP nedovoljno iskorišćen . Većina MSPP u Srbiji nema izraženu inovativnu orijentaciju što znači da svoju konkurentnost ne gradi na razvoju inovativnosti , što je praksa u razvijenim zemljama.

Tabela br.3: Poslovni subjekti prema inovativnosti I veličini⁴⁰⁴

	Ukupno	Inovatori	Poslovni subjekti koji nisu uveli inovacije	Učešće inovatora u procentima (%)
Ukupno	16957	6994	9963	41,2
Mali subjekti	14174	5417	8757	38,2
Srednji subjekti	2257	1228	1030	54,4
Veliki subjekti	526	349	177	66,3

Kako bi što bolje odgovorili na H2 i dobili uvid u navike i stavove MSPP i zaposlenih u Srbiji obavili smo istraživanje anketiranjem ispitanika (zaposlenih). Na postavljena pitanja :Da li je znanje glavna imovina kompanije? Da li kompanija poseduje program menadžmenta znanja ?Da li zaposleni rado dele znanje jedni sa drugima? Da li kompanija podstiče kreativnost i inovativnost? Da li kompanija nagrađuje deobu znanja ?Da li kompanija održava interne obuke u cilju unapređenja sticanja i deljenja znanja? Da li kompanija šalje zaposlene naobuke, seminare i sl? Dobili smo sledeće odgovore :60,5 % ispitanika smatra da znanje nije glavna imovina kompanije dok 39,5 % smatra da znaje jeste osnovna imovina. 44,4 % je smatra da kompanija poseduje program menadžmenta znanja,36,1 % da ne poseduje, a ostali nisu upoznati. 55,3 % smatra da ispitanici nerado dele znanje jedni sa drugima,39,5 % to rado čini.71,1 % ispitanika kaže da kompanija ne nagrađuje deobu znanja.,a 55% da kompanije podstiču kreativnost I inovativnost.57,9 % je odgovorilo da kompanije ponekad održavaju interne obuke u cilju sticanja ,usvajanjai deobe znanja.A čak 60,5 % njih da kompanije šalju zaposlene na eksterne obuke,kurseve,seminare. Iz priloženog se da zaključiti da se znanju ne daje značaj koji zaslužuje.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iz istraživanja predstavljenog u radu, da se zaključiti da su zaposleni u MSSP svesni značaja znanja koje ono donosi za budućnost ali da nemaju odgovarajuću svest i podsticaj da to znanje i podele sa kolegama.MSSP su svesne značaja znanja koje ono ima za razvoj ali i dalje nedovoljno angažovane na tom polju. MSPP kao glavni nosioci razvoja Srbije treba da podstiču inovativnost, kreativnost I postanu kompanije znanja, kako bi uvećale svoje konkurentske prednosti i poboljšale ekonomsku situaciju u zemlji i regionu.

REFERENCE

- [1] Drucker P.(1992) The Age of discontinuoty:Guidelines to our changing society,1,izdanje 1969.god,Harper & Row,str.263-268
- [2] Ministarstvo finansisja i privrede.: Izveštaj MSPP za 2015 godinu, Beograd
- [3] [4]http:// www.globalinnovationindex.org
- [5] Republički zavod za statistiku,Saopštenje br.197,20.07.2017 Republika Srbija,Beograd,str.1.,

⁴⁰⁴ Republički zavod za statistiku,Saopštenje br.197,20.07.2017 Republika Srbija,Beograd,str.1.,

LEADERSHIP AND ITS IMPACT ON GOOD GOVERNANCE

Ardiana Bunjaku
Sofronija Miladinovski

Abstract: In this research paper I am aiming to emphasize the importance of leadership and its impact on good governance structure. From the literature review and my research on this subject I concluded that leaders, policy makers, and development professionals in transition countries but not only, often worry that well-intentioned policies designed to improve the lives of their communities will fail to deliver results. Usual question is “Which way to follow, what is the right policy to adopt?” Instead these countries should think “What makes policies work to produce life-improving outcomes?” Governance, which includes boards, monitoring systems and signaling mechanisms like codes of conduct, ensures the success of leadership visions and organizational potential in the long run. Usually we hear that behind every leader is a team that executes the vision, yet we rarely talk about the accountability mechanisms that make sure the leadership is on the right course.

Any leader in public or private sector will have success in the long run if they invest on setting up the good governance structure in place.

INTRODUCTION AND LITERATURE REVIEW

Introduction

The past 20 years have seen enormous progress around the world in socioeconomic indicators. The rapid diffusion of technology and greater access to capital and world markets has enabled economic growth rates that were previously unfathomable, and they have helped lift over 1 billion people out of poverty. And yet increased flows have also led to rising inequality, both within and across borders, and to greater vulnerability to global economic trends and cycles. Indeed, although the global spread of capital, technology, ideas, and people has helped many countries and people move forward, other regions and populations appear to have been left behind, and they are still facing violence, slow growth, and limited opportunities for advancement.

As ideas and resources spread at an increasingly rapid rate across countries, policy solutions to promote further progress abound. However, policies that should be effective in generating positive development outcomes are often not adopted, are poorly implemented, or end up backfiring over time. Although the development community has focused a great deal of attention on learning *what* policies and interventions are needed to generate better outcomes, it has paid much less attention to learning *why* those approaches succeed so well in some contexts but fail to generate positive results in others.

Without effective leadership and Good Governance at all levels in private, public and civil organizations, it is arguably virtually impossible to achieve and to sustain effective administration, to achieve goals, to sustain quality and deliver first-rate services. The increasing complexities and requirements arising from the constant change in society, coupled with the constant push for higher levels of productivity, require effective and ethical leadership. Good governance and effective-ethical leadership are the essential requirements for an organization to be considered successful in the eyes of all stakeholders in the 21st century.

This research paper deals with the effective leadership and its importance of implementing the universally accepted principles of Good Governance.

The first section is about literature review and definition of key words utilized in the paper.

The second section deals about selected essential qualities of leadership. The third section deals with principles of Good Governance. The fourth sections deals with Effective Leadership and Its Impact on implementation of principles of Good Governance. The fifth section deals with conclusion and recommendation

Literature Review

The World Bank published its Global development Report on “Governance and Law⁴⁰⁵” . This Report is being launched at a time when global growth and productivity are continuing to slow, limiting the resources available to help the world’s poorest and most vulnerable. Yet, people’s demands for services, infrastructure, and fair institutions are continuing to rise. Given strained government budgets and development aid, it is vital that resources be used as effectively as possible. We can do this by harnessing the finance and skills of private businesses, working even more

⁴⁰⁵ <http://www.worldbank.org/en/publication/wdr2017>

closely with civil society, and redoubling our efforts in the fight against corruption, one of the biggest roadblocks to effective, lasting development. However, coordinating the efforts of this diverse set of groups requires clarity on the roles and responsibilities of each group, along with effective rules of the road to reach and sustain agreements. Without paying greater attention to stronger governance, the World Bank Group’s goals of ending extreme poverty and boosting shared prosperity, as well as the transformational vision of the United Nations’ broader Sustainable Development Goals, will be out of reach. Based on extensive research and consultations conducted in many countries over the past 24 months, this Report draws attention to the importance of commitment, coordination, and cooperation as the three core functions needed to ensure that policies yield their desired outcomes. Specifically, it explores how policies for security, growth, and equity can be made more effective by addressing the underlying drivers of governance.

Clear communication within an organization is critically important in order for corporate governance structures to succeed. When an employee is responsible for various accounting and reporting functions, they need to understand the entire organizational structure within which they are operating, explains Marc Palker, Principal at MPP Associates and Chair of the Institute of Management Accountants’ Global Board of Directors⁴⁰⁶.

LEADERSHIP - WHAT IS A LEADERSHIP?

Although the concept of leadership is as old as human history, interest in leadership increased during the early part of the twentieth century. Various theories of leadership has emerged and contributed much to the development of leadership concept. It is a difficult concept to fully appreciate and understand. Burns (1987) suggests that, leadership is one of the most observed, but least understood phenomena on earth. Though there are a number of definitions are proposed by different scholars given the changing and dynamic nature of our globe, for the purpose of this assignment let’s take the following definition of the term. Accordingly, “Leadership is a process by which a person influences others to accomplish an objective and directs the organization in a way that makes it more cohesive and coherent.

As Northouse (2003: page 3) points out, leadership is a process whereby an individual influences a group of individuals to achieve a common goal. From the above definition of the term one can understand that it includes the process by which individuals influence others. The outcome of the process is nothing but achieving a common goal through the commitment and willingness of both leaders and followers. In general, leadership is about relationships. Above all, it is about working with and guiding people in new directions; it is about integrity and trust; achieving the most positive interaction between leaders and followers, customers, employees, shareholders.

GOVERNANCE - Why is Governance Important?

Organizations strive to be competitive and sustainable over the long term; core elements of this are creating and optimizing organizational success and stakeholder value, effective resource utilization, and accountability. Governance should, therefore, be more than a compliance exercise designed with the sole purpose of satisfying regulatory requirements—it should involve both compliance and performance.⁴⁰⁷

Governance encourages better organizational decision making and accountability for the efficient stewardship of resources. It is also characterized by robust scrutiny, which provides important pressure for improving organizational performance.

Effective governance affects the entire organizational cycle: strategic planning, resource utilization, value creation, accountability, and assurance. Such a holistic approach ensures that governance is not “bolt on” but “built in”—integrated into all aspects of an organization.

Successful organizations benchmark governance procedures and practices against their peers. They regularly evaluate results to ensure the continuing effectiveness of their governance practices, and adapt and improve them for future opportunities and threats as the organizations and their environments change.

Global Perspectives on Governance

The recent financial and economic crises exposed many corporate governance weaknesses—most clearly in the financial services industry—as causal factors, or at least aggravating factors.

⁴⁰⁶ <http://www.ifac.org/global-knowledge-gateway/governance/discussion/communication-key-corporate-governance>

⁴⁰⁷ <http://www.ifac.org/global-knowledge-gateway/governance?overview>

A positive effect of these crises is that they create momentum for change. Indeed, after each new crisis there is much debate about governance actions needed for organizations to move on and avoid future social, environmental, and economic crises. This momentum for change can also be leveraged to transition from costly compliance-focused systems to more value-creating ways of governance, leading to more sustainable performance.

Currently, a large number of stakeholders—including governments, regulators, oversight bodies, standard setters, and professional bodies, as well as international agencies and organizations, such as the International Organization of Securities Commissions, Organisation for Economic Co-operation and Development, United Nations Conference on Trade and Development, and World Bank—are debating governance challenges and solutions. Together, these organizations will have a significant impact on determining the necessary and feasible changes for organizations and economies.

The accountancy profession—including professional accountants, professional accountancy organizations, and IFAC—is also urging that organizations around the globe evaluate and improve their governance arrangements in order to achieve more sustainable social, environmental, and economic performance⁴⁰⁸.

The G-20 leaders agree with IFAC in that strong governance is essential in ensuring business is conducted with integrity and for the ultimate benefit of society. It is tough, however, to embed integrity and good governance in any organisation, given the pressures to achieve financial success.

Good governance is major development, in recent years especially in the transition countries; donors and international financial institutions (like World Bank and IMF) are basing their aid and loans to the countries that are undertaking reforms on establishing a proper implementation of good governance. With that they aim to improve *the process of decision-making and the processes by which decisions are implemented are independent and transparent*. Governance can be used in several contexts such as corporate governance, international governance, national governance and local governance.

It is also defined as "*the manner in which power is exercised in the management of a country's social and economic resources for development*". Governance can be seen, therefore, as the exercise of economic, political and administrative authority to manage a country's affairs at all levels. It comprises the mechanisms, processes and institutions through which citizens and groups articulate their interests, exercise their legal rights, meet their obligations and mediate their differences.

Since governance is the process of decision-making and the process by which decisions are implemented, an analysis of governance focuses on the formal and informal actors involved in decision-making and implementing the decisions made and the formal and informal structures that have been set in place to arrive at and implement the decision.

GOOD GOVERNANCE

The concept of good governance is commonly used in the late nineties of the last century and especially by the World Bank, United Nations Development Program (UNDP), OECD and other international and regional organizations and local communities. Although good governance is not conclusively defined in international law, there are specific indications in various international documents about its meaning in an international legal context. This can be seen, for example, in the *United Nations Universal Declaration of Human Rights*) in Article 21, which recognizes and stresses the importance of participation in government and ii) in Article 28, which states that everyone is entitled to an international order in which the rights and freedoms set forth in the Declaration can be fully realized.

The International Federation of Accountants is defining good governance as “The ultimate objective of governance is to create and optimize sustainable organizational success and stakeholder value, balancing the interests of the various stakeholders. It comprises arrangements put in place to ensure that organizations define and achieve intended outcomes.

IFAC is promoting the good governance and has issued the governance documents for Professional organizations emphasizing the importance of implementing good governance as a system to achieve more effective, transparent and accountable profession in the country.

Also different UN Committees have introduced the importance and definition of good governance in their work. For example, the Committee on the Rights of the Child and the Human Rights Council also refer to good governance in

⁴⁰⁸ <http://www.ifac.org/global-knowledge-gateway/governance?overview>

relation to legal security and justice. The term is also defined as “the manner in which power is exercised in the management of a country’s economic and social resources for development”.

We can say that the term, Good governance involves participation, transparency, accountability and rule of law. It also involves effectiveness and equity in governance activity. Good governance ensures that political, social and economic priorities are based on broad consensus in society and that the voices of the poorest and the most vulnerable are heard in decision-making over the allocation of development resources.

DIVERSITY OF THE GOVERNANCE STRUCTURE

It is important to understand that governance structure vary by jurisdiction, by entity, because of different culture, legal background, size and ownership characteristics we cannot rely on “one size fits all”. Examples:

- In some jurisdiction a supervisory board is separated by executive board as set in statutes or other legal documents. In some other jurisdiction both executive and supervisory functions are the legal responsibility of a single or unitary board (“one - tier board” structure).
- In some cases, some or all the governing members are involved in management of the entity, in others management and the governing board have different responsibilities.

In most entities, governance is the collective responsibility of the governing body. But it is important that:

- All the functions are exercised by an appropriate person or committee
- Clear governance matters for all in the organization and its stakeholders
- Undue concentrations of influence are avoided.

BENEFITS OF GOOD GOVERNANCE

Promotes community confidence

People are more likely to have confidence in the professional organization if decisions are made in a transparent and accountable way.

This helps people feel that the organization will act in the public interest, regardless of differing opinions.

It also encourages elected governance structure to remember that they are acting on behalf of their community and helps them to understand the importance of having open and ethical processes which adhere to the law and stand up to scrutiny.

Encourages elected members and council officers to be confident

Elected members and council officers will feel better about their involvement in Professional organization when good governance is practiced.

Members will be more confident that they are across the issues, that they can trust the advice they are given, that their views will be respected even if everyone doesn’t agree with them, and that the Board is a safe place for debate and decision making.

Executives will feel more confident in providing frank and fearless advice which is acknowledged and respected by Board members.

Leads to better decisions

Decisions that are informed by good information and data, by stakeholder views, and by open and honest debate will generally reflect the broad interests of the organization.

This does not assume that everyone will think each decision is the right one. But members of the organization are more likely to accept the outcomes if the process has been good, even if they don’t agree with the decision. They will also be less tempted to continue fighting or attempting to overturn the decision. So even the most difficult and controversial decisions are more likely to stick.

Helps Professional Organization to meet its legislative responsibilities

If decision-making is open and able to followed by observers, it is more likely that organisation will comply with the relevant legal requirements. They will also be less likely to take shortcuts or bend the rules.

Supports ethical decision making

Good governance creates an environment where elected board members ask themselves ‘what is the right thing to do?’ when making decisions.

Making choices and having to account for them in an open and transparent way encourages honest consideration of the choices facing those in the governance process. This is the case even when differing moral frameworks between individuals means that the answer to ‘what is the right thing to do’ is not always the same.

EFFECTIVE LEADERSHIP

Various literatures reveal that a team is recognized by the leadership qualities and skills that are associated with its leader. Hence, it can be considered that if a leader is not performing up to the required standard, the team will obviously not give out their best as well. The main aspects that leaders should consider are the leadership qualities and skills. In order for a process to be successful, it is very important that it is given under charge to an effective leader who has all the leadership qualities and skills.

A team working under an effective leader with quality leadership will always perform the best and set an example for members from other organization's practices.

The qualities of an effective leadership may vary from person to person based on the context in which he was brought up and molded. Thousands of articles and books have been published describing what it takes to be an effective leader and its respective qualities and skills. Some researchers and authors claim an effective leader possesses certain traits or abilities; others say it is all personality; still others maintain it is the behavior--not necessarily the intentions or thoughts—that are crucial.

Moreover, qualities of an effective leadership vary based on the area of operation and expertise. Accordingly, the leadership qualities of business person, religious leader, military leader, sportsman or political leader vary from one another based on the area of operation and the expertise required for each of them. Whatever our viewpoint, under the following discussion, let's see about *the selected qualities* of an effective leadership which are relevant to the context of this assignment.

Competence

Competency is among the important qualities of an effective leadership. In its most basic form, the anatomy of leadership is a matter of character and competence. As a leader, the leader must be seen by his followers being an expert in our field or an expert in leadership. Unless his followers see as highly credential--either by academic degree or with specialized experience--and capable of leading his group or organization to success, it will be more difficult for him to be respected, admired, or followed.

Practically speaking, not all leaders immediately possess all of the qualities that spell success. Many leaders learn along the way with hard work. As crises and challenges arise, those at the top of the hierarchy have key opportunities to demonstrate to others that they are in fact, qualified to be leaders. In actuality, greater competency can be achieved as a leader gains more on-the-job experiences.

For a leader to be genuinely competent, he needs to demonstrate both *professional and leadership competencies*. Leader's professional competency rests on a particular expertise of certain professional area. This shows that based on the area of expertise, professional competency varies. The other important aspect of an effective leadership quality is leadership competency, which refers to how the leader understands different levels of leadership responsibility and kinds of leadership approach applied appropriately to the right level. Leadership in private institutions is exercised differently from leadership regarding public institutions. This shows that in each case the leadership skills are different based on the nature of the institutions.

Even though, both professional and leadership competencies are important, the former is not indispensable to a great leadership (Bell, 2006). Hence, one can lead an organization with only leadership competency if his leadership competency is strong. Moreover, even though professional competency is important quality for an effective leadership, a person may not become competent in all professions. Putting it in other words, a leader may not need to be an expert on every area of the organization; rather he may need to demonstrate professional competency in some area. Competency does not necessarily refer to the leader's technical abilities. Rather it refers to the ability to challenge the challenge. It is the leader's quality to inspire, enable, being a role model and encourages others. Above all, it is leader's quality to be visionary with regard to the organization they lead with sufficient understanding about the vision, mission and the goal of their organization.

Accountability

Accountability is a concept in ethics and governance with several meanings. It is another important quality for an effective leadership and often used synonymously with such concepts as responsibility, answer-ability, blameworthiness, liability and other terms associated with the expectation of account-giving. As an aspect of governance, it has been central to discussions related to problems in the public sector, nonprofit and private (corporate) worlds.

In leadership roles, accountability is the acknowledgement and assumption of responsibility for actions, products, decisions, and policies including the administration, governance, and implementation within the scope of the role or employment position and encompassing the obligation to report explain and be answerable for resulting consequences.

Through accountability, a leader fosters trust. Accountability can be manifested by taking risks for both success and failure of an organization. Accountability is not something blaming others for failure. Rather it is taking part in every process or journey to reach at best the destination by learning from the current events be it good or bad. It is a true leader that acts in this by taking a risk.

To sum up, as a leader, above all, we have to accept personal accountability for our actions. In the same way we have to also accept accountability for our omissions –which means not doing what we are ought to do.

Openness/Integrity

Openness is the other essential quality of an effective leader. Openness as a leadership quality has many things in it. The first is openness to accept change or new idea. Since change is an undeniable part of life, the leader has to be ready to accept this. The reality is that life stops when change stops. A key part of leadership is recognizing and adapting to change, and making choices about how change happens when you need to Change is feared by most people, so it is understandable that they resist it.

Our ability to choose the direction of change and to recognize the opportunities that present themselves when uninvited change occurs is enhanced by our self-awareness. It results in an openness to change that is the second key to what makes a good leader. When we become open to change we could get to choose the kind of change that happens and how it will work for us and our organization. Openness, among others, consist integrity in it. Through openness, we build our personal integrity which implies that our strong internal guiding principles that one does not compromise.

Language/Relationships

In our everyday life, the way we communicate with others may have its own positive or negative impact on the relationships we have with others. Whatever the case, in order to have a positive relation with others, we have to use positive language instead of negative language. Negative languages are “killing languages”. When we say language, it is not mere types of language we speak; rather it is the style of receiving and giving certain information by using any language. While communicating with others, the leader has to use constructive words, terms or phrases instead of killing words or terms or phrases. We have to wash our destructive words by using more constructive terms.

Effective communication skills undoubtedly top the list of most important leadership qualities - irrespective of which field is being taken into consideration. An individual shouldn't just have ideas, but should also exercise the means of communicating these ideas across the table in an effective manner.

The concept of effective communication is not just restricted to the act of delivering speeches from the stage or addressing a gathering of people, it includes any communication with individuals at the grass roots and taking their feedback. As a leader of certain organization we may address various issues with people at different level, but ignoring these differences while communicating costs us a lot if we did not use constructive terms while communicating with others based on the context at hand. The leader is expected to communicate positively even towards irritating issues or persons by using “GREEN BINOCULAR LENSES”. By these lenses we can see not only the negative aspects of a given issue, but also the positive side of that issue. Without seeing and understanding things with these lenses, we may not reach at the targeted goals {emphasis added}

Above all by using positive language, through effective communication, first the leader builds his relationship with his followers and other persons. Second, effective communication is important because it provides the leader and followers with great access of information relevant to important organizational decisions. Good communication should be supplemented by good listening skill; because it helps to understand the idea of others and to respond accordingly.

Values/Community

Value is another important quality that effective leaders must possess. Value is the intrinsic worth, quality or excellence that renders a thing useful or desirable. It is a core belief what is right and fair in terms of one's actions and interactions with others. It is the tool we use in making decision. What we build through a process while living in a given society is our own character. And it is our character that ultimately determines the course of our lives. Values may be based on knowledge, aesthetic consideration, moral grounds or combination of these.

A leader must choose the values that are most important to him; he has to select the value that he believes in and defines him more. And he has to live them visibly every day at work. If we object lying we have to keep ourselves from lying. Because living our value is one of the most powerful tools available for us to lead and influence others.

Values are influenced by culture and society. Given the difference in culture in our globe, values are interpreted by each of us in our own way. Putting it in another word, value reflects culture and has social elements, principles, or standards that are accepted by a group of society over a long period of time.

Relating it to leadership, it is an essential quality for effective leadership. It helps the leader to be aware of different philosophical beliefs and values even if they do not agree with them. Adherence to the values accepted by the leader is the most important factor in an organization's success. Because it tells us what is right and wrong while making a decision that affects positively or negatively certain organization or society while we are acting as a leader.

Perspective/Balance

This is another essential quality that is important to be an effective leader. Having this quality gives you the ability to see the world from different angles. A leader who is equipped with this quality expectedly says *“the way I see the world is not the only way it is”* His thinking is changed to *“the world is the way we all see it”*. Perspective here means that, there is a possibility to change my view to give me new insights for my action. This quality entails great intellectuality and philosophical humbleness from member of certain organization.

To sum up, whatever our task may be, it always helps to have the right perspective or approach towards various work-related issues. A true and an effective leader is able to visualize his/her goals from different angles and plans things accordingly. This would enable proper distribution of tasks and ensure productive results.

Power/Influence

Power is another important quality that the leader must possess. Power or the way the leaders behave emanate from the principles on which organizations are crafted. Hence, the power that is exercised is the other side of the coin. Due to the system's tenets, individuals are influenced and have some kind of “shape” in their performance and leadership style. It is through this kind of power that individuals impose influence over others.

In the past we have been taught that leadership is position, so we go for position, but when we are in the esteemed position, we realize that it does not follow that everyone follows us. We do not lead through structure, through influence. Positional leaders only influence positional followers, whereas, real leaders influence everyone. From this one can understand that having a position does not mean influencing others. Position does not make the leader, but the leader make the position if he influences others willingly and enthusiastically. For an effective leadership, power is influencing people to commit to the vision and mission of an organization. It is not having position of certain level and exerting force over others.

Humility

This is one of the effective leadership qualities. Though leaders have the maximum responsibility, and though they are the ones who work harder than anyone else in the group, a leader needs to be down-to-earth. He should not think of himself as someone special, he should understand that he is just a leader and not the owner of his people. Only if the leader is humble, people will approach him. It is the duty of a leader to motivate his people, and only if a leader is a humble will he be able to guide and support his group members.

PRINCIPLES OF GOOD GOVERNANCE

Various literatures express principles of Good Governance in different contexts. Some of them put it in relation to development and others from the view point of human rights. For instance, the United Nations Development Program (UNDP) and the World Bank put it in relation to development. Whereas, the United Nations High Commissioner for Human Right states it in terms of the degree to which it delivers on the promise of human rights, civil, cultural, economic and political and social rights.

According to UNDP and World Bank, Good Governance has eight principles/characteristics but for the purpose of this paper I will use the principles of Good Governance of IFAC Professional Accountant in Business Committee. These are:

Accountable

- Transparent
- Rule of law
- Responsive
- Equitable and inclusive
- Effective and efficient
- Participatory

Accountable

Accountability is a fundamental requirement of good governance. The PAO Board has an obligation to report, explain and be answerable for the consequences of decisions it has made on behalf of the Members it represents.

Transparent

People should be able to follow and understand the decision-making process. This means that they will be able to clearly see how and why a decision was made – what information, advice and consultation board considered, and which legislative requirements (when relevant) board followed.

The rule of law

This means that decisions are consistent with relevant legislation and are within the powers of board.

Responsive

The PAO should always try to serve in public interest first but also the needs of the members while balancing competing interests in a timely, appropriate and responsive manner.

Equitable and inclusive

A community's wellbeing results from all of its members feeling their interests have been considered by the board in the decision-making process. This means that all groups, particularly the most vulnerable, should have opportunities to participate in the process.

Effective and efficient

PAO should implement decisions and follow processes that make the best use of the available people, resources and time to ensure the best possible results for their community.

Participatory

Anyone affected by or interested in a decision should have the opportunity to participate in the process for making that decision. This can happen in several ways – members may be provided with information, asked for their opinion, given the opportunity to make recommendations or, in some cases, be part of the actual decision-making process.

QUALITIES OF EFFECTIVE LEADERSHIP AND ITS IMPACT ON IMPLEMENTATION OF PRINCIPLES OF GOOD GOVERNANCE⁴⁰⁹

In the preceding discussions, I would like to elaborate about the meanings of some key words. In addition, among essential qualities of effective leadership the most important qualities of effective leadership have been touched. Furthermore, major characteristics/principles of Good Governance have been stated in a short and precise way. Under the following discussion, the qualities of effective leadership and its impact on implementation of Principles of Good Governance will be presented.

The current situation shows that without effective leadership and good governance at all levels in private, public and civil organizations, it is arguably virtually impossible to achieve and to sustain effective administration, to achieve goals, to sustain quality and deliver first-rate services. The increasing complexities and requirements arising from the constant change in our globe, coupled with the constant push for higher levels of productivity, require effective and ethical leadership. For me, effective leadership and Good Governance are two sides of the same coin. The two has many elements in common. Without an effective leadership we may not ensure Good Governance in its totality.

As it has been said earlier in the preceding discussions, an effective leadership requires its own essential quality. For instance, competence (both professional and leadership) is among the essential qualities of effective leadership. A leader without having competency may not be effective and efficient in leading an organization. When we see in light of Good Governance, efficiency and effectiveness in giving services to the public, utilization of resources both human and material is among the key principle of Good Governance. If a leader lacks competency about what he has doing he may not be effective and efficient in discharging his responsibility which results in misuse of public resources.

The other point to be discussed is accountability envisages making accountable the leader for his action or omission. The same principle is applied in ensuring Good Governance. Taking government as one of the actors in governance, accountability ensures actions and decisions taken by public officials are subject to oversight so as to guarantee that government initiatives meet their stated objectives and respond to the needs of the community they are meant to be benefiting, thereby contributing to better governance and poverty reduction. Because, exercise of public authority is not taken for granted, in my view exercising public authority may result in arbitrariness if not exercised in a responsible way.

⁴⁰⁹ <http://www.abysinnialaw.com/blog-posts/item/1473-qualities-of-effective-leadership-and-its-impact-on-good-governance>

Depending on the sort of mechanism involved, accountability serves as an instrument to achieve various important elements Good Governance. Who is accountable to who varies depending on whether decisions or actions taken are internal or external to an organization or institution. Whatever the case, it cannot be enforced without transparency and the rule of law.

The other important quality of effective leadership is openness. In exercising leadership, openness fosters integrity and dedication of the leader to achieve the targeted goal. By dedication, it is to mean that the leader spends all of his time to accomplish the targeted objective being a model for others. Through openness, there is free flow of information among leaders and followers, including the public at large. Because the leaders are there to serve the public at large, relating it to Good Governance, the Public has a right to access information and to have a say about what the leaders do on behalf of the public at large. Here one thing that should be taken into account is that the leader should have to be cautious not to disclose confidential information.

Participation can be possible if the leader is open. When we say participation it is by both men and women as it is a key cornerstone of good governance. Participation needs to be informed and organized. This means freedom of association and expression on the one hand and an organized civil society on the other hand. This can be fruitful if and only if the leader is ready to be open to share new ideas. Otherwise, if the public is denied the right to access of information it results in loss of public trust; and this in turn results in public grievance and social disturbance.

Moreover, because the leaders are there to serve the common interests of certain group of people, to achieve effectively the objective they set, they have to reach at consensus by allowing the participation of those interested group of concerned people. Because, consensus orientation is a corner stone for Good Governance by mediating different interests to reach a broad consensus on what is in the best interest of the group and here, possible on policies and procedures.

Openness can be also manifested through transparent working systems and procedures. That is to say decisions taken and their enforcement are done in a manner that follows rules and regulations. It also means that information is freely available and directly accessible to those who will be affected by such decisions and their enforcement. It also means that enough information is provided and that it is provided in easily understandable forms and media. The same principle is applied in ensuring Good Governance.

Equity and inclusiveness is one of the important principles in ensuring Good Governance. In the absence of a leadership that encourages openness, participation, transparency we may not envisage equity and inclusiveness. A society's well being depends on ensuring that all its members feel that they have a stake in it and do not feel excluded from the mainstream of society. This requires all groups, but particularly the most vulnerable, have opportunities to improve or maintain their well being. This can be achieved only if the leader gives such opportunity; otherwise, the society, particularly, those vulnerable have no chance to reflect their interest.

CONCLUSION AND RECOMMENDATION

Conclusion

Good governance and effective leadership are the essential requirements for an organization to be considered successful in the eyes of all stakeholders in the 21st century. There is a direct link between Good Governance, effective leadership and economic prosperity. The ultimate objective of governance is to create and optimize sustainable organizational success and stakeholder value, balancing the interests of the various stakeholders. It comprises arrangements put in place to ensure that organizations define and achieve intended outcomes.

Effective leadership and Good Governance are two sides of the same coin. The two have many elements in common. Without an effective leadership we may not envisage Good Governance in its totality. In fact, Good Governance may not be achieved in its totality because of cultural, psychological, social and sociological impacts and differences. Its implementation and perception also varies in line with the level of development and demands of the society. Due to this, the practice shows that very few countries and societies have come close to achieving good governance in its totality.

Recommendation

The recommendations forwarded based on above discussions are: That Leaders in Professional accounting organization are typically involved in planning, implementing, executing, evaluating, and improving governance in their organizations. Many organizations seek advice from their accounting firm on how to improve their governance. In addition, many professional accountants in business have a responsibility to provide objective and accurate information and analyses to support these activities, as well as overall responsibility in governance areas, such as external business reporting. These factors put professional accountants in an excellent position to ensure that governance is integrated throughout an organization—into its very DNA.

The ultimate objective of governance is to create and optimize sustainable organizational success and stakeholder value, balancing the interests of the various stakeholders. It comprises arrangements put in place to ensure that organizations define and achieve intended outcomes.

REFERENCES

- [1] IFAC <https://www.iaasb.org/system/files/publications/files/Model-Guide-for-Professional-Accountancy-Bodies.pdf>
- [2] World Bank - <http://www.worldbank.org/en/publication/wdr2017>
- [3] UNDP - <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan022332.pdf>
- [4] IFAC - <http://www.ifac.org/global-knowledge-gateway/governance?overview>
- [5] UN - <http://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>
- [6] Good governance guide - <http://www.goodgovernance.org.au/>
- [7] <http://www.abysinialaw.com/blog-posts/item/1473-qualities-of-effective-leadership-and-its-impact-on-good-governance>

LEARNERS STYLES AND STRATEGIES- A CRUCIAL FACTOR IN THE ESTABLISHMENT OF CONTEMPORARY TEACHING

Igballe Miftari

International Balkan University, Skopje, Republic of Macedonia i.miftari@ibu.edu.mk

Arta Bekteshi

University "Mother Teresa" Skopje, Republic of Macedonia arta.bekteshi@unt.edu.mk

Blerta Demiri

University of Tetova, Tetova, Republic of Macedonia blerta.demiri@unite.edu.mk

Abstract: Teaching in the modern era has undertaken greater responsibility in means of the teacher-student relationship and in the overall attitude of the learners. It now requires deeper analysis of the personality of the learners, upon their individuality and treats them as “wholly incorporated” in the learning environment. Learners now have more freedom of speech and are constantly engaged in the learning, either consciously or unconsciously. They have a dominant role in the process of reproducing what they knew with what they learned and are part of the planning. However, in order for the learner to be an active participant, the teacher must be aware of the matter of “knowing” the learners styles of learning. According to Richards & Lockhart (1995), “learning styles have been defined as characteristic cognitive and psychological behaviors, which serve as indicators of how learners perceive, interact with and respond to the learning environment. They can be thought of as predisposition to particular ways of approaching learning and are intimately related to personality types.” Oxford (1990) states that “learning strategies are steps taken by students to enhance their own learning. Strategies are especially important for language learning because they are tools for active, self-directed involvement...which result in improved proficiency and greater self-confidence.” (1990, pg.1). Not only is the teacher now focused on teaching strategies, but is similarly focused on “how” the learner learns best, in planning and designing the syllabus with “multi-dimensional” activities for mixed-learner strategy learning and cultural differences i.e. “it is important for teachers to identify which approaches favor better teaching, but it is also important to recognize what learning styles may reflect learning and cultural factors.” (Richards, 1994). Even though such issues may be referred to as “deja-vu” for most parts of the world, the truth is, they are hardly implemented in the region, due to different factors and circumstances.

The main aim of this article is to elaborate the issue of understanding and knowing our learners, with a dose of overall teacher-awareness.

It will further discuss psychological factors of learning and identify different learner styles and their importance, it will introduce different groupings of styles based on different scholars and research and will also reflect on personal experience related to the topic.

We hope that the conclusions and remarks help in further implementation of such factors in our everyday English teaching.

Keywords: learner styles, strategies, personality, cognitive and psychological behaviors, multi-dimensional etc.

AN INTRODUCTION TO MODERN TEACHING

“We cannot teach another person directly; we can only facilitate his (or her) learning.” Carl Rogers

Modern teaching is nowadays referred to the learner and their learning rather than the teacher and the teaching. This means that the learner is the center of the learning process and the teacher should establish instruction according to “how” the learners actually learn. Holec (1980) argues that “language learners take charge of their learning in all respects, including determining the objectives, defining the content and progressions, selecting methods and techniques to be used, monitoring the procedures (rhythm, time, place, etc.) and evaluating what has been learned.” Teachers are now focused on knowing their learners, their personality, individuality, and of course, their preference and the manner they actually learn best. The syllabus is designed in accordance to the mixed learners’ styles of learning and is usually adjusted even after the course has begun, to ensure effective teaching/learning throughout the course. The teaching of English as a foreign language and other subjects as well, now requires specific teacher training. New demands in education nowadays have changed the role of the teacher, as well as that of the learner. Teachers now are not taken as “sources of knowledge” but are seen as facilitators in the learning environment, and learners are now actively involved and in charge of their own learning. They are responsible, active learners, which rely on both previous knowledge and new knowledge that they acquire in class. Learners are now actively engaged in the learning environment and the teaching is now “student-centered.” They have the right to explore, to conduct

research, to plan and create; they have the right to demonstrate and present and to make mistakes, and mistakes are seen as a normal part of the learning process. Holec (1980) further states that: “teachers can help learners take this responsibility, but the ultimate responsibility lies with the learners themselves...” More specifically, strategy awareness in this case is an inevitable part of the learning process, and learners must be aware of the responsibility they have. The classroom atmosphere must be warm and comfortable and the students' must be stress-free. Even though from different points of view, the teacher is nowadays seen as passive, it is not true. The requirements and demands of education focus on the teachers' monitoring skills, demonstrating skills and on the manner of management skills. The teachers should be very well-prepared and of course well-planned in order to manage interactive teaching and should normally be aware of different personalities and different learning styles in the classroom. Teachers should also keep track of all the progress, and identify which strategy works best for each student. All in all, being a good teacher nowadays is easier said than done. Many teachers are afraid of new approaches to teaching as they lack self-confidence and lack training and technology skills. This is a major disadvantage that will closely be examined further in the article. Since emphasis is put on learning strategies and the learner, let us firstly examine what they are according to different scholars.

DIFFERENT SCHOLARS' THEORIES ON LEARNING STYLES AND STRATEGIES

“They know enough who know how to learn.” Henry Adams

If we wish to better comprehend the concept of learning style and strategy and their importance, we must firstly base it on previous research that has been conducted and on different theories concerning the terms. What are learning styles and strategies and what do they represent? Are they the same in meaning and in context, or do they differ? Different scholars have different theories, which are more or less similar in meaning, though we shall further examine the case.

Learning strategies

The word strategy comes from a Greek term “strategia” meaning generalship or the art of war i.e. strategy involves the management of troops, ships, or aircraft in a planned campaign. (Oxford,1990, p.7). We can now make a comparison between troops of an army for example with learners of a class, both groups requiring special organization and management in achieving success in winning the battle (in the first case, of winning a battle at war and in the second of winning the battle of learning a language). This simple example of strategy itself concludes that in the field of learning as well as in that of battle, the struggle is to maintain a certain pre-planned design of “who does what and how.” The leader (teacher) should know what strategy to use with what learner, just as the general should know what soldier to put in what position. When language learning is taken into consideration, the whole process of understanding, perceiving and decoding is a very complex situation. We can compare effective strategy usage with composing music for example. It is not enough to know tunes and instruments- it's how the mixture of what we know produces something beautiful, almost extraordinary. It is simply like playing tunes on a piano. It's not the movement of the hands, but the rhythm of the hands combined with the inner soul. Weinstein and Mayer (1986) defined learning strategies broadly as "behaviors and thoughts that a learner engages in during learning" which are "intended to influence the learner's encoding process" (p. 315) According to Chamot (1987) "learning strategies are techniques, approaches, or deliberate actions that students take in order to facilitate the learning and recall of both linguistics and content area information." Rubin (1987) states that learning strategies “are strategies which contribute to the development of the language system which the learner constructs and affect learning directly.” (p. 22) Oxford (1990) further observes that “learning strategies are the particular approaches or techniques that learners use to learn a foreign language. Students use various learning strategies when they are faced with various problems. ...” and continues “strategy concept has come to mean a plan, a step or conscious action toward achievement of an objective. In education, it has taken on a new meaning and has been transformed into learning strategies.”

Learning styles

Although both terms are usually found together, some researchers argue that there might be a slight difference in between learning styles and strategies. Learning styles is another variable. Oxford (1989) however asserts that “little research has been dedicated to the relationship between learning strategy use and learning style” (p. 241)

Dunn and Dunn (1979 as cited in Reid 1987) define learning styles as “a term that describes the variations among learners in using one or more senses to understand, organize, and retain experience” (p. 89)

Reid (1995) asserts that learning styles have some fundamental characteristics, on which they are based. These are:

- every person, student and teacher alike, has a learning style and learning strengths and weaknesses;
- learning styles exist on wide continuums, although they are described as opposites;

- learning styles are value-neutral; that is, no one style is better than others (although clearly some students with some learning styles function better in a US school system that values some learning styles over others);
- students must be encouraged to “stretch” their learning styles so that they will be more empowered in a variety of learning situations; often students’ strategies are linked to their learning styles;
- teachers should allow their students to become aware of their learning strengths and weaknesses.

(Reid, 1995, p. xiii) Whether they are steps, behaviors or tools is not a matter of relevance. The matter lies elsewhere: in the understanding of their importance in the teaching/learning process. The two-way process of teaching and learning and of teacher vs. learner is now “balanced.” Both participants in the learning are now bound to working together as they facilitate the burden they have. They should be aware of how to maintain successful classroom instruction and how to plan it according to their personal learning styles and strategies.

DIFFERENT LEARNING STYLES AND STRATEGIES

Research conducted concerning learning styles and strategies implies that there is not a strict statement that actually proves their difference; they are more likely to have more in common than is actually thought of. The most important feature that they both have in common is the fact that they are student-based theories on the way they learn best, on how they analyze best, how the function best in the classroom and out of it. Both styles and strategies build together the concept of active learning and learner awareness; they imply that the learner has as much part in the learning process as the teacher does, or even more and imply that a way or manner one chooses to learn should be acceptable in the learning environment. The teacher’s awareness together with that of the learner, facilitate effective learning. However, only being aware of this fact is only the solution to half of the problem (issue), the cause being that of many different manners of learning. The chaos that may be caused is that of too many types of styles and strategies and the teachers not being able to monitor which style or strategy works best. Also, having in mind the large number of learners in the class, frustration of both the teacher and the learner is inevitable. In order to prevent such frustration, researchers have tried to group them into different groups and to define each group with its characteristics, namely defining how to detect learners’ manner of learning. According to Knowles (1982) differences in the learning styles are reflected in four different types of learners: **concrete learning style learners**- are learners that are interested in information that has immediate value. They want to learn by games, pictures, films, by working in pairs etc. **Analytical learning style learners**- are independent learners and like to solve problems by themselves. They want to study by studying grammar or by reading books and want the teacher let them find their own mistakes. **Communicative learning style learners**- these learners prefer a social approach to learning and prefer learning a foreign language for eg by listening to natives, by talking to native speakers etc. **Authority-oriented learning style**- these learners are said to be responsible and dependable on the teacher. They prefer taking notes and having the teacher explain everything to them. Furthermore, Oxford (1990) identifies direct and indirect strategies:

Direct: memory strategies, which help students to store and retrieve information, cognitive, which enable learners to understand and produce new language, compensation strategies- which allow learners to communicate despite deficiencies in their language knowledge.

Indirect strategies: metacognitive strategies, which allow learners to control their own learning through organizing, planning and evaluating; affective strategies, which help learners gain control over their emotions, attitudes, motivations and values; social strategies, which help learners interact with other people. Another classification was made by Reid (1995) according to the senses. He further identifies: visual, auditory and kinesthetic learners. As you may conclude from the above, it is difficult to actually solve the puzzle of choosing the right tasks for the different learners. As a result, most teachers attempt to neglect the issue of learner styles and strategies, finding it rather confusing and time-consuming. In order to improve the theory of learning, let us further examine some advantages and disadvantages of knowing your learners.

WHY SHOULD WE KNOW OUR LEARNERS?

“It takes better teachers to focus on the learner.” Peter Strevens

Some advantages concerning the issue are learner high-motivation and high self-esteem. Apart from having confidence in what you actually know, being able to put that knowledge to use makes learners more motivated to part-take in the process. As teachers, we know that maintaining learner motivation is highly recommended and that high-motivated learners get better grades and results, making it possible for us to achieve our aims and goals in teaching. Learners are not bored; they are actively involved and are proud of their success at the end of the course. Learners also develop themselves, they become more mature, they become critical thinkers. According to Rubin (1985) through better understanding and managing their learning strategies, learners can expect to:

- gain insights into their own approach in learning;
 - learn to choose strategies appropriate to a task;
 - learn to use these strategies in a classroom or self-study;
 - be able to define strategies for improving memory for language learning etc. (Language learning, 1985).
- Oxford (1990) defines learning strategies as “specific actions taken by the learner to make learning easier, faster, more enjoyable, more self-directed and more transferable to new situations. She suggests that language learning strategies have the following features:
- they contribute to the main goal, communicative competence;
 - they allow the learners to become more self-directed;
 - they expand the role of the teachers;
 - they are problem-oriented;
 - they are specific actions taken by the learner;
 - they support learning both directly and indirectly;
 - they are not always observable;
 - they are flexible;
 - they are influenced by a variety of factors, age, sex, race, motivation etc. (Oxford, 1990, pg. 9)

DRAWBACKS

As in every other attempt to facilitate the learning process, as much as there are advantages there are disadvantages as well. According to our personal experience, as much as we try to know our learners, it is truly impossible. The number of students in the class is usually over 30, and this makes it very difficult to design activities according to each learner’s manner or style of learning. It is a frustrating experience. Secondly, teacher awareness and training is required, and this issue is a current one in Macedonia. Most teachers lack experience and training. Finally, there isn’t an assessment tool that would measure students' overall success accurately i.e. we cannot actually monitor the scope of success when using different strategies in the class. However, we remain very optimistic regarding the issue. Many teachers (if not all) are trying very hard to surpass the difficulties with classroom management and strategy use, by which the implementation procedure is moving rapidly towards success.

CONCLUSION AND FURTHER RECOMMENDATIONS

Regarding learning styles and strategies, we strongly believe that they are very important in active learning. They help enhance learner’s abilities and capacities and make learning an active process i.e. they shift learning from passive to active. They also help learners' individually complete certain tasks and help in their overall improvement of skills and self-confidence. According to Willing (1988) the following recommendations were proposed: “it is hoped that classroom practice will become geared to the developing of good and appropriate learning strategies (to a much greater degree than at present), by which, the following is required:

- a) Exploration of strategies which learners are already making use of, which derive from their previous education and their own cognitive individuality; this exploration can be done through questionnaire and discussion.
- b) Exploration of the relation between individual learning styles and the person’s existing strategies.” (Willing, 1988, p. 172)

Furthermore, they are an important part of modern teaching and should be further implemented and used.

REFERENCES

- [1] Chamot, A. U. (1987). The power of learning strategies. *Ohio Bilingual-Multicultural Update*,
- [2] Dunn, R. Dunn, K. & Price, G.E. (1979). Identifying individual learning styles.
- [3] Holec, H. (1990). Learner training: Meeting the needs of self-directed learning. In H.B. Altman & C.V. James (Eds.), *Foreign language teaching: Meeting individual needs*. Oxford: Pergamon.
- [4] Knowles, L. (1982). Teaching and Reading. London: National Council on Industrial Language Training.
- [5] Oxford, R. (1989). Use of language learning strategies: a synthesis of studies with implications for strategy training. *System* 17 (2).
- [6] Oxford, R.L. (1990b). *Language learning strategies: What every teacher should know*. New York: Newbury House/ Harper and Row.
- [7] Reid, J. M. (1987). The learning style preferences of ESL students. *TESOL Quarterly*, 21. 87-111.
- [8] Reid, J. (Ed.). (1995). *Learning Styles in the ESL/EFL Classroom*. Boston: Heinle & Heinle.
- [9] Richard, J. C. (1994). *Reflective teaching in second language classroom*. New York:

- [10] Cambridge University Press.
- [11] Richards, J.C. & Lockhart, C. (1994). *Reflective Teaching in Second Language Classrooms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [12] Rubin, J. (1985). *The language learning Disc*. Descriptive pamphlet, Joan Rubin Associates, Berkeley, CA.
- [13] Rubin, J. (1987a). Learner strategies: Theoretical assumptions, research, history and typology. In A. Wenden & J. Rubin (Eds.), *Learner strategies in language learning* (pp. 15-30). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- [14] Weinstein, C.E., & Mayer, R.E. (1986). The teaching of learning strategies. In M. Wittrock (Ed.), *Handbook of research on teaching* (pp. 3 15-327). New York, NY: Macmillan
- [15] Willing, K. (1988). Learning styles in adult migrant education. Adelaide: NCRC
- [16] Adams, H. (1907). *The education of Henry Adams*, p.21. In Tripp, p.347
- [17] Rogers, C.R. (1969). *Freedom to learn: A view of what education might become*. Columbus. OH: C.E. Merrill.
- [18] Strevens, P. (1982). In P.S. Green, Review of H.B. Altman and C.W. James (Eds.). (1980), *Foreign language teaching: Meeting individual needs* (Oxford: Pergamon). *System* 10(3), 291.

LEVELS OF SECURITY AND MODERN SOCIETY

Venelin Terziev

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Angel Kanchev University of Rousse, Rousse, Bulgaria;

Higher School of Telecommunications and Posts, Sofia, Bulgaria terziev@skmat.com

Svilen Stefanov

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Vanya Banabakova

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Ilija Iliev

National Military University, Veliko Tarnovo, Bulgaria

Abstract: The rapid development of science and technology has led to the emergence of a crisis in society. Science "pushes" religion, but does not offer a new moral code in its place. The definitions of "security" are almost as many and as controversial as postmodernism. For the purposes of this study, however, it will be sufficient to define security as "the functional state of a system that provides for the neutralization and counteraction of external and internal factors affecting or potentially damaging the system." This scientific article presents a study, which seeks to answer the question why the paradigm "security" is so important in the postmodern society, what are the roots of its influence and meaning, and to seek conclusions and guidelines for its increase. The main features of the postmodern society, some prerequisites and their implications, as well as their impact on the security of all its levels are examined. The subject of the study is the postmodern society with its specific features, and the subject - the security as an indissoluble element of the social relations in the contemporary world.

Keywords: security postmodern society, globalization.

НИВАТА НА СИГУРНОСТ И ПОСТМОДЕРНОТО ОБЩЕСТВО

Венелин Терзиев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Русенски университет „Ангел Кънчев“, Русе, България;

Висше училище по телекомуникации и пощи, София, България terziev@skmat.com

Свилен Стефанов

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Ваня Банабакова

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Илия Илиев

Национален военен университет „Васил Левски“, Велико Търново, България

Abstract: Бурното развитие на науката и технологиите довежда до възникването на криза в обществото. Науката „избутва“ религията, но не предлага нов морален кодекс на нейно място. Дефинициите на понятието „сигурност“ са почти толкова много и така противоречиви, както тези за постмодернизма. За нуждите на това изследване обаче ще бъде достатъчно да дефинираме сигурността като „функционалното състояние на дадена система, което осигурява неутрализирането и противодействието ѝ на външни и вътрешни фактори оказващи влияние или можещи да въздействат деструктивно на системата“. В настоящата научна статия е представено изследване, което търси отговор на въпроса защо парадигмата „сигурност“ е толкова важна в постмодерното общество, какви са корените на нейното влияние и значение и съответно да се потърсят изводи и насоки за нейното повишаване. Разгледани са основните характеристики на постмодерното общество, някои предпоставки и следствия от тях, както и тяхното влияние върху сигурността на всичките ѝ нива. Предмет на изследването е постмодерното общество с неговите специфични особености, а обект – сигурността, като неразривен елемент на обществените отношения в съвременния свят.

Keywords: сигурност постмодерно общество, глобализация.

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Бурното развитие на науката и технологиите довежда до възникването на криза в обществото. Науката „избутва“ религията, но не предлага нов морален кодекс на нейно място. Дори напротив, широкото прилагане на съвременни технологии през време на двете световни войни и то най-вече за създаване на оръжия за масово унищожение, показва че прилагането на научните резултати без морални ограничения води до ужасяващи последствия. Липсата на "цели" и "ориентири" в моралните основи на общественото съзнание създава предпоставки за загуба на ценностна система на практика в няколко поколения. Този процес за съжаление не е приключил и днес.

Понятието „постмодернизъм“ означава това което идва след модернизма. Както казват някои изследователи приставката „пост“ е много удобна защото показва, че постмодернизма произтича директно от модернизма и преходът между двете има по-скоро еволюционен, а не революционен характер. За първи път терминът „постмодернизъм“ [1] се използва още през 1917 година в работите на Рудолф Павлик, немски писател и философ-есеист. По-късно терминът се използва от редица автори с различни значения, но най-вече за представяне на съвременни експериментални течения в изкуството, които не следват идеите на „модернизма“ най-вече на абстрактното изкуство. Всъщност зад термина „постмодернизъм“ в изкуството май-често се разбира завръщане към реализма и създаване на творби (художествени, литературни и др.) достъпни за разбиране от широките маси или с други думи – отричане на модернизма. Истинска популярност терминът придобива с издаването на книгата „Езикът на постмодерната архитектура“ от американският архитект Чарлз Дженкс през 1977 г. В последствие смисълът на понятието „постмодернизъм“ се разширява и обхваща философията, социологията и на практика всички сфери на съвременната наука и изкуство. Това се случва при появата на течение във фреската философия (Алтюсер, Дерида, Лиотар и др.). Всъщност, към момента съществуват голям брой дефиниции на „постмодернизма“ използвани и създадени от различни школи в науката и изкуството, като голяма част от тях са напълно взаимноизключващи се. Ето няколко примера:

- Юрген Хабермас, Даниел Бел и Зигмунт Бауман определят постмодернизма като резултат от политиката и идеологията на неоконсерватизма, за който са характерни естетически еkleктизъм, фетишизация на предметите за потребление и други специфични черти на постиндустриалното общество;
- Умберто Еко трактува постмодернизма в широк смисъл, като механизъм за смяна на една културна епоха с друга;
- Хасан, Уелч, Лиотар считат, че постмодернизма е общ културен знаменател на втората половина на XX^{ти} век, уникален период в който света се разглежда като хаос;
- Според Летен и Сулеймен постмодернизъм не съществува, той може да се разглежда като преосмисляне на културните постулати на модернизма, но самостоятелната постмодерна реакция е мит;
- Кюнг и Тарнас – постмодернизъмът е епоха която идва да смени европейското „Ново време“. Последното се характеризира с безгранична вяра в силата на разума и прогреса. Разбиването на ценностната система се е случило по време на Първата световна война. В резултат на това, евроцентричната парадигма се заменя с глобален полицентризъм, а безрезервната вяра в разума отстъпва място на „гълкувателното мислене“.

Естествено съществуват и редица критики към тезата на постмодерното общество. Повечето от тях са насочени към твърденето че постмодернизъм не съществува и това е по-скоро късен модернизъм (Чомски, Денет, Солженицин и др.)

Очевидно е, че съвременния свят не е същият както през първата половина на XX^{ти} век. Обществени, социални и икономически отношения претърпяват изменения, трансформират се в нови и различни неща, които в повечето случаи са непознати от историята на човешкото общество. Това показва че наистина сме в нов период. Дали ще го наречем постмодернизъм или нещо друго в случая не е съществен проблем. По-важно е да познаваме характеристиките му и да сме подготвени за идващите промени. Всички автори развиващи тезата за постмодернизма и обществото в този период се обединяват около една идея. Хаосът в обществените, социалните политическите и икономическите отношения, разрушаването на старите ценностни системи и липсата на нови които да ги заместят са характеристики показващи че всъщност това е преходен период, преходен процес при преминаване на обществото (като система) от едно състояние в друго. За съжаление новото състояние и новите отношения все още не са очертани и на практика не могат да бъдат дефинирани и посочени ясно. Историческите справки показват, че подобни преходни периода се

характеризират с голяма продължителност и много често с бурни обществени събития, войни и кръвопролития.

Съвсем логично, като продължение на горните разсъждения идва и понятието „сигурност“. И тук, почти всички автори разглеждащи постмодернизма, са единодушни, че сигурността е една от водещите парадигми на съвременното общество. Нейното значение нараства, бих казал експоненциално, през последните години и то преди всичко разглеждано в практически, а не толкова в теоретичен аспект.

Дефинициите на понятието „сигурност“ са почти толкова много и така противоречиви, както тези за постмодернизма. За нуждите на това изследване обаче ще бъде достатъчно да дефинираме сигурността като „функционалното състояние на дадена система, което осигурява неутрализирането и противодействието ѝ на външни и вътрешни фактори оказващи влияние или можещи да въздействат деструктивно на системата“ [2].

Целта на настоящото изследване е да се потърси отговор на въпроса защо парадигмата „сигурност“ е толкова важна в постмодерното общество, какви са корените на нейното влияние и значение и съответно да се потърсят изводи и насоки за нейното повишаване. Ще бъдат разгледани основните характеристики на постмодерното общество, някои предпоставки и следствия от тях, както и тяхното влияние върху сигурността на всичките ѝ нива.

Предмет на изследването е постмодерното общество с неговите специфични особености, а обект – сигурността, като неразривен елемент на обществените отношения в съвременния свят.

2. СИГУРНОСТ

Проф. Слатински [12] развива тезата, че за да бъде разгледана сигурността по-детайлно, за да бъде разбирема е целесъобразно тя да не се разглежда като единно обобщено понятие, а да се разбие на елементи съобразно основните ѝ субекти. Той предлага пет нива на сигурността, както следва: Сигурност на Индивида; Сигурност на Групата от индивиди; Сигурност на Държавата; Сигурност на Общността от държави; Сигурност на Света.

Съществуват и други предложения за разпределения на нивата, равнищата на сигурност, но по-същество те покриват в една или друга степен декомпозицията предложена от Слатински. Както той подчертава, „макар и разделени от първо до пето, тези нива не бива да се възприемат като повече или по-малко важни. Всяко от тях има свое специфично значение. Естествено трябва да се държи сметка за характера на съответното общество и особено за съвременните тенденции, цели и приоритети в обезпечаването на сигурността.“

В увода на настоящото изследване бе посочена дефиниция за понятието „Сигурност“, която се прие за базова и всички последващи разсъждения ще се основават на нея.

Накратко ще разгледаме отделните нива, като отчитаме, че те са подробно дефинирани и описани от други автори, както и връзките им с характеристиките на постмодерното общество. За да се избягнат многократните цитирания на един и същи източник, отбелязвам, че основните концепции за отделните нива са взети от [12].

Сигурност на индивида

Според Даниел Дюдни „човешката сигурност“ е като концепцията за „устойчиво развитие“ – всички са „за“, но малцина разбират какво означава. Това е така, защото съществуващите за нея дефиниции са твърде общи, неясно очертани и обхващащи всичко. За първи път концепцията за човешката сигурност е развита в детайли през 1994 година в Доклада за развитието на човека на ООН. Според него, най-важните компоненти на това ниво на сигурността са: икономическа сигурност (липса на заплахата от бедност); продоволствена сигурност (достъп до храна); здравна осигуреност (достъп до здравна помощ и защита от болести); екологична сигурност (защита от опасни замърсявания и изтощаване на околната среда); лична сигурност (защита от изтезания, войни, криминални нападения, семейно насилие, употреба на наркотици, самоубийства и дори пътни инциденти); общностна сигурност (оцеляване на традиционните културни и етнически групи, физическа сигурност на тези групи); политическа сигурност (зачитане на гражданските и политическите права).

Редица автори и организации предлагат свои определения за обхвата на разглежданото понятие, но поради ограничения обем на разработката те няма да бъдат разглеждани, тъй като в една или друга степен се препокриват или обхващат отделни елементи от изброените по-горе.

В развитите държави, най-вече от Евроатлантическата общност, индивидуалната, сигурност, индивидуалният просперитет и индивидуалното благополучие имат водещ акцент не само в управлението на страната, но и в спектъра от цели и ценности на отделните хора. Коеето означава, че ключов елемент при

оценката на дейността и компетентността на всяка управленска структура, на което и да е ниво в национален мащаб, е как тя гарантира едно приемливо ниво на индивидуална (лична) сигурност, за колкото се може повече граждани.

Важно е да се обърне внимание, че се казва „за колкото се може повече граждани“, а не обобщеното „всички граждани“. Между двете понятия има едно не малко множество граждани, за които очевидно няма да бъде осигурено „приемливото“ ниво на лична сигурност. За тях държавата няма да „изглежда“ нито богата, нито сигурна. И колкото това множество е по-голяма, толкова по-разпространено ще бъде и чувството за несигурност у хората. Всъщност, големият брой хора за които не важи правилото за осигуряване от страна на държава на лична сигурност, и ежедневните срещи на останалите (привилегирани) граждани намалява и чувството за сигурност и на последните. Може да се каже, че това е една от причините за нарастване на чувството за несигурност на личностно ниво, особено в не-чак-толкова развитите държави.

Друга причина за загуба на чувство за сигурност на отделния индивид, е разгледана от Зигмунт Бауман в [10]. Той извежда сигурността, усещането за сигурност, като ключова характеристика на предмодерната общност и я ограничава исторически с настъпването на модерността, когато в принцип на епохата се превръща свободата. Сигурност и свобода са двата полюса на човешкия социален живот. Желанието на човека да придобие повече свобода, да отвоюва повече територии за автономната човешка воля е в основата на този исторически преход, който ние наричаме модерност. Но той по необходимост отрича типа сигурност, на който се е радвала предмодерната общност и който е допускателен за колективно себеосъществяване в ситуация на малък риск. Свободата е фундаментална ценност, но е свързана с риск; рискът убива сигурността; оттам се разпада общността. Нещо повече, общността прави другите неотменима част от вътрешния ни свят, докато в модерното и особено в късномодерното общество другите не са задължителни, те не конструират свободната ни индивидуалност, дори често именно те произвеждат несигурност и, следователно, представляват заплаха за тази индивидуалност. И за да стане въпросът още по-сложен, Бауман добавя, че връщане към състоянието на сигурност, връщане към общността е вече невъзможно. Според него свободата е била само временна последица от рухването на предмодерния общностен ред; скоро тя е заменена от властта на модерните елити, от всеобщия надзор. А постмодерното разпадане, на което днес сме свидетели, само маркира края на непрестанните опити на модерността да изгражда нов тип общности в името на сигурността. Постмодерното разпадане, в крайна сметка, лишава идеята за модерния лабиринт от целия неин смисъл, защото предполага отсъствието на край, на една определена и фиксирана цел. Целта като че ли се избира индивидуално и се консумира индивидуално. Критерият, казва Бауман, вече не е етически и в някаква степен наиндивидуален, а естетически - според това какво ни харесва. Наиндивидуална реалност не съществува и ето защо носталгиите ни по общността могат да се удовлетворяват с участието в една общност на не-принадлежността, в една заедност на самотниците.

Сигурност на Групата от индивиди

За да бъде една група от хора, Група според теорията за сигурността е необходимо да бъдат изпълнени редица условия, които най-общо включват: индивидите в групата да имат общи потребности, нужди и желания, които да бъдат удовлетворявани, а така също и общи заплахи, опасности и страхове на които следва да се даде отговор. С други думи, групата трябва да се обособи и самоидентифицира, като някаква общност с присъщи характеристики на сложна адаптивна система.

Като правило Групата носи в себе си базисни материални и духовни ценности, култура, идентичност, памет, език, традиции и обичаи. Тяхното опазване и зачитане са важни аспекти на нейната сигурност. Групата е особено чувствителна към тези идентификационни маркери, чрез които очертава границите си от други групи и обществото като цяло. Много често представителите на подобни групи смятат че върху тези им ценности се посяга отвън - от мнозинството, от обществото или от други групи. В този смисъл се говори за своеобразен комплекс на уязвимост на Групата.

За всяка една група са характерни четири базисни функции, предложени от Толкът Парсънс, известни като AGIL. Те са:

(A) Адаптация (adaptation) - приспособяване към постоянно променящата се среда;

(G) Целепостигане (goal attainment) - това са целите които групата или нейните членове желаят да постигнат, което води до промяна на поведението на Групата извън рамките на простите модели и адаптацията;

(I) Интеграцията (Integration) - това включва обединяване на членовете и подгрупите в Групата, усилия различните дейности да бъдат направени и поддържани като съвместими, порождаване и поддържане на мотивацията на хората, съвместима с вменените им роли;

(L) Запазване (поддържане) на латентните модели (latent pattern maintenance) - тези същностни модели (шаблони) трябва да бъдат възпроизвеждани непрекъснато за да бъдат запазени.

За по-развитите системи са добавени и две допълнителни базисни функции:

- Целеполагане - по-сложните системи имат способността да си избират и изграждат качествено нови цели, т.е. да определят стратегии за развитие;
- Способност за обучаване - това е свързано с процеса на промяна на поведението на Групата под натиска на външни обстоятелства, т.е. тя се "обучава" било за оцеляване, адаптация, постигане на нови цели или за повишаване на ефективността и ефикасността си.

Групата може да се организира по различни признаци - етнически, религиозни, териториални, социални, професионални, както и по някой други особени критерии, като сексуална ориентация, специфични възможности (например увреждания) и др.

Сигурността на Групата запазва своето важно значение, независимо от усещането че светът постепенно се превръща в множество от атомизирани и преследващи личните си интереси индивиди. Разделението (атомизацията) сменя много от моралните отговорности и нравствените задръжки на отделния човек. Това води до нарастване на значението на собственото Его, което придобива за тези хора първостепенно значение. Ако част от обществото успява да се възползва от тази свобода, не малко хора осъзнават, че съвременната свобода поставя личността в състояние на изолация и безсилие. Пораждат се устойчиви тенденции към бягство от такъв вид свобода, другото име на която е несигурност.

Една от най-острите потребности на човека, не отстъпваща на всеобземачата сила на физиологичните потребности е нуждата да се свърже с външния свят, да избяга от самотата. Чувството на самота и изолация води до психическа деградация, също както физическият глад води до смърт. Религията, национализмът, различните обичаи и вярвания, колкото и абсурдни и разрушителни да са те, щом свързват личността с други хора, са спасение от най-големия ужас за човека – изолацията.

За групите от индивиди е от особено значение съхраняването на идентичността, а тя и нейното запазване са пряко свързани с понятието, въведено от т.нар. „Копенхагенска школа“, „социетална сигурност“. Според Бари Бузан и Оле Уевер социетална сигурност е налице, когато общностите от хора разглеждат дадено състояние или развитие като заплаха за съществуването им като общност.

Други изследователи анализират разликите между националната и социеталната сигурност:

Националната сигурност включва защита на независимостта, суверенитета и територията на държавата от военни нападения и политическо господство на друга държава, т.е. тя е концентрирана върху политическия контрол и е свързана главно със суверенитета.

Социеталната сигурност е свързана преди всичко със способността на дадено общество да запази същностния си характер в променливи условия и при възможни и действителни заплахи. С други думи социеталната сигурност е свързана с устойчивостта в рамките на приемливи условия за еволюция на традиционните модели на език, култура, сдружаване, религиозна и национална идентичност и обичаи. Тя се отнася най-вече до идентичността, до способността на даден народ да поддържа своята култура, своите институции и начина си на живот.

Сигурност на Държавата

Както бе споменато по-горе, сигурността на Държавата е свързана със защита на изконните ценности: териториална цялост, суверенитет, независимост, конституционен и вътрешен ред и т.н. Учени, философи и военни специалисти от най-дълбока древност са изтъквали, че главна сред причините за възникване на Държавата е именно потребността да се гарантира сигурността (отбраната и обществения ред) на обществото. Напълно естествен процес е, че възникването на Държавата е резултат от стремежа на обществото и на отделния човек за повече сигурност.

Релацията Държава – Сигурност е сложна, нелинейна и в нея съществуват обратни връзки. Между двете има непрекъснат процес на взаимодействие, на взаимно проникване, на взаимно укрепване или съответно – отслабване. През вековете се е смятало, че по-силна Държава означава повече Сигурност и в повечето случаи това е било така. С мултиплицирането на възможните и преките заплахи, връзката между двете понятия губи своята линейност и при определени условия се оказва дори с обратен знак, а именно – по-силната Държава означава по-малко Сигурност. Това се дължи на факта, че от определена историческа

епоха насам в рамките на Държавата със Сигурността започват да се конкурират и други блага и ценности – Свобода, Човешки права и преди всичко Демокрация.

Демокрацията отнема на Сигурността първенството сред ценностите и благата предлагани от Държавата. Обществото вече не е съгласно да стои покорно и пасивно в клетката на Сигурността, а това в пълна сила важи и за отделния индивид. Пълноценната демокрация отделя сигурността на обществото и управляваните от сигурността на политическия елит и на управляващите.

Приоритет на демокрацията е сигурността на обществото и на управляваните. Сигурността на политическия елит не може да бъде самоцел на държавата, тя е следствие от нейното нормално функциониране. В противен случай, силовите структури, като държавни органи, се натоварват с несвойствени функции по опазването на режима.

В недемократичните държави понятията сигурност на Държава и тази на управляващия елит се сливат напълно, а сигурността на индивида и на различните общности се принася в тяхна жертва. Чрез насилие, манипулации, пропаганда и намиране на врагове – вътрешни и външни, обществото в недемократичните държави е принуждавано да идентифицира сигурността си с тази на режима или поне да заживее с мисълта, че те са с еднакъв приоритет. По този начин държавата унищожава сигурността на своето общество.

Държавата разполага с различни процедури, механизми и инструменти за гарантиране на сигурността. Тя е единственият легитимен орган, който може да прилага сила. Все още редица задачи, функции и правомощия по гарантиране на сигурността са монопол на държавата.

Съществуват обаче ясно изразени тенденции и становища, че Държавата би следвало да ограничи много от своите функции по отношение на сигурността и да ги „приватизира“. Особено представителите на съвременния либерализъм считат, че властта на правителството трябва да бъде ограничена. То има неотменими функции, като поддържане на отбранителната мощ и вътрешния ред, строеж на инфраструктура и насърчаване на образованието, от друга страна обаче то трябва да осигури свободна пазарна икономика и да не предприема действия, пречещи на естествения ѝ ход. При положение обаче, че Сигурността е същностната съставка на Държавата, то изтеглянето от тази роля на практика обезсмисля съществуването ѝ.

Минимизирането на ролята на Държавата е свързано и с една скрита от обществото промяна, която политическите елити постепенно и плавно извършват, без да дават възможност на обществата да я осмислят и да преценят до колко тя е в техен интерес. Става въпрос за подмяната на „блага“ с „услуги“. Разпределението на благата е свързано с принципа на „безусловността“, т.е. всеки получава справедливо своя дял от тях. Разпределението на услугите, обаче става по критерий „платежоспособност“, т.е. всеки получава толкова, за колкото може да си плати. Здравето, образованието, сигурността са все обществени блага, постепенно превърнати в услуги.

Една от най-актуалните теми в международния дебат за ролята и мястото на Държавата по отношение на сигурността е свързана с еволюцията на Класическата Държава на Сигурността и нейните институционални опори. Те са четири и включват армията, полицията, специалните служби и отбранителната индустрия.

Една от водещите тенденции в международната сигурност е нарастващата роля на природни, антропогенни и техногенни бедствия, аварии и катастрофи и необходимостта от все повече ресурси за тяхното ранно сигнализиране, превенция, своевременно реагиране, противодействие и ликвидиране на последствията. Като следствие на тези процеси, четирите класически опори на класическата Държава на сигурността се изправят пред мощен конкурент за ресурси, а именно Гражданската защита, или Гражданската сигурност.

Тук са възможни два подхода за разрешаване на възникващите проблеми и конфликти. Първият се състои в изграждането на нова – пета опора на държавната сигурност в лицето на споменатата гражданска защита, със съответните и институции, процедури, възможности и инструменти. Вторият се заключава в еволюиране на четирите класически опори по начин позволяващ на всяка от тях да поеме част от задълженията и отговорностите на гражданската сигурност. Не го ли направи, съответната опора рискува да изгуби част от смисъла на съществуването си и съответно – от подкрепата на обществото.

Сигурност на Общността от държави

Подобно на групата индивиди, така и Общността от държави следва да отговаря на определени условия за бъде предмет за разглеждане от теорията за сигурността. Тези условия могат да се обобщят в следното: необходимо е между държавите да съществува някаква степен на вътрешно сцепление, консолидация и интегритет, породени от наличието на общи ценности, интереси или цели или от наличието на общи заплахи, опасности и страхове, на които следва да се даде отговор. Признаците по които е възможно да се създадат или да възникна общности от държави са много и тук няма да се спираме в детайли на тях.

Според американския учен Карл Дойч, успешната интеграция изисква чувство за общност, включващо взаимна симпатия, уважение, доверие и лоялност между интегриращите, най-малкото частична общност в понятията, възприятията и интересите, двупосочна успешна предвидимост на поведението, съвместни действия в съгласие с това поведение. Накратко изграждането на общността е непрекъснат, динамичен процес на споделено внимание, комуникация, разбиране на нуждите и отзивчивост при изработването и вземането на решения.

Карл Дойч разглежда два типа общности за сигурност:

- Амалгамни общности – изграждат се чрез формално сливане на две и повече независими преди това единици в едно интегрално, по-голямо цяло, с някакъв тип общо управление;
- Плуралистични общности за сигурност – които са значително по-лесно постижими и в някаква степен достатъчни, ако основната цел на интеграцията е мирът. Тези общности се изграждат и поддържат по-лесно, защото в тях отделните държави съхраняват своята независимост и политическата си автономия, а техните правителства запазват своята юридическа самостоятелност и независимост. Следователно, те са предпочитано средство за запазване на мира между съставлящите ги единици.

Съществуват и други класификации на държавните общности за сигурност, предлагани от различни изследователи по света, но те излизат извън обхвата на настоящото изследване.

Бари Бузан, Оле Уевер и Яп де Вилде въвеждат понятието „комплекс за сигурност“, което представлява регионално базиран, локално групиран клъстер от държави, чиито главни схващания и тревоги за сигурността са толкова тясно свързани, че проблемите за националната сигурност на всяка една от тези държави не могат да бъдат логично анализирани и разрешавани отделно от проблемите на останалите. Въвеждането на този обект в системата за изследване на сигурността дава възможност за сравнителни анализи и изследвания на отделните региони.

Класическият „комплекс за сигурност“ се определя в светлината най-вече на политическите и военните проблеми на сигурността и има следните характеристики:

- състои се от две или повече държави;
- тези държави представляват географски кохерентно групиране;
- отношенията между тях се определят от взаимна зависимост в сферата на сигурността, която може да бъде позитивна или негативна, но е значително по-силна помежду им, отколкото между тях и държавите извън комплекса;
- структурата на взаимните зависимости може да бъде дълбока и продължителна, макар и не задължително перманентна.

Споразуменията за кооперативна сигурност са институционализирани или не институционализирани образувания от държави, формирани около общностите за сигурност. Те взаимно зависят една от друга чрез сътрудничество в областта на сигурността и отбраната, развивано в рамките на споразумение за кооперативна сигурност. Партньорите в този тип споразумение нямат същите гаранции за своята сигурност, както членките на общностите за сигурност. Споделянето на общи ценности не е първостепенно изискване за кооперативните партньори, но тъй като искат мир и стабилност в зоната, те използват мерки на колективната сигурност. От тук идва и факта, че споразуменията за кооперативна сигурност приличат повече на военни съюзи.

Главните характеристики на този тип споразумения са:

- ориентирани към решаване на проблеми, а не към защита от конкретен агресор;
- общите убеждения са по-важни от общите норми, а общите норми са по-важни от общата идентичност;
- възникват около общностите за сигурност.

Направения преглед на различни източници показва, че към момента тази област от науката за сигурността се развива бурно. Това определено е следствие на факта, както бе споменато в предходната точка, че националната държава, колкото и голяма и силна да е тя не може сама да се справи с глобалните проблеми.

Сигурност на Света

Петото ниво на сигурността е „Сигурност на Света“, сигурност на планетата, т.е. обща, всеобхватна, глобална, универсална сигурност.

През 1982 г. в доклада „Обща сигурност“ на Независимата комисия по въпросите на разоръжаването и сигурността към ООН за първи път е разработена концепцията за обща сигурност. Съгласно нея, не може да

има трайна сигурност ако тя не бъде споделена от всички и общата сигурност може да бъде постигната само чрез сътрудничество, основано на принципите на равенство, справедливост и реципрочност.

В анализа „Глобални отговори на глобални заплахи“, разработен от Oxford Research Group (ORG), са дефинирани основните предизвикателства пред глобалната сигурност:

- Промените в климата и глобалното затопляне;
- Конкуренцията за все по-ограничените стратегически ресурси;
- Нарастващото социално-икономическо разделение и маргинализацията на все повече хора;
- Засиленото разпространение на оръжия и военни технологии, включително оръжия за масово унищожение (глобална милитаризация).

ORG говори за сегашния ортодоксален дневен ред на сигурността. Тази склонност към старите и класическите проблеми е дефектна и не позволява на политическите елити да насочат усилия и ресурси за намиране на устойчиви, реалистични и прагматични решения за нетрадиционните рискове, застрашаващи света. Този подход отговаря на глобалните заплахи чрез сила и борба със симптомите – репресии срещу несъгласните и поддържане на статуквото. В дългосрочен план тази политика е обречена на провал. Ако в идните 5-10 години не се предприемат спешни действия, ще бъде трудно да се избегнат глобалните бедствия и дестабилизацията на глобалната система. Те предлагат да се премине към „парадигма устойчивата сигурност“, превантивен подход, при който се атакуват корените на проблемите. При него се преминава от насочване на ресурсите и енергията „против войната“, към пренасочване на ресурсите и енергията за повече „мир и сигурност“, както и от „сигурност за някои“ към „сигурност за всички“.

В своята монография [13] „Националната сигурност – аспекти, анализи, алтернативи“ професор Николай Слатински предлага списък на тенденциите в рамката на глобалната система за сигурност. Ще си позволя тук само да ги изброя, без да навлизам в детайли, тъй като те са описани подробно в посочения източник, а също по-голямата част от тях са разгледани по-горе в настоящото изследване. Тези тенденции са: (1) Задълбочаване на цивилизационните противоречия Север – Юг (т.е. между богатите и бедните държави) и Запад – Изток (т.е. между демократичните и недемократичните държави); (2) Протичане на взаимно свързани, взаимно влияещи си, взаимно преплитачи се процеси на регионализация и глобализация; (3) Протичане на взаимно свързани, взаимно влияещи си, взаимно преплитачи се процеси на дезинтеграция и интеграция; (4) Сериозно отслабване позициите на националната държава; (5) Установяване на еднополюсен геополитически модел; (6) Установяване на свръхлиберален геоекономически модел; (7) Нарастваща роля на природни, антропогенни и техногенни бедствия, аварии и катастрофи и необходимостта от все повече ресурси за тяхното ранно сигнализиране, превенция, своевременно реагиране, противодействие и ликвидиране на последствията; (8) Известно изместване на фокуса на големите страни към Азия и отстъпление на Балканите към периферията на голямата политика; (9) Стратегически ценностен и цивилизационен дрейф на САЩ и Европа в различни посоки – „разширяване на Атлантическия океан“; (10) Завръщане в международните отношения на силовите методи за преодоляване на спорове, управление на кризите и решаване на конфликтите, за опазване на глобалното статукво, за контрол, манипулиране и потискане на несъгласните с това статукво; (11) Нарастваща амбиция за много по-значима глобална роля на трите едномилардни, преди всичко на ислямския свят, но също така на Китай, а напоследък и на Индия; (12) Нарастване на влиянието на организираната престъпност и тероризма и заплахата от превръщането им в геополитически фактор; (13) Развитие на демографски тенденции, постепенно променящи етническия, религиозния и расовия баланс в глобален мащаб; (14) Промяна в международната политика с бързо навлизане на модерни и свръхтехнологични комуникации, когато всичко което се случва и на което трябва да се реагира ще бъде в режим on-line.

Светът се намира в ключов период от развитието си, когато се решава по какъв път ще тръгне: по сравнително стабилен път на устойчиво развитие, в който дори и да има рискове и предизвикателства, те ще могат да бъдат в известна степен управляеми и под контрол, или по много по-рискови сценарии и ще преминава от една криза, през друга към трета, като управлението и контролът ще бъдат почти условни.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Постмодерното общество притежава всички характеристики на преходен процес, характерен за сложните системи при преминаването им от едно състояние към друго. Историческите справки показват, че подобни процеси се характеризират с голяма продължителност и тъй като към настоящия момент сме на практика в началото му, все още не могат да се очертаят основните характеристики на идващото ново. Все пак очевидно е че се променят не само технологиите, но и цялостната структура на обществото, както и начина

на мислене на хората, особено на тези от новите поколения. Това съвсем логично и естествено води до намаляване на чувството за „сигурност“, както в отделния индивид, така и в общностите, и в обществото като цяло. По този начин се засилва интереса на научната общност към изследване на тази парадигма, но и интереса на „обикновените“ хора, тъй като практическите аспекти на тези изследвания касаят ежедневието им живот и битие.

Все повече светът не може да се разглежда като множество от държави и региони съществуващи всеки сам за себе си. Глобалните проблеми изискват глобални решения. Това подтиква изследователите да обръщат все по-голямо внимание на голямо мащабните нива за сигурност – „Сигурността на Общност от държави“ и „Сигурност на Света“. В тази посока наистина съществуват празнини и възможности за изследвания и анализи.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D0%BC>, 03.06.2017.
- [2]<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%B3%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82>, 03.06.2017.
- [3] Слатински Н., Сигурността – животът на мрежата, Военно издателство, София, 2014.
- [4]<http://www.librev.com/index.php/prospects-world-publisher/77-2009-06-17-08-28-18>, 05.06.2017.
- [5]<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>, 05.06.2017.
- [6]<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82>, 05.06.2017.
- [7]<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D0%B8%D1%8F>, 06.06.2017.
- [8] Bauman Z., City of Fears, City of Hopes. London: Goldsmith's College, 2003.
- [9] Лиотар Ж., Постмодерната ситуация. Изложение за състоянието на съвременното знание, София, Наука и изкуство, 1996.
- [10] Бауман З., Общността – търсене на безопасност в несигурния свят, ЛИК, 2003.
- [11] McCrindle M., The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations, University of New South Wales, Sidney, 2009.

LIABILITY FOR DAMAGES CAUSED BY TERRORIST ACTS, PUBLIC DEMONSTRATIONS OR MANIFESTATIONS IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA - ANOMALIES AND SOLUTIONS

Betim Ameti

International Balkan University – Skopje ametibetim@gmail.com

Abstract: The world is currently going through a difficult period. Every day we hear news how the security system of developed countries has failed to prevent terrorist acts of individuals or groups that kill and cause harm to innocent people for unknown motives. Upon completion of such a crime begin its consequences. In order for such consequences, not to paralyze life in the social community, the state necessarily should take measures to restore these consequences as soon as possible and more fully. The responsibility for damage caused by terrorist acts, public demonstrations or manifestations is one of the special cases of liability, through which it is foreseen to rectify the consequences that result from the above actions by compensating for the damage suffered. Liability for damage caused by terrorist acts, public demonstrations or manifestations is an institution of the Tort law of the Republic of Macedonia, which is regulated by the Law on Obligations. This institute answers the question of who compensates the damage caused by terrorist acts, public demonstrations or manifestations, which damage is compensated and to what amount and who is entitled to claim compensation and who does not. The Institute liability for damage caused by terrorist acts, public demonstrations or manifestations in the Republic of Macedonia has been undertaken with very minor changes from the former Socialist Republic of Yugoslavia and has not suffered essential changes until today. The scientific and expert thought of the Republic of Macedonia lacks discussions, papers and research concerning this important institute of tort law. Such lack is even more surprising given that the institute liability for damage caused by terrorist acts, public demonstrations or manifestations was widely applied in the armed conflict in 2001. The aim of this paper is to clarify some of the anomalies that this institute has and to propose solutions in order to overcome them. While exploring the abovementioned anomalies and delivering solutions were used the analytical, normative and the comparative method. However, the synthetic and historical method appeared as necessary. The deductive and inductive are only used when making the conclusions and observations of the research. As an auxiliary, both the teleological, ontological and other methods are used. The author of this paper after the research came to the conclusion that the institution of liability for damage caused by terrorist acts, public demonstrations or manifestations must be altered. This institution, as regulated *lat. De lege lata* to a good extent, abounds with legal problems, and in part it is outdated conceptually and it is necessary to change it. The legal problems are different in their ontology, starting from gaps and inconsistencies until the contradiction of part of the provisions of this law with another law that regulates individual aspects of this institute. While part of this paper is obsolete, it is necessary to change it in order to meet today's challenges.

Keywords: Liability, damage, terrorist acts, public demonstrations, public manifestations

ОДГОВОРНОСТ ЗА ШТЕТА ПРИЧИНЕТА СО ТЕРОРИСТИЧКИ АКТИ, ЈАВНИ ДЕМНОСТРАЦИИ ИЛИ МАНИФЕСТАЦИИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА – АНОМАЛИИ И РЕШИНИЈА

Бетим Амети

Меѓународен Балкански Универзитет – Скопје ametibetim@gmail.com

Резиме: Светот во моментот поминува низ тежок период. Секој ден слушаме вести како безбедносниот систем на развиени држави не успеал да спречи терористички акти на индивидуалци или групи коишто од непознати мотиви убиват и причинуваат штета на невини лица. Откако е довршено вавкото злодело почнуваат последиците од истото. Со цел вавките последици да не го парализираат животот во општествената заедница, државата нужно треба да преземе мерки што поскоро и поцелосно да се санираат овие последици. Одговорноста за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации претставува еден од посебните случаи на одговорност, преку кој е предвидено да се санираат последиците коишто настануваат од горенаведените дејствија преку надоместување на претрпената штета. Одговорноста за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации претставува

институт на оштетното право на Република Македонија кој што е регулиран во Законот за облигационите односи. Овој институт дава одговор на прашањето кој ја надоместува причинетата штета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации, која штета се надоместува и до кој износ и кој има право да бара надомест а кој не. Институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации во Република Македонија е преземено со многу мали измени од бившата Социјалистичка Република Југославија и не претрпел есенцијални измени до денес. Во научната и стручната мисла на Република Македонија недостасуваат дискусии, трудови и истражувања во врска со овој значаен институт на оштетното право. Таквиот недостаток уште повеќе изненадува имајќи предвид дека институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации беше широко применет по вооружениот конфликт во 2001 година. Целта на овој труд е да ги расветли некој од аномалиите со коишто ги има овој институт и да дава предлог решенија со цел да се надминат истите. При истражувањето на горенаведените аномалии и давањето на решенијата се користени аналитичкиот, нормативноправниот и компаративниот метод. Меѓутоа како неопходни се јавија и синтетичкиот и историскиот метод. Дедуктивниот и индуктивниот се користени само при донесувањето на заклучоците и согледувања на истражувањето. Како помошни се користени и телеолошкиот, онтолошкиот и низа на други методи. Авторот на овој труд по спроведеното истражување дојде до заклучок дека институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации мора да претрпи промени. Овој институт вака како што е регулиран *lat. de lege lata* во добар дел избилува со правни проблеми, а во дел е застарен концептски и неопходна е измена на истиот. Правните проблеми се различни по нивната онтологија, почнувајќи од правни празнини и недоследности па се до косење на дел од одредбите на овој закон со друг закон кој регулира поединечни аспекти на овој институт. Додека пак еден дел од овој труд е застарен и нужно е негова измена со цел да одговара на денешните предизвици.

Клучни зборови: Одговорност, штета, терористички акти, јавни демонстрации, јавни манифестации

1. ВОВЕД

Одговорноста за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации претставува институт на оштетното право, којшто дава одговор на прашањето на кого спаѓа одговорноста за надоместување на штетата причинета во горенаведените ситуации. Во случаите кога со терористички акт, јавни демонстрации или манифестации ќе се причини штета на одреден правен субјект за штетата одговара државата независно од тоа што таа не ја причинила ова штета. Идејата позади ваквата одговорност се разликува од држава до држава, но генерално две се најпознати. Првата тргнува од тоа дека држава треба да одговара поради тоа што не го спречила ваквото настанување на штета. Втората идеја, тргнува од принципот на солидарност, па оттука државата презема обрска да му помогне на оштетниот со репарацијата на штетата. Во конкретниот случај државата е правен штетник. Откако таа ќе ја надомести штетата има право да бара регрес од фактичкиот штетник. Многу развиени држави во нивните законодавства го имаат инкорпорирано овој институт (така на пример Германија, Франција, Шпанија, Хрватска, Србија, Македонија), независно од тоа што содржински се разликува од една до друга. Разликата е нормална појава имајќи го предвид и фактот дека нивните правни системи се различно развиени и се плод на различни култури, традиции, степен на економски развој и други фактори. Меѓутоа од значење е фактот што сите тие правни системи во случаите кога ќе се причини штета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации, државата одговара за причинетата штета.

Институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации во Република Македонија (во натамошен текст: РМ) се регулира со Законот за облигационите односи (во натамошен текст: ЗОО)⁴¹⁰ од 2001 година. Овој институт според формата и содржината која ја има денес, малку се разликува од својот претходник од којшто е и преземен, а тоа е ЗОО на бившата Социјалистичка Република Југославија (во натамошен текст: СФРЈ).⁴¹¹ Предмет на обработка на овој труд ќе биде поимот на овој институт, проблемите коишто истиот сметаме дека ги има, а на крајот ќе бидат дадени и некои предлози за решавање на тие проблеми.

⁴¹⁰ Закон за облигационите односи, Службен весник на Република Македонија, бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13

⁴¹¹ Закон за облигационите односи, Службен лист на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, бр. 29/78, 39/85, 46/85, 45/89 и 57/89

2. ОДГОВОРНОСТ ЗА ШТЕТА ПРИЧИНЕТА СО ТЕРОРИСТИЧКИ АКТИ, ЈАВНИ ДЕМОНСТРАЦИИ ИЛИ МАНИФЕСТАЦИИ ВО РМ: ПОИМ И ПРОБЛЕМИ

Институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации во РМ е регулиран во член 166 од ЗОО под наслов *“Одговорност поради терористички акти, јавни демонстрации или манифестации”*.⁴¹² Согласно член 166 став 1 државата, без оглед на постоењето на вина секогаш одговара за *“штета настаната од смрт, телесна повреда или оштетување, односно уништување на имотот на физичко или правно лице, поради акти на насилство или терор, како и при јавни демонстрации или манифестации”*. Оттука секогаш кога ќе се причини штета со акти на терор, акти на насилство како и при јавни демонстрации или манифестации ќе одговара РМ независно кој е фактичкиот штетник. Меѓутоа овој член нигде не уредува што се тие акти на терор, акти на насилство, јавни демонстрации или манифестации. Што значи дека во еден конкретен случај, судот ќе треба по пат на консултирање на други прописи односно Кривичиниот Законик⁴¹³ да утврди дали актите на терор и на насилство постојат во конкретен случај. Дополнително отежнувачка околност е тоа што за ова судот најчесто одлучува во парнична постапка, а не во кривична постапка што значи дека судија цивилист, ќе треба да толкува друга материја (кривична) за да донесе квалитетна одлука. Друг проблем е тоа што иако насловот на член 166 е *“Одговорност поради терористички акти...”* тој понатаму во став 1 од член 166 ги наведува прво актите на насилство и со тоа дополнително создава правна забуна. Ова поради тоа што нема логика актите на насилство да бидат пред актите на терор кога идејата на овој институт е да ги заштите граѓаните првично од актите на терор, а не од актите на насилство. Инкорпорирањето на актите на насилство дополнително е проблематично и поради тоа што премногу го шири битието на членот 166, а тоа може да биде преголем товар за буџетот на државата.

Јавните демонстрации и јавните манифестации како дејствија со кои може да се причини штета исто така не се обработени во член 166 од ЗОО. Меѓутоа правната теорија главно е согласна околу поимот на овие дејствија.⁴¹⁴ Па така јавните демонстрации може да ги дефинираме како *“негодување што група на луѓе го изразува против актите донесени од страна на органите на власт или другите (јавни) институции во земјата или мерки кои се преземени против акти или мерки на странски држави и нивните органи или организации, или против акти и постапки на меѓународни организации”*.⁴¹⁵ Додека под јавни манифестации се подразбира *“поддршка која што им се изкажува на актите и мерките донесени од страна на органите на власта или другите (јавни) институции во земјата, како и на актите или мерките на странски држави и нивните органи или организации, како и на акти и постапки на меѓународни организации”*.⁴¹⁶ За јавните демонстрации и манифестации како форми на јавно изразување на мислење и дејствување постои друг проблем, а тоа е различната одговорност која се пропишуваа кога ќе се причини штета со овие дејствија. Од една страна ЗОО пропишува одговорноста на РМ, а од друга страна Законот за јавните собири (во натамошен текст: ЗЈС)⁴¹⁷ пропишува одговорност на организаторот на овие настани. Ваквиот начин на регулирање сериозно го доведува во опасност правната сигурност.

Друга аномалија на овој институт е и тоа што ниту ЗОО ниту Законот за парнична постапка (во натамошен текст: ЗПП)⁴¹⁸ не превидуваат забрзана постапка при остварување на правото на надомест на штета, а целта на овој институт е што побрзо да се надомести оштетениот после еден таков немил настан.

⁴¹² Види повеќе Галев, Г., Дабовиќ-Анастасовска, Ј., *Обилгационо право*, 3-то изд., Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, 2011, стр.737 и Ѓорѓевиќ, Ѓ., Stankovič, V., *Obligaciono pravo opšti deo*, 4-to izd., Naučna knjiga, Beograd, 1986, str. 411

⁴¹³ Кривичен законик, Службен весник на Република Македонија, бр. 37/96, 80/99, 48/01, 04/02, 16/02, 43/03, 19/04, 40/04, 81/05, 50/06, 60/06, 73/06, 07/08, 139/08, 114/09, 51/11, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13, 14/14, 27/14, 28/14, 41/14, 41/14, 115/14, 132/14, 160/14, 199/14, 196/15 и 226/15

⁴¹⁴ Види повеќе Чавдар, К., Чавдар, К., *Закон за облигационите односи: коментари, објаснувања, практика и предметен регистар*, 2-ро изд., Академик, Скопје, 2008, стр.346

⁴¹⁵ Лоза, Б., *Обилгационо право општи део*, 4-то изд., Службени гласник, Београд, 2000

⁴¹⁶ Ibid

⁴¹⁷ Законот за јавните собири, Службен весник на Република Македонија, бр. 55/95, 19/06, 119/06, 66/07 и 152/15

⁴¹⁸ Закон за парнична постапка Службен весник на РМ бр. 79/2005, 110/2008, 83/2009 и 116/2010 и 124/2015

3. ПРЕДЛОГ РЕШЕНИЈА НА ИНСТИТУТОТ ОДГОВОРНОСТ ЗА ШТЕТА ПРИЧИНЕТА СО ТЕРОРИСТИЧКИ АКТИ, ЈАВНИ ДЕМОНСТАЦИИ ИЛИ МАНИФЕСТАЦИИ

Откако ги детектираваме проблемите на институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации следно прашање е како истите да се решат. Ние сметаме дека е нужна законодавна интервенција во членот 166 од ЗОО за да се решат горенаведените проблеми.

Законодавната интервенција треба да се однесува на следните точки:

3.1. Дефинирање на поимот терористички акти како дејствија со кои може да се причини штетата;

3.2. Бришење на актите на насилство како дејствија со кои може да се причини штетата;

3.3. Укинување/измена на членот 7 од Законот за јавните собири;

3.4. Процесот на остварување на надоместувањето на штета да се одвива според правилата на итната постапка.

Сметаме дека горенаведените предлог – решенија (освен точката 3.3) е подобро да се регулираат во рамките на ЗОО наместо да се донесе нов специјален закон (пр. како во Хрватска) поради две суштински причини. Прво, се работи за малку членови интервенција во ЗОО и со донесување на нов закон истите непотребно би се отцепувале од ЗОО. Второ, овој институт и да се отцепи од ЗОО пак останува дел од „фамилијата“ на оштетното право па и во тој посебен закон тогаш би се појавила потреба да се повикува на одредбите на ЗОО како генерален закон *lat. lex generalis*, со ова само би се намалила правната ефикасност. Номотехнички овие измени сметаме дека треба да се направат по аналогија на одговорноста од градеж и одговорноста од животни на коишто ЗОО им посетува цела глава во рамките на тој отсек додека за реализирањето на точката 3.3 треба да се преземе законодавна интервенција во членот 7 од ЗЈС.

3.1. Дефинирање на поимот терористички акти како дејствија со кои може да се причини штета

Дефинирањето на поимот терористички акти не е едноставна работа особено ако се има предвид фактот дека овде прво, се работи за кривична материја и второ, помеѓу самите кривичари непостои согласност околу самата дефиниција. Во една ваква ситуација сметаме дека целта при дефинирањето на терористичките акти во ЗОО треба да биде двојна: прво, максимално прецизирање на битието на терористичките акти и второ, да биде во кохезија со Кривичниот законик на РМ. Ваков пример на дефинирање на терористичките акти имаме во Хрватска каде што е донесен посебен закон⁴¹⁹ којшто го регулира ова проблематика и сметаме дека РМ треба да го следи начинот на кој ги дефинира истите.

3.2. Бришење на актите на насилство како дејствија со кои може да се причини штетата

Со цел да се избегне можноста да се воведат правна забуна и да се преоптерети буџетот на државата сметаме дека актите на насилство треба да се избришат од членот 166. Ваков пристап имаат Република Црна Гора⁴²⁰ и Косово⁴²¹ коишто ги имаат избришано актите на насилство од ЗОО, на мислење сме дека и РМ треба да го направи истото.

3.3. Укинување/измена на членот 7 од Законот за јавните собири

ЗЈС во членот 7 пропишува одговорност на организаторот на јавните собири за штетата која настанала како резултат на одржувањето тие собири. Меѓутоа ваквиот начин на регулирање се коси со членот 166 од ЗОО кој за истите ситуации одговорноста ја лоцира кај државата (РМ). Ваквиот начин на регулирање во практика може да сериозно да создаде проблеми поради тоа што две закони за истата материја пропишуваат две спротиставени решенија. Ова сериозно го доведува во опасност начелото на правна сигурност и поради тоа е потребно итно да се преземаат чекори за да се разреши овој правен конфликт. Ние предлагаме две алтернативи, а тоа се укинување на член 7 од ЗЈС со што ќе остане во сила решението во ЗОО или измена на член 7 со тоа што за одговорноста ќе упати на одредбите на ЗОО.

3.4. Процесот на остварување на надоместувањето на штета да се одвива според правилата на итната постапка.

Елементот време е еден од темелните вредности врз кој се гради овој институт. Еден од целите поради којшто е предвиден овој институт е оштетениот побрзо да се надомести и да му се нормализира животот после таков немил настан. Меѓутоа вака поставената цел би ја изгубила својата смисла ако

⁴¹⁹ Види *Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija*, Narodne novine Republike Hrvatske, br. 117/03

⁴²⁰ *Zakon o obligacionim odnosima*, Službeni list Republika Crne Gore, br. 47/2008

⁴²¹ *Ligji per maredheniet e detyrimeve*, Gazeta zyrtare e Republikes se Kosoves, Ligji nr. 04/L-077

постапката низ која треба да се помине за да се дојде до тој надомест е долга. Дополнително што постапките во РМ се доста неефикасни и неекономични и слични постапки траеле минимум 3-4 години само за да се дојде до првостепена Пресуда.⁴²² За да се реши овој проблем сметаме дека треба да се следи решението на Хрватскиот закон⁴²³ и да се додаде член во ЗОО кој ќе предвидува итна (посебна) постапка за барањата за надомест на штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации.

ЗАКЛУЧОК

Институтот одговорност за штета причинета со терористички акти, јавни демонстрации или манифестации вака како што е регулиран *lat.de lege lata* продолжува да изобилува со недоуреденост, нелогичност и контрадикторност. Неуреденоста е резултат на немање дефиници за основните круцијални елементи т.е. поими (актите на терор) на овој институт. Нелогичноста се однесува на нагласувањето на секундарните поими (актите на насилство) во однос на примарните (актите на терор, јавните демонстрации или манифестации) за кој впрочем и постои овој институт. Контрадикторноста се појавува како резултат на косењето на одредбите на ЗОО со ЗЈС во однос на различната одговорност кои овие го пропишуваат кога штетата настанува како резултат на јавните демонстрации или манифестации (јавни собори). Сметаме дека со цел да се разреши горенаведената ситуација е потребна законодавна интервенција. Таа интервенција треба да се однесува на дефинирање на поимот терористички акти како дејствија со кои може да се причини штета со што би се доуредил овој институт. Бришење на актите на насилство како дејствија со кои може да се причини штетата поради тоа што не се во кохезија со целта *lat. telos*, поради која постои овој институт. Укинување/измена на членот 7 од ЗЈС е неопходна и тоа итно за да елиминира контрадикторноста која постои во моментот и да се избегне евентуалната правна несигурност на долг рок. Процесот на остварување на надоместувањето на штета да се одвива според правилата на итната постапка бидејќи во обратно би се губил смислата на овој институт, а тоа е што побрзо оштетениот да добие надомест за да продолжи со нормалното одвивање на животот во заедницата, а државата потоа да ги гони и да бара надомест на штета од сторителите/причинителите.

БИБЛИОГРАФИЈА

Учебници и монографии

Чавдар, К., Чавдар, К., *Закон за облигационите односи: коментари, објаснувања, практика и предметен регистар*, 2-ро изд., Академик, Скопје, 2008;

Галев, Г., Дабовиќ-Анастасовска, Ј., *Облигационо право*, 3-то изд., Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, 2011;

Đorđević, Ž., Stanković, V., *Obligaciono pravo opšti deo*, 4-to izd., Naučna knjiga, Beograd, 1986;

Koch, A. B., *Report on indemnifying victims of terrorism: A comparative survey for the European Committee on Legal Co-operation*, European centre for tort and insurance law, Austria, 2006;

Лоза, Б., *Облигационо право општи дио*, 4-то изд., Службени гласник, Београд, 2000;

Прописи на Република Македонија

Закон за облигационите односи, Службен весник на Република Македонија, бр. 18/01, 78/01, 04/02, 59/02, 05/03, 84/08, 81/09, 161/09, 23/13 и 123/13;

Закон за облигационите односи, Службен лист на Социјалистичка Федеративна Република Југославија, бр. 29/78, 39/85, 46/85, 45/89 и 57/89;

Закон за парнична постапка Службен весник на РМ бр. 79/2005, 110/2008, 83/2009 и 116/2010 и 124/2015;

Законот за јавните собири, Службен весник на Република Македонија, бр. 55/95, 19/06, 119/06, 66/07 и 152/15;

Научни и стручни статии

Puvača Bukovac, M., *Odgovornost Republike Hrvatske za štetu preuzročenu terorističkim aktom*”, zbornik Praven fakulteta Rijeke, v. 27, br. 1, 267-306 (2006);

⁴²² За илустрација на овој факт види Пресуда на Основен суд Тетово, П.бр.416/04 од 14.04.2009 година и Пресуда на Основен суд Дебар, П.бр.48/2010 од 12.07.2010 година

⁴²³ Види член 9 став 3 и 4 од *Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija*, Narodne novine Republike Hrvatske, br. 117/03

Zrinko, Z., *Odgovornost za ratni štetu i štetu nastalu uslijed terorističkog akta*, Hrvatskoj pravnoj reviji 2004/03, Zagreb, 2004;

Прописи на странски држави

Zakon o odgovornosti za štetu nastalu uslijed terorističkih akata i javnih demonstracija, Narodne novine Republike Hrvatske, br. 117/03;

Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list Republika Crne Gore, br. 47/2008;

Ligji per maredheniet e detyrimeve, Gazeta zyrtare e Republikes se Kosoves, Ligji nr. 04/L-077;

Судски одлуки

Основен суд Тетово, П.бр.416/04 од 14.04.2009 година;

Основен суд Дебар, П.бр.48/2010 од 12.07.2010 година;

LIDERSTVO I MENADŽMENT ZNANJA U FUNKCIJI KONKURENSKE PREDNOSTI

Haris Bibuljica
Husnija Bibuljica
husnija.bibuljica@unhz.eu

Abstrakt: U vremenu ubrzanih promena i globalizacije poslovanja, pitanja liderstva i menadžmenta znanja sve više dobijaju na značaju u kreiranju i održanju konkurentne organizacijske prednosti. U radu su dati rezultati istraživanja uticaja liderstva na uspešnost programa menadžmenta znanja u razvijenim zemljama i na Kosovu. Menadžment znanja podrazumijeva usvajanje kolektivnog znanja u cilju postizanja poslovnih ciljeva kompanije. Najkraće rečeno, menadžment znanja ima ulogu da osigura da ljudi imaju znanje koje im je potrebno, tamo gdje im je potrebno i u trenutku kada im je potrebno, tj.

pravo znanje, na pravom mjestu i u pravo vrijeme. Najširi pristup ovom konceptu je razmišljanje o menadžmentu znanja kao procesu koji predstavlja jedinstvo tri komponente: ljudi, procesa i tehnologije. Cilj savremene organizacije je da se svi poslovni procesi posmatraju kao procesi znanja. Ovakvo polazište uključuje stvaranje znanja (Creation), osvajanje znanja (Capture), čuvanje znanja (Storing), podjelu znanja sa drugima (Sharing) i primjenu znanja (Application) na način koji će doprineti stvaranju dodatne vrijednosti za organizaciju.

Ključne riječi: liderstvo, menadžment znanja, promjena, konkurentna prednost, tehnologija, process.

UVOD

Savremena ekonomija, orjentisana sve manje na prirodne resurse, a sve više na preimućstvo intelektualnog aspekta, polazi od činjenice da se konkurentna prednost svake firme nalazi u znanju koje ona posjeduje. Terminima ekonomske teorije rečeno, potrebno je izgraditi strategiju koja će proizvesti super profit, tj. strategiju koja će efikasnim iskorišćavanjem znanja omogućiti firmi da osvoji konkurentsku prednost. Pretpostavka je da se znanjem, u svojim eksplicitnim ili prećutnim manifestacijama, može upravljati. Postavlja se pitanje kako razviti strategiju menadžmenta znanja kojom bi se iskoristio ovako značajan resurs i zaštitila njegova vrijednost. U tom pravcu koncipiran je i ovaj rad, čiji je cilj ne samo sagledavanje značaja programa menadžmenta znanja u postizanju konkurentne prednosti organizacije, već i definisanje uloge i uticaja lidera na efikasnost samog programa⁴²⁴. Mogućnost upravljanja znanjem postaje sve značajnije u današnjoj tzv. ekonomiji znanja (knowledge economy). Kreiranje i širenje znanja unutar savremene organizacije postaje sve više odlučujući faktor u postizanju i održavanju njene konkurentne prednosti. Zapravo, jedina održiva prednost savremene organizacije proizilazi iz onoga šta firma zna, koliko efikasno koristi ono što zna i koliko brzo stiče i koristi novo znanje. Savremena organizacija u eri znanja je ona koja uči, pamti i djeluje na osnovu informacija i znanja dostupnog na najbolji mogući način.

Kao strategijski pogled na menadžment znanja koji sagledava jedinstvo između tehnoloških i ljudskih faktora kao osnovu opstanka u promenljivom okruženju ističe se definicija dr Y. Malhotre po kojoj se menadžment znanja definiše na sledeći način: „Menadžment znanja obuhvata najvažnija kritična pitanja organizacione adaptacije, opstanka i kompetencije u susretu sa sve rastućim i bržim promjenama poslovnog okruženja⁴²⁵. U osnovi, menadžment znanja je otelotvorenje organizacionih procesa koji teže sadejstvu i kombinaciji podataka i informacija koji povećavaju kapacitete informacionih tehnologija i kreiraju i inoviraju potencijalne ljudske kapacitete“ To je koncept kolektivnog znanja jedne organizacije čiji krajnji cilj predstavlja efikasnu primjenu znanja u situacijama u kojima se donose odluke. Koncept menadžmenta znanja predstavlja, dakle "sposobnost da se za relativno kratko vrijeme dođe do informacije koja će omogućiti svakome u organizaciji da donese najbolju odluku, bilo da se radi o uslovima na tržištu, proizvodu, usluzi, procesu, planiranim aktivnostima konkurenata ili nekim drugim informacijama važnim za uspjeh kompanije. Najkraće rečeno, menadžment znanja je proces kroz koji organizacija generiše vrijednost svoje intelektualne imovine bazirane na znanju.

⁴²⁴ Amidon, D.M., Macnamara, D., 7 C's of Knowledge Leadership: Innovating our Future, dostupno na www.entovation.com.

⁴²⁵ Cavaleri, S., Seivert, S., Lee, W.L. (2005) Knowledge Leadership. The Art and Science of the Knowledge – based Organization, Elsevier, str. 6.

Proučavanje problematike menadžmenta znanja, neminovno dovodi i do definisanja i analiziranja faktora čiji se uticaj na efektivnost programa menadžmenta znanja može definisati i kao pozitivan ili negativan, kao pospješujući ili ograničavajući, kao motivišući ili demotivišući. Neki autori čak i samu prirodu koncepta menadžmenta znanja razlikuju od ostalih strategijskih koncepata upravo po strasti, odvažnosti i samopouzdanju lidera znanja (knowledge leader), kako ih nazivaju. Imajući u vidu kompleksnost savremenog poslovnog okruženja, globalizaciju, brz i konstantan razvoj tehnologije, radnike znanja kao nosioce inovativnih i kreativnih procesa, samo znanje kao osnovu konkurentne prednosti organizacije, s pravom možemo konstatovati da je uloga, sposobnost i odgovornost lidera od ključalnog značaja za poslovanje savremenih organizacija⁴²⁶.

1. ULOGA LIDERA U EKONOMIJI ZNANJA

Organizacija koja u svom centru ima implementirani program menadžmenta znanja i koja se bori za svoju konkurentnu prednost u okruženju ekonomije znanja poseduje karakteristike i specifičnosti koje zahtevaju posebne, kao znanju okrenute lidere ili, kako smo ih već nazvali, lidere znanja. Ovakvi lideri se nalaze pred veoma teškim zadatkom. Potrebno je upravljati organizacijom sa sljedećim karakteristikama: prioritet je protok znanja; odnos sa korisnicima usluga nije više jednosmjernan, već se pretvara u partnerstvo koje stvara zajednička rješenja i u kome je protok znanja dvostran; zaposleni čija svakodnevica uključuje program menadžmenta znanja znaju više o tehničkoj osnovi poslovanja, imaju bolji osjećaj za tržište i bliži su korisnicima nego njihovi poslodavci; najproduktivniji faktor ovakvih organizacija, kreativni zaposleni ili radnici znanja, najbolje funkcioniraju u kreativnom haosu i u uslovima u kojima je organizaciona hijerarhija irelevantna; primarna pokretačka snaga organizacije je kontrola toka informacija i ona je podređena internetu i internoj mreži; osnova djeljenja znanja među zaposlenima je povjerenje; kancelarije ne predstavljaju simbol moći, a značaj neformalne komunikacije se maksimalno naglašava. Upravljanje ovakvom organizacijom veoma je težak, odgovoran i izazovan zadatak. Zato i čuveni autor Karl Erik Sveiby postavlja pitanje: "Možete li se suočiti sa ovakvim svijetom? Vjerujem da možete i da nemate izbora – već se nalazite u njemu!"⁴²⁷ Organizacija je veoma težak, odgovoran i izazovan zadatak. Kao uvod u naše detaljnije razmatranje karakteristika i sposobnosti koje treba da posjeduje lider znanja, navešćemo rezultate istraživanja 11th Annual Global CEO Survey 2008, Price Waterhouse Coopers na temu konkurencije i saradnje (Compete & Collaborate. What is success in a connected world?) koji treba da nam ilustruju koliki je značaj lidera za uspješnost kompanije u savremenom poslovanju. Naime cilj istraživanja je bio ispitivanje kako izvršni direktori uspješnih kompanija vide poslovno okruženje u kome rade. Istraživanje je izvršeno među 1.150 izvršnih direktora (CEO) u 50 zemalja, u periodu od septembra do novembra 2007. godine.

Mi ćemo posebno razmotriti dva pitanja koja su značajna za predmet ovog rada. Na pitanje: Koje od ponuđenih vještina i karakteristika smatrate da su ključne za vašu organizaciju?, više od 80% ispitanika se odlučilo za osam od ponuđenih deset vještina. Sa veoma visokim procentom su se opredjelili za sposobnost prilagođavanja internim i eksternim promenama, sposobnost liderstva i vođenja drugih i sposobnost za saradnju.⁴²⁸ Pitanjem: "Da li imate teškoća da regrutujete kadrove sa sljedećim vještinama i karakteristikama?", od izvršnih direktora se tražilo da identifikuju vještine koje je najteže naći kod zaposlenih. Preko 60% ispitanika smatra da su osobine koje je najteže pronaći kod zaposlenih: kombinacija tehničkih i poslovnih vještina, globalno iskustvo i sposobnost za razvoj i liderstvo drugih, kao i sposobnost za kreativnost i inovaciju.

1.1. Lider znanja

U literaturi se već, kao što smo naveli, ustalio naziv "lider znanja" (Knowledge Leader). Njegovo postojanje u praksi potvrđuju primjeri mnogih organizacija, ali se oko njegove važnosti, vrsta, naziva, položaja i uloga u organizaciji, takođe, vode i mnoge rasprave. Ako je znanje osnovni resurs savremenog poslovanja i sredstvo za postizanje konkurentne prednosti organizacije, onda mijenjanje odnosa koji zaposleni imaju prema svom poslu i svojim kolegama, mjerenje vrijednosti koja se novim načinom poslovanja stvara za organizaciju, stvaranje povjerenja kao uslova za neometano dijeljenje i širenje znanja unutar organizacije, globalizacija i tehnološki razvoj, zahtjeva i lidera koji će zahvaljujući svojim posebnim karakteristikama i vještinama, u navedenim uslovima uspjeti da upravlja

⁴²⁶ Davenport, T., Prusak, L. (2000) Working Knowledge, How Organizations Manage What They Know, Harvard Business School Press, str. xv.

⁴²⁷ Capshaw, S., Koulopoulos, T.M. (1999) Knowledge Leadership, DM Review Magazine, maj 1999.

⁴²⁸ PriceWaterhouseCoopers (2008) 11th Annual Global CEO Survey "Compete & Collaborate. What is success in a connected world?". Dostupno na www.pwc.com/ceosurvey. Preuzeto sa sajta 5.3.2008.

znanjem u organizaciji i da zahtjeve promjenjivog i turbulentnog okruženja sprovede u djelo. Najčešće se u praksi susreću sljedeći lideri znanja, različitih naziva sa, u organizaciji, različito određenim poslovima, radnim zadacima i mjestom u organizacionoj strukturi:⁴²⁹

1. Inženjer znanja (Knowledge engineer). Ova vrsta lidera javlja se u organizacijama koje imaju veoma taktički / proceduralan pristup menadžmentu znanja. Zadatak ovog lidera je, kako bismo po njegovom nazivu i sami mogli da zaključimo, da eksplicitno znanje pretvori u instrukcije, programske sisteme i kodifikovane aplikacije. Praktično, na ovaj način se redukuje i smanjuje postojeće znanje da bi se kodifikovalo. Negativna strana ovako postavljene funkcije lidera znanja jeste da detaljnija kodifikacija znanja sprovedena na ovaj način, onemogućava njegovu promjenu u trenutku kada okruženje to zahtjeva.

2. Analitičar znanja (Knowledge analyst)⁴³⁰ je odgovoran za sakupljanje, organizovanje i širenje znanja, obično po zahtjevu. Ova vrsta lidera sprovodi svoju funkciju na taj način što postaje skladište najbolje prakse. Nedostatak ovako osmišljene funkcije lidera znanja jeste što njegovim odlaskom iz organizacije postoji opasnost da ode i najbolja praksa. Još jedna potencijalna opasnost koja stoji iza ovakvog lidera znanja jeste da postane od neprocjenjive važnosti za svoje neposredno okruženje, tako da nije u stanju da svoje vještine stavi na raspolaganje i ostalim dijelovima organizacije, kojima je potreban.

3. Menadžer znanja (Knowledge manager) ima ulogu nadzornika. Ovaj pristup liderstvu znanja ima najbolje rezultate u organizacijama u kojima se vjeruje da je znanje rezultat različitih pojedinaca širom cijele organizacije. Menadžer znanja je odgovoran za koordiniranje napora inženjera, arhitekata i analitičara. Ova pozicija najbolje odgovara velikim organizacijama gdje postoji rizik da se veliki broj posebnih procesa dijeljenja znanja izoluje i fragmentira. U tom slučaju menadžer znanja bi trebalo da obezbedi isti nivo koordinacije ovakvih aktivnosti u svim dijelovima organizacije.

4. Direktor znanja (Chief knowledge officer) je veoma tradicionalni, hijerarhijski pristup upravljanju znanja. Direktor znanja je odgovoran za obezbjeđivanje široke koordinacije svih lidera znanja i direktno podnosi izvještaje izvršnom direktoru organizacije. Za uspješnost ovako osmišljene uloge lidera znanja, neophodno je ustanovljenje kulture dijeljenja znanja u organizaciji.

5. Upavnik znanja (Knowledge steward) je vrlo slično menadžeru znanja. Ova vrsta lidera znanja najviše uspjeha ima u organizacijama koje ne posmatraju znanje kao korporativni resurs kojim se mora upravljati od vrha do najnižeg nivoa u kompaniji. Ova uloga, prilično nepouzdana u praksi, podrazumeva obezbjeđivanje minimalne, ali stalne podrške korisnicima znanja, u formi pomoći oko metoda i praksi liderstva znanja.

Koja od navedenih uloga najbolje odgovara organizaciji, zavisiće od raznih faktora, kao što su nivo na kome se nalazi dijeljenje znanja u organizaciji, spremnost i podrška liderstvu znanja, kao i prijemčivost kulture upravljanja znanjem u organizaciji. Bez obzira o kojoj se ulozi radi, nesporno je da lider znanja ima veliku ulogu u postizanju uspješnosti programa menadžmenta znanja u organizaciji.

1.2. “7Cs” Liderstva znanja

Ekonomija znanja zahtjeva transformaciju upravljanja najdragocjenijem resursom današnjice, ljudskim resursima. Ta transformacija zahtjeva od funkcije liderstva da se od tradicionalne funkcije zasnovane na komandovanju i kontroli, kreće ka funkciji povezivanja, umrežavanja i usmjeravanja. Govoreći o liderstvu u ekonomiji znanja, autori Debra Amindon i Doug Macnamara, koji spadaju u vodeće teoretičare, ali i praktičare menadžmenta znanja, smatraju da su moderni lideri oni koji se ne boje brzine promjena, koji se hvataju u koštac sa konstantnim učenjem, koji znaju da efikasan menadžment nije stvar posjedovanja znanja, već znati kako ga upotrijebiti, koji znaju da nije dovoljno poznavati savremene koncepte menadžmenta, nego i implementirati ih. Po mišljenju navedenih autora, bez obzira što je liderstvo više umjetnost, nego nauka, ipak je potrebno tražiti odgovarajuću mjeru koja će nam omogućiti da izmerimo prijenos od uspješnog liderstva (ROL, Return – on – leadership). Povezanost između znanja i napretka nije nova i nepoznata.

⁴²⁹ Lončarević, R. Mašić, B., Đorđević – Boljanović, J. (2007) Menadžment. Principi, koncepti i procesi, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 145.

⁴³⁰ Frappaolo, C. (2006) Knowledge Management, Capstone Publishing Ltd., str. 57 – 61.25

Postoji sedam područja koji čine lidera znanja uspješnim, tzv. "7C" liderstva znanja.⁴³¹

1. Liderstvo znanja je pitanje konteksta (Context). Lider znanja mora da razumije prirodu složenog konteksta u okviru koga djeluje, kao i da umije da njegov smisao prenese tako da inspiriše druge.
2. Liderstvo znanja je pitanje kompetencije (Competence). Lideri znanja moraju da znaju da se kompetencije baziraju na znanju i da su mnogo dinamičnije nego statični atributi kao što su vještine. Izgradnja kompetencija zahtjeva sistematizovani okvir učenja.
3. Liderstvo znanja je pitanje kulture (Culture). Lideri moraju da spoznaju povezanost motivacije (psihologija) pojedinca i kulture (sociologija) organizacije. Trebalo bi da poznaju tradiciju i naslijeđe (antropologija) i da znaju da više od 2% svoga vremena menadžeri treba da posvete viziji koja predstavlja životnu snagu poslovanju budućih generacija.
4. Liderstvo znanja je pitanje zajednice (Communities). Lideri znanja treba da razumiju vrijednost kolektiva – timova, mreža i zajednica koje rade da bi realizovale viziju. "Kolaborativna prednost" može biti kompetencija novog milenijuma.
5. Liderstvo znanja je pitanje konverzacije i zajedničkog jezika (Conversations, Common Language). Lideri moraju da znaju kako da razvijaju zajednički jezik i da shvate da je mnogo više snage u rezultatima dijaloga, nego u dokumentima koja nastaju kao rezultat pojedinačnih procesa planiranja.
6. Liderstvo znanja je pitanje komunikacija (Communications). Lideri treba da vrednuju komunikacione procese, kako tehničke, tako i međuljudske. Ovo vrednovanje ne treba da se zasniva samo na onome što se prenosi komunikacijom, već na onome novom što može da se nauči i kako novo znanje može da se primeni zarad postizanja dobrobiti za organizaciju ili društvo kao celinu.
7. Liderstvo znanja je pitanje treninga (Coaching). Lideri treba da obučavaju i da budu obučavani od strane ljudi koji imaju slične vještine i viziju.

2. UTICAJ LIDERSTVA NA PROGRAM MENADŽMENTA

Po riječima čuvenog M. Portera potencijalni izvori konkurentske prednosti nalaze se svuda u organizaciji. Da bi se došlo do identifikovanja potencijala jedne organizacije za postizanje konkurentske prednosti, potrebno je analizirati svaku od komponenti tzv. lanca vrijednosti: pet primarnih (ulazna logistika, proizvodnja, izlazna logistika, marketing i prodaja, servis, odnosno postprodajne usluge) i četiri sekundarnih aktivnosti za podršku kreiranju vrijednosti (infrastruktura organizacije, upravljanje kadrovima, razvoj tehnologije i nabavka).⁴³² Sve navedene aktivnosti preduzimaju se u cilju pravljenja mosta između strategijske formulacije i implemtacije.

Na osnovu Porterovog lanca vrijednosti, u literaturi je nastala ideja formiranja i teorijske analize tzv. modela lanca znanja (Knowledge Chain Model). Model lanca znanja će nam omogućiti detaljnije analiziranje položaja i uticaja liderstva na uspješnost programa menadžmenta znanja.

Bazična premisa modela je da su sposobnost organizacije da uči i uspješnost njenih projekata, veoma važne komponente organizacionog uspjeha i postizanja konkurentske prednosti. Primarne aktivnosti u modelu lanca vrijednosti su aktivnosti koje su zajedničke za cijelu organizaciju i koje spadaju pod nadležnost direktora znanja.

U pet primarnih aktivnosti spadaju:

1. Akvizicija znanja (sticanje znanja iz eksternih izvora i preduzimanje aktivnosti da to znanje postane podobno za kasniju upotrebu),
2. Selekcija znanja (selekcija potrebnog znanja iz internih resursa i preduzimanje aktivnosti da se to znanje učini podobnim za kasniju upotrebu),
3. Stvaranje znanja (stvaranje znanja ili otkrivanjem novog ili dobijanjem od postojećeg znanja),
4. Internalizacija znanja (ažuriranje stanja organizacionih izvora znanja distribucijom i čuvanjem stečenog, selektovanog ili stvorenog znanja) i
5. Eksternalizacija znanja (ugrađivanje znanja u organizacione autpute radi puštanja znanja u okruženje).

⁴³¹ Malhotra, Y. (1997) Knowledge Management in Inquiring Organizations, Proceeding of 2RD Americas Conference on Information System (Philosophy or Information Systems – in Track), Indianapolis

⁴³² Holsapple, C.W., Singh, M. () The Knowledge Chain Model: Activities for Competitiveness in Handbook on Knowledge Mngement, Holsapple, C.W. (ed.), Springer, str. 220 – 247.

Pored primarnih, postoje i četiri sekundarne aktivnosti u modelu lanca znanja koje daju podršku primarnim aktivnostima. U sekundarne aktivnosti spadaju:⁴³³

1. Liderstvo znanja (uspostavljanje uslova koji omogućavaju i olakšavaju korisne aktivnosti menadžmenta znanja),
2. Koodinacija znanja (upravljanje međusobno zavisnim aktivnostima menadžmenta znanja da bi se osigurali pravi procesi i resursi u pravo vrijeme),
3. Kontrola znanja (obezbjeđivanje da potrebni procesori znanja i resursi budu dostupni u dovoljnom kvalitetu i kvantitetu u cilju obezbjeđivanja postavljenih zahteva) i
4. Mjerenje znanja (ocjenjivanje vrednosti resursa znanja, procesora znanja i njihovog razvijanja).

Od četiri sekundarne aktivnosti menadžmenta znanja, liderstvo zauzima primarnu poziciju. Liderstvo znanja postavlja osnovni ton organizacione kulture usmjeren na koordinaciju, kontrolu i mjerenje rezultata, kvalifikuje izražavanje svake od primarnih aktivnosti. Najkraće rečeno, liderstvo treba da omogući stvaranje uslova za postizanje uspješnog i plodonosnog menadžmenta znanja, kroz ostalih osam aktivnosti. Osnovne karakteristike ovakvog liderstva su inspirativnost, mentorstvo, davanje primjera, a u cilju stvaranja povjerenja i poštovanja, kohezivne i kreativne kulture, ustanovljena vizije, učenja, slušanja, podučavanja i dijeljenja znanja.⁴³⁴

Na primjerima uspješnih kompanija, tzv. korporativnih lidera, autori Cavaleri i Sharon, navode karakteristike liderstva znanja i njegovu povezanost sa menadžmentom znanja. Po mišljenju autora, korporativni lideri, kao što su 3M, Best Buy, BMW, BP Amoco, Canon, Fuji-Xerox,

Hewlett-Packard, Intel, Nokia, Siemens, Royal Dutch Shell, Sony, Toyota, UniLever i Xerox, rutinski govore o važnosti znanja za njihov uspjeh na duži rok. Neke od ovih kompanija, kao što su 3M, Toyota i Xerox, postalesu nešto više od kompanija koje koriste menadžment znanja. Ove

kompanije su sebe transformisale u organizacije zasnovane na znanju (KBO – Knowledge Based Organizations). Ono što je važno za predmet rada, a što navedeni autori posebno naglašavaju, jeste da lideri u ovakvim, na znanju zasnovanim kompanijama, ne teže da upravljaju znanjem (manage knowledge) unutar svojih kompanija, već traže način da iskusno i na znanju zasnovanim načinima (knowledgeably manage) upravljaju, radipostizanja konkurentske prednosti. Tako i dolazimo do osnovne karakteristike lidera znanja – razumijevanje njihovog osnovnog cilja, a to je transformisanje svojih organizacija u organizacije zasnovane na znanju

koje će koristiti znanje da bi postigle rezultate koji ne mogu biti dostignuti od strane konkurencije. Lideri znanja treba menadžment znanja da integrišu sa razvojem znanja (knowledge development) i da budu sigurni da je znanje utkano u aktivnosti, menadžment sistem i infrastrukturu organizacije.

Uspješno liderstvo koje je fokusirano na znanje, ali u smislu njegovog iskorišćavanja radi postizanja dodatne vrijednosti za organizaciju, daje veoma pozitivne rezultate u praksi, koji se najčešće ogledaju u povećanju produktivnosti i agilnosti firme, jačanju inovativnosti, poboljšanju

reputacije, unapređenje kreativnosti zaposlenih i jačanje njihovog morala. Svaki od navedenih rezultata vrlo je važan za organizaciju. Možemo izvesti zaključak da menadžment znanja predstavlja veliki izazov sa savremene lidere.

Gotovo da u literaturi postoji apsolutna saglasnost teoretičara da efikasnost i uspeh programa menadžmenta znanja zavisi prvenstveno od stava lidera po tom pitanju. Naime, velika je vjerovatnoća da će, ukoliko lideri kompanije ne uvide značaj programa menadžmenta znanja, kao i potencijalne benefite za organizaciju, sam program biti osuđen na neuspjeh. U savremenim uslovima poslovanja, znanje i učenje postaju neraskidivi deo liderstva, a uticaj liderstva na implementaciju programa menadžmenta znanja veoma veliki. O tome govore ne samo navodi u literaturi, nego i brojni primeri iz prakse. Liderstvo samo u saradnji sa ostalim aktivnostima menadžmenta znanja može doprinjeti uspehu ovog programa, ali mišljenja smo da ipak treba naglasiti stav da je "korporacija sjenka čovjeka na vrhu", po riječima A. Millera. Naravno, liderstvo koje bi trebalo da bude faktor koji pospješuje program menadžmenta znanja mora da razriješi jednu od osnovnih dilema u liderstvu, a to je sam način upravljanja radnicima znanja. Možda najbolju sliku liderstva u ekonomiji znanja dao je Peter Drucker koji posao rukovodioca organizacije poredi sa poslom upravljanja operom. "Tu su vaše zvijezde i vi ne možete da im izdajete naredjenja; imate i ansambl i orkestar; imate ljude koji rade iza scene; i imate publiku. Svaka od ovih grupa je posve različita. Ali didrgent opere ima partituru i svi drugi imaju tu istu partituru. U preduzeću morate da se postarate da se sve različite grupe približavaju da bi proizvele željeni rezultat. To je ključ razumijevanja onoga što je pred nama. Ne radi se o tome ko je manje ili

⁴³³ Santosus, M., Surmacz, J., ABC of Knowledge Management, dostupno na www.cio.com/research/knowledge/edit/kmabc.html, preuzeto sa sajta 4.1.2008

⁴³⁴ Shockley, W. (2000) Planning to Knowledge Management, Quality Progress, USA, str. 57.

više važan, već ko je za šta važan. Ne radi se o uzdržavanju od izdavanja naređenja, već treba znati kada naređenje treba dati, a kada se prema nekom treba odnositi kao prema partner.⁴³⁵

ZAKLJUČAK

Liderstvo je nesumnjivo veoma važan faktor koji utiče na efektivnost programa menadžmenta znanja. Uspešno liderstvo koje je fokusirano na znanje, ali u smislu njegovog iskorišćavanja radi postizanja dodatne vrednosti za organizaciju, daje veoma pozitivne rezultate u praksi, koji se najčešće ogledaju u povećanju produktivnosti i agilnosti firme, jačanju inovativnosti, poboljšanju reputacije, unapređenje kreativnosti zaposlenih i jačanje njihovog morala. Biti uspešan lider u menadžmentu znanja predstavlja veliki izazov sa savremene lidere, a imati dobrog lidera na vrhu organizacije znanja, pitanje je od ključnog značaja za uspešnost programa znanja.

Da bi organizacije maksimalno osetile benefite koje može pružiti uspešan program menadžmenta znanja i, u tom smislu, iskoristile nesumnjiv uticaj koji liderstvo može imati na efektivnost samog programa, potrebno je da liderstvo bude okrenuto ka znanju kao osnovi konkurentne prednosti savremene organizacije; da postoji jasna vizija o tome kako se znanje može iskoristiti na najbolji način u tu svrhu; da se neguje otvorena komunikacija i poverenje; da se neguje kultura učenja i usavršavanja zaposlenih i da se zaposleni na pravi način motivišu u tom pravcu.

LITERATURA

- [1] Amidon, D.M., Macnamara, D., 7 C's of Knowledge Leadership: Innovating our Future, dostupno na www.entovation.com.
- [2] Cavaleri, S., Seivert, S., Lee, W.L. (2005) Knowledge Leadership. The Art and Science of the Knowledge – based Organization, Elsevier, str. 6.
- [3] Davenport, T., Prusak, L. (2000) Working Knowledge, How Organizations Manage What They Know, Harvard Business School Press, str. xv.
- [4] Capshaw, S., Koulopoulos, T.M. (1999) Knowledge Leadership, DM Review Magazine, maj 1999.
- [5] PriceWaterhouseCoopers (2008) 11th Annual Global CEO Survey "Compete & Collaborate. What is success in a connected world?". Dostupno na www.pwc.com/ceosurvey. Preuzeto sa sajta 5.3.2008.
- [6] Lončarević, R. Mašić, B., Đorđević – Boljanović, J. (2007) Menadžment. Principi, koncepti i procesi, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 145.
- [7] Frappaolo, C. (2006) Knowledge Management, Capstone Publishing Ltd., str. 57 – 61.
- [8] Malhotra, Y. (1997) Knowledge Management in Inquiring Organizations, Proceeding of 2RD Americas Conference on Information System (Philosophy or Information Systems – in Track), Indianapolis
- [9] Holsapple, C.W., Singh, M. () The Knowledge Chain Model: Activities for Competitiveness in Handbook on Knowledge Mngement, Holsapple, C.W. (ed.), Springer, str. 220 – 247.
- [10] Santosus, M., Surmacz, J., ABC of Knowledge Management, dostupno na www.cio.com/research/knowledge/edit/kmabc.html , preuzeto sa sajta 4.1.2008
- [11] Shockley, W. (2000) Planning to Knowledge Management, Quality Progress, USA, str. 57.
- [12] Drucker, P. (2002) Upravljanje u novom društvu, Adižes, Novi Sad, str. 70.

⁴³⁵ Drucker, P. (2002) Upravljanje u novom društvu, Adižes, Novi Sad, str. 70.

MANAGEMENT OF THE SCHOOL ENVIRONMENT: INCORPORATION OF STRATEGIC IDEAS INTO SCHOOL PLANNING

Arbëresha Mehaj

UKZ University – Gjilan, Republic of Kosova

Sadik Haxhiu

UKZ University – Gjilan, Republic of Kosova sadik.haxhiu@uni-gjilan.net

Abstract: Strategic management has become a vital part of the entire school environment. The effective strategic planning and management decisions are key to focusing on the future, planning a road and following actions to meet the needs of the education system and the entire society. To put more light into this issue, we studied the relevant literature, used results of the visits of 20 schools in Kosovo and results of the questionnaire with directors, teachers and students in 10 Kosovo schools.

The aim of this article, based on the findings of the qualitative and quantitative research in Kosovo schools, is to analyze the context in which strategies decision are made, identify and suggest some managerial tools that can be used by school's management when planning, developing and monitoring school development plans, and analyze to what extend the environmental strategic ideas are incorporated into the school planning. The suggestions can be used by school management and staff to amend the current planning and plan successfully the next strategic management cycle and develop school plans for a number of years.

Keywords: strategic management, school development plans, strategic ideas, environment management

INTRODUCTION

Kosovo in post-war years has brought a number of policies, strategies and laws that regulate school competencies in developing long term-planning, mid-term planning and short-term planning. This process was initiated and commanded to schools as an instrument for becoming self-managing within the processes of integration into the European family.

In doing so, the school management is directed to conduct strategic analysis by involving managerial, pedagogical and organization aspects of the school, which provide important contribution in development of school strategy through analyzing of the school environment, the strategic capabilities and the culture of the school. The results of the strategic analyses will produce school strategic options oriented towards improvement and future. A school strategic plan will have a number of sub-plans divided into years and action steps to achieve the target planned, by incorporating priorities that work in practice. This means that all problems like resources, co-operation, staff preparation need to be considered as well as the daily operation of the plan.

The legal framework for defining the requirements and standards for the preparation and management of school development plans has been developed by local and international experts. It includes few stages: planning of a dynamic plan through action plans and projects, implementation which marks realization of what has been planned, and regular monitoring and evaluation. This makes the management cycle complete.

THE CONTEXT OF THE STUDY

Strategic management defines the long-term performance of the organization with the decision and action needed to be taken by the management⁴³⁶, it consist of all the “analysis, decisions and action an organization undertakes in order to create and sustain competitive advantages”⁴³⁷. The management should understand their role and position in a company, decide about the choices and manage the future of the company⁴³⁸, “it is long term-management not simply a response to current events, it will extend over a period of years and be reflected in the development planning”⁴³⁹.

⁴³⁶ Toma L. Weelen and J. David Hunger (2009). Basic Concepts of Strategic Management. Prentice Hall, Inc

⁴³⁷ Gregori Dess, Tom Lumpkin (2002). Strategic management: Creating competitive advantages. USA: McGraw-Hill.

⁴³⁸ Gerry Johnson, Kevan Scholes, & Richard Whittington. 2008. Exploring Corporate Strategy: text and cases (8th Ed). Harlow: Pearson Education.

⁴³⁹ Tony Bush, Marianne Coleman, M (2000) Leadership and Strategic Management in Education. London: SAGE.

According to Mintzberg, through the development of the strategy we are directed toward the future, we think about the future, make plans about the future and make decision for implementation of the planned activities⁴⁴⁰. “Strategic planning is concerned with identifying a future state and trying to plan a route map to get there”⁴⁴¹. In order to make the plan successfully there is a need to make a detailed plan of action⁴⁴².

Management of school improvement is performed within the framework of school planning, it includes evaluation of the internal and external resources and how they are used, buildings, staff, assets and finances but also the reputations, what has been achieved until now, and identification of gaps and obstacles within and outside the school⁴⁴³ (Fiddler, 2002). The quality of leadership and management is an important component in defining the successful and unsuccessful schools. Bush and Coleman highlight “good management makes a difference to the quality of schools and to the educational outcomes of their students”⁴⁴⁴

AIM OF THE STUDY

The aim of this study is to analyze the context in which strategies decision are made, and analyze to what extent the environmental strategic ideas are incorporated into the school planning. When it comes to environmental-related challenges facing the world today, pollution and global warming have come to represent a real threat to our communities. It is crucial to join forces to prevent and avoid further risk incurring more damage to our planet. Living more environmentally friendly should not be perceived as a tough task. It rather requires small and balancing changes in thinking, collective behavior and individual, day-to-day practices. The positive change in a transitional society and in a country like Kosovo is a duty of everyone, especially when it comes to developing friendly environmental behaviors and providing education on environmental issues for a sustainable socio-economic development. This is because the long-term development of society depends on the qualitative transformation and the way the education system operates, how the governing institutions are governed and directed, but also the results they aim to achieve and the direction the whole system intends to change the society for good. This is especially important when it comes to education and environmental management.

Within the school development plan, environmental activities are also planned. Each school is supposed to define the environment vision, aims and objectives, through which they agree with the main stakeholders for certain actions. Schools should identify and prioritize the environmental problems faced by the school, and create an action plan. The school planning is very important for all participating / interested parties including - teachers, students, parents, community and external partners.

The paper studies challenges and opportunities of school environmental planning, and is focused on aspect of long term and short-term planning, leadership, resources and their management, and monitoring and evaluation.

SCHOOL DEVELOPMENT AND SCHOOL PLANNING

The Ministry of Education Science and Technology has set out challenging and ambitious program for education reform in Kosovo. The Law on Pre-University Education (2011)⁴⁴⁵ has brought some innovations to the education system, including deployment of competencies at local level, which guides schools to develop school planning, that represents the first step in managing the quality of schools and developing strategic planning for improving.

A policy for development of school strategic planning provides possibility to school management to identify areas for improvement, develop a concrete strategy, and offer possibility to implement changes that will bring better outcomes for students. The process of planning will help schools to identify progress and challenges through analyzing of the current situation and plan strategically for the future through development of planning in three levels:

- thinking about the future / long-term planning (3-10 years);
- mid-term planning (2-3 years); and

⁴⁴⁰ Henry Mintzberg. 1994. The rise and fall of strategic planning; reconceiving roles for planning, plans, planners. New York: The Free Press.

⁴⁴¹ Brian Fiddler (2002). Strategic management for school development: Leading your school’s improvement strategy, London: SAGE Publication.

⁴⁴² IBIDEM

⁴⁴³ IBIDEM

⁴⁴⁴ Tony Bush & Marianne Coleman. 2000. Leadership and Strategic Management in Education. London: SAGE.

⁴⁴⁵ MASHT (2011). Korniza e Kurrikulit të Kosovës. Prishtina: MASHT

- short-term planning / annual plan

The school development plan is a project, covering a number of smaller projects. For the management of such a project, usually four stages are involved: the beginning of the process, planning, realization and evaluation.

METHODOLOGY AND PROCESS

Data for the survey were collected through a number of instruments. A total of 300 school staff (management and administrator, teachers and students) were involved focusing on the school planning, and to what extent the environmental strategic ideas are incorporated into the school planning.

In addition, the plans of ten schools have been analyzed, the integration of environmental ideas into the school planning, their implementation and resources available, involvement of teachers, pupils, community, as well as the communication and promotion of environmental regulation in school and community as a factor in improving the school environment. It becomes evident that not all schools have a clear vision of integration of the environment within the school vision and strategic choice, even though in most of the schools the environmental activities have been incorporated within the school plan. Within the framework of the SWOT analysis, considering the deficiencies and risks, most of the schools emphasize, that the school budget does not provide funds for implementation of the environmental activities and failure to obtain timely provision of funds, it hinders the achievement of the results. There is a lack of engagement and lack of interest of the school staff on school ecology. All schools have a monitoring and evaluation plan but not detailed one, how they will monitor the implementation of the activities or projects envisaged in the school planning. Within the long-term school plans, environmental issues are not foreseen, and the majority of school's lack concrete projects with work action plan, implementation and monitoring. Basically, there is a lack of engagement from leadership and staff for undertaking initiatives and development of environmental projects. The questionnaires were analyzed by drawing percentages from school staff responses while qualitative data were analyzed through drawing categories and themes from interviews and other materials.

THE RESULTS

Understanding strategic planning

Strategic planning is a physic product of the process of planning and includes school orientation toward the future. The school council composed of management and school administrator, teachers, students, parents and other stakeholders like officials from the municipalities, representatives from the businesses, are responsible for development of school strategy. However, not in every school the school council was part of the drafting process, and its periodical evaluation. The process of development of school planning requires effective leadership from the school management and school council, and during the interview the process of responsibility shifted from directors to the school council and vice versa. The process of strategic analysis is the first step toward development of schools planning, which requires evaluation of the internal and external resources, and evaluation of what has been achieved until now. All the data collected need to be interpreted objectively as possible, and take a good decision about which direction to head in the future. During the interview it become evident that not all schools went through the evaluation process by identifying strengths, opportunities, weakness and threats. During planning most of the school lacked to consider the tangible resources, staff, assets and finances which will be reflected during the implementation phase. The implementation of activities and project foreseen lacked due to unclear delegation of duties, lack of staff engagement, and lack of resources. Another obstacle identified was the lack of regular monitoring and periodic evaluation of the plan.

Based on the opinions from the school management and other staff during the interview, they are aware of the general concept for preparation of the school long term planning and short-term planning, but there is a lack of engagement and knowledge to follow the necessary steps when preparing the strategy, especially during preparation of dynamic plans with concrete actions. Basically, there was no clear understanding and application of the strategic cycle management when preparing the school strategy.

SCHOOL VISION

Asked about the development of the school vision for the environment most of the respondents (64%) answered that there is no collective or written agreement on the environmental issues faced by schools. There is no approach on environmental learning assessed by the school and community, and where the ideas and interests of school and community are represented there. While 36% of respondents' state that there is well written vision statement for the environment reflected in the objectives of the school. It recognizes the potential environmental impact on students,

parents, staff, and the community. Students understand the vision and have the opportunity to contribute to what they want to learn and what they want to do.

Likewise, asked about school policy for environmental regulation, 55% of respondents answered that the school does not have certain policies or any statement about environmental regulation. While 25% of respondents' state that there is a coherent and detailed policy statement that reflects on current work, in line with the vision and objectives of the school. It is regularly reviewed and regularly updated by all relevant stakeholders, including a student committee. Asked about the environmental development planning at school, 60% of respondents answered that there is poor planning of environment activities within the school strategic plan. School staff does not have access to information and many of them are not interested about the vision of their school, objectives, and performance results, which would enable staff to focus on the implementation of planned activities. Meetings and discussions between teachers, students, directors and the community are rare and there is a lack of regular distribution of planned documents through the school web site.

While 30% of respondents answered that there is a mid-term plan for the development and management of environment activities and ideas supported by the school objectives. The planning process involves staff from different levels. Environmental subject leaders have a lot of will to involve the students in this work. There is communication between school staff and community. The plan includes specific references, including priority activities for the school, global aspects, sustainable schools, etc.

Asked about the level of school staff for management of the environmental activities and initiatives, everyone agrees that the school has trained some teachers to manage environmental issues at school. However, some of these leaders have few skills, lack of knowledge and understanding, and have minimal impact. While other respondents highlight that they have environmental leaders with extensive knowledge on the field who run and coordinate the entire school approach. Students are encouraged by environmental teachers to contribute to curriculum planning and non-curricular environmental activities.

Asked about school initiatives and decision-making on environmental issues, 44% of respondents answered that responses to initiatives are very limited and occur without proper consultation, 15% of respondents answered that the environment is regularly discussed at staff or government group school meetings, where students' needs and opinions on environmental issues are considered.

RESOURCES AND THEIR MANAGEMENT

All respondents agree that the implementation of many environmental activities in the school is related to the resources available, and broad participation of teachers, students, school staff and parents. It is very important to include all the above actors in environmental activities, but it is very important to establish a group of activists who will lead and manage environmental issues and will be active in involving the school and the wider community. 53% of respondents responded that the direct involvement of different representatives such as school staff, students, and parents in environmental activities is missing. While 35% of respondents answered that usually when there are environmental initiatives within the school, the presentation of the different stakeholders is satisfactory. The school director and staff, the students and the parents have participated in the organization of various environmental festivals and environmental days. However, realization of many activities and environmental projects requires financial and human resources. Schools have their own budget but this budget is not enough for the implementation of planned activities and projects. Therefore, it is necessary to consider the other opportunities and search for funds.

In order to approach these institutions, schools need to develop a work plan for the selected project and the activities identified, and in most of the cases the director is engaged in other management duties, teachers do not take responsibility, students need facilitation, so the initiative fails. Asked who is responsible for providing funds, 20% think it is the school principal, while 60% think that this task should be promoted through the creation of working groups within schools. Asked who supports schools for carrying out environmental activities and projects, 40% answered that parents usually do, and 30% answered that municipality, the ministries and the local businesses support. While 10% of funds is generated by student activities through the recycling where students collect plastic bottles, and sell to the recycling companies.

MONITORING AND EVALUATION

Asked about the ongoing monitoring of the environmental projects and activities and if there are evaluation mechanisms in place, 60% of respondents answered that there is no formal monitoring process and a regular assessment. Although these processes are foreseen in school planning, they often lack in implementation. There is no monthly / quarterly monitoring of results and at the same time no staff responsible for this is assigned. While

20% of respondents answered that regular and planned monitoring of environmental activities and projects for the entire school is done, including monitoring of activities, analysis of work and plans. The Self-Assessment Tool is used during planning.

With regard revision of the environmental planning, 60% of respondents answered that there is no review of the planned environmental activities and projects. While 20% of respondents answered that in their school environmental activities and projects are discussed regularly in meetings and issues are identifying for future development. Environmental management is reviewed annually by key personnel and an action plan is developed by the leaders dealing with environmental activities and projects.

CONCLUSIONS

The process of design and build of long-term approach by schools, as part of the education reforms in Kosovo is an important step toward understanding the concept of strategic management. A clear understanding and application of the strategic management phrases, analyzing, planning, implementation and evaluation will facilitate school management in development of sustainable and quality strategy. Through strategic analysis schools are involved in evaluation of the internal and external resources, identification of opportunities and obstacles and making predictions about the future. Creation of the school vision which correspond with the present situation as a starting point, and a clear picture about the future produce school strategic options. Planning and implementation of the strategy choice should be considering as interactive with lessons learned and their application in the next planning process.

Implementation of strategic management concepts in development of school strategy, and specifically in our study incorporation of the environmental strategic ideas into the school planning will depend on the ability and knowledge of the school leadership, management and other staff to obtain and process information, build strategy that works in practice and support its implementation.

The entire strategic planning process faces a number of challenges. Schools face lack of staff capacities and capabilities in project cycle management, it is relatively a new process that requires creation of the new structure for planning, coordination and managing of the processes. This requires training and capacity building in project cycle management and commitment of the staff to contribute in all stages of the planning process and strategy implementation. Meanwhile, there are financial constrains that school faces in implementation of strategies. What is planned it is never supported, and as result many planned projects and activities remain in paper.

With regard to incorporation of environmental activities and projects within the school planning, the entire school culture needs to change, and it requires a serious commitment of all parties to consolidate their approach during planning, division of responsibilities, procedures, and resources for development, implementation and review of environmental projects. It also requires a sub-plan for monitoring, evaluation and promotion, and disseminating of the strategy, how to gain support from different stakeholders, and increase the public image of the school. Such a change needs to be driven by the need to bring significant improvements in shaping attitudes and creating knowledge for people. Transformations will bring the educational system as close as possible to the European and international standards and practices and to make sure that it reflects societal needs.

REFERENCES

- [1] Dess, G, G, Lumpkin, G.T and Tylor, M (2004). Strategic management: Creating competitive Advantages, USA: McGraw-Hill
- [2] Bush, T. and Coleman, M (2000) Leadership and Strategic Management in Education. London: SAGE.
- [3] Bush, T. and Middlewood, D. (2005) Leading and managing people in education, London: SAGE.
- [4] Mintzberg, H. (1994). The rise and fall of strategic planning; reconceiving roles for planning, plans, planners. New York: The Free Press.
- [5] Chandler, A.D. (1962). Strategy and Structure: chapter in the history of industrial enterprise, USA
- [6] Johnson, G., Scholes, K. & Whittington, R. (2008) Exploring Corporate Strategy: text and cases (8th Ed). Harlow: Pearson Education.
- [7] Latorre, M.J, F.J (2013). Strategic management as a key to improve the quality of education. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 81, 270-274
- [8] Fiddler, B. (2002). Strategic management for school development: Leading your school's improvement strategy, London: SAGE Publication.
- [9] MASHT (2008). Ligji për arismin në komunat e Republikës së Kosovës. Prishtin: MASHT.
- [10] MASHT (2011). Korniza e Kurrikulit të Kosovës. Prishtinë: MASHT

- [11] MASHT (2011). Ligji për arsimin parauniversitar. Prishtinë: MASHT
- [12] EPA, (2006). Environmental Compliance and Best Management Practices, Columbia University New York.
- [13] Capon, C. (2008). Understanding strategic management. UK: Pearson Education Limited.
- [14] Pownal, I. 2012. Effective Management Decision Making: An Introduction. ISBN 978-87-403-0120-5
- [15] Maguard, B. & Krone, R. 2017. Managing for quality in Higher Education – A system perspectives. ISBN 978-87-403-1887-6.
- [16] Stukalina, Y. Management of the educational environment: the context in which strategic decisions are made. Procedia - Social and Behavioral Sciences 99 (2013) 1054 – 1062.
- [17] Sylhasi, V. 2010. Plani zhvillimor I shkolles. KEC
- [18] Macmillan, H. & Tampoe, M. Strategic Management: Process, Content, and Implementation, Oxford
- [19] Waller Ch, Lloyd J., 2006. Environmental education in primary schools. Department for education and skill development. Great Britain.
- [20] Meha, A., Grapci, L., 2012. Zhvillimi I Shkathësive të Shekullit 21 (Developing 21st century skills through environmental related learning, Basic Education Program, USAID and Minisstry of Education, Science and Technology, Prishtina.

MANAGEMENT PROBLEMS IN THE ALTERNATIVE SCHOOL IN GREECE

Anna Debrenlieva – Koutsouki

South-West University "Neofit Rilski" - Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, annadevreni@gmail.com

Abstract: Historically, the necessity of permanent education has been recognized as far as ancient times. Not only does it contribute to constant personal improvement, but it is also related to a number of initiatives aiming at raising the education level of citizens, rooting out illiteracy, reducing the number of the early leavers from education, etc. Regarding the relevance and significance of permanent education today, it is sufficient to mention that the last Joint Report from 2015 of the European Council and the Member States on the Strategic Framework “Education and Training” sets out as a first priority sphere for the period 2016-2020 permanent education in its direct relation to qualification and employability, innovation, active citizenship and well-being.

Regarding the problem of literacy development, in the national strategy of the Republic of Greece in the field of lifelong learning on the measure “Reducing the Share of Early School Leavers” the Ministry of Education, Research and Religious Affairs provides 2 initiatives, first of which is the work of the so called alternative schools, also known as second chance schools. The studies thereby continue for 2 years and they are oriented towards adult citizens without basic education.

The management of alternative schools reveals a number of specific problems. We hereby present some of the more important ones, as a result of a questionnaire, carried out with acting principals of such schools. Due to the given opinions, the most serious problem is the geographic distance between students’ homes and the educational facilities, which leads to accumulation of a great number of absences and following drop out. Another serious problem is the lack of flexible instruments to motivate the staff for vigorous and innovative activity, for significant and positive contribution and example in the organization structure, as well as the lack of support by the students and solidarity to the ideas of permanent education and alternative schooling. There are 2 serious difficulties that are striking in this line of problems – the limited powers of the principal and the formal attitude of many teachers and consultants towards the work, which limit to a great extent the opportunities to apply new initiatives and practices. Such behavior of a certain passiveness or indifference can be related either to excessive security of the staff (state officials with constant workplace) or to excessive insecurity for the staff members working for a fee for a defined period of time. It is particularly pressing to apply new and adequate measures in the mentioned directions, as the cumbersome and conservative operation is critical and crucial for the existence of both every separate acting school on regional level, and the initiative and the institution of the second chance school on national level and their financial support by the European and the national funds.

Keywords: educational management, lifelong learning, permanent education, alternative school, second chance school,

УПРАВЛЕНСКИ ПРОБЛЕМИ ПРИ АЛТЕРНАТИВНОТО УЧИЛИЩЕ В РЕПУБЛИКА ГЪРЦИЯ

Анна Дебренлиева - Куцуки

Югозападен университет „Неофит Рилски” - Благоевград, Република България,
annadevreni@gmail.com

Резюме: В исторически аспект необходимостта от перманентно образование е осъзната още от древността. Освен че допринася за постоянното усъвършенстване на личността то се свързва и с редица инициативи с цел повишаване нивото на образование на гражданите, изкореняване на неграмотността, снижаване броя на напускащите преждевременно сферата на образованието и др. За актуалността и значимостта на перманентно образование днес е достатъчно да споменем, че в последния съвместен доклад от 2015 година на Европейската комисия и страните членки по Стратегическата рамка „Образование и обучение” като първа приоритетна област за периода 2016 - 2020 година е поставено именно перманентно образование във пряката му връзка с квалификацията и заетостта, иновациите, активното гражданство и благосъстоянието.

По отношение на проблема за развитие на грамотността в националната стратегия на Република Гърция за учене през целия живот, по мярка „Намаляване процента на преждевременно напусналите училище” Министерството на образованието, изследванията и вероизповеданията предвижда 2 инициативи, първата от

които е функционирането на т. нар. алтернативни училища, известни още като училища за втора възможност. Обучението при тях продължава 2 години и е ориентирано към пълнолетните граждани без основно образование.

При управлението на алтернативните училища се проявяват редица специфични проблеми. Представяме по-важните от тях като резултат от анкета с действащи директори на такива училища. Според изказаните мнения най-сериозният от тях е географската отдалеченост на местоживеенето на обучаемите от учебните заведения, което води до натрупване на голям брой отсъствия и последващо напускане. Друг сериозен проблем е липсата на гъвкави инструменти за мотивиране на персонала за активна и иновативна дейност, за съществен и положителен принос и пример в организационната култура, подкрепата на обучаемите и съпричасността към идеите на перманентно образование и алтернативното училище. В тази посока правят впечатление още 2 сериозни трудности - ограничените пълномощия на директора и формалното отношение към работата на много учители и консултанти, стесняващи до голяма степен възможностите за прилагане на нови инициативи и практики. Подобно поведение на известна пасивност или безразличие се асоциира или с прекалената осигуреност на персонала (държавни служители с постоянно работно място) или с прекомерната несигурност при работещите на хонорар за определен период от време. Прилагането на нови и адекватни мерки в изброените насоки е особено належащо, доколкото тромавото и консервативно функциониране е критично и решаващо за съществуването както на всяко отделно действащо училище на регионално равнище, така и за инициативата и институцията училище за втора възможност на национално равнище и финансовата им подкрепа от европейските и националните фондове.

Ключови думи: образователен мениджмънт, учене през целия живот, перманентно образование, алтернативно училище, училище за втора възможност

1. УВОД

Човекът винаги се е стремил към самоусъвършенстване. Именно жаждата за знания е характерната черта, която ни тласка към развитие. Не случайно, днес в XXI век живеем в технологичен бум, който също довежда до необходимостта от продължаващо обучение. Освен че допринася за постоянното усъвършенстване на личността то се свързва и с редица инициативи с цел повишаване нивото на образованост на гражданите, изкореняването на неграмотността, снижаването броя на напускащите преждевременно сферата на образованието и др. По отношение конкретно на проблема за развитие на грамотността една от инициативите в националната стратегия на Република Гърция за учене през целия живот е създаването на Училища за втора възможност. При управлението им възникват специфични проблеми, по-важните от които са представени в настоящата статия.

2. АКТУАЛНОСТ НА ПРОДЪЛЖАВАЩОТО ОБУЧЕНИЕ

В исторически аспект необходимостта от продължаващо обучение е осъзната още от древността. Днес то безспорно е елемент от ежедневието на съвременния човек. От друга страна то представлява и институционален въпрос с много измерения. Обект е на просветната и социална политика както на национално равнище в страните на стария континент, така и за Европейския съюз (ЕС) като единна структура. Обикновено днес то се отъждествява с перманентното образование (ПО).

От Националната стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 година е видно, че перманентното образование⁴⁴⁶ е учене през целия живот. То представлява непрекъснато придобиване и развиване на знания и умения, което продължава през целия живот на човека. Такова обучение може да се постигне както чрез формални методи – получаване на образование, тренинги, наставничество, учебни курсове, повишаване на квалификацията, така и неформални – извървявайки пътя на придобиване на нов опит от самия живот.

Освен че ПО допринася за постоянното усъвършенстване на личността то се свързва и с редица инициативи с цел повишаване нивото на образованост на гражданите, изкореняването на неграмотността, снижаването броя на напускащите преждевременно сферата на образованието и др. В тази посока то се свързва пряко с водещата инициатива на Европейския съвет за настоящото десетилетие „Европа 2020“, целяща да спомогне Европа да се справи с най-тежката икономическа криза в света от 30-те години на XX в насам. В нея като основни се дефинират следните три приоритета:

⁴⁴⁶ Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 година, 2013, стр. 4

- Интелигентен растеж
- Устойчив растеж
- Приобщаващ растеж⁴⁴⁷.

Те са свързани с 5 водещи цели – индикатори, по които се следи напредъка по изпълнението на стратегията за отделните страни и съюза като цяло:

- Заетост за 75% от населението на възраст 20 - 64 навършени години
- Инвестиции в научноизследователската и развойна дейност в размер на 3% от БВП
- Постигане на целите „20/20/20“ по отношение на климата/енергията
- Под 10% относителен дял на преждевременно напусналите училище и най-малко 40% относителен дял на младото поколение със завършено висше образование
- Намаление на броя на застрашените от бедност с 20 млн. души⁴⁴⁸.

Очевидно е, че ПО се свързва и с първата и с втората и с четвъртата споменати по-горе цели посредством възможностите за прилагане на редица различни политики и инициативи в посока на постигане на конкретни резултати по избраните измерими показатели.

Когато говорим за актуалността и значимостта на ПО е необходимо също така да подчертаем че и в Стратегическата рамка „Образование и обучение“ на Европейската комисия и по-конкретно в последния съвместен доклад от 2015 година на комисията и страните членки в дефинираните нови 6 приоритетни области за периода 2016 - 2020 година на първо място, като първа приоритетна област в политиките и инициативите на общността е поставено ПО във връзка с квалификацията и заетостта като стремежът е да бъдат осигурени „подходящи и висококачествени знания, умения и компетентности, развити при ученето през целия живот, с акцент върху резултатите от ученето с оглед на пригодността за заетост, иновациите, активното гражданство и благосъстоянието“⁴⁴⁹.

3. АЛТЕРНАТИВНОТО УЧИЛИЩЕ В РЕПУБЛИКА ГЪРЦИЯ КАТО ФОРМА НА ПЕРМАНЕНТНО ОБРАЗОВАНИЕ

Както вече бе споменато, проблемите с преодоляването на неграмотността, развитието на грамотността и ранното напускане на училището днес в Европейския съюз се свързват с възможностите, които предоставя ПО. Така например, според Националната стратегия Република България за насърчаване и повишаване на грамотността като мярка в областта на компенсацията се определя проектът „Нов шанс за успех“⁴⁵⁰, реализиран от Министерството на образованието и науката по оперативна програма „Наука и интелигентен растеж“⁴⁵¹. Аналогични инициативи и проекти се реализират във всички европейски страни, като се взимат предвид конкретните особености и условия.

В Република Гърция перманентното образование също е приоритет в държавната политика и се свързва се пряко със заетостта, финансовата осигуреност и пълноценното участие на всички граждани в обществения живот. Министерството на образованието, изследванията и вероизповеданията приема, че остаряването на населението, липсата на необходимите умения на работната сила и конкуренцията в световен мащаб го утвърждават като ключов фактор за постигането на социално благополучие, особено в процеса на икономическа криза⁴⁵². По отношение конкретно на проблема за развитие на грамотността в националната стратегия за учене през целия живот, по мярка „Намаляване процента на преждевременно напусналите училище“, са предвидени 2 инициативи – Училища за втора възможност (УВВ), известни повече като Алтернативни училища (АУ) и Школи за родители⁴⁵³.

⁴⁴⁷ Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, 2010, стр. 5

⁴⁴⁸ Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж, 2010, стр. 5

⁴⁴⁹ Съвместен доклад за 2015 г. на Съвета и на Комисията относно прилагането на стратегическата рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението („Образование и обучение 2020“), 2015

⁴⁵⁰ Национална стратегия за повишаване на грамотността (2014-2020), 2014, стр. 15

⁴⁵¹ ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА „НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ“, 2016

⁴⁵² Εθνικό Πρόγραμμα Δια Βίου Μάθησης (2013-2015) Στρατηγικό Πλαίσιο, 2013, стр. 12

⁴⁵³ пак там, стр. 19 - 20

Докато Школите за родители се развиват спорадично, Училищата за втора възможност съществуват вече 17 години и представляват утвърдено звено с висок имидж в образователната система на страната.

Първото УВВ е създадено като пилотен проект за учебната 2000-01 година в столоцата Атина. Поради големия успех, както личи от и от Таблица 1, през последвалите няколко години броят им бързо се увеличава. В момента съществуват 59 УВВ - по едно във всеки окръжен център и 4 в най-големите затвори в страната. Някои от тях разполагат с 1 до 3 филиала, намиращи се в отдалечени, труднодостъпни или погранични райони.

Таблица 1 - Промени в броя на алтернативните училища в Република Гърция от създаването им до днес⁴⁵⁴

учебна година	2000-01	2001-02	2003-04	2006-07	2008-09	2009-10
брой училища	1	5	32	37	45	59

4. ЦЕЛИ, ПРИНЦИПИ И ОБУЧЕНИЕ В АЛТЕРНАТИВНОТО УЧИЛИЩЕ

Обучението в УВВ продължава 2 години и е ориентирано към пълнолетните граждани без основно образование. За приемане на кандидатите се провежда интервю по определени критерии и правила⁴⁵⁵. За началото и края на периодите за обучение, празниците и почивките се прилага съществуващото училищно законодателство за общото образование в страната.

Основна цел на УВВ е цялостното развитие на обучаемите, пълноценното им участие в икономическия, социалния и културния живот на страната и ефективното им представяне на пазара на труда⁴⁵⁶. Тя се конкретизира в редица задачи, формулирани в резултат натрупания опит и проведените експерименти през изминалите години:

- да получат диплома за основно образование граждани над 18 годишна възраст;
- включване на обучаемите в системата за образование и квалификация;
- обучаемите да придобият актуални знания, умения и мироглед, необходими за социално-икономическата им дейност и повишаване на социалния им статус;
- повишаване на самочувствието и самооценката на обучаемите;
- подкрепа за позиционирането и подобряване на перспективите им на пазара на труда.

За постигането на изброените цели и задачи на УВВ законодателят е формулирал основни 3 принципа⁴⁵⁷:

- използване на разнообразни, гъвкави и актуални педагогически средства, методи и похвати, за да се осигури подкрепа на всеки един от обучаемите;
- потребностите на обучаемите се разглеждат цялостно, затова и трябва да бъдат покрепяни при справянето с трудностите им във всички области – здраве, семейство, работа, среда;
- сложността и разнообразието на образователните потребности на обучаемите предполагат наличието на висококвалифициран персонал, който адекватно да откликне възложените му високи изисквания.

И така, след успешно завършване УВВ обучаемите получават диплома за завършено основно образование. На практика, голяма част от тях продължават обучението си в следващата степен на формалното образование (професионални гимназии и вечерни общи гимназии), но съвсем малка част продължават до университетско образование.

5. ОСОБЕНОСТИ И ПРОБЛЕМИ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА АЛТЕРНАТИВНОТО УЧИЛИЩЕ

Правилното управление и функциониране на всяко училище предполага⁴⁵⁸:

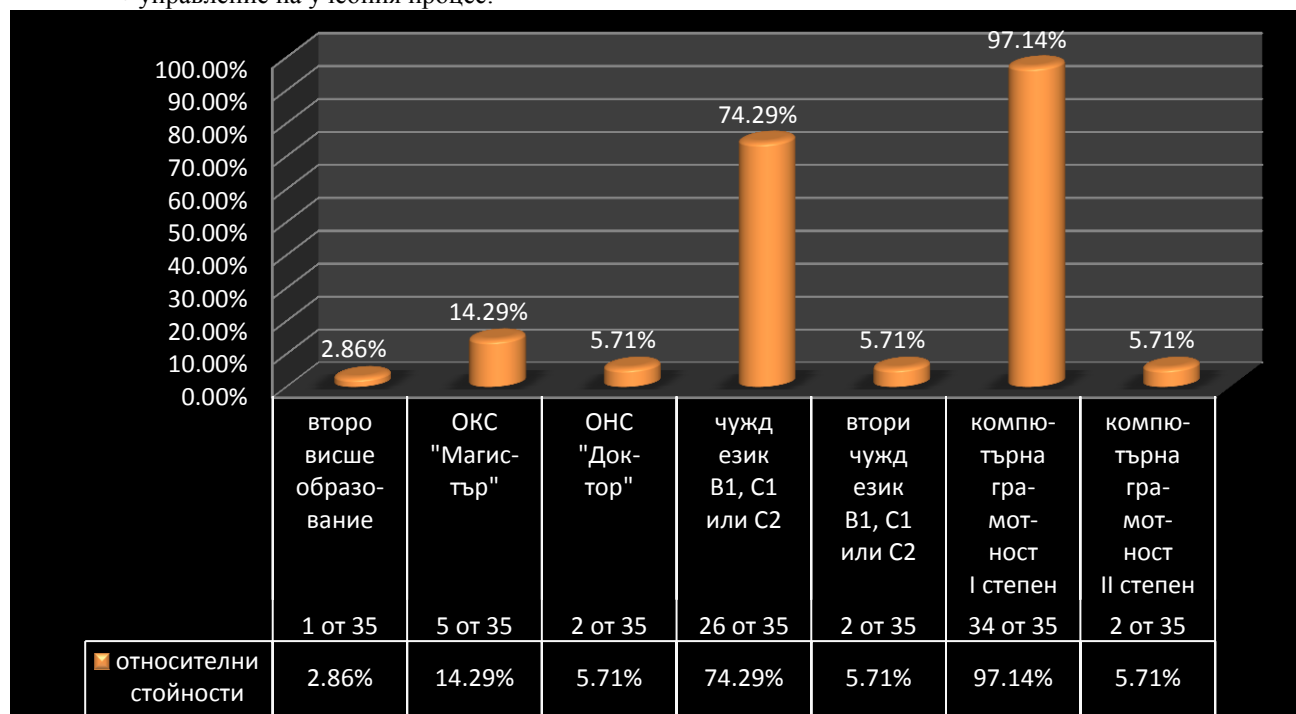
⁴⁵⁴ Организация и управление на алтернативното училище - Дипломна работа, 2014, стр. 69

⁴⁵⁵ Υπουργική απόφαση ΥΠ' ΑΡΙΘ. 269, Οργάνωση και λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, 2008, чл. 8 ал. 2

⁴⁵⁶ Ρούσσος, Σ., και ομάδα, Πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις της σχολικής διαρροής σε τοπικό επίπεδο, 2010, стр. 33

⁴⁵⁷ Υπουργική απόφαση ΥΠ' ΑΡΙΘ. 269, Οργάνωση και λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, 2008, чл. 3 ал. 1

- управление работата му като организация;
- управление на хората;
- управление на учебния процес.

Фигура 1 - Квалификация на директорите на АУ⁴⁵⁹

Това разбиране представлява отправната точка на проведеното от нас през 2014 емпирично изследване с директорите на УВВ в Република Гърция с цел да бъдат изследвани особеностите на функционирането и управленския процес в този вид училища. В настоящата статия представяме част от важните получените резултати.

Изследваната съвкупност представляват 35 отзовали се на покатата за участие в анкетата директори, от общо 59 на брой, от които 75,29 % са от мъжки пол, а 25,71 % съответно са жени⁴⁶⁰.

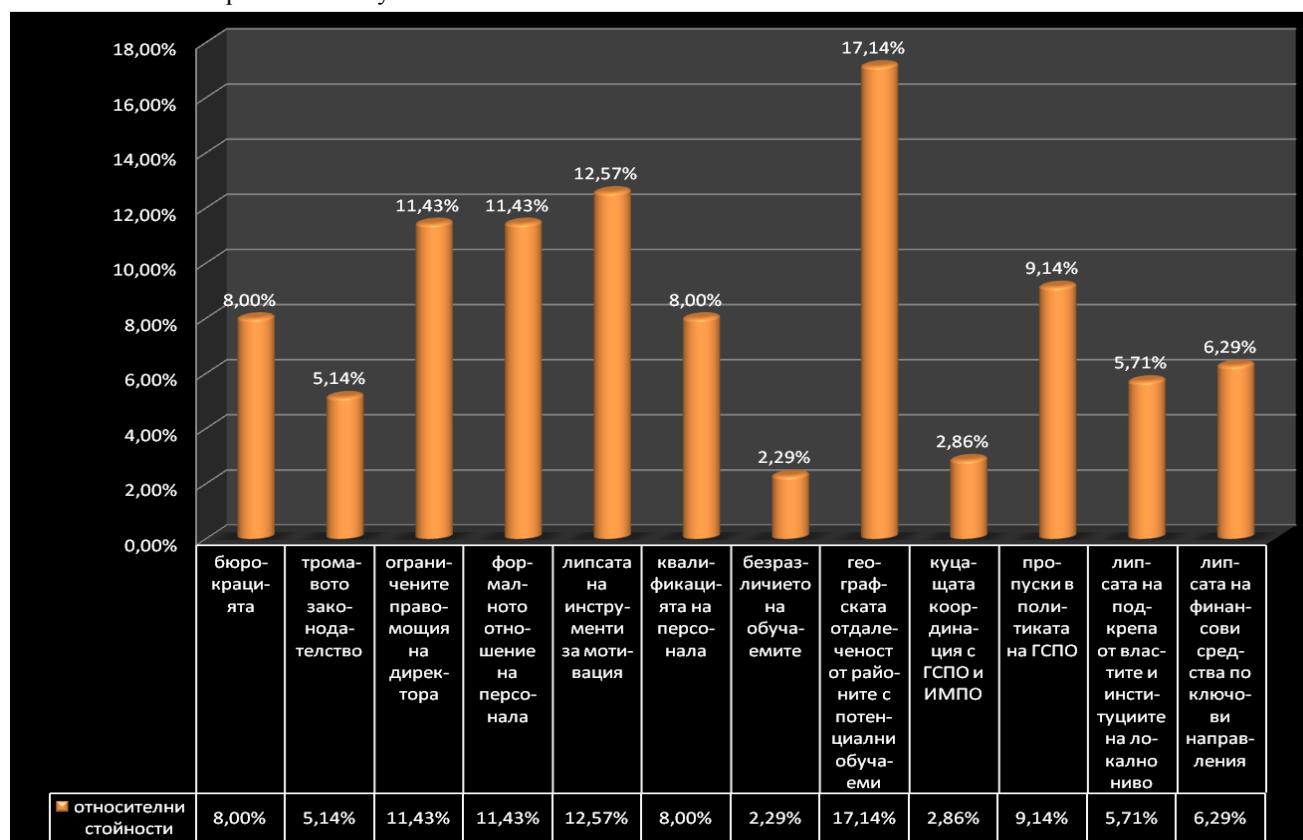
Особен интерес представлява квалификацията на тези кадри, представена на Фигура 1. Прави сериозни впечатление липсата на допълнителна квалификация освен основното висше образование, предпоставка за разпределение в сферата на образованието. Магистърска степен имат едва 14 % от изследваните директори, а докторска – само 5,71 %, което означава че самите ръководители на учебни звена за перманентно образование не прилагат в собствената професионално поприще идеите са учене и развитие през целия живот. По-задоволително е положението по отношение на два други критерия – повечето кадри имат основна компютърна грамотност – 97,14 %, а също така и познания по един чужд език – 74,29 %. Би могло още да се желае и по отношение на още два сериозни елемента от подготовката на въпросните мениджъри, а именно познанията по втори чужд език и напредналата компютърна грамотност, чиято важност през 21 век е безспорна и обосновката за това е по-скоро излишна.

⁴⁵⁸ Въпроси на образователния мениджмънт, 2009, стр. 18

⁴⁵⁹ Организация и управление на алтернативното училище - Дипломна работа, 2014, стр. 81

⁴⁶⁰ пак там, стр. 79

Водещ акцент на проведеното изследване бе установяването на основните затруднения, с които се сблъскват реално директорите и факторите, които оказват влияние върху управлението на АУ. Мнението на анкетиранияте е представено на Фигура 2. Всички фактори са съществени и въздействат комплексно върху дейността и ефективното функциониране на АУ. От тях най-сериозният е, че обучаемите, даващи смисъл на съществуването на изследваната институция, се намират обикновено по-далече от единственото във всеки окръжен център АУ. Обикновено интересът при записванията е голям, но в последствие по финансови, лични и семейни причини географската отдалеченост се оказва решаваща за натрупване на голям брой отсъствия и незавършване на обучението.

Фигура 2 - Фактори намаляващи ефективността на АУ⁴⁶¹

Друг сериозен проблем, на който трябва да бъде обърнато внимание е липсата на инструменти за мотивиране на персонала за активна и иновативна дейност, за положителен принос и пример в организационната култура, подкрепата на обучаемите и съпричасността към идеите на ПО и АУ.

В тази връзка са посочени още 2 сериозни трудности - ограничените пълномощия на директора и формалното отношение към работата на много учители и консултанти. Ограничените правомощия на директора на АУ стесняват до голяма степен възможностите за реализиране на нови инициативи, въпреки че законодателят до голяма степен ги препоръчва⁴⁶². От друга страна, нежеланието за инициативност на персонала или дори само за участие в извънкулесни мероприятия също остават защитени и извън възможностите му да ги наложи по административен път. Такова поведение на пасивност и безразличие се поражда или от прекалената осигуреност на персонала (постоянните държавни служители) или от прекомерната несигурност при работещите на хонорар за определен период от време. Очевидно е, че мерки в тази посока са необходими изобщо в сферата на образование, но в нашия случай тромавото консервативно

⁴⁶¹ пак там, стр. 94

⁴⁶² Υπουργική απόφαση ΥΠ' ΑΡΙΘ. 269, Οργάνωση και λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, 2008, чл. 2, 3 и 5

функциониране е решаващо за съществуването на АУ на локално ниво за всеко конкретно учебно заведение и като институция изобщо.

Друг важен параметър са пропуските в политиката на Министерството на образованието на Република Гърция, по отношение на обективността, адекватността и актуалността на политиките и мерките, които се прилагат. Това създава несигурност и значително ограничава кретивността и инициативността на работещите в АУ.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

За подобряването на дейността и ефективността на УВВ и повишаването качеството на предлаганата услуга са необходими много мерки, при това неотложни. Най-съществените посоки, където се налагат промени са прилагането на иновации, инициативи, отворени към обществото, намаляване на текучеството и увеличаване броя на успешно завършилите, изграждане на позитивна и креативна организационна култура, задължително перманентно образование и квалификация на целия персонал, директор, учители и консултанти, наличие на подходящи инструменти за мотивация и стимулиране на персонала и адекватното им използване, което предполага квалификация на директора и в тази област.

Обучаемите трябва да бъдат в крак с прогреса и времето, в което живеем. Престоят им в АУ трябва да бъде приятен, интересен, динамичен и богат на впечатления, напълно различен от рутината и строгостта на формалното образование. Необходимо е предоставяне на възможност за обучение на индивидуален план, дистанционно провеждане на част от обучението и финансова помощ за живеещите в отдалечени райони. От друга страна усилия трябва да бъдат насочени и за поддържане на позитивна атмосфера, съпричасност към идеите на АУ, по-гясна специализация и постоянството на кадрите, тяхното пълноценно използване и възнаграждение. Само така училището бъде прието и ефективно и ще има обществения принос, който се очаква от него.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] ΓΓΔΒΜ., Εθνικό Πρόγραμμα Δια Βίου Μάθησης (2013-2015) Στρατηγικό Πλαίσιο. Αθήνα: ΓΓΔΒΜ, 2013
- [2] Ρούσσος, Σ., και ομάδα, Πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις της σχολικής διαρροής σε τοπικό επίπεδο. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2010
- [3] Υπουργική απόφαση ΥΠ' ΑΡΙΘ. 269, Οργάνωση και λειτουργία των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας. (16 /01/ 2008). ΦΕΚ 34, τεύχος δεύτερο. Αθήνα
- [4] Гюрова, В., Георгиева В., Божилова В., Кривидарева, Б., Въпроси на образователния мениджмънт. ЕКС-ПРЕС, 2009
- [5] Дебренлиева - Куцуки, А., Организация и управление на алтернативното училище - Дипломна работа. Благоевград: ЮЗУ "Неофит Рилски", 2014
- [6] Европейска комисия., Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Брюксел: Европейска комисия, 2010
- [7] Европейска комисия., Съвместен доклад за 2015 г. на Съвета и на Комисията относно прилагането на стратегическата рамка за европейско сътрудничество в областта на образованието и обучението („Образование и обучение 2020“). Официален вестник на Европейския съюз, С 417/25, 2015
- [8] Министерство на образованието и науката., Национална стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020 година. София: Министерски съвет на Република България., 2013
- [9] Министерство на образованието и науката., Национална стратегия за повишаване на грамотността (2014-2020). София: Министерски съвет на Република България., 2014
- [10] ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА „НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ“. (27/ 09/ 2016). Свалено от Министерство на образованието и науката на Република България: <http://sf.mon.bg/?go=news&p=detail&newsId=419>

MARKETING IMPLEMENTATION BY ACTORS OF SUPPLY CHAIN IN DAIRY INDUSTRY OF KOSOVO**Isak Berbatovci**UET University – Tirana –Albania isakberbatovci@hotmail.com**Skender Buja**AAB University – Prishtina – Kosovo s_buja@hotmail.com

Abstract: Nowadays, strong focus on marketing, leads enterprises to greater success for the business. Thus, it is a fundamental that to build an effective consumer relations using suitable marketing tools, to gain better achievements and improvements to increase the business position in the field. In recent decades, free trade agreements and new product innovations and developments have a positive impact on customer satisfaction, enabling them to choose their products according to their taste and budget. However, as a result of free trade, there are competitiveness in the market and hinder the functioning of local businesses. In fact, the most of Kosovan enterprises in the dairy industry are small sized and they are facing short in budget and lack of experts for developing marketing strategies. In addition, their ability to invest in marketing, economies of scale, and expert engagement is small as well as they have some difficulties to compete with cheap imported products. For these situations, it is important to apply right marketing strategies for the businesses depending on their size and conditions to attract more consumers to be able to run the business for the long term. The above reasons increase my interest to become familiar with the level of application of marketing to the enterprises of the value chain of milk industry in Kosovo. Therefore, the purpose of this paper is to analyse the existing situation in the implementation of marketing in practice and its impact on the development of the milk industry, how much do companies invest in marketing, do companies have any strategic marketing plan, who are the drafters of the strategies, and how actors in the value chain of the dairy industry promote their products. In order to understand the marketing application of the companies in the dairy industry, research has been conducted in 58 companies, selected by four value chain actors (dairy producers, collection points, milk processors and traders). The study was carried out in seven Kosovo regions (Prishtina, Prizren, Mitrovica, Podjeva, Peja, Gjakovo and Gjilan). The data used in this study were obtained through direct interviews with managers and business owners through open and closed questionnaires. The findings from the research show the current state of the marketing application, the importance of marketing strategies in the development of these businesses, the amount of investment in marketing by these companies and the level of engagement of marketing experts in this industry. The conclusion of findings and recommendations in this paper will bring attention to the importance of designing and applying suitable marketing strategy for the business, to encourage enterprises to meet current and future market demand and to be able to compete with other competitors such as foreign imported brands as well as to increase the market share in the dairy industry.

Keywords: Marketing, Value chain, Milk Industry, Promotion

1. INTRODUCTION

Marketing plays an important role in the success of enterprises. The free market, the development of communication technology, the diversification of products, the need for product recognition by consumers as well as the increase in competitiveness has increased the need for changing marketing strategies, increasing marketing levels and using tools and effective marketing methods. "Today, the marketing needs to be understood not in the old sense of "advertising and selling", but in the new sense of fulfill the needs of the client" (Kotler & Armstrong, 2013, p.5). The dairy industry in Kosovo in the past, has been characterized by weak development, it was composed mainly of small family farms, and the large farms owned by state. Small farms have used most of their products for self-consumption, while the remaining have been sold in the green market, while the large state-owned farms of all their products have been contracted by a state so that the need for marketing of dairy companies in the dairy industry in general has been low. At present, the milk industry is characterized by the increase in the number of semi-commercial and commercial farms with the higher production or processing capacity, with increased competition from domestic products and imported products. Thus, it needs to be more integrated in the value chain in the dairy industry to be successful for long term and to concentrate more on the customer needs and marketing demand to increase the attractiveness and competitiveness of the business in the dairy industry.

2. OBJECTIVES, RESEARCH QUESTION, HYPOTHESES AND METHODOLOGY OF WORK

1. *Objectives:* The objective of this paper is to identify what marketing is done by the businesses of the four value chain actors in the dairy industry, to meet the needs of local consumers and gain competitive advantages. Through this study, we want to introduce a new culture of marketing in the companies of dairy industry, need to know their customers, besides, they need to understand the potential market, who are the competitors, and how marketing promotes the success of the company. Study constraints relate to two aspects: first, the sample of companies involved in the study focused on medium and large companies where more reliable information could be obtained, in contrast to small businesses where they are in much greater numbers. Also during business interviews, some marketing questions were considered premature for some companies in this industry.

2. *Research questions:* The paper aims at analyzing the implementation of marketing in practice by the stakeholders in the value chain, with the following questions answered: How much marketing is applied to the value chain players in the dairy industry in Kosovo? What are enterprise investment in the value chain for marketing? Have you ever written a marketing strategy for your farm? Who are the marketing makers in these businesses? What was the purpose of drafting the marketing plan? Who is the determinant of competitive advantage in the market? What are the tools used for promotion?

3. *Hypotheses:* H1: The marketing application level by the value chains in the dairy industry in Kosovo is low. H2: Low budget significantly affects the degree of marketing application in the milk value chain. H3: Developers of the marketing strategy in the dairy industry sector are not experts in the field.

4. *Methodology used:* The data was collected through depth interviews with enterprise managers and owners of four supply chain actors in the dairy industry. The interview was conducted in 58 business participants in the dairy industry (farmers, dairies, processors and retailers), involved in the seven regions throughout Kosovo. Selection of businesses for research has been based on the ability to provide reliable information about the budget, drafters of the marketing plan, and the tools and types of promotion by stakeholders in the milk value chain in Kosovo.

3. MARKETING IN THE DAIRY INDUSTRY

The dairy industry actors are aware that developing a successful and sustainable business can be achieved through a successful marketing application that assures business representation in all markets, especially in the domestic market. In this section are presented a series of data referring to the marketing of the milk industry value chain, necessary to understand the role of marketing in the business developments, including marketing strategy, the role of the marketing expert / sector , promotions and other factors.

Marketing is an essential for the success of enterprises and in this sense it ensures the achievement of major goals, namely enterprise survival, growth and development. Given that all the enterprises are market-oriented, the importance of marketing is clear and defined by many authors and associations. The American Marketing Association defines marketing as a group of activities that can value to customers, partners and society in general.(American Marketing Association, 2017). In a narrow business context, “marketing involves building valuable relationships with customers, giving them value and attracting value from them ”(Kotler & Armstrong, 2013, p.6).

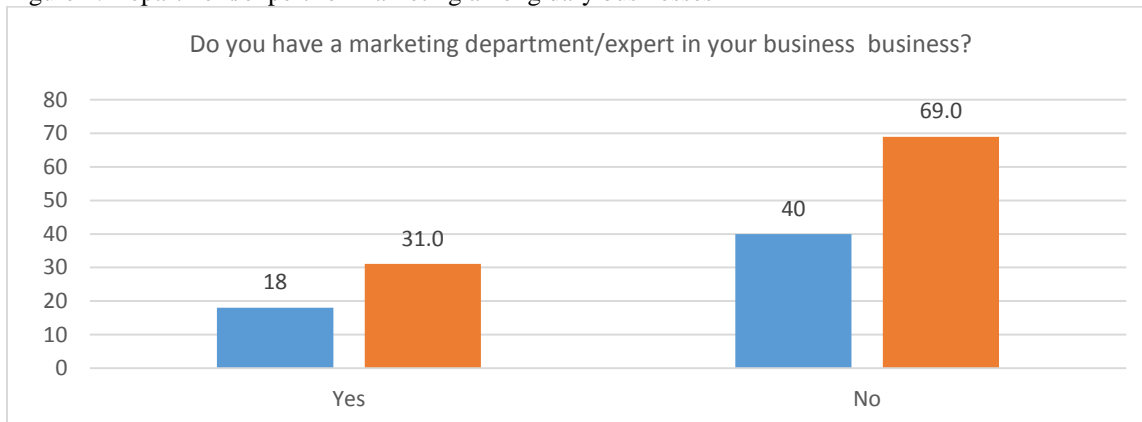
Marketing is also important because it integrates all the functions of a business, where through advertising, sales people, and other marketing activities, reaches directly to the customer. (Silbiger,2005). The past (in the 90th) of the dairy industry in Kosovo is characterized by a weak trend, poor vertical integration and physical destruction of more than 50% of the milk industry sector during the riot (USAID, 2007). Kosovo is characterized by favorable conditions and has high potential for milk production. According to the Department of Economic Analysis and Agricultural Statistics (2015), the total annual output of milk from three livestock categories in 2013 was 376,762 tons, and Kosovo's production meets 84% of the domestic market. The sale of milk and dairy products in Kosovo takes place in the two main branches of the market: The informal milk sales system (about 30 million kilograms / year) from family farms in the green market or near them on the street without prior licensing (KDPA , KAMP, 2015), based on the agricultural economy survey, these farms comprise the majority of Kosovo's livestock economies (KAS, 2014), and the formal milk sales system in supermarkets and grocery stores which are considered to be the most preferred market places by consumers when buying milk and other dairy products, however, according to studies, consumer preference towards the market was significantly dependent on the demographic and socio-economic characteristics of the family (Miftari, 2009). The main milk suppliers in the formal market are mainly commercial farms, which are more vertically integrated into the value chain and account for only 0.3% of the total number of cattle holdings (KAS, 2014), but are the main suppliers of milk (62 mil/litre / year) for the dairy processing industry in Kosovo. In 2014, according to the Food and Veterinary Agency of Kosovo (KFVA) there

were 41 dairy factories, of which 10 are industrial with capacity over 1mil / l per year, others are commercial with processing capacity of less than 1 mil / l in years. Processors are supplied with milk from farmers and collection points, based on the data obtained from the Dairy Association and Dairy Office in Pristina, it turns out that the total number of MCPs operating in total is 53, including most of the regions of Kosovo, registered as a holding company in Ministry of Trade and Industry so far are 30 milk collection points or 58% of the total number of collection points that are functional (KAP, 2016).

4. PRESENTATION, ANALYSIS, AND INTERPRETATION OF RESULTS

This chapter presents the results and analyses the set of data obtained through interviews from 58 Companies (14 farmers, 14 collection points, 13 Collection points, 14 Milk Processors, 17 Retailers) of value chain in dairy industry of Kosovo.

Figure 1. Department/expert for marketing among dairy businesses

Source: Author

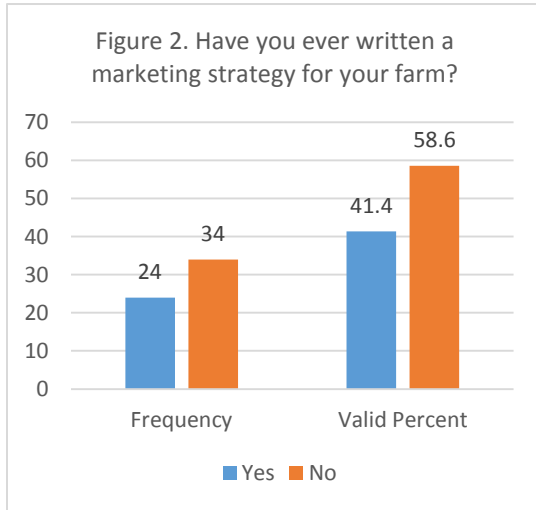
Figure 1 shows that 2/3 of the businesses in this research study do not have an expert or marketing department. Also it has been found that among actors in chain value of dairy industry, 44% of retailers that involved in the food industry has a marketing sector or expert, followed by milk processors (33.8%). While, very few business in milk production and collection points have an expert or marketing department. The marketing expert presence is also closely related to the size of the business, financial capability, and the level of education of the owners or managers.

Table 1. Level of investment on marketing

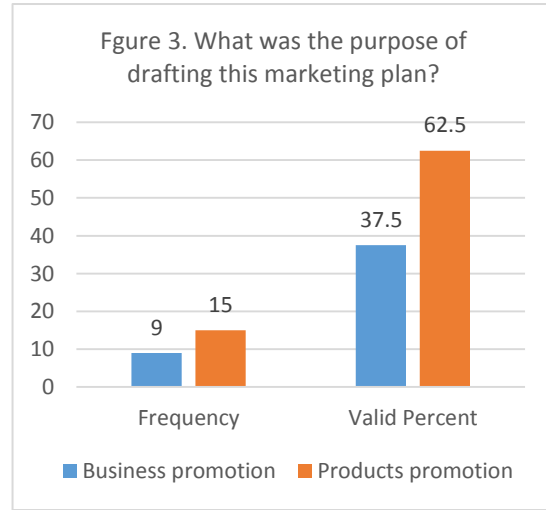
How much is your budget spending on marketing??		
	Frequency	Valid Percent
0	40	69.0
1-40	3	5.2
80-99	2	3.4
100-200	10	17.2
200+	3	5.2
Total	58	100.0

Source: Author

Table 1 shows that 2/3 of the interviewed companies have not spent in marketing at all, showing the little interest or lack of budget from businesses in the dairy industry. The sum of 100 -200 euros was invested by 17.2% of businesses. Also, it can be seen that the biggest spenders in marketing among actors in dairy industry are milk processors followed by retailers, and the lowest investors in marketing were the producers. Furthermore, Figure 2. Illustrates that the businesses that own the marketing sector, 77.8% of them have a written marketing plan for their business, while 22% of them that have a marketing person or sector have not written any marketing plan. Businesses that do not have their own sector or marketing person, 25% of them have written marketing plans, while 75% of them have not written marketing plans. In total, 41.4% of them have a marketing plan, while 58% do not have a marketing plan.

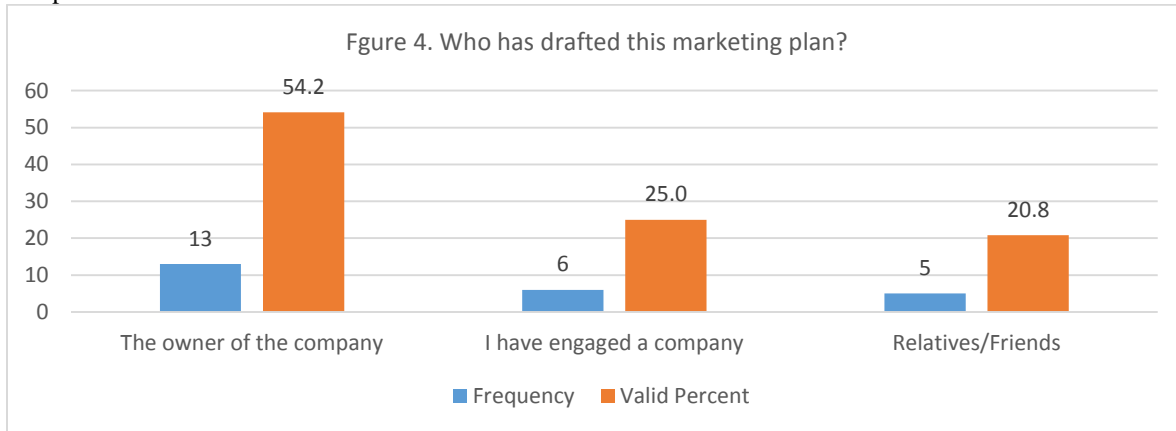
Author

Source:

Source: Author

In Figure 3 it can be found that a great deal of attention was paid on product promotion (62.5%) while marketing promotion was 37.5%. whereas, Figure 4. shows that the marketing plan by most businesses is designed by the owners or family members (75%), while only 25% of businesses, have done by specialized marketing experts or companies.

Source: Author

Table 2. People in charge in drafting marketing strategy/plan in value chain of Dairy Industry

Actors in value chain of dairy industry* Who has drafted this marketing plan?							
	Owner of Company		I have engaged company /person for marketing		Relatives/Friends		Total
	%	Frequency	%	Frequency	%	Frequency	
Retailers	54	7	23	3	23	3	13
Collection points	100	3	0	0	0	0	3
Milk Processors	38	3	38	3	25	2	8
Total	54	13	25	6	21	5	24

Source: Author

Table 2. shows that the highest percentage when the company's owners have drafted the marketing plan is at the collection point (100%), while to retailers is 54%. Whereas, the companies that that have engaged the marketing company / expert are milk processors companies (38%). In total, out of the 24 stated actors, 54% of the businesses,

the marketing plan was drafted by owner of the company, 25% of them have engaged a company to design the plan, while 21% of them plan was drafted by family members.

From Figure 5 can be seen that only 32% of them have a marketing plan for the future, while 67.2% of them do not have any plan or strategy for the marketing of their products or businesses.

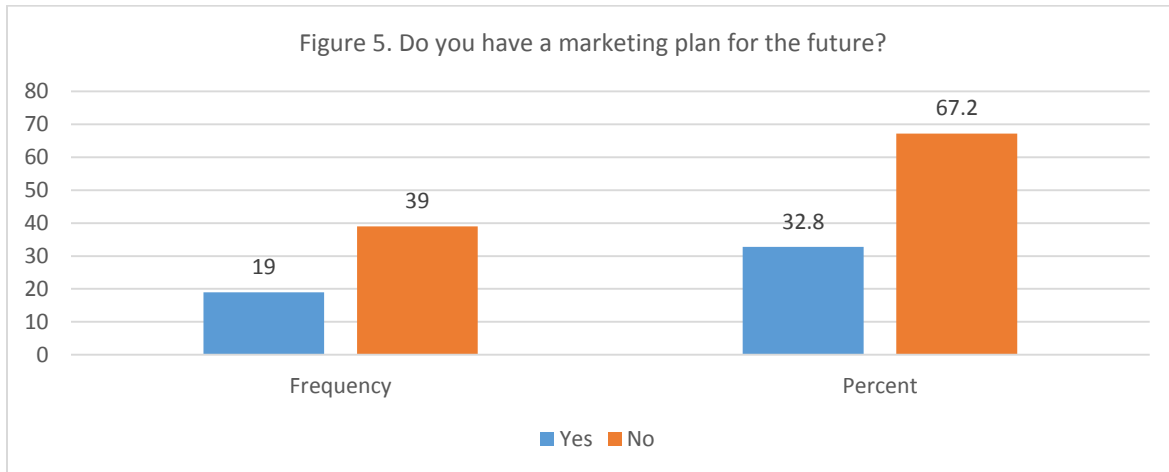
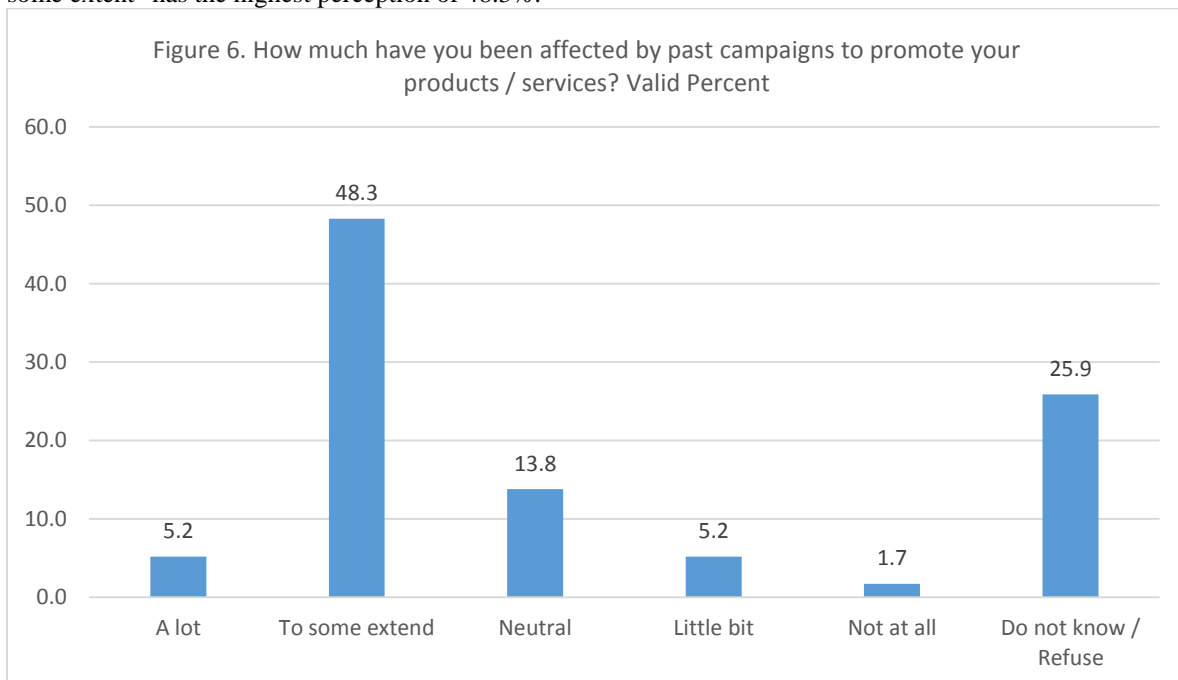
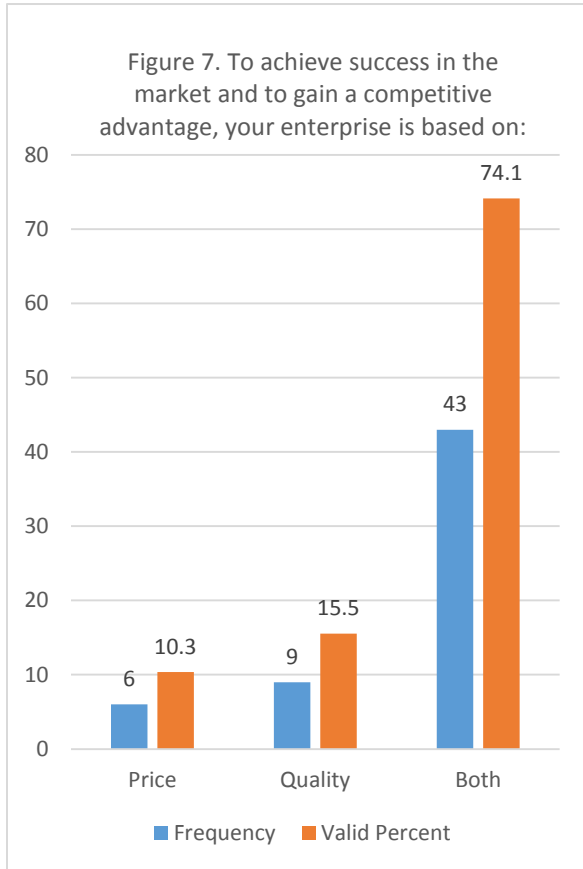

Figure 6 shows that the biggest influence from earlier campaigns is "A lot" option "little bit" 5.2%, the impact "to some extent" has the highest perception of 48.3%.

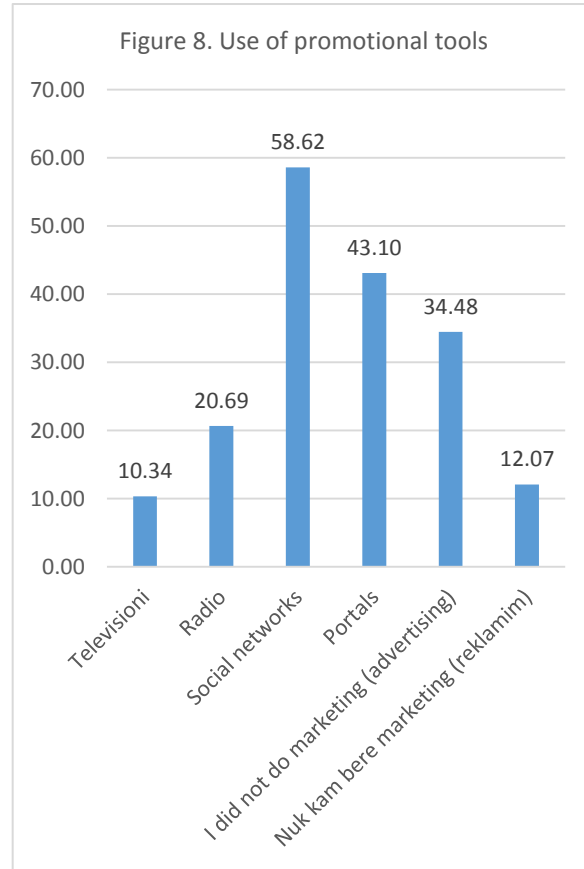

Source: Author

From Figure 7 it can be found that 2/3 of businesses are based on the assessment of both quality and price are important factors for gaining competitive advantage in the market.

Source: Author

Source: Author

For promotion of products, businesses that have done marketing, have used different means of promotion, of which social networking is mostly used (59%), while at least is used television (10%). Use of social networking is justified by the low cost on social networks and its popularity.

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Conclusions: 1. The findings of this research show a low percentage (31%) of the presence of sectors or marketing experts in the dairy industry. Lack of sector / marketing person is more apparent to milk producers, and is closely related to business size, budget, and tuition level. These data fully verify the first hypothesis of the study that the level of marketing application by value chain actors in the dairy industry in Kosovo is low.

2. In the free market to increase sales, it is necessary to promote products and businesses by encouraging, stimulating the purchase, and generating business information through promotional instruments. Outcomes show that enterprises in this sector in designing the marketing plan pay more attention to product promotion (62.5%), and less promotion of businesses (37.5%).

3. The use of social networking sites (59%) is the main promotional tool, while the use of television (10%) is closely related to the low budget of these companies. Outcome results confirm the second hypothesis because 40 of the 58 interviewed companies do not have a marketing budget. Most of the companies (17.2%) have invested in marketing 100 to 200, while the biggest marketing investors in the dairy industry are the processors with 28.6%.

4. Designing a marketing strategy is important in the business sustainability, and gaining competitive advantage, so their design requires expert in this field. From outcome of results, it appears that the third hypothesis of these researches have been partially verified, as six out of twenty-four enterprises that have drafted the marketing plan have engaged the company or expert for marketing.

5. The results of the research show that in order to create competitive advantage in the market, the price and quality strategy is used by 43 enterprises, whereas nine enterprises used the only low price strategy and six of them use quality strategy.

Recommendations: 1. Most companies in this study do not have a specific marketing department or person for marketing. For this reason, it is recommended that small businesses hire or cooperate with marketing experts, while large companies that get financial opportunities from the marketing department.

2. Since most of the marketing plans in the surveyed companies are drawn up by the owners or managers and less by marketing expert, it is recommended that the design of marketing plans to be coordinated with field experts..

3. Gaining the competitive advantages based on the quality, ensures long-term sustainability for businesses, so we recommend that companies in milk industry focus on product quality, because at present only few of the companies in dairy industry taking quality as a key factor to succeed in the market.

REFERENCES

- [1] American Marketing Association, (2017), retrieved from <https://www.ama.org/AboutAMA/Pages/Definition-of-Marketing.aspx>
- [2] Food and Veterinary Agency office. (FVA). Fushe Kosovo, Pristina, Kosovo 2015
- [3] GAP Institute (2016),A brief assessment of the dairy industry in Kosovo, retrieved from http://www.institutigap.org/documents/48456_Dairy%20products%20ENG..pdf access date:20/10/2017
- [4] Kosovo Dairy Processors Association (KDPA) and Kosovo Association of Milk Producers (KAMP),(2015) - Direct marketing of dairy products in Kosovo's green markets - a high risk to human health., Pristina 2015
- [5] Kotler, P. & Armstrong, G. (2013),Parimet e Marketingut, p.6 13th ed, Albania, Tiranë, UET-Press
- [6] Kosovo Agency for Statistics (KAS), Agriculture census 2014, Livestock -Number of livestock, Kosovo, 2014, avliable at: http://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/en/askdata/askdata_12%20Agriculture%20census%202014__3%20Livestock/Tabela%203_1.px/table/tableViewLayout1/?xid=65564fc5-89d7-440f-985b-b84418ea48d2 (access date: 19.09.2017)
- [7] Kosovo Agency of Statistic (KAS)(2015)., Agricultural Census, 2014, Kosovo, Pristina K.G.T
- [8] Krasniqi, I. (2016), Statistical Yearbook of Kosovo 2016, Pristina, Kosovo, KAS, f.126
- [9] Matthews, B., & Ross, L. (2010). Metodot e Hulumtimit: Udhëzues praktik për shkencat sociale dhe humane. Tirane: Qendra për Arsim Demokratik (CDE)
- [10] Miftari, I. (2009), Kosovo Consumer Buying Behaviour Preferences And Demand For Milk And Dairy Products, retrieved from http://www.umb.no/statisk/noragric/publications/master/2009_iliriana_miftari.pdf
- [11] Ministry of Agriculture, Forestry and Rural Development (2015) : Green Report 2014, Pristina, Kosovo
- [12] Ministry of Agriculture, Forestry and Rural Development (MAFRD) (2015), Milk Market 2015, retrived from http://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/Tregu_i_qumeshtit_Final_15_10_2015.pdf
- [13] Silbiger, S. (2005). 10-Day MBA: Step-by-Step Guide to Mastering the Skills Taught in Top Business Schools, London, Great Britain, Piatkus Books Ltd
- [14] USAID (2007). Kosovo dairy value chain, Retrieved from http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadm387.pdf (Accessed on 16/10/2017)

MARKETING MANAGEMENT AND THE RIGHT TO PERSONAL DIGNITY OF CONSUMERS

Temelko Risteski

University FON, Skopje, temelko_mkd@yahoo.com

Vesna Sijic

vesnasijic@live.com,

Emrah Mihtaroski

University "St. Cyril and Methodius" Skopje, , emrah_mihtaroski@hotmail.com

Abstract: Man comes into his life by birth. Man's life is undeniable. It is his greatest value.

Every person seeks to live freed from fear and poverty, as more beautifully and more happily as possible. Life liberated from fear and poverty is the basis of human dignity. To get rid of fear and poverty the man works. Working he earns. The earned has a monetary equivalent expressed in monetary units that is money. The money is spent by man in order to live better. By spending money, he procures goods and services on the market. Thus, he procures himself as a consumer - buyer who buys goods and services to satisfy his living needs and to live a life worthy of man. As a buyer, he is involved in numerous relationships with sellers of goods and services. The work of these is managed by marketing management experts.

Buying to meet their life needs, consumers feel the need for respect by others. The need for respect by others includes attention, recognition, social status, prestige, reputation, importance and other features of the personality of the buyer. These characteristics are in function of his personal dignity, which stems from the knowledge that he is a man. As a man he has a certain degree of self-respect. Self-respect is the basis of dignity. Every person who has at least a small degree of self-respect wants to be respected by others. When buying goods and services, they are the people of the company - the sellers who serve him.

The personal dignity of the consumer is his human right guaranteed by Article 1 of the Universal Declaration of Human Rights and other international legal acts by which these rights are guaranteed to citizens of the world. That right is incorporated in the constitutions of all countries that have ratified those legal acts. Among them is the Republic of Macedonia. The Constitution of the Republic of Macedonia stipulates in Article 25 that every citizen of the Republic is guaranteed respect and protection of dignity and reputation.

Respect for the dignity of consumers when they buy goods and services on the market comes to the fore in terms of the relation of the seller-buyer relationship, in the objectivity of informing buyers about the goods and services, in the ranking of consumers according to their purchasing power and in the arrangement of the sales area.

Respect for the dignity of consumers is a very important factor for the efficiency of the sale of goods and services. In conditions of existence of consumers with a high level of self-respect, the efficiency of sales may be proportionate to respect for their dignity. This fact marketing management should always have into consideration. By having it into consideration, he should always work to increase the level of respect for the dignity of consumers.

Keywords: management, seller, consumer, right, dignity.

INTRODUCTION

Every person wants to live a life free from fear and poverty and as much as possible and beautifully and happily. Man's endeavor to live better, produces needs. Seen from an axiological point of view, the need is a value that a person wishes at a given moment to live a better life. Viewed from a psychological point of view, the need is a sense of lack or discomfort to the person who instigates action in order to eliminate or at least, reduce the lack of discomfort, and thus reduce or eliminate that feeling.⁴⁶³ In conditions of existence of goods and services on the market that can be purchased for this purpose, people decide to buy what they need. By buying, they spend goods and services on the market. By spending them they appear as consumers. The entities - legal entities or natural persons who own the goods or perform services on the market are sellers. On the market of goods and services, the largest and the biggest sellers are the trade enterprises. They have staff: sellers who sell goods and services; marketing-managers who plan, organize, coordinate and control sales, sales space where goods and services are sold, etc.

⁴⁶³ See: Shuklev B., Drakulevski Lj., (1993) Management Lexicon, Institute for the Promotion of the Economy of the Republic of Macedonia, Skopje, determinant "Needs".

In addition to the basic elements that enable working, the company must meet certain conditions, as the process of the integrated concept of developing long-term relationships with consumers would have a positive effect. Such conditions refer to assumptions, which in this case mean support and active participation of top management, disposal with staff that constitutes the project team for the introduction of this concept, technical and technological conditions, the necessary financial resources, etc. It is also very important to develop such an organizational culture that puts in the center of the attention the user and nurtures all the values of the market approach of working. When all of these assumptions are met, the process is realized in several steps, ie it is accessing to the formation of database, to the identification and classification of the users, the analysis of the users, the interaction with them and the permanent adjustment of the total offer according to their requirements, the creation of additional values etc. The process ends and at the same time starts again based on the information obtained through constant control, measurement and feedback information.

Knowledge about buyers, sales contacts, tracking orders and deliverables make it possible to create a knowledge base that can help increase productivity and efficiency of the working, to share information fasterly and to reduce costs by sharing experiences. The establishment and maintenance of long-term relationships with users is set as a priority and this is achieved:

- by maintaining a continuous process of interaction with users (where, whenever it is possible, has to go to personalize relationships),
- by bid adjustment (for users / target segments), and
- by creating added value for the most faithful consumers.⁴⁶⁴

The implementation of activities for building up a regular and long-term consumer - customer relationship is a process that must involve everyone in the enterprise, especially those who have contacts with consumers, and not just certain marketing services.⁴⁶⁵

Marketing management must take care of developing a proper relationship with consumers. In doing this, the primary attention should be paid to respecting their human dignity. The personal dignity of the consumer as a person is the value of his personality. Every person has his own personal dignity. It should be respected. Respecting the personal dignity and reputation of consumers commits the marketing management of the commercial enterprise to develop the correct attitude of the persons directly in contact with them, to objectively inform them about the quality of the goods and services offered to them, to foster a correct and non-discriminatory treatment with them and to provide them comfortable feelings while their staying in the sales area of the company, for any reason.

1. THE RELATIONS SELLERS - CUSTOMERS AND THE RIGHT TO RESPECT THE PERSONAL DIGNITY OF THE CONSUMERS

At the core of the proper relationship with consumers are the moral values of the person's relationship to the other person. They are: honesty, righteousness, decency, outcome (anticipation), benevolence, selflessness, trust, sincerity, communicativity, friendship and humanity.⁴⁶⁶ These moral values are directly in the function of respecting the dignity of consumers. That's why they have to be developed to the maximum in the sales staff who directly communicates with consumers. It is undoubtedly the task of the educational function of marketing management. With the level of practice in consumer relations, it is established firm link between consumers and the commercial enterprise. The respected consumer feels personal satisfaction and emotionally ties with the one who respects it. Therefore, such a connection is the most important segment (subsystem), that is, the heart of the customer satisfaction Management concept (CMS). This concept has been fully developed in the last ten years. It appears as result of the promotion and development of the marketing concept and business practice.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ According to: Veljković, S. (2004). Customizing Products and Services as an Element of Developing Long-term Relationships with the consumers. *New Commerce*, Belgrade. 57, 3-4.

⁴⁶⁵ The intense changes occurring in the environment (internationalization of operations, globalization, global competition, the development of multimedia communication, alliance strategies, TQM, consumerism, etc.) have created new strategic approaches in the development of marketing relations with consumers. Relationship Marketing (RM). See: Sijic V., (2017), *The Application of Marketing Strategies in Function of the Growth and Development of the Enterprise*, master's thesis, FON University, Faculty of Economics, Skopje, p. 98.

⁴⁶⁶ In this regard, see the table of moral values and moral deviations with the accompanying morally positive and morally negative features of Vukasović A., (1993), *Ethics, Moral, Personality - Moral Education in Theory and Practice of Education*, School Book, Zagreb, p. 195 - 205, especially p. 196.

⁴⁶⁷ Customer satisfaction management is a chain of events that is aimed at fully satisfying the consumers - Total Customer Satisfaction (TSM). See: Sijic V., *ibid*, p. 98.

Customer relationship management enables the company to have an emotional relationship with the consumer, which has the consequence of loyalty to the enterprise / product. The essence of all activities in consumer relations is starting from the differentiation of consumers, to measuring the results on the market (achieving effectiveness in the commercial working). The basic objectives of the CCM concept are expressed by maximizing: the effectiveness and efficiency, the satisfaction of consumers, the loyalty of the consumer and the profits.

Consumer needs are not constant, but they are constantly changing and it is therefore necessary to consistently gather information about them and respond to their changing needs. That is why it is necessary to direct efforts of all parts of the company to provide the satisfaction of the consumers, ie to develop and recognize their needs and satisfy them.

Retail trade is one of the industry-based services, and one of the goals of marketing is to provide customer satisfaction. Now we see why the retailer must be interested in investing in the development of Relationship Marketing based on the following two assumptions that work synergistically, creating a positive outcome:

- the quality of customer relationship can improve the level of satisfaction that the customer perceives to receive, and
- the higher the degree of satisfaction is, the longer the relationship will last, and the longer the relationship lasts, the more purchase exchanges will be played, that is, the merchant will make a greater return on the invested funds in Relationship marketing, or a positive financial effect.

The level of consumer satisfaction will be even greater if their respect and satisfy their needs and t interest would be respected and satisfied, and above all, their human dignity, as their natural right.

2.THE OBJECTIVE INFORMATION OF CONSUMERS AND THE RIGHT TO RESPECT THEIR PERSONAL DIGNITY

Objective information about goods and services is imperative to the proper relationship of sellers towards customers. By buying goods and services, consumers satisfy their everyday needs. Their interest is to buy goods and find a service provider that will satisfy most effectively and cost-effectively their needs. They can do this if they are on time and properly informed about the existence and quality of goods and services on the market. Timely informing is that awaits the emergence of a particular consumer need. In a timely manner, it is informing that, given in the selected time of information, gives the best results. Correct informing is that which contains all the necessary data for goods and services that enable the consumer to decide which goods or service is of the highest quality in terms of efficient, effective and economical satisfaction of his needs. These data must be true and placed in time and in a way that will allow the consumer to fully understand them, in order to assess the applicability of goods and services to satisfy his needs and to decide to buy them.

The making a purchasing decision by the consumer, is an issue that is at the heart of the interest of theoreticians and practitioners of marketing management. In recent years, much has been done to perceive consumer behavior as a continuation of economic research on demand. In addition to economic factors, the purchase decision is made on the basis of the individual consumer behavior. Consumer behavior is a result of a series of psychological, social and physical reactions, manifested in behavior after obtaining the information required about quality of the goods and services offered by the sale. If the consumer is deceived when buying goods or services in terms of their quality or quantity, he will react. Psychologically, the reaction is a consequence of the violation of his human dignity. Everyone wants to be respected. No one endures others to make him a fool, especially when he gives money from his pocket to buy something that will satisfy his own need. In such a case, the consumer's frustration and anger become triply: firstly, because of his disrespect as a person, manifested by fraud, secondly because of the money spent and thirdly because of the unmet need in the expected manner. Buyer who is once manipulated will not contact again the seller who has deceived - manipulated him. He will misuse his bad experience to the people from his surroundings: relatives, friends, acquaintances who being taught from the bad experience of their neighbor, will not buy from the seller who is cheat or manipulator. That is why frauds and manipulations to customers are a sure way to the collapse and disappearance of traders - fraudsters from the market of goods and services.

Proper, timely and on time informing the consumers about the quality of goods and services is their natural right, because they, by paying them, spends his money that he earned through his work and his activity in the society for satisfying his life needs.⁴⁶⁸

⁴⁶⁸ See the following: Risteski T., Sijić V.,(2014) "TV commercials and human right to information on the quality of goods and services, 3rd International Scientific Meeting, organized by the Higher Vocational School of Market Communications of the Pan-European University, Apejron from Banja Luka, Belgrade, Proceedings, p. 323 - 335.

Effective marketing management requires the trader:

- to establish direct contact with consumers of his goods or services,
- get to know his customers well, their procurement cycles, habits associated with buying, their needs and everything that is necessary for building relationships of mutual trust and respect
- to develop a consumer care system based on timely, truthful and correct information about the goods and services that it can offer to satisfy their needs.

In this way, marketing management will create relationships of mutual trust and respect among traders and consumers without which one cannot imagine respect for human dignity.

3. RANGING ON CONSUMERS AND RIGHT TO PERSONAL DIGNITY

The marketing management of the commercial enterprise makes the ranking of the consumers according to the value that they bring to the enterprise.

The value that the consumer makes to the firm is the key measure in marketing research and practice. According to the value that they bring to the firm, consumers are divided into three basic segments:

- high-ranking consumers who individually deliver to firm the highest value. At the same time, there are the least of them and this segment does not provide the greatest contribution to the capital of the enterprise.
- Medium-rated consumers who individually bring lower value in relation to high-ranking, but they are multiplied, and their contribution to the capital of the enterprise, as a whole, is the largest. This segment, therefore, has the greatest significance for the business success of the enterprise.
- Low-rated consumers who individually bring the lowest value to the enterprise are at the same time the most numerous. However, despite the fact that they are the largest segment of consumers, its contribution to the capital of the company is still the smallest.

If we start from the model of the static portfolio of the consumer, then the basic assumption is that consumers are separated in three listed segments and their value does not change with time. However, in the consumer portfolio, the dimension of the value of the consumer relationship is also entered.

The main disadvantage of this model of consumer ranking is that the value of currently highly rated consumers is overestimated, and the value of the currently low-rated ones is underestimated, because the dynamic value in their relations is neglected. The investigations show that consumers of the highest level bring to the enterprise a lower value in the coming period due to the real probability of a downgrade at lower levels that would cause a significant drop in value. On the other hand, consumers of the lower levels are gaining value in the coming period, as there is a significant probability that they will cross into one of the higher-value segments in the future.

These facts are decisive for the legal treatment of consumers in terms of the respecting their dignity. The Constitution of the Republic of Macedonia in Article 25 is unambiguous, and by that, crystal clear. It says, besides the other one: Every citizen is guaranteed the right to dignity and reputation. This constitutional provision is fully in line with the provision of Article 9 of the Constitution, according to which the citizens of the Republic are equal in their freedoms and rights, regardless of sex, race, color of skin, national and social origin, political and religious beliefs, property and social position. Marketing management has to take into account this fact and can never overestimate a particular segment of consumers for the account of another. The experience shows that people are very sensitive when their dignity is in question.⁴⁶⁹

4. THE ARRANGEMENT OF THE SALE SPACE IN A FUNCTION OF RESPECT OF THE PERSONAL DIGNITY OF THE CONSUMERS

Consumers regularly take up their viewpoint on the service facility on the basis of its appearance and arrangement. In order to achieve this, the basic impression acquired by the potential buyer is formed on the basis of the window, the main entrance and the external advertisement. Therefore, the potential consumer, if he decides to enter the store, after the first associations, must feel free and enjoyable, without imposing incentives by the staff. Intrusive behaviour towards the consumer is an attack on his human dignity. Nobody likes such behaviour, especially the consumer who buys for his own money and prefers to be "left to peace" so that he can make the buying decision.

⁴⁶⁹ It is no coincidence that the creators of the Universal Declaration of Human Rights have raised the right to human dignity in the rank of innate right, which that it is a natural right of man. The first paragraph of the Preamble to the Declaration states: "Recognizing the inherent dignity and the equal and inalienable rights of all members of humanity are the foundations of freedom, justice and peace in the world". The first article of the Declaration states that all human beings are born free and equal in dignity and rights.

The design of the sales object must reflect the personality and a good "image" that the target customer expects. In the aesthetically well-designed sales area the customer feels comfortable. The development of pleasant feelings in man is in the function of respecting his personal dignity

When the consumer once opened the door and entered in the trade facility, then the offered service should leave a positive impression, to find the fulfilment of his desire, in order to prefer his determination in the given object to re-purchase.

Experienced marketing managers know that sales facilities are the basic cell to achieve the strategy of placing the products of the commercial enterprise. Everything else is an upgrade corresponding to the modern technical and technological achievements in delivering the goods to the consumer. That's why they endeavour to provide them with all the possible amenities of the buyers.⁴⁷⁰

To see the goods before the purchase is one of the basic wishes of the buyers. The right of the buyer is to see, select and make a purchase. Modern technical advancements accelerate the process of purchasing and delivery after the choice made by the buyer. Therefore, the exhibition space is the condition sine qua non of the commercial enterprise. This is, for example, the furniture case, in the supermarkets that offer their offer in the sales facilities. They strive to highlight the convenience and enjoyment of the purchase, as well as the additional services that they provide to consumers.

Management considers the program of the consumers purchasing and on the basis of the acquired knowledge, the objects that would be used for the realization of that program are designed in a way to:

- Unobtrusively attract consumers, or remind them to visit the store or shops;
- Objectively inform consumers about the ways in which products and services can satisfy their needs;
- persuade potential buyers that the given offer is best to satisfy their needs;
- Sell their products from the assortment in a way that creates a sense of convenience and pleasantness for buyers.⁴⁷¹

The realization of these goals of marketing management is in function of respecting the dignity of the buyers.

INSTEAD OF CONCLUSION

In conditions of market instability, dynamic business environment and increase in the number of competitors in the branches, the companies dedicate more attention to the development of an adequate marketing strategy and to the implementation of marketing activities in order to maintain the existing and attract new buyers. Recognizing the wishes and needs of buyers and shifting the focus of their satisfaction becomes the primary goal of enterprises and managers. For this reason, increasing importance is dedicated to the marketing mindset.

The role of the marketing concept is to respond in the right way to demand and supply and on the basis of these parameters to create a product or service tailored to the requirements of consumers.

In defining the strategic action of the commercial enterprises, especially the retail enterprises, there are a number of challenges for marketing managers, which are primarily reduced to finding the answer to the question about the values that the trader wants to achieve for his client, and in connection thus to find answers to other questions, such as: the issue of location and design of retail outlets, the capacity of retail management, the issue of establishing an information system with data about the frequency of consumers, their habits and requirements, the issue of the content of information exchanges between sellers and consumers as well as other information that enable the creation of high-quality marketing decisions.

Modern processes of technical and technological development dictate conditions for creation and development of modern trade management, innovative entrepreneurship and marketing. In fact, the restructuring of the basic postulates to which the trade fulfils the role of satisfying the needs, achieving wishes, solving problems, satisfying the requirements and satisfying the expectations of the consumers, enables the application of the concept of marketing as a basis for work and development. Time-dimensioned and constant complication of business processes and relations between economic entities in the competitive struggle for achievement of the desired market position sets a requirement for each enterprise to carefully define the business goals which it wants to achieve and the ways to achieve them. In this context, only a business philosophy aimed at understanding the needs and demands of the consumers leads to economic rationality of resource utilization and realization of the basic marketing assumptions with the main goal - satisfying the needs of the consumers and making profit as a material satisfaction, for mutual satisfaction. For the successful realization of the stated goals, it is necessary to find a way to achieve the

⁴⁷⁰ In the large sales facilities are arranged res areas where consumers can "take a breath" to "drink coffee", talk to friends and family, children's entertainment areas, store children while their parents buy, luxury toilets, and so on.

⁴⁷¹ Newman, A., Cullen., P. (2002). Retailing: Environment and Operations. London: Thomson Learning, p. 246.

convergence of the business goals of the trade company. An active role in the accomplishment of this task have the function of marketing as one of the most important in the complex of business functions of each trading company. The modern consumer is more educated, uses all means of information, he is more demanding, more and more precise when choosing the offered goods. Therefore, in such circumstances, the trade company remains at its disposal with its assortment, with the wide range of individualized service and with the positioning method, to present himself to the target segment in such a way as to offer him the value which he expects, or thanks to its resources to offer even more than what the competition offers. Only a market and a marketing oriented company will be able to achieve these goals by understanding the impulses of the environment and transferring them into real values for their customers.

In this regard, marketing management should build relationships of mutual trust and respect among sellers and consumers who are an ethical and material legal guarantee of respect for the dignity of consumers guaranteed by the International Legal Acts of Human Rights and by the constitutions of all countries that have ratified those acts.

REFERENCES

1. Collection of Human Rights International Documents (2002) Pearson Peacekeeping Centre, Cornwallis, Nova Scotia, Canada.
2. Constitution of the Republic of Macedonia, special edition (2002), Book publishing house "Phoenix", Skopje.
3. Dimitrijević V., Paunović M., (1997, Human Rights, Belgrade Center for Human Rights, Belgrade.
4. Newman, A., Cullen. P. (2002). Retailing: Environment and Operations, Thomson Learning, London.
5. Risteski T., Sijić V., (2014) "TV commercials and human right to information on the quality of goods and services, 3rd International Scientific Meeting, organized by the Higher Vocational School of Market Communications of the Pan-European University, Apeyron from Banja Luka, Belgrade.
6. Sijic V., (2017), The Application of Marketing Strategies in Function of the Growth and Development of the Enterprise, master's thesis, FON University, Faculty of Economics, Skopje.
7. Veljković, S. (2004). Customizing Products and Services as an Element of the Long-term Relationships Developing with the Consumers, New Commerce, Belgrade.
8. Vukasović A., (1993), Ethics, Moral, Personality - Moral Education in Theory and Practice of Education, Skool Book, Zagreb.
9. Shuklev B., Drakulevski Lj., (1993) Management Lexicon, Institute for the Promotion of the Economy of the Republic of Macedonia, Skopje.

**MEASUREMENT RESULTS OF SOME ANTHROPOMETRIC ATTRIBUTES
ATTAINED USING THE ACTIVE EXPERIMENT METHOD****Mirjana Mađarević**Faculty of Philosophy, University of Zenica mmadjarevic@yahoo.com

Abstract: The historical development of science has been marked by a characteristic methodological progression occurring in stages: starting with the so-called descriptive stage, followed by attempts to make systematic conclusions based on pseudo-qualitative analyses and reaching the current stage which is characterized by mathematization of procedures which makes more thorough quantitative analyses coupled with qualitative studies aimed at gaining scientific insights and discovering scientific principles possible. The science dealing with principles in the field of physical education and sports, or anthropological kinesiology, also demonstrates a need for mathematization of procedures with the goal of attaining more comprehensive analyses, especially in relation to the study of basic human psychosomatic dimensions. Planning an active experiment is a procedure determining the number and conditions of tests to be conducted, both necessary and sufficient to carry out tasks with a desired accuracy. The following procedural guidelines are of importance: 1) a tendency to minimize the total number of tests, 2) simultaneously varying all variables which present a factor in the procedure using a special rule, or algorithm, 3) using a mathematical mechanism modeling several experimenter's tasks, 4) selecting a clear strategy which provides a basic solution after each series of tests. This paper gives an overview of some of the anthropometric measurements of 225 subjects aged 25-35. The main feature of this sample was that the selection of subjects was not made according to their psychomotor abilities, not their sex and age; the subjects were all in the stationary phase of development of not only the basic, but also the specific anthropological attributes. The paper presents a graphic overview of results using the active experiment method and displaying the interdependence of anthropometric attributes with a series of curves which represent an approximation of data for different combinations of parameters measured during the experiment. The points on the graph are the results of experimental measurements and the curves are the results predicted by the model. Good approximations and their values, as well as the values and relations between selected factors can be seen in the 8 graphs included in the paper. All the dependencies which show mean relative error below 5% (0.05) indicate a strong correlation between the observed attributes, and this also yields approximate functional dependencies. The resulting properties of anthropometric space had already been taken into consideration. The value of the dependent variable in relation to the independent variable is shown in a graph taking into account the number of measurements and the number of subjects. This gives us points whose distribution can be approximated with a line or a curve. Combinations of variables have been randomly selected in order to ensure the insights gained into the interrelatedness of variables of anthropometric space are as realistic as possible.

Keywords: results, anthropometry, active experiment

**REZULTATI MJERENJA NEKIH ANTROPOMETRIJSKIH KARAKTERISTIKA METODOM
AKTIVNOG EKSPERIMENTA****Mirjana Mađarević**Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, mmadjarevic@yahoo.com

Sažetak: U istorijskom razvoju nauka može se zapaziti karakteristično stepenasto kretanje: od tzv. deskriptivne faze, preko faze pokušaja sistematizacija na osnovu pseudokvalitativnih analiza dosadašnje faze, koju karakteriše matematizacija postupaka koja omogućava kompletnije kvantitativne naučne analize sa kvalitativnim studijama usmjerenim ka otkrivanju naučnih spoznaja i naučnih zakonitosti. U nauci koja tretira zakonitosti u oblasti tjelesne kulture i sporta, ili antropološkoj kineziologiji, takođe je prisutna potreba matematizacije postupaka u cilju potpunijih analiza, posebno u vezi istraživanja osnovnih dimenzija psihosomatskog statusa čovjeka. Planiranje aktivnog eksperimenta je procedura izbora broja i uslova provođenja opita, nužnih i dovoljnih za rješenje postavljenih zadataka sa traženom tačnošću. Pri tome je značajno sljedeće: **1.** Težnja ka minimizaciji ukupnog broja opita. **2.** Istovremeno variranje svim promjenljivim, koje određuju proces, po specijalnom pravilu algoritmu. **3.** Korištenje matematičkog aparata, modelirajući mnoge radnje eksperimentatora. **4.** Izbor jasne strategije, koja omogućava usvajanje baznog rješenja nakon svake serije eksperimentatora. U ovom radu dat je prikaz nekih

rezultata mjerenja antropometrijskih karakteristika na uzorku 225 ispitanika starosne dobi 25 – 35 godina. Primarno obilježje uzorka bilo je, da nije izvršena selekcija prema psihomotornim sposobnostima, niti u dnosu na spol i dob ispitanici su se nalazili u stacioniranoj fazi razvoja, ne samo bazičnih, nego i specifičnih antropoloških obilježja. Dakle dat je grafički prikaz rezultata po metodi aktivnog eksperimenta i međuovisnosti antropometrijskih osobina nizom krivulja koje predstavljaju aproksimaciju podataka za različite kombinacije iz skupa izmjerenih parametara u toku eksperimenta. Tačke na grafikonima su rezultati eksperimentalnih mjerenja, a krive predstavljaju rezultate koje predviđa model. Iz osam prikazanih dijagrama vide se dobre aproksimacije i njihove vrijednosti, kao i vrijednosti i odnosi izabranih faktora. Sve ovisnosti kod kojih prosječna vrijednost relativne greške pada ispod 5% (0.05) ukazuju na postojanje izrazite korelacije između promatranih veličina, a samim tim dobile su se aproksimativne funkcionalne ovisnosti. Predvidjele su se rezultirajuće osobine antropometrijskog prostora. Vrijednost zavisne varijable u odnosu na nezavisnu varijablu prikazana je grafički u zavisnosti od broja mjerenja i broja kandidata. Dobili smo tačke čiji se raspored aproksimira pravcem-krivuljom. Kombinacije varijabli uzete su slučajnim izborom, da bi se dobila što realnija slika o povezanosti varijabli antropometrijskog prostora.

Ključne riječi: Rezultati, antropometrija, aktivni eksperiment.

REZULTATI

Interpretacija grafikona od 1-7 za: izbor faktora po principu faktor je funkcija jedne varijable istog prostora Iz sedam prikazanih dijagrama vide se dobre aproksimacije i njihove vrijednosti, kao i vrijednosti i odnosi izabranih faktora primjenom metode aktivnog eksperimenta.

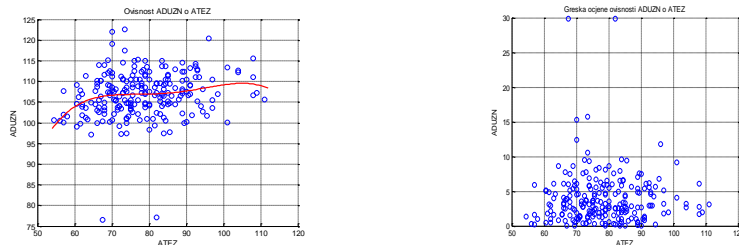
Sve ovisnosti kod kojih prosječna vrijednost relativne greške pada ispod 5% (0.05) ukazuju na postojanje izrazite korelacije između promatranih veličina, a samim tim dobile su se aproksimativne funkcionalne ovisnosti. Predvidjele su se rezultirajuće osobine antropometrijskog prostora primjenom metode aktivnog eksperimenta. Vrijednost zavisne varijable u odnosu na nezavisnu varijablu prikazana je grafički u zavisnosti od broja mjerenja i broja kandidata. Dobijene su tačke čiji se raspored aproksimira pravcem - krivuljom.

1. A-3 ADUZN (dužina noge) sa A-2 ATEZ (težina)

x-osa: ATEZ težina y-osa: ADUZN dužina noge

Prosječno apsolutno odstupanje: 3.9183

Prosječno relativno odstupanje: 0.0367

GRAFIKON 1

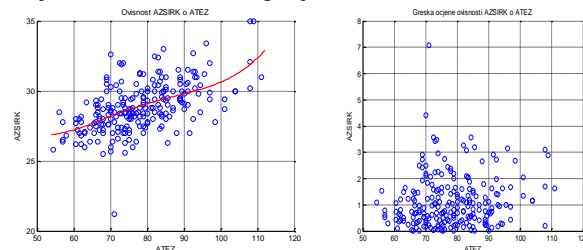
Grafikon 1. A-3 dužina noge sa A-2 težinom ima prosječno relativno odstupanje 0.0367 što znači da je značajna povezanost zavisne varijable. Može se uočiti da sa povećanjem težine od 60 do 100 kg, dužina noge raste uz blago kolebanje od 100 do 109 cm, a sa povećanjem težine od 100 do 110 kg, dužina noge ponovo raste do 100 cm.

2. A-6 ASIRK (širina karlice) sa A-2 ATEZ (težina)

x-osa: ATEZ težina y-osa: ASIRK širina karlice

Prosječno apsolutno odstupanje: 1.1248

Prosječno relativno odstupanje: 0.0389

GRAFIKON 2

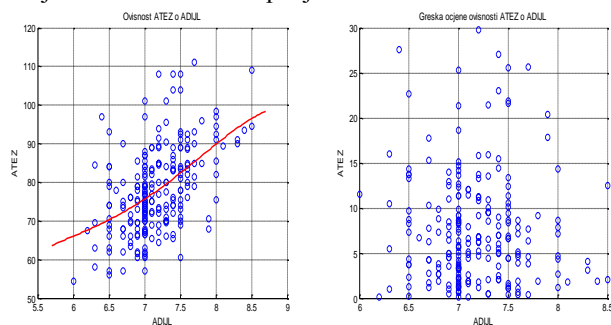
Grafikon 2 A-6 širina karlice sa A-2 težinom ima prosječno relativno odstupanje 0.0389 što ukazuje na povezanost ovih varijabli. Sa povećanjem težine, širina karlice raste u rasponu od 2,7 do 3,0 cm.

3. A-2 ATEZ (težina) sa A-7 ADIJL (dijametar lakta)

x-osa: ADIJL dijametar lakta y-osa: ATEZ težina

Prosječno apsolutno odstupanje: 7.4830

Prosječno relativno odstupanje: 0.0963

GRAFIKON 3

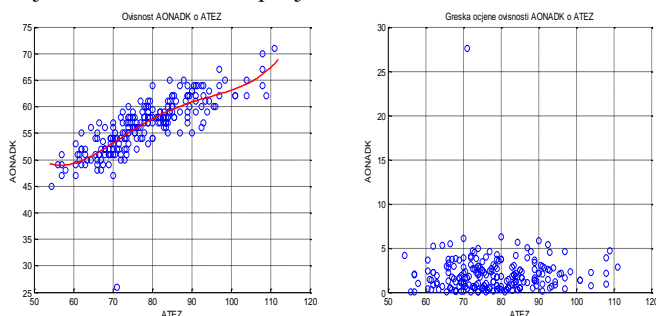
Kod grafikona 3 u kombinaciji varijabli A-2 težina sa A-7 dijametar lakta prosječno relativno odstupanje je 0.0963. Aproksimacija nije pouzdana, nema značajne povezanosti između ovih parametara.

4. A-13 AONADK (obim nadkoljenice) sa A-2 ATEZ težina

x-osa: ATEZ težina y-osa: AONADK obim nadkoljenice

Prosječno apsolutno odstupanje: 1.9962

Prosječno relativno odstupanje: 0.0355

GRAFIKON 4

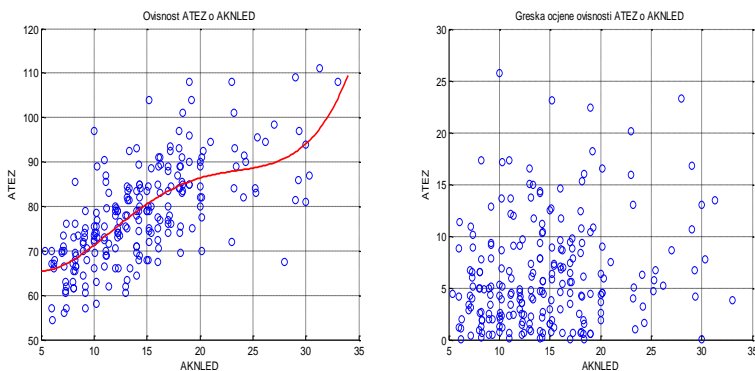
Kod grafikona 4 A-13 obim nadkoljenice sa A-2 težinom prosječno relativno odstupanje 0.0355 pokazuje značajnu povezanost. Sa povećanjem težine povećava se obim natkoljenice u rasponu od 5,0 do 6,8 cm.

5. A-2 ATEZ (težina) sa A-16 AKNLED (kožni nabor leđa)

x-osa: AKNLED kožni nabor leđa y-osa: ATEZ težina

Prosječno apsolutno odstupanje: 6.2200

Prosječno relativno odstupanje: 0.0792

GRAFIKON 5

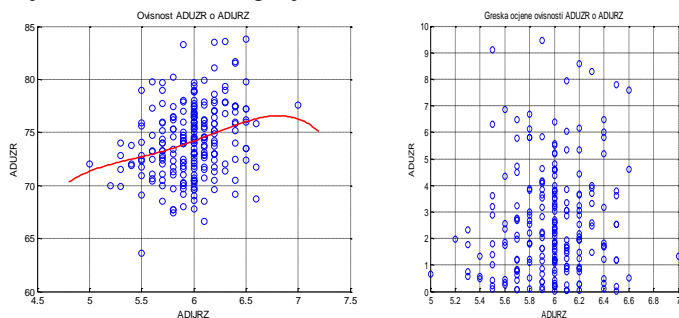
Kod grafikona 5 A-2 težina sa A-16 kožni nabor leđa prosječno relativno odstupanje je 0.0792. Nema značajne povezanosti.

6. A-4 ADUZR (dužina ruke) sa A-8 ADIJRZ (dijametar ručnog zgloba)

x-osa: ADIJRZ dijametar ručnog zgloba y-osa: ADUZR dužina ruke

Prosječno apsolutno odstupanje: 2.5560

Prosječno relativno odstupanje: 0.0344

GRAFIKON 6

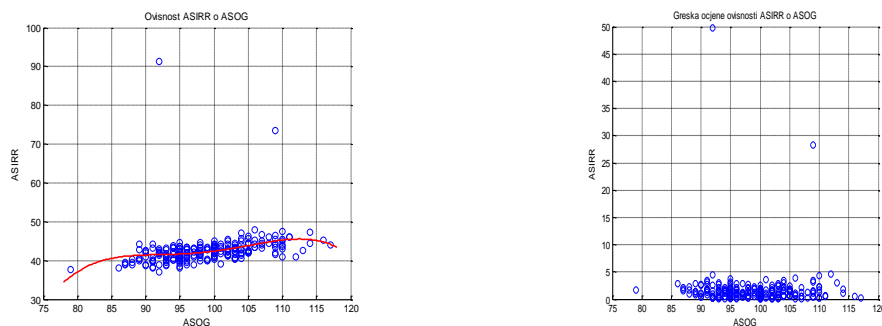
Grafikon 6 A-4 dužina ruke sa A-8 dijametar ručnog zgloba prosječno relativno odstupanje je 0.0344 , znači da postoji značajna povezanost ovih parametara.Sa povećanjem dužine ruke od 70 do 77 cm povećava se dijametar ručnog zgloba u vrijednosti od 5 do 6,8 dj.jedinica.

7. A-5 ASIRR (širina ramena) sa A-10 ASOG (srednji obim grudi)

x-osa: ASOG srednji obim grudi y-osa: ASIRR širina ramena

Prosječno apsolutno odstupanje: 1.6920

Prosječno relativno odstupanje: 0.0397

GRAFIKON 7

Ista je značajna povezanost i kod grafikona 7 A-5 širine ramena sa A-10 obima grudi, jer je prosječno relativno odstupanje 0.0397. Sa povećanjem širine ramena u rasponu 44 do 55 cm, povećava se i obim grudi u rasponu od 90 do 110 cm.

ZAKLJUČAK

U cilju utvrđivanja značajne povezanosti faktora antropometrijskog prostora, kao i utvrđivanja relacija između faktora istog prostora postoji problem postavljanja modela koji bi odgovorio na niz pitanja koja se odnose na ovu problematiku.Da bi dobili pouzdan odnos i saznali koja metoda daje najviše informacija, te koja bi metoda najviše koristila u praksi za selekciju osobina antropometrijskog , pa i psihomotornog polja na istom uzorku primjenjene su i druge kvantitativne metode: faktorska, regresija.Moglo se konstatovati da metoda aktivnog eksperimenta daje sadržajnije i konkretnije podatke jer su njome izdvojene višedimenzionalne zavisnosti, sa značajnim koeficijentima prosječnog relativnog odstupanja, dvodimenzionalne (2D) krivulje, i 3(D) plohe.Klasa 2D krivulja omogućila je uvid u izdvojene domene nezavisnih varijabli za konstantne vrijednosti tražene osobine u prostoru.U antropometrijskom polju u svim kombinacijama koje smo uzimali za analizu prosječno relativno odstupanje je jako nisko , što ukazuje da su parametri značajno povezani i vide se njihove ovisnosti.

LITERATURA

1. Beveridge, G.S., Schlecheter R.S.(1970). Optimization Theory and Praktice,Mc Grew-Hill New York.
2. Kurelić,N.,Momirović,K.,Stojanović,M. ,Šturm ,J. Radojević,N., Viskić–Štaleks(1975).Struktura i razvoj morfoloških i motoričkih dimenzija omladine. Institut za naučna istraživanja Fakulteta za Fizičko vaspitanje , Beograd.
3. Koen, E., Neigel, E.(nema godina). Uvod u logiku i naučni metod. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva , Beograd.
4. Mijanović,M.,Stojak,R.(1989).Statističke metode primjenjene u antropologiji i fizičkoj kulturi.Naučna knjiga,Beograd.
5. Mijanović,M.(1997).Statističke metode primjenjene u antropološkim naukama.Univerzitet u Podgorici, Podgorica.
6. Mijanović, M.(2000).Izbor statističkih metoda.Univerzitet u Podgorici,Podgorica.
7. Mijanović,M.(2002).Valjanost(Validnost) testiranja i mjerenja. Savremeni sport br. 1-2.Banja Luka.
8. Mijanović, M.(2005).Diskriminativnost (Osjetljivost testa).Savremeni sport br.5-6.Banja Luka.
9. Savković-Stevanović,J.(1995). Modelovanje i simulacija procesa, Beograd.

MENTORING AND INTEGRATED METHODOLOGICAL PRACTICE

Snezana Jovanova-Mitkovska

Faculty of educational sciences, University "Goce Delchev"-Stip, Republic of Macedonia,
snezana.jovanova@ugd.edu.mk

Biljana Popeska

Faculty of educational sciences, University "Goce Delchev"-Stip, Republic of Macedonia,
biljana.popeska@ugd.edu.mk

Abstract: The realization of practical teaching of students from the teaching faculties is carried out in the laboratories, schools. The same is performed under the mentorship of a mentor professor from faculty, mentor teacher from the school (primary, secondary). Mentoring of this kind of teaching is not easy and simple thing, but work that involved great responsibility. Mentoring refers to two process: the learning and the teaching process. In that process of teaching and learning, both equal partners have benefit, i.e. the acquisition of practical experience for students, and on the other hand, the exchange of opinions with students, leads to a change in the style of learning, teaching, their advancement, innovation etc. The goal of mentoring is actually to allow development, career advancement. The mentor is a key person for development of the education and career of young individuals.

In the paper we theoretically elaborated the problem of mentoring the integrated methodical practice of the students at the teaching faculties in the Republic of Macedonia. Also, we present the results of small, micro survey with students at the Faculty of educational sciences (FES) in Stip, whose goal was to obtain knowledge related to the identification of the roles implemented by the mentor for practical teaching. The descriptive-explicative method, the technique survey was applied in a deliberate sample of 45 students from FES. The obtained results are aimed at promoting this as an important role that teachers from the elementary and secondary schools, as well as the teachers of the faculties of teaching realize.

Keywords: student practical teaching, professor, teaching faculties

МЕНТОРИРАЊЕТО И ИНТЕГРИРАНАТА МЕТОДИЧКА ПРАКСА

Снежана Јованова-Митковска

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип, Република Македонија,
snezana.jovanova@ugd.edu.mk

Билјана Попеска

Факултет за образовни науки, Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип, Република Македонија,
biljana.popeska@ugd.edu.mk

Резиме: Остварувањето на практичната настава на студентите на наставничките факултети се изведува во вежбалните, лабораториите, училиштата. Истата се изведува под менторство на ментор професор од Факултет, ментор наставник од основното училиште. Менторирањето на овој вид настава не е лесна и едноставна работа, но работа која подразбира огромна одговорност. Менторството се однесува на два процеса процесот на учење и процесот на поучување. Во тој процес на учење и поучување заснован на взаемна соработка, корист имаат и двајцата рамноправни партнери, т.е. стекнувањето на практично искуство за студентите, а од друга страна размената на мислењата со студентите, води кон промена на стилот на учење, поучување, нивно напредување, внос на иновации и сл. Целта на менторството е всушност да се овозможи развој, напредување во кариерата. Менторот е клучната личност за развојот едукацијата и кариерата на младите индивидуи.

Во трудот теоретски го елаборираме проблемот со менторството, менторирањето на практичната настава на студентите на наставничките факултети во Р. Македонија. Презентираме и резултати од реализирано мало, микро истражување на Факултетот за образовни науки во Штип, чија цел беше да добиеме сознанија кои се однесуваат на идентификацијата на улогите кои ги реализираат менторите за практична настава. Се примени дескриптивно-експликативниот метод, техниката анкетање, на намерен примерок од 45 студенти од ФОН. Добиените резултати се во насока на унапредување на оваа и те како значајна улога која ја

остваруваат наставниците од ОУ и ДУ, како и професорите на наставничките факултети.

Клучни зборови: студент, практична настава, професор, наставнички факултети

ВОВЕД

Доброто и ефикасно образование колку што зависи од добрите програми (студиски и предметни), во голема мера зависи и од оној што треба тие програми да ги донесе во стварност, да ги реализира, а тоа е учителот. ... Стручноста, поврзана со научните области со кои учителот треба да го збогати знаењето на учениците се стекнува во текот на неговото образование. Во текот на образованието, учителот се стекнува и со умеења, тие содржини, соодветно на возраста на учениците да им ги пренесе (Николовска, В., 2015:9)

Наведената определба за улогата која ја има учителот, во ефикасното образование на младите генерации нè постави пред повеќе прашања поврзани со иницијалното образование на учителот неговите јаки страни, неговите мани, недостатоци. Како еден сериозен недостаток кој долги години како прашање се поставуваше пред наставничката фела, беше недоволната практична настава на студентите на наставничките факултети,

Овој проблем наоѓа своја разрешница при редирајнирањето на студиските програми на овие факултети. Сведоци сме дека овие неколку години, навистина се прават заложби за имплементација на ваквата идеја, со настојување да при редирајнирањето на студиските програми, во насока на нивно осовременување и компатибилност со програмите на другите европски држави, се инкорпорира практичната настава, т.е. се зголеми фондот на часови за истата. Целта на практичната настава, како „рационално организирана човечка дејност насочена кон менување наобјективната стварност и пронаоѓање на оптимални решенија., т.е. слободна креативна дејност со која човекот се обликува самиот себе и својот свет, историско дејствување водено со повикот од иднината ... (Педагошка енциклопедија, 1989:233), е всушност оспособување на идните учители за нивно полесно вклучување и соочување со работните предизвици.

Реализирани се бројни истражувања во наши и светски размери кои се однесуваат на поставеноста, организацијата, квалитетот, времетраењето, одредување на стандардите за квалитет на практичната настава Би го споменале истражувањето на Будич и Гајик (2006) врз основа на чии резултати може да се добијат конкретни сознанија за тоа каква би можела да биде поставеноста, и организацијата на практичната настава. Станува збор за истражување фокусирано на образовниот систем на учителите во Финска, поконкретно испитување на начелата врз основа на кои се организира педагошката пракса. Согласно начелата, педагошката пракса на студентите започнува во прв семестар, при што постои спој помеѓу теориските сознанија и практичните активности на студентите кои од ден на ден се усложнуваат. Педагошката пракса на почеток има ориентационен карактер, во втора година од студиите организирано е двонеделно следење на севкупниот воспитно-образовен. Со компетенции за реализирање на наставата студентите се стекнуваат во трета година од студии. Во четврта година студентите реализираат четири неделна пракса која подразбира стекнување на искуства за воспитно-образовна работа. (Јованова, 2015:56).

И во Р. Македонија имаме слична ситуација. Согласно законските прописи, во кои е насловена со називот клиничка пракса, истата е потребно да се реализира во времетраење од 30 работни дена во текот на годината. Истата е вградена во студиските програми и се реализира и на факултетите за едукација на наставен кадар со различни називи: педагошка практика, практична настава, методичка пракса, интегрирана методичка пракса, педагошки стаж...

Целта на практичната настава (интегрираната методичка пракса) на факултетите за едукација на наставен кадар е оспособеност на идните наставници за самостојна практична работа во наставата, во и низ сите облици на воспитно-образовна дејност. Во, низ практичната настава, студентите имаат можност да ги потврдат теоретските сознанија, да ги воочат законитостите кои постојат во воспитно-образовниот процес, да ја преформулираат теоријата, да изградат свои ставови, мислења, да развијат сенс кон оваа професија, ...

Реализацијата на интегрираната методичка пракса на факултетите за едукација на наставен кадар за работа во детски градинки и основни училишта - прв и дел од вториот циклус на основното деветгодишно образование се одвива во детските градинки, основните училишта. Насоките за реализација на интегрираната методичка пракса ги посочува професор-ментор од факултет, врз основа на претходно изготвена програма за интегрираната методичка пракса. Истата се изведува во вежбалните (училишта, детски градини) под менторство на наставник-ментор за практична работа со студентите.

МЕНТОРИРАЊЕ, МЕНТОРСТВО

Менторирањето на интегрираната методичка пракса на студентите не е едноставна и лесна работа. Станува збор за работа која подразбира остварување на бројни улоги, работа полна со одговорности, предизвици, ...

Менторството се однесува на двата процеса: процесот на учење и процесот на поучување. Овој процес е насочен кон учење, усовршување, напредок, не само на студентите на праксата, но и на менторите т.е. се повеќе се увидува дека низ процесот на менторството се развива и професионално напредува и самиот ментор.

Претставува и индивидуално поучување затоа што менторот работи со конкретен/ни студент/студенти кои сака да ги оспособи за работа во конкретна струка, конкретна професија, во овој случај учителската професија. Тоа е процес во кој и низ кој и менторот има можности за учење, за лично напредување на професионален план. Во тој процес на учење и поучување базиран на взаемна соработка, корист имаат и двата рамноправни партнери, т.е. стекнување на практично искуство за студентите, а од друга страна пак, размената на мислења со студентите, води кон промена на стилите на поучување, нивно унапредување, внесување на иновации во образовниот процес, итн.

Потребно е да се направи дистинкција помеѓу *природно и планирано менторство*. Природното менторство се одвива стихийно, низ пријателство, колегијалност, се води, поучува, советува студентот/те. Планираното менторство подразбира почитување и водење низ претходно одредени структурирани програми кои имаат конкретна цел и се остваруваат врз основа на претходно утврдена процедура.

Историски гледано менторството е стар концепт чии историски корени ги забележуваме во поемата на Одисеј, каде како личност се појавува Ментор, личност која во отсуство на Одисеј се грижи, го насочува и поучува неговиот син Телемах, нудејќи му менторски знаења, личен пример и пренесувајќи му животни мудрости.

Менторот насекаде (Европа, САД, Англија..) е клучната личност за развојот, едукацијата и кариерата на младите личности. Менторот е водич низ патувањето наречено живот.

„На тоа поле посебно важна улога има менторот, кој настојува да го прикаже хуманиот карактер и убавина на учителскиот позив, не заобиколувајќи ги тешкотиите, проблемите кои во таа работа ќе се јават. Тоа е лицето кое им го прикажува на студентите животот во вежбалната, им раскажува за својот животен пат, за своите ученици, колеги, за иднината на тоа занимање, настојувајќи да со студентите изгради што поблизок однос. На тој начин влијае на формирање на нивната свест за позивот. Се е тоа доста убедливо што е поткрепено со исклучителната важност на педагошката дејност која со студентите се одвива во вежбалните. (Vaspremi 1988, 223).

Кои се задачите и обврските на менторот за интегрираната методичка пракса на студентите?

- да се запознае со планот и програмата за интегрираната методичка пракса на студентот и да во соработка со професорот-ментор од високообразовната институција ги одреди понатамошните чекори за нејзина успешна имплементација;
- да воспостави клима на меѓусебна доверба, соработка, интерактивна комуникација со студентот/те;
- да го запознае студентот со структурата, организацијата, начинот на управување, кодексот на однесување, соработката со другите засегнати страни за работата на воспитно-образовната институција;
- да ги запознае студентите со новите тенденции во образованието, новите модели на наставна работа, едукацијата на децата со посебни потреби во редовниот образовен систем;
- да го запознае студентот/те со климата во одделението, со можностите, интересите на учениците, со нивните предзнаења;
- да презентира добри примери на наставен, менторски час;
- да обезбеди оптимални инструкции, предлози, објаснувања, упатства, совети за студентот за процесот на планирање, изготвување на подготовка и реализација на наставниот/воспитно-образовен процес;
- да го запознае студентот со материјалните услови и техничко-технолошката опременост на воспитно-образовната институција;
- да врши набљудување на наставниот час/воспитно-образовна активност и да обезбеди повратна информација на студентот;
- да направи проценка, да дава конструктивна критика и предлози за унапредување на практичната реализација на наставните/воспитно-образовни активности од страна на студентот;

- постојано да го охрабрува и поттикнува студентот за трагање по нови пристапи и начини кои водат кон унапредување на наставниот/воспитно-образовниот процес;
- да прави евалуација на практичната работа на студентот, да изготви финален извештај;
- да дава предлози и сугестии за унапредување на практичната работа, остварената соработка со студентите и претставници на високообразовната институција;
- да го запознае студентот со формите на безбедност во училиштето/детската градинка;
- постапно да го воведува студентот во различните фази на формално, професионално и лично образование;
- Бројните задачи кои треба да ги оствари менторот за практична настава на студентите подразбираат да тој паралелно остварува бројни улоги.

Кои и какви улоги има учителот ментор во детската градинка, основно училиште?

Бројни автори правеле обиди за одредување на улогите кои ги има менторот учител.

(Kwain и Lopez 2005) ги идентификуваат следните улоги:

- Набљудувач - набљудување на часовите кои ги изведуваат студентите, набљудување на подготовката на студентот/те, обраќање на внимание на ставовите на студентите и нивното генерално професионално однесување;
- Даваат повратна информација - анализа на часот кој го изведува студентот и даваат повратна информација за изведбата на часот и процесот на поучување;
- Пример - даваат добри примери на студентот врз основа на сопственото професионално однесување;
- Советник - помага на студентот во врска со било кој личен и професионален проблем;
- Критички пријател – дава конструктивна критика на студентите во врска со нивното поучување;
- Инструктор – дава специфични инструкции на студентите во врска со тоа како поучуваат;
- Менаџер - ги запознава студентите со процедурите кои се користат во воспитно образовната институцијата;
- Проценувач – прави проценка за изведба на часот/активноста и процесот на поучување;

Слично се определени улогите на менторот учител и од страна на Аваја и соработниците (2003) кои говорат за следните улоги на менторот учител:

- Рамноправен партнер - се сè заснова на взаемни рамноправни односи во процесот на менторирање, не постои доминација на ниту еден од партнерите, однос кој се заснова на искуството и мудроста на постариот -менторот учител;
- Пример и модел за студентот;
- Охрабрувач, поттикнувач на студентите за преземање на акции;
- Водич за доаѓање до практични знаења, истовремено трагајќи по нови патишта и начини;
- Пример за студентите;
- Критички пријател - постојано дава конструктивна критика и насочува кон преземање на акција;
- Информира - дава постојана повратна информација за успехот, неуспехот;
- Емотивно и професионално поддржува;

Врз основа на изнесеното можеме да видиме дека менторот за практична настава на студентите има пред себе бројни предизвици со кои треба да се соочи и успешно да ги оствари.

МЕТОДОЛОГИЈА

Имајќи ги во вид претходно определените улоги од страна на истакнатите теоретичари, практичари, реализираме и мало истражување чија цел беше да испитаме дали и кои се улоги ги идентификуваат студентите на Факултетот за образовни науки во Штип кај менторите за интегрираната методичка пракса. Во истражувањето го применивме дескриптивно-експликативниот метод, техниката анкетирање и инструментот анкетен лист. Примерокот беше намерен и го сочинуваа 45 студенти од четврта година од ФОН.

Ги презентираме резултатите од истражувањето,

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Во инструментот анкетен лист беше поставена задача со која се бараше да студентот ги рангира на скала од 1 до 10 улогите од понудената листа, кои може да ги има учителот ментор на студентит за реализација на интегрираната методичка пракса.

Како најзабележливи улоги на учителот ментор, студентите ги одредиле: улогата на набљудувач (1), инструктор(2) и критички пријател (3). Три најниско рангирани улоги се: контролор на квалитет (8), пример(9) и проценувач (10). Вака одредениот ранг на улогите кои ги има учителот ментор за реализација на интегрираната методичка пракса се во прилог на потребата од одредување на критериуми за избор на учител - ментор во насока на дополнителни обуки за ментори за интегрираната методичка пракса, во насока на јакнење на соработката на релација високообразовна институција и детска градинка/основно училиште.

Во прашалникот беа поместени и прашања од отворен тип кои се однесуваа на мислења на студентите за тоа кои учители би требало да бидат ментори за интегрираната методичка пракса на студентите. Беше истакнато дека тоа се оние учители кои: даваат упатства на студентите; кои соработуваат, подготвени на разговор; секогаш се подготвени да помогнат; комуникативни се; добри слушатели; насочувачи; постојано даваат повратна информација; учител пример за учениците; разбирлив; учител кој внимава на говорот и брзината со која говори; учител кој дава добри инструкции, обезбедува дисциплина во одделението; учите - критички пријател; учител кој е секогаш достапен на студентите.

Дадените одговори се во корелација со претходно одредената ранг листа на улоги кои ги имаат менторите учители.

На прашањето кои особини треба да ги има менторот за интегрираната методичка пракса, ги истакнаа: личен став; принципиелен; соработлив; сериозен; точност; полн со разбирање; љубезен; позитивен; менаџер; искрен; чесен; вреден; одговорен; креативен.

Бидејќи примерокот го сочинуваа студенти кои беа во завршната година од нивното иницијално образование, кои во месец април и првата недела од месец мај завршија со реализацијата на практичната настава се определливи и за прашањето за одредување според нив, на *критериумите за избор на ментор за интегрирана методичка пракса*.

Како клучни беа истакнати: учител со подолг стаж; учител кој поседува сертификати од обуки; учител кој работел и во комбинирани паралелки; учител кој континуирано е раководител на паралелка чиј просечен успех е висок; учител кој поседува комуникациски вештини; учител кој си ја сака својата професија; учител кој положил тест на личност; учител кој има широки општи познавања; познавања од струката; учител кој следи што се случува, што е ново во едукацијата.

Покрај прашањата за особините, улогите на менторот за интегрираната методичка пракса, студентите беа запрашани и за карактеристиките на професорот ментор од високообразовната институција. Беа истакнати: Да е еднаков кон сите студенти, рамноправен; Соработник; Внимателен; Студентот да не се плаши да не згреши; Насмеан; Активен; Дружелубив; Да критикува; Да пофалува; Одговорен; Советник; Присутен на секој час; Критички пријател; Проценувач; Да помага во одржување на дисциплината; Набљудувач; Да е пример за студентот; Контролор на квалитет;

Клучната задача на менторот всушност е да „им помогне на студентите да научат како да поучуваат“ на тој начин што ќе им помогне да учат од сопственото искуство, планирајќи, имплементирајќи, анализирајќи и евалуирајќи ги искуствата.“(Марентич, Пожарник, 2006)

ЗАКЛУЧОК

Теоретската елаборација како и резултатите од реализираното микро истражување на проблемот поврзан со интегрираната методичка пракса, поконкретно процесот на менторирање и улогата на клучните актери во тој процес учителот ментор, професорот ментор и студентот, упатуваат на потребата од интервенции поврзани со: одредба на критериуми за избор на ментори наставници; нивна обука, едукација за изведување на овој процес; одредување на насоки за успешно менаџирање на овој процес во смисла на унапредување на организацијата, раководење со овој процес и востановување на поинтензивна комуникација и соработка помеѓу сите три засегнати страни. И за крај,

*„Менторите ги менуваат животите, но учениците ги менуваат нивните животи многу повеќе“
Ричи Нортон (Richie Norton)*

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Cain, T., (2009): Mentoring trainee teachers: how can mentors use research? Mentoring & Tutoring: Partnership in Learning, Vol. 17, No. 1, 53–66
- [2] Daloz, L.,(1999): Mentor: Guiding the journey of adult learners, San Francisco: Jossey-Bass
- [3] Dimitrijević, V. i dr. (2008): Interaktivna obuka, program za trenere, Podgorica: Zavod za školstvo

- [4] Gajić, O. - Budić, S. (2006). Evropski standardi kvaliteta praktično-pedagoškog osposobljavanja studenata (inostrana iskustva), u: Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji: na putu ka „Evropi znanja“, (ured. O. Gajić), Zbornik radova, knj. 2/European dimensions of changes in the educational system in Serbia: on the road to „Europe of knowledge“, proceeding of papers, vol.2, Novi Sad: Filozofski fakultet, 337-348.
- [5] Gordon, T. (1998): Kako biti uspešan nastavnik, Beograd: Kreativni centar
- [6] Grupa autora (2009): Mentor i pripravnik – Vodič za nastavnike, vaspitače i stručne saradnike, Beograd: ZUOV
- [7] Grupa autora, (1991): Učitelj u praksi, Zbornik radova za mentore i pripravnike, Beograd: Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja
- [8] Hargreaves, D. (1995): School culture, school effectiveness and school improvement, School effectiveness and school improvement, Lisse Netherlands
- [9] Havelka, N., (2004): Mentorski rad – o nekim metodičkim i konceptualnim pitanjima, Podgorica, Prosvjetni rad, 1-2,
- [10] Klaterbak, D. (2009): Svakome je potreban mentor, Beograd
- [11] Marentič Požarnik, B. (2006). Seminarji za mentor je kot priložnost za razvijanje kompetence in poglobljanje refleksije ob partnerskem sodelovanju s fakultetnimi učitelji. V: Peklaj, C. (ur.), Teorija in praksa v izobraževanju učiteljev Ljubljana: CPI FF
- [12] Станојевић, Д. (2009). Педагошка пракса и искуства ментора у професионалној обуци будућих учитеља, Врање
- [13] Stoll, L.; Fink, D. (2000): Mijenjajmo naše škole, Zagreb: Educa
- [14] Vaspremi, L. (1988): Uloga vežbaonice u obrazovanju nastavnika osnovne škole u Manarskoj, Pedagoška stvarnost br. 3, Novi Sad

MENTORING AS A FACTOR TO MAINTAIN YOUNG TEACHERS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM

Dora Levterova

PU "Paisii Hilendarski" – Plovdiv, Republic of Bulgaria, dlevterova@gmail.com

Abstract: The inclusion of young teachers in the education system requires logistical and emotional support, feedback and trustworthiness. Mentoring in education is refined as a multifaceted model and a factor for including and retaining young teachers in school. The professional development of teachers goes through stages: academic education, introductory stage, professional and career development. Mentoring is implemented through these three stages in different dimensions. At the stage of academic education, the role of the mentor includes: academic teachers and mentor-teachers in which the internship and the pre-graduate practice take place. At the introductory or initial stage, the role of the mentor is assumed by a senior colleague from the same school. At the stage of professional and career development, educators are also involved in the role of a mentor, apart from school colleagues. In the educational system, the mentoring of young teachers is influenced by factors such as motivation and the subjective well-being in practicing the teaching profession, school culture, time periods of the school year, experience transfer, geographic location, areas of mentoring, personal characteristics of mentor and mentee. It is important to take into account the stages of development of experience of new teachers. On the basis these influences semi-structured interviews are conducted with 30 young teachers / first year / and 30 students from pedagogical specialties from Bachelor and Master Programs. The focus of the interviews is the idea that young people have for the mentor. The obtained results show high expectation on future mentors, which is indicative of the fact that mentoring relations are a component of the development and the assessment of staff in an institution or organization. When young teachers start working in the school organization, challenges will appear. Young teachers are more creative, more dynamic, and with more current theoretical knowledge. They are about to gain experience, to meet the professional requirements and to be successful. All of the interviewed people (100%) respond positively to the question of whether they feel that it is necessary to have a mentor when start working. According to the respondents, the mentor should introduce the nature of the actual work (57%); to provide support (100%); to give guidance and advice (98%); be patient (87%), caring (57%); be ready and willing to share experiences (87%); to work in a team and understanding with the mentee (100%), to create and maintain good relationships and good interaction (100%), to be able to listen and encourage (64%); motivate and persuade (86%); to guide mentee when necessary to advise, not to impose personal approach (98%); to be able to evaluate the skills of mentees (32%); to create a sense of security (98%).

The respondents present real and pragmatic requirements to the current and future mentor. Participants in the study give a definition that the mentoring is a voluntary process in which the mentor provides assistance, support, information and guidance for carrying out work tasks and practical skills. With the clearly outlined vision of young teachers and students for the mentor, it is important that mentors themselves respond to needs and realize synergy between requirements and outcomes. Only in this context, mentoring will be a strong factor in involving and retaining young teachers in the education system.

Keywords: mentoring, young teachers, educational system

1. INTRODUCTION

The idea of future and young teachers for the personal and professional competences of the mentor is related to successful mentoring. The inclusion of young teachers in the education system inevitably requires logistical and emotional support, feedback and trustworthiness.

According to Sanders (1996), students who have had effective teachers for three years in a row show academic achievements that are 54% higher than those of ineffective teachers for three consecutive years. It is difficult for novice teachers to be as effective as possible. Beginning teachers often share that they have difficulties at the beginning of their professional career and are under stress, experiencing mental tension and emotional exhaustion. Teachers' professional development is a dynamic and flexible process that starts with the choice of the teaching profession and their university education at retirement. This process is conditionally differentiated into three stages: the academic education of teachers, mastering the main theoretical knowledge and competences, the first years of actually practiced teaching /the induction stage/, and the professional and career development of the teachers who remain to be teachers.

"A mentor is a key figure in the introductory program and supports the socialization of novice teachers in the school context and in their professional development" (Feiman-Nemser 2001, 2002). Mentoring is a broad scientific area in two aspects: teacher education and, programs for introducing and developing the teacher in a real working environment at school.

Mentoring in education has been identified as a method that can be used to keep beginner teachers at work and to measure their effectiveness in the classroom (Claycomb, 2000).

The specifics of mentoring in education can be addressed to:

Motivation and subjective well-being in the exercise of the profession

According to Veenman (1984), novice teachers experience a "real shock" as a state of mind when the professional requirements of the school become real to them. Veenman (1984) believes that the most important problems faced by novice teachers are: discipline in the classroom, motivation of students, coping with individual differences among students, assessment of student work, interaction with parents, organization of class work, getting enough materials for adequate training, dealing with students' personal problems, bulk training content with inadequate preparation time, and collaboration with colleagues. When novice teachers gain experience in the classroom and form a model of a relationship with the parents and the students, these needs become less stressful.

In 2002, Villani claims that the mentors need to help with the inevitable "real shock" of novice teachers as mentoring helps beginner teachers to experience fewer difficulties in the first year as "multi-tasking" teachers.

Transmitting experience

Glickman, Gordon, & Ross-Gordon (1995) assume that mentoring offers an opportunity for experienced teachers to provide individual and permanent professional support. However, according to Feiman-Nemser, Schwill, Carver, & Yusko (1999), effective mentoring as the most widespread form of support for novice teachers requires careful selection, training and support by the mentor.

Impact of school culture

Guyton & Hildago (1995) suggest that mentoring of novice teachers can be influenced by the culture and context of the school. Brock and Grady (2001) say that when new teachers assimilate school culture, share common goals and pleasure in working together, they are more likely to form a positive teaching experience. On the other hand, teachers who start their career in an unstructured environment are less satisfied with the positive climate and they even experience isolation. The lack of social support resulting from the isolation or unsupported school atmosphere determines the experiences of the novice teacher. This in a turn may lead to a pessimistic attitude of teachers towards students, and this way a negative impact on the teaching of the curriculum by the teacher appears.

Influence of the geographic location

In larger towns, there are more teachers in schools, and besides the mentor, the young teacher can also get experience from other colleagues. In smaller towns, the mentor is the main source of knowledge, the other colleagues are less experienced and therefore they can give less advise.

Fields of mentoring

According to Wang & Odell (2002), three key areas are crucial for the mentoring process for novice teachers:

- humanistic (personal assistance to sense the spirit of the profession),
- apprentice (helping to get into school culture and helping teachers to progress in a specific context),
- critical constructivist (reconstruction of teaching, questioning and analysis of existing teaching practices).

Influence of periods from the school year

Villani (2002) believes that the needs for survival of novice teachers are highest at the beginning and end of the school year. She highlights the fact that in the middle of the year (the time when the survival and needs of new teachers are the lowest); the training and mentoring needs of the curriculum are highest.

Characteristics of Beginner Teachers

Beginning teachers are novice teachers who believe they are talented and have answers to many educational issues, they are hardworking and committed to their teaching profession, addicted, creative, energetic and are willing to develop professionally (Wadsworth, 2001; Clement, Enz, Pawlas, 2000; Bartell, 2005).

2. DATA AND METHODOLOGY

Hypothesis - Future and young teachers are supposed to have a clear understanding of the mentor's personal and professional competencies so the mentoring can be successful.

Method of study

30 semi-structured interviews with students from “pre-school and primary school pedagogy”, “special pedagogy” and “social activities” and with 30 young teachers /first year/ were conducted. The main issues are related to the students' perception of the mentor in their future profession.

3. RESULTS AND DISCUSSION

All respondents (100%) answered positively to the question whether they thought if it is necessary to have a mentor when starting work. Students in the third and fourth-year, have already been practicing in school, and are probably already aware of the need for support and guidance in synchronizing the knowledge gained at the university and the actual practice. Interesting are the answers of students who have been in practical training under the project "Student Practices" within 240 hours. Not only do they note the need for a mentor, but they even report in a timely manner that the mentor manages, teaches and supports academically, professionally and emotionally in a particular work environment.

The idea of a mentor for future teachers is marked with clear requirements for the mentoring process. 57% of the respondents note the need for "introducing the nature of the actual work by the mentor". 78% of the young teachers say that this is the most relevant relationship with the mentor, and 45% of the future teachers share this concept. The theoretical preparation and the conducted practical classes at school of students that are going to be teachers, with young teachers the successful start gives rise to a high self-esteem for the self-efficiency of their future teaching activity. Although it sounds flattering about what has been learned in the university, two more explanatory models are still allowed:

- the possibility that the respondents are not fully aware of all the activities of the teacher, such as administrative or work with parents,
- the strong self-confidence of youth, who is not afraid of the challenges and wants to cope independently and personally.

The second explanatory model is more acceptable because 98% of the respondents answer that the mentor should "guide me when necessary and not impose his personal approach." Obviously, the idea that a successful mentor will help for the learning of the mechanism and technology of working with examples, tips, alternative ways and personal attitudes, and generally improving performance is now clear. According to the respondents, the mentor's role is not to guide the implementation of the training. It is, however, noteworthy that the students as future teachers allow the mentor to transfer experience and guide the learning process, and in this sense they mix the role of a mentor, tutor and supervisor. In 32% of the responses, a mentor is asked to "asses the mentee's skills". A requirement that is more relevant to the supervisor's activity than to the mentor's activity. Probably, future teachers are still under the influence of university education as a first stage of mentoring, in which their teaching and practical work is evaluated by a teacher and a mentor during the various types of practical training. Such a requirement for the management of the learning process does not appear in young teachers.

At the same time, respondents do not give up on information about shared experience. As 98% of them said that the mentor should "be ready and willing to share experience with me", "give guidance and advice" (100%) and "give a sense of security (57%)". Shared information on the subjective sense of security is shown with in young teachers. Some elements of the so-called "real shock" that Veenman (1984) talks about or professional dimension according to Eisenschmidt (2006), in which the emphasis is on the support of the primary teacher to gain more confidence in the use of basic skills, including pedagogical knowledge and skills. The first experiences of the new teacher in the class are important because at this stage he is ready to learn, ready to create and change practices, and has high expectations for himself and the system itself. If the new teacher is appropriately supported at the introductory phase, the practice in the classroom is more likely to be successful (Breaux, Wong, 2003).

There is a definition that the mentoring is a voluntary process in which the mentor helps, supports, informs and directs to carry out work tasks and practical skills.

Another underlying model from respondents draws attention to the need for selection of the mentors. The formal choice of a mentor is not acceptable. The respondents do not accept that mentoring can be formal. 98% of the future teachers, say that their mentor is a good professional but is much older than them and does not share the same life interests and values. Of the young teachers group, 67% feel they would like to have the opportunity to share leisure time and interests with their mentor outside the school environment but their mentor is older and has other interests and less leisure time. Obviously, respondents from both groups are confronted with situations in which the balance between the profession, career and family of the mentor does not leave open time parameters and interests, that include an interpersonal interaction of a mentor and mentored in an out-of-school environment. In this context,

mentors do not always have to be teachers with the most experience but with unacceptable personal qualities. Mentors can be younger, more communicative, more informed and more effective teachers, who are approved by the novice teachers.

Another area of respondents' answers is the personal qualities of the future mentor. The answers are "to be positive - 98%", "to be caring - 57%", "to be critical for gradation, not for demotivation - 30%", "to be patient - 87%", "To work with a team - 100%", "to work with understanding - 100%", "to have good relationships and good interaction - 100%", "to listen and encourage - 64%", "to motivate and convince - 86% ". In the shared requirements, the understanding of the mentor is evident mostly as a personal attitude. In this aspect, the requirements for the personal qualities of the mentor, which is simply a subjective sense of well-being from the rations, are indisputable. The sought-after qualities are life values, communicative and social skills. There are differences in the expressed claims to the mentor from the two groups. If the group of students - future teachers predominantly shares their own personal qualities such as positivity, caring, objective criticism, then the group of young teachers predominantly seeks understanding, team work and good social relationships. Obviously, the process of forming a personal identity of young teachers begins. Personal models and norms for social relationships with students, parents and colleagues are formed in this process. The teachings of young teachers about teaching and learning, about their responsibility to participate in these processes, are beginning to be structured. The young teachers' views on teaching and learning and about their responsibility to participate in these processes are beginning to be structured. The idea of the mentor of young teachers is no longer just emotional, but is also reflected in the self-efficacy and self-esteem of young teachers in the learning process.

An interesting fact is that the respondents give an idea of the overall quality of mentoring. The group of students - future teachers (67%) gives the idea that the mentor as a teacher who will help them integrate in school, get acquainted with the order in the respective school, to help them know the requirements and traditions. Young teachers (87%) emphasize support for "higher self-esteem not as a person but as a teacher" and "finding professional identity and professional well-being", "Better participation in school life" and "ability to cope with difficult situations such as aggression and violence." The two groups of respondents (98%) clarify the need for mentor support for specific applications of studied strategies for student groups for inclusive education. Requirements for the mentor to share "Indicate which strategies for students with special educational needs (SEN) or other ethnic backgrounds are most successful for the class and school concerned", "which techniques for students with SEN or other ethnic background have so far had the most effect", "How the school organization creates general and additional support", "what materials and techniques are used in the school for resource support." are demanded. It is clear that the respondents have cognitions and a positive attitude towards inclusive education and its specificities, but they are looking for the specificity of the school, the class, and the relevant cases in its implementation.

Regarding interactions with the parent community, differences are also noted in the two groups. The group of future teachers (87%) thinks that it can reason effectively with parents even among students with SEN and other difficult cases, while from the group of young teachers only 67% accepts the positive and effective interaction with parents of SEN pupils, another ethnic origin or aggressive acts.

In the information received by the response of the two groups the first phases of mentoring in education are clear, according to Moir (1999), identifying several phases of development, through which the experience of the novice teachers passes:

- a phase of expectation with idealistic views of teaching.
- stage of survival or ongoing struggle to cope.

The remaining Moir phases (1999): the phase of disappointment, the rejuvenation phase and the reflection phase appear later in the process of teaching, and can't be analyzed in this study.

In the conducted study, is visible the phase of the idealistic ideas in the respondents - future teachers, who have a mentor in the practical training during the period of the university education. The phase of survival or ongoing struggle for comparisons among respondents - young teachers - where teachers quickly overload, but tend to focus on the everyday aspects of teaching, also stands out.

Interesting are the respondents' perceptions regarding the mentor's place of work. The group of students - future teachers (98%) accepts that the mentor needs to be from the school they work in, and young teachers (46%) assume that the mentor can also be from another institution. Facts that suggest different formats for institutions that offer mentoring.

Against the need to evaluate the mentor, 98% of the respondents have an idea of the need to evaluate the mentor by saying that "not every teacher is a mentor," "assessment would improve the quality of mentoring," but also set requirements for that who evaluates. It is noted that "the assessment must be objective - 98%", "the

assessment must have clear criteria - 87%", "assessment should be internal (from school) and external (from other institutions)"(45 %). These results are in line with the respondents' perception of the mentors selection and express the perception of the respondents about the sole responsibility of the mentor about their own inclusion and retention in the school environment.

The most attractive answers have been received about the need to pay the mentor. The group of future teachers (98%) responded that "the mentor's pay is necessary", and the size of the answer is "one more salary," "even more than one salary if he spends more than one hour a day for mentoring ", " a higher salary than that of the principal". The group of young teachers is more skeptical, although the need for pay is accepted by 100% of the respondents. The amount refers to "10 percent of the salary", "a certain amount from the school budget", "a certain amount based on commitments", "a certain amount for difficult cases with pupils". The differences in the respective phases of mentoring in line with academic education and the real working environment at school are clearly visible.

4. CONCLUSION

The obtained results show high demands from future mentors, which is indicative of the fact that mentoring relationships are a component of the development and evaluation of young teachers in the educational institution or organization.

When beginner teachers start working in the school organization, challenges are emerging. Young teachers are more creative, more dynamic, with more up-to-date theoretical knowledge and more idealistic ideas for the teaching profession. They are going to master experience, meet professional requirements and achieve successful teaching activities. According to the respondents, mentoring is not just teaching, school situations, and learning environments in which the experienced teacher supports the novice teacher. Respondents' requirements for the mentor are related to a multifaceted pattern of life and professional models that can be passed on as an elegant, collegial, teamwork and without direct instructional design.

In this context, if mentoring is judged not only by the perceptions of scientists, mentors and educational leaders, but also by the mentee's understanding of mentoring, mentoring would indeed be a key factor in retaining young teachers in the education system.

ACKNOWLEDGEMENT

The article is funded by the project № FP17-PF-007 "Innovative Educational Environment", Bulgarian Science Fund by University of Plovdiv, Ministry of Education and Science.

REFERENCES

- [1] Bartell, C. A. *Cultivating High-Quality Teaching Through Induction and Mentoring*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2005.
- [2] Boreen, J., Niday, D., & Johnson, M. *Mentoring Across Boundaries: Helping Beginning Teachers Succeed in Challenging Situations*. Portland, Maine: Stenhouse Publishers. 2003.
- [3] Breaux, A., & Wong, H. *New teacher induction: How to train, support, and retain new teachers*. Mountain View, CA: Harry K. Wong Publications. 2003.
- [4] Brock, B. L., & Grady, M. L. *From first year to first rate: Principals guiding beginning teachers* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA. Corwin Press, Inc. 2001.
- [5] Claycomb, C., & Hawley, W. *Recruiting and retaining effective teachers for urban schools: Developing a strategic plan for action*. Washington, DC: National Partnership for Excellence and Accountability in Teaching. 2000.
- [6] Clement, M.C., Enz, B.J., Pawlas, G.E. *The apprentice teacher*. In Steffy, B., Wolfe, M., & Enz, B. (Eds). *Life cycle of the career teacher (44-59)*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press. 2000.
- [7] Coppola, A. J., Scricca, D. B., & Connors, G. E. *Supportive Supervision: Becoming a Teacher of Teachers*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications. 2004.
- [8] Eisenschmidt, E. *Implementation of Induction Year for Novice Teachers in Estonia*. Tallinn University Dissertations on Social Sciences, 25. 2006. Abstract retrieved from http://e-ait.tulib.ee/103/1/eisenschmidt_eve2.pdf
- [9] Feiman-Nemser, S. *From preparation to practice: Designing a continuum to strengthen and sustain teaching*. *Teachers College Record*, 103(6), 1013-1055. 2001.

- [10] Feiman-Nemser, S., Schwille, S., Carver, C., & Yusko, B. A conceptual review of literature on new teacher induction. College Park, Maryland: National Partnership for Excellence and Accountability in Teaching. 1999.
- [11] Glickman, C. D., Gordon, S. P., Ross-Gordon, J. M. Supervision and Instructional Leadership: A developmental approach, (9th ed.). Boston: Pearson. 2014.
- [12] Guyton, E., and F. Hidalgo. *Characteristics, responsibilities, and qualities of urban school mentors*. Education and Urban Society 28(1).40—47. 1995.
- [13] Moir, E. The stages of a teacher's first year. In M. Scherer (Ed.), *A better beginning: Supporting and mentoring new teachers (19-23)*. Alexandria, VA: Association of Supervision and Curriculum Development. 1999.
- [14] Sanders, W. Cumulative and residual effects of teachers on future student academic achievement. Knoxville, TN: University of Tennessee Value-Added Research & Assessment Center. 1996.
- [15] Veenman, S. Perceived problems of beginning teachers. *Review of education Research*, 54 (2), 143-178. 1984.
- [16] Villani, S. *Mentoring programs for new teachers: Models of induction and support*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press. 2002.
- [17] Wadsworth, D. Why new teachers choose to teach. *Educational Leadership*, 58 (8), 24-28. 2001.
- [18] Wang, J., & Odell, S. Mentored learning to teach according to standards-based reform: A critical review. *Review of Educational research*, 72 (3), 481-546. 2002.

MOBBING IN THE WORKPLACES OF THE REPUBLIC OF MACEDONIA

SemraBujari

International University of Struga, s.bujari@eust.edu.mk

Marinela Shkurta

International University of Struga, m.shkurta@eust.edu.mk

Abstract : All of us as members of the social community are witnesses of daily threats, denials, insults, and many negative relationships that appear between the employer and the employee, as well as between the employees in an enterprise. Multiple pressures, abusing, molesting and mistreatment in various ways cause serious problems to mobbing victims, which are also serious disorders in the health and the psychology of a worker. The Republic of Macedonia as a developing country is a country where mobbing in the workplace is very prominent, although the state has adopted the law on the protection of workers at the workplace, although we are all witnesses that this law did not improve the worst situation in which workers are today. Even the weak system in the country as well as the irregular ratio between the small number of vacancies for employment and the enormous number of jobseekers have an impact on mobbing in the workplace in the Republic of Macedonia. As for the phenomenon of mobbing we can say that it is the appearance of psychological harassment in the workplace that is repeated through actions aimed at the degradation or mistreatment of working conditions that may cause violations of human rights and dignity, to injure mental and physical health and to affect the professional future of the victim. In the Macedonian legal terminology for the term "mobbing" is used the phrase "bullying at work". It should be said that mobbing is often overwhelming because it includes acts that actually look normal but it is their entirety that psychologically undermines the victim to the point that he or she abandons the workplace. The Republic of Macedonia as a developing country is a country with a high level of mobbing that is mostly present in the private sector, resulting from the weak legal system in the country and the very low number of free places for employment.

Keywords: mobbing, workplace, job, humans.

MOBBING-U NË VENDIN E PUNËS NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË

SemraBujari

International University of Struga, s.bujari@eust.edu.mk

Marinela Shkurta

International University of Struga, m.shkurta@eust.edu.mk

Abstrakt : Ne të gjithë si anëtarë të bashkësisë shoqërore jemi dëshmitarë të kërcënimeve të përditshme, mohimeve, ofendimeve, fyerjeve dhe shumë marrëdhënieve negative të cilat paraqiten ndërmjet punëdhënësit dhe punëtorit poashtu edhe ndërmjet punëtorëve në një ndërmarrje. Shtypjet e shumta, poshtërimi, abuzimi, keqtrajtimi në mënyra të ndryshme, shkaktojnë probleme serioze tek viktimat e mobbing-ut, të cilat sjellin gjithashtu edhe çrregullime serioze në shëndetin dhe psikologjinë e një punëtori. Republika e Maqedonisë si shtet në zhvillim, është shtet ku mobbing-u në vendin e punës është shumë i përhapur. Edhe pse shteti ka miratuar ligjin për mbrojtjen e punëtorëve në vendin e punës, "Ligji I Republikës së Maqedonisë për mbrojtjen e punëtorëve nga keqtrajtimet në vendin e punës Neni 75."⁴⁷² të gjithë jemi dëshmitarë se ky ligj nuk e përmirësoi situatën e keqe në të cilën gjenden punëtorët në ditët e sotme. Sistemi i dobët në vend, gjithashtu edhe raporti iparregullt në mes numrit të vogël të vendeve të lira për punësim dhe numrit jashtëzakonisht të madh të punëkërkuesve kanë ndikim në mobbingun në vendin e punës në Republikën e Maqedonisë. Mobbingu është fenomeni i ngacmimit ose keqtrajtimit psikologjik në vendin e punës që përsëritet përmes aktiviteteve që synojnë degradimin e kushteve të punës të punëtorit dhe që mund të shkaktojnë shkelje të drejtave dhe dinjitetit të tjerit, dëmtojnë shëndetin psikologjik dhe fizik dhe rrezikojnë të ardhmen profesionale të viktimës. Në terminologjinë juridike maqedonase për këte term "mobbing" përdoret fjala "ngacmim ose keqtrajtimit në vendin e punës" Duhet thënë se mobbingu shpesh është i tërthortë sepse përfshin akte që në të vërtetë duken normale por është tërësia e tyre që e raskapisin psikologjikisht viktimën deri në atë pikë sa ai ose ajo braktisin përfundimisht vendin e punës. Republika e Maqedonisë si shtet në zhvillim është vend me nivel të lartë të

⁴⁷² "Ligji I Republikës së Maqedonisë për mbrojtjen e punëtorëve nga keqtrajtimet në vendin e punës Neni 75"

mobingu, që është i pranishëm më së shumti në sektorin privat, që del si rezultat i sistemit të dobët ligjor në vend dhe numrit shumë të ulet të vendeve të lira për punësim.

Fjalë kyce: mobingu, vendi i punës, puna, njerëzit, keqtrajtim psikologjik,

Hyrje

Sipas psikologut suedez Heinz Leymann, i cili konsiderohet si autori i nocionit të mobingut dhe që ka ndikuar në futjen e tij në legjislacionin e Bashkimit Evropian; mobingu është një terror psikologjik në vendin e punës dhe përfshin komunikimin armiqësor dhe joetik dhe ngacmimet që drejtohen sistematikisht nga një ose më shumë individë tek një individ tjetër, i cili vihet në pozitë tëatillë dhe ndjehet i pafuqishëm dhe i paaftë për të mrojtur veten.⁴⁷³Sipas kësaj mobingu është njëdukuri psikopatologjike ku ai icili e kryen mundohet ti mbulojë mungesat e tij personale (satisfaksionin emocional). Por, shpesh kjo dukuri shikohet edhe në aspekte të ndryshme, sepse mund të shkaktohet nga motive të tjera, si për shembull të sigurohet satisfaksion politik ose ekonomik.

Nëpërmjet mobingut në vendin e punës shkelen këto të drejta te njeriut⁴⁷⁴:

- E drejta për jetën
- E drejta për liri dhe siguri
- Ndalimi i diskriminimit
- Liria e shprehjes
- E drejta e fitimit të mjeteve të jetesës me punë të ligjshme
- E drejta për barzai

Cdo i punësuar, pa marrë parasysh gjininë, moshën, racën, gjendjen sociale, fenë, pamjen e jashtme, nivelin e arsimimit apo pozitën profesionale, mund të jetë viktimë e mobingut. Edhe pse hulumtimet dhe përvoja na tregojnë se nga mobingu janë rrezikuar në mënyrë të barabartë edhe meshkujt edhe femrat, mendohet se femrat janë grup pak më i rrezikuar se meshkujt.

Të punësuarit e keqtrajtuar karakterizohen si persona jo tërësisht të pavarur, jo shumë stabil, vecanërisht janë më të ndjeshëm kundrejt kritikave nga të tjerët . Por viktima të mobingut mund të jenë edhe njerëz të cilët janë të suksesshëm në punën e tyre, që luftojnë për të drejtat e tyre. Kjo ndodh sepse këto persona tek punëdhënësit shfaqin frikë nga konkurrenca, të cilën mundohen ta eliminojnë. Personi i keqtrajtuar në vendin e punës shfaq reagime emocionale të cilat paraqiten kur kërkesat e vendit të punës nuk përputhen me mundësitë e punëtorit dhe janë më të mëdha se aftësitë e tij. Keqtrajtimi afatgjatë paraqet problem në kryerjen normale të punëve, problem edhe tek i punësuarit në kryerjen e punëve të përditshme por edhe në sjelljen e tij jashtë vendit të punës. Ky është një problem serioz i cili ka pasoja fizike dhe psiqike tek të punësuarit.

1. MËNYRAT E SJELLES PËRMES TË CILAVE SHFAQET MOBINGU

Mënyrat më të shpeshta të sjelljes përmes të cilave paraqitet mobingu janë :

- Në kushtet e punës viktima nuk mund të marrë fjalën ose vazhdimisht ndërpritet gjatë fjalimit ;
- E injorojnë personin sikur nuk ekziston;
- E përjashtojnë nga ngjarjet shoqërore në punë (harrojnë ta ftojnë për festa, e përjashtojnë gjatë pushimeve në punë);
- E nderpresin bisedën në momentin kur personi hyn në zyrë;
- Kontrollonjë a është prezent në punë aq sa duhet ose jo ;
- Viktima vendoset në zyrat që janë larg kolegëve;
- I jepen punë të cilat nuk janë në kualifikimet e tij personale, i parashtohen pyetje të cilave nuk mund tu përgjigjet, vazhdimisht i jepen detyra të cilat janë jashtë specifikacionit të vendit përkatës për punë;
- Vazhdimisht e kritikojnë ;
- Vazhdimisht e fajësojnë për lëshime që mund të ndodhin në vendin e punës;
- E kërcënojnë, e sulmojnë fizikisht, seksualisht;
- I ndalohet mundësia për të kërkuar falje.

⁴⁷³ Leymann, Heinz, *Psychological reactions to violence in working life: bank robberies*, Umeå, 1990 (Umeå University medical dissertations, 0346-6612 ; N.S., 289)

⁴⁷⁴ European Convention on Human Rights

2. ARSYET PËR PARAQITJEN E MOBINGUT DHE LLOJET E TIJ

Arsyet më të shpeshta për paraqitjen e mobingut janë :

- Kultura organizative toleron ose kalon nëpër sjellje të tilla si kërcënimet, ngacmimet ose përdorimi i gjuhës abuzive në komunikim;
- ndryshimet në vendin e punës, ndryshimet në detyrat e punës, ndryshimet në strukturën organizative;
- mos pranimi i një punonjësi të ri;
- ekzistenca e paragjytimeve për një grup të caktuar minoritar;
- paragjytime ndaj një kulture të caktuar, religjioni ose përkatësie politike;
- Shkathtësitë e dobta ndërpersonale dhe të komunikimit të personalitetit sulmues bëhen objekt i talljes dhe abuzimit psikologjik; dhe
- përdorimi i alkoolit ose drogës.

Llojet e mobingut janë :

- Vertikal : Është një terror psikologjik që eprorët përdorin tek punonjësi, ose anasjelltas, gjë që ndodh rrallë kur punonjësit drejtohen te eprorët.
- Horizontale: Ndodh midis punonjësve në të njëjtin nivel hierarkik dhe mund të kryhet nga një individ ose një grup i tërë.
- Strategjik: Ky lloj i mobingut ndodh si rezultat i një përgjigjeje nga ekipi menaxhues për të kryer mobing të organizuar. Qëllimi është që një grup i caktuar punëtorësh të kërkojnë të dalin nga puna para se të kërkojnë një rritje pagash ose ndonjë lehtësi tjetër nga kompania. Në grupin e padëshiruar, mund të gjenden ata që nuk janë përshtatur me një model të caktuar korporativ.
- Emocional: Zhvillohet në një nivel personal dhe shkaktohet nga frika, zilia, ndjeshmëria, rrezikshmëria dhe ligësia dhe zakonisht drejtohet tek individët të cilët theksojnë aftësitë e tyre ose cilësitë personale.

3.FAZAT E MOBINGUT

Duke ndjekur procesin e mobingut nga fillimi itij , mund ta ndajmë në disa faza :

- Faza e parë
Si bazë potenciale për mobing paraqitet konflikti i pazgjidhur mes bashkëpunëtorëve, që con në crregullime të marrëdhënieve ndërpersonale. Keqkuptimi fillestar harrohet shpejt, por tendencatë ashpra agresive drejtohen ndaj personit të zgjedhur.
- Faza e dytë
Agresioni i mbledhur kalon në keqtrajtim psikologjik. Në vorbullen e akteve të poshtërimit dhe torturës, të kërcënimeve dhe mundimeve të shumta viktimat humb dinjitetin personal dhe profesional.
- Faza e tretë
Personi i pikatur dhe i keqtrajtuar vazhdimisht bëhet fajtor i përhershëm për të gjitha dështimet dhe mospasjet e të gjithv kolektivit.
- Faza e katërt
Kjo fazë është karakteristike , konsiderohet si “lufta për mbijetesë” e viktimës dhe në të paraqitet edhe sindromi i djegjes profesionale (burn out), lodhje kronike, crregullime të ndryshme depressive etj.
- Faza e pestë
Pas keqtrajtimit të vazhdueshëm shpesh viktimat e mobingut e lë vendin e punës , por tek disa persona e tërë situatë mund të rezultojë edhe me vetëvrasje.

Përveç këtyre fazave janë të njohura edhe disa faza të mobingut sipas modelit italian EGE⁴⁷⁵. Një studiues italian Harald Ege hulumton modelin e Leymann në lidhje me fazat e mobingut dhe vë re se në këtë model mbeten shumë zbrazëtira dhe shumë pyetje pa përgjigje. Për këtë shkak ka bërë rregullime të caktuara duke u bazuar në raste të verteta. Modeli i ri i krijuar quhet modeli italian EGE dhe përbëhet nga gjashtë fazatë cilat janë të lidhura me njëri-tjetrën. Paraprin faza hyrëse apo faza zero e cila paraqitet si fazë e nevojshme.

- Faza hyrëse ose zero
- Faza 1- Udhëheqës i konfliktit
- Faza 2- Fillimi i mobingut
- Faza 3 – Simptomat e para psikologjike
- Faza 4 – Gabime dhe abuzime të stafit udhëheqës

⁴⁷⁵Ege H. (1997) Il Mobbing in Italia, Introduzione al Mobbing culturale, Pitagora, Bologna

- Faza 5- Probleme serioze fizike dhe psiqike të viktimës
- Faza 6- Përjashtim nga bota e punës.

4.SHENJAT E MOBINGUT

Disa shenja të cilat na cojnë kah mobingu sipas Hajnz Lejman , pa marrë parasysh sa shpesh ndodhin, janë :

- Dyshim në vendimet dhe zgjedhjet tuaja në mënyrë të vazhdueshme
- Ju japin detyra të cilat janë të dëmshme për shendetin tuaj
- Ju japin detyra të cilat janë jashtë kompetencave tuaja dhe e zvogëlojnë vetëbesimin tuaj
- Përhapin gënjeshtër për ju
- Thashetheme pas shpine
- Flasin se jeni person psiqikisht jo stabil
- Ju emëtojnë
- Ju nënvlersojnë dhe ju vendosin pseudonime.
- Ju përzihen ne jeten tuaj private.

Ekzistojnë disa menyra se si manifestohet mobingu nga të cilat më specifike janë simptomat fizike dhe fiziologjike, psikologjike, bihevioristike dhe sociale. Reagimet fiziologjike të organizmit në rast të mobingut manifestohen përmes rritjes së sheqerit në gjak, rrahje të shpejta të zemrës, tension të lartë të gjakut, nivel i lartë kolesterolit në gjak, frymëmarrje të thellë, djersitje, dhimbje stomaku, skuqje në fytyrë, dridhje të duarve, pagjumësi etj. Simptomat psikologjike janë të shumta në numër dhe varen nga përqindja e asaj se sa një ndodhi mund të jetë e kërcënueshme. Një ngjarje e njëjtë mund të përjetohet në mënyra të ndryshme nga persona të ndryshëm, dhe varet nga disa faktorë, ndër të cilët: karakteristikat personale të individit, temperamentit, mënyra e mbrojtjes etj. Kështu që e njëjta ngjarje mund të ketë efekte të ndryshme ne persona te ndryshëm, tek njëri mund të shkaktojë agresion, kurse tek personi tjetër mund të shkaktojë tërheqje ose jodisponim.

Simptomat më të shpeshta psiqike janë:

- Kognicion- problem me të mbajturit mend, koncentrim të zvogëluar, mendime të pafuqishme dhe të pambrojtura etj.
- Emocione- tension i lartë, ankth, frikë, zemërim, dekurajim, pikëllim, dëshpërim, vetmi, ndjenja të fajit, ndryshime në disponim etj.

MOBINGU NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË

Qeveria e Republikës së Maqedonisë për herë të parë miratoi një ligj për mbrojtjen e punëtorëve nga keqtrajtimet në vendin e punës, i cili përcakton të drejtat dhe detyrimet e punonjësve dhe punëdhënësve për mbrojtjen nga keqtrajtimi në vendin e punës. Ligji vlen për punëdhënësit, punëtorët, kandidatët për punësim si dhe personat e punësuar me kontratë, ku definoohen qartë situatat e ngacmimit psikologjik dhe keqtrajtimeve në vendin e punës.

Për ngacmim psikologjik në pajtueshmëri me këtëligj ,llogaritet cdo sjellje negative nga person ose grup individësh që përsëritet dhe paraqet lëndim të dinjitetit, integritetit dhe nderit të punëtorit gjithashtu që shkakton ndjenjë e frikës ose krijon shqetësime dhe përlulje, ku qëllim përfundimar është lëndimi i shëndetit psiqik dhe fizik, duke abuzuar të ardhmen profesionale të punëtorit, ndërprerjen e punës ose largimin nga vendi i punës.

Ngacmim gjinor ose seksual sipas këtij ligji, është cdo sjellje fizike verbale ose joverbale të karakterit seksual, që ka për qëllim shkelje të dinjitetit të kandidatit për punësim ose të punësuarit, që shkakton ndjenjë frike ose shqetësim e poshtërim.Keqtrajtimi në vendin e punës paraqet nxitje dhe është tregues i sjelljes së ngacmimit.

Në momentin që një person i nënshtrohet një keqtrajtimi në vendin e punës nga ndonjë person tjetër, atëherë duhet në mënyrë të shkruar ti drejtohet personit i cili mendon se e keqtrajton dhe ti tregojë se sjellja e tij nuk është e pëlqyeshme, e pranueshme dhe e dëshiruar, ta paralajmërojë se do të kërkojë mbrojtje ligjore nëse sjellja e tillë nuk ndalon menjëherë. Nëse ky hap nuk rezulton i suksesshëm atëherë fillohet procedura për të lajmëruar intucionet përkatëse. Personi i cili mendohet se i është nënshtuar ngacmimit nga ana e ndonjë të punësuarit tjetër, para fillimit të procedurës para gjykatës përkatëse, duhet të paraqesë kërkesë me shkrim për mbrojtje nga keqtrajtimi në vendin e punës, deri tek punëdhënësi. Nëse personi i është nënshtuar keqtrajtimit nga ana e organeve udhëheqëse në vendin e punës ose vetë punëdhënësit, mund të paraqesëpadi në gjykatën përkatëse, pas paralajmërimit me shkrim deri tek krijuesi i keqtrajtimit.

Ligji parashikon edhe gjoba të cilat janë paraparë për sigurimin e zbatimit të plotë të ligjit, drejtuar me kujdes të vecantë kah mbrojtja e të drejtave dhe realizimi i ambientit përkatës për kryerjen e detyrave në vendin e punës. Me gjoba në shumë prej 5000 deri 6000 euro, në kundërvlerëdenar do të dënohet punëdhënësi për kundërvajtje, për shumësituata edhe atë: abuzimin e të drejtës për mbrojtje nga keqtrajtimet; nëse nuk ndërmer masa të parapara për

mbrojtjen e punëtorit; nuk i njofton të punësuarit për ndalim të keqtrajtimeve; detyrat dhe përgjegjësitë, mënyrat dhe mundsitë për mbrojtje etj.

Me gjohë nga 3000 deri në 4000 euro në kundërvlerë denardo të dënohet drejtuesi, ose personi tjetër përgjegjës. Përderisa punëdhënësi është person fizik gjoha do të jetë nga 1000 deri në 2000 euro në kundërvlerë denar.

KONKLUZIONE

Cdo lloj ngacmimi ose keqtrajtimi psikologjik në vendin e punës, është një dukuri që paraqitet si në shtetet e zhvilluara ashtu edhe në shtetet në zhvillim apo në tranzicion. Në të gjithë që jemi dëshmitarë ose kemi qenë viktima të mobingut në vendin e punës, mund dhe duhet së bashku si pjesë e një komuniteti social të mundohemi që këtë dukuri ta zvogëlojmë ose ta zhdukim nga ambienti që na rrethon.

Republika e Maqedonisë si shtet në zhvillim është një ndër vendet me shkallë të lartë të mobingut, i cili më së shumti është i pranishëm në sektorin privat dhe paraqitet si rezultat i sistemit të dobët ligjor dhe numrit të vogël të vendeve të lira për punësim. Kemi dëgjuar shpesh shprehjen: “nëse nuk ju përshtaten kushtet e punës do te gjej tjetër punëtor, ju lirisht mund të shkoni...”. Për këtë arsye shteti mund dhe duhet në mënyrë më serioze ta trajtojë këtë problem, sepse nëse duam të kemi një ekonomi stabile dhe në rritje, na nevojiten punëtorë të kënaqur nga puna, të cilëve ju mbrohen të drejtat e tyre dhe me shumë kënaqësi i kryejnë detyrat e përcaktuara nga ana e punëdhënësit, pa marrë parasysh a bëhet fjalë për sektorin privat ose shtetëror.

Në Federatën e Sindikatave të Republikës së Maqedonisë ka pasur një zyrë për ndihmë dhe edukim të viktimave të mobingut, e cila fatkeqësisht nuk ka punuaras për një vit, por ekipi i njëjtë, tashmë është në negociata me disa sindikata, jashtë QMK-së. Shpresojmë që kjo zyrë të vazhdojë punën, sepse ofroi ndihmë ligjore të rregullt dhe të lirë për të gjithë qytetarët e Republikës së Maqedonisë, të cilët ndjeheshin apo ishin viktima të mobingut.

REFERENCA

- [1] Mobbing: Emotional Abuse in the American Workplace by Noa Davenport, Ruth D. Schwartz and Gail Pursell Elliott.
- [2] Leymann, Heinz, *Psychological reactions to violence in working life: bank robberies*, Umeå, 1990 (Umeå University medical dissertations, 0346-6612 ; N.S., 289)
- [3] Shallcross, L, Ramsay, S, & Barker M, (2008) Workplace Mobbing: Expulsion, Exclusion, and Transformation, retrieved 17 May 2010
- [4] Davenport NZ, Schwartz RD & Elliott GP Mobbing, Emotional Abuse in the American Workplace, 3rd Edition 2005, Civil Society Publishing. Ames, IA,
- [5] Davenport NZ, Schwartz RD & Elliott GP Mobbing, Emotional Abuse in the American Workplace, 3rd Edition 2005, Civil Society Publishing. Ames, IA,
- [6] Hillard JR Workplace mobbing: Are they really out to get your patient? *Current Psychiatry* Volume 8 Number 4 April 2009
- [7] Workplace Bullying in the Academic World?, *Higher Education Development Association*, 13 May 2007
- [8] Oberhofer, P Bossing und Staffing, retrieved 25 November 2015
- [9] *Ligji I Republikës së Maqedonisë për mbrojtjen e punëtorëve nga keqtrajtimet në vendin e punës Neni 75*.
- [10] Cantisani D. (2005) Mobbing. *Analisi giuridica di un fenomeno sociale ed aziendale*, Experta ed., Forlì
- [11] Ege H. (1997) *Il Mobbing in Italia, Introduzione al Mobbing culturale*, Pitagora, Bologna
- [12] Linden M. "The Post Traumatic Embitterment Disorder" in *Psychoteraphy and Psychosomatics*, 72, 195-2002
- [13] Ege H. (2005) *Oltre il Mobbing. Straining, Stalking e altre forme di conflittualità sul posto di lavoro*, ed. Franco Angeli, Milano
- [14] Leymann H. (1996) The Content and Development of Mobbing at Work, in *Mobbing and Victimization at Work*, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, vol. 5, n. 2

LEVEL OF DIGITAL COMPETENCE AND FUNCTIONAL SKILLS OF STUDENTS AND PH.D. STUDENTS FOR PERFORMING IN AN INTERACTIVE ENVIRONMENT

Iveta Mitsova

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, iveta_mitsova@swu.bg,

Ianko Rumenov

South-West University “Neofit Rilski” – Blagoevgrad, Republic of Bulgaria, qnkor@swu.bg

Abstract: The entering of digital and information technologies in all spheres of the modern life requires the continuous enhancement and upgrading of skills so one can be able to work with them. With the realization of the project "Improving Quality Conditions of Education for Students and Ph.D. students from the Faculty of Pedagogy through the Implementation of Electronic Training Equipment", was given an opportunity to students and Ph.D. students from the Faculty of Pedagogy of the South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad to increase and contemporize their practical qualification using interactive learning resources. With the purpose of inquiring the level of their digital competence, a study was conducted, which results are the subject of this paper. It was initiated by the necessity to constantly update the learning process in order to attract learners' interest which nowadays occurs mainly within the interactive work environment.

Keywords: digital competence, electronic learning devices, interactive education

РАВНИЩЕ НА ДИГИТАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ И ФУНКЦИОНАЛНИ УМЕНИЯ НА СТУДЕНТИ И ДОКТОРАНТИ ЗА РАБОТА В ИНТЕРАКТИВНА СРЕДА

Ивета Мицова

Югозападен университет „Неофит Рилски“–Благоевград, България iveta_mitsova@swu.bg,

Янко Руменов

Югозападен университет „Неофит Рилски“–Благоевград, България qnkor@swu.bg

Абстракт: Навлизането на дигиталните и информационни технологии във всички сфери на съвременния живот налага непрекъснатото повишване и надграждане на уменията за работа с тях. С реализирането на проекта "Уловия за подобряване качеството на обучението на студенти и докторанти от факултета по педагогика чрез внедряване на електронни учебни средства", бе дадена възможност на студентите и докторантите обучавани във факултета по педагогика при Югозападен университет „Неофит Рилски“–Благоевград да повишат и осъвременят своята практическа квалификация, като използват интерактивни ресурси за обучение. С цел проучване нивото на тяхната дигитална компетентност бе проведено изследване, чиито резултати са обект на настоящата статия. То бе провокирано от необходимостта от непрестанно осъвременяване на учебния процес с оглед предизвикване на интерес у обучаемите, което в днешно време става основно в рамките на интерактивната работна среда.

Ключови думи: дигитална компетентност, електронни учебни средства, интерактивно обучение

Непрекъснатите реформи в образователната система, целящи подобряване качеството на образователния процес, неминуемо включват в себе си и иновациите за работа в интерактивна среда, което от своя страна е в пряка зависимост с равнището на дигитална компетентност и функционални умения на педагогическите специалисти.

„Въпреки, че приложението на интерактивни методи е дидактически факт в процеса на обучение във висшето училище все още се наблюдава липсата на възможности за оценка на резултативността от тяхното прилагане [1]“. В тази връзка се обуславя необходимостта от реализирането на настоящето изследване. Негов обект е използването на интерактивни учебни средства за повишаване на педагогическата квалификация на студенти и докторанти. С така посочения обект, предметът е фокусиран върху функционалните им умения за работа с електронни учебни средства.

Проведена бе анкета, целяща установяване нивото на дигиталната компетентност на студенти и докторанти от факултета по педагогика, както и тяхната удовлетвореност от прилагането на електронните учебни средства.

Задачите, поставени за реализиране в процеса на работа са: теоретично проучване на литература, посветена на интерактивните методи в съвременното образование; разработване на инструментариум; анализ и интерпретация на получените резултати.

В рамките на проекта „Условия за подобряване качеството на обучението на студенти и докторанти от Факултета по педагогика, чрез внедряване на електронни учебителни средства“ бе проведен еднодневен учебителен семинар. Обучени бяха 85 студенти и докторанти с два софтуерни продукта. Единият съчетава в себе си двигателна активност и решаване на математически задачи, а другият е предназначен за създаване на интерактивни презентации, учебници и учебни тетрадки.

Проведено бе анкетно проучване, като анкетната карта включваше два модула:

- В първия модул са включени 22 затворени въпроса и цели детайлно проучване на дигиталната компетентност на респондентите на база тяхната самооценка.
- Във втория модул са включени 11 затворени въпроса и е предназначен към оценяване удовлетвореността на респондентите от прилагането на електронните учебителни средства.

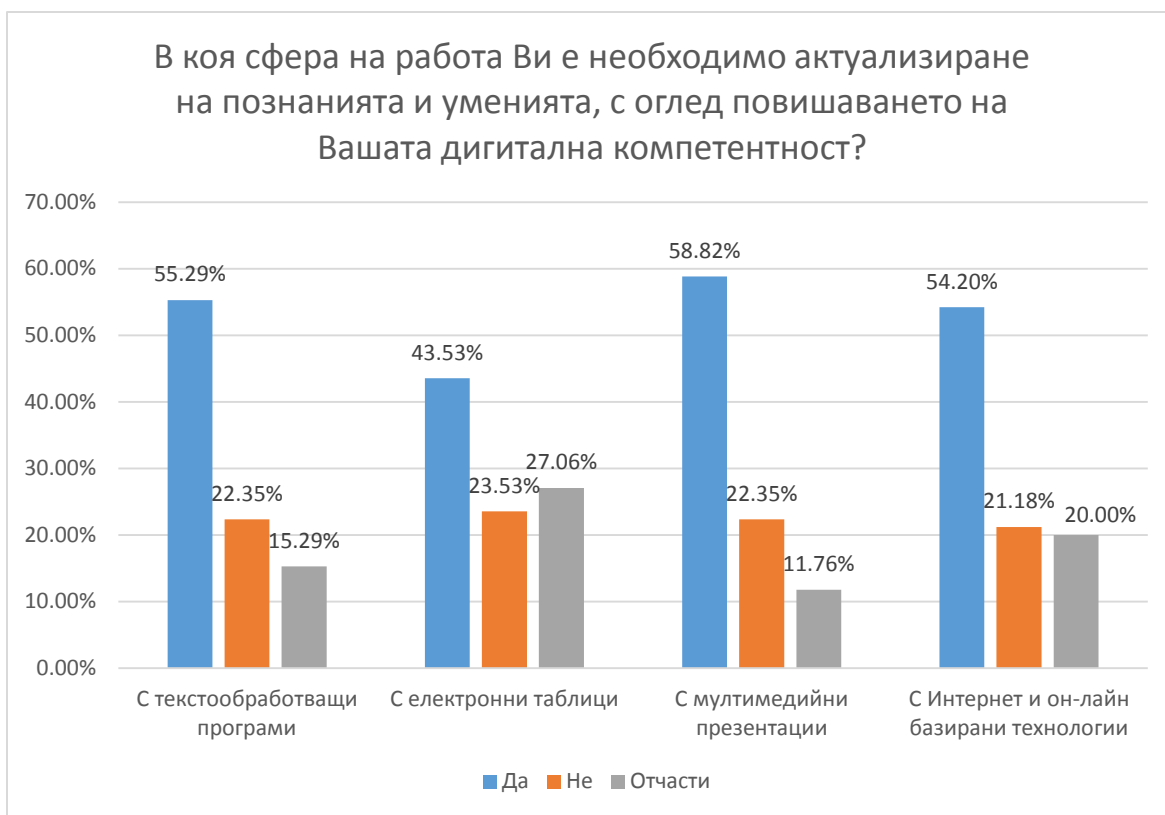
Поради големия обем на анкетната карта, ще представим част от получените отговори на въпросите от анкетното проучване.

От резултатите на фигура №1 се вижда че използването на облачни услуги като средство за съхранение на информация е в компетенциите на 31,76% от анкетиранияте. Останалите отговори се разпределят както следва: 11,75% за частичното познаване на облачните услуги и 20,00% за непознаването им. Това може би се дължи на факта, че този тип технологии са сравнително „млади“ и тепърва ще навлизат в практиката.

Фигура № 1

От визуализираните резултати на фигура № 2 е видно, че голяма част от респондентите имат нужда от актуализиране познанията и уменията за работа с Microsoft Office (Word, Excel и PowerPoint) и он-лайн базирани технологии. Притеснителен е фактът, че почти половината респонденти не считат за необходимо да поддържат високо ниво на компютърна грамотност, за да бъдат в крак със съвременните тенденции.

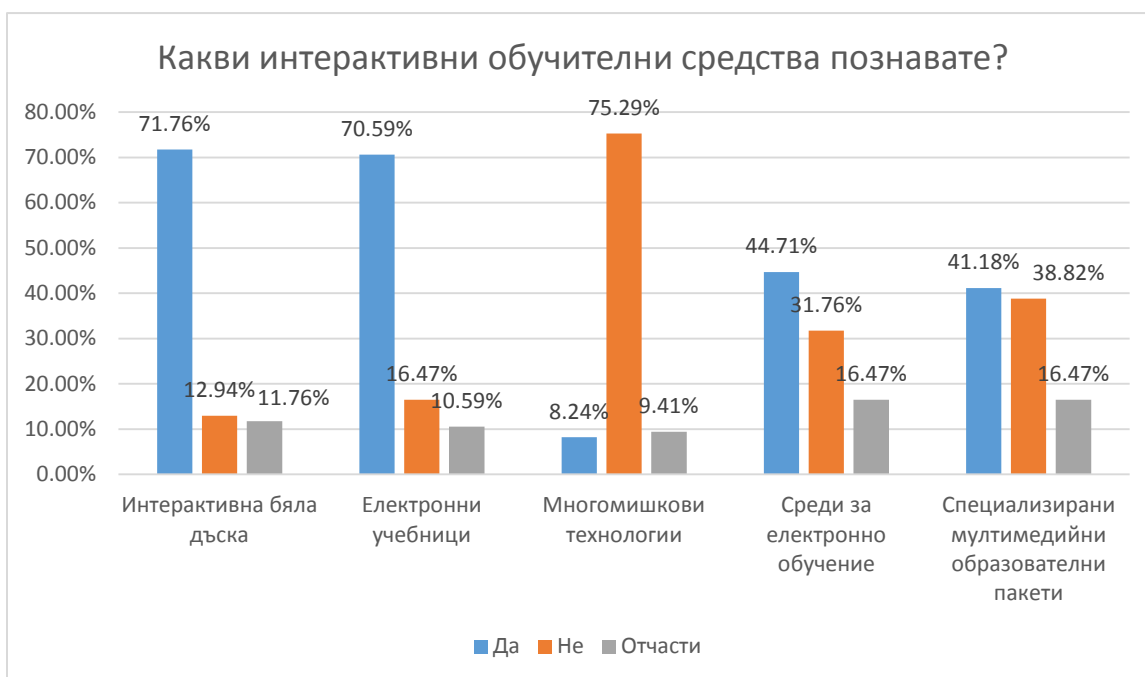
Фигура № 2

С оглед познаването на респондентите на интерактивните обучителни средства, резултатите показват, че интерактивната бяла дъска и електронните учебници са най-популярни (съответно 71,76% и 70,59%).

На трето и четвърто място са посочени средите за електронно обучение, познати на 44,71% и специализираните мултимедийни образователни пакети - 41,18%.

Най-непознато от така посочените обучителни средства за 75,29% от анкетираните се оказват многогодишните технологии, а едва 8,24% са дали положителен отговор за познаването им.

Тези резултати затвърждават мнението, че най-широко разпространени от интерактивните средства в педагогическата практика са бялата дъска и електронните учебници, които са и едни от малкото реално прилагани в учебния процес в българските училища. Неизползването на останалите отдаваме на тяхната висока цена и на необходимите специализирани умения за приложението им.

Фигура № 3

Най-голям инетрес у изследваните лица са предизвикали различния начин на представяне на учебното съдържание и иновационния характер на електронните обучителни средства, последвани от възможностите, които те предлагат за реализиране на мултимедийния учебен процес. Това се дължи на необходимостта от осъвременяване на педагогическата практика и въвеждане на съвременни технологии за обучение. Тук един от решаващите фактори е възрастта на анкетираните педагогически специалисти, която провокира тяхното желание за осъществяване на подобна промяна.

Фигура № 4

Визуализираните резултати на фигура № 5 представят мнението на анкетираните относно ефекта от прилагането на електронните средства за обучение в учебния процес. Осъвременяването на педагогическата практика е най-високо оцененият мотив (84,70%), последван от възможността за подпомагане бъдещата им педагогическа работа (82,35%) и повишаване информираността относно съществуващите образователни електронни средства. Положителен е факта, че над 80% от анкетираните оценяват приложението на електронните обучителни средства много високо, което от своя страна дава надежда, че те ще бъдат по-

широко прилагани в бъдещата им практика.

Фигура № 5

От представената информация на Фигура № 6 се вижда в каква степен анкетираните биха използвали електронните обучителни средства в бъдещата си педагогическа работа. Най-високо е оценен мотивът за разнообразяване начина на преподаване на заложения материал (94,12%). На второ място анкетираните са посочили необходимостта на учителя да бъде актуален и съвременен (84,7%). На трето място е посочен отговорът, свързан с желанието за новаторство (68,24%). Положителна тенденция се наблюдава при мнението на анкетираните относно нагласите за взаимовръзката между трудността на учителската професия и внедряването на електронните обучителни средства. Значителна част от анкетираните (68,24%) не смятат трудността на учителската професия като пречка за използването на електронните обучителни средства в бъдещата им педагогическа практика.

Фигура № 6

В заключение можем да констатираме категоричната положителна нагласа на бъдещите педагогически специалисти към възможностите за приложение на електронни обучителни средства, въпреки посочените от тях пречки (необходимостта от допълнително финансиране, слабата им квалификация и нежеланието на част от тях за промяна). Показаното ниво на дигитална компетентност и желанието за нейното повишване, биха могли да обезпечат необходимостта на съвременното българско училище от технологично квалифицирани кадри.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ю. Ковачка, Н. Цанков. Методическата рефлексия – ключова предпоставка за ефективност на интерактивните методи, 2010. с. 118
- [2] Н. Чимева, Тр.Попкочев. Как се прави педагогическо изследване- Благоевград : Унив. изд. Неофит Рилски, 2001
- [3] Г.Бижков. Методология и методи на педагогическите изследвания: Учебник, София : Аскони - Издат, 1995
- [4] В, Гюрова, Интерактивността в учебния процес или за рибаря, рибките и риболова, Агенция Европрес, 2006